Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla

TRABZON

1

Bu eser, Trabzon Maçka'mızın değerine
değer katan Şehit Eren Bülbül başta olmak
üzere toprağa ekilen tüm şehitlerimizin
aziz hatıralarına ithaf olunur.

Trabzon Kitaplığı: 16
Geleneksel Kültür - 2

Yayın Koordinatörü
Erdem Zekeriya İSKENDEROĞLU

Yayın Danışmanı
Hasah SELİM

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla
Trabzon 1

Editörler
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Muhammet ŞEN

Yazarlar
Prof. Dr. Zafer ATAR
Prof. Dr. Muzaffer BAŞKAYA
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Prof. Dr. Mehmet Hanefi BOSTAN
Prof. Dr. Emine DİNGEÇ
Prof. Dr. Rıfat GÜNALAN
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Murat KEÇİŞ
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Prof. Dr. Osman KÖSE
Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Ayşe Nur SIR DÜNDAR
Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ
Prof. Dr. Yücel YİĞİT
Doç. Dr. Kevser DEĞİRMENCİ
Doç. Dr. Burak Gani EROL
Doç. Dr. Bekir GÖKPINAR
Doç. Dr. Eyüp KUL
Dr. Öğr. Üyesi Sabiha ALTINDEĞER
Dr. Öğr. Üyesi Selcan Alperay ERASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇİÇEK
Dr. Öğr. Üyesi Ali GENÇ
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Özer KESKİN
Dr. Öğr. Üyesi Firdevs ÖZEN
Arş. Gör. Dr. Sezgin ÖRSELOĞLU
Öğr. Gör. Betül AYHAN
Sait ARAS
Duygu AYDIN
Emel SOFUOĞLU ENGİN
İbrahim ŞAHİN
Eyüp ŞAHİN

Bu eserde yer alan çalışmaların bilim, dil, etik ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Kitapta ileri sürülen görüşlerden Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin ve editörlerin bir sorumluluğu bulunmamaktadır.
Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yazısından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

ISBN: 978-975-7770-76-3 (Takım)
ISBN: 978-975-7770-77-0 (1. cilt)
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 48884

Kitap Tasarım
Salih PULCU

1. Baskı, Haziran 2026
Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları No: 127

Baskı-Cilt
Seçil Ofset 100. Yıl Mahallesi
Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No: 77 Bağcılar İSTANBUL
Sertifika No: 44803

Trabzon Kent Spor Turizm ve Bilişim Organizasyon Hizmetleri A.Ş.
İskenderpaşa Mah. Atatürk Meydanı No. 7/41
Ortahisar TRABZON
Yayınevi Sertifika No: 48884

Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla

TRABZON

1

TARİHÎ TRABZON

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr. Arif KOLAY
Doç. Dr. Şefik MEMİŞ
Doç. Dr. Muhammet ŞEN

TRABZON KİTAPLIĞI

Sunuş

Kadim bir şehir olan Trabzon; doğal güzelliği, coğrafi ve stratejik konumuyla medeniyetlere ev sahipliği yapmış; tarihi geçmişi ve toplumsal, demoğrafik, kültürel zenginliği ile Anadolu medeniyetlerine çeşitlilik katmıştır. Hinterlandı ve liman şehri özelliği, askeri ve ticari alanda sürekli bir ivme kazanmasına vesile oldu. Bu çok yönlü unsurlar geçmişte hatta günümüzde bile birçok insanın şehirle buluşmasını sağladı. Gelişen süreç, farklı inanç ve kültürlerin medeniyetlerine ev sahipliği yaptığı bir şehri karşımıza çıkardı. Adeta bir medeniyet beşiği gibi yoğrulan şehirden bugüne kadar ulaşanlar, kültür ve sanattaki öneme işaret ederek turizmin canlanmasına öncülük etti. Zaman içinde şehrimiz kendine has gastronomisiyle, folkloruyla, sanat ve sanatçılarıyla, siyaset ve siyasetçileriyle de tarihe damga vurmuştur.

Tarihi süreç, elbette şehrin dinamiklerini yönetim ve toplumsal kategoride ayrıntılarıyla günümüze kadar yansıtmaktadır. Bu yansıma artık Trabzon için önümüzü görebilme ve anlayabilme açısından bize önemli bir kaynak sağlamaktadır. Nitekim geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte de bu kadim şehri tanıyabilmek, anlayabilmek ve nihayet yönetebilmek; onun sahip olduğu tüm kompartımanlara vakıf olmayı gerekli kılmaktadır. Bundan önce şehrimiz adına yapılan tüm çalışmalar bu anlamlı gerekçeye hizmet ederken şehri tüm yönleriyle ele alacak çalışmaların da gerekliliğine işaret etmektedir.

Bilhassa bu amaca yönelik olarak farklı akademi ve sanat camiasından Trabzon odaklı çalışmalarıyla öne çıkan birçok bilim ve kültür insanının katkılarıyla elinizdeki muhteşem 3 ciltlik eser meydana getirildi. Trabzon Büyükşehir Belediyesi ile Prof. Dr. Temel Öztürk, Prof. Dr. Arif Kolay, Doç. Dr. Şefik Memiş ve Doç. Dr. Muhammet Şen'in öncülüğünde yürütülen bu çalışmada; Trabzon'un tarihi, kültürü, sanatı, ekonomisi, coğrafyası, folkloru ve sporu gibi çeşitli alanlar ele alınmaktadır. İlmî disiplin çerçe-

vesinde titiz bir çalışmanın ürünü olan bu eserin başta Trabzon ve Trabzonlular olmak üzere güzel ülkemize katkı sağlayacağına inancım tamdır. Elinizdeki çalışmanın günümüz Trabzon'unu daha iyi anlamak ve değerlendirebilmek için önemli bir kaynak olacağı kanaatindeyim. Bu vesile ile bu kitabın ortaya çıkmasında emeği geçen ilim adamlarına, saygıdeğer editör kurulu üyelerine ve mesai arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Av. Ahmet Metin Genç
Trabzon Büyükşehir Belediye Başkanı

Önsöz

Büyük bir tarih filozofu olan İbn Haldun, şehirli olmanın medenilik olduğunu ifade eder. İlimlerin de medeni olmuş toplumlarda doğup geliştiğini vurgular. Siyasi ve ekonomik gelişmişlikle sağlanan medeniyetin beşiğindeki şehir ve şehirlileşmenin ana unsuru da devletin varlığına bağlıdır. Bu bileşkeler içerisinde İbn Haldun'a göre şehir ve şehirlilerin uğraş alanlarında sanat, ticaret ve insanı ilgilendiren her türlü sosyal ve kültürel ilişki yanında devletin önemli bir yeri vardır. Aslında onun şehir ve şehirliler üzerine bakış açısı bu çalışmanın şekillenmesinde yol gösterici olmuştur. Zira günümüzde bir şehri tanıyabilme ve tanıtabilme büyük ölçüde o şehrin ruhunu anlayabilme ile gerçekleşebilir. Dolayısıyla güzel Trabzon'umuzu tanıtabilme de onun bütün dinamiklerini bilmek, kısacası onun ruhunu anlamaktan geçer.

21. yüzyılda Trabzon şehrinin; tarihi, kültürü, coğrafyası, dini hayatı, sanat ve edebiyatı gibi tüm unsurlarıyla idrak edilebilmesi yanında gerek şehir sakinlerinin gerekse şehri merak edenlerin doğru bilgi edinebilmesi için planlanan bu çalışma, şehrin ruhunu anlamada da bir kılavuz özelliği taşımaktadır. Bundan önce şehre yönelik yapılan çalışmalar tarih, edebiyat ve din gibi spesifik konularda Trabzon'la birlikte tüm Karadeniz'i ele alarak daha güzel bir Trabzon ve Karadeniz inşasına katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Nitekim bu çalışmalar ve gelinen süreç, tarihi geçmişi, mimari dokusu, kültürel birikimi ve doğal zenginlikleriyle ülkemizin önde gelen stratejik merkezlerinden biri olan Trabzon üzerinde durulması gerektiğini bize gösterdi. Bu yönde onu tanıtmak, sahip olduğu coğrafyanın farklı, zengin ve bilinmeyen yönlerini ön plana çıkarmak, günümüzdeki çalışmaları müzakere ederek yeni Trabzon'un inşasına katkı sağlamak hedeflenmiştir. Böylece Trabzon'un dününü, bugününü ve yarınını her yönüyle araştırarak bilimin ışığında ortaya çıkacak doğru bilgi ve doğru çözüm yollarını herkesin bilgisine sunmak temel amaçlarımız arasında yer almaktadır. Bu düsturda bundan sonraki süreçlerde de devam ettirilmesi düşünülen elinizdeki üç ciltlik çalışmanın başat noktasındaki konuları tarih,

kültür, sanat, dil ve edebiyat, dini hayat, ekonomi, spor, coğrafya, halk kültürü, mimari gibi geniş bir yelpazeye sahiptir.

Bu yelpaze içerisinde tarih, elbette öncelik arz etmekte, konu başlıklarının en kesif yönünü ortaya koymaktadır. Böylece çalışmanın ilk cildinin tamamı yanında diğer ciltlerinde de şehrin arka planını görebilme açısından Trabzon tarihi ile ilgili yazılara yer verildi. Zira tarih gerçekte bilinenin dışında çok geniş bir muhtevaya sahiptir. İbn Haldun, yaklaşık 645 yıl önce devlet hayatını insan hayatına benzetmiştir. Hakikaten devletler insanlar gibi doğar, gelişir, olgunlaşır ve akabinde çökerler. Tarihin seyri hep böyle devam etti. Ancak modern devrin tarih filozofları, İbn Haldun'un bu nazariyesini milletlerin kendi öz cevherlerini korumaları sayesinde ölen devletlerin tekrardan hayatlarını tazelediklerini yönünde yorumlamaktadır ki; bu da oldukça doğrudur. Diyoruz ki; tarih milletlerin hafızasıdır. Evet, tarih milletlerin hafızasıdır. Zira milletlerin özellikleri, vasıfları, acı günleri, kederli günleri yanında haşmetli günleri de bu hafızanın içerisindedir. Biz ve bizden sonrakiler tarihin bu hafızasını canlı tutabildiğimiz takdirde tarihten ibret alma hadisesini de gerçekleştirmiş oluruz. Bu yönde Trabzon'un İstanbul'dan 8 yıl sonra aynı hükümdar tarafından fethedilmesi şehrin değerine işaret ederken, her zaman kendi öz değerleri ile hatırlanmasını da vurgulamaktadır. Turizm ve diğer bir takım aktiviteler uğruna yabancılığı temsil eden bir Trabzon değil, bu çalışmada da ön plana çıktığı üzere bunları bir değer olarak kabul edip tarihin şuuru ile köklü bir medeniyete sahip olan Trabzon dile getirilmelidir.

Öte yandan şehir sakinlerinin oluşturduğu antik ve modern kültür anlayışı yanında tarihi yapıların mimari dokusundan modern tarzdaki mimariye kadar geçen süreçte birbiriyle kaynaşmış cadde ve sokaklarının izleri, şehrin ruhuna ciddi katkılar sağlamaktaydı. Özellikle bu ruhu geliştiren etmenlerin başında coğrafya gelmektedir. Zira şehirlerin şekillenmesinde coğrafyanın büyük etkisi vardır. Bu etkiyi Trabzon açısından değerlendirmek amacıyla 2 ve 3. ciltlerde yaklaşık 8 kadar konu başlığı şehrin mimari ve coğrafi analizini okuyucuya sunmaktadır. Bunların yanında bilhassa 2. cilt şehrin ekonomisine tarihi vizyonla yeni bir bakış açısı getiren yazıları ihtiva ederken 3. cilt daha çok edebiyat ve sanat konularını ele almaktadır. Disiplinlerarası çalışmayı öngören bu eser, müellliflere kolaylık sağlaması açısından metin sonunda dipnot ve kaynakça gösterme usulleri yanında bilhassa 3. ciltte ağırlıklı olmak üzere metin içinde atıf gösterme ve sonunda da kaynakçaya yer vermesiyle özgün bir teknik yönü takip etmektedir.

Ticari ve stratejik bir konumdaki liman şehri olan Trabzon kültür, sanat ve folklor alanında yakaladığı ivmeyi modern dönemlerde spor aktiviteleriyle de sürdürmektedir. Trabzon için olmazsa olmazlardan biri olan futbol üzerinden yapılan yorumlar elbette şehrin tanınması ve analizinde farklı bir ayrıcalığa sahip olacaktı. Folklor çalışmalarıyla bu ayrıcalığı gözler önüne seren şehrin dinamikleri bir nakış misali tarih boyu işlediği insan motifi ile günümüze kadar bütün dikkatleri üzerine çekmektedir. Şehir, kendine has üslubu ile hem siyasette hem eğitim ve edebiyatta hem de sanatta adından söz ettiren simaları Türkiye'mize kazandırmıştır. Bunların gerek kültür gerek tarih gerekse inanç yönünden ilmek ilmek dokuduğu ve coğrafyanın kader olgusu sonucu zaman zaman Karadeniz'in hırçın dalgalarıyla kucaklaşan bir şehir karşımızda durmaktadır.

İşte bu şehrin ruhunu anlayabilmek ve anlatabilmek için bir araya gelmiş 93 bilim insanı, ele aldığı 83 konu başlığıyla tarihten günümüze Trabzon'u ilmek ilmek işlemektedirler. Onların bu şehre ilişkin birikimlerinin yansıdığı satırlar bu eserin değerini de bir o kadar artırmakta ve gözler önüne sermektedir. Bilhassa bu çalışmanın tamamlanıp kitaplaşma sürecinde ömrü vefa etmeyen, rahmetle andığımız çok kıymetli Prof. Dr. Mehmet Hanefi Bostan ve Doç. Dr. Muhammet Şen'in emsalsiz gayretleri ve katkıları, bu eserin tüm şehitlerimize olduğu kadar kendilerine de ithafını üzerimize bir borç kılmaktadır. Trabzon'a gönül veren bu bilim insanlarının ortaya koyduğu fedakârlık takdire şayandır. Zira onların çok değerli mesaileri bu şehrin kendine has sosyolojik vizyonu olan Trabzonluluk aidiyetinin çok daha geniş sınırları içerdiğini gösterir. Bahsi geçen sosyolojik vizyonun şehrimize kazandırdığı bu bilim insanlarına bir kez daha can-ı gönülden teşekkür ederiz. Ayrıca bu projenin başından sonuna desteklerini esirgemeyen bir önceki dönem Trabzon Büyükşehir Belediyesi Başkanımız Murat Zorluoğlu ile şimdiki Trabzon Büyükşehir Belediyesi Başkanımız Av. Ahmet Metin Genç ve Kültür Daire Başkanı Erdem Zekeriya İskenderoğlu'nu minnetle yâd eder, belediyemizin kıymetli çalışanlarına teşekkürü bir borç biliriz. Son olarak elinizdeki eserin ete kemiğe bürünmesinde sağladıkları değerli katkılarla yayın ekibindeki tüm arkadaşlarımıza da teşekkür eder, eserin başta Trabzon olmak üzere ülkemiz ve ilim dünyasına hayırlı olmasını temenni ederiz.

T. ÖZTÜRK - A. KOLAY - Ş. MEMİŞ - M. ŞEN

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM

TRABZON'UN JEOPOLİTİĞİ ve OSMANLILARA KADAR TRABZON TARİHİNDEN KESİTLER

Karadeniz'in Mavi Vatan Suları ve Trabzon 17
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK

İç Kale (Yukarı Hisar) ve Aşağı Hisar'da Yapılan Arkeolojik Kazıların Trabzon Tarihi Bakımından Önemi 27
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ

Bizans İmparatorluğu'nda Thema Düzeninin Kurulması ve Trabzon Çevresinin İdari Yapısı (VII-XI. Yüzyıl) 53
Dr. Öğr. Üyesi Ali GENÇ

Türkiye Selçuklularının Karadeniz Bölgesindeki Askerî Faaliyetleri 75
Doç. Dr. Burak Gani EROL

İlhanlı Devri Ticaretinde Trabzon Limanının Önemi 93
Dr. Öğr. Üyesi Firdevs ÖZEN

Karadeniz Tarihi Uğruna Bir Ömür: Anthony Applemore Mornington Bryer 115
Prof. Dr. Murat KEÇİŞ

II. BÖLÜM

OSMANLILARDAN CUMHURİYETE TRABZON'UN TARİHÎ PANORAMASI

Trabzon'un Fethi ve Osmanlı Döneminde Trabzon'da Yapılan Vakıf Eserleri 129
Prof. Dr. Rıfat GÜNALAN

Şehzade Selim'in Trabzon Sarayındaki Kapı Halkı 159
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'dan Osmanlı Tahtına Geçişi 187
Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Osmanlı'da Kadınların Vakıf Müessesesine Katkıları: Trabzon Örneği 209
Dr. Öğr. Üyesi Özkan Özer KESKİN

Trabzon Merkezli Derya Muhafazası Faaliyetleri ve Miri Kayıklar 245
Prof. Dr. Emine DİNGEÇ

17. Yüzyılda Kürtün ve Çevresinde Eşkiyalık Hareketleri 259
Prof. Dr. Osman KÖSE

Trabzon Valisi Vezir Boşnak Yusuf Paşa'nın Muhallefati (1704) 273
Doç. Dr. Bekir GÖKPINAR

XVIII. Yüzyılın Başlarında Trabzonda Kölelik 303
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇİÇEK

Trabzon Sancağı'na Bağlı Rize'nin Kurulduğu Yer Neresidir? 317
Doç. Dr. Eyüp KUL

Eğrisu (Sultanmurat) Yaylası Tarihi 337
Prof. Dr. Mehmet Hanefi BOSTAN

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkinci Yarısında Trabzon Eyalet Yönetimi ve Savaş Ekonomisi 383
Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ

XIX. YY. Trabzon Ticarî Hayatından Bir Kesit: Şirket-i Menâfî-i Trabzon 427
Doç. Dr. Kevser DEĞİRMENCİ

Trabzon'da Bir Komitacının Portresi: Bedros Marmiyan 453
Dr. Öğr. Üyesi Selcan Alperay ERASLAN

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eğitim Mirasi: Trabzon Lisesi 463
İbrahim ŞAHİN

Şehir ve Asayiş: İkinci Komiserlikten Müdürlüğe Trabzon Emniyeti 481
Prof. Dr. Yücel YİĞİT
Eyüp ŞAHİN

Kıbrıs Barış Harekatı'nın Trabzondaki Yansımaları 507
Duygu AYDIN

III. BÖLÜM

ARŞİV VE SEYAHATNAMELERDE TRABZON

XVII. Yüzyılda Muhasebe Açısından Trabzon Kadı Sicillerindeki Terekelerin Kayıt Düzeni 521
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK

Trabzon Mahkeme Kayıtlarına Göre 17. Yüzyıl Sonlarında Mehir ve Uygulaması Hakkında Bazı Gözlemler 535
Dr. Öğr. Üyesi Sabiha ALTINDEĞER

Trabzon Kadı Sicilerinde Asayişle İlgili Kayıtlar (1724-1726) 549
Arş. Gör. Dr. Sezgin ÖRSELOĞLU

3 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterine Göre Trabzon Eyaletinden Gayrimüslimler (Zimmîler) Tarafından Merkeze Yansıyan Davalar ve Çözüm Önerileri 559
Prof. Dr. Mehmet Emin ÜNER

İngiliz Konsolos William Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre Trabzon'un Ticari ve İktisadi Hayatı (1867-1873) 585
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Trabzon Doğumlu Nâibler 609
Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Evliya Çelebi'ye Göre Trabzon'un Şehir Coğrafyası 623
Prof. Dr. Ayşe Nur SIR DÜNDAR
Öğr. Gör. Betül AYHAN

Ziyaret Edenlerin Gözüyle Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon 651
Prof. Dr. Muzaffer BAŞKAYA

Basına Göre 1930'lu Yıllarda Trabzon'un Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayatı 669
Emel SOFUOĞLU ENGİN

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'a Dair Bir Yazı Dizisi "Trabzon Mektupları" 697
Prof. Dr. Zafer ATAR
Sait ARAS

I. BÖLÜM

TRABZON'UN JEOPOLİTİĞİ VE OSMANLILARA KADAR TRABZON TARİHİNDEN KESİTLER

Karadeniz'in Mavi Vatan Suları ve Trabzon

Süleyman KIZILTOPRAK
Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Karadeniz, Avrupa ile Asya kıtası arasında köprü konumunda olduğu gibi Anadolu yarımadası vasıtasıyla Akdeniz ve Ortadoğu'ya uzanan hat üzerinde bulunur. Karadeniz bu konumuyla aynı zamanda kuzey yarımküre ile güney yarımküre arasında mühim bir kesişme noktasındadır. Bu bakımdan Avrupa'nın güneyi, Balkanlar, Kırım, Kafkaslar, Hazar bölgesi ve Anadolu için kayda değer stratejik önemdedir. Etki sahası bir yandan Ortadoğu'dan Orta Asya'ya bir yandan da Asya'dan Avrupa'ya ve Kuzey Afrika'ya uzanır. Karadeniz kuzey ve güney yönleri dikkate alınarak ortadan bir hat çekilip ikiye ayrıldığında, güney kısmı büyük ölçüde Türkiye ile çevrilidir. Güneyde kalan hattın doğu ucunun yarısında Gürcistan, batı uçununun yarısında ise Bulgaristan bulunurken kuzeyde Rusya, Ukrayna ve Romanya yer alır. Karadeniz'de "Kıyıdaş Devletlerin Deniz Yetki Alanları"na bakıldığında bu ayrım net olarak görülmektedir. Buna göre Türkiye ve Rusya, Karadeniz'e kıyıdaşlık bakımından diğer ülkelerden daha fazla alana sahiptir. Ana hatlarıyla Rusya ve Ukrayna Kuzey Karadeniz kıyılarının ülkeleriyken Türkiye ise Güney Karadeniz kıyılarına sahiptir.[1]

Türkiye ve Rusya Karadeniz stratejisinde kritik role sahip iki ülkedir. Doğu ile Batı, Asya ile Avrupa rekabetinin ortasında yer alan Karadeniz'in kilidini açan anahtar Türk Boğazları sebebiyle Türkiye'nin elindedir. Karadeniz güneybatı ucundan İstanbul Boğazı vasıtasıyla Marmara Denizi ve oradan Çanakkale Boğazı, Ege Denizi ve Akdeniz ile Atlantik Okyanusu'na bağlanmaktadır. Karadeniz'in güney sahillerinde egemen güç olan Türkiye'nin Trabzon Limanı'ndan İstanbul

Boğazı'na kadar olan güvenlik hattını elinde tutması önemlidir. Kuzey'de Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne bağlanan Karadeniz, Kafkaslar açısından da stratejik öneme sahiptir. Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler deniz yoluyla Ortadoğu ve Akdeniz kıyılarındaki Avrupa ve Afrika limanlarına ulaşmak, yani sıcak sulara inmek için Türk Boğazlarından geçmek zorundadır.[2] Bu bakımdan Türk Boğazlarından geçiş hem bölge ülkelerini hem de küresel güçleri tarih boyunca ilgilendirmiştir. Karadeniz kıyısındaki limanlar ve kentler bölgeye hâkim olmak isteyen güçlerin her zaman yayılma planlarında yer almıştır.

Trabzon'un Stratejik Önemi

Bölge hâkimiyeti için dünyanın güçlü imparatorluklarından bazıları yüzyıllar boyunca büyük mücadele vermiştir. Ancak en uzun mücadele Türkler ile Ruslar arasında meydana gelmiştir.

Trabzon ise limanı[3] ve kentiyle Karadeniz stratejisinin oluşmasında kayda değer öneme sahiptir. Bu bakımdan kendine has jeo-politik ve jeo-stratejik değeri olan Trabzon'un Karadeniz içindeki ve Karadeniz'in etki alanındaki önemini yeniden yorumlamak ve bölgedeki hâkimiyet mücadelesinin tarihî geçmişini bilmek önem kazanmaktadır.

Bir liman şehri olan Trabzon Değirmendere vadisinin Karadeniz'e ulaştığı yerin batısında bulunan Boztepe eteklerinde kurulmuştur. Yerleşme denizden başlayarak yukarı doğru basamaklı şekilde yükselerek Zağanosdere ve Kuzgundere (Tabakhane) vadileriyle kesildikten sonra üç parçaya bölünür. Şehrin kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu hakkında kesin malumat olamamakla birlikte MÖ 756'da bir Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı ifade edilir.

Şehirden bahseden MÖ 400 senesine ait en eski kaynak olan Anabasis'te Sinop'a bağlı bir yer olduğu ve vergi ödediği kaydedilmektedir. Bundan dolayı şehrin Sinoplular tarafından kurulduğu ve buranın Trapezus, Trapeza olarak adlandırıldığı değerlendirilmektedir. Kelime Batı kaynaklarında Trebizonde, Trebizond, Trapezunte şeklinde geçerken; İslam eserlerinde Tarabazunde ve Atrabazunde şeklinde ifade edilir.

MÖ 6. yüzyılda Perslerin hâkimiyetine giren şehir, MÖ 334 yılında Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir. İskender'in ölümünden sonra Karadeniz'de Pontus Devleti kurulmuş ve

Trabzon, Pontus Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Pontus Devleti'nin yıkılmasından sonra şehir Roma yönetimine geçmiştir. Doğu Roma İmparatoru I. Konstantinos zamanında Trabzon piskoposluk merkezi yapıldı. Böylelikle, bölgedeki halkın Hristiyanlaştırılma süreci de başlamış oldu. Bu süreçte Trabzon'un hem bir askerî üs fonksiyonunun bulunması hem de bir liman şehri olmasıyla stratejik önemi iyice arttı.

Trabzon'un Müslümanlarla tanışması ise ticaret için Karadeniz'e gelen tacirler sayesinde olmuştur. Selçuklular döneminde Türk akınlarına hedef olan Trabzon'un 1081 yılında Melikşah zamanında kısa süre de olsa Türk hâkimiyetinde kaldığı bilinmektedir.

Fâtih Sultan Mehmed döneminde altı haftalık çetin bir muhasara sonrasında Trabzon Osmanlı egemenliğine dâhil edilmiştir.[4]

Trabzon 15 Ağustos 1461'de Türklerin hâkimiyetine girdikten sonra 18 Nisan 1916'da Rus işgaline uğrayana kadar ciddi bir tehditle karşılaşmamıştır. Trabzon bir Karadeniz limanı olarak önce 1774'te Kırım'ın, ardından da 1921'de Batum'un kaybından sonra Karadeniz bölgesinde meydana gelen hâkimiyet mücadelesinde öne çıkan bir role sahiptir.

Trabzon, 1699 Karlofça Antlaşması öncesinde Osmanlı Devleti'nin rakipleri dikkate alındığında muhtemel savaş noktalarına uzak kalan bir liman kentiyken XVIII. yüzyıl başladığında kuzey ve kuzeydoğu seferlerinin tam ucunda veya ortasında yer almaya başlamıştır. Bundan sonra Trabzon'un Karadeniz'de Anadolu kıyılarında Türk deniz üssü olarak önemli rolü pekişti.

Trabzon'un Dinamizmi

Karadeniz farklı kültürler, dinler ve halklar için bir kavşak noktası özelliğindedir. Tarihin farklı dönemlerinde farklı millet ve etnik topluluklar yanında büyük devlet ve imparatorlukların çıkar çatışmasına tutuştuğu bir alan olmuştur.

Karadeniz doğal barınaklık ve doğal liman imkânları bakımından zengin bir deniz özelliğinde değildir. Karadeniz'in kuzeyi ve güneyi dikkate alındığında en elverişli liman bölgesi Kırım'ın Sivastopol şehridir. Güney Karadeniz'in sahilleri limana elverişli olmak bakımından ikinci derecededir. Burada Sinop kısmen bir donanma barındırma imkânına sahiptir. Trabzon ise doğal imkânlar açısından

Sinop'tan sonra gelir. Dünyada teknolojik ilerleme 100 yıl öncesine kıyasla çok gelişmişmiş olsa da denizcilik hâlen doğal özelliklere sahip limanlara bağımlıdır. Teknolojik imkânlar ve dalgakıranlar gibi önlemler donanmanın üslenmesi için yeterli değildir. Bu bakımdan Odessa, Batum, Sinop ve Trabzon gibi limanlar Sivastopol'a nazaran ikincil öneme sahiptir.

Trabzon kenti stratejik değerine bağlantılı olarak önemini tarihin her evresinde korumuştur. Türklerin hâkimiyetine girdikten sonra, Karadeniz liman kentlerinden biri olan Trabzon, hem kuzeyindeki limanlarla deniz ticareti bakımından ilişkilerde bulunuyor hem de Uzakdoğu'dan ve İran'dan karayoluyla gelen Anadolu ve Avrupa pazarlarına gidecek ticari ürünlerin sevk noktası olarak işlev görüyordu.

Böylece doğu-batı ekseninde kara yoluyla yapılan İpek Yolu'nun da önemli noktalarından biriydi. Anadolu yarımadasının ticareti bakımından bu özelliğine ilaveten kuzey-güney ekseninde de ticaret ve ulaşım üssü bakımında kayda değer bir işleve sahipti.

Toplum yapısı olarak incelendiğinde ise, Trabzon'un, diğer şehirlere kıyasla oldukça dinamik bir toplum yapısına sahip olduğu görülür. Trabzon'da ikamet edenler için bu olağan bir durum olduğundan, içeride bu fark edilmez. Ancak dışarıdan şehre gelenler bu hususu yani toplumsal dinamizmi hemen fark eder. Trabzon'da insanlar sürekli hareket hâlindedir. Telaşlı ve acelecidirler. Bu yönleriyle karıncalara benzetilirler. Yani sükûnet ve sakinlik hâli Trabzon insanı için söylenmese yeridir. Hızlı konuşurlar hızlı yemek yerler. Yani gündelik bütün işlerde hızlılık Trabzon insanı için âdeta alışkanlık hâline gelmiştir.[5]

Türk Diplomasisinin İki Başarısı

Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye'nin Mavi Vatan sularındaki haklarını güvence altına almasında iki antlaşma önemlidir. Bunlardan birisi Montrö'dür. Diğeri ise 1992 yılında, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (KEİ) kuruluşudur. Montrö, Karadeniz'e giriş ve çıkışları Türk egemenliğinde kontrol eden bir anlaşma olarak tarihe geçerken KEİ de Türkiye'nin Karadeniz'de Mavi Vatan sınırlarını belirleyen bir zemin olmuştur.

1936 Montrö Antlaşması, 1809 sonrası Türk egemenliğini güçlendiren en kapsamlı ve başarılı anlaşmadır. Türkiye'nin Karadeniz'deki çıkar-

ları açısından bu antlaşmadaki üç nokta çok önemlidir. İlk olarak, Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin Karadeniz'deki egemenliği uluslararası hukuka göre paylaşmasını sağlar. İkinci olarak, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelerin buradaki hareketlerini kısıtlar.

Üçüncü olarak Rusya'nın Akdeniz'e inişini sınırlandırır. Şüphesiz Montrö 1934'lerde dünyada Nazi tehlikesi varken, İngiltere'nin o zamanlarda dünya ve bölge siyasetindeki etkisiyle imzalandı. Ama Türkiye'nin de çıkarına olarak Rusya'nın hareket alanını sınırlandırdı. Çünkü Rusya'nın her mevsim açık denizlere ulaşabileceği tek deniz çıkışı Karadeniz'dir. Zira Baltık Denizi kışın donduğu için Rusya'nın sıcak denizlere yani Akdeniz'e ineceği yol sadece Boğazlar üzerindendir.

Montrö Antlaşması uçak gemisi, savaş gemisi ve denizaltı geçişini kurallara bağlayan ve kısıtlamalar getiren bir sözleşmedir. Montrö olmasaydı, geçişlerdeki sınırlamalar konmasaydı, Ruslar en büyük gemilerini Karadeniz'den hızlıca Akdeniz'e indirerek bölgedeki dengeleri altüst etmede önemli rol oynayabilirdi. Bugün Akdeniz'de yüzen önemli Rus gemileri, nükleer başlıklı denizaltılar Baltık'tan Cebeli Tarık'a oradan Akdeniz'e giren gemilerdir. Eğer Montrö'nün kısıtlayıcı hükümleri olmasaydı Rusya en büyük tersanelerini Karadeniz kıyısında inşa eder, en büyük gemilerini burada yüzdürür ve oradan sıcak denizlere inerdi. Oysa bugün Kuzey Buz Denizi'nde gemilerini tutuyorlar ve oradan Akdeniz'e sevk ediyorlar.[6]

Öte yandan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) Haziran 1992'de İstanbul'da kuruldu. Ancak KEİ kurulmadan önce, 1986 yılında Soğuk Savaş sürerken Türkiye Münhasır Ekonomik Bölgesi'ni (MEB) Karadeniz'de ilan etti. Devrin Başbakanı Turgut Özal'ın gündeme getirdiği Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Karadeniz'i barış denizi yapmak yanında Türkiye'nin uluslararası hukuktan kaynaklanan haklarını garanti altına almak noktasında çok önemli bir antlaşmadır. KEİ üyeleri, Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan'dır.[7] KEİ ile Karadeniz bölgesinin barış, istikrar ve refah bölgesi olması öngörülmektedir.

Ukrayna-Rusya Savaşı'na rağmen KEİ'nin bölgedeki istikrara katkısı son olarak "tahıl koridoru" sürecinde de ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Ege Denizi'ndeki karasularının 12 mile çıkarılmasına

karşı izlediği politika, uluslararası suların geniş kalmasını sağladığından Karadeniz'e kıyıdaş ülkeler ve bölgede denizcilik faaliyeti yürüten diğer ülkelerin de çıkarınadır.

Türkiye'nin Yeni Siyasi ve Teknolojik Hamlesi

Türkiye Karadeniz'deki çıkarlarını KEİ platformunda kuvvetlendirmiştir. Bundan sonra herhangi bir tartışmaya mahal vermeden 1986'da ilan ettiği MEB'de enerji kaynaklarını aramaya başlamıştır. Bulunan doğalgaz kaynağı 540 milyar metreküp olarak tespit edilmiştir. Bu kaynak şimdilik Türkiye'nin 10 yıllık doğalgaz ihtiyacını karşılayacak bir rezerv demektir. Bundan sonra bulunacak yeni rezervler Türkiye'nin enerji bakımından dışa bağımlılığını azaltacağı gibi yeni ekonomik hamlelerin yapılmasına da ivme kazandıracaktır.

Karadeniz'deki hidrokarbon enerji kaynaklarını tespit ve çıkarma noktasında Türkiye'nin son yıllardaki kararlılığı Cumhuriyet tarihinin bu alandaki yeni başarısıdır. Karadeniz'de doğalgaz bulmak ve çıkarmak Türkiye'nin diplomatik başarıları sonrasında teknolojik başarı elde ettiğini göstermektedir.

Trabzon'un İnce Gücü: Spor

Trabzon'un potansiyelini ortaya çıkaran unsurlardan biri de spor ve Trabzonspor futbol takımıdır. 2 Ağustos 1967'de şehirdeki iki takım birleşerek Trabzonspor'u meydana getirmiştir. 2. Lig şampiyonluğunun ardından 6 kez lig şampiyonluğu yaşayan Trabzonspor şehir için sportif başarılarıyla siyasal, ekonomik ve kültürel katkılar da sağlamıştır. Trabzon esasen Anadolu'yu temsil eder. Anadolu insanının İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerde yerleşen, tepeden bakan, halkına inanmayan elitlerine verdiği bir karşılık olmuştur. Millî Mücadele'yi yapan Anadolu'dur. Böylece İzmir'den düşman denize dökülmüş, İstanbul'dan işgalciler geldiği gibi gitmiştir. Onları gönderen kuvvet Anadolu'nun bağrından çıkmıştır.[8]

Spor söz konusu olduğunda büyük kentlerin hegemonyası Trabzon'la kırılmıştır. Trabzonspor'u tutmak sadece Trabzonlu ve Karadenizli gençlerin tercihi olmamıştır. Trabzonspor'a bütün Anadolu gençlerinin sempatik yaklaşımı, hatta taraftarlığı söz konusudur. Trabzonlu olmayanlar Anadolu ruhunu temsil eden bu takımı çarşıda pazarda,

üniversite kantinlerinde hararetle desteklemiştir. Bir zamanlar ayağı çarıklı, çamurlu diye horlanan ama emeğine, aklına, becerisine, ferasetine ve zekâsına güvenen gençler Trabzon sayesinde özgüven sahibi olmuşlardır. Üniversitedeki gençler mahalle baskısını Trabzonsporluyum diyerek kırmıştır. Spor mücadelesi beden ve akıl mücadelesidir. Doksan dakika top koşturan futbolcular müsabakayı kazanmak için sadece ter dökmez, aklını ve zekâsını da kullanır. İşte Trabzon'un başarısı Türk gençlerine, Anadolu gençlerine; sen bedeninle, aklınla güçlüsün; sporda başarılı olduğun gibi sanayide, eğitimde, siyasette, kültürde, sanatta hâsılı her alanda başarılı ve şampiyon olursun. Senin tarihî rolün milletine örnek olmaktır. Otuz sekiz yıl sonra gelen şampiyonluk bu bakımdan ayrıca önemlidir.

Trabzon'un Potansiyeli

Trabzon yat turizminden yayla turizmine kadar pek çok alanda yerli ve yabancı turistler için bir cazibe merkezidir. Kentin tarihî ve doğal zenginlikleri yanında kuş izleme, dağcılık, botanik turizmi, mağara turizmi ve trekking gibi çok sayıda turizm çeşidi turistlerin ilgisini çekmektedir. Ayrıca İstanbul, Ankara ve İzmir gibi kentlerde düzenlenen büyük kültür organizasyonları Trabzon'da da yapılmaya başlamıştır. 20-22 Mayıs 2002'de Trabzon Belediyesi öncülüğünde kentteki üniversitelerin katkısıyla düzenlenen Trabzon Sempozyumu bu açıdan çok başarılı olarak değerlendirilmiş ve şehrin insan kaynağı başta olmak üzere sosyal, ekonomik ve kültürel zenginliğini gözler önüne sermiştir.

Sonuç olarak, Mavi Vatan sularının Karadeniz sınırlarındaki Türk egemenliği, ekonomik, siyasi, askerî ve kültürel çıkarlar başta olmak üzere her bakımdan önemlidir. Karadeniz'deki Mavi Vatan sularının orta noktasında Sinop Limanı, batı ucunda Boğazlar ve doğu ucunda Trabzon stratejik öneme sahip bölgelerdir. Trabzon stratejik değer, tarih, kültür, spor, doğal zenginlikler ve demografik kaynaklar bakımından bölgenin önemli bir kenti olarak gelişmesini sürdürmektedir. Ukrayna Savaşı'nın yol açtığı sorunlar Karadeniz'in önemini bir kez daha gözler önüne serdi. Bununla birlikte Türkiye'nin egemenlik sahasına giren Karadeniz'deki doğal kaynakların zenginliği göstermektedir ki, Türkiye'nin Karadeniz'den başlayarak Boğazlara ve oradan da Akdeniz'e kadar uzanan hat boyunca çıkarlarını koruması bakımından Trabzon'un stratejik önemi eşsizdir. Türkiye'nin her bakım-

dan büyük kentlerinden biri olarak gelişmesini sürdüren Trabzon, ülkenin bölgesel ve küresel hamlelerine katkı verme kapasitesini her geçen gün arttırmaktadır.

Dipnotlar

1 Selma Yel, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2009.

2 Metin Tuncel, "Karadeniz", *DİA,* XXIV, İstanbul 2001, s. 385-386.

3 Trabzon'un en eski limanı Roma döneminde, İmparator Hadrian tarafından yaptırılan ve kalenin kuzeyinde bulunan limandır. Özgür Yılmaz, "Fransız Belgelerine Göre 19. yüzyılın Başlarında Güney Karadeniz Limanları", *Mavi Atlas*, 7(1)/2019, s. 130-131.

4 Healt W. Lowry, Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA,* XLI, İstanbul 2012, s. 296-301.

5 M. Yavuz Alptekin, "Sosyoloji'de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon'da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 8, Sayı 15, Güz 2013, s. 82.

6 Montrö Boğazlar Sözleşmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Olcay, Seha L. Meray, *Montrö Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

7 Alaeddin Yalçınkaya, "Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Özel Sayı, Nisan 2017, s. 4.

8 Trabzonspor hakkında geniş bilgi için bkz. Sevecen Tunç, *Trabzon'da Futbolun Tarihi. Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Kaynakça

ALPTEKİN, M. Yavuz, "Sosyoloji'de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon'da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 8, Sayı 15, Güz 2013, s. 82.

LOWRY, Healt W., Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA,* XLI, İstanbul 2012, s. 296-301.

OLCAY, Osman, Seha L. Meray, *Montrö Boğazlar Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

TUNCEL, Metin, "Karadeniz", *DİA,* XXIV, İstanbul 2001, s. 385-386.

TUNÇ, Sevecen, *Trabzon'da Futbolun Tarihi. Mektepliler, Münevverler, Meraklılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

YALÇINKAYA, Alaeddin, "Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Özel Sayı, Nisan 2017, s. 4.

YEL, Selma, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2009.

YILMAZ, Özgür, "Fransız Belgelerine Göre 19. Yüzyılın Başlarında Güney Karadeniz Limanları", *Mavi Atlas*, 7(1)/2019, s. 130-131.

İç Kale (Yukarı Hisar) ve Aşağı Hisar'da Yapılan Arkeolojik Kazıların Trabzon Tarihi Bakımından Önemi

Mehmet YAVUZ
Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü

Giriş

Kadim geçmişi dört bin beş yüz yıl olduğu söylenen Trabzon'da 2021 yılından itibaren tarihte ilk kez üç farklı noktada arkeolojik- sondaj ve kazı çalışması yapılmıştır. Bu kazılardan ilki Ortahisar İlçesi Pazarkapı Mahallesi Kahramanmaraş Caddesi güneyinde kalan ve Trabzon Büyükşehir Belediyesince Kapalı Otopark Proje Sahası olarak belirlenen alanın kuzeyinde yapılan sondaj kazılarıdır. İkinci ve asıl önemli olanı ise uzun süreli olarak planlanmış olan İç Kale (Yukarı Hisar) Kazısıdır. Trabzon'daki arkeolojik kazıların üçüncüsü de yine Pazarkapı Mahallesi Kadınlar Sebze Halinin inşaat kazısında ortaya çıkan ve Trabzon Büyükşehir Belediyesince desteklenen Kuzgundere Körfezi Antik Liman kazısıdır.

1. Pazarkapı Mahallesi Kapalı Otopark Proje Sahası Arkeolojik Kazı Sondajları

Trabzon'da gerçekleştirilen ilk arkeolojik kazı çalışması Ortahisar İlçe merkezinde, Pazarkapı Mahallesi'nde, Aşağı Hisar'ın güneydoğu kısmında bulunan ve Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nce hazırlanan Kapalı Otopark Proje Sahasında gerçekleştirilmiştir. Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun ilgili kararı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni çerçevesinde yapılan çalışmalar Trabzon Müzesi Başkanlığında

Şekil 01: Trabzon Gravürü (1717-Tournefort)

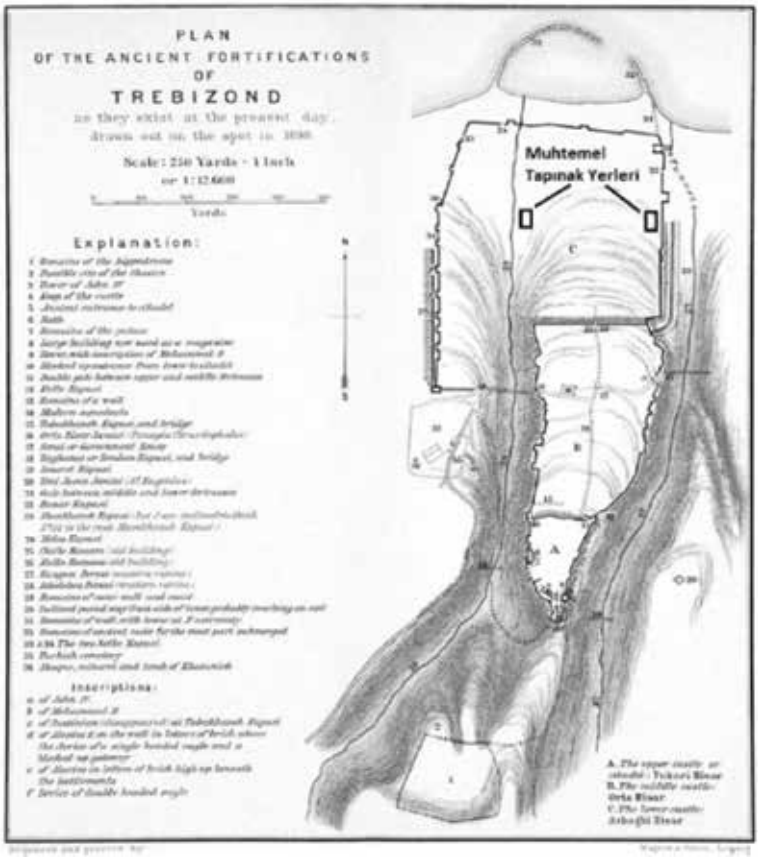

Şekil 02: Eski Trabzon Planı (Lynch 1898)

Foto 01: Otopark Kazı Sahası Osmanlı Dönemindeki Hali

Foto 02: Otopark Kazı Sahası Kamulaştırma Öncesi

Foto 03: Otopark Kazı Sahası Önceki Hali

Foto 04: Otopark Kazı Sahası-Kazı Sonrası Hali

ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet YAVUZ'un bilimsel danışmanlığında 6 Şubat 2021 ila 6 Mart 2021 tarihleri arasında, müze uzmanlarının da katılımı ile gerçekleşmiştir.

Buradaki arkeolojik kazı sondaj çalışmaları, daha önce 16-20 Kasım 2020 tarihleri arasında yapılmış ön çalışma ve hazırlanan rapor doğrultusunda, söz konusu otopark proje alanının kuzeyinde belirlenmiş ve K1, K2, K3 ve K4 (Foto 04) Açması şeklinde isimlendirilmiş alanlarda gerçekleştirilmiştir. Bu bölge Osmanlı Döneminden başlayarak 1950'li yıllara kadar iskân sahası olarak kullanılmış olup 2013 yılında kamulaştırılarak üzerindeki binalar yıkılmış ve geçici olarak açık otopark şeklinde düzenlenmiştir (Foto 01, 02, 03, 04).

K1 Açması. 12x12m ölçülerindeki bu açma içinde dört farklı yapı kalıntısı ile bir de zeytinyağı işliğinin varlığı tespit edilmiştir.

K1.1. Anıtsal Yapı Kalıntısı. Bu açma içinde en dikkat çeken buluntuların başında kuzey-güney istikametinde 2,50m, doğu batı istikametinde 1.20m duvar kalınlıklarına sahip anıtsal yapı kalıntısı gelir.

Foto 05:
Pazarkapı Mah.
Otopark Kazısı
K1 Açması

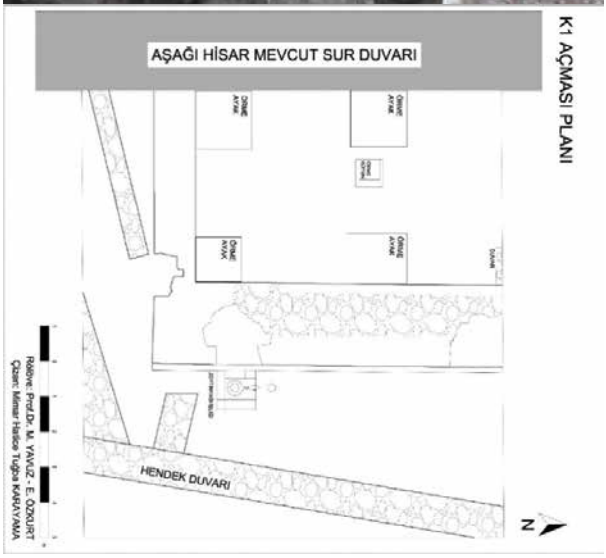

Şekil 03:
Pazarkapı Mah.
Otopark Kazısı
K1 Açması Planı

Büyük blok taşların kullanıldığı bu yapı kalıntısının dış cephesinde, bilhassa güneydoğu köşede, 200x100x55cm.lik ve 127x100x58cm.lik blok taşların kullanılmış olması Roma mimarisi özelliği göstermektedir. Yapının güney duvarının dış yüzünde ise üç farklı yapılaşma ve üslup dikkat çekicidir. Bu yapısal özelliklere göre kalıntının doğudaki anıtsal duvarı ile güney duvarının üç sıraya kadar alt kısmının Roma Döneminde (Muhtemelen İmparator Hadrianus zamanında MS. 117-129) yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Kalınlıkları farklı olsa da her iki duvarın anıtsal bir yapının kalıntıları olduğu, üst kısımlarının sonraki dönemlerde yıkılmış olduğu anlaşılmıştır (Foto 05, Şekil 03).

K1.2. Yığma Ayaklar/Fil Payeler. K1 Açması içinde dikkat çeken ikinci yapılaşma anıtsal yapı kalıntısı içinde tespit edilen ve karşılıklı yerleştirilmiş, ortalama 1,50x1,50m ölçülerindeki dört adet yığma ayak

Foto 06:
K1 Açması
Zeytinyağı İşliği

Foto 07:
K1 Açması Örme
Sütun/Ayak

kalıntılarıdır. İnşa tekniği ve üslubu bakımından Roma Dönemi mimarisinin özelliklerine ters düşen ve üst kısımları yıkılmış olan bu ayakların/fil payelerin yapıya Erken Bizans Döneminde eklenmiş olabilecekleri düşünülmektedir (Foto 05).

K1.3. Örme Taş Sütun/Ayak. Kazı sondaj çalışmaları sırasında, anıtsal yapı kalıntısı içindeki yığma ayaklardan kuzeybatıdakinin doğusunda, yaklaşık 20cm mesafede blok taşlardan örme bir sütun/ayak tespit edilmiştir. 92x77x35cm ölçülerinde bir kaide üzerine oturtulmuş olan bu örme ayak antik Roma mimarisinde görülen bosajlı/rüstik beş blok taştan oluşmaktadır. Mevcut yüksekliği 2,27m olan ve üst kısmı yıkılmış olan bu örme ayağın içinde bulunduğu anıtsal yapı kalıntısı ile aynı zamanda içinde ve aynı planlama anlayışı ile yapılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak tek başına işlev tanımlaması yapmanın zor olduğunu belirtmekle birlikte bu kalıntının başlangıçta aynı alan içinde bir ya da birden fazla eş ya da eşlerinin olma ihtimali göz

önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla bu alanda devam ettirilecek kazılarda ortaya çıkarılacak muhtemel buluntular sorunun çözümüne yardımcı olacaktır (Foto 05, 06).

K1.4. Hendek Duvarı. K1 Açmasındaki anıtsal yapının doğusunda yapılan kazı sondaj çalışmalarında, sur duvarına 15m mesafede kuzey-güney yönde uzanan bir duvarın varlığı tespit edilmiştir. H.F.B. Lynch'in 1898 ve 1901 yıllarında yayımladığı eski Trabzon şehir planında (Şekil 02) da gösterilmiş olan bu duvarın sur önü hendek duvarı olduğu anlaşılmıştır. Sahada yapılan inceleme ve kazı sondaj çalışmaları sonunda bu hendek duvarının Aşağı Hisar'ın Pazarkapı mevkiinde ayakta kalan tek burcunun önünden başladığı ve K2 Açmasında son bulduğu tespit edilmiştir. Hendek duvarının bu açmada açığa çıkarılan batı yüzü 3,50m derinliğinde olup inşasında çoğunlukla kareye yakın prizma küp şeklinde taşlar kullanılmıştır. Tepe kalınlığı 95cm olan duvarda bağlayıcı malzeme olarak adi kireç harcı kullanılmıştır. Hendek duvarının doğu tarafı açılmadığından bu yüzün biçimi ve mimari özelliklerin nasıl olduğu anlaşılamamıştır. Ancak K1 açması doğusunda tespit edilen bu hendek duvarının mimari ve inşa özellikleri K2 Açmasında ortaya çıkarılan duvar ile aynı özellikleri göstermektedir. Tarih kayıtları ve bazı eski yayımlar Aşağı Hisarın II. Aleksios zamanında ve 1302-1324 yılları arasında tümüyle surla çevrildiğini ifade ediyor. Dolayısıyla söz konusu hendek duvarının da Aşağı Hisar surları ile eşzamanlı olarak planlanıp yapıldığı söylenebilir.

K1.5. Zeytinyağı İşliği. K1 Açmasındaki anıtsal yapı kalıntısının doğu tarafında yapılan seviye indirme çalışmalarında iyi durumda bir zeytinyağı işliğinin varlığı tespit edilmiştir. Anıtsal yapı kalıntısının güneydoğu köşesine 2,50m.lik mesafede duvara bitişik şekilde yapılmış işlik U şeklinde bir yapıya sahip olup tabanına, kenarlarında yağ sızma kanalları olan bir tekne taşı yerleştirilmiştir. Düzgün ve blok taşlarla yapılmış işliğin kuzey-güney yönde yapıldığı ve iç derinliği 60cm, genişliğinin ise 45cm olarak ölçülmüştür. İşliğin hemen kuzeyinde çıkarılan yağı depolama maksadıyla toprak içine gömülü birde pitos (pişmiş toprak küp) tespit edilmiştir. Aynı yerde bir üst katmanda silindir şeklinde bir ezme taşının ele geçirilmiş olması yanında duvar yüzeyinde açılmış ağırlık taşının bağlandığı ahşap kiriş yuvasının varlığı ile birlikte ortaya çıkarılmış olması bu tür bir işliğin nasıl işlediğini göstermesi bakımın önemlidir. Neredeyse tüm parçalarının bir arada ve sağlam olması bu zeytinyağı işliğinin yapıldığı

dönem ve tarihlendirmesi bakımından önemlidir. Anıtsal yapıya sonradan eklenmiş olmakla birlikte, gösterdiği yapısal özellik bu işliğin Geç Roma ya da erken Bizans Döneminde yapılmış olabileceğini göstermektedir (Foto 07).

K1.6 Küçük Buluntular. Bu açmada yapılan kazı çalışmalarında, aralarında çok sayıda çatı kiremidi ve seramik parçalar (12.YY Sgraffito-Kazıma ve Champleve ve slip teknikli) ve amorf parçalar ile 1850'li yıllarda Fransız "OPAQUE DE SARREGUEMİNES" fabrikasında üretilmiş porselen kâse dip kısmı, çok sayıda pişmiş toprak kap parçası, Osmanlı, Bizans ve Roma dönemlerine ait birkaç adet metal sikke, cam bilezik parçaları ve madalyon ele geçmiştir.

2. Trabzon İç Kale (Yukarı Hisar) Kazısı

Trabzon'un İç Kale'si Roma öncesi, Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı dönemlerinin idari, askeri ve saray mensuplarının ortak yerleşke yeri olma özelliği gösteren özel bir arkeolojik sahadır. Dolayısıyla yaklaşık 20 bin metrekarelik bir alandaki kazı çalışmalarının uzun süreli planlı ve sistematik olarak yapılması zorunludur.

Bu zaruriyete binaen Ortahisar Mahallesinde bulunan İç Kale'de 2021 yılı eylül ayı başında başlayan planlı arkeolojik kazı çalışmalarının ilk safhası aynı yılın ekim ayı sonuna kadar devam etmiştir. Trabzon Müzesi başkanlığında ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Mehmet YAVUZ'un koordinatörlüğünde ve bilimsel danışmanlığında yapılmakta olan bu kazı çalışması aynı zamanda Trabzon'da yapılmakta olan ilk uzun süreli, planlı ve sistematik arkeolojik kazı çalışması olma özelliğine sahiptir.

27 Ağustos 2021 tarihinde; Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Ortahisar Belediyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası ve Trabzon Müzesi arasında imzalanan beşli iş birliği protokolü kapsamında yapılmakta olan kazı çalışmaları 31 Ağustos 2021 salı günü başlamış ve Karadeniz Teknik Üniversitesi, Ordu Üniversitesi ve Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden öğretim üyelerinin gözetiminde ve İşbirliği Protokolü gereği Ortahisar Belediyesi'nin sağladığı 10 işçi ve Trabzon Büyükşehir Belediyesi tarafından sağlanan 5 Arkeolog ve Sanat Tarihçisinin katılımı ile yapılmıştır.

Foto 08:
İç Kale 1-2-3 Nolu Açmalar

Foto 09:
İç Kale 4-5 Nolu Açmalar

Yapılan planlamaya uygun olarak İç Kale'deki ilk kazı sezonunda toplam beş farklı açmada çalışma yapılmıştır. Bu açmalar İç Kale Camii güneyinde bulunan 1, 2 ve 3 Nolu açmalar ile batı kazı sahası içinde bulunan 4 ve 5 Nolu açmalardır.

İlk açma özelliğine sahip 1 Nolu Açmada (Foto 08), toplamda 1.25m-1.95m derinliğe inilmiş ve açmanın doğu tarafında Roma Dönemi devşirme malzemesi özelliği gösteren, kısmen işlenmiş blok döşeme taşlarına rastlanmıştır. Bu blok taşların İç Kale'nin güneyinde, bugünkü Bahçecik Mahallesi'ndeki M. Akif Ersoy Camii'nin bulunduğu yerde bulunan Hipodromdan getirildiği tahmin edilmektedir.

İç Kale'deki 2 Nolu Açmada 1920'li yıllarda yıkılmış olan IV. John (1429-1460) Kulesi'nin taban döşemeleri ve söz konusu kulenin kuzey cephesine ait taban duvarının bir bölümü ortaya çıkarılmıştır.

İç Kale'deki 3 Nolu Açma (Foto 08), üç tarafı kapalı bir mekânın içi olma özelliğindedir. Üst örtüsü bulunmayan bu mekân içinde yapılan

kazı çalışmalarında, kaba yonu taş malzeme ile oluşturulan bu mekânın Geç Osmanlı Döneminde, Bizans Döneminde yapıldığını tespit ettiğimiz iç sur duvarına kuzey ve doğu yönde yapılan iki duvar inşası ile iki katlı bir mekân haline getirilip üzerinin kapatılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu mekân açmasında yapılan toprak kaldırma çalışmaları sırasında 1,20m derinlikte alanın batısında ve doğusunda Osmanlı Dönemine ait iki adet künk boru hattı ile mekânın güneyinde künk boruların bağlandığı maksem yapısının temelleri tespit edilmiştir. Kazı çalışmaları sonunda bu açmada toplam 2,50m derinliğe ulaşılmış ve Helenistik, Roma, Bizans ve Komnenos dönemlerine ait çeşitli tekniklerde yapılmış renkli sırlı seramik parçaları ve Komnenos ve Bizans dönemlerine ait olduğu anlaşılan sikkeler ele geçirilmiştir.

Batı kazı sahası içinde bulunan 4 Nolu Açmada (Foto 09) yapılan ilk yıl kazı çalışmaları sonunda burada da 2,50m derinliğe inilmiştir. İlk kalıntı olarak bu açmanın güney ve kuzey tarafında, yüzeyden 65cm derinliğe kadar inen, 85cm genişliğinde ve doğu-batı doğrultusunda uzayan ve işlevleri henüz tespit edilemeyen iki adet harçsız kuru duvar tespit edilmiştir.

Bu açmada yapılan kazı çalışmaları sonunda, çoğu aşırı korozyona uğramış ve dönemleri henüz belirlenememiş, toplamda 20 adet bronz sikke, bir adet bronz şamdan kaidesi, sırlı ve sırsız seramik parçaları ile siyah boyalı-sırlı seramik parçaları ile amfora dip parçaları, bir adet nitelikli obsidyenden yapılmış, ok ucuna benzer dilgi (kesici alet), bir adet çok iyi durumda, bütün terakota kandil ele geçirilmiştir. Bu açmada 2,45m derinlikte ele geçen bir adet ağırsak ya da şamandıra ve bir adet kemik 'Gorge İğnesi' Roma ya da Helenistik dönemlerde burada yaşamış insanların balık avcılığı yaptıklarını ortaya koymuştur.

Bu açmanın doğusunda, 2,25m derinlikte, batı-doğu doğrultusunda nizami olarak yatırılmış, bel altı kısmı açma kenar adası altında kalan, muhtemelen bütün bir insan iskeleti ile yine aynı açma içinde bulunan güney duvarı dibinde, ayak kısımları bulanan ikinci bir insan iskeletine ulaşılmıştır.

Batı kazı sahasında, 4 Nolu Açmanın güneyinde yer alan 5 Nolu Açmada (Foto 09) yapılan ilk yılki kazı çalışmaları sonrasında burada da 2,50m derinliğe ulaşılmıştır. İlk 1m.lik toprak kaldırma sırasında yaklaşık 13.Yüzyıla ait, çeşitli sırlı seramik parçaları, korozyona uğramış bir adet metal takı, bir adet Osmanlı dönemine ait kurşun posta mührü ve

parça halinde, birleştirmeye müsait, tek renk sırlı seramik ile bir adet el yapımı kemik el aracı (ya da tıp aleti) ve 1,60m derinlikte korozyona uğramış bir adet madeni ok ucu (Bizans/Osmanlı?) ele geçirilmiştir. Bu açmada ele geçirilen Osmanlı, Komnenos ve Bizans dönemlerine ait buluntuların iç içe geçmiş olma nedeni açmanın güneyinde tespit edilen kaçak kazı çukurunun varlığıyla açıklığa kavuşmuştur.

Bu açmada 2m.'nin altında yapılan kazı çalışmalarında ele geçen buluntular; çok sayıda tek renk siyah sırlı seramik parçaları, renksiz ve sırsız ince seramik parçaları, kabartmalı sırlı seramik parçaları, Roma tipi çatı kiremit parçaları, pitos parçaları, renkli ve aplike desenli cam parçaları ile korozyona uğramış toplamda 20 adet sikke, tıpkı 4 Nolu Açma'da olduğu gibi, Roma ve Helenistik Dönem kalıntıları olarak kayda geçirilmiştir.

3. Pazarkapı Mahallesi Kuzgundere Körfezi Liman Kazısı

Kuzgundere Körfezi Antik Liman Yapısı burada bulunan ve 1945'lerde yapılmış olan ahşap çatılı Kadınlar Sebze Halini yenileme projesi kapsamında 2020 yılında yapılan inşaat kazı çalışmasında kısmen ortaya çıkmış ve temmuz-ağustos aylarında Trabzon Müzesi tarafından başlatılan temizlik çalışması sırasında meydana gelen göçük nedeniyle çakışmalara ara verilmiştir.

Sonrasında Trabzon Büyükşehir Belediyesinin talebi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile Trabzon Müzesi Başkanlığında ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet YAVUZ'un bilimsel sorumluluğunda, inşaat sahası ile sur arasında kalan ve yaklaşık uzunluğu 125m olan liman üstü ve geri sahasında temizlik, sondaj ve kurtarma kazısı niteliğindeki çalışmalar başlamıştır. 2021 yılı aralık ayı başında başlayan çalışmalar 2022 yılı ağustos ayı sonlarına kadar devam etmiştir.

Buradaki kazı sahası, kuzey-güney yönde tek sıra halinde sura paralel sıralanan ve 5x5m ölçülerindeki toplam 19 adet açmadan ibarettir. Doğu kenarlarının ölçüleri değişken olmakla birlikte bu açmalar aynı zamanda antik liman/rıhtım duvarının geri sahasını oluşturmaktadır.

Yapılan temizlik ve kazı çalışmaları sonrasında yaklaşık 125m boyundaki rıhtım duvarının kuzey tarafta kısmen sökülüp hemen yanı

Foto 10:
Kuzgundere Körfezi
Roma Limanı-Kazı
Öncesi

Foto 11:
Kuzgundere Körfezi
Roma Limanı-Kazısı Sonrası

başında 1314-1330 yılları arasında II. Alexios Döneminde yapıldığı bilinen Aşağı Hisarın sur duvarlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bugünkü durum itibariyle rıhtım duvarı ile sur arasındaki mesafe yaklaşık 6-7m civarındadır. Fakat sur duvarının sonradan inşa edildiği bilgisinden hareketle antik rıhtıma ait ticari liman sahasının batıya doğru daha büyük ve geniş bir alanı kapladığı söylenebilir.

Buradaki temizlik ve kazı çalışmaları kuzeydeki A3 açmasından başlamış ve güneydeki A19 açmasına kadar devam edilmiş, haziran ayı sonunda A3 açması 4,30m olmak üzere diğer açmalarda ortalama 2,50-3,80m derinliğe kadar inilmiştir (Foto 10, 11).

Foto 12:
Kuzgundere Körfez
Limanı Roma Kalıntısı

Foto 13:
Kuzgundere Körfez
Limanı Yapı Kalıntısı

A3 Açmasında yapılan kazı çalışmalarında Kuzgundere Körfez Limanı kuzeyinde, körfez ağzına yakın noktada, iki sıra bosajlı blok taşlardan yapılmış 4,10m x 3,25m ölçülerinde, kare kaideli bir yapı kalıntısının varlığı tespit edildi (Foto 12). Mevcut kısmı 1,20m yüksekliğinde olan bu yapı kalıntısının muhtemel bir Roma Dönemi deniz feneri kaidesi veya liman platformu olabilme ihtimali üzerinde durulmaktadır.

Bu kalıntının hemen güneyinde A6-A8 açmaları dâhilinde mevcut oturma alanı 14,50m x 5,20m olan basamaklı bir yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Kuzey ve doğu cephelerde dört kademe halinde yükselip daralan bu yapı kalıntısının mevcut yüksekliği 1,97m.dir. İnşasında Roma Dönemi devşirme malzemesi kullanılmış olan bu anıtsal yapı kalıntısının mevcut sur duvarı bağlantısı incelendiğinde bu noktada yine Roma dönemi devşirme malzemeli blok taşlardan oluşan sur du-

varına sonradan eklendiği görülmüştür. İnşasında sağlam kireç harcının kullanıldığı görülen bu yapı kalıntısının, buradaki kazılarda ele geçen ve Roma hamamlarının hipokaust ısıtma sisteminde "T" şeklinde demir bir "Tegula Mammata Çivisi" bu kalıntının bir hamam yapısı olabileceğini düşündürmektedir. Eğer bu düşünce doğru kabul edilir ise buradaki surun Roma devşirme malzemesi kullanılarak yapılmış kısımlarının geç Roma ya da erken Bizans Döneminde yapılmış olabileceği söylenebilir.

Antik liman yapısının güney kısmında A18 açmasında, bugünkü kapatılmış sur kapısı altında, ancak 2,50m daha düşük kotta, muhtemelen erken Bizans döneminde yapılmış, anıtsal bir yapı eklentisi ile onun gerisinde içi kapatılmış 2,90m genişliğinde bir açıklığa sahip yine anıtsal nitelikte bir liman kapısının varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bu kalıntıların hemen kuzeyinde A15 ve A16 açmaları dâhilinde, sonradan içine 1,30m x 1,30m ölçülerinde karşılıklı iki ayağın yerleştirildiği, 4,15m x 8,19m ölçülerinde, zemini izole harçla kaplı bir sarnıcın varlığı tespit edilmiştir (Foto 15).

Kuzgundere Antik Körfez Limanı geri sahasında, A11 açmasında, sur önünde bir zeytinyağı işliği ile onunla bağlantılı olabileceği düşünülen yakın lokasyonda yağ depolama maksatlı sağlam iki pitosun varlığı ortaya çıkarılmıştır (Foto 17).

Bu liman kazı sahasında Küçük buluntu olarak 300'ün üzerinde sikke, sırlı ve sırsız seramik parçaları, pişmiş toprak kandiller, metal ve kemik buluntular, cam parçaları, mimari süsleme elemanları ve olta iğnesi gibi çeşitli metal objeler ele geçirilmiştir.

Yapılan temizlik ve kazı çalışmaları ile buradaki antik liman yapısına ait rıhtım duvarının neredeyse tamamı ortaya çıkarılmıştır. Basamaklı anıtsal yapının güneyinden başlayan rıhtım duvarının 7m.lik kısmı ya sökülüp alınmış ya da hiç yapılmamıştır. Güneye doğru sonraki 14,50m.lik kısım sadece tek sıra blok taşlardan ibarettir. Geri kalan 30,75m.lik kısım ise tümüyle sağlam durumdadır. 60-65cm kalınlığında dört sıra blok taş dizisinden oluşan duvarın son sırasındaki taşların dış köşeleri 60cm kadar pahlanmıştır. Bu uygulama teknelerin burun kısmından rıhtıma daha kolay yanaşmalarına imkân tanımak maksadıyla yapılmış olmalıdır (Foto 14).

Bununla birlikte rıhtım duvarının özellikle kuzeyde kalan kısmının sur inşaatında kullanılmak üzere yerlerinden sökülüp alındığı tespit

Foto 14:
Kuzgundere Körfezi
Roma Limanı ve Bizans
Eklentisi (Askıdaki Bölüm)

Foto 15:
Kuzgundere Körfezi
Roma Limanı, Bizans
Kalıntıları

edilmiştir. Rıhtım duvarının güneyde kalan kısa bir bölümü ise inşaat kazısı sırasında yıkılmış ancak inşasında kullanılan blok taşların bir kısmı, yapılacak restorasyon ve ikmal çalışmalarında kullanılmak üzere kazı sahasında korumaya alınmıştır (Foto 18).

Kuzgundere Antik Liman Yapısı güney tarafta A19-15 açmaları arasında oldukça sağlam kalmıştır. Burada yapılan incelemede, mevcut kapalı sur kapısı altında, muhtemelen erken Bizans dönemine ait anıtsal liman kapısı önündeki kısımda körfezin toprak ve alüvyonla dolaması nedeniyle, Roma Dönemi rıhtım duvarı üstüne 19m uzunluğunda yine Roma Dönemi devşirme blok taşların kullanımı ile iki sıra blok taş kullanımı ile bir eklenti yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu Bizans eklentisinin güneyde kalan 5,80m.lik kısmı inşaat kazısı sonrasında göçmüş ve geriye 13m.lik bir bölüm kalmıştır. Göçen kısma ait taşlar kazı sahasının kuzeyindeki boş alana nakledilmiştir.

Rıhtım duvarının Roma Dönemine ait ayakta kalabilen kısmı 45,25m uzunlundadır. Bunun sağlam kısmı 60/65cm x 120/150cm ölçülerindeki 4 sıra blok taşların üst üste dizilmesiyle oluşturulmuştur. Rıhtım duvarının inşaatında bağlayıcı araç olarak harç ya da kenet kullanılmadığı görülmüştür. Bunun yanında ortalama 0,80m ila 1,20m genişliğe sahip blok taş duvarın gerisinde, A19 Açması sonrası bölüm hariç ki oradaki blokajın sur duvarı ile ilişkili olduğu anlaşılıyor, blokaj yapılmadığı tespit edilmiştir.

Trabzon'un Ortahisar İlçesi Pazarkapı Mahallesi'nde keşfedilen Kuzgundere Körfez limanı, büyük oranda özgünlüğünü muhafaza etmesi ve gösterdiği yapısal özellikler bakımından Anadolu'daki diğer antik liman yapıları arasında özel bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır.

Değerlendirme

Pazarkapı Mahallesi Kapalı Otopark Proje Sahasında yapılan Arkeolojik Kazı Sondaj çalışmalarında; K1 Açmasında ortaya çıkarılan Anıtsal Yapı kalıntısı ve buna bağlı yapılaşmalar, Aşağı Hisarın Moloz Kapısı önündeki Büyük Liman yapısıyla birlikte İmparator Hadrianus döneminde (MS 117-132) yapılmış olabilir. Zira Arrianus, imparator Hadrianus'un Trabzon'da inşa ettirdiği limanla ilgili olarak, "*[...] Hermōnassa'dan Trapezous'a 60 stadia bulunur. Burada siz, bir liman inşa ediyorsunuz; zira eskiden sadece yaz ayları boyunca burada demirlemek mümkündü. [...]*", şeklinde bilgi aktarır.[1] Ancak bu tür önemli liman kentlerinde imar faaliyetlerinin sadece liman yapılarıyla sınırlı olmadığı, idari, askeri ve ticaret alanında diğer başka tür yapıların da yapılmış olacağı dikkatlerden kaçmamalıdır.[2]

Diğer taraftan Pazarkapı Mahallesi Kadınlar Sebze Hali inşaat kazısında ortaya çıkan antik rıhtım/liman yapısı İmparator Hadrianus'tan önceki dönemde, yani İmparator Traianus Döneminde (MS 98-117) yapılmış da olabilir. Zira tarihi kayıtlar İmparator Traianus Döneminde ülkenin çeşitli yerlerinde yollar ve limanlar yaptırdığını yazar. Bu bağlamda Trabzon'un Karadeniz'in güneyinde önemli bir liman kenti olarak yeniden kurulduğu düşünülürse bu süreçte şehre bir de liman yaptırılmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Trabzon Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve Paris Kabinesi'nde bulunan ve İmparator Traianus Dönemine (M.S. 98-117) ait olan şehir sikkelerinin[3] çokluğu bu dönemde Trabzon'un imar edilmiş bir kent olduğunun göstergesidir.

Pazarkapı Mahallesi'nde, Kuzgundere Körfez Limanı kazı sahasının kuzeyinde ve güneyinde ortaya çıkarılan büyük mimari kalıntıların durumu, sur duvarının bu yapı kalıntılarının üzerine sonradan inşa edildiği göstermektedir. Zira Bryer ve Winfield'in verdiği bilgiler de Aşağı Hisardaki sur duvarının 1302-1324 arasında yapıldığı yönündedir.[4]

Öte yandan Trabzon'lu kardinal Bessarion (1403-1472) da "*...artan nüfus ve ticarete bağlı olarak Aşağı Hisarın surlu şehir yapısına eklendiğini, yeni eklenen surlarda kıyı boyunca (ki kıyıdan kasıt Kuzgundere Körfezi olmalı), yüksek kuleler ve istenildiğinde kaldırılabilen ahşap köprüler yapmışlardır*" der.[5] Bessarion'un burada bahsettiği açılır kapanır ahşap köprülerin Kuzgundere Körfezi üzerinde olması gerekir. Zira bugün de oradaki sur duvarı üzerinde, sonradan kapatılmış bir kapı bulunur ki bu kapı mimari özellikleri bakımından İç Kalenin batısında bulunan ve sonradan kapatılmış olan kapı ile aynı mimari özellikleri gösterir. Bu durumda her iki kapının da II. Aleksios döneminde (1297-1330) yapılmış olması gerekir.

Pazarkapı Mahallesi Kapalı Otopark Proje alanında K1 Açmasında ortaya çıkarılan anıtsal yapı kalıntısının güneydoğu köşesine yakın yerde bulunan Zeytinyağı İşliği ve onunla bağlantılı olduğu tespit edilen pitos, bu alanın ticari bir merkez olduğunun kanıtlarından sadece biridir ve hemen yanı başındaki Kuzgundere Körfez Limanı ile ilişkilendirilmesi gerekir. Zira bu antik liman yapısı üstünde 2022 yılında yapılan kurtarma kazılarında aynı biçimde bir zeytinyağı işliği ile onunla ilişkili iki büyük pitosun ortaya çıkarılmış olması, bu bölgenin ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir liman sahası olduğunu kanıtlamıştır.

Roma Döneminde az da olsa bölgede Zeytinyağı üretimi ve ticareti bilinmektedir.[6] Ortaçağ'da ise Trabzon'daki ticari ürünlerin başında zeytinyağının geldiği yapılan yayımlarla ortaya konmuştur.[7] Ancak Osmanlı döneminde de Trabzon'da zeytinyağı üretiminin yapıldığı tarihi kayıtlardan bilinmektedir.[8] Günümüzde de şehirde Zeytinlik Mahallesi adında bir mahalle vardır ki bu da geçmişte ticari maksatlı zeytin üretiminin Trabzon'da ne boyutta olduğunun bir göstergesidir.

Pazarkapı Mahallesi Kadınlar Sebze Hali arkasında sur dibinde ortaya çıkan Antik Liman Yapısı ve buna bağlı diğer anıtsal yapı kalıntıları aynı antik mimari üslup özellikleri göstermekte olduğundan birlikte değerlendirilmelidir. Kısa süreli yapılan röleve çalışmaları sırasında

125m uzunluğa sahip olduğu anlaşılan bu antik liman yapısının güneye doğru dört kademe halinde batıya çekildiği ve yapımında kullanılan blok taşlarının ölçülerinin; 0,50x1,05m; 0,60x1,15m; 0,60x1,25m; 0,60x1,50m ve 0,60x1,95m arasında değiştiği tespit edilmiştir. Burada yapılan bir başka önemli tespit ise Kuzgundere antik liman yapısının birden fazla yapım evresine sahip olduğu ve bir kısmında devşirme malzeme kullanıldığı tespitidir. Devşirme malzemenin kullanıldığı kısım Bizans döneminde yapılmış eklenti kısmıdır (Foto 14).

Bu tespitlerden hareketle Kuzgundere Körfezindeki antik liman yapısının ilk evresinin bir ihtimal Traianus Döneminde (MS 98-117) yapılmış olabileceği söylenebilir. Zira bazı yayımlarda imparator Traianus'un M.S. 114'te Trabzon limanını geliştirdiği yönünde bilgiler yer alır.[9]

Trabzon'un Ortaçağ Dönemine ait başlıca kaynaklarından olan Bessarion Trabzon limanı yanında zaman zaman Hyssian ve Rizois limanlarının da kullanıldığını anlatır.[10] Fakat şurası bir gerçektir ki Roma imparatoru Hadrianus döneminde Trabzon'un kuzeyinde Moloz Kapısı önünde yapılmış büyük liman yapısının varlığı, hem tarihi kayıtlarda geçmektedir,[11] hem de bu liman yapısının dalgakıranlarının kalıntıları 19. Yüzyılın sonlarında çekilmiş tarihi nitelikli fotoğraflarda da rahatlıkla görülebilmektedir. Dolayısıyla iki bin yıl gibi uzun bir zaman sürecinde cereyan eden iklim olayları, biri körfez diğeri açık liman özelliğindeki bu antik limanların içlerinin deniz kumu ya da alüvyonla dolmalarına ve kullanım dışı kalmalarına sebep olmuştur.

Aşağı Hisar surlarının doğu ve batısında görülen ve blok taşlardan oluşan duvar yapıları ilk bakışta Roma Döneminden kalma duvarlar olarak görülmektedir. Ancak, gerek 2017 yılında Ortahisar Belediyesi yeni hizmet binası inşaatı kazı çalışmasında ortaya çıkan anıtsal ölçülerde ve niteliklerdeki sütunlar ve blok taşlar (Foto 16), gerekse 2022 yılı aralık ayında Kuzgundere Körfez Limanı üzerinde yapılan kurtarma kazılarında elde edilen bulgular, Aşağı Hisarın iki farklı yerinde kullanılmış olan bu blok taşların Roma döneminde İmparator Hadrianus adına yapılıp yıkılmış iki taş tapınağa ait devşirme malzeme olabileceğini göstermektedir (Şekil 02).

Arrianus, İmparator Hadrianus'a yazdığı mektupta, "*Hâlihazırdaki sunaklar (tapınaklar olmalı) eskiden kaba taştan inşa edildiklerinden harfler okunaklı bir şekilde kazınmamış; [...]. Bu yüzden sunakları beyaz taştan*

Foto 16: Ortahisar Belediyesi Yeni Hizmet Binası İnşaatı Antik Sütun ve Blok Taşlar (8 Kasım 2017)

(mermer olmalı) yeniden inşa etmeyi ve üzerlerindeki yazının belirgin harflerle kazınmasını kararlaştırdım. [...]. Tapınak dikdörtgen taştan özenli bir şekilde yapılmıştır; fakat Hermēs heykeli ne tapınağa ne de onun konumuna layıktır."[12], şeklinde bilgiler aktarır. 1997 yılında Trabzon Tabakhane Camii arkasında yapılan inşaat kazısında ortaya çıkan anıtsal nitelikteki mermer tapınak parçaları Arrianus'un aktardığı bilgilerin doğru olduğunu göstermiştir.

Pazarkapı Mahallesi'nde 2021 ve 2022 yıllarında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ve incelemeler Kapalı Otopark Proje Sahasındaki K1 ve K2 Açmalarında varlığı tespit edilen Hendek Duvarının kuzeyde Pazarkapı Mevkiinde halen mevcut olan burcun hizasından başladığı ve Aşağı Hisarın güneydoğu köşesinde K2 Açmasının güneybatısında son bulduğu görülmüştür. Tepe noktasında 95cm kalınlığa sahip Hendek Duvarı kuzey uçta aynı kalınlıkta içte ve dışta 2m derinliğe kadar inmektedir. Fakat hendek duvarının dış yüzü doğu cephede 2m derinlikten sonra tek taraflı olarak yelpaze şeklinde dışa açılarak derinleşmeye devam eder. Hendek duvarının kuzey başlangıç noktasındaki derinliği 5m civarındadır ki bu kısım aslında Kuzgundere Körfezinin denizle birleştiği noktadır. Güneyde, K2 Açmasında son bulan hendek duvarının bitiş noktasındaki dış derinliği ise 7m.den fazladır.

Yaptığımız araştırmalarda K1 ve K2 Açmalarında varlığı tespit edilen sur önü hendek duvarın bir bütün olarak 1324'lerden sonra yapılmış

Şekil 04:
Trabzon Haritası
1223-1869
Bryer & Winfield'dan.

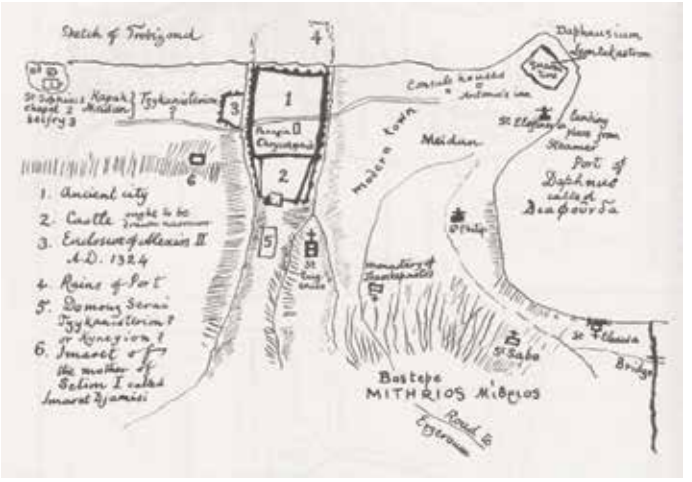

Şekil 05:
G. Finlay'in
Trabzon Haritası 1850.
Bryer & Winfield'dan.

olduğu anlaşılmaktadır. Bryer ve Winfield'in eserinde s.365'te yayımlanan Trabzon Şehir Planında (1223-1869) (Şekil 04) ve 1898 yılında Leipzig'de yayımlanan ve H.F.B. Lynch'e ait olduğu anlaşılan Trabzon şehir planında (Şekil 02) Aşağı Hisarın doğusunda bir hendek yapısı olduğu görülür.

Foto 17: Kuzgundere Körfezi Roma Limanı Kazı Çalışması

Foto 18: Kuzgundere Körfezi Roma Limanı Kazısı-Roma Dönemi Rıhtım Taşları

Lynch ayrıca surları anlatırken Aşağı Hisar önünde bir hendek duvarının varlığından da söz eder.[13] Dolayısıyla bu anıtsal hendek duvarının düz bir alana kurulmuş Aşağı Şehir/Hisar surlarının zayıflığını gidermek için yapılmış olduğu açıktır (Şekil 02). Aynı hendek duvarının Atapark'taki Zağnos burcundan başlayarak kuzeyindeki Kalekapı'ya yakın bölge arasında da yapılmış olduğu yukarıda zikredilen Trabzon Kalesi planlarında görülmektedir. Ayrıca Atapark'ta Eski Tekel Binası doğusunda açılan Şenol Güneş Caddesi alt geçidi inşaat kazıları sırasında bu hendek yapısının varlığı tarafımızdan çekilen fotoğraflarla da belgelenmiştir.

Fakat Aşağı Hisarı koruma maksadıyla alınan tedbirler bunlarla sınırlı değildir. Şöyle ki yine Bryer ve Winfield (2020)'ın eserinde s. 366'te yayımlanan ve Finlay'in Trabzon Şehir Planı (1850) olarak tanıtılan planda (Şekil 05) Aşağı Hisarın kuzeybatı kısmında sur önünde, dış sur mahiyetinde U şeklinde bir yapılaşmanın da olduğu görülmektedir.

Trabzon Kalesinin İç Kale (Yukarı Hisar) ve Aşağı Hisar surlarının bu şekilde iki kademeli yapısal özelliği İstanbul'da İmparator Teodosius zamanında (MS 408-450) yapılmış şehir surlarının özelliğini yansıtmaktadır. Hendek, hendek duvarı/alçak sur, dış sur ve iç surdan oluşan bu ikili ya da üçlü savunma sisteminde, suyla dolu hendek ve

hendek duvarını aşan güçler, dış ve iç sur üstünde mevzilenmiş askerlerin yakın hedefi haline gelmekte idi.

Sonuç ve Öneriler

Trabzon'un Ortahisar İlçesi sınırları içinde bulanan tarihi Trabzon Kalesi içinde ve dışında 2021 ve 2022 yıllarında üç farklı lokasyonda yapılan Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan mimari kalıntılar ve elde edilen küçük buluntular, bu sahaların Helenistik ve Roma Dönemlerinden başlayarak Bizans, Komnenos ve Osmanlı Dönemlerine ait beş faklı kültür katmanına sahip olduğunu göstermiştir.

Pazarkapı Mahallesi Kapalı Otopark Proje Sahasında ortaya çıkarılan, içindeki ayaklı yapılaşma ve örme sütunu ile Anıtsal Yapısı**,** bu alanın geç Roma veya erken Bizans Dönemlerinde özel bir yer olduğuna işaret etmektedir. Bu noktada özellikle K1 Açması içinde ortaya çıkarılan örme taş sütunun yapımında dikkati çeken ve Roma mimarisi özelliği gösteren bosajlı/rüstik blok taşların, bu noktadan yaklaşık 150m mesafede, Kadınlar Sebze Hali inşaat kazısında ortaya çıkan Antik Liman Yapısının kuzey ucunda yapılan kurtarma kazısında varlığı tespit edilen muhtemel bir deniz feneri kaidesi ya da liman platformunun yapımında da kullanılmış olması dikkat çekicidir. Bu durum her iki yerdeki yapılaşmanın zamanı ve birbirleriyle ilişkisini açıklamak bakımından önemlidir.

Öte yandan Kuzgundere Körfezi antik Roma liman yapısı rıhtım duvarı dibine düşmüş halde ele geçirilen 0,50cm çapındaki taş sütun parçası da bu alana yakın yerdeki bir anıtsal yapı kalıntısıyla veya sütunlu bir portikusa sahip liman kapısıyla ilişkili olabileceğini göstermektedir.

Trabzon'da yapılan bu ilk kazılar; Aşağı Hisar'ın Moloz Kapısı önünde bulunan ve 20. Yüzyıl başlarına kadar varlığı görülen açık liman niteliğindeki Hadrianus Limanından başka, iç liman niteliğinde Kuzgundere Körfez Limanının varlığı ortaya çıkarılmasına vesile olmuştur.

Yine 2021 yılında İç Kale (Yukarı Hisar)'de beş farklı noktada yapılan kazı çalışmalarında ulaşılan mimari kalıntı ve ele geçirilen küçük buluntular ve bunların nitelik ve özellikleri eski Trabzon'un sur içi ve sur dışı yerleşimlerinin aynı kültürel katmanlara sahip olduklarını bizlere göstermiştir.

Üç farklı lokasyonda yapılan kazılardan elde edilen dört farklı döneme ait yüzlerce sikke ve zeytinyağı işlikleri, Trabzon'un antik dönemlerde de bir para basım ve ticaret merkezi olduğunu ortaya koymuştur.

Ayrıca tüm bu kazılardan elde edilen, farklı tekniklerde yapılmış çok sayıda seramik parçası Trabzon'un Helenistik dönem dâhil, Ege ve Akdeniz'in liman kentleri ile sıkı ticari ilişki içinde olan önemli bir liman kenti olduğunu göstermiştir.

Burada üzerinde durulması ve açıklığa kavuşturulması gereken bir diğer önemli husus da Arrianus'un varlığından söz ettiği ve İmparator Hadrianus adına yaptırılmış iki taş tapınağın akıbetlerinin ne olduğudur. 2021 ve 2022 yılı Haziran ayı sonuna kadar yapılan kazı çalışmaları ve elde edilen ön bulgular, antik kaynaklarda varlığından bahsedilen ve Roma İmparatoru Hadrianus dönemine (MS 117-138) ait iki taş tapınağın Aşağı Hisar içinde olduğuna işaret etmektedir (Şekil 02, Foto 16). Bu durum her ne kadar Aşağı Hisar bölgesinin 1314-1330 yılları arasında II. Alexios Döneminde surla çevrilip korunaklı ticari iskân sahası haline getirilmiş olsa da, burada yapılan kazılarda ele geçen mermer sütun parçası, sütun kaide ve başlıkları bu sahanın Roma Döneminde de iskân ya da kült sahası olarak kullanıldığını bizlere göstermiştir.

Bu kazılardan elde edilen ilk bulgular sonraki yıllarda yapılacak kazılarla Trabzon'un özellikle antik dönemlerine ait yeni buluntulara ulaşılmasının mümkün olacağını göstermektedir. Şu ana kadar yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen tüm bulgular, kazılar tamamlandığında Trabzon Kent Tarihinin özellikle Antik Dönemine ait kısmının özgün ve somut verilerle yeniden yazılmasına imkân tanıyacak olması, bilimsel açıdan çok anlamlı ve tarih adına büyük kazanç olarak görülmektedir.

Gerek Pazarkapı Mahallesi Kapalı Otopark Proje Sahasının kuzeyinde yapılan kazı sondajlarında, gerekse bu kazı alanının hemen kuzeyinde, eski Kuzgundere Körfezinde yapımına başlanan Kadınlar Sebze Hali inşaatı kazısında ortaya çıkan ve ilk olarak bizim tarafımızdan antik liman yapısı olduğu değerlendirilen yapı kalıntıların Roma, Bizans ve Komnenos Dönemlerine ait somut mimari kalıntılar ve buluntular olduğu, dolayısıyla bu iki sahanın bütüncül şekilde Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilmesi gerektiği hazırlanan bilimsel raporla Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna önerilmiştir. Aynı raporda ayrıca söz konusu bu iki sahada arkeolojik kazıların ya Planlı Kazı ya da Kurtarma Kazısı şeklinde devam ettirilip sonuçlan-

dırılması ve tüm kalıntıların, gerekli konservasyon, restorasyon ve ikmal çalışmaları yapıldıktan sonra bu sahaların "Açık Hava Müzesi" ya da "Arkeopark" şeklinde düzenlenerek turizme kazandırılması da önerilmiştir.

Trabzon İli Ortahisar İlçesi'nde bulunan tarihi sur içi ve dışında 2021 yılında gerçekleştirilen ilk arkeolojik sondajlar, kurtarma kazıları ve planlı kazılar, kabaca 4-5 bin yıllık tarihi geçmişe sahip olduğu söylenen Trabzon'un bilinmeyen tarihini, özellikle çok az bilinen Helenistik ve Roma Dönemlerini somut mimari kalıntı ve buluntularla desteklenmiş olması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Yapılan bu öncü arkeolojik kazı çalışmaları Trabzon'un zengin kent tarihine ve kültürüne somut katkı sunması yanında, bundan sonraki arkeolojik çalışmalara da bir projeksiyon tutması bakımından büyük önem arz etmektedir. Gerek 2021 yılı Ağustos ayında Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Ortahisar Belediyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası ve Trabzon Müzesi arasında imzalanan iş birliği protokolü kapsamında İç Kale Kazısı için ve gerekse Pazarkapı Mahallesi Kuzgundere Körfezi Antik Roma Liman Sahasında planlı kazıların devam ettirilmesi için Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin verdiği destek, şehirdeki tüm ilgili taraflarca bu önemin anlaşıldığını göstermesi bakımından sevindirici bir gelişme olmuştur. Şehir adına planlanan hedeflere ulaşılabilmesi için bu çok taraflı desteğin kazı çalışmaları tamamlanana kadar devam ettirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Son Not

Trabzon İli, Ortahisar İlçesi Yukarı Hisar ve Aşağı Hisar bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılar Trabzon Müzesi başkanlığında ve Prof. Dr. Mehmet YAVUZ'un koordinatörlüğü ve bilimsel sorumluluğunda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla söz konusu kazı çalışmalarına maddi ve manevi destek veren Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı'na, Ortahisar Belediyesi Başkanlığı'na, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü'ne, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığı'na, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne ve çalışmalar sırasında üstün gayret gösteren Trabzon Müzesi Müdürü Sayın Levent ALNIAK'a ve müze uzmanlarına, kazılarda görev alan arkeolog ve sanat tarihçilerine içtenlikle teşekkür ederim.

Görsel Kaynaklar: Bildiride kullanılan görseller, tarihi nitelikte olanlar dışında, müellife aittir. İzinsiz kullanılamaz ve yayımlanamaz.

Dipnotlar

1 M. Aslan, *Arrianus'un Karadeniz Gezisi*, İstanbul 2005, s. 33; O. Emir, Helenistik ve Rome Döneminde Pontos, Doktora Tezi, Trabzon 2014, s. 168.

2 Roma imparatoru "*Hadrianus'un, imparatorluğunda yaptığı iki geziden (MS. 123/124 ve MS. 129) birinde, bu sahil kesimini gördüğü bilinmektedir. Her ne kadar Hadrianus'un Trapezous'u ziyaret ettiğini bilsek de onun Byzantion'dan Trapezous'a hangi yolu kullanarak gittiği konusunda kesin bir veri yoktur*.", Murat Aslan; *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Periplus Ponti Euxini)*, İstanbul 2005, s. 92.

3 Esen Aktaş, Roma İmparatorluk Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Yerleşimleri, Adnan menderes Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Dr. Tezi, 2018, s. 269; Melih Aslan, Trapezus Sikke Darpları, *BELLETEN*, Aralık 2008, Cilt 72, Sayı 265, s. 712, 723 vd.

4 Anthony Bryer ve David Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, I. Cilt, (Çeviren İsmail KÖSE), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 345, 346, 347.

5 Scott Kennedy, *Two Works on Trebizond. Michael Panaretos-Bessarion*, London 2019, s. 189, 191.

6 Osman Emir, Helenistik ve Rome Döneminde Pontos, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014, s. 209, 210.

7 Bayram Arif Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergi*si, 2017 (22), s. 12.

8 Zehra Topal, "Trabzon'da Zeytinciliğin ve Zeytinyağı Üretiminin Tarihçesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Yıl 2015, Cilt 10, Sayı 19, s. 168 vd.; Y. Nemlioğlu Koca; "Akçaabat Limanının Tarihsel Gelişimi ve Deniz Ticareti", *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu,* 26-28 Nisan 2013, s.352.

9 Süleyman Çiğdem, "Eskiçağda Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2), 133-155, Erzurum 2007. s.145.

10 Scott Kennedy, (2019), s. 105, 189.

11 Murat Aslan, (2005), s. 33.

12 Murat Arslan, (2005), s. 3.; Ayrıca bkz. Bryer-Winfield, 2020, s. 342; L. Herrmann, "Mitteilungen aus Trapezunt", *Neue Folge der Gesundheits Zeitung*, Erster Band, Wien 1840, Nr.19, Donnerstag, den 5. März 1840. IV. Jahrgang. s. 182.

13 H.F.B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol. I, London 1901, s. 14, 15, 16.

Kaynakça

AKTAŞ, Esen, Roma İmparatorluk Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi Yerleşimleri, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2018.

ARSLAN, Murat, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Periplus Ponti Euxini)*, İstanbul 2005.

ASLAN, Melih, "Trapezus Sikke Darpları", *BELLETEN*, Aralık 2008, Cilt 72 - Sayı 265, s. 707-746.

BRYER, Anthony & WİNFİELD, David, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, I. Cilt, (Çeviren İsmail KÖSE), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

ÇİĞDEM, Süleyman, "Eskiçağda Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 10 (2), 133-155, Erzurum 2007.

EMİR, Osman, Helenistik ve Rome Döneminde Pontos, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2014.

FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Tercüme Ahmet Cevat Eren, Ankara 2011.

KENNEDY, Scott, *Two Works on Trebizond*. Michael Panaretos-Bessarion, London 2019.

KÖSE, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 2017 (22), s. 9-42.

Ksenophen, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, Türkçesi Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, II. Baskı, İstanbul 1998.

HERRMANN, Dr. Ludwig, "Mitteilungen aus Trapezunt", *Neue Folge der Gesundheits Zeitung*, Erster Band, Wien 1840, Nr.19, Donnerstag, den 5. März 1840. IV. Jahrgang. s.151-154.

LYNCH, H.F.B., *Armenia Travels and Studies*, Vol. I, London 1901.

NEMLİOĞLU-KOCA, Y., Akçaabat Limanının Tarihsel Gelişimi ve Deniz Ticareti, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu*, 26-28 Nisan 2013, s. 349-357.

TOPAL, Zehra, "Trabzon'da Zeytinciliğin ve Zeytinyağı Üretiminin Tarihçesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Yıl 2015, Cilt 10, Sayı 19, s. 167-206.

Bizans İmparatorluğu'nda *Thema* Düzeninin Kurulması ve Trabzon Çevresinin İdari Yapısı (VII-XI. Yüzyıl)*

Ali GENÇ
Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü

Giriş

Roma İmparatorluğu'nun varisi olan ve varlığını bin yıldan daha uzun bir süre devam ettiren Bizans'ın idari yapısı, Roma devlet anlayışının izlerini taşımakla birlikte zaman içinde belli başlı değişikliklere uğramıştır. İmparator Diokletianus ve Konstantinos döneminde yapılan idari düzenlemeler erken Bizans devri boyunca genel hatlarıyla devam etmiş ve sonraki idari düzenlemeler için rehber olmuştur. Bu dönemde ayrıca imparatorluğun doğu ve batı sınırını tehdit eden kavim ve devletlere karşı limes birlikleri oluşturulmuştur. Limes bölgesindeki askerler savunma hizmetini yürütmenin yanında sahip oldukları arazileri işleyen ve elde ettikleri ürünle geçinen birlikler olarak Bizans İmparatorluğu'nun ilerleyen yüzyıllardaki eyalet sistemine örnek teşkil etmişlerdir. Bizans devlet mekanizması, sınırlarını ve toprak bütünlüğünü tehdit eden kavim ya da devletlere karşı birtakım önlemler almak zorunda kalmış ve bu önlemler eyalet düzenin giderek daha askeri bir karakter kazanmasına zemin hazırlamıştır. VI. yüzyıl boyunca imparatorluğun doğu ve batı sınırlarında devam eden savaşlar Bizanslıları bazı değişiklikler yapmaya mecbur etmiştir. Özellikle I. Justinianus döneminde doğu sınırında yapılan idari düzenlemeler ve Maurikios döneminde İtalya ile Kuzey Afrika'daki Bi-

* Bu çalışma, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Trabzon ve Çevresinin İdari Yapısı (VI-XI. Yüzyıl)" adlı makalemizin gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiş halidir.

zans topraklarını korumak için kurulan Kartaca ve Ravenna *eksharklıkları*, idari düzendeki askeri unsurun daha belirgin hale gelmesini sağlamış ve son olarak VII. yüzyıldaki Arap saldırıları da orta Bizans devrindeki idari-askeri yapının bel kemiğini oluşturacak olan *thema* düzenine giden yolu açmıştır[1].

1. Thema Sisteminin Kurulması ve Trabzon Çevresindeki İlk Değişiklikler

Kaynaklarda isimlerine rastlanan ilk *thema*lar Anadolu'da kurulan Opsikion, Anatolikon, Armeniakon ve Karabisian olup bu yönetim birimlerinin tam olarak hangi tarihte kurulduğu kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiştir[2]. Anadolu'da kurulan ilk *thema*lar isimlerini buralara yerleştirilen birliklerden almış olup bahsi geçen *thema*'ların isimlendirilmesi coğrafi bir niteleme özelliği taşımamaktadır. Bu bağlamda, Armeniakon *thema*sı da sadece Armenia bölgesini kapsamamakta olup bu isimlendirmeler bu bölgelere yerleştirilen birliklerin isimleri ile alakalıdır[3].

Bizans İmparatorluğu'ndaki yeni idari düzende Trabzon ve çevresi de Anadolu'da kurulan ilk *thema*lardan biri olan Armeniakon'un sınırları içerisinde kalmıştır. Armeniakon *thema*sı Kapadokya bölgesinden başlayarak Anadolu'nun doğu kısımlarını ve Karadeniz kıyıları ile Fırat arasındaki bölgeyi kapsıyordu[4]. Kaynaklarda ne zaman kurulduğuna dair açık bir tarih bulunmamakla birlikte Armeniakon'un VII. yüzyıl ortalarında kurulduğu anlaşılmaktadır[5]. Anadolu *thema*larının en büyüklerinden biri olan Armeniakon *thema*sı VI. yüzyılda bilinen altı eski eyaleti sınırları içerisine almıştı. Bu eyaletler Cappadokia I ve II ile Armenia I ve II'yi ayrıca Helenopontos ve Pontos Polemoniakos eyaletlerini kapsıyordu. Harita üzerinde bakıldığında neredeyse bir üçgen formunda olan Armeniakon'un biri Sinop diğeri de Trabzon'un doğu kesimine dayanan iki ucu olup Anadolu'nun iç kesimlerinden Karadeniz kıyılarına dayanmaktaydı[6].

Anadolu'da thema düzeninin temelleri atılırken Araplar da Bizans topraklarına seferler düzenlemeye devam etmiştir. Hz Ömer döneminden itibaren Anadolu ve Kafkasya'ya akınlar yapmaya başlayan Arap birlikleri Irminiyye (Armenia) ve Dvin'de faaliyet göstermekteydi[7]. Anadolu'da ise Şam valisi Muaviye 640 yılında Kilikya bölgesinden Euchaita'ya uzanan akınlar yapmış ve 644'te Frygia bölgesi-

Harita 1: Anadolu'da *Thema* Düzeninin Kuruluşu: VII-IX. Yüzyıllar (Ostrogorsky, s.96)

nin önemli şehirlerinden biri olan Amorion'u kuşatmıştır[8]. Bizans imparatoru II. Konstans (641-668), Arap ilerleyişini durdurmak için ordusuyla harekete geçmiş ve önce Erzurum'a oradan da Dvin'e ulaşmıştır[9]. II. Konstans, bazı büyük Ermeni ailelerini yanına çekmeyi başardıysa da Araplarla iş birliği halinde olan ve Ahtamar (Akdamar) adasına sığınan Teotoros Rışduni'yi ele geçirememiştir[10]. Araplar, Bizans karşısında zor durumda kalan müttefiklerine yedi bin kişilik bir yardım kuvveti göndermiş ve amaçlarına ulaşamayan imparator da birliklerinin bir kısmını bölgede bırakarak İstanbul'a dönmüştür. II. Konstans tarafından bölgede bırakılan Bizans birlikleri Dvin'den ayrılıp Dayk'a girmiş ancak burada tutunamayarak geri çekilmişlerdir. Dvin önlerinde başarısız olan Bizans birlikleri iç bölgelerden Karadeniz sahil şeridine doğru çekilmeye başlamıştır. Ermeni tarihçi Sebeos'un kaydına göre bahsi geçen birlikler geri çekilişleri esnasında tüm bölgeyi yağmalamış ve Trabzon'u zapt ederek bu şehirden aldıkları yüklü miktarda ganimet ile İstanbul'a dönmüşlerdir[11].

2. Trabzon ve Çevresinde Yeni Düzen: Khaldia Themasının Kuruluşu

Armeniakon'un *thema*sının sınırları, yaklaşık iki yüzyıl boyunca herhangi bir değişikliğe uğramamış ancak IX. yüzyılda Bizanslılar idare

yapıyla ilgili bazı değişikliklere giderek hem Armeniakon arazisinde hem de imparatorluğun diğer bölgelerinde yeni *thema*lar kurmuşlardır. Kurulan yeni themalardan biri de Anadolu'nun kuzeydoğusunda kurulmuş olan Khaldia'dır[12].

Kaynaklarda Khaldia *thema*sının isminin nerden geldiği ve *thema*nın kuruluş tarihi ile ilgili açık bir bilgi bulunmamaktadır. Konstantinos Porphyrogennetos, Thematibus adlı eserinde Khaldia isminin kökenini açıklarken Keldanilere (Χαλδαιοι) atıf yapmakta[13], bazı araştırmacılar da bu adlandırmanın Urartu baş tanrısı Haldi ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir[14]. Ancak Urartu kaynaklarında görülen ve araştırmacılar tarafından Karadeniz bölgesine lokalize edilen "Halitu ülkesi" ile Khaldia adlandırması arasında bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır[15]. Urartu kaynakları ile benzer şekilde Strabon da eserinde Kuzeydoğu Anadolu'da yaşayan halklardan biri olan Khalyblerden bahsetmekte ve Ksenophon da Khalyb halkından bahsetmektedir. Khaldia ile ilişkili olabilecek bilgiler vermektedir. Strabon'a göre eski devirlerde bölgede yaşayan ve "Alybe" olarak adlandırılan halkın ismi sonraki devirlerde "Kalybe" olarak değişmiştir[16]. Strabon, eserinin farklı bir bölümünde de yine Khalybe halkı ile ilgili bilgiler paylaşmakta ve yaşadığı dönemde "Khaldai" ismi ile bilinen halkın eski devirlerde "Khalybes" adıyla tanındığını ve ülkelerinin tam karşısına Pharnakeia'nın kurulduğunu belirtmektedir. Bu bölgede, önceki devirlerde gümüş madeni olduğu halde, artık yalnızca demir madeninin kaldığını belirten Strabon, bölgedeki dar kıyı şeridinden ve madenlerle dolu olan dağlardan bahsetmektedir[17].

Urartu kaynakları ile Strabon'un verdiği bilgiler karşılaştırıldığında Halitu ülkesi ile Khaldai/Khalybe bölgesi arasında bağlantı kurulabileceği görülmektedir. Zira Urartu kaynaklarında Halitu ülkesinin gümüş madeni açısından zengin bir bölge olduğu vurgulanırken Strabon da Khalybes ülkesinde bir zamanlar gümüş madeni olduğundan bahsetmektedir. Dolayısıyla iki ayrı kaynakta bahsedilen Halitu ve Khaldai ülkesinin aynı bölge olduğu anlaşılmaktadır. Antikçağ yazarlarından Ksenophon da Khalyb halkı ilgili bilgiler vermektedir. Ksenophon'a göre Khalybler bulundukları bölgenin en savaşçı halkıydı ve demircilik geçim kaynakları arasında ilk sıralarda gelmekteydi[18].

Urartu kaynaklarında Halitu, antikçağ eserlerinde Khalyb/Khalybe ya da Khaldai şeklinde bahsedilen bölge ya da halkın Khaldia ismi

ile bağlantılı olduğu açıkça görülmektedir. Ancak Khalyb/Khalybe ya da Khaldoi ismine Bizans kaynaklarında ya da diğer kaynaklarda hiç rastlanmamakta dolayısıyla antikçağdan IX. yüzyıla kadar gelen zaman diliminde bu ismin varlığını nasıl koruduğu bilinmemektedir. A. Bryer, Khaldia isminin etnik köken belirttiğini ve Khaldialıların bölgenin dağlık kesimindeki korunaklı kalelerde Bizans ya da Trabzonlu yöneticilerin baskısına rağmen bir şekilde kimliklerini koruduklarını iddaa etmektedir[19]. Kaynaklarda Trabzon çevresinde Khaldialılar adında bir halkın yaşadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamakta, dolayısıyla kaynaklar ışığında Khaldia ismini etnik bir kökene bağlamak mümkün görünmemektedir. Antik dönemde Kuzeydoğu Anadolu'nun dağlık kısmında yaşadığı anlaşılan bu halkın daha sonraki yüzyıllarda kimliğini kaybettiği ancak yaşadıkları bölgeye verilen ismin Bizans döneminde varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu isim etnik bir köken belirtmekten çok coğrafi bir adlandırma olup Bizans döneminde bölgede kurulan Khaldia *thema*sının isminde yaşamaya devam etmiştir. Bugün bile Doğu Karadeniz'in sahil kesiminde yaşayanlar iç kesimlerdeki dağlık bölgede yaşayan insanları "halt" şeklinde adlandırmakta ancak bu tabir etnik bir aidiyet belirtmekten ziyade bahsedilen dağlık bölgeyi işaret etmek için kullanılmaktadır[20].

Kaynaklarda Khaldia'nın Armeniakon'dan ne zaman ayrıldığı ve hangi sebeplerle kurulduğu ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Khaldia'nın kurulduğu dönemdeki statüsü ve isminin kökeninin ne olduğu ilgili de açık bir bilgi bulunmamaktadır. Araştırmacılar tarafından Khaldia'nın kuruluş tarihi, kuruluş sebepleri ve Khaldia isminin kökeni ile ilgili farklı fikirler ileri sürülmüştür. Khladia *thema*sının kuruluşu ile ilgili olarak A. Toynbee, Khaldia'nın tam olarak hangi tarihte Armeniakon'dan ayrıldığının bilinmediğini ve bu olayın VI. Konsantinos (780-797), ya da Theophilos (829-842) dönemlerinde gerçekleşmiş olabileceğini belirtmiştir[21]. W. Treadgold ise, V. Leon (813-820) devrinde Armeniakon'un kuzeybatı ve kuzeydoğu kısımlarının bölünerek kuzeybatıda Paflagonya, kuzeydoğu'da ise Khaldia'nın kurulduğunu iddaa etmiştir. Treadgold, V. Leon'un Armeniakon *thema*sının sınırlarını daraltarak bu dönemde kendisine isyan etmiş olan Armeniakon *strategos*unun gücünü kırmak istediğini belirtmektedir[22]. Treadgold aynı zamanda ilk dönemlerinde Paflagonya'nın katepan *(katepanos)*, Khaldia'nın ise duks *(dux)* unvanı taşıyan valiler tarafından yönetildiğini her iki unvanın da deniz kuvvetlerinde kul-

lanılan unvanlar olduklarını ve dolayısıyla buradaki düzenlemelerin karadan gelebilecek bir saldırıdan ziyade deniz saldırılarına karşı alınmış bir önlem olduğunu ifade etmektedir[23]. Burada bahsi geçen tehlike IX. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz kıyılarını tehdit eden Rus akınları olup Bizanslılar bahsi geçen bölgenin savunmasını güçlendirmek için yeni askeri-idari bölgeler oluşturmuştur[24].

Rusların Bizans topraklarına gerçekleştirdiği ilk akınlardan Amasralı Aziz George'un hayatını anlatan hagiografik eserde bahsedilmektedir. Bu eserde barbar bir kavin olarak anlatılan Rusların, Karadeniz kıyısındaki Amastris (Amasra)'e saldırdığı Aziz George'un mezarını yağmalamaya çalıştığı anlatılmaktadır[25]. Rusların Kardeniz kıyılarına yaptığı ilk saldırının tarihi ile ilgili araştırmacılar tarafından farklı fikirler öne sürülmüş olmakla birlikte, kabul edilebilecek en makul tarih Treadgold tarafından dile getirilen 818 senesidir[26].

Khaldia'nın ayrı bir idari birim olarak ortaya çıktığı ilk belge, IX. yüzyıl başlarına ait olan bir mühürdür ve Khaldia'da "hypatos"[27] ve "kommerkiarios"[28] unvanlarıyla görev yapan Ioanni (John)'ye aittir[29]. Öte yandan Bizans imparatoru II. Mikhail (820-829) tarafından Kutsal Roma imparatoru Dindar Ludwig'e gönderilen bir mektupta Khaldia'dan dukalık olarak bahsedilmekte ve dolayısıyla Khaldia'nın kurulduğu dönemde dukalık seviyesinde olduğu ve daha sonraki dönemde *thema* statüsüne yükseltildiği görülmektedir[30]. Zira, "El-Mesalik ve'l-Memalik" (Yollar ve Ülkeler Kitabı) adlı eserini IX. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldığı bilinen İbn Hurdazbih Bizans'ın idari bölgelerini sayarken Khaldia *(Haldiye)* bölgesinden de bahsetmektedir[31].

2.1. Khaldia *Thema*sının Sınırları ve İdari Yapısı

Armeniakon *thema*sından ayrılarak kurulan Khaldia'nın merkezi Trabzon'du[32]. Ancak İbn'ül Fakih, Galdia (Khaldia) *strategos*unun "Ikrita" adı verilen yerde oturduğunu aktarmaktadır. İbn'ül Fakih ayrıca, Khaldia'nın iki *turma*dan[33] oluştuğunu ve içerisinde pek çok bölge ile kaleler olduğunu yazmaktadır[34]. Öte yandan Taberi de 791/792 senesi akınlarını anlatırken Arapların "Ikritiye" adı verilen bir bölgeye ulaştıklarını ve buranın çok soğuk olmasından dolayı askerlerin elleriyle ayaklarının donduğunu aktarmaktadır[35]. Ancak Arap kaynaklarında Ikrita ya da Ikritiyye olarak bahsedilen bölgenin Khaldia'nın merkezi olmadığı açıktır. Bu bölge, Batlamyus tarafından Kolkhis'in iç kesim-

lerinde olduğu aktarılan "Ekritika" adlı yer olup Arap yazarları tarafından hatalı bir şekilde biraz daha güneybatıya lokalize edilmiştir[36].

Armeniakon *thema*sının Kuzeydoğu Anadolu'daki toprakları üzerinde kurulmuş olan Khaldia *thema*sı, Sper (İspir), Keltzene (Erzincan) ve Bizanon (Vican) bölgelerini de kapsamaktaydı. Bunlardan Sper ve Erzurum yakınlarındaki Haltoyariç (Kağdariç) köyü *thema*nın doğu sınırını oluşturuyordu. Ayrıca Çoruh Nehri'nın kaynağına yakın bir noktadan doğan Murgul suyu kenarındaki Mourguli (Murgul) de Khaldia sınırlarına dahildi ve *turma* olarak yönetilmekteydi[37]. *Thema*nın doğu sınırındaki önemli yerleşim bölgelerinden biri de Artvin ile Karadeniz sahili arasında Çoruh Nehrini takip eden tarihi güzergah üzerinde bulunan Morthoula (Borçka) idi[38]. Morthoula, Artvin ile Karadeniz sahili arasındaki güzergahta ve Kafkaslara yakın bir noktada olduğu için askeri açıdan önem taşıyordu. Ayrıca Morthoula'nın piskoposluk bölgesi olması da bölgeyi önemli kılan bir diğer özellikti[39]. İbn Hurdazbih, Khaldia ile ilgili bilgiler verirken içerisinde altı kalenin bulunduğunu söylemekle birlikte bu kalelerin isimleri ya da *thema*nın sınırları hakkında bilgi vermemektedir[40]. Öte yandan VI. Leon dönemine tarihlenen Nea Taktika'da Khaldia *thema*sının sınırlarına dahil olan yedi önemli merkezden bahsetmektedir. Bunlar; Herianon (Uluşiran), Hamatzur, Haliu (Kelkit), Paiper (Bayburt), Kerameos, Leriu (Lerri) ve Bizanon (Vican)'dur[41]. Bu merkezlerden Paiper, Trabzon'dan İran'a ve oradan da Asya içlerine uzanan ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Ayrıca Sper de Erzurum'dan Pontus dağları boyunca ilerleyen ve Rize üzerinden Karadeniz sahiline ulaşan yol üzerinde bulunan önemli bir yerleşim bölgesiydi[42]. Anadolu'nun kuzeydoğusunda nispeten geniş bir arazide kurulmuş olan Khaldia *thema*sının sınırları ilerleyen yıllarda yeni *thema*ların kurulması ile değişime uğramıştır. VI. Leo zamanında Anadolu'nun doğusunda Mezopotamya *thema*sı kurulmuş ve daha önce Khaldia sınırları içerisinde yer alan Keltzene bölgesi bu yeni kurulan *thema*nın sınırlarına dahil edilmiştir[43].

Bizans İmparatorluğu'nda *thema* yöneticilerine ödenen maaş (roga) miktarları belirlenirken farklı yöntemler takip edilmiştir. Anadolu'nun doğusunda kurulan *thema*larda yöneticiler hazineden sabit bir maaş alırken deniz *thema*larının idarecileri de sabit bir maaş alıyor fakat batı bölgesindeki yöneticilerin maaş miktarları farklılık gösteriyordu. *Thema*nın ilk kurulduğu dönemde *strategos*a ödenen ücret 24

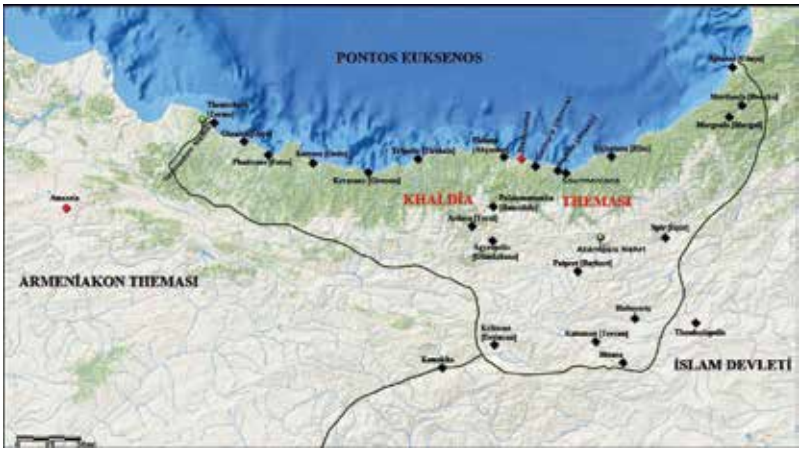

Harita 2: Kuruluş Döneminde Khaldia *Thema*sının Coğrafyası ve Sınırları (Güneş, s.299)

litra[44] iken X. yüzyıl başlarında bu ücretin 10 *litra* ile sınırlandırıldığı görülmektedir[45]. Bu sınırlandırmanın nedeni Khaldia *strategos*unun bölgedeki uluslararası ticaretten elde ettiği gümrük geliri olup *strategos*un uluslararası ticaret sayesinde imparatorluk hazinesinden aldığı maaş kadar gelir elde ettiği bilinmektedir[46]. Trabzon, X. yüzyılda Antakya limanı ile birlikte Bizans ve Arap tacirlerinin buluşup ticari emtianın takas edildiği önemli liman kentlerinden biri olmuştur[47]. Nitekim X. yüzyılın meşhur coğrafyacılarından olan İbn Havkal, Bizans (Rum) hükümdarının en yüksek vergiyi Antalya ile birlikte Trabzon'dan aldığını aktarmaktadır[48]. Ticari olarak Trabzon ile birlikte themanın ön plana çıkan bir diğer şehri de Giresun (Kerasous) olup bu şehirde özellikle keten ticaretinin yoğun bir şekilde yapıldığı görülmektedir. X. yüzyılda yazılan ve İstanbul'un yönetimi ve şehirdeki ticaret organizasyonları hakkında değerli bilgiler sunan Eparkhos Kitabı Giresun'da keten ve diğer kumaşlarla ilgili ticari faaliyetlerin yoğunluğundan bahsetmekte[49], öte yandan Arap coğrafyacı İstahri de Trabzon'da Arap ve Bizanslı tacirlerin kumaş ve giysi ticareti yaptığını ve Bizanslıların (Rum) ürettiği bütün kumaşların burada Araplar tarafından satın alındığını ifade etmektedir.[50]. Burada bahsi geçen kumaş ya da ürünlerin hangisinin yerli üretim olduğu tam olarak belli olmamakla birlikte özellikle keten ve ipekten imal edilen sof kumaşın (camlet) Giresun ve Trabzon çevresinde üretildiği anlaşılmaktadır[51].

2.2. Khaldia *Themas*ının Bizans Savunma Sistemindeki Fonksiyonu

Khaldia'nın sınır bölgesinde kurulmuş bir *thema* olması Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırında ortaya çıkan askeri meselelerde Khaldia'daki askeri kuvvetlerden faydalanma yoluna gitmesine sebep olmuştur. Özellikle Bizans ile Araplar arasında doğu sınırında meydana gelen çatışmalarda imparatorların Khaldia *strategos*larını görevlendirdiği görülmektedir. Bizans kaynakları, İmparator I. Basileios (867-886) 'un Fırat bölgesine gerçekleştirmeyi tasarladığı bir saldırı için Khaldia ve Koloneia *thema*larının ordularını görevlendirdiğini kaydetmektedir[52]. Basileios'tan sonraki dönemde de benzer uygulamalar devam etmiş, imparator VI. Leon (886-912) Arapların Pasin'e saldırıp bölgedeki kiliseleri yıkması üzerine tamirat işlemleri için Mezopotamya ve Khaldia yöneticilerini görevlendirmiştir[53]. IV. Leon'un haleflerinden Romanos Lekapenos (920-944) zamanında ise önemli bir ticaret merkezi olan Ardanoutzin (Ardanuç) üzerine Amiral Konstantin önderliğinde bir ordu gönderildiği ve bu orduya Khaldia'dan 300 kadar askerin katıldığı Bizans kaynaklarında anlatılmaktadır[54]. İmparator Nikephoros Phokas (963-969) döneminde Khaldia ve Koloneia *thema*larını yöneten ve imparatorun yeğeni olan Bardas Phokas, imparator tarafından Manazkert (Malazgirt) üzerine sefere gönderilmiş ve şehrin surlarını yıkıp etrafını yağmaladıktan sonra çekilmiştir[55].

Bizans'a doğu sınırındaki askeri meselelerde hizmet etmeleri sebebiyle kaynakların kendilerinden bahsettiği Khaldia *strategos*ları dönem dönem başkente isyan ederek imparatorluğu iç işlerinde uğraştırmıştır. Bardas Boilas, İmparator Romanos Lekapenos'u tahttan indirmek için arkadaşları Adrian ve Tzatzes ile komplo kurmuş ancak başarısız olarak 923'te Bayburt Kalesi'ne sığınmıştır. John Kurkuas komutasındaki Bizans kuvvetleri kaleyi kuşatmış ve kaçış yolu kalmayan Bardas Boilas teslim olmak zorunda kalmıştır[56].

Khaldia *thema*sı imparatorluğun doğu sınırında askeri açıdan önem taşıyan bir bölgede kurulmuştu ve belli bir askeri gücü elinde bulunduruyordu. Ancak dönem kaynakları *strategos*un emrinde ne büyüklükte bir askeri bulunduğu ile ilgili farklı bilgiler sunmaktadır. İbnül Fakih Khaldia'da on bin kişilik bir kuvvetin bulunduğunu aktarmaktadır ancak bu sayı biraz abartılıdır[57]. X. yüzyılın ilk yarısında yazdığı Kitabü'l-Harac adlı eserinde *thema* düzenine de değinen

Kudame b. Cafer, Khaldia *thema*sında dört bin kadar askerin olduğunu belirtmektedir[58]. *Thema* bünyesinde iki *turma* olduğundan ve her bir *turma*da iki-üç bin kadar askerin bulunduğundan yola çıkılarak Khaldia'daki asker sayısının dört ile altın bin arasında olduğu anlaşılmaktadır[59].

Khaldia'nın Bizans'ın doğu sınırındaki stratejik idari bölgelerden biri olması Bizans dışı kaynaklarda da bu *thema*dan bahsedilmesine zemin hazırlamıştır. X. yüzyılın sonlarında yazılmış anonim bir eser olan Hududü'l-Alem'de, Bizans'ın doğu eyaletleri hakkında bilgi verirken Haldıye (Khaldia) eyaletinden bahsedilmekte ve bu eyaletlerin her birinde çok sayıda şehir, kasaba ve kalelerinin bulunduğu aktarılmaktadır[60]. Khaldia, imparatorluğun doğu sınırı ile ilgili meselelerde askeri ve idari önemini sonraki dönemlerde de korumuştur. Gürcü kroniklerinde II. Basileios'un, Gürcü seferleri sırasında kış mevsimini Khaldia (Kalde)'deki karargahında geçirdiği anlatılmaktadır[61]. Ioannes Skylitzes, imparator VI. Mikhail (1056-1057) ile Isaakios Komnenos arasındaki iç savaştan bahsederken Anadolu'daki birliklerin Isaakios Komnenos'u desteklediğini belirtmekte ve bu birlikler arasında Khaldia ve Kolonia kuvvetlerinin adını zikretmektedir[62]. Ayrıca Malazgirt Savaşı'na katılan Bizans ordusunda da Khaldia'dan gelen birliklerin bulunduğu bilinmektedir[63]. Savaşta yenilen ve dağılan Bizans birliklerinin bir kısmı Trabzon'a çekilmiş ve deniz yoluyla İstanbul'a dönmüşlerdir[64].

Bizans imparatorluğu, II. Basileios (976-1025) iktidarında gücünün zirvesine ulaşmış ancak onun 1025 yılında ölmesi ile Bizans İmparatorluğu'nda hızlı bir çözülme baş göstermiştir[65]. II. Basileios döneminde sağlam temellerle oluşturulan askeri ve siyasi yapı, halefleri VII. Konstantinos (1025-1028), III. Romanos Argyros (1028-1034) ve IV. Mikhail (1034-1041) dönemlerinde bozulmuştur[66]. II. Basileos döneminde yönetimi ele geçirme teşebbüsleri engellenen aristokrat sınıf II. Basileios sonrası dönemde giderek güçlenmiş ve feodal yapı devlet içinde etkin hale gelmiştir. Böylece, büyük toprak sahipleri bir yandan topraklarını küçük toprak sahipleri aleyhine genişletirken diğer yandan da sivil yönetim, merkezi hükümet içinde askeri asalet sınıfının aleyhine genişlemeye başlamış, askeri asalet sınıfının gücünü kırmak amacıyla ordu ikinci plana atılarak asker sayısı azaltılmıştır[67]. IV. Mikhail'den sonra Bizans tahtına oturan IX. Konstantin Monomakhos (1041-1055) döneminde sivil yönetim iktidarı ele geçirmiş,

devlet gereksiz harcamalardan doğan ekonomik sıkıntıları gidermek amacıyla askerlere ayrılan toprakları vergilendirmeye başlamıştır. Ayrıca, Anadolu'da zaten mevcudu azalmış olan *stratiotes*ler[68] de belli bir ücret karşılığında askerlikten muaf edilmiş *strategos*lar da eyalet yönetimindeki konumlarını kaybetmiştir. Sonuç olarak Bizans imparatorluğunun bilhassa eyaletlerde askeri ve idari açıdan omurgasını oluşturan *thema* sistemi çözülmeye başlamış ve Anadolu *thema*ları askeri gücünü kaybetmiştir[69]. Bizans ordusunun Malazgirt Savaşı'nda Selçuklular karşısında yaşadığı büyük mağlubiyet özellikle imparatorluğun doğu sınırındaki askeri düzenin çökmesine ve bölgedeki *thema* birliklerinin neredeyse dağılmasına yol açmıştır[70]. Malazgirt sonrası savunmasız kalan Trabzon ve çevresi Selçuklu akınlarının hedefi olmuş ve Trabzon kısa bir süreliğine de olsa Türklerin eline geçmiştir. Bölgedeki yerel beylerden biri olan Theodore Gabras şehri Türklerden geri almış ve Khaldia'nın yeni hakimi olmuştur. Gabras ailesinin Trabzon ve çevresindeki hakimiyeti Malazgirt yenilgisi sonrası Bizans İmparatorluğu'nda görülmeye başlayan merkezi otorite boşluğu ile ilgili olup Trabzon ve çevresi, XII. yüzyıl ortalarına kadar bazen Bizans kontrolünde bazen de Bizans'a isyan halinde olan Gabras ailesinin yönetiminde kalmıştır.

Sonuç

İmparatorluğun ilk asırlarından itibaren askeri-idari bir karakter taşıyan Bizans eyalet sistemi, VII. yüzyılda başlayan Arap akınları sonrasında askeri unsurun daha da ağır basmaya başladığı bir yapıya bürünmüş ve imparatorluğun doğu sınırını koruma ihtiyacı Anadolu'da *thema* sisteminin doğmasına zemin hazırlamıştır. *Thema*ların oluşmaya başladığı ilk dönemlerde Armeniakon sınırları içerisinde yer alan Trabzon şehri, daha sonra Anadolu'nun kuzeydoğusunda kurulan Chaldia *thema*sının merkezi olmuştur. Roma döneminden itibaren Anadolu'nun doğu sınırında askeri öneme sahip stratejik kentlerden biri olan Trabzon kenti, *thema* sistemi çerisinde de bu konumunu devam ettirmiştir. Trabzon, Bizans imparatorlarının Kafkaslara yaptığı seferlerde kışlık karargah olarak kullanılmış ayrıca Bizans orduları Anadolu'nun doğusunda gerçekleştirilen askeri faaliyetlerden sonra deniz yoluyla İstanbul'a dönmek istediklerinde de Trabzon limanı üzerinden hareket etmişlerdir. Trabzon'un stratejik konumu,

thema sisteminin en sağlam şekliyle devam ettiği orta Bizans devrinde imparatorluğun doğu sınırında öne çıkan kentlerden biri olmasını sağlamış ve kent bu özelliğini Malazgirt savaşından sonraki döneme kadar devam ettirmiştir.

Dipnotlar

1 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, TTK, Ankara 2015, s.30vd.

2 Murat Keçiş ve Cüneyt Güneş, "Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19/43, s.96-97.

3 Ostrogorsky, s.91.

4 John Haldon, *Warfare State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, University Collage London Press, London 1999, s.73, Clive Foss, "Armeniakon", *The Oxford Dictionary Of Byzantium* Vol.1, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, s.177

5 Armeniakon *thema*sının kuruluş tarihi ile ilgili kaynaklar hakkında bkz. *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Trans. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, 450-453,488, Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan/Ülkelerin Fetihleri*, Ter. Mustafa Fayda, Siyer Yay., İstanbul 2013, 225-228, Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraus), *Abu'l-Farac Tarihi* C.I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, 183, Walter E. Kaegi Jr, "Al-Baladhuri And The Armeniak Theme", *Byzantion*, 1968, 38/1, 273-277

6 Peter Charanis, *Studies On The Demography Of The Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1972, s.203

7 *The History of al-Tabari The Conquest of Iran*, Vol.XIV, Trans. G. Rex Smith, State University of New York Press, Albany 1994, s.34-35, el-Belazuri, Fütuhu'l-Büldan, s.228, Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, Vol.7/3, s.2330-2332, *The Armenian History attributed to Sebeos***,** Trans. R. W. Thomson, Liverpool University Press, Liverpool 1999, 42, 138-139, Boghos Levon Zekiyan, Christianity To Modernity", Edmund Herzig (Ed.) The *Armenians Past and Present in the Making of National İdentity*, Routledge Curzon, London-New York 2005, s.42.

8 Walter E. Kaegi, *Byzantium And The Early İslamic Conquests*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s.246-247, Ostrogorsky, s.108.

9 Nina Garsoian, İnterregnum *Introduction to a Study on the Formation of Armenian İdentity (ca. 600-750),* Aedibus Peeters, Louvian 2012, s.9.

10 Teotoros Rışduni, Ermenilerin büyük feodal ailelerinden biri olan Rışduni ailesine mensup bir bey olup 641 ile 653 yılları arasında Ermeni toprak-

larının büyük bir kısmını yönetmiştir. Ermeni feodalitesinde beyler, Farsça kökenli olup "aileye egemen olan" anlamındaki *nakharar* veya *nahodar* unvanı ile anılıyordu. Bknz. Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yay., İstanbul 2005, s.276 -289.

11 The Armenian History attributed to Sebeos, s.139-143. Sebeos'un bu olay hakkında bilgi verirken kurduğu cümlelerin açık olmaması Trabzon çevresini yağmalayan birliklerin hangi taraftan olduğu konusunda bir belirsizlik oluşmasına sebep olmaktadır. Bizans birliklerinin kendi sınırları içerisinde geri çekilirken neden böyle geniş çaplı bir yağma hareketine giriştikleri ve Trabzon'u zapt ettikleri belli değildir. Sebeos'a atfedilen "Tarih" adlı eserin iki ayrı çevirisi Robert Bedrosian ve Robert Thomson tarafından yapılmış olup Thomson, eserin konuyla ilgili cümlelerinin anlaşılmaz olduğunu istilayı gerçekleştirenlerin Teotoros Rışduni ve beraberindeki Arap birlikleri olabileceğini iddaa etmektedir. Eserde "onlar tüm memleketi tahrip ettiler, Trebizond şehrini ele geçirdiler ve pek çok ganimet ile esir aldılar" ifadesi bulunmakta ve burada geçen "onlar" kelimesiyle hangi tarafın kastedildiği anlaşılamamaktadır. Kroniğinde 652/653 yılı olaylarını anlatırken Habib b. Mesleme'nin fetihlerinden bahseden Theophanes Confessor, Arap komutan Abibos (Habib b. Mesleme)'un Armenia bölgesini istila ettiğini ve bölgedeki Bizans komutanı Maurianus'u Kafkas dağlarına kadar kovalayarak bölgeyi yağmaladığını aktarmaktadır. Öte yandan Gürcistan Tarihi'nde de ilk İslam saldırıları tasvir edilirken İran ve dünya memleketlerinin büyük bir kısmının işgal edildiği; Medya, Somhet ve Kapadokya ile Trabzon'a kadar her yerin Haceroğulları (Araplar)'nın istilasına uğradığı anlatılmaktadır. Esasında Sebeos ve Gürcistan Tarihi'ndeki bilgiler, Trabzon ve çevresinde II. Konstans'ın seferinden hemen sonraki dönemde yaşanan Arap istilasının yansımasıdır. 653-654 yıllarında geniş bir fetih harekatına girişen Habib b. Mesleme komutasındaki Arap ordusu Tiflis'i barış yoluyla fethetmiştir. Ayrıca Erzurum da Arap ordularının eline geçmiştir. Erzurum'u hakimiyet altına aldıktan sonra harekatlarını kuzey ve doğuya doğru devam ettirdikleri anlaşılan Arap ordularının Trabzon'a kadar ilerleyerek bölgeyi yağmaladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim, Habib b. Mesleme komutasındaki Arap ordularının Tiflis ve Erzurum'u fethettikten sonraki faaliyetleri hakkında bilgiler veren el-Belazuri Klarceti (Kalercit) bölgesi ile Şevşeti (Şavşat), Kisal, Cevahir, Hunan, Küstesci Bazelti, Kesferbis ve Semsehi el-Cerdam bölgelerinin Mesleme tarafından barış yolu ile ele geçirildiğini aktarmaktadır. Erzurum'u ele geçirdikten sonra Anadolu'nun kuzeydoğu ucundaki Klarceti bölgesine ilerleyen Arap ordularının Trabzon çevresini de istila ettiği ancak bu olayın kaynaklara farklı şekilde yansıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bknz. The Armenian History attributed to Sebeos, s.143, The Chronicle of Theophanes Confessor, s.481, Sebeos, *History*, Trans. R. Bedrosian, New York 1985, 35, 143. M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar),* Çev. Hrand D. Andreas-

yan, TTK, Ankara 2003, s.200, Belazuri, Fütuhu'l-Buldan, s. 233, Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford Universtiy Press, Stanford 1997, s.313.

12 Charanis, s.72.

13 Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, İntroduzione, Teste Critico, Commento. A. Pertusi, Biblioteca Apostolica Vaticana, Citta Del Vaticana 1952, VIII. 5-10, Cüneyt Güneş, Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem: *Thema* Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar), *Doktora Tezi*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.286.

14 Anthony Bryer ve David Winfield, *The Byzantine Monuments And Topoghraphy Of The Pontos,* Volume:I, Dumbarton Oaks, Washington 2007, s.299-300, C.A. Burney ve D.M. Lang, *The Peoples Of The Hills: Ancient Ararat Of Caucasus*, London 1971, s.129, Güneş, s.286.

15 M.R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2006, s.282-283, Süleyman Çiğdem, *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, İkinci Baskı, Gümüşhane Valiliği Yayınları, Gümüşhane 2012, s.49, M.T. Tarhan, "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, (21-25 Eylül 1981), s.299.

16 *The Geography of Strabo,* Trans. Horace Leonard Jones, Harvard University Press, London-Cambridge-Massachusetts 1928, Vol.V, XII, III, 20-28.

17 The Geography of Strabo, XII, III, 19-27, Çiğdem, s.48. Öte yandan Khalyb halkının İskitlerin bakiyesi olarak Thermedon (Terme) Nehri civarında varlığını devam ettiren bir halk olduğunu ya da Hitit metinlerinde rastlanan ve Halys (Kızılırmak) civarında yaşayan "Khaly-wa" halkının Khalybleri ifade ettiği bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Lionel Pearson, "Apollonius of Rhodes and the Old Geographers", *The American Journal of Philology*, 59/4, 1938, s.450, Harold Peake, "The Origin and Early Spread of Ironworking", *Geographical Review*, Vol. 23, No. 4, 1933, s.644, Osman Emir, Hellenistik Ve Roma Dönemleri'nde Pontos (Mö IV. Yy - Ms III. Yy.), *Doktora Tezi*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, s.33

18 Ksenophon, *Anabasis*, Trans. Carleton L. Brownson, Harvard University Press, Cambridge 1980, IV, VI, 5.

19 Bryer ve Winfield, s.299-304.

20 Bryer ve Winfield, s.300.

21 Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Oxford University Press, London 1973, s.225-226.

22 Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, Stanford 1988, s.223

23 Treadgold, s.223.

24 Treadgold, s.421. Khaldia'nın ayrı bir idari bölge olarak teşekkül etmesi ile

ilgili farklı araştırmacılara ait iddialar için bknz. Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford 2005, s.207, Ostrogorsky, s.194, Nicolas Oikonomides, *Les Listes De Presence Byzantines Des IX Et X Siecles*, Editions Du Centre National De La Recherce Scientifique. Paris 1972, s.349.

25 Warren Treadgold, Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus, *Harvard Ukrainian Studies, Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*, 1988, s.136-143, A. Kazhdan, "George Of Amastris", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol. 1, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press. New York-Oxford 1991, s.837.

26 Treadgold, A History of the Byzantine State and Society, s.433. Bu eser Rusların Bizans topraklarına gerçekleştirdiği ilk saldırıların tarihi hakkında delil oluşturabilecek bilgiler sunmamaktadır. Bu durum araştırmacıların konu ile ilgili farklı fikirler sunmasına sebep olmuştur. Aziz George ile ilgili en eski ve en kapsamlı çalışmalara imza atan araştırmacılardan biri olan V. G. Vasilievsky, Amasra'ya yapılan Rus saldırılarının 842 tarihinden önce gerçekleştirildiğini iddaa etmiştir. Rus bilim adamı G. Vernadsky, Rusların Paflagonya akınlarını 840 yılına tarihlendirirken, A.A. Vasiliev, bu saldırıların 860 yılından önce gerçekleşmiş olamayacağını iddaa etmektedir. A. A. Vasiliev, *The Russian Attack On Constantinople In 860*, The Medieval Academy Of America, Cambridge-Massachusets 1960, s.72, G.Vernadsky, "Byzantium and Southern Russia: Two Notes", *Byzantion*, XV, 1940-1941, s.67-86, G. Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven 1943, s.243, Vasiliev, The Russian Attack On Constantinople, s.76.

27 Hypatos, Roma İmparatorluğu'ndaki "konsül" unvanının devamı olup VI. yüzyıldan itibaren eski önemini kaybetmiş ve VII-IX. yüzyıllar arasında daha çok alt kademedeki bürokratik ve mali görevlilere verilen bir unvan olmuştur. Bknz. A. Kazhdan, "Hypatos", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol.2, Ed. A. Kazhdan, Oxford University Press, New York 1991, s.962-963.

28 Kommerkiarios, Roma İmparatorluğu'nda sınır boylarındaki ticari faaliyetlerden sorumlu olan "Comes Comerciorum" makamının devamı niteliğinde olup VII. yüzyıldan itibaren eski önemini kaybetmiştir. Bu unvan, *Thema* sistemi içerisinde limanlar hakkında hukuki yetkisi olan ve özellikle dış ticaret ile ilgili meselelerden sorumlu olan bürokratlara verilen bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bknz. A. Kazhdan ve N. Oikonomides, "Kommerkiarios", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol.2, Ed. A. Kazhdan, Oxford University Press, New York 1991, s.1141.

29 *Catalogue Of The Byzantine Seals At Dumbarton Oaks And In The Fogg Museum Of Art*, Vol.4, The East, Ed. Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks, Washington 2001, s.90.

30 Treadgold, Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus, s.141, Güneş, s.287.

31 İbn Hurdazbih, *Yollar Ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s.92.

32 Costantino Porfigenito De Thematibus, s.139, Treadgold, The Byzantine Revival 780-842*,* s.223.

33 Turmalar, *thema*yı meydana getiren küçük yönetimsel bölgeler olup başlarında "turmakhes" adlı idareciler bulunmaktadır. Kaynaklarda bazen iki bazen de üç ya da dört turmanın birleşerek *thema*yı meydana getirdiği ifade edilmekle birlikte bu durum sabit bir kurala bağlanmamıştır. A. Kazhdan, "Tourma", *The Oxford Dictionary Of Byzantium***,** Vol.3, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, s.2100.

34 Bryer ve Winfield, s.301.

35 *The History of al-Tabari, Vol.XXX, The Abbasid Caliphate in Equilibrium*, Trans. C.E. Bosworth, State University of New York Press, New York 1989, s.114, E.W. Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," *English Historical Review*, 16/61, 1901, s.740.

36 Bryer ve Winfield, s.301.

37 Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Ter. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1970, s.51-52.

38 Güneş, s.295, Gülseren Mutlu, "Eskiçağ'da Artvin", *Artvin Tarihi Araştırmaları*, Ed. Nuri Yavuz, Kriter, İstanbul 2019, s.18

39 Güneş, s.295.

40 İbn Hurdazbih, Yollar Ve Ülkeler Kitabı*,* s.92-93.

41 Honigman, s.51.

42 David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies*, XII, 1962, s.163-172.

43 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Trans. R.J.H. Jenkins, Washington 1967, s.239.

44 *Litra*, Bizans ağırlık ölçüleri içerisinde yaygın olarak kullanılan bir birim olup 319 ile 324 gram arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Erich Schilbach, "Litra", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol. 2, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York-Oxford 1991, s.1238.

45 Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford University Press, Stanford 1995, s.122 J.B. Bury, *The İmperial Administrative System İn The Ninth Century With A Revised Text Of The Kletorologion Of The Philotheos*, Oxfod University Press, London 1911, s.40,

46 Güneş, s.291, Toynbee, s.251.

47 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000, s.60.

48 İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s.168.

49 *The Book of the Eparch* Το Επαρχικον βιβλιον Le Livre Du Prefet, İntro. İvan Dujcev, Variorum Reprints, London, 1970, IX, 1-10, Bryer ve Winfield, a.g.e., s.6, Güneş, s.290-291.

50 İstahri, Ülkelerin Yolları, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2019, s.179, Heyd, s.50.

51 Bryer ve Winfield, s.6. Keten ticareti ve kumaş üretimine ilişkin sonraki dönemde yapılan atıflar için bknz. J. Bordier, "Relation d'un voyage en Orient par Julien Bordier, ecuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, ambassadeur a Constantinople (1604-1612)," ed. Chrysanthos Philippides, *AP*, 6 (1935), 85-158.

52 Honigmann, s.51.

53 Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, s.207.

54 Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, s.219.

55 *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, Trans. Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017, s.235.

56 Speros Vryonis Jr., "The Will of a Provincial Magnate Eustathius Boilas (1059)", *Dumbarton Oaks Papers*, 11, 1957, s.273, Bryer ve Winfield, s.316, Winfield, s.163.

57 Bryer ve Winfield, s.301.

58 Kudame İbn Cafer, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2018, s.158.

59 Treadgold, Byzantium and Its Army, s.122, Güneş, s.292-293.

60 V. Minorsky, *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrip*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s.117.

61 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057,* Trans. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s.347, Brosset, Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), s.268.

62 John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History, s.457.

63 John Haldon, "Marching Across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling The Mantzikert Campaign", *Dumbarton Oaks Papers*, 65/66, 2011/2012, s.212.

64 Mikhail Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s.170.

65 J.M. Hussey, "The Byzantine Empire İn The Eleventh Century: Some Different İnterpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, 32, 1950, s.71-72.

66 J.B. Bury, "The Roman Emperors From Basil II To İsaac Komnenos", *The English Historical Review,* 4/13, 1889, s.41-64, Ostrogorsky, 296-314.

67 Işın Demirkent, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri Ve Siyasi Durumu", İÜEFTED, 33, 1981, s.144-145, Ostrogorsky, s.307, Gregory, s.254, Hussey, s.72.

68 *Stratiotes*, savaşa çağrıldığında tam tehçizatlı bir şekilde Bizans ordusunda katılan asker köylülere verilen isim olup *Stratiotes*lerin ihitiyaçları *thema* düzeni içindeki askeri arazilerden karşılanmaktaydı. Yücel Öztürk, Yücel, "Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31, 2012, s.187-188.

69 Romily J.H. Jenkins, *Byzantium: The İmperial Centuries, A.D. 610-1071*, University of Toronto Prints, Toronto 1987, Demirkent, s.365, Ostrogorsky, s.307.

70 Treadgold, A History of the Byzantine State and Society, s.606.

Kaynakça

ADCOCK, F. E., "Lesser Armenia and Galatia After Pompey's Settlement of East", *The Journal of Roman Studies*, 27/1, 1937, 12-17.

Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan/Ülkelerin Fetihleri*, Ter. Mustafa Fayda, Siyer İstanbul, 2013.

BORDIER, Julian, "Relation d'un voyage en Orient par Julien Bordier, ecuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, ambassadeur a Constantinople (1604-1612)," ed. Chrysanthos Philippides, Archeion Pontou, 6, 1935, 85-158.

BROOKS, E.W., "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids," *English Historical Review*, 16/61, 1901, 728-747.

BROSSET, M.F., *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2003.

BRYER, Anthony ve Winfield, David, *The Byzantine Monuments And Topoghraphy Of The Pontos,* Volume:I, Dumbarton Oaks, Washington, 2007.

BURNEY, C.A. ve Lang, D.M., *The Peoples Of The Hills: Ancient Ararat Of Caucasus*, London, 1971.

BURY, J.B., "The Roman Emperors From Basil II To İsaac Komnenos", *The English Historical Review,* 4/13, 1889, 41-64.

BURY, J.B., *The İmperial Administrative System İn The Ninth Century With A Revised Text Of The Kletorologion Of The Philotheos*, Oxfod University Press, London, 1911.

CHARANİS, Peter, *Studies On The Demography Of The Byzantine Empire*, Variorum Reprints. London, 1972.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Trans. R.J.H. Jenkins, Washington, 1967.

Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, İntroduzione, Teste Critico, Commento. A. Pertusi, Biblioteca Apostolica Vaticana, Citta Del Vaticana, 1952.

CRAMER, John Anthony, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, C. II, Oxford University Press, Oxford, 1832.

ÇİĞDEM, Süleyman, *Eski Çağ'dan Orta Çağ'a Gümüşhane*, İkinci Baskı, Gümüşhane Valiliği, Gümüşhane, 2012.

DEMİRKENT, Işın, "1071 Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri Ve Siyasi Durumu", İÜEFTED, 33, 1981, 133-146.

EMİR, Osman, Hellenistik Ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. Yy - MS III. Yy.) (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2014.

FOSS, Clive, "Armeniakon", *The Oxford Dictionary Of Byzantium* Vol.1, Oxford University Press, New York, 1991.

GARSOİAN, Nina, İnterregnum Introduction to a Study on the Formation of Armenian İdentity (ca. 600-750), Aedibus Peeters, Louvian, 2012.

GREATREX, Geoffrey ve Lieu, Samuel L. C, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars Part II, AD363-630*, Routledge, London, 2002.

Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraus), Abu'l-Farac Tarihi C.I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999.

GREGORY, Timothy E., *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, Oxford, 2005.

GROUSSET, Rene, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras, İstanbul, 2005.

GÜNEŞ, Cüneyt, Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem: *Thema* Sistemi (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar), Doktora Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2018.

HALDON, John, "Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations", *Dumbarton Oaks Papers*, 47, 1993, 1-67.

HALDON, John, *Warfare State And Society In The Byzantine World, 565-1204*, University Collage London Press, London, 1999.

HALDON, John, "Marching Across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling The Mantzikert Campaign", *Dumbarton Oaks Papers*, 65/66, 2011-2012, 209-235.

HEYD, W., Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Ter. Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1970.

HUSSEY, J.M., "The Byzantine Empire İn The Eleventh Century: Some Different İnterpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, 32, 1950, 71-85.

İBN HAVKAL, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Ter. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2021.

İBN HURDAZBİH, *Yollar Ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

İSTAHRİ, Ülkelerin Yolları, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kütapları, İstanbul, 2015.

JENKİNS, Romily J.H., *Byzantium: The İmperial Centuries, A.D. 610-1071*, University of Toronto Prints. Toronto, 1987.

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057,* Trans. John Wortley, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

KAEGİ Jr, Walter Emil, "Al-Baladhuri And The Armeniak Theme", *Byzantion*, 38/1, 1968, 273-277.

KAEGİ Jr, Walter Emil, *Byzantine Military Unrest 471-843 An Interpretation*, Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 1981.

KAEGİ, Walter E. Byzantium And The Early İslamic Conquests, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

KAYA, Mehmet Ali, "Anadolu'daki Roma Garnizonları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII/2, 2003, 83-94.

KAZHDAN, A., "George Of Amastris", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol. 1, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York, 1991.

KAZHDAN, A. "Hypatos", Oxford Dictionary of Byzantium, Vol.2, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York, 1991.

KAZHDAN, A., "Tourma", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol.3, Oxford University Press, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York, 1991.

KAZHDAN, A. ve N. Oikonomides, "Kommerkiarios", Oxford Dictionary of Byzantium, Vol.2, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York, 1991.

KEÇİŞ, Murat ve Güneş, Cüneyt, "Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler", *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19/43, 2018, 95-107.

KSENOPHON, *Anabasis*, Trans. Carleton L. Brownson, Harvard University Press, Cambridge, 1980.

Kudame İbn Cafer, *Kitabü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2018.

Mikhail Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2008.

MİNORSKY, V., *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrip*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

MUTLU, Gülseren, "Eskiçağ'da Artvin", Artvin Tarihi Araştırmaları-1, Ed. Nuri Yavuz, Kriter, İstanbul, 2019, ss.17-58.

OİKONOMİDES, Nicolas, *Les Listes De Presence Byzantines Des IX Et X Siecles*, Editions Du Centre National De La Recherce Scientifique, Paris, 1972.

OKTAN, M., "Roma Cumhuriyet Döneminde Pontos'da Yapılan Düzenlemeler", *Anadolu*, 34, 2008, 49-75.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, TTK, Ankara, 2015.

ÖZTÜRK, Yücel, "Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31, 2012, 157-208.

PAYNE, M.R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2006.

PEAKE, Harold, "The Origin and Early Spread of Ironworking", Geographical Review, 23/4, 1933, 639-652.

PEARSON, L., "Apollonius of Rhodes and the Old Geographers", The American Journal of Philology, 59 (4), 1938, 443-459.

PERTUSİ, A., *Costantino Porfigenito De Thematibus*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Citta' Del Vaticano, 1952.

SCHİLBACH, Erich, "Litra", *The Oxford Dictionary Of Byzantium*, Vol. 2, Alexander P. Kazhdan (Ed.), Oxford University Press, New York, 1991.

SEBEOS, History, Trans. R. Bedrosian, New York, 1985.

SHAHİD, I., "Heraclius and the Unfinished Themes Of Oriens Some Final Observations", *Byzantion*, LXIV/2, 1994, 352-376.

TARHAN, M.T., "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, (21-25 Eylül 1981), 1986, 285-288.

TEZCAN, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander, Trabzon, 2012.

The Armenian History Attributed To Sebeos, Trans. R. W. Thompson, Liverpool University Press, Liverpool 1999.

Το Επαρχικον βιβλιον The Book of the Eparch Le Livre Du Prefet, İntro. İvan Dujcev, Variorum Reprints, London 1970.

The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Trans. Cyril Mango, Roger Scott, Clarendon Press, Oxford, 1997.

The Geography of Strabo, Vol.V, Trans. Horace Leonard Jones, Harvard University Press, London, 1928.

The History of al-Tabari, Vol.XXX, The Abbasid Caliphate in Equilibrium, Trans. C.E. Bosworth, State University of New York Press, New York, 1989.

The Universal History of Step'anos Taronec'i, Trans. Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford, 2017.

TOYNBEE, Arnold, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Oxford University Press, London, 1973.

TREADGOLD, Warren, "The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire", *Harvard Ukrainian StudiesOkeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko onhis Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, 7, 1983, 619-631.

TREADGOLD, Warren, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, Stanford, 1988.

TREADGOLD, Warren, "Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus", *Harvard Ukrainian Studies, Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine*, 12/13, 1988, 132-144.

TREADGOLD, Warren, *Byzantium and Its Army 284-1081*, Stanford University Press, Stanford, 1995.

TREADGOLD, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, 1997.

VASİLİEV, A.A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C.I, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara, 1943.

VASİLİEV, A. A., *The Russian Attack On Constantinople In 860*, The Medieval Academy Of America, Cambridge, 1960.

VERNADSKY, G., "Byzantium and Southern Russia: Two Notes", *Byzantion*, XV, 1940-1941, 67-86.

VERNADSKY, G., *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven, 1943.

VRYONİS Jr., Speros "The Will of a Provincial Magnate Eustathius Boilas (1059)", Dumbarton Oaks Papers, 11, 1957, 263-277.

WİNFİELD, David, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies*, XII, 1962, 163-172.

ZEKİYAN, Boghos Levon "Christianity To Modernity", Edmund Herzig (Ed.) The Armenians Past and Present in the Making of National İdentity, Routledge Curzon, London, 2005, ss.41-64.

Türkiye Selçuklularının Karadeniz Bölgesindeki Askerî Faaliyetleri

Burak Gani EROL
Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Birçok tarihi çalışmada 1071 Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun kapılarının Türklere açıldığı ifade edilir. Ancak yapılan araştırmalar Anadolu'daki Türk varlığının bu tarihin çok daha evveline dayandığını göstermektedir. Birçok Türk boyu, Kafkasya geçitlerinden Anadolu'ya inerek bu coğrafyaya gelmiş ve Karadeniz bölgesinde özellikle de Doğu Karadeniz'de varlık göstermişlerdir. Kimmerler, İskitler, Kıpçaklar, Çepniler, Bulgarlar, Hunlar Karadeniz'de Oğuzlardan önce yerleşmiş Türk topluluklarındandır.[1] Oğuzların Karadeniz havzası ile irtibatı ise Selçuklu Devleti kurucularından Çağrı Bey'in keşif seferi ile başlamaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yapılan Bulgar iskânının ardından Çağrı Bey'in 1018 senesinde yaptığı keşif seferi ile başlayan Oğuz göçü neticesinde Doğu Karadeniz Bölgesi'nin siyasî ve etnik çehresi baştan sona değişmiştir.[2] Tuğrul Bey'in Anadolu seferleri için yaptığı görev dağılımı neticesinde İbrahim Yınal ve beraberindeki Kutalmış, Anadolu'ya yönelerek Aras Nehri'ni takip etmek suretiyle pek çok kaleyi ele geçirdikten sonra 1048 yılında Basean bölgesine[3] girmişlerdir. Yınal ve birlikleri bunun ardından batıda Trabzon merkezli Khaldia Themasına, kuzeyde Çoruh Nehri havzasına, Sper (İspir), Taik (Tao) ve Arşarunik Kalelerine akınlar düzenlemişlerdir. Bu akınlar ile Oğuzlar ilk defa Doğu Karadeniz Bölgesi içlerine ilermişlerdir ve bölgedeki Bizans gücü zayıflatılmıştır.[4]

Selçuklu Sultanı Alparslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında 26 Ağustos 1071 tarihinde yapılan Malazgirt Savaşı[5] so-

nucunda, Anadolu'nun kapıları tamamen Türklere açılmıştır. Çağrı Bey'in keşif seferi ile başlayan, Tuğrul Bey dönemi ile birlikte akıncı kuvvetlerinin, daha sonra sultanlarının sevk ve idaresi ile Selçuklu ordularının sefer ve fetihlerine sahne olan Anadolu üzerinde, Bizans ile yapılan mücadelenin uzun bir süre için sona ermesi, Türk tarihinin dönüm noktalarından birisi olmuştur. Bu savaş sonucunda çöken Bizans otoritesi karşısında Anadolu'nun her yanında olduğu gibi, Doğu Karadeniz bölgesi de Türkmen akıncılarının baştanbaşa ele geçirdikleri bir saha haline gelecektir.[6] Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Türklerin eline geçen Trabzon yöresi Selçuklu hâkimiyeti 1075 yılına kadar üç yıl devam etmiştir. Bizanslıların daha sonra geri aldığı Trabzon'un yanı sıra, Bayburt da Türklerin eline geçmiştir.[7]

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'ın Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çöken siyasî otoritesi, bu devletin Khaldia eyaleti valisi olan Theodore Gabras'ın[8] 1075 yılında şehrin ileri gelenlerinin de desteği ile Türkleri Trabzon'dan çıkarmasıyla birlikte yeniden tesis edilmiştir. Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil şeridini Türklerden geri almış ve 1140 yılına kadar bölgeye hâkim olmuştur. Ancak bu hâkimiyet Bizans valisi olarak değil, Türklerin müttefiki olarak sürdürülmüştür. Gabras, Trabzon ve çevresindeki bu gelişmeler doğrultusunda, bir yandan Gürcü diğer yandan da Selçuklularla mücadele etmiş, Bizans'ın bölgedeki otorite boşluğundan yararlanarak Artvin ve çevresine yayılmaya gayret etmişlerdir.[9]

Malazgirt zaferinden sonra Türkler, kıyılar hariç Anadolu'nun hemen her yerine yayıldılar. Bizans bu savaşta aldığı yenilgiden sonra Türklere karşı duramadı; Pont bölgesi olarak bilinen Çorum ve Tokat civarı (Danişmendili) Rumlardan boşaltılarak, bu bölgeye Türklerin yerleşmesi için kolaylık sağlandı. Süryani Mihail bu olayı şu şekilde anlatmaktadır: İmparator Mihail Türklerin Karadeniz'e kadar geldiklerini görünce oradaki halka at ve arabalar gönderdi. Onlar eşyalarını yüklettikten sonra denizin öbür kıyısına nakledildiler. Türkler, Karadeniz'in halktan boşaltılmış bütün köy ve kasabalarına yerleştiler".[10]

XI. yüzyılın ikinci yarısında Büyük Selçukluların Bizans'a karşı kazandıkları başarılar ve nihayet 1071 yılındaki Malazgirt Zaferi'nden sonra, Anadolu'da yeni bir ortamın doğmasına yol açan gelişmeler olmuştur. Birçok Türkmen topluluğu doğudan batıya doğru gelerek Anadolu'nun çeşitli yörelerine sevk edilmiştir. Mengücük, Artuk ve

Saltuk Beyliklerinin esasını teşkil eden bu Türkmen aşiretler, devamlılık arz eden göçleri de besleyip yönlendirmişlerdir. Bu aşiretler daha sonra kurulacak olan Türkiye Selçuklu Devleti'nin de asıl unsurunu oluşturmuşlardır.[11]

Türkiye Selçukluları ve Karadeniz

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymanşah,[12] 1075 yılında İznik'i ele geçirmesinin ardından Bizans'ın içinde bulunduğu karışıklıklardan ve isyanlardan faydalanarak süratle devletini genişletmek ve kuvvetlendirmek imkânı bulmuş, aynı yıl Konya'yı aldıktan sonra, doğuda Danişmendli sınırına kadar olan topraklara hâkim olmuştur. Türkler bu sayede hâkimiyetlerini Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sahillerine kadar genişleterek Hıristiyanlar için kutsal sayılan ve aynı zamanda patriklik merkezi olan Antakya ve Kudüs'ü de ele geçirmiş, Anadolu'yu vatanlaştırmışlardır.[13]

1085 senesinde Süleymanşah, Antakya üzerine harekete geçerken, aynı yıl, Süleymanşah'ın valisi yahut ona tabi gözüken Karatekin'de Kastamonu ve Sinop'a yöneldi ve buraları fethetti.[14] Süleymanşah'ın ölümünden sonra, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah, Bizans İmparatoru Aleksios'a, onunla bir saldırmazlık anlaşması yapmak üzere Siyavuş adlı bir kişiyi elçi olarak İstanbul'a yolladı. Ancak İmparator tarafından kandırılan Siyavuş sultana ihanet etti ve Anadolu'da henüz güçsüz durumda olan Türk beylerini aleyhine hareket etti. Aynı esnada Bizans donanma kumandanı Dalessonas'da denizden Türklerle mücadele etmekteydi. Bu durumda Süleymanşah'ın Antakya seferi sırasında Sinop'u ve diğer sahilleri fetheden Karatekin buraları terk etmeye mecbur kaldı.[15]

Bizans'ın Selçuklular karşısında yardım talebini de bahane ederek başlatılan ancak asıl sebebi Avrupa'da yıllardan beri süren açlık, yoksulluk, topraksızlık, ücretli askerlik anlayışının doğurduğu kargaşa gibi sebeplerin önünü kesmek ve geniş halk kitlelerini dinî motiflerle motive ederek kilisenin otorite ve hâkimiyetini Müslüman doğuda tesis etmek maksadıyla başlatılan Haçlı Seferleri Anadolu'nun siyasî yapısında büyük değişimlere sebep olmuştur. Bu seferlerden ilki olan

Birinci Haçlı Seferi, Papa II. Urbanus'un 18-28 Kasım 1095 tarihinde gerçekleşen Cermont Konsili'nde yaptığı çağrı ile fiilen başlamıştı. 27

Kasım 1095 günü burada yaptığı tarihî çağrısından sonra halk "*Dioux le voult*" *(Tanrı böyle istiyor)* sloganıyla Haçlı seferi çağrısına büyük ilgi gösterdi. Bu konuşma üzerine fiilen başlayan Birinci Haçlı Seferi ile ilk Haçlı birlikleri yola çıkmış ve Belgrat, Niş, Sofya, Filibe ve Edirne yolunu takip ederek 1 Ağustos 1096 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştı. Bizans Devleti topraklarına giren Haçlı orduları, şehre yayılarak yağma faaliyetlerinde bulunmaları üzerine Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos tarafından Anadolu yakasına geçirilmiştir. Burada yağma faaliyetlerine devam eden haçlı birlikleri üzerine I. Kılıç Arslan ordu göndermiş ve onları Kırkgeçit'te mağlup etmiştir. Ancak bu zaferin ardından Selçuklu kuvvetleri, arkadan gelen Haçlı ordusuna yenilerek İznik'i teslim etmek zorunda kalmışlardır. Bu yenilginin ardından Haçlı kuvvetleri Konya, Ereğli, Kayseri, Göksun ve Maraş üzerinden Antakya önlerine gelmiş ve düzenlenen bu ilk Haçlı Seferinin ardından Urfa, Antakya, Trablus ve Kudüs'te Haçlı kontluklarını kurmuşlardır. Selçukluların Haçlılar karşısında uğradığı sarsıntı Bizans'ın harekete geçmesine sebep oldu. Bunun neticesinde de Anadolu'nun sahil kesimleri, Batı Anadolu ve Karadeniz, Rumların eline geçti.[16]

Birinci Haçlı Seferi'nin ardından Selçuklular Anadolu'daki üstünlüklerini Danişmendlilere terk ettiler. Sınırları Sakarya'dan Malatya'ya kadar uzanan Danişmendli Beyliği, Sultan Emîr Gazi'nin (1104-1134) döneminde Ankara, Çankırı, Kastamonu ve Karadeniz sahillerinin de hakimi olmak suretiyle Anadolu'daki en önemli güç haline geldi. Karadeniz sahillerine akınlarda bulunan Emîr Gazi, Kasianus (Casianus) adlı Bizanslı bir vali idaresinde bulunan yerleri ele geçirdi. Aslında bu vali, emri altındaki bu sahil şeridini kendi isteğiyle Emîr Gazi'nin yanına giderek ona teslim etmişti. Emîr Gazi'de Kasianus'a kendi memleketinde bir yer vererek hizmetine aldı.[17]

Selçuklu Devleti, siyasi bölünmeye ve hatta kardeşler arasında saltanat mücadelelerine maruz kaldığı halde uçlarda bulunan Rükneddîn Süleymanşah, Muhiddîn Mesud ve Gıyâseddîn Keyhüsrev fetihleri de ihmal etmediler. Sultan 2. Kılıç Arslan ölmeden önce memleketi 11 oğlu arasında taksim ettiğinde (1186) Tokat ve havalisine melik olarak atanan Rükneddîn Süleymanşah, Karadeniz sahillerine fetihler yaparak Samsun'u ve diğer sahil bölgelerini hâkimiyeti altına aldı. 1196'da 2. Süleymanşah döneminde Bizans İmparatoru 3. Aleksios, Samsun'un geri almak için limana baskın yaptıysa da başarısız olmuş ve Süleymanşah'la anlaşmak zorunda kalmıştı. Onun döneminde

döneminde Selçuklu Devleti'nin sınırları, kuzeyde Karadeniz sahillerine kadar genişlemiş, Trabzon'dan İzmit'e kadar olan bölge kontrol altına alınmıştı.[18]

1204 senesinde İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirilmesi ve Bizans Devleti'nin yıkılması üzerine Bizans'ın ileri gelenlerinden bazıları Latinlerden kaçarak henüz zapt edilmemiş yerlerde devletler kurdular. Bunlardan Theodore Laskaris İznikte, Aleksios Komnenos Trabzon merkez olmak üzere Karadeniz'in doğu sahillerinde devletlerini kurdular. Aleksios Komnenos'un kardeşi David'de Karadeniz'in batı sahillerine, Sinop ile Sakarya arasına yerleşti. Komnenoslar'ın Karadeniz'e yerleşmesi ve buradaki ticaret yollarına hâkim olması nedeniye, İznik Devleti ile Selçukluların aleyhine olmuştu. Bu sebeple Laskaris ile Gıyaseddîn Keyhüsrev aralarında bir ittifak tesis ederek, Laskaris'in David'le Gıyaseddîn Keyhüsrev'in de Aleksios'la mücadele edebilmesinin yolunu açtılar.[19]

Süleymanşah zamanında Karadeniz sahillerinde yapılan fetihler neticesinde Türkler, Rumların Amisos'una karşılık onun yanında Samsun şehrini kurmuşlardı. Türkiye Selçuklu Sultanı Rükneddîn Süleymanşah'ın ölümü, Bizans'ın problemlerle uğraşması üzerine, Sabbas adlı bir Rum Amisos'da istiklal kazanmaya çalışmıştır. Trabzon hükümdarı Aleksios, devletini genişletirken, Sabbas'a da teslim olmasını bildirmiştir. Ancak, Sabbas'ın bu teklifi reddetmesi üzerine Amisos kuşatılmıştır. İşte Aleksios'un Amisos'u kuşatması üzerine Türklerin kurmuş olduğu Samsun'da tehlikeye düştü. Bu durumda Sabbas, İznik Hükümdarı Laskaris'ten, Türkler'de Gıyaseddîn Keyhüsrev'den yardım istediler. Bu nazik durum karşısında I. Gıyaseddîn Keyhüsrev harekete geçti ve meydana gelen mücadelede Aleksios mağlup edildi. Karadeniz ticareti emniyet altına alındı. Buna rağmen Sinop ve Samsun şehirleri ele geçirilemedi. Bunun sebebi ise Selçuklu sultanının kazandığı muvaffakiyeti yeterli görmüş olmasındadır. Zira Samsun üzerine yapılan bu seferin asıl büyük gayesi ise ticarî kaygılardır. Bölgede meydana gelen istikrarsızlık ticaret yolları için büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Suriye, Irak ve el-Cezîre'den Kayseri ve Sivas yoluyla Samsun ve Sinop limanlarına ulaşması gereken kervanların Sivas'ta yığılması ve Karadeniz kıyılarında güvenliğin azalması, Anadolu ile Kırım arasındaki ticarî faaliyetlere zarar vermekteydi.[20]

Sinop'un Fethi

Sultan I. İzzeddîn Keykavus'da selefi I. Gıyaseddîn Keyhüsrev gibi ticarete ve ticaret yollarına önem veriyordu. O, Antalya Limanı vasıtasıyla Akdeniz ticaretini emniyet altına aldıktan sonra Kuzey-Güney ticaret yolunu tam olarak işler hale getirmek için Karadeniz yolunu da emniyet altına almalıydı. Zira Sinop ve Samsun havalisi, İznik ve Trabzon Rum imparatorluğu arasında meydana gelen mücadeleden zarar görmekte, bu bölgelerdeki ticarî faaliyetler sekteye uğramakta, yollar kapanmaktaydı. Bu dönemde Kuzey Karadeniz'in önemli liman kentlerinden olan Kırım'dan başlayıp İran, Irak, Suriye'ye uzanan Kuzey-Güney doğrultusunda yoğun bir ticarî faaliyet bulunmaktaydı. Bu ticaret rotasının iki önemli limanı olan Trabzon ve Sinop, Karadeniz'den deniz yolu ile gelen ticarî emtianın kara ticaret yolları ile buluşmasını sağlıyordu. İki farklı yönden devam eden bu ticaret yolu Anadolu'nun önemli kentlerinden Sivas'ta kesişiyordu.[21] Selçukluların Kırımla olan ticareti geliştirebilmeleri ve Karadeniz'e hâkim olabilmeleri için Sinop gibi ticarî ve askerî bir limana ve üsse ihtiyaçları vardı. Üstelik İznik Rum Devleti; Batı Karadeniz, Marmara ve Adalar Denizi bölgelerinin büyük bir kısmını elinde tutuyor ve Kuzeybatı Anadolu'da Selçukluların karşısına bir engel olarak çıkıyordu. Komnenos hanedanından Aleksios ve kardeşi David'de Orta ve Doğu Karadeniz'in sahil şeridini eline geçirmiş ve böylece Sivas ticaret yolunu da kontrol altına almışlardı. Sultan I. İzzeddîn Keykavus bu çemberi kırmak için harekete geçti ve bunun içinde stratejik bir mevki olan Sinop'a yöneldi.[22]

Bu nedenle İzzeddin Keykavus, Karadeniz'de bir ticaret limanı kazanmak amacıyla Sinop üzerine yürümüştür. Trabzon Rum İmparatoru Aleksios da şehri almak istemekteydi. İzzeddin Keykavus'un Sinop'a doğru harekete geçtiği esnada, Aleksios ve Sinop'un durumu hakkında bilgi almak maksadıyla önden casuslar göndermiş ve bu casuslar vasıtasıyla İmparatorun yanında 500 kişi ile birlikte ava çıktığını öğrenmişti. Bu haber hemen İzzeddin Keykavus tarafından değerlendirilmiş ve gönderilen öncüler vasıtasıyla imparator ve yanındakiler esir alınmıştır. Bundan sonra İzzeddin Keykavus, beraberinde Aleksios ile Sinop önüne gelerek burayı muhasaraya başlamış ve imparator şehrin önünde teşhir edilmek suretiyle müdafilerin maneviyatı kırılmış ve netice de 1214 tarihinde Sinop ele geçirilmiştir. Bu fetih neticesinde Selçuklu sultanı Gıyaseddîn Keyhüsrev *Sultânü'l-Gâlib* unvanını al-

mıştır. Taraflar arasında yapılan anlaşma ise şöyledir: Kral Aleksios serbest bırakılacak, Sinop ve çevresi dışındaki bütün Canik bölgesi, Aleksios ve çocuklarına bırakılacak, buna karşılık olarak imparator da, her yıl Sultan'ın hazinesine 10.000 dinar, 500 baş at, 2000 baş sığır, 10.000 baş koyun, 50 yük çeşitli hediyeyi vergi olarak gönderecek, ayrıca Selçuklu Sultanı istediği zaman imkânı nispetinde Selçuklu ordusuna asker verecektir. Bundan sonra Trabzon Rum İmparatorluğu, zaman zaman bazı ihtilaflar ve anlaşmazlıklara rağmen Moğol istilasına kadar Selçuklulara tabi bir devlet olarak kalmıştır. Fetihten sonra Sinop idarî, dinî ve imarî bakımlardan bir Türk-İslam şehri olarak teşkilatlandırılmış, şehre kadı, kâtip, müezzinve muarrif atanmış, burada bulunan kiliselerden bazıları camiye dönüştürülmüştür. Şehirdeki Türk nüfusu arttırılarak kalıcı olarak Türkleşmesinin önü açılmıştır.[23]

Suğdak Seferi

Moğollar Türkistan, İran, Azerbaycan ve Kafkasya'yı takiben Kıpçak ilini de işgal etmişlerdir. 1223 yılı başlarından meydana gelen bu olay ile Kırım sahilinde önemli bir ticaret kenti olan Suğdak Moğolların kontrolü altına girmiş, var olan düzen bozulmuş ve yörenin zenginleri ile ticaretle uğraşan eşrafı Suğdak'ı terk ederek Selçuklulara sığınmışlardı.[24] Ayrıca bu dönemde Selçuklulara bağlı olan Trabzon Rumları da bölgedeki karışık durumdan faydalanarak buraları hakimiyetleri altına almak için harekete geçmişlerdi. Bölgede faaliyet gösteren bazı tüccarların malları yağmalanmış ve bu durumu Selçuklu Sultanı Alaeddîn Keykubâd'a bildirerek çözüm talebinde bulunmuşlardı. Sultan, tüccarların zararlarını devlet hazinesinden tazmin etmiş ve bu ticaret yolunu güven altına alabilmek için de bir sefer tertibine karar vermişti.[25]

Sultan Alaeddîn Keykubâd, bu seferi yönetmesi için devlet hizmetinde önemli bir mevki sahibi olan, kahramanlığı, cömertliği, maiyeti ve askerlerinin çokluğu ile ün kazanmış bulunan Kastamonu beyi Hüsâmeddîn Çoban'ı görevlendirmişti.[26]

Bu maksatla bir donanma hazırlandı ve Hüsâmeddîn Çoban donanmanın başında Suğdak Limanı'na ulaştı. Şehrin ileri gelenleri seferden endişeye düştüler ve Emîr Çoban'a bir elçi göndererek seferden vazgeçmesini istediler. Diğer taraftan da bölgenin hâkimi olan Kıpçak melikine ve Rus melikine haber gönderdiler ve yardım talebinde

bulundular. Kıpçak meliki bu yardım talebini kabul ederek Rus ve Kıpçak askerlerinden mürekkep 10 bin kişilik bir ordu topladı. Emir Çoban ise kendisine iletilen seferden vazgeçmesi teklifini reddetti ve askerlerini gemilerden indirdi. Ertesi gün yapılan ve Emîr Çoban'ın da bizzat iştirak ettiği savaşta iki tarafta kesin bir netice alamadı. Ancak Kıpçak ordusunun önde gelen komutanlarının Selçuklu gücü karşısında dirençleri kırılmış ve yenilgiyi kabul etmişlerdi.[27] Bölgedeki Rus meliklerinden biri Suğdaklıların çağrısına uyarak yardım için gelmiş idiyse de, Kıpçakların halini görerek savaşmaktan vazgeçti. Emîr Çoban'a bir elçi göndererek, kendileri için en uygun yolun, Selçuklu hâkimiyetini tanımak olduğunu ifade ettiler. Rus elçisi, ketenleri, kürkleri, mücevherleri ve 20 bin dinardan oluşan bir hediye paketi ile Emîr Çoban'ın huzuruna vardı. Sultanın da müsaadesi ile tâbilik teklifi kabul edildi.[28]

Kıpçak ordusunun yenildiğini ve Rus melikinin de Selçuklu tâbiyetini kabul ettiğini duyan Suğdaklıların cesareti kırıldı ve şehir ileri gelenleri teslim olmayı önerdiler. Fakat kale duvarlarının yüksekliğine ve istihkamların sağlamlığına güvenen ve savaş tecrübesi olmayan halk bu teklifi reddetti ve savaş kararı aldı. Suğdak Kalesi'nin önünde meydana gelen ilk savaşta şehir halkı büyük bir azimle direndiler. Savaşın ikinci günü ise Selçuklu ordusu bir hileye başvurdu; ilk gün olduğu gibi şehirden çıkarak Selçuklu birliklerine saldıran Suğdaklıları, yenilmiş gibi yaparak yanılttılar ve peşlerine taktılar. Kaleden uzaklaştırınca da geri dönüp tüm Suğdak ordusunu imha ettiler. Bunun üzerine şehir halkının teslim olmayı kabul etti. Buna göre Suğdaklılar muayyen miktarda vergi verecekler, tüccarların zararlarını tazmin edecekler, rehin bulundurup istenildiği takdirde asker göndereceklerdi. Emîr Çoban şehir halkının teklifini kabul etti. Anlaşmadan sonra şehirde bulunan bir kilise camiye çevrildi ve güvenliğin sağlanması için de bir muhafız birliği oluşturuldu. Ancak buradaki Selçuklu hâkimiyeti uzun sürmemiş, muhtemelen 1239 yılında Moğolların tekrar Suğdak'a gelmeleriyle son bulmuştur[29]

Selçuklu Türklerinin ilk deniz aşırı seferi olması hasebiyle ayrı bir önemi olan bu askerî harekât, sonuçları itibarıyla da çok önemlidir. Sinop'un fethinin üzerinden çok kısa bir süre geçtikten sonra, buradaki tersanenin imkânları kullanılarak inşa edilen gemilerle deniz aşırı bir sefer yapılması, Selçukluların denizcilikte kat ettikleri mesafeyi göstermesi bakımından dikkate değer olduğu gibi, ticarete ve

ticaret yollarına gösterdikleri ihtimamın da bir işaretidir. Bu sefer neticesinde Karadeniz ticaret yolu tekrar güvenlik altına alınmış, ticaretin emniyet içinde devamı sağlanmıştır.[30]

Trabzon Seferi

Selçukluların Trabzon seferini, müstakil bir sefer olarak değerlendirmek yerine Sinop'un fethinden sonra Selçuklulara vassal haline gelen Trabzon Rum İmparatorluğu ile Sinop şehrinin valisi arasında meydana gelen hadiselerin bir neticesi olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. 1223 senesine kadar Selçuklularla iyi ilişkiler tesis eden Trabzon Rumlarının, bu yılda Suğdak'ın Moğollar tarafından zapt edilmesi ve akabinde meydana gelen hadiseler sebebiyle Selçuklularla gerginlik yaşadığına şahit oluyoruz. Suğdak'tan kaçan ya da burada Trabzon Rum İmparatoru adına vergi toplayan bir geminin Sinop limanı açıklarında batması ve Selçukluların Sinop Valisi'nin (Hetum) geminin mallarına el koyması Trabzon Rum İmparatoru I. Andronikos Gidos'un tepkisini çekmiş ve mukabele için Sinop havalisine güçlü bir filo göndererek asker çıkartmış ve civarı talan ettirmiş, limanda bulunan Selçuklulara ait gemileri yağmalatmış, mürettebatın çoğunu kılıçtan geçirmiş kalanları da esir almıştı. Özellikle Sinop Limanı'ndaki gemilerden alınan esirlerin yakınlarının baskısıyla güç durumda kalan Hetum'un çabalarıyla bilahare iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Ancak anlaşmanın şartları Selçuklular aleyhine idi. Zira Trabzon Rumları esirleri geri vermişlerse de ele geçirdikleri ganimetleri teslim etmemişlerdi. [31]

Sinop'ta yaşanan bu mücadeleyi ve anlaşmayı öğrenen Sultan Alaeddin Keybubâd hemen bir ordu hazırladı ve Trabzon Rumları üzerine gönderdi. İslam kaynaklarında hemen hemen hiç yer bulmayan 1223 yahut 1228 tarihli bu sefer, Sultan Alaeddîn Keykubâd'ın oğlu Melik Gıyaseddîn Keyhüsrev ve onun atabeyi Mübârizüddîn Ertokuş 'un kumandasında yapılmış olup Maçka üzerinden hareketle Trabzon şehri kuşatılmıştır. Yol boyunca Trabzonluların sarp arazide ve dar geçitlerde taciz ve baskınlarına uğrayarak kayıplar veren Selçuklu kuvvetleri kuşatma birlikte şehri denizden de olmak üzere tamamen abluka altına almışlardır. Selçuklu kuvvetlerinin şehre hücumu esnasında karşı saldırıya geçen Andronikos surların önünde meydana gelen mücadelede her iki tarafta ağır kayıplar vermiştir. Selçuklular

tarafında Gıyaseddîn Keyhüsrev'in yeğeni ve Hetum'da verilen kayıplar arasındadır. Bilahare toparlanan Selçuklu kuvvetleri Gıyaseddîn Keyhüsrev'in emriyle şehre karşı son bir saldırıya daha geçmişler, şehir tam düşmek üzere iken ansızın kopan fırtına ve başlayan şiddetli yağmur bu girişimi akamete uğratmış ve meydana gelen seller Selçuklu ordusunu dağıtmış, askerlerin bir kısmı boğulmuş, kalanlar ise ya kılıçtan geçirilmiş ya da esir esir edilmiştir. Esirler arasında Gıyaseddîn Keyhüsrev'de bulunmaktaydı. Andronikos esir edilen Gıyaseddîn Keyhüsrev'e oldukça iyi davranmış, fidye almadan serbest bırakmış ve Sinop'a güven içinde ulaşması için yanına birlikler vermiştir. Böylece Selçukluların Trabzon seferi elverişsiz hava koşulları sebebiyle başarısızlığa uğramıştır.[32]

1243 yılında vuku bulan Kösedağ Savaşı Selçuklular için siyasî bir buhranın başlangıcı olsa da Rumlar bu durumdan istedikleri ve bekledikleri menfaatleri elde edememişlerdir. Onlar ancak 1254 yahut 1259 senesinde Sinop'u işgal edip yedi yıl müddetle ellerinde tutabilmişler ancak daha sonra terk etmeye mecbur kalmışlardır (1266). Pervane Muineddîn, Niksar ve Danişmend vilayetlerinden 4 bin süvari ile şehrin üzerine yürümüş, Samsun'dan Sinopluların yardımına gelenlere ve şehrin yöneticisi Gaydan'ın direnişi karşısında kuşatma başarısız olunca denizden takviye sağlanmış ve gemilere bindirilmiş tam teçhizatlı bin asker sayesinde fetih gerçekleşmiştir. İşgal altında bulunduğu müddetçe kiliseye çevrilmiş cami ve mescitler tekrar eski hallerine tebdil edilmiştir.[33]

Sonuç

Denizcilik faaliyetlerine nispeten erken bir dönemde Ebu'l-Kâsım'ın tersane kurma ve gemi inşa etme teşebbüsü ile başlayan Türkiye Selçukluları, denizciliği bir devlet felsefesi haline getirmemişler ve kara devleti hüviyeti göstermişlerdir. Onlar denizleri fethettikleri denize kıyısı olan şehirleri korumak veya yeni şehirler fethetmek için kullanmışlardır. Alaeddîn Keykubâd zamanında denizaşırı bir sefer neticesinde fethedilen Suğdak şehri hariç tutulursa, Türkiye Selçuklularının denizcilik faaliyetleri sınırlı ölçüler içinde kalmıştır. Türkiye Selçukluları denizleri askerî bir saha olmaktan ziyade ticarî bir kaynak olarak görmüşler, hatta dış politikalarını buna göre organize etmişlerdir. Fetihlere dikkat edildiği vakit başlıca amacın limanlara

ulaşmak olduğu görülmektedir. Ayrıca onlar, deniz aşırı ülkelerle yapılan ticarete özel bir önem vermişlerdir.

Türklerin Karadeniz kıyılarına Selçuklulardan çok daha önce geldikleri malumdur. Selçuklular ile Anadolu'da kalıcı olarak yerleşen Türkler, kısa zaman içinde bulundukları mahalleri Türkleştirmişler ve buraları kendileri için ebedî vatan haline getirmişlerdir. Türkiye Selçukluları döneminde Karadeniz kıyılarına hususiyle ticaret yollarını emniyet altına almak için seferler düzenlenmiş ve bu seferlerde de başarılı olunarak Samsun, Sinop, Kastamonu gibi şehirler ele geçirilmiş, 4. Haçlı Seferi neticesinde kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu tâbiyet altına alınmıştır. Karadeniz'in öte tarafında kalan Suğdak şehri fethedilmiş, Trabzon şehrinin ele geçirilmesi için de girişimde bulunulduysa da başarılı olunamamıştır.

Dipnotlar

1 Bu Türk topluluklarıyla alakalı daha geniş bilgi için bkz. Burak Gani Erol, "Orta Çağ'da Rize ve Çevresi", *Başlangıçtan 19. Yüzyıla Rize Tarihi*, Ed. Burak Gani Erol, Ali Güveloğlu, Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

2 Babaları Mikâil'in genç yaşta ölümü üzerine dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilen Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Karahanlı ve Gazneli Devleti ile yaşadıkları sıkıntılar nedeniyle yeni bir yurt edinme zorunluluğu altına girmiştir. Çağrı Bey böylece beraberinde yaklaşık 3000 kişilik bir süvari birliği ile birlikte Horasan, Rey ve Azerbaycan yolu ile oldukça uzak mesafedeki Anadolu'ya bir keşif seferine çıkmış ve bu keşif seferi ile birlikte Karadeniz havzasının da dâhil olduğu doğu eyaletlerindeki Bizans gücünün ne seviyede olduğunu görerek gelecekte Anadolu'ya gidilecek yolu göstermiştir, Mîrhând (Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând), *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev., Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 28-29; Nebi Gümüş, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. IV, Ankara 2002, s. 1184; İlhan Şahin, "Anadolu'da Oğuzlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, s. 2002, 400; Osman Çetin, "İskânlarla Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara 2002, s. 423-437; İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 72.

3 "Aras boylarını teşkil eden düzlükler ve vadiler; Yukarı Pasin, Aşağı Pasin ve Kağızman Pasin'i adıyla ayrı ayrı üç bölgeden oluşan ve Pasinler Ovası ismini alan bölge, Aras Nehri'nin Arpaçay ile birleşimine kadar suladığı toprakları içerisine alır. Aras boyundan Deveboynuna kadar

bütün arazi Pasinler (Basean) bölgesini teşkil eder. Pasinler Ovası'nın batı sınırı, bölgeyi Erzurum Ovası'ndan ayıran Deveboynu Geçidi iken doğu ucunda, Aras'ın üzerindeki Karaurgan ve Karakurut nahiyeleri yer yer Kağızman-Pasin'i diye adlandırılmış ve Kars bölgesi' de Anpayt (Ormansız) Pasin diye isimlendirilirken, Soğanlı Dağları'nın ormanlık tepeleri Pasinler Ovası'nın doğudaki sınırlarını, Kars Ovası'ndan ayırmıştır." Ömer Subaşı, "XI. Yüzyıllarda Tao-Klacerti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies İnternational Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/5, Bahar, Ankara 2013, s. 708.

4 Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 55-56; Ömer Subaşı, "XI. Yüzyıllarda Tao-Klacerti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 719.

5 Malazgirt Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. David Nicolle, *Malazgirt 1071,* Çev. Özgür Kolçak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013; Claude Cahen, "İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", *Türkiyat Mecmuası*, Çev. Zeynep Kerman, 17, 1972, s. 77-100; Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Muharebesi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.

6 Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", *Akademik İncelemeler*, c. III, 2, 2008, s. 15; İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 81. Sıbt İbnü'l-'Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, C. I, Tah. Sehil Zükkâr, Dârü'l-fikr, Beyrut 1988, s. 61; Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s. 231-258.

7 İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, 81-82;

8 İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 81-82.Gabraslar hakkında bkz. Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005),* c. I, Trabzon 2007, 55-66; Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrades", *University of Birmingham Historical Journal*, XII, 1970, s. 166.

9 İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 83-85.

10 Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", s. 15

11 Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1988, s. 37-38; Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler Ansiklopedisi,* c. VI, Ankara 2002, s. 440.

12 Süleyman Şah b. Kutalmış'ın Anadolu'ya gönderilmesi hakkında Reşîdü'd-dîn Fazlullah şöyle bilgi vermektedir: "... Alp Arslan, Kutalmış'ın ailesi ve tâbi'lerinden kim varsa hepsini öldürmek istedi. Hatta küçük

yaşta olmasına rağmen Kutalmış'ın oğlu Süleymânşâh'ı bile helak etmelerini, öldürmelerini buyurdu. Vezîr Nizâmü'l-mülk bunu doğru bulmadı ve "Akrabaları öldürmek hatalı ve yanlış olur." dedi. Alp Arslan onları, İslâm uclarında (sugûr-ı İslâm) ikâmet etmeleri ve onlardan emîrlik ve meliklik rüsûmu (rüsûm-ı imâret ve melikî) alıp artırmaları, zillet ve yoksulluk içerisinde yaşamaları için memleket serhadlerine gönderdi. Sonra onları Diyâr-ı bekr ve Ruhâ'ya tayin ettiler. Kutalmış'ın oğullarından biri olan Süleymânşâh, Rûm Sultânları'nın babasıdır." Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh,* Çev. Erkan Göksu-Hasan Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s. 106-107; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, 10-11, 1981, s. 1-28.

13 Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 25-27; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih,* c. IX, Çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1999, s. 136-137; Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", s. 15; İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 106.

14 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 70; Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, Ankara, 1996, s. 195.

15 Anna Komnena, *Alexiad*, s. 196; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 85-86; Zekiye Tunç-Arzu Özbek, "Sinop'ta Selçuklu Mirası", *SUTAD*, 48 (2020), s. 287; Nilay Ağırnaslı, "Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın Diğer Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (Aralık 2020), s. 222; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçukluların Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları", *Tarih Dergisi*, 71 (2020/1), s. 98.

16 Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", 1134-1138; Erkan Göksu, "Haçlıların Anadolu'daki İlk Faaliyetleri ve Kırkgeçit (Drakon) Savaşı (1096), *Erzincan Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, Y. 13, 39, Bahar 2009, s. 364-365; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 18-21.

17 Muharrem Kesik, "Emîr (Melik) Gazi"(1104-1134), *Avrasya İncelemeleri Dergisi, (AVID)*, III/2 (2014), s. 169-170; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 438.

18 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, C. 1 Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 41, Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 248; Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", s. 5-6; Muammer Gül, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, s. 60-61.

19 Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 75-85; Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", s. 18.

20 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, C. 1, s. 122; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*; s. 90-91; Ahmet Toksoy, "Trabzon ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, s. 55-56.

21 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 303; Abdülhalik Bakır-Muhammet Berberoğlu, "Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz'de Uluslararası Ticaret", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2017), s. 163.

22 Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1958, s. 103-104; Abdülhalik Bakır-Muhammet Berberoğlu, "Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz'de Uluslararası Ticaret", s. 164.

23 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, C. 1, s. 168-174; Zekiye Tunç-Arzu Özbek, "Sinop'ta Selçuklu Mirası", s. 288-289; Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", s. 19-20.

24 1253 yılında Kırım'dan geçen Rubrukvis, Selçuklu Türklerinin Kırım vasıtasıyla Kıpçak ve Ruslarla ticarette bulunduklarını aktarmaktadır. Moğollardan önce başlıca ticaretin Kırım ve Kıpçak memleketleri vasıtasıyla Rus ve Türk tacirleri arasında cereyan ettiğini kaydetmektedir. Rubrukvis'in ifadesi ile "Türkiye'den şimal memleketlerine gitmek isteyen tacirlerin olduğu kadar, aksi istikametten yani Rusya ve şimal memleketlerinden gelen bütün tacirler de Sinop'un karşısında bulunan Solda'ya (Suğdak) uğramaktadır. Bunlardan bir kısmı kakım (ermin), sincap ve diğer kıymetli kürkler, diğer pamuklu dokumalar, dimi bezi (gambasio), ipekli kumaşlar ve kokulu kökler (otlar) getirirler." Dönemin Karadeniz ve çevresi siyasî vasiyeti göz önüne alındığında bu ticaret oldukça önem taşımaktadır. Kırım sahil kesiminde bulunan Suğdak, Anadolu ile Kıpçak bozkırları, Rusya, Bulgar ve daha ilerideki memleketlere giden yolların en büyük merkezlerinden biriydi. Karadeniz'in iki sahili, yani Türk ve Kırım sahili arasındaki bu bağlantının önemi Sultân Alâeddin Keykubat zamanından itibaren daha da artmıştır, Sevgi Kübra Akdemirel, "XI-XIII. Yüzyıllarda Rize ve Çevresi", *Başlangıçtan 19. Yüzyıla Rize Tarihi*, Ed. Burak Gani Erol, Ali Güveloğlu, Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020, s. 207; Yaşar Bedirhan, "Anadolu Ticaretinin Gelişmesi Bağlamında Selçukluların Kırım/Suğdak Politikası", *The Journal of Academic Social Science Studies*, c. V, 6, Aralık 2012, s. 43.

25 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, C. 1, s. 316-320: Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, Çev. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001, C. 2, s. 66; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 38; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003, s. 34-38.

26 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye,* C. 1, s. 319; Burak Gani Erol, *Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002. s, 29; Cevdet Yakupoğlu, *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi-XIII. XV. Yüzyıllar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi bilim Dalı (Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 35.

27 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, C. 1, s. 325-333. Suğdaklılar, Emîr Hüsâmeddîn Çoban'a şöyle demişlerdi: "Bizim siz melîkü'l-ümerâ'dan beklentimiz geri dönmenizdir. O zaman biz hizmette yaptığımız kusurun karşılığını imkanımız ölçüsünde öderiz. Kulluk rüsumumuzu yeniler, onu galiz yeminler ve sağlam anlaşmalarla pekiştiririz. Halihazırda buraya kadar zahmet çekmiş olan bu ordunun nal bahası olarak 50 bin dinar öderiz." Emîr Çoban'ın ise bu teklife cevabı şöyle olmuştur: "Tac ve taht sahibinin fermanıyla orduyu buraya savaş pazarına altın karşılığı satmak için çekmedim. Her gelen habercinin boş sözlerine, masallarına kanarak işimden vazgeçmem.", Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, C. 2, s. 66; A. C. S. Peacock, The Saljuk Campaign Against The Crimea And The Expansionist Policy of The Early Reign of 'Ala'al-Din Kayqubad, *Journal of the Royal Asiatic Society* (Cambridge: Cambridge University Press) 2006, 16 (02),s. 135. pp. 133–149; A. Yakubovski, "İbn Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polevets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", Çev. İsmail Kaynak, *A. Ü. D. T. C. F. D.*, C. 12, s. 208-209.

28 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*,C. 1, s. 333-336; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, C. 2, s. 66; İbn Bibi'nin, "XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polevets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", s. 209.

29 İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, C. 1, s. 336-345; Müneccimbaşı, *Câmiü'd-Duvel*, c. 2, s. 66-67; Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 463; Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn-i Bibi, *el Evamirü'l-Alaiye fi'lUmuri'l-Alaiye*, c. I, 336; Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, 1, 2009, 151-194; Emre Erdem, "Sultan I. Alâeddin Keykubâd Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin Komşu Devletlerle Olan Siyasî İlişkileri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ağrı 2019, 92-99.

30 Burak Gani Erol, *Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*, s. 31.

31 Yusuf Ayönü, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hakimiyet Mücadeleleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23/1 (Temmuz 2008), s. 20-22; Murat Keçiş, "Türkiye Selçuklularının 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak Ve Bazı Yeni Bilgiler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28 (2012), s. 42-43, 45, 49; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 115-118.

32 Yusuf Ayönü, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hakimiyet Mücadeleleri", s. 23-27; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 361-362; İbrahim Tellioğlu, "Sel-

çuklulardan Osmanlılara Trabzon", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 72 (Autumn III 2018), s. 373-374.

33 Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 62-63; Tülay Metin, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri, s. 21-22; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 527-528; Zekiye Tunç-Arzu Özbek, "Sinop'ta Selçuklu Mirası", s. 48-49; Muammer Gül, XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi, s. 62-63; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 155-161.

Kaynakça

AĞIRNASLI, Nilay, "Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın Diğer Diğer Selçuklu Devletlerini Kontrol Altında Tutma Gayreti Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (Aralık 2020), ss. 216-225.

AKDEMİREL, Sevgi Kübra, "XI-XIII. Yüzyıllarda Rize ve Çevresi", *Başlangıçtan 19. Yüzyıla Rize Tarihi*, Ed. Burak Gani Erol, Ali Güveloğlu, Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020, ss.186-210.

AKSARAYÎ, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

ANNA KOMNENA, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, Ankara, 1996.

AYÖNÜ, Yusuf, "Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hakimiyet Mücadeleleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23/1 (Temmuz 2008), ss. 15-35.

BAKIR, Abdülhalik- BERBEROĞLU, Muhammet, "Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz'de Uluslararası Ticaret", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2017), s. 163. ss. 153-177.

BEDİRHAN, Yaşar, "Anadolu Ticaretinin Gelişmesi Bağlamında Selçukluların Kırım/Suğdak Politikası", *The Journal of Academic Social Science Studies*, c. V, 6, Aralık 2012, ss. 39-50.

CAHEN, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

ÇETİN, Osman, "İskânlarla Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara 2002, s. 423-437.

DEMİRKENT, Işın, "Haçlı Seferleri ve Türkler", Türkler Ansiklopedisi, 6, Ankara 2002, ss. 1133-1161.

DİRİMTEKİN, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1993, s. 231-258.

ERDEM, Emre, "Sultan I. Alâeddin Keykubâd Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin Komşu Devletlerle Olan Siyasî İlişkileri", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ağrı 2019.

EROL, Burak Gani, "Orta Çağ'da Rize ve Çevresi", *Başlangıçtan 19. Yüzyıla Rize Tarihi*, Ed. Burak Gani Erol, Ali Güveloğlu, Eyüp Kul, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020, 154-182.

EROL, Burak Gani, *Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri*, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.

GORDLEVSKİ, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara 1988.

GÖKSU, Erkan, "Haçlıların Anadolu'daki İlk Faaliyetleri ve Kırkgeçit (Drakon) Savaşı (1096), *Erzincan Kültür Eğitim Vakfı Akademi Dergisi*, Y. 13, 39, Bahar 2009, s. 363-370.

GÜL, Muammer, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, ss. 59-70.

GÜMÜŞ, Nebi, "Selçuklu-Gürcü İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. IV, Ankara 2002, ss. 1183-1192.

İBN BİBİ, *el-Evamirü'l-Ala'iyye Fi'l-Umuri'l-Ala'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. Ahmet Ağırakça, IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1999.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, 10-11, 1981, ss. 1-28.

KEÇİŞ, Murat, "Türkiye Selçuklarının 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak Ve Bazı Yeni Bilgiler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28 (2012), ss. 40-54.

KEÇİŞ, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), Ankara 2009.

KESİK, Muharrem, "Emîr (Melik) Gazi"(1104-1134), *Avrasya İncelemeleri Dergisi, (AVID)*, III/2 (2014), 157-181.

METİN, Tülay, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz'deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri", *Akademik İncelemeler*, c. III, 2, 2008, ss. 13-26.

MİKHAEL ATTALEİATES, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

MÎRHÂND, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Çev. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

MÜNECCİMBAŞI, *Câmiu'd-Düvel*, Çev. Ali Öngül, I, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Büyük Selçukluların Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları", *Tarih Dergisi*, 71c(2020/1), ss. 91-113.

PEACOCK, A. C. S., The Saljuk Campaign Against The Crimea And The Expansionist Policy of The Early Reign of 'Ala'al-Din Kayqubad, *Journal of*

the Royal Asiatic Society (Cambridge: Cambridge University Press) 2006, 16 (02), ss. 133–149.

REŞÎDÜ'D-DÎN FAZLULLAH, *Câmi'ü't-Tevârîh,* Çev. Erkan Göksu-Hasan Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

RUNCİMAN, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

SEVİM, Ali – MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

SIBT İBNÜ'L-'ADÎM, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. I, Tah. Sehil Zükkâr, Dârü'l-fikr, Beyrut 1988.

SUBAŞI, Ömer, "XI. Yüzyıllarda Tao-Klacerti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies İnternational Periodical For Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/5, Bahar, Ankara 2013, ss. 705-731.

ŞAHİN, İlhan, "Anadolu'da Oğuzlar", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VI, Ankara, s. 2002, 400;

ŞEKER, Mehmet, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler Ansiklopedisi,* c. VI, Ankara 2002, ss. 438-461.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Selçuklulardan Osmanlılara Trabzon", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 72 (Autumn III 2018), ss. 367-398.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

TOKSOY, Ahmet, "Trabzon ve Çevresinin Fethi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, ss. 53-59.

TUNÇ, Zekiye – ÖZBEK, Arzu, "Sinop'ta Selçuklu Mirası", *SUTAD*, 48 (2020), ss. 285-312.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1958.

UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Alâü'd-dîn Keykubâd Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003.

YAKUBOVSKİ, A., "İbn Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polevets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi", Çev. İsmail Kaynak, *A. Ü. D. T. C. F. D*., C. 12, s. 208-209. ss. 207-226.

YAKUPOĞLU, Cevdet, *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi-XIII. XV. Yüzyıllar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi bilim Dalı (Doktora Tezi), Ankara 2007.

YÜCEL, Yaşar, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

İlhanlı Devri Ticaretinde Trabzon Limanının Önemi

Firdevs ÖZEN
Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

1256 yılında Hülegü tarafından Azerbâycân merkezli olarak kurulan İlhanlı Devleti Yakın Doğu coğrafyasında siyasî, ekonomik ve ticarî tüm dengeleri alt üst etti. Bu devirde bazı kentler önem kazandı. Hem İlhanlı başkenti Tebrîz'e, hem de Büyük Moğol Hanlığı (Yuan Hânedanlığı) na giden yol üzerinde, kara ve deniz yollarının kesişim noktasında bulunan Trabzon da bu kentlerden biriydi. Trabzon, İlhanlı döneminde bir liman kenti olmasının sağladığı avantajla ticarî olarak üst düzey bir mevkiye erişti.

Karadeniz'in güneydoğusunda bulunan Trabzon limanı[1], Anadolu içlerinden gelen karayollarının Karadeniz'e ulaştığı noktada, Anadolu'nun kuzeyini güneyine bağlayan yolların başlangıç noktasında önemli bir ithalat ve ihracat limanıydı. [2] İlhanlı Devleti'nin siyasî ve ticarî merkezi Tebrîz'den Erzurum'a, oradan Trabzon limanına ulaşan güzergâh Asya ile Avrupa arasındaki İpek Yolu'nun yan kollarından biriydi. Bu güzergâh, Karadeniz ile Doğu Anadolu'yu Kafkasya ve Azerbâycân'a bağlamasının dışında geniş perspektiften Uzak Doğu ticaret yolunu Trabzon limanı aracılığıyla İstanbul'a ve Tuna Nehri üzerinden Orta Avrupa'ya bağlıyordu. Tebrîz ile Avrupa arasındaki en kısa ve güvenli hat olan bu güzergâh sayesinde Ege Denizi yoluyla Akdeniz'le irtibat kurulabiliyor, Karadeniz üzerinden Rusya'ya ve Avrupa'ya da ulaşılabiliyordu. Bu yolların bağlantı noktasında olan Trabzon limanı, tarihin her döneminde oldukça işlek bir liman olmuştu.[3]

Karadeniz Ticaretinin XIII. Yüzyılda Önem Kazanması

Asya ve Avrupa arasında Akdeniz ve İpek Yolu üzerinden yapılan ticaret, XI. yüzyılın sonlarında Ortadoğu'da kurulan Haçlı prensliklerinin Doğu Akdeniz limanlarında faaliyete geçmeleriyle oldukça gelişmişti. Selâhaddîn Eyyûbî'nin 1187 yılında Kudüs'ü Haçlılardan geri alması bunu sekteye uğrattı. Haçlılar, Doğu Akdeniz'den Asya içlerine gidecek yeni bir ticarî güzergâh arayışına girdiler. Bu dönemde Anadolu'da Akdeniz kıyısındaki Ayas (Yumurtalık) tan başlayıp Sivas-Erzincan-Erzurum üzerinden Tebrîz'e ulaşan ikinci bir yol kullanılmaya başlandı. İtalyanlar, 1204 yılında gerçekleştirdikleri IV. Haçlı Seferi sonucu parçalanan Bizans İmparatorluğu ile kurdukları iyi ilişkiler sayesinde Karadeniz kıyısında ticaret kolonileri kurmaya başladılar. Memlûk Devleti'nin XIII. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'de büyük bir güç olarak ortaya çıkması ve 1289'da Trablusşâm'ı, 1291'de Akkâ'yı Haçlılardan geri alması ile Haçlılar Doğu Akdeniz limanlarını terk etmek zorunda kaldılar. Fakat en önemlisi Suriye ve Mısır yolu Avrupalı tacirlere kapandı. Papalığın Memlûklara uyguladığı ticarî ambargo sonucu Akdeniz'de eskisi gibi aktif olamayan Venedikliler ve Cenevizliler Karadeniz ticaretine ağırlık verdiler. Karadeniz, XIII. yüzyılın ikinci yarısında İtalyanların devreye girmesiyle uluslararası bir nitelik kazandı. Böylece Asya-Avrupa ticaretinde Karadeniz'in kuzeyinden ve güneyinden Asya içlerine uzanan yeni bir güzergâh ortaya çıktı.[4]

Anadolu'da millî birliği kuran Türkiye Selçukluları ise 1214 yılında Karadeniz kıyısındaki Sinop'u ele geçirdiler. XIII. yüzyılın başlarında Trabzon ile Sivas arasındaki ticarî güzergâh çok hareketliydi. Kuzey-Güney istikâmetindeki ikinci anayolun Anadolu'da ulaştığı limanlardan biri de Trabzon limanıydı. Büyük kısmı Karadeniz'in kuzeyinden gelen ürünler Anadolu'da Trabzon limanına iniyor, buradan kara yolu ile Kuzey-Güney ve Doğu-Batı ticaretinin Anadolu'daki kavşak noktası olan Sivas'a getiriliyor veya Sivas'tan ya Trabzon limanına ya da diğer Karadeniz limanlarına kervanlar gönderiliyor ve limanlardan deniz yoluyla Karadeniz'in kuzeyine nakledilyordu.[5] Trabzon limanı bu ticarette Samsun ve Sinop limanını geride bırakarak büyük gelişmeye sahne oldu. [6] XIII. yüzyılın ortalarında Volga Havzası'ndan ve Rus Prensliklerinden Kırım'a, oradan Trabzon'a giden yol çok revaçtaydı. Trabzon'a getirilen ürünler kürk, keten, buğday ve esirlerdi.[7]

Trabzon Rum İmparatorluğu ve Trabzon

Trabzon'un bir liman şehri olarak ortaya çıkması Roma dönemine kadar uzanmaktadır. Kent, Bizans[8] ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde canlı bir ticarî hayata sahip olmuş; özellikle Trabzon Rumları ya da Komnenoslar devrinde Venedik ve Cenevizlilerin katkısıyla ticaret adeta zirve yapmıştır.[9]

Trabzon Rum İmparatorluğu, 1204 yılındaki IV. Haçlı seferi sonucu parçalanan Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Sinop'tan Kafkaslara kadar uzanan bölgede kuruldu. Devlete adını veren başkent Trabzon, Doğu-Batı arasındaki deniz ticaret yolları üzerinde, gözde bir merkezdi.[10]

Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kurulduğu XIII. yüzyılın başlarında Trabzon'a gelen ilk yabancı unsur İtalyan Cenevizlilerdi. Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos, İstanbul'u Latin işgalinden kurtarmasına yardım etmeleri karşılığında Cenevizlilerle 1261 yılında Nymfeo (Nif, Kemalpaşa) Antlaşması'nı imzaladı. Bu antlaşma ile Cenevizliler bazı imtiyazlar elde ederek Karadeniz'de ticaret yapmaya başladılar. Cenevizlilere Karadeniz'de öncelik tanıyan bu antlaşma sonrasında Trabzon Rum İmparatoru II. Aleksios onlara ticarî birtakım haklar verdi. Trabzon'da sayıları gittikçe artan Cenevizliler kolonilerini 1290'lı yıllarda kurdular.[11]

Trabzon'a Cenevizlilerden sonra XIII. yüzyılın sonlarına doğru yerleşmeye başlayan Venedikliler, 1319 yılında burada bir konsolosluk açtılar.[12] Papalığın Memlûklara uyguladığı ticaret yasağı devam ettiği sırada Venediklilerin Hint baharatını temin ettiği limanlardan biri de Trabzon limanıydı.[13] Ancak Venedikli tacirler Asya ile ticarette XIV. yüzyılın sonlarına kadar Suriye ve Anadolu güzergâhını kullandılar. Dolayısıyla Trabzon onlar için öncelikli bir ticaret şehri değildi.[14] Bunda Venediklilerin 1320 yılından sonra karada ve denizde uğradıkları kayıplar da etkili olmuştu.[15]

İlhanlılar Devrinde Trabzon ve Trabzon-Tebrîz Ticaret Yolu

Moğolların Yakın Doğu'ya gelmeleri Karadeniz ve Kafkaslarda siyasî olduğu kadar ticarî değişikliklere de neden oldu. Bölgede yürütülen ticaret İlhanlı Devleti[16] nin başkenti Tebrîz'e göre yeniden düzenlendi.[17] İlhanlılar da ataları Cengiz Han'dan miras aldıkları ticarete önem

verme siyasetini sürdürme kararlılığındaydı. Bağdâd'ın 1258 yılında ele geçirilip yerle bir edilmesinden sonra jeopolitik konumu dikkate alınarak başkent yapılan Tebrîz, Ön Asya ve Asya-Avrupa ticaretinin en cazip merkezi oldu.[18] Tebrîz, uluslararası bir ticaret merkezi olarak Uzak Doğu ile Hindistan arasındaki ticaretin de durak noktasıydı.[19] Artık Doğu ürünleri Batı'ya Akdeniz değil, Karadeniz yoluyla taşınmaya başladı.[20] Çünkü Avrupa'ya gönderilen ürünleri taşıyan kervanların Tebrîz'den hareket ettikten sonra Karadeniz'e gitmek için kat edecekleri yol, Akdeniz'e gitmek için kat edecekleri yoldan kısa sürüyordu. Bundan sonraki süreçte Asya'dan gelen ürünlerin çoğu Tebrîz üzerinden kervanlarla Trabzon'a yöneldi. Trabzon-Tebrîz kervan yolu Geç Ortaçağ'da en çok tercih edilen yollardan biri oldu. Böylece Tebrîz ile Avrupa arasındaki ticaret ağı için bir bağlantı noktası olan limanın da önemi arttı.[21]

Trabzon'a ulaşan ticaret yolları, ekonomisi ticarî ürünlerin gümrük vergilerinden sağlanan gelire dayanan Trabzon Rum İmparatorluğu'nu iktisadî yönden zenginleştirdi.[22] 1243 yılında Moğollarla yapılan Kösedağ Savaşı'ndan sonra Türkiye Selçuklu Devleti gibi o zamana kadar Selçuklulara tâbi olan Trabzon Rum İmparatorluğu da Moğol tâbiiyetine girdi.[23] Fransa Kralı'nın emriyle Moğol Hanı Möngke'yi ziyaret etmek için çıktığı yolculukta Kırım'dan Trabzon'a gelen keşiş Rubruk da Trabzon Rumlarının 1250'li yıllarda Moğollara vergi verdiklerini kaydeder.[24] Bazı araştırmacılar bu tâbiiyetin 1265 yılında Hülegü'nün ölümü ile sona erdiğini ifade eder.[25] Bununla beraber Trabzon Rum İmparatorluğu üzerindeki İlhanlı egemenliğinin sona erdiği tarihle ilgili kaynaklarda net bir bilgi yoktur.[26]

Kuzey'de Altın Orda Devleti, Güney sınırında Memlûk Devleti gibi güçlerle bölgede hâkimiyet kurma mücadelesi veren İlhanlı Devleti, XIII. yüzyılın sonlarında bile vassal olarak gördüğü çok kritik bir yerde bulunan Trabzon'la ilgilenmesine rağmen burayı ele geçirmek gibi bir amacı olmamıştır. Trabzon Rumlarını tâbiiyet altına almak onlar için yeterli gelmiş olmalıdır. Ancak ticaretin devletin kalkınmasındaki öneminin farkında olan ve ticareti himaye etme politikası güden İlhanlı hükümdarlarının Trabzon'a ayrı bir değer verdikleri de açıktır.

İlhanlı Devleti'nin 1262-1265 yılları arasında Altın Orda Devleti ile Kafkaslarda sürdürdüğü savaşlar, genel anlamda Karadeniz ticaretini ve Tebrîz merkezli bölge ticaretini olumsuz etkilemiştir.[27]

Hülegü'den sonra tahta çıkan Abaka Han (1265-1282)'ın, Trabzon Rumları ile akrabalık ilişkisi kurmak için Trabzon Kraliçesi'nin kız kardeşiyle evlendiği bilinmektedir.[28] İlhan'ın bu evliliğinin Trabzon Rumları ile ilişkileri geliştirme odaklı, siyasî ve ticarî amaç güdülerek yapılan bir evlilik olduğu tahmin edilebilir.

Ticareti büyütme ve denize açılma politikasına ağırlık veren Argun Han (1284-1291) da Karadeniz'de ticarî egemenlik kurmak için Cenevizli denizcilere başvurmuş, Karadeniz'de güvenliği temin edebilmek için 1290 yılında bir savaş gemisi satın alarak geminin komutanlığına Cenevizli Vivaldo Lavaggio'yu tayin etmiştir.[29]

İlhanlı Devleti'ne en görkemli dönemini yaşatan Gazan Han (1295-1304) ticarete verdiği önem doğrultusunda Tebrîz'le özel olarak ilgilenerek burayı özellikle tacirler için bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Onun gayretleriyle Tebrîz'i Anadolu'dan Karadeniz'e bağlayan ve Asya-Avrupa ticaretinde mühim bir rol oynayan Trabzon-Tebrîz güzergâhı sıkı şekilde gözetlenmiş ve korunmuştur.[30] Tebrîz'den Karadeniz, Hindistan ve Türkistan'a açılan güzergâhlarda yol güvenliğini temin eden Gazan, bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmak için pazar yerleri inşâ ettirmiştir. İç ve dış ticareti kolaylaştırmak için İlhanlı ülkesinin her yerinde kullanılabilecek tek bir para birimini uygulamaya koymuştur. Yollarla birlikte yolcuların güvenliğine de dikkat etmiş ve bu konuda oldukça katı talimatnâmeler yayınlamıştır. Bu dönemde Trabzon'dan geçen ünlü İtalyan seyyah Marco Polo da Trabzon ve Tebrîz'deki aktif ticarî hayattan eserinde bahsetmektedir.[31]

Ölceytü Han (1304-1316) döneminde İlhanlı Devleti'nin başkentinin Sultâniyye'ye nakledilmesi ile bölgede yürütülen ticarette bir takım değişiklikler olmuştur. Sultâniyye'nin kısa sürede bir ticaret merkezi olmasından sonra ticarî yollar Sultâniyye'ye göre yeniden düzenlenmiş; Sultâniyye'den Bakü'ye, Erdebil'den Tiflis'e, Tebrîz'den Karabağ'a ve Tebrîz'den Erzurum'a ulaşan yollar daha çok tercih edilir hale gelmiştir. Trabzon limanı, Ölceytü döneminde de ticarî açıdan yoğun bir liman durumundadır.[32] 1307 yılında Trabzon ve Tebrîz'deki Ceneviz işletmeleri arasında ticarî ilişkiler kurulmuştur.

Son İlhan Ebû Sa'îd Bahâdır Han (1317-1335)'ın iktidarında, 1331-1332 yıllarında İlhanlılar ile Venedikliler arasında yapılan ticaret antlaşmasıyla Trabzon-Tebrîz güzergâhı ile birlikte Trabzon ve Tebrîz'de ti-

caret yapan İlhanlı ve İtalyan tüccarların karşılıklı ticaret ilişkilerinin şartları tespit edilmiştir.[33] 1318 yılında İlhanlı ülkesine gelen İtalyan keşiş Odoric, Anadolu'da ilk olarak Trabzon'a ayak basmış ve burada 3 gün kaldıktan sonra Tebrîz'e doğru yoluna devam etmiştir. Onun Trabzon limanıyla ilgili verdiği bilgiler buradaki ticarî canlılığı doğrular niteliktedir. Odoric, işlek bir güzergâhta yer alan Trabzon limanının İranlı ya da daha uzak yerlerden gelen tacirlerin kullandığı bir liman olduğunu ifade etmektedir.[34]

Ebû'l-Fidâ da, coğrafya konusunda yazdığı ünlü eserinde XIV. yüzyılın ilk yarısında Trabzon limanından devrin ünlü bir limanı olarak bahsetmektedir.[35] Ebû Sa'îd sonrası dönemde de ticarî önemini muhafaza eden Trabzon'un 1336 yılında İlhanlı hazinesine ödediği yıllık vergi tutarı 3 tümen (30.000 dinar) dir.[36]

Ebû Sa'îd'in 1335 yılında ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nin siyasî birliği parçalanmış ve devlet birbirine rakip kabilevî güçlerin mücadele alanı haline gelmiştir. Azerbâycân'daki İlhanlı mirasına sahip olma yarışında adı öne çıkan Moğol Suldus boyuna mensup Çobanlı Şeyh Küçük Hasan 1336 yılında Trabzon'a bir sefer gerçekleştirmiştir.[37] Trabzon yakınlarındaki Mithra Dağı'nda kalan Küçük Hasan'ın bu seferi Trabzon'da yaşanan şiddetli yağmurdan ötürü başarısız olmuştur. Kaynaklarda Küçük Hasan'ın bu seferi organize etme nedeni ve Trabzon Rum İmparatorluğu ile ilişkileriyle ilgili malumat bulunmamaktadır.[38]

İlhanlı sonrasındaki kaotik ortamda asayiş sağlanamadığından yollar kapanmış ve ticaret yapılamaz hale gelmiştir.[39] Dolayısıyla Tebrîz'in Karadeniz ile bağlantısı da bundan olumsuz yönde etkilenmiştir.[40] Bölgedeki güvenlik zafiyeti Tebrîz'de ticaret yapan tacirlerin, özellikle Venedik ve Cenevizlilerin bölgeden ayrılmalarına neden olmuştur. Cenevizlilerin kontrolündeki Trabzon-Tebrîz transit ticaret yolu eski canlılığını kaybetmiştir.[41] Bu yıllarda Trabzon hâlâ büyük bir ticaret merkezi durumundaydı. Tebrîz'den ayrılan tacirler Trabzon'a yerleşerek ticarî faaliyetlerine burada devam etmişlerdir.[42] Bununla birlikte İtalyanların İran ve Uzak Doğu'da yaptıkları ticaret durma noktasına gelmiştir.[43] Tebrîz'de yönetimi ele geçiren Çobanlı Melik Eşref'in ticaretin korunmasını sağlamaya yönelik girişimlerinin başarısız olması üzerine Venedik ve Cenevizliler İran'dan çekilmiştir.[44] Çobanlılardan sonra Tebrîz'e hâkim olan Celayirli Şeyh Üveys, Venediklilere

ve Cenevizlilere Tebrîz'e gelerek ticarete devam etmeleri yönünde çağrılar yapmış; ancak Venediklilerin Trabzon-Tebrîz yolunun tekrar güven içinde geçilebilmesi şeklindeki istekleri yanıtsız kalmıştır. Çünkü artık bu güzergâhta emniyet ve düzeni sağlamak çok zor bir duruma gelmiştir.[45] Venedikliler, Trabzon-Tebrîz güzergâhının diğer ucunda bulunan Trabzon'da da yönetimin kötü muamelelerinden ve Ceneviz düşmanlığından büyük zarar görmüşlerdir.[46]

İlhanlı Devrinde Trabzon-Tebrîz Güzergâhında Yürütülen Ticaret ve Trabzon Limanının Bu Ticaretteki Yeri

İlhanlı Devleti'nde ticaret, daha önce de belirtildiği gibi ilk başkent Tebrîz ve ikinci başkent Sultâniyye üzerinden şekillenmiştir. Tebrîz'de yoğun ticarî faaliyetlerde bulunan Venedikliler, Cenevizliler ve Pisalılar için Trabzon limanı hayatî derecede önemliydi.[47] Cenevizlilerin etkin olduğu Trabzon limanı, İlhanlıların bölgedeki yaklaşık 80 yıllık hâkimiyetinde ticarî hayatın en canlı olduğu yerlerden biriydi.[48]

Ticarete büyük önem veren İlhanlı Devleti, Karadeniz ticaretini ellerinde tutan Cenevizli ve Venedikli tacirlere önemli ayrıcalıklar tanıdı. Buna karşılık Cenevizli ve Venedikli yetkililer İlhanlılarla düzenli ticareti mümkün kılan koşullarla ilgili isteklerini Trabzon'un yerel yöneticilere kabul ettirdiler. Trabzon İmparatoru'na başvurarak İlhanlı ülkesinden gelecek tacirleri Trabzon'a çekmek için malî ayrıcalıklar vermesinde ısrarcı oldular.[49] Trabzon yöneticilerinin Tebrîz'le olan ticarî ilişkilerini genellikle Venedikli tacirler sağlıyordu. İlhanlı Devleti ile Trabzon Rum İmparatorluğu arasında da iyi ilişkiler mevcuttu. 1330'lu yıllarda Tebrîz'de soyulan ve malları yağmalanan Venedikli tacirler için Trabzon'da arabuluculuk yapmak için bir memuriyet kuruldu.[50] İki devlet, Trabzon-Tebrîz yolunu açık tutma konusunda ortak çıkarları gereği iki merkezin para, ağırlık ve ölçü sisteminde ortak bir takım düzenlemeler yaptılar.[51]

XIV. yüzyılın başlarında Dünya'nın en önemli ikinci ticaret yolunun merkezi Trabzon limanıydı. İtalya veya Güney Fransa'daki limanlardan yola çıkan tacirler önce Galata'ya, oradan Trabzon'a geliyor; Trabzon'dan kara yoluyla Erzurum[52], sonra Tebrîz'e ulaşıyorlardı. Trabzon'dan yola çıkan kervanlar 5-6 günde Erzurum'a ulaşıyor; Trabzon-Tebrîz arası 30-32 günde, binek hayvanlarla 12-13 günde kat ediliyordu. Ayrıca Ani ve Kars'a giden kervanların hareket noktası da

Trabzon limanıydı. [53]İlhanlı Devleti'nin Avrupa ile ticareti bu güzergâhtan yürütülüyordu. Asya'dan gelen kervanlar Tebrîz üzerinden Anadolu'ya girdikten sonra büyük kısmı Erzincan-Sivas üzerinden Batı'ya, kalanı da Erzurum'dan ayrılıp Bayburt yoluyla Trabzon'a ulaşıyordu.[54] Ticarî ürünler burada pazarlandıktan sonra ya Trabzon üzerinden gönderiliyor ya da İtalyan tacirler yerel ihtiyaçlar için satılanlar dışında Trabzon pazarlarından aldıkları ürünleri Kırım, İstanbul ve Avrupa'ya götürüp satıyorlardı.[55] Ürünlerin Avrupa'daki varış noktası Narbonne ve Roma'ydı.[56]

Karadeniz kıyılarından başlayıp Asya içlerine giden kervan yolu da Trabzon'dan başlıyordu. Bu yol Zigana Geçidi'nden sonra Gümüşhane-Bayburt-Aşkale istikâmetinde devam ederek Erzurum'da ana yol ile birleşiyor; Tebrîz'den Kazvîn, Nîşâbûr ve Bâdâşhan'a ya da Kâbil ve Gazne üzerinden Hindistan limanlarına ulaşıyordu. Batı'dan, Kuzey'den Karadeniz üzerinden ve Güney'den gelen ticaret yolları da Trabzon'da son bulmaktaydı. Güney'den gelen yol Trabzon limanına Erzincan-Bayburt-Gümüşhane-Zigana Geçidi üzerinden varıyordu.[57]

Ceneviz ve Venedikliler Karadeniz'in kuzey sahillerine yerleştikten sonra Suğdak, Kefe ve Tana (Azak) limanları ile, bağlantılı oldukları Trabzon limanı arasında ticaret arttı.[58] Bu dönemde Cenevizliler Kefe'de, Venedikliler Tana'da ticarî gücü ellerine geçirdiler.[59]

Trabzon limanının Karadeniz kıyısındaki diğer liman kentlerini geride bırakmasında İlhanlı-Altın Orda rekabeti de etkili oldu. Bu rekabet nedeniyle Trabzon-Tebrîz yolunu Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe'ye bağlayan güzergâh öne çıktı. Trabzon limanının işlevi, Kefe'den Tebrîz'e, Tebrîz'den Kefe'ye gönderilen ticarî ürünlerin aktarma yeri olmasıydı.[60] Tebrîz ile Kefe arasındaki ticarî ilişkiler Sivas-Erzincan-Erzurum üzerinden Tebrîz'e uzanan transit ticaret yolu üzerinden de yürütülüyordu.[61] Trabzon ve Kefe arasında yapılan ticarî işlemler için Cenevizli tacirler Kefe şehri hâkimlerine % 3 oranında vergi ödüyorlardı.[62] 1289 yılında Kefe'den Trabzon'a 11 ton tuz, 11.239 asper[63] değerinde gümüş, 194 hyperper[64] değerinde kumaş, 5.200 kg. buğday, 350 asper değerinde peynir nakledilmişti. Ayrıca Kuban Nehri'nin denize döküldüğü yerden Trabzon'a tonlarca balık gönderiliyordu.[65] Venedikliler 1333 yılında Altın Orda Hanı'ndan balık ticaretiyle adından söz ettiren Tana'da kurutulmuş balık, tahıl ve tuz gibi ürünler için ticaret yapma müsaadesi aldılar. Bu balıkların dağıtımının yapıldığı limanlardan biri de Trabzon limanıydı.[66]

Tebrîz ile Kırım arasındaki ticarette İlhanlıların yıllık ihracatının %40'ını karşılayan 45.000 yük hayvan Avrupa'ya Trabzon limanı aracılığıyla sevkediliyordu. Doğal olarak bu ticaret Trabzon'un yerli tacirlerini zenginleştirmişti.[67]

Trabzon limanı, Asya ürünlerinin bol miktarda bulunduğu ve sergilendiği en büyük limandı. Çin ve Hindistan'dan gelen ipek[68], baharat (biber, zencefil, tarçın), boya maddeleri ve çeşitli bitkiler (süpürge otu, safran, zaferan, sinemaki, kâfur, buhur) Avrupa ülkelerine buradan nakledilyordu. Ayrıca Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu buğday, deri, kürk ve kölelerin sevkiyatı da Trabzon'dan yapılıyordu.[69] Gümüşhane ve Bayburt dolaylarından çıkartılan gümüş, Şebinkarahisar'ın şapı, Rize ve çevresinin bakır madeni ve değişik yörelerde üretilen ibrişim Grek kumaşları ve altın işlemeli kumaşlar Trabzon limanı aracılığıyla Avrupa'ya ihraç ediliyordu.[70] İpek, baharat, gümüş, şap ve balmumunu Avrupa'ya nakletme işi Cenevizlilerin elindeydi.[71] Ayrıca mücevher, inci, değerli taş, ilaç ve Doğu'nun lüks eşyaları da Avrupa'ya Trabzon üzerinden gönderiliyordu.[72] Doğu Anadolu'nun dibâ ve bezyün türü ipekli kumaşlarının İslâm ülkelerine ve Avrupa'ya hareket noktası da yine Trabzon limanıydı.[73] Tiflis'ten gelen çiftlik ürünü şeker, kuru üzüm, meyve, pirinç, bakır, gümüş ve altın maddeler, kaplamalar, deriden yapılan ürünler ve halı da Trabzon-Tebrîz güzergâhı ile dışarı çıkartılıyordu. İtalyanlar Avrupa'dan Tebrîz'e aynı güzergâh boyunca yün elbiseler, keten ve kürk gibi giyim eşyaları getiriyorlardı. Değerli eşyalar, boyalar, baharatlar, İtalyan, Fransız ve Flaman ince dokunmuş kumaşlar da Trabzon üzerinden Tebrîz'e ulaştırılıyordu. Özellikle kumaş Moğol pazarlarında ihtiyaç duyulan bir üründü.[74] İtalyan tacirlerin Kuzey'den getirdikleri köleler de azalan bölge nüfusunu karşılamak için Tebrîz pazarlarında alıcı bulmaktaydı.[75]

1291 yılında tahta çıkan İlhan Geyhatu (1291-1295)'yu ziyaret etmek için yola çıkan Sir Geoffrey Langley başkanlığındaki İngiliz elçilik heyeti, seyahatleri esnasında Trabzon'da 34 gün geçirmişti. Bu heyetin kayıtları İlhanlı devrinde Trabzon limanından Asya'ya ve Avrupa'ya nakledilen ürün çeşitliliğini göstermesi bakımından çok kıymetlidir. Kayıtlardan Trabzon pazarında neredeyse her tür mamülün bulunabildiği anlaşılmaktadır. Bunlar yiyecek maddesi olarak hububat (ekmek, un, pirinç), balık, süt ürünleri (süt, peynir, tereyağı), et, meyve, fındık, şarap, zeytinyağı, şeker, tuz ve sirke; giyimle ilgili keten kumaş, kürk,

şapka ve düğmeler; silah olarak ok uçları, mızrak, kılıç bileyi; ayrıca sabun, mum, halı, halat, urgan, çanak-çömlek gibi çeşitli eşyalar ve at ile yemdi.[76]

XIII. yüzyılın sonlarında Moğollara gitmek isteyen elçi ve seyyahların kullandığı iki yoldan birinin hareket noktası da Trabzon'du. İngiltere Kralı'nın elçisi Geoffrey Langley, Kubilay Han'ın huzuruna giden Marco Polo ve Timur'a gönderilen Clavijo gidiş ya da dönüş seyahatlerinde Trabzon'a yolu düşenlerdendi.[77]

İlhanlı Devleti'nin çöküşü ve 1340 yılından sonra Tebrîz›de yaşanan taciz ve soygunlar nedeniyle İtalyan tacirlerin İran›dan çekilmesinden sonra Pera-Kefe-Tana-Saray-Ürgenç üzerinden Çin›e uzanan Türkistan yolu standart güzergâh haline geldi. Asya'da ortaya çıkıp bu yıllarda Karadeniz'in kuzeyine ulaşan ve oradan neredeyse bütün Avrupa'ya yayılan "Kara Ölüm" denilen veba da bölgede yürütülen ticareti olumsuz etkiledi.[78]

Trabzon-Tebrîz ticaret yolu İlhanlı Devleti'nin yıkılışıyla kullanılmamasına rağmen bu güzergâhın iki ucunda yer alan Trabzon ve Tebrîz şehirlerinde ticarî hayatta bir aksama yaşanmadı. Her iki şehir de ticaret merkezi olma özelliklerini sürdürdüler. Trabzon-Tebrîz ticaret yolunun tekrar işlerlik kazanması XIX. yüzyılda mümkün olacaktı.[79]

İspanya'dan Semerkand'a, Timur'a elçi olarak gönderilen Clavijo, İlhanlı hâkimiyetinden sonra (XV. yüzyılın başlarında) gerçekleştirdiği seyahatinde gidiş ve dönüşte Trabzon'dan geçmişti. Onun gözlemlerine göre Trabzon'daki ticarî hayat İlhanlı çağındaki canlılığından bir şey kaybetmemişti. Buradan ayrılmayan Cenevizlilerle Venedikliler hâlâ aktif şekilde ticaretle uğraşmaya devam ediyorlardı.[80] Trabzon'un Osmanlı topraklarına katılmasından yaklaşık 80 yıl sonra yapılan tahrîrde şehirdeki gayrimüslim nüfusun belli bir sayıda olması, yabancıların bir kısmının buradan ayrılmadıklarını ve ticarî faaliyetlerde bulunduklarını kanıtlamaktadır. 1530 tarihli icmâl tahrîr defterine göre Trabzon'da Müslümanlara ait 10 mahalle, 201 nefer ve 179 hâne; Ermenilerin dâhil olduğu Hristiyanlara ait 11 mahalle, 151 hâne; Avrupalılara ait 3 mahalle, Avrupalıların mahallesinde 40 hâne, Çömlekçi'de 102 hâne ve Değirmenderesi'nde 17 hâne bulunmaktaydı. Gayrimüslimlerin toplamı 1084 hâne idi.[81]

Sonuç

Karadeniz'in güneydoğu kıyısında bulunan Trabzon limanı kuruluşundan itibaren Karadeniz'in en işlek limanlarından biri olmuştur. Burası Doğu Akdeniz'den İran'a, oradan Hindistan'a ulaşan İpek Yolu güzergâhının Tebrîz'den Karadeniz'e ayrılan yolunun en faal limanıydı. Aynı zamanda İpek Yolu'nun Avrupa'ya bağlandığı Kuzey yolu da Karadeniz'de buradan geçmekteydi.

Trabzon limanı, XIII. yüzyılın ikinci yarısında kurulan İlhanlılar devrinde devletin merkezi olan coğrafî bölge için doğal bir çıkış yeri olduğu için önem kazandı. Siyasî ve ticarî merkez Tebrîz'den hareket eden kervanların Erzurum üzerinden denize ulaştığı Trabzon-Tebrîz ticaret yolu öne çıktı.

Batı'daki en önemli Moğol ticaret merkezi olan Trabzon limanı, Asya ile yapılan ticaretin de başlangıç noktasıydı. Avrupa'dan Asya'ya gönderilen ürünlerin karaya çıkarıldığı, Asya ürünlerinin de Avrupa'ya ulaştırıldığı her tür ürünün bulunabildiği bir antrepoydu. İlhanlı Devleti'nin Batı'ya açılan kapısı olan Trabzon limanında ve Trabzon-Tebrîz güzergâhında yaşanan canlılıkta İtalyanların büyük payı vardı. Ticaret Cenevizlilerin, kısmen de Venediklilerin tekelindeydi.

İlhanlı Devleti'nin siyasî birliğinin parçalanmasından sonra Tebrîz'de yaşanan karışıklıklar ve bölgede güvenliğin sağlanamaması Trabzon-Tebrîz yolunun kullanılmasını zora soktu. Tebrîz'de ticareti ellerinde tutan Venedik ve Cenevizliler burayı terk etmek zorunda kalmalarına rağmen Tebrîz ticarî önemini korumaya devam etti. İlhanlı sonrası dönemde Trabzon-Tebrîz yoluna alternatif yollar kullanılmakla birlikte Trabzon limanı hareketli bir liman olmayı sürdürecekti.

Dipnotlar

1 Trabzon, şehrin doğusunda "Daphneus Limanı" adı verilen doğal limanı dışında Roma İmparatoru Hadrianus (117-138)'un şehir merkezine yakın Moloz mevkiinde bir dalgakıran inşa ettirmesi ile yapay bir limana da sahipti. Eski şehrin denizle birleştiği yerde "Moloz Limanı" olarak bilinen bu liman XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz ticaretinde çok önemli bir rol oynadı. Emine Dingeç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Açıdan Trabzon Limanı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14, Ankara 2009, s. 20; Murat Altuntaş, *XI.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2020, s. 90.

2 Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Ankara 2020, s. 78.

3 Mehmet Okur-Murat Küçükuğurlu, "Jeopolitik ve Stratejik Açıdan Trabzon Limanı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, III, Ankara 2009, s. 27.

4 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, İstanbul 2010, s. 309-310; Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Yay. Haz. M. Sağlam-B. Kodaman-A. Nişancı-C. Tarakcı, Samsun 1988, s. 147; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 105; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, s. 119; Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Translated by Samuel Willcocks, Leiden-Boston 2012, s. 132; Mehmet Münir Atalar, "XIII ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı*, Yay. Haz. Kemal Çiçek-Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Abdullah Saydam, Trabzon 1999, s. 131; Mustafa Safran, "XIII ve XIV. Yy.'da Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Yay. Haz. M. Sağlam-B. Kodaman-A. Nişancı-C. Tarakcı, Samsun 1988, s. 459.

5 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000, s. 328; Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 117; Ekrem Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", İpek Yolu, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul 2015, s. 106.

6 Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Ankara 2013, s. 27-28.

7 Heyd, *a.g.e.*, s. 329; A. Yu Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1976, s. 15; Keçiş, *a.g.e.*, s. 72.

8 Bizans döneminde Doğu ürünlerinin sergilendiği canlı bir antrepo olan Trabzon'da toplanan Müslüman, Bizanslı, Ermeni, Çerkes vs. tacir Hazar, Bulgar ve Peçeneklerden gelen kürk, deri eşya, Rum keteni ve dibâ kumaşlarını alırlar, getirdikleri ürünleri de satarlardı. Yıllık pazarlar kurulur ve her bölgeden gelen tacirler bu pazarlara yoğun ilgi gösterirlerdi. Trabzon bu dönemde İslâm medeniyeti ile kurduğu ilişki ve ticaretin katkısıyla Bizans'ın en gözde şehirlerinden bir idi. Kentin bu dönemdeki şöhretinden dolayı Karadeniz, çoğunlukla "Trabzon Denizi" olarak bilinmekteydi. Heyd, *a.g.e.*, s. 50; O. Turan, *a.g.e.*, s. 46; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, Çev. Yıldız Moran, İstanbul 1984, s. 167; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Haz. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar, İstanbul 2015, s. 184.

9 Okur-Küçükuğurlu, *a.g.m.*, s. 28.

10 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 78; Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV(1), İzmir 2009, s. 171-172.

11 Adil Hilal, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2019, s. 236. Abdulkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Ka-

radeniz Ticareti", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Yay. Haz. M. Sağlam-B. Kodaman-J. I. Bacque-Grammont-M. A. Ünal-M. Özbalcı, Samsun 1990, s. 234; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 79; aynı müellif, "Karadeniz Ticaretinde", s. 150; Tezcan, *a.g.m.*, s. 158; Nicola Di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks, and Others*, Ed. by. Reuven Amitai and Michal Biran, Leiden-Boston 2005, s. 393; Altuntaş, *a.g.t.*, s. 8.

12 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya* , s. 100; Hilal, *a.g.e.*, s. 259.

13 Eliyahu Ashtor, *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, Ed. by Benjamin Z. Kedar, London 1986, s. 535.

14 Ş. Turan, "Karadeniz Ticaretinde", s. 153.

15 Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 134.

16 Yakın Doğu'da İlhanlı Devleti'nin kurulması ile Doğu-Batı ticaretinde yeni bir döneme girildi. İlhanlılar 1258 yılında Bağdâd'ı ele geçirdikten sonra Akdeniz limanlarına ulaşmak istediler ve hemen Suriye'nin fethine giriştiler. Doğu Akdeniz ticaret yolunun kuzeyde kalan kısmına hâkim oldular; ancak güney kısmını Memlûk güçleri tarafından 1260 yılında Aynu Câlût'ta yenilgiye uğratılmaları sonucu elde edemediler. Müttefikleri Haçlıların Memlûklar tarafından Orta Doğu'da tutundukları son kale olan Akkâ'dan çıkarılmaları da İlhanlıları ticarî olarak yeni arayışlara itti. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 120.

17 Tebrîz, 1290'dan 1340'a kadar Asya'daki İtalyan ticarî varlığının en yoğun olduğu şehirdi. Venedikliler ve Cenevizliler burayı İlhanlıların yıkılışına kadar Asya'da uzun mesafeli ticaretin en önemli merkezi haline getirdiler. Di Cosmo, *a.g.m.*, s. 403, 411.

18 Hilal, *a.g.e.*, s. 234. XIII. yüzyılın sonlarında Tebrîz'de bulunan ünlü İtalyan seyyah Marco Polo eserinde buradaki ticarî zenginliği gözler önüne serer. Bağdâd, Hindistan, Mûsul, Hürmüz ve birçok ticarî noktanın mallarının burada toplandığından, Cenevizlilerin başını çektiği Latin tacirlerin yabancı ülkelerden getirilen zahire maddelerini, değerli taşları ve incileri satın almak için buraya geldiklerinden bahsettiklerinden sonra buranın bir ticaret merkezi olduğunu, her dinden ve milletten tacirin burada büyük kazanç sağladığını söyler. 1320'de Tebrîz'i ziyaret eden İtalyan keşiş Odoric, başta Cenevizliler ve Venedikliler olmak üzere her milletten birçok kişinin ticaretle uğraştığı Tebrîz'in gıda maddeleri ve mal bakımından dönemin en zengin ve gelişmiş şehri olduğunu ve İlhan Ebû Sa'îd'in buradan aldığı verginin Fransa Kralı'nın topraklarından aldığı vergiden fazla olduğunu ifade eder. Ebû Sa'îd Bahâdır Han devrinde Tebrîz'den geçen Ortaçağ'ın en önemli Müslüman seyyahı İbn Battûta da her sanat için ayrı bölüm bulunan Dünya'nın en güzel çarşısının Tebrîz'de olduğunu ve sergilenen değerli mücevherlerin buradaki ticarî zenginliğin kanıtı

olduğunu belirtir. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı,* Trc. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Giriş ve Notlar: Stéphane Yerasimos, İstanbul 2019, s. 78; Songja Lee, *Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330) (Giriş-Tercüme-Notlar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 12; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, Çev., İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 327-328. Tebrîz, İtalyanca kaynaklarda "Tatar bezleri" denilen ipek ve altından lüks dokumaların da dâhil olduğu tekstil üretiminin merkeziydi. Tekstil ürünleri dışında halılar ve altından kumaşlar da buradan ihraç ediliyordu. Sheila S. Blair, "Tabriz: International Entrepôt under the Mongols", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13 th.-14th. Century Tabriz*, Ed. by. Judith Pfeiffer, Leiden-Boston 2014, s. 330; Guy Le Strange, *a.g.e.*, s. 215; Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 136. Tebrîz, Ebû Sa'îd Bahâdır Han'ın 1335 yılındaki ölümü ve İlhanlı Devleti'nin dağılmasını takiben, İlhanlı politik mirasının merkezi olarak kaldı. Buraya sahip olabilmek İran'daki Cengizli mirası ile ilişki kurmaya çalışan Çobanlılar, Celayirliler, Muzafferîler ve Timurlular için çok önemliydi. Tebrîz, ekonomik zenginliğini XIV. yüzyıl boyunca ve XV. yüzyılın başlarına kadar sürdürmekle birlikte ticarî refahta küçük bir düşüş olduğu görülür. Patrick Wing, ' "Rich in Goods and Abounding in Wealth:" The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tebriz, 1250-1400', *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, Ed. Judith Pfeiffer, Leiden-Boston 2014, s. 301-302, 312.

19 Jahn, Karl, "Tebriz: Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", Çev. İsmail Aka, *AÜDTCFD*, XIII(24), Ankara 1979-1980, s. 59-60; Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 311-312; Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, İstanbul 2021, s. 332; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990, s. 12; Bertold Spuler, İran Moğolları, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 474; Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler", Çev. Mahmut Yavaşi, *TA*, C. VIII, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara 2002, s. 387; Alican Kirişoğlu, İlhanlı-Avrupa İlişkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2018, s. 142; Blair, *a.g.m.*, s. 353.

20 Kalan, *a.g.m.*, s. 106. Karadeniz'in uluslararası ticarette üstünlük sağlamasında Memlûk-Altın Orda ve Venedik ekonomik işbirliğinin de rolü oldu.

21 Anthony A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontus*, IV, London 1980, s. 339; Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, C. I, İstanbul 1931, s. 17; O. Turan, *a.g.e.*, s. 50, 58; Akdağ, *a.g.e.*, s. 310; Cahen, *a.g.e.*, s. 313; Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 134; Wing, *a.g.m.*, s. 309.

22 Keçiş, *a.g.e.*, s. 66-67. Trabzon, Akdeniz kıyısındaki Ayas ile birlikte İlhanlı ülkesine giriş bölgelerinden biriydi. Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yollar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Çev. Necmi Ülker, III, İzmir 1987, s. 143.

23 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2005, s. 467; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 473; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2011, s. 406; İbrahim Tellioğlu, *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, İstanbul 2021, s. 50; Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 134.

24 Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 29.

25 Jakop Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Trc. Ahmet Cevat Eren, Yay. Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu, Notlandıran: İbrahim Tellioğlu, Ankara 2011, s. 144; Spuler, *a.g.e.*, s. 76.

26 Keçiş, *a.g.e.*, s. 86-87.

27 Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî*, C. II, Tashîh ve Tahşiye: Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî, Tehrân 1373, s. 1044-1047; Tezcan, *a.g.m.*, s. 168.

28 Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 144.

29 Togan, "Moğollar Devrinde", s. 17; Kirişoğlu, *a.g.t.*, s. 139-140.

30 Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, İstanbul 2009, s. 277, 297-298; Gabashvili, *a.g.m.*, s. 387-389. Bazı eserlerde İlhanlı gemilerinin XIV. yüzyılın başında Batum'un güneybatısında ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun doğusunda, Moğol topraklarının Karadeniz'e ulaştığı yerde sefer yaptıklarından söz edilmektedir. Spuler, *a.g.e.*, s. 474.

31 Marco Polo, *a.g.e.*, s. 70; Keçiş, *a.g.e.*, s. 81.

32 Bayram Arif Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, Trabzon 2017, s. 25.

33 Tezcan, *a.g.m.*, s. 174; Gabashvili, *a.g.m.*, s. 390. Bu kârlı yol Roma Kilisesi'nin de dikkatini çekmişti. Çok sayıda misyoneri bu bölgeye gönderen Papalık, onlara özel ayrıcalıklar veren bir kanunnâmeyi yürürlüğe koymuştu.

34 Lee, *a.g.t.*, s. 7-8.

35 Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, Farsça'ya Çev. Abdulmuhammed Âyetî, Tehrân 1349, s. 453;.*Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Çev. ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017, s. 313.

36 Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, *Kitâb-ı Nuzhetü'l-Kulûb*, Ed. Guy Le Strange, Leyden-London 1915, s. 100.

37 Ebû'l-Fazl Nebe'î, Çûpâniyân, der Târîh-i Îlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân, Tehrân 1352, s. 246.

38 Keçiş, *a.g.e.*, s. 104.

39 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 118. İlhanlı Devleti'nin yıkılışından bir süre sonra Çin'deki Büyük Moğol Hanlığı'nın tarihe karışmasıyla "Pax Mongolica" olarak adlandırılan "Moğol Barışı" sona erdi. Yolların güvensiz hale gelmesinden dolayı Türkistan ve Çin'e seyahat eden Venedik ve Cenevizli tacirlerin faaliyetlerinde bir düşüş yaşandı ve uluslararası ticaret tamamen durdu. Di Cosmo, *a.g.m.*, s. 418; Wing, *a.g.m.*, s. 315; Tezcan, *a.g.m.*, s. 183.

40 Wing, *a.g.m.*, s. 315.

41 Altuntaş, *a.g.t.*, s. 18.

42 Atalar, *a.g.m.*, s. 133.

43 Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

44 Di Cosmo, *a.g.m.*, s. 404-405; Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 138; Hilal, *a.g.e.*, s. 274-275.

45 Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 138-139; Wing, *a.g.m.*, s. 315-317; Hilal, *a.g.e.*, s. 275-276.

46 Ashtor, *a.g.e.*, s. 551.

47 Enver Konukçu, "Şâhrâh-ı Garbî", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. II, Ankara 1999, s. 650-651. İlhanlı devrinde Trabzon'daki Cenevizliler ve Venediklilerin aralarında sorunlar yaşadığı, hatta Venediklileri burada istemeyen Cenevizlilerin onları taciz ettiği bilinmektedir. Venedikliler, Trabzon İmparatoru ve 1334 yılından itibaren İlhan Ebû Sa'îd'in annesi Hacı Hâtûn'un himayesine girerek bir nebze rahatlamışlardı. Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 133.

48 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 79.

49 Di Cosmo, *a.g.m.*, s. 411.

50 Tezcan, *a.g.m.*, s. 172.

51 Bryer, *a.g.e.*, IV, s. 339; Keçiş, *a.g.e.*, s. 81; Ciocîltan, *a.g.e.*, s. 134.

52 Trabzon-Tebrîz güzergâhında yer alan ve İlhanlı egemenliğinde büyük gelişmeye sahne olan Erzurum ile ilgili bkz. Firdevs Özen, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *AÜDTCFD*, 56(2), Ankara 2016, s. 256-286.

53 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 182.

54 Türkiye Selçuklu Devleti, İlhanlı Devleti'nin tâbiiyeti altına girdikten sonra bölge ticaretinde yoğunluk İlhanlı başkenti Tebrîz'e yakın olması nedeniyle Batı Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya kaydı ve Trabzon-Tebrîz güzergâhında yer alan şehirler büyük gelişme sergilediler.

55 Ş. Turan, "Karadeniz Ticaretinde", s. 157; Atalar, *a.g.m.*, s. 134-135.

56 Heyd, *a.g.e.*, s. 542; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 101; Köse, *a.g.m.*, s. 33; Atalar, *a.g.m.*, s. 134.

57 Mehmet Okur, "Trabzon Limanı ve Avrupa-Türkiye-İran Ticarî İlişkileri Açısından Önemi", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), Giresun 2016, s. 240; Yuvalı, *a.g.m.*, s. 234.

58 Ş. Turan, Türkiye-İtalya, s. 68; Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 135; Tellioğlu, *a.g.e.*, s. 82; Köse, *a.g.m.*, s. 26; Altuntaş, *a.g.t.*, s. 69.

59 Tezcan, *a.g.m.*, s. 161-162.

60 Togan, "Moğollar Devrinde", s. 17; Tellioğlu, *a.g.e.*, s. 82; Okur, *a.g.m.*, s. 243; Atalar, *a.g.m.*, s. 132; Safran, *a.g.m.*, s. 460-461.

61 Baykara, *a.g.e.*, s. 12; Atalar, *a.g.m.*, s. 134.

62 Yuvalı, *a.g.m.*, s. 238.

63 Asper, Cenevizlilerin Kefe'de darbettikleri gümüş paranın adıdır.

64 Hyperper, Bizans altın parasıdır.

65 Safran, *a.g.m.*, s. 461.

66 Tezcan, *a.g.m.*, s. 162; Köse, *a.g.m.*, s. 26.

67 Bryer, *a.g.e.*, IV, s. 340-341; Keçiş, *a.g.e.*, s. 81; Köse, *a.g.m.*, s. 26.

68 Trabzon, Tebrîz'den ipek taşıyan kervanların Batı'daki başlıca varış noktası olma rolünü XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam ettirdi. Bu tarihten sonra ise Bursa'ya kaptırdı. Wing, *a.g.m.*, s. 309.

69 Yuvalı, *a.g.m.*, s. 234.

70 Ş. Turan, "Karadeniz Ticaretinde", s. 155-156; O. Turan, *a.g.e.*, s. 48, 90; Köse, *a.g.m.*, s. 33.

71 Tezcan, *a.g.m.*, s. 159.

72 Bryer, *a.g.e.*, IV, s. 339.

73 Köse, *a.g.m.*, s. 33-34.

74 Gabashvili, *a.g.m.*, s. 390; Hilal, *a.g.e.*, s. 242.

75 Hilal, *a.g.e.*, s. 243.

76 Bryer, *a.g.e.*, VII, s. 389-391.

77 Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 78; Tezcan, *a.g.m.*, s. 172. Yabancı tacirler, seyyahlar ve misyonerler Büyük Moğol Hanlığı'nın güçlü olduğu 1340'lı yıllara kadar Moğol kontrolü altındaki bölgelerde özgür şekilde seyahat edebiliyorlardı. Lybyer, *a.g.m.*, s. 143.

78 Tezcan, *a.g.m.*, s. 176-177; Di Cosmo, *o.g.m.*, s. 394, 403; Hilal, *a.g.e.*, s. 278.

79 Keçiş, *a.g.e.*, s. 81. İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonraki süreçte Ayas'tan İran'a uzanan eski kervan yolu önemini kaybederken, Trabzon-Erzurum yolu cazip hale geldi. Ş. Turan, *Türkiye-İtalya*, s. 601.

80 Ruy Gonzáles de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri)*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren Kâmil Doruk, İstanbul 1993, s. 70.

81 BOA; TD, Nr. 387, s. 716-717.

Kaynakça

BOA; TD, Nr. 387, s. 716-717.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi, İstanbul, 2010.

ALTUNTAŞ, Murat, *XI.-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2020.

ASHTOR, Eliyahu, *East-West Trade in the Medieval Mediterranean*, Ed. by Benjamin Z. Kedar, Variorum Reprints, London, 1986.

ATALAR, Mehmet Münir, "XIII ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı*, Yay. Haz. Kemal Çiçek-Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Abdullah Saydam, Trabzon Belediyesi, Trabzon, 1999, s. 131-135.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi, İzmir, 1990.

BLAİR, Sheila S., "Tabriz: International Entrepôt under the Mongols", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13 th.-14th. Century Tabriz*, Ed. by. Judith Pfeiffer, Brill, Leiden-Boston, 2014, s. 321-356.

BRYER, Anthony A. M., *The Empire of Trebizond and the Pontus*, Variorum Reprints, London, 1980.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E, İstanbul, 1984.

CİOCÎLTAN, Virgil, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Translated by Samuel Willcocks, Brill, Leiden-Boston, 2012.

Dİ COSMO, Nicola, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks, and Others*, Ed. by. Reuven Amitai and Michal Biran, Brill, Leiden-Boston, 2005, s. 391-424.

DİNGEÇ, Emine, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Açıdan Trabzon Limanı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14, Ankara, 2009, s. 19-33.

EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, İbn Battûta Seyahatnâmesi, C. I, Çev., İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi, İstanbul, 2004.

EBÛ'L-FİDÂ, *Takvîmü'l-Buldân*, Farsça'ya Çev. 'Abdulmuhammed Âyetî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng, Tehrân, 1349.

Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan), Çev. ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul, 2017.

FALLMERAYER, Jakop Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Trc. Ahmet Cevat Eren, Yay. Haz. Celalettin Yavuz-İsmail Hacıfettahoğlu, Notlandıran: İbrahim Tellioğlu, TTK, Ankara, 2011.

GABASHVİLİ, Manana, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler", Çev. Mahmut Yavaşi, *TA*, C. VIII, Ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 386-393.

GUY LE STRANGE, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, Haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe, İstanbul, 2015.

HAMDULLÂH MÜSTEVFÎ-Yİ KAZVÎNÎ, *Kitâb-ı Nuzhetü'l-Kulûb*, Ed. Guy Le Strange, Leyden-London, 1915.

HEYD, Wilhelm, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara, 2000.

HİLAL, Adil, *Moğol Batı Avrupa İlişkileri ve İslâm Dünyasına Etkileri*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul, 2019.

JAHN, Karl, "Tebriz: Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", Çev. İsmail Aka, *AÜDTCFD*, XIII(24), Ankara, 1979-1980, s. 59-77.

KALAN, Ekrem, "Moğollar Devrinde İpek Yolu", İpek Yolu, Ed. Ahmet Taşağıl, Pelikan, İstanbul, 2015, s. 93-108.

KEÇİŞ, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, TTK, Ankara, 2013.

KİRİŞOĞLU, Alican, İlhanlı-Avrupa İlişkileri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018.

KONUKÇU, Enver, "Şâhrâh-ı Garbî", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. II, TTK, Ankara, 1999, s. 649-654.

KÖSE, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, Trabzon, 2017, s. 9-42.

LEE, Songia, *Odoric Pordenone Seyahatnamesi (1318-1330) (Giriş-Tercüme-Notlar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.

LYBYER, Albert Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yollar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Çev. Necmi Ülker, III, İzmir, 1987, s. 141-157.

MARCO POLO, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı,* Trc. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkgelen, Giriş ve Notlar: Stéphane Yerasimos, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019.

MAY, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik, İstanbul, 2021.

NEBE'Î, Ebû'l-Fazl, Çûpâniyân, der Târîh-i Îlhâniyân yâ Târîh-i Âl-i Çupân, Tehrân, 1352.

OKUR, Mehmet, "Trabzon Limanı ve Avrupa-Türkiye-İran Ticarî İlişkileri Açısından Önemi", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), Giresun, 2016, s. 237-260.

OKUR, M.-KÜÇÜKUĞURLU, M., "Jeopolitik ve Stratejik Açıdan Trabzon Limanı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, III, Ankara, 2009, s. 25-41.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2011.

ÖZEN, Firdevs, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *AÜDTCFD*, 56(2), Ankara, 2016, s. 256-286.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs, İstanbul, 2009.

REŞÎDÜDDÎN FAZLULLÂH-I HEMEDÂNÎ, *Câmi ü't-Tevârîh-i Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî*, C. II, Tashîh ve Tahşiye: Muhammed Rûşen-Mustafâ Mûsevî, Elbruz, Tehrân, 1373.

RUY GONZÁLES DE CLAVİJO, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri)*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Sadeleştiren: Kâmil Doruk, Ses, İstanbul, 1993.

SAFRAN, Mustafa, "XIII ve XIV. Yy.'da Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Yay. Haz. M. Sağlam-B. Kodaman-A. Nişancı-C. Tarakcı, Samsun, 1988, s. 459-462.

SEVİM, A.-MERÇİL, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara, 1995.

SPULER, Bertold, İran Moğolları, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh, İstanbul, 1994.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2021.

TEZCAN, Mehmet, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV(1), İzmir, 2009, s. 151-194.

TOGAN, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *THİTM*, C. I, İstanbul, 1931, s. 1-42.

....., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1970.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

....., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.

TURAN, Şerafettin, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Yay. Haz. M. Sağlam-B. Kodaman-A. Nişancı-C. Tarakcı, Samsun, 1988, s. 147-158

....., *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, TTK, Ankara, 2020.

WİLHELM VON RUBRUK, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı, İstanbul, 2001.

WİNG, Patrick, ' "Rich in Goods and Abounding in Wealth:" The Ilkhanid and Post-Ilkhanid Ruling Elite and the Politics of Commercial Life at Tebriz, 1250-1400', *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in*

13th-15th Century Tabriz, Ed. Judith Pfeiffer, Brill, Leiden-Boston, 2014, s. 301-320.

YAKUBOVSKİY, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Milli Eğitim, Ankara, 1976.

YUVALI, Abdulkadir, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Yay. Haz. M. Sağlam-B. Kodaman-J. I. Bacque-Grammont-M. A. Ünal-M. Özbalcı, Sönmez, Samsun, 1990, s. 233-240

Karadeniz Tarihi Uğruna Bir Ömür: Anthony Applemore Mornington Bryer

Murat KEÇİŞ
Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

> Yıllar önce, tam olarak 1889 yazında, Rusya'nın St. Petersburg Üniversitesi'nde öğrenciyken, Kafkasya'dan İstanbul'a seyahatim sırasında, Türkiye'de ikinci sınıf bir liman şehri olan Trabzon'u ziyaret ettim. O zamanlar, Trabzon'un uzun bir süre sonra özel ilgi alanım olacağını bilmiyordum. Henüz daha çok gençken, nedenini söylemek çok zor ama Trabzon'un cazibesi hayal dünyamda güçlü bir etki bırakmıştı ve onun cazibesine kapılan tek kişi ben değildim.[1]
>
> Alexander Aleandrovich Vasiliev

Meşhur Bizans tarihi uzmanı Vasiliev'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Karadeniz tarihi araştırmaları uzun bir süredir yerli ve yabancı birçok araştırmacının ilgisini çekmektedir. XVII. yüzyıldan beri ilgi çeken bu alan içerisinde gerek yaptığı araştırmalarla ve gerekse yetiştirdiği öğrencilerle alanın önemli kilometre taşlarından biri de Prof. Dr. Anthony A. M. Bryer'dir. Bildirimizde Ortaçağ Karadeniz tarihi araştırmalarının duayen ismi, Bryer'in biyografisi üzerinden alana sağladığı katkıları ve metodolojisini genel anlamda değerlendirmeyi hedeflemekteyiz.

Bilimsel metotlarla Jacob Philipp Fallmerayer'le (1790-1861)[2] başlayan Trabzon İmparatorluğu tarihi araştırmaları; 31 Ekim 1937 tarihinde Londra'nın güneybatısında Manş Denizi kıyısında bir liman kenti

olan Portsmouth'da dünyaya gelen ve 22 Ekim 2016 tarihinde vefat eden Anthony A. M. Bryer'in yaptığı birbirinden kıymetli araştırmalarla[3] ve yetiştirdiği öğrencilerle büyük gelişmeler kaydetmiştir. Böylece ilham veren bir akademisyen olarak Bryer, "Bizans" kelimesinin daha çok bir hakaret terimi olarak kullanıldığı 1960'lar İngiltere'sinde Ortaçağ Bizans ve Türk kültürüne olan ilginin artmasına öncülük etmiştir.

Çocukluğunun önemli bir kısmını geçirdiği Kudüs'te aile dostları Sir Steven Runciman'dan[3] etkilenmesi neticesinde tarihe merakı artmıştır. Altı yaşından sekiz yaşına dek eğitim aldığı Kudüs'te çocukluğunun iki yılını geçiren Bryer, İngiltere'nin güneyinde bulunan Dorset şehrinde Canford Liseyi bitirmiş, ardından Oxford Üniversitesi Balliol Kolej'de tarih eğitimi almıştır. Akademik hayatını, 1964 yılında göreve başladığı ve emekli oluncaya kadar ayrılmadığı Birmingham Üniversitesi'nde sürdürmüştür. Bryer, hayatında iki şehrin kendisi için çok özel olduğunu ifade etmiştir; bunlardan biri akademik hayatının en önemli yıllarını geçirdiği ve vefatına kadar yaşadığı Birmingham şehridir. Diğeriyse bir zamanlar Bizans'ın merkez üssü olmuş ve küçük Konstantinopolis olarak da adlandırılabileceği Karadeniz'in liman kenti olan Trabzon'dur. 1961 yılında Elizabeth Lipscomb'la evlenmiş ve bu evlilikten üç kız çocukları dünyaya gelmiştir. Eşinin 1995 yılında ölümü sonrasında çok yakın aile dostları olan ve tıpkı kendisi gibi yakın bir zamanda eşini kaybeden Jenny Banks'la evlenmiştir.

Vefatından sonra Bryer'in anısına ailesi ve sevenleri tarafından Bryeriana[4] adı altında 32 sayfalık bir hatırat yayınlanmıştır. Bildirimizi hazırlarken istifade ettiğimiz bu çalışmada Bryer'le ilgili anılar ve değerlendirmeler sevenleri tarafından paylaşılmıştır. Ayrıca Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi tarafından Bryer'ın anısına, 31.03.2017 tarihinde "From Trebizond to Limni: Remembering the Trails and Traces of Bryer=Trabzon'dan Limni'ye: Bryer'in İzlerini ve Yollarını Hatırlamak" başlıklı bir anma toplantısı düzenlenmiştir. Türkiye'deki tek öğrencisi olarak davet edildiğim, Alessandra Ricci moderatörlüğünde düzenlenen panelde; Bryer'in yaptığı çalışmalar Chris Harris, Nikos Kontogiannis, Zeynep Türkyılmaz ve Margaret Mullett tarafından değerlendirilmiştir. Fakat bu panelde sunulan bildiriler herhangi bir yerde yayınlanmamıştır.

Bryer, Oxford Üniversitesi'nde Balliol Kolej'de akıl hocası ve Bizans'ı Ortodoks Hristiyanlık tarafından birleştirilmiş çok uluslu bir impa-

ratorluk olarak gören Profesör Dimitri Obolensky danışmanlığında 1967 yılında thazırladığı *The Society and Institutions of The Empire of Trebizond=Trabzon İmparatorluğu'nun Toplumu ve Kurumları*[6] adlı doktora teziyle Trabzon tarihi araştırmalarına ilk ciddi adımını atmıştır. Her ne kadar bu tez; iki cilt olmasına (I. Cilt: 421 sayfa ana metinden; II. Cilt: 283 sayfa dipnotlar, ekler ve bibliyografyadan oluşmaktadır.) rağmen üzerinden çok uzun zaman geçmesi ve çok derinlikli bir inceleme olmadığı için olsa gerek; alan uzmanları tarafından çok fazla bilinmemekte ve kullanılmamaktadır. Fakat Bryer; bu tezden ölümüne kadar bütün hayatını genelde Karadeniz, özelde Trabzon tarihinin araştırılmasına adamıştır. Doktora tezi âdeta bundan sonra yapacağı çalışmalarının master planını oluşturmuştur. Tezinde genel hatlarıyla değerlendirdiği Karadeniz tarihinin meselelerini daha sonra çeşitli müstakil araştırmalarla derinlemesine incelemiştir.

1967'de doktora tezini tamamladıktan vefatına kadar geçen sürede bitmek bilmeyen bir gayretle Bryer, İngiltere'de Bizans çalışmalarının gelişmesine çok büyük katkılar sağlamış ve Ortaçağ'da Bizans ve Türk kültürleri arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır. Yaptığı birbirinden değerli akademik çalışmalar ve yetiştirdiği öğrenciler kadar, Birmingham'da hem Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies=Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Araştırmaları Merkezi'ni, hem de 1975 yılında *Byzantine and Modern Greek Studies=Bizans ve Modern Yunan Çalışmaları* gibi alanında önemli bir dergiyi kurmasıyla âdeta bir ekol hâline gelmiştir. 1976 yılından 1994 yılına kadar Birmingham Üniversitesi'nde bahsettiğimiz merkezdeki bilimsel faaliyetlere öncülük etmiştir. Öğrencilerinden herhangi bir ön yargıya sahip olmaksızın Bizans kültürünü araştırmaya ve öğrenmeye yöneltmiştir. Bunlara ilaveten 1968 yılında başlamasında ve her yıl düzenlenmesinde bizzat rol aldığı 2021 yılında elli üçüncüsü düzenlenen *Spring Symposium of Byzantine Studies=Bizans Araştırmaları Bahar Sempozyumları* ile meslektaşlarını bir araya getirerek Bizans çalışmalarının kurumsallaşmasına öncülük etmiştir. Anthony Bryer sadece Trabzon İmparatorluğu tarihini tükenmez bir enerjiyle çalışmış bir bilim insanı değildir. O, aynı zamanda bu alanın her türlü tarihî kaynaklarını yıllarca süren büyük emeklerle toplamıştır. Trabzon tarihi konusundaki çok zengin kütüphanesinin 15 dergi ve kitap serisinden oluşan yaklaşık 500 ciltlik özel koleksiyonunu az önce bahsettiğimiz Anadolu Medeniyet Araştırmaları Merkezi Kü-

tüphanesi'ne bağışlamıştır. Akademik hayatını geçirdiği Birmingham Üniversitesi bünyesinde kurulan Barber Fine Arts Enstitüsü'ndeki sikke koleksiyonuna birçok kıymetli parayı da kazandırmıştır. Burada bulunan sikkeler sadece Trabzon İmparatorluğu açısından değil, aynı zamanda XIII-XV. yüzyıllar Anadolu Türk tarihi açısından da son derece mühimdir.

Buraya kadar Bryer'ın yetişmesinin ve akademik hayatının önemli kilometre taşları üzerinde durduktan sonra; şimdi de onun Karadeniz/Trabzon tarihine ne tür katkılar sağladığını değerlendirebiliriz. Oldukça verimli bir akademisyen olarak onlarca eser üretmiş[7] Bryer'ın bütün çalışmalarını tek tek ele almak bu sempozyumun süre ve kapsamının üstündedir. Bu sebeple özellikle iki çalışmasıyla bir Bryer okuması yapmayı teklif etmek istiyorum. Bu iki çalışma özellikle Trabzon tarihi çalışmalarına kazandırdığı farklı metodoloji (tabii ki bütün çalışmaları da göz önünde bulundurularak) değerlendirilecektir.

Hayatını adadığı Karadeniz tarihi çalışmaları içerisinde David Winfield'la (1929–2013) birlikte hazırladıkları *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos= Pontos'un Bizans Dönemi Anıtları ve Topografyası* (D.C. 1985)[8] adlı eser bölgenin bütün tarihî mirasını kayda geçirmiştir. Bu çalışma 1957 yılında Winfield'ın Trabzon'un güneyinde yüzey araştırmaları ve Ayasofya restorasyon çalışmalarıyla başlamış, 1985'te yayımlanıncaya kadar geçen yaklaşık yirmi sekiz yıl boyunca bütün Karadeniz Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırmalarının sonuçları neticesinde ortaya çıkan büyük bir emeğin ürünüdür. Bryer ile Winfield; 19 Ağustos 1959 tarihinde Trabzon Ayasofya'sının doğu portiğinde/stoasında buluşmasından eser yayınlanıncaya kadar bölgeyi defalarca ziyaret etmişlerdir. Winfield ile Bryer'in hazırladıkları çalışmanın Türkiye'de daha iyi anlaşılması adına; Karadeniz tarihi çalışmalarında âdeta bir başyapıtı olarak nitelendirebilecek olan bu devasa eser; Türkçeye K.T.Ü. Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. İsmail Köse (bizim de Bizans tarihçisi gözüyle ve özellikle Yunanca metinler konusunda, son okumaları yaparak destek vermeye çalıştığımız) tarafından kazandırılmıştır. Burada eser hakkında birkaç hususun altının çizilmesi gerekir: Bryer-Winfield; William Ramsay'in *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* adıyla Türkçeye çevrilen eseriyle kurduğu ve ardından Herbert Hunger'in Ankara İngiliz Arkeoloji'de *Tabula İmperii Byzantini*'yle devam eden ve Bean, Mitford (Dağlık Kilikya), Harrison (Likya), Russel (Anemurium), Haspel (Frigya), Janin (Kons-

tantinopolis ve Trabzon gibi büyük merkezlerde), Foss (Batı Anadolu) gibi araştırmacılar tarafından devam ettirilen tarihî coğrafya metodolojisini devam ettirmişlerdir.

1957–1985 yılları arasında yazarlar tarafından bizzat yerinde tespit edilen eserlerin bir kısmı özellikle bölgede yeni sahil yolu yapılırken ve kentlerin büyümesiyle yeni konutların inşası sırasında ortadan kalkmıştır. Yazarların ifadesiyle "Yazarların yürüyerek ya da at sırtında gidip mutlu günler geçirdikleri yerlere artık şu anda bir dolmuş ücreti ile ulaşılabilmektedir." Bugün yok olmuş bazı eserlerden Bryer ve Winfield sayesinde haberdar oluyoruz. Yıkıcı tahribat sadece Bizans eserlerine karşı değil aynı zamanda Osmanlı eserlerine karşı da gerçekleşmiştir. Bu açıdan eser aynı zamanda Karadeniz'in sanat ve mimarlık tarihine kaynaklık etmektedir.

Eserde sürekli olarak, gelecekte yapılması gereken kazı çalışmalarına atıf vardır. Fakat eserin yayımlanması üzerinden 38 yıl geçmiş olmasına rağmen, henüz çoğu yerde bu kazı çalışmaları başlamamıştır. Tabi geçen yıl Trabzon İç Kale ve Yukarı Hisar'da Prof. Dr. Mehmet Yavuz başkanlığında başlatılan ve bu yaz benim de katılacağım arkeolojik kazı, kentin tarihinin anlaşılmasına çok büyük katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Fallmerayer'den Uspenski'ye kadar Trabzon İmparatorluğu hakkında çalışma yapan araştırmacılar, bu imparatorluğun siyasi olaylarının geçtiği mekânlardan pek fazla bahsetmezler. Dönemin kaynaklarında adı geçen yerlerin lokalizasyonu konusunda Bryer ve Winfield'in eseri bu noktada çok önemli bir yere sahiptir. Yaptıkları lokalizasyonlar nihai olmamakla beraber, eser bu uzun soluklu iş için alanın kurucu metnidir diyebiliriz. Eserin planı bu coğrafyanın nasıl çalışılacağı konusunda bir el kitabı olmakla beraber, yayımlanmasının üzerinden uzun bir süre geçmiş olması en ciddi handikabıdır. Örneğin Bryer ve Winfield çalışmalarını yayımladıkları dönemde eski İç Kale olan Sinop Cezaevi'nin ziyaretçiye kapalı olması, bu kent üzerine verilen bilgilerin eksik kalmasına sebep olmuştur.[9] Ve az önce bahsettiğimiz Trabzon İç Kale kazısı da bu çerçevede düşünülmektedir.

Bryer ve Winfield yirmi yedi bölüme ayırdıkları ve Karadeniz Ereğlisi'nden Gürcistan'a kadar uzanan Karadeniz Bölgesi'ni Pontos olarak isimlendirmişlerdir. Eserin adından da anlaşılacağı üzere, Bryer ve Winfield daha çok bölgenin topografyasına ve mimari eserleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Her ne kadar ayrımların giriş kısımlarında

bölgenin tarihi hakkında bilgi verilse de bölgenin tarihî coğrafyasının eksik kaldığı söylenebilir. Bu yirmi yedi kısımda verilen bilgiler de kullanılarak, bölgenin son bilgiler ışığında daha geniş ve dönemsel tarihlerinin yazılması gerekmektedir.

Bryer'ın Karadeniz tarihine farklı bir metodolojiyle yaklaşılması gerekliliği hususunda dikkate aldığımız bir diğer eseri de "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX (1975), 113-151; tercümesi, "Rumlar ve Türkmenler: 'Karadeniz İstisnası'", çev. Sibel M. Dinçel-Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 16 (Bahar 2014), s. 177-232)dır.

Sonuç olarak; ortaya koyduğu eserlerle Trabzon tarihine büyük katkılar sağlayan Bryer'ın birkaç çalışmasında zikrettiği fakat tamamlayamadığı Vazelon Aktlarının (Vazelon Manastır Kayıtlarının) yeni bir yayını, bu alanda hâlâ önemli bir boşluk olarak durmaktadır. İkinci olarak doktora tez çalışmalarım sırasında Bryer'ın evinde çalışırken, üniversitedeki Yunanistanlı meslektaşlarından şunu işitmiştim: "Bryer, ne Türkiye'de muteber bir Karadeniz uzmanı ne de Yunanistan'da güvenilir bir Pontus uzmanı olarak görüldü, hep dışlandı." Ne İsa'ya ne de Musa'ya yaranabildi, kaldı ki onun öyle bir derdi de yoktu. Çalışmalarını gerçekleştirdiği yıllarda Karadeniz çalışmalarını yapabileceği son yıllar olduğunu düşünmesine rağmen onun tek gayesi vardı: Karadeniz tarihini, ideolojik tartışmalardan ve ön yargılarda uzak bilimsel verilere dayalı olarak ortaya koymak.

Dipnotlar

1 Alexander Aleandrovich Vasiliev, "The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, XV/I (1940-1941), s. 316. Tercümesi: "Tarih ve Literatürde Trabzon İmparatorluğu", çev. Murat Keçiş-Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 29 (2020), s. 317.

2 Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, Fallmerayer'in eserleri ve tarih anlayışı hakkında doktora tezi yapmış ve daha sonra tezini kitap olarak yayınlamıştır. Bkz. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, *Jakob Philipp Fallmerayer ve Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğu İmgesi*, Ankara 2020. Aliyazıcıoğlu ayrıca Fallmerayer'in tarihçiliği ve *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* adlı çalışması üzerine çeşitli araştırmaları da bulunmaktadır. Aynı yazar, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Tarih Anlayışı", *4. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, 1-3 Eylül 2016, Muğla 2016, s. 819-826; aynı yazar, "Jakob Philipp Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 22 (2017), s. 209-226.

3 A. A. M. Bryer'in araştırmalarının -tespit edebildiğimiz kadarıyla- tam bir bibliyografyasını, bildirinin kaynakça kısmında vermeyi uygun gördük.

4 Steven Runciman (7.07.1903-1.10.2000), Haçlı Seferleri'nin en önemli tarihçilerinden biri olmanın yanı sıra, Bizans çalışmalarının en büyük otoritelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Runciman; 1941-1944 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nin davetiyle misafir öğretim üyesi olarak Türkiye'de çalışmış ve bu üniversitenin Ortaçağ Kürsüsü'nün gelişimine destek vermiştir. Ayrıca Fikret Işıltan tarafından dilimize kazandırılan abidevi 3 ciltlik *Haçlı Seferleri Tarihi* ve Derin Türkömer tarafından çevrilen *Konstantinopolis Düştü 29 Mayıs 1453* adlı çalışmalarıyla da Türkiye'de Ortaçağ tarihi meraklıları tarafından da çok iyi bilinmektedir. Özellikle *Haçlı Seferleri Tarihi* eseri hâlen standart bir ders kitabı olarak tarih bölümlerinde öğrencilere tavsiye edilmektedir.

5 Bryer'in ölümünden sonra meslektaşları ve ailesi tarafından hazırlanan hatıra kitapçık onun özellikle Trabzon İmparatorluğu tarihi çalışmalarına yaptığı eşsiz katkıları özetler niteliktedir. Bk. Bryeriana: Anthony Applemore Mornington Bryer Remembered https://pontosworld.com/downloads/Bryeriana.pdf

6 A. A. M. Bryer, *The Society and Institutions of the Empire of Trebizond*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2 cilt, Oxford Üniversitesi, 1967.

7 Bryer'in bütün eserleri, Trabzon İmparatorluğu tarihi üzerine tarafımızdan hazırlanan doktora tezinde kullanılmıştır. Bryer'in bazı makalelerinin Variorum Yayınevi tarafından neşri için bkz. A. A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Londra, 1980.

8 A. A. M. Bryer ve D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, 2 cilt (Washington, D.C., 1985). Türkçe tercümesi için bkz. A. Bryer ve D. Winfield, *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, 2 cilt, çev. İ. Köse, Ankara, 2020.

9 Sinop'un tarihî coğrafyası ve yazıtları hakkında yapılan son çalışma için bkz. S. Redford, *İktidar İmgeleri: Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, çev. B. Cezar (İstanbul, 2014).

Kaynakça

ALİYAZICIOĞLU, Zeynep İnan, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Tarih Anlayışı", *4. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu, Bildiri Kitabı*, 1-3 Eylül 2016, Muğla 2016, s. 819-826.

ALİYAZICIOĞLU, Zeynep İnan, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 22 (2017), s. 209-226.

ALİYAZICIOĞLU, Zeynep İnan, *Jakob Philipp Fallmerayer ve Eserlerinde Bizans-Osmanlı Doğu İmgesi*, Ankara 2020.

BRYER, A.-WINFIELD, D., *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, 2 cilt, çev. İ. Köse, Ankara, 2020.

BRYER, Antony A. M., "A Byzantine Family: the Gabrades c. 979-c. 1653", University of Birmingham, *Historical Journal*, 12 (1970) s. 164-187.

BRYER, Antony A. M., "Byzantium: The Roman Ortodox World (1393-1492)", *The New Cambridge Medieval History*, VII c. 1415-c. 1500, Edited by Christopher Allmand Cambridge 1998, s. 771-795.

BRYER, Antony A. M., "Cultural Relations between East and West in the Twelfth Century", *Relations between East and West in the Middle Ages*, Edinburgh 1973, s. 77-94.

BRYER, Antony A. M., "Edward I and the Mongols", *History Today*, 14.10 (1964), s. 696-704.

BRYER, Antony A. M., "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, 29 (1975), s. 113-149.

BRYER, Antony A. M., "Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian embassy of 1460-1461", *Bedii Kartlisa*, 19-20 (1965), s. 178-198.

BRYER, Antony A. M., "Nineteenth Century Monuments in the city and vilayet of Trebizond", *Arkeion Pontou*, 32 (1972-1973), s. 269-278.

BRYER, Antony A. M., "Pisanello and the Princes of Trebizond", *Apollo*, 76 (1962), s. 601-603.

BRYER, Antony A. M., "Rural Society in the Empire of Trebizond", *Arkeion Pontou*, 28 (1966-67), s. 152-160.

BRYER, Antony A. M., "Shipping in the Empire of Trebizond", *Marriner's Mirror*, 52 (1968), s. 3-12.

BRYER, Antony A. M., "Some Notes on the Laz and the Tzan, Part 1", *Bedii Kartlisa*, 21-22 (1966), s. 174-195 ve 23-24 (1967), s. 129-136, 161-168.

BRYER, Antony A. M., "Some Trapezuntine monastic obits, 1368-1563", *Revue des études byzantines*, 34 (1976), s. 125-138.

BRYER, Antony A. M., "The Church of Hagia Sophia in Trebizond", *Apollo*, 89 (1969), s. 268-274.

BRYER, Antony A. M., "The estates of the Empire of Trebizond Evidence for their resources, products, agriculture and location", *Arkeion Pontou*, 35 (1979), s. 370-377.

BRYER, Antony A. M., "The Faitless Kabazitai and Scholarioi", *Maistor Classical Byzantine and Renaissance studies for Robert Browning*, Kamberra 1984, s. 309-327.

BRYER, Antony A. M., "The fate of George Komnenos, ruler of Trebizond (1266-1280)", *Byzantinische Zeitschrift*, 66 (1973), s. 332-350.

BRYER, Antony A. M., "The First Encounter with the West, AD 1050-1204", *Byzantium: An Introduction, ed. Philip Whitting*, 2nd Ed., London 1981, s. 85-110.

BRYER, Antony A. M., "The Grand Komnenos and the Great Khan at Karakorum in 1246", *Res Orientales*, 5 (1994), Itinéraires d'Orient Hommages à C. Cahen, s. 257-261.

BRYER, Antony A. M., "The Greek Historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage", *The Writing of History in the Middle Ages. Essay Presented to Richard Southern*, R. Davis-J. Wallace Hadrill, 1981, s. 471-493.

BRYER, Antony A. M., "The Late Byzantine Identity", *Byzantium. Identity, Image, Influence. XIX. International Congress of Byzantine Studies, Major Papers*, Kopenhagen 1996, s. 49-50.

BRYER, Antony A. M., "The late Byzantine monastery", *The Church in Town and Countryside*, D. Daker 1979, s. 219-241.

BRYER, Antony A. M., "The Latins in the Euxine", ACIEB XVe/Athens 1976, Rapports et co-rapports, I. Histoire, Atina 1976.

BRYER, Antony A. M., "The Littoral of the Empire of Trebizond and two Fourteenth Century Portolano Maps", *Arkeion Pontou*, 24 (1961), s. 97-127.

BRYER, Antony A. M., "The Means of Agricultural Production: Muscle and Tools", *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Angeliki E. Laiou, Editor-in-Cheif, Dumbarton Oaks Papers, Washington D. C. 2002, s. 101-113.

BRYER, Antony A. M., "The Pontic Greeks before the Diaspora", *Journal of Refugee Studies*, Vol. 4, No. 4, s. 327.

BRYER, Antony A. M., "The Question of Byzantine Mines in The Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum And The Mummy of Cheriana", *Anatolian Studies*, 32 (1982), s. 133-156.

BRYER, Antony A. M., "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusion", *The Empire of Trebizonde and the Pontos*, London 1980, s. 30-53.

BRYER, Antony A. M., "Trebizond and Rome", *Arkeion Pontou*, 29 (1969-70), s. 290-307.

BRYER, Antony A. M., "Trebizond and Serbia", *Arkeion Pontou*, 27 (1965), s. 28-40.

BRYER, Antony A. M., "Une église 'a la demande du client' a Trébizonde", *Proche-Orient chrétien*, 32 (1982), s. 216-234.

BRYER, Antony A. M., "Who was Eudokia/Ephemia?", *Arkeion Pontou*, 33 (1975-76), s. 17-24.

BRYER, Antony A. M., *Peoples and Settlement in Anatolia and Caucasus, 800-1900*, Variorum Reprints, London 1988 (Daha önce yayınlanmış XVII makale).

BRYER, Antony A. M., *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Variorum Reprints, London 1980 (Daha önce yayınlanmış XII makale).

BRYER, Antony A. M., *The Society and Institutions of the Empire of Trebizond*, Oxford unpublished D.Phil. thesis, Oxford 1967.

BRYER, Antony A. M.-S. Fassoulakis-D. M. Nicol, "A Byzantine Family: the Gabrades, An Additional Note", *Byzantinoslavica*, 36 (1975), s. 38-45.

BRYER, Antony A. M.-WINFIELD David, BALLANCE, Selina, ISAAC, Jane, *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos: A Source Book*, Ashgate Variorum 2002.

BRYER, Antony A. M.-WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, With Maps and Plans by Richard Anderson and Drawings by June Winfield, Volume I-II, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C. 1985.

Bryeriana: Anthony Applemore Mornington Bryer Remembered https://pontosworld.com/downloads/Bryeriana.pdf

REDFORD, S., *İktidar İmgeleri: Sinop İçkalesindeki 1215 Tarihli Selçuklu Yazıtları*, çev. B. Cezar, İstanbul, 2014.

VASILIEV, Alexander Aleandrovich, "Tarih ve Literatürde Trabzon İmparatorluğu", çev. Murat Keçiş-Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 29 (2020), s. 317-368.

VASILIEV, Alexander Aleandrovich, "The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, XV/I (1940-1941), s. 316-377.

II. BÖLÜM

OSMANLILARDAN CUMHURİYETE TRABZON'UN TARİHÎ PANORAMASI

Trabzon'un Fethi ve Osmanlı Dönemi'nde Trabzon'da Yapılan Vakıf Eserleri

Rıfat GÜNALAN
Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü

Giriş

Doğu Karadeniz'in tarihi, kültürel ve ticaret şehirlerinin başında gelen Trabzon, Değirmendere vadisinin Karadeniz'le buluştuğu sahanın batısındaki Boztepe'nin yamaçlarında inkişaf etmiştir. Kent, ilk asırlardan itibaren, Karadeniz'de ticaretle uğraşan devletler için büyük önem taşımıştır. Trabzon, zaman içerisindeki gelişmesini İran, Doğu Anadolu ve Mezopotamya üzerinden gelen ticari ürünlerin buradan Avrupa'ya nakledilmesine borçludur.[1]

Trabzon XI. yüzyılda kısa süreliğine Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Türk gazi ve komutanlarından Emir Ahmed, beraberindeki Emir Yâkub ile İsâ Böri Trabzon ve çevresini fethetmeye başlamış ve Trabzon Dukalığı'nın sınırları yavaş yavaş küçülmeye başlamıştır. 1204 yılında Latin kuvvetlerince yağmalanan Doğu Roma'nın dağılması üzerine Alexios Commenos, kendisini Doğu Roma'nın varisi ilan ederek Trabzon İmparatorluğu adıyla bir devlet kurmuştur.[2]

Osmanlı Türklerinin Trabzon ile ilk teması ise II. Murad devrinde meydana gelmiştir.[3] 1442 senesinde gemilerle Trabzon'a doğru hareket eden bir Osmanlı birliği şehri yağma ve tahrip etmiştir. 1453'te İstanbul'un fethini müteakip Trabzon İmparatoru Kalo Ionnes, Osmanlı Devleti'ne vergi vermeye başlamıştır. Bu arada Safevi Şeyhi Şeyh Cüneyd ve Canik bölgesinden kendisine katılan birkaç bin Türkmen, Trabzon'u ele geçirmek üzere harekete geçse de kaleyi zapt edemediğinden şehir düşmemiştir.[4] Bu harekete karşı Fatih, Sivas Beylerbeyi Hızır Bey'i kuvvetleriyle beraber Trabzon'a göndererek

hem Osmanlı Devleti'nin Trabzon İmparatorluğu üzerindeki tesirini pekiştirmiş, hem de Trabzon üzerindeki fetih hedefinin bir zeminini oluşturmuştur.[5] Trabzon şehri bu olaydan beş yıl sonra 1461 tarihinde Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Trabzon'un Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle Roma İmparatorluğunun son kalıntısı da tarih sahnesinden silinmiştir.[6]

Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi, idari yapısı, ekonomisi, mimari eserleri üzerine elbette gerek yüksek lisans ve doktora çalışmaları gerekse makale ve kitaplar olarak birçok çalışmalar yapılmıştır. Trabzon'un fethi ve vakıf eserlerine ait bu çalışmada daha önce tarihçiler tarafından pek fazla bilinmeyen ve kullanılamayan Muhammed Vâmık Şükrü Efendi tarafından müellif hattıyla meydana getirilmiş *Evkâf-ı Ümem Tarihi* adlı eser temel kaynak olarak ele alınmıştır. Bu eserde Fatih'in Trabzon'u fethi ve fethinden günümüze kadar Trabzon'da yapılan vakıf eserleri ele alınmıştır. Vâmık Şükrü Efendi eserinde, Trabzon Eyaleti dahilinde Ordu, Canik, Gümüşhane, Giresun, Bayburt, Rize, Artvin ve Lazistan'a ait vakıf eserlerine ait listeleri ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Öncelikle bu kadar geniş bir coğrafya birden fazla çalışmayı gerektireceğinden bu tebliğde sadece Trabzon merkez ve aşağıda verilen kaza, nahiye, köy ve mahallelerde yer alanlar ki; Akçaabat, Sürmene, Of, Maçka, Hemşin, Vakf-ı Kebir, Vakf-ı Sagir, Şarlı, Tonya ve Yomra gibi yerleşim yerlerindeki vakıf eserlerine ait kayıtların tespiti ile iktifa edilmiştir. Müellif'in bu vakıf eserlerin tespitinde birincil ve ikincil kaynaklara müracaat ettiği görülmektedir. Özellikle Trabzon ve kazalarına ait vakıf eserlerine dair bilgiler; bugün Vakıflar Arşivi Genel Müdürlüğü'nde yer alan Kuyûd-ı Vakfiye Kayıtları, Salnâmeler, Katip Çelebi'nin Cihannümâsı, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Evkaf Bütçe Defterleri gibi birincil ve ikincil kaynaklara istinaden ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada bazı hususlar ön plana çıkarılmak istenmiş olup bunlardan birincisi, Muhammed Vâmık Şükrü Efendi'nin, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeleri yoğun bir şekilde kullanarak telif ettiği *Evkâf-ı Ümem Tarihi* adlı eserini tanıtmaktır. İkincisi telif edilen eserde konunun esasını da içeren günümüzdeki Trabzon'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethi ve bölgenin İslamlaşmasını kolaylaştıran vakıf eserlerine dair bilgileri kronolojik bir sıra ile vermektir.

Çalışma öncelikle tanıtımını yapmaya çalıştığım *Evkâf-ı Ümem Tarihi*'nin müellifi Muhammed Vâmık Şükrü Efendi ile eserine dair bilgi-

lerle başlayıp makalenin konusuna dair bilgilerin sıralanması şeklinde devam edecektir.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nin yazarı Muhammed Vâmık Şükrü Efendi olup 1288/1871-1872 tarihinde Şam'da doğmuştur. Vâmık Şükrü Efendi, Süvari Alay Emini Ahmed Hamdi Bey'in oğludur. Dedesi, Mustafa Paşa b. Abdullah'tır. Vâmık Şükrü Efendi, bürokraside ilk olarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Masârifât İdâresi'nde daha sonra da Dâhiliye Nezâreti Muhâsebe Kalemi'nde görevlerde bulunup 1947 tarihinde vefat etmiştir.

Evkâf-ı Ümem Tarihi

Eser, İslam, Selçuklu ve Osmanlı vakıfları tarihi alanında Muhammed Vâmık Şükrü Bey tarafından yirmi beş yıllık bir emeğin mahsulü olarak ortaya konulmuştur. 1915-1940 yılları arasında 25 yıllık yoğun bir emekle ortaya konulan eser sekiz cilt ve yaklaşık 6000 sayfadan oluşmaktadır. Eser bugün İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nde üniversiteye vakfedilmiş olarak bulunmaktadır.

Müellif eserinde ilk olarak vakıf kavramını; İslam dini ve ulemasının görüşlerine yer vererek detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca vakfın sosyal dayanışma fonksiyonu ile medeniyet, ümran ve estetiğe dair yönlerini de anlatmaktadır. Vakıflar konusunda tarih yazmanın zorluklarını, alıntıların değerlendirilmesi, eserde vakıfların mevcut durumu, gelecekte uğrayacağı muhtemel sıkıntılar gibi birçok hususa değinilmektedir. Bununla birlikte vakıf eserlerinin ilk yapımından Cumhuriyet'e kadar olan süreçte geçirdiği değişimler de yer yer ele alınmaktadır.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nin ilk cildi 972 sayfa olup mukaddime ve medhal kısmıyla başlayıp İslam öncesi devletlerdeki vakıf benzeri uygulamalar ile İslam'ın ilk yıllarına ait vakıflara ait bilgiler verilmektedir. Gayr-ı Müslim toplumlarda vakıf anlayışı, uygulama şekilleri, vakıf müesseseleri gibi konular detaylı ve akademik üslupla değerlendirilmiştir. Cildin son konusunu ise müellifin eserlerinden biri olan *Kıssa-i Ashâb-ı Kehf* adlı eserin tanıtımı oluşturmaktadır.

İkinci cilt 981 sayfa olup "*İslam'da Vakfın Aslı*" adlı başlıkla başlayıp "*Enbiya-i İzâm Evkafı*" ile son bulmaktadır. İslam'ın ilk yıllarında ya-

pılan cami, mescit, türbe, kütüphane, imaret gibi vakıf müesseseleri ve eserleri gerek liste olarak tek tek özet bir şekilde gerekse değişik kaynaklara istinaden ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

Üçüncü cilt 772 sayfa olup Yemen'de teşekkül eden hükümetlerden "Benî Ziyad" başlığı ile başlamaktadır. 113. sayfada Gaznevîler Devleti'nin teşkilat yapısı ve burada görev yapan üst düzey yöneticiler ile bunlara ait vakıflara yer verilmektedir. Kirman Selçûkîleriyle devam eden cilt genelde Büyük Selçuklu Devleti dönemi ile Anadolu Beylikler dönemine ait tarihi olaylar ve kişileri ele almaktadır. Bu dönemde yapılan vakıf eserleri yukarıda ifade edilen usül üzere yer almaktadır.

Dördüncü cilt 838 sayfadan müteşekkil olup Osmanlı dönemi sultanları, hânedan üyeleri, devlet erkanı ve devrin eşraf ve ricaline ait vakıf kayıtları yer almaktadır. Bu cildin dokuzuncu sayfasında Osmanlı padişahları ve hüküm sürdükleri süreler kronolojik olarak verilmektedir. Her padişahın saltanat döneminin idari ve siyasi durumu, siyasi çekişmeler, ekonomik ve sosyal durum anlatıldıktan sonra vakıf eserleri; önce dönemin sultanına ait hayır eserleri, daha sonra döneme ait yapılan hayır eserleri başlıkları altında; cami, türbe, zaviye, imaret, medrese, kütüphane, çeşme, namaz-gâh, sebil, tekke, ayazma vs. şeklinde genelde kronolojik bir sıra takip edilerek verilmektedir. Genel bir tanıtımdan sonra ilk Osmanlı sultanı, Osman b. Ertuğrul Bey (699-726)'e ait dönemin özellikleri ve vakıf eserleri ile başlayıp IV. Sultan Mehmed b. Sultan İbrahim (1058-1099)'in dönemine ait âsâr-ı hayriye ile sona ermektedir.

Beşinci cilt 720 sayfadan oluşmakta olup II. Sultan Süleyman b. İbrahim (1099-1102)'in saltanat dönemi ile başlayıp Sultan Mehmed Reşad b. Abdülmecid'e ait hayır eserleri ile sona ermektedir.

Altıncı cilt 867 sayfa olup Osmanlılar devrine ait olup târîh-i inşâları ve bânîleri bilinmeyen âsâr-ı hayriyeyi içermektedir. Burada yer alan kayıtların *Kuyûd-ı Vakfiye* ve diğer bilinen kaynaklardan toplanarak yazıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca bu cilt oluşturulurken yaşanan sıkıntılar: "*Şehir, kasaba ve köy isimlerine ait hatalar, bilinenlerin aynen yazıldığı bilinmeyenlerin okunduğu gibi yazıldığı, ayrıca daha önce farklı bir şehre bağlı olanlar sonraki vilayet taksiminde başka illere bağlanması*" şeklinde ifade edilmektedir. Bu ciltteki vakıf kayıtları Ankara şehriyle başlamış Kırım ve Mısır'la sona ermektedir.

Yedinci cilt 937 sayfadır. Bu cilt müellifin eserlerinden *Risâle-i İbn-i Zeydun Tercümesi* adlı eserin tanıtımıyla bitmekte ve genelde Rumeli bölgesine ait bânîleri ya da inşâ tarihi bilinmeyen vakıf eserlerini içermektedir. Burada verilen vakıf kayıtları şehir adına göre düzenlenmiştir. Ancak bu cildin son kısmı sadece Rumeli bölgesi değil değişik dönemlerde yapılan bânî veya inşâ tarihi bilinmeyen diğer vakıf kayıtlarını da içermektedir.

Sekizinci cilt bütün ciltlerin indeksinden oluşmaktadır. İndeksler alfabetik olarak şehir, isim ve kavram adlarına göre ayrı ayrı düzenlenmiştir.

Trabzon'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethi ve Trabzon ile kazalarına ait vakıf kayıtlarının tespiti işlemi 4 ve 5. ciltlerdeki Osmanlı dönemiyle başlamaktadır. Altıncı ciltte ise daha çok banileri bilinen ancak vakıf tesis ve tarihi belirtilmeyen listelerle devam edip nihayete ermektedir.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Trabzon'un Fethi

Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi* adlı eserinde Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra yaptığı diğer fetihleri kronolojik bir sıra takip ederek vermektedir. İstanbul'un fethi oldukça detaylı bir şekilde anlatıldığı halde Fatih Sultan Mehmed'in yaptığı veya döneminde yapılan fetihlere dair detaylı bilgiler verilmediği görülmektedir. Fethedilen bölge ve şehirlere ait bilgiler tarih sırasına göre özet bir şekilde verilmekle iktifa edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'un fethine kadar yapılan sefer hazırlıkları da yine özet bir şekilde eserde yer almaktadır. Bu bilgilere göre öncelikle Fatih, Rumların elinde kalan yerlerin zaptını Zaganos Paşa'ya havale ettiği kendisinin Kuzey'e doğru giderek Posnice, Lesterana, Kartina ve Samnikos kalelerini zapt ve Toma Palolog hanedanının Mora Şubesini de 864/1459 senesinde yok ettiği belirtilmektedir.

Fatih, Trabzon'un fethi gayesiyle 1459 senesi içerisinde Karadeniz sahiline geçerek karadan, Sadrazam Mahmud Paşa ise denizden olmak üzere Amasra üzerine gitmişlerdir, Amasra'da bulunan Cenevizler aman dileyip savaş yapmadan burayı teslim etmeleri üzerine Sinop'a yönelinmiştir. Müellif, Sinop'un zaptının Fatih'in siyasi maksatlarından biri olduğunu ifade etmektedir. Sinop ve Kastamonu hakimi İsfendiyarzâde İsmail Bey'in biraderi Kızıl Ahmed Bey'in padişahın

hizmetinde ve biraderinin aleyhinde olduğu belirtilmektedir. Sadrazam Mahmud Paşa da Kızıl Ahmed Bey'in tarafını tutmaktadır. Osmanlı donanması Sinop'a sevk olunup Mahmud Paşa donanmanın asıl yönünün Trabzon olduğunu İsmail Bey'e bildirip askeriyle Ankara'ya gelmesi için kendisine nâme-i hümâyûn göndermiştir. İsmail Bey, oğlu Hasan Bey'i bir miktar askerle Ankara'ya yollar. Fatih, İsmail Bey'in oğluna "*Git babana söyle; Sinob bana lâzımdır vermezse zorla alırım*" diyerek geri göndermiştir. Kızıl Ahmed Bey'e de Kastamonu Beyliği tevcih edilir.

İsmail Bey Kastamonu'dan Sinop'a kaçmıştır. Sadrazam Mahmud Paşa Sinop'u muhasara edip kale dibinden, burç üzerinde duran İsmail Bey'e, mukavemet mümkün olmadığından padişaha inkıyâd etmesinin lüzumunu anlatır. İsmail Bey padişahın kahrından çekindiğini söyler. Mahmud Paşa padişahtan afv u ihsan fermanı istihsâl etmesiyle İsmail Bey Sinop Kalesi'ni teslim etmiştir. Fatih Sultan Mehmed, İsmail Bey'e çok iltifat edip kendisine Yenişehir, İnegöl, Yarhisar taraflarını has tayin eyler. Oğlu Hasan Bey'e de Bolu sancağını verip Kızıl Ahmed Bey'in Kastamonu Beyliği, sancak beyliğinden başka bir şey olmadığından İsfendiyaroğulları hükumetine bu şekilde son verilmiştir.

Akkoyunlulardan meşhur Uzun Hasan, Sultan Mehmed Fatih'in itaatinde bulunan Koyunhisar sahibi Hüseyin Bey'i avda bulunduğu sırada esir ederek Koyunhisar'ı zabt eylemesi üzerine[7] Fatih, Anadolu Beylerbeyi Şarabdar Hamza Bey'i hisarın alınmasına memur eder. Hamza Bey kaleyi muhasara ettiyse de fethedemediğinden Uzun Hasan'ın tasarrufunda bulunan Ermeni köylerini askere yağmalatmıştır. Uzun Hasan da padişaha tabi olan Müslüman köylerini tahrip ettirmiştir. Padişah hisarın fethedilemediğini haber alınca 865/1460 baharında bizzat hareket ederek Uzun Hasan, Kemah civarındaki mevâki'-i münî'aya sığındı. Osmanlı ordusunun bir fırkası Koyunhisarı'nı muhasara ve zabt ettiği gibi ordunun önünde bulunan Gedik Ahmed Paşa da Uzun Hasan'ın ammizâdesi Hurşid Bey'in fırkasına bir gece vakti tesadüf edip fırkayı münhezim ve perişan eylediğinden Uzun Hasan validesi Sâre Hâtûn'u Çemişkezek'in hakimi Kürd Şeyh Hasan ile beraber sulh antlaşması için Fatih Sultan Mehmed'e gönderir. Fatih sulhü kabul etmiştir. Fakat Trabzon İmparatoru, damadı olan Uzun Hasan'a güvenerek devlete verilen haraç konusunda gevşek davranmış ve bunun üzerine anlaşma bozulmuş olduğundan padişah ordusuyla Trabzon üzerine gitmiştir. Fatih, Sadrazam Mahmud

Paşa'yı da donanmayı alıp gelmesi için Sinop'a göndermiştir. Trabzon o vakit Rum İmparator hanedanlarından David Kominos'un elinde idi. Kominoslar haçlıların İstanbul'u istilasından itibaren bu bölgede hüküm sürmektedirler.

Sultan Fatih karadan ve Mahmud Paşa denizden Trabzon'u tazyik etmeleriyle imparator kaleyi teslim etmek zorunda kalmıştır. David Kominos'un maişetine yeterli haslar tayin olunarak ailesiyle beraber İstanbul'a gönderilmiştir. Trabzon İmparatorluğu da bu suretle 865/1461 tarihinde "*harîta-i âlemden*" yani dünya haritasından silinmiştir.[8]

Trabzon'un fethinden sonra Trabzon ve çevresinin İslamlaşma çalışmaları yoğunlaşmıştır. Bu İslamlaşma çalışmalarının başında Fatih'in, hanedan üyelerinin, devlet ricali ve şehrin ileri gelenlerini Trabzon şehri ve bölgede yaptıkları inşa ve imar faaliyetleri ile vakıf eserlerinin önemli bir rol oynadığı kuşkusuzdur.

Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'daki Vakıf Eserleri

Fatih Sultan Mehmed Han'ın *Evkâf-ı Ümem Tarihi* adlı eserde isimleri geçen 3 cami ve bir mescide ait vakıf eserlerinden bahsedildiği görülmektedir. Bunlara ait kayıtları şu şekildedir:

Mescid: Trabzon'da. Karabaş Mescidi nâmıyla ma'rûfdur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*].[9]

Câmi: Trabzon'da Ortahisâr'da. Kiliseden muhavveldir. Ayasofya Câmii nâmıyla meşhûrdur. Fi'l-asıl Romalılardan Bizanslılara intikâl etmiş bir kilise idi. Fâtih Trabzon'u feth ettiğinde bunu câmi'a tahvîl etmiştir. Fâtih, caminin bitişiğine bir de medrese inşa etmiştir. *Kuyûd-ı Vakfiye'den Trabzon Birinci Esâs Defteri*'nde kaydı bulunmaktadır. [*Evliyâ Çelebi*, c. 2, s. 88-94] Bu caminin tetimmâtından olmak üzere bir mekteb, bir dârülkurrâ ve bir imaret dahi gösterilmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre kilisenin camiye tahvilinin Gürlet Ali Bey isminde bir vali tarafından 991/1583 tarihinde padişahın izni ile olduğu ifade edilmektedir. Bu cami hakkında müellif tarafından eserin üç farklı yerinde aynı bilgilerin tekrar ettiği görülmektedir.[10]

Câmi: Trabzon'da Yeni Cum'a mahallesinde. *Kuyûd-ı Vakfiye'den Trabzon Birinci Esâs Defteri*'nde kaydı vardır.[11]

Câmi: Trabzon'da Kendinar mahallesinde.[12]

II. Sultan Bayezid'in Trabzon'daki Vakıf Eseri

Evkâf-ı Ümem Tarihi'ndeki kayıtlarda Sultan II. Bayezid'e ait bir cami vakfından bahsedilmektedir. Müellif Trabzon'daki camiye ait bilgiyi Evliya Çelebi'ye istinaden vermekte olup detay vermemektedir.

Câmi: Trabzon'da Gönye Kalesi'nde. [*Evliyâ Çelebi,* c. 2, s. 359][13]

I. Sultan Selim'in Annesi Aişe Gülbahar Hatun'un Vakıf Eseri

Sultan I. Selim'in annesi Aişe Gülbahar Hatun'a ait bir külliyeden bahsedilmektedir. Bu külliye içerisinde cami, medrese, darüzziyafe, matbah, mekteb ve türbenin olduğu bunun da muhtemelen Sultan I. Selim tarafından yaptırılmış olduğu ifade edilmektedir. Müellif bu vakıf eserlerini, Katib Çelebi'nin *Cihannümâsı*, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*, Atâî'nin *Zeyl-i Şakâyık*'ı, *Hammer Tarihi'nin Türkçe Tercümesi* ve *Kuyûd-ı Vakfiye'den Trabzon Birinci Esas Defteri*'ne istinaden detaylı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

Câmi, Medrese, Dârüzziyâfe, Matbah, Mekteb ve Türbe: Trabzon'da. Câmii Hâtûniyye nâmıyla ma'rûfdur. Birinci Sultan Selîm'in vâlidesi Âişe Gülbahar Hâtûn'un âsârı hayriyyesidir. İhtimâl ki validesi adına Sultan Selim yaptırmıştır. Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ*'da şöyle demektedir:

"*Sultan Selim'in vâlidesi orada Trabzon'da vefât etmekle sûrun cânib-i garbîsinde hâric -i Bâb-ı Zaganos'da defn olundu. Meşhedi kurbunda bir câmi binâ edildi ve bir medrese ve dârüzziyâfe ve bir matbah ve fırın ve müsâfirîn için ıstabl yapıldı ve bir mekteb inşâ olundu*".

[*Evliyâ Çelebi* dahî *Seyâhatnâmesi*'nde c. 2, s. 94] şöyle söylüyor: "*Sultan Selim-i Evvel Trabzon'da hâkim iken vâlide-i mükerremeleri merhûm olduğundan Zağanos kapısından taşrada bir kubbe-i pür-envâr içinde defn olunmuştur. Türbedârları cüz'hânları doksana kadar varır beher gün üzerinde hatm-i şerîf tilâvet olunur merhûm sâhibetü'l-hayrât Râbi'a-i Adeviye misâl afîfe bir hatûn imiş, kubbe-i pür-envarı gâyet musanna'dır sâfî resâs-ı hâlis ile mestûr bir kubbe-i pür-nûrdur câmi dahî türbe cenbindedir*"

Kuyûd-ı Vakfiye'den Trabzon Birinci Esâs Defteri'nde bunlardan "*Nefs-i Trabzon'da Sultan Selim-i Evvel Vâlidesi Gülbahar Sultan Câmii ve Medresesi ve İmâreti*" diye bahs edilmiştir. [*Hammer Târîhi*'nde Türkçe Tercümesi, c. 3, s. 62] Caminin Selim-i Evvel'in vâlidesinin türbesi kurbun-

da olduğunu ve İmâret Câmii denildiğini beyan edip "M*ektebi, imâreti, matbahı, fırını vardır. İmâretten günde iki def'a fukarâ ve talebeye ekmek verilir müsâfirîn hayvânâtı içün bir de ahır yapılmıştır*" demiştir.

Atâî'nin *Zeyl-i Şakâyık*'da [s. 11] "*Trabzon'da Sultâniye Medresesi*" dediği bu medrese olacaktır.[14]

Kanuni Sultan Süleyman Zamanında Yapılan Vakıf Eserleri

Kanuni Sultan Süleyman'ın şahsına ait Trabzon'da bir vakıf eseri belirtilmemiştir. Ancak dönemin paşalarından Mirliva Mustafa İskender Paşa'nın; cami, medrese, dârülkurrâ ve mektepten oluşan külliye tarzında bir vakıf eseri Evliya Çelebi'ye istinaden verilmektedir. Kanuni dönemine ait ikinci eser ise Erdoğdu Bey tarafından önceleri mescid iken camiye çevrilen eseridir. Bu camiye dair bilgiler de Evliya Çelebi'ye istinaden tek satır olarak verilmiştir.

Câmi, Medrese, Dârülkurrâ ve Mekteb: Trabzon'da. İskender Paşa'nındır. Bu zat Mirlivâ Mustafa İskender Paşa'dır. Vezîr olmamıştır. Hayratını 936/1529'da yaptırmıştır. İskender Paşa 940/1533 tarihinde vefat ettiği ancak tercüme-i hâline rastlanılmadığı belirtilmektedir. [*Evliyâ Çelebi*, c. 2, s. 88-89] Bu hayrattan bahs ediyorsa da İskender Paşa hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.[15]

Câmi: Trabzon'da Hâtûniye Câmii'nin Güneyi'nde Tekfursarayı mahallesinde. Aslında mescit iken 985/1577 senesinde Erdoğdu Bey tarafından camiye çevrilmiştir. Evliyâ Çelebi [c. 2, s. 88] gâyet mevzûn ve musanna' bir minaresi olduğunu beyan etmektedir.[16]

Sultan Abdülmecid Zamanında Yapılan Vakıf Eserleri

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Kanuni döneminden Sultan Abdülmecid dönemine kadar ki sürede Trabzon ve çevresinde yapılan vakıf eserleri hakkında her hangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu dönemde vakıf eseri yapılmadı mı veya yapıldı müellif tarafından tespit edilemedi mi bu konuda bir bilgi bulunmamaktadır. Sultan Abdülmecid döneminde ise Şirin Hatun mahallesinde Elhâc Abdullah Efendi tarafından yapılan vakıf eserine ait bir adet kayıt tespit edilmiştir.

Câmi: Trabzon Şirin Hâtûn mahallesinde. Elhâc Abdullah Efendi b. Yahya Efendi'nindir. Vakfiyesi Arapçadır. Tarihi: Gurre-i Rebî'ülevvel sene 1207/17 Ekim 1792'dir.[17]

II. Sultan Mahmud Döneminde Yapılan Vakıf Eserleri

Müellif'in verdiği bilgilere göre Trabzon'da en çok vakıf eserlerinden biri Sultan II. Mahmud döneminde yapılmıştır. Bu dönemde Sultan II. Mahmud'a ait bir vakıf eseri görülmemekle birlikte döneminde iki adet kütüphane, bir cami ve medrese, bir medrese ve bir cami olmak üzere toplamda beş adet vakıf eseri görülmektedir.

Câmi ve Medrese: Trabzon'da Akçaâbâd kazâsının Şarlı nâhiyesinde çeşme önündedir. Uzunzâde Mehmed Ağa'nındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: Gurre-i Şaban 1252/11 Kasım 1836'dır.[18]

Kütübhâne: Trabzon'da İmâret mahallesinde Hâtûniye Medresesi'ndedir. Hazînedârzâde Osman Paşa'nındır. Mevcûdu 444 kitap olduğu ve 1260/1844'de tesis edildiği Maarif Salnâmesine istinaden haber verilmektedir.[19]

Kütübhâne: Trabzon'da Ortahisâr'da. Fetvâhâne Kütübhânesi nâmıyla yâd olunur. Hazînedârzâde Osman Paşa'nındır. 451 cilt kitap mevcudu olup 1261/1845'de tesis edildiğini Maarif Salnâmesi yazmaktadır.

Osman Paşa, kapıcıbaşı ve Canik muhassılı olup 1243/1827'de mirâhor pâyesi verilmiştir. 1244/1828'de vezâretle Sivas ve bir hafta sonra da Trabzon vâlisi olmuştur. 1248/1832'de Sivas vilâyeti inzimâmıyla da Mısır hazine memuru olarak tayin edilmiştir. 1249/1833'de Sivas uhdesinden alınmıştır. Rebî'ülâhir 1257 /Ekim 1852'de Trabzon'da vefât eylemiştir.[20]

Medrese: Trabzon'da Polathane/Pulathane kasabasında olup Salihzâde Ali Ağa'nındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 21 Safer 1254/16 Mayıs 1838'dir. Gurre-i Ramazan 1252/10 Aralık 1836 tarihli bir vakfiyesi daha vardır. Bu vakfiyede medresenin Polathane kasabasında Makbere Camisi'nin bitişiğinde olduğu belirtilmektedir.[21]

Câmi: Trabzon'da Mağara-i Zîr Mahallesi'nde olup İsmail Efendi b. Mehmed'indir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 25 Zilhicce 1258/27 Ocak 1843'dür.[22]

II. Sultan Abdülhamid Han Zamanında Yapılan Vakıf Eserleri

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Trabzon'da sultana dair bir vakıf eseri görülmemektedir. Ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde Trabzon merkeze bağlı köy, kaza ve nahiyelerinde 6 adet

medrese, 4 adet cami ve bir de cami ile nakşibendi dergahı olmak üzere toplamda 11 vakıf eserinin vücuda getirildiği görülmektedir.

Câmi: Trabzon'da Sürmene nâhiyesinde Hamzgân karyesinde. Hacı Beyzâde Ömer Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 15 Safer 1284/18 Haziran 1867'dir.[23]

Medrese: Trabzon'da İskender Paşa Câmii ittisâlinde. Trabzon Rüsûmât Müdürü Rahmi Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 28 Şabân 1294/7 Eylül 1877'dir.[24]

Câmi: Trabzon'da. Hasan Reisoğlu Elhâc Mustafa'nındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 27 Rebî'ülâhir 1295/30 Nisan 1878'dir.[25]

Medrese: Trabzon'da Pazar mahallesinde olup Hattat Mehmed Ali Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi:25 Şevvâl sene 1300/29 Ağustos 1883'dür.[26]

Medrese: Trabzon'da Akçaabad nâhiyesinde Metinkına karyesinde. Kazoğlu Hüseyin ve Hüseyinoğlu Ebûbekir Ağaları'ndır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Târîhi: 13 Şevval 1302/26 Temmuz 1885'dir.[27]

Medrese: Trabzon'un Tonya nahiyesine bağlı Ağırköy karyesindedir. Fettahoğlu Ahmed Efendi ve köy ahalisi yaptırmışlardır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: Gurre-i Muharrem 1306/7 Eylül 1888'dir.[28]

Medrese: Trabzon'da Akçaabad kazasında Sedkese karyesinin Gülsabah mahallesindedir. Bulutzâde Mustafa Efendi b. Ali'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi: 6 Rebî'ülâhir 1308/19 Kasım 1890'dır.[29]

Câmi: Trabzon'da Haçadora karyesinde. Kadirzâde Ali Hüseyin Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi:12 Cumâdelâhire 1310/1 Ocak 1893'dür.[30]

Câmi ve Nakşibendi Dergâhı: Trabzon'un Hisar karyesinde olup Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa'nındır. İki vakfiyesi olup ikisi de Türkçe'dir. Birinin tarihi 23 Cumâdelâhire 1309/24 Ocak 1892'dir. Diğerinin Selh-i Zilkade 1316/11 Nisan 1899'dır.[31]

Câmi: Trabzon'un Terzik karyesinde olup Abanoszâde Mehmed Ağa'nındır. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi 22 Rebî'ülevvel 1330/11 Mart 1912'dir.[32]

Medrese: Trabzon'un Gölkirişi karyesinde olup Ciruzâde Osman Efendi'nindir. Vakfiyesi Türkçe'dir. Tarihi 22 Cumâdelûlâ 1330/9 Mayıs 1912'dur.[33]

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde Trabzon, Kazâ ve Nâhiyelerine Tabi Köylerdeki Vakıf Eserleri Listeleri

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nin altıncı cildinde özellikle şehir, kasaba, kaza adları altında vakıf eserlerine ait listeler bulunmaktadır. Bu listelerin özellikleri inşa ve vakıf tarihlerine ait bilgilerin belirtilmemesidir. Buradaki vakıf eserleri öncelikle vilayet, şehir, kaza, nahiye isimlerinin altında vakıf eserinin adı, bânîsi ve vakfın nerede kayıtlı olduğu ifade edilmektedir. Vâkıfın isminden sonra vakfın kaydedildiği bölüm "*Kuyûd-ı Vakfiye*", "*Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*" veya "*Maarif Salnâmesi*" şeklinde ifade edilmiştir. Trabzon merkez ile Trabzon'a bağlı kazalardan: Akçaabad, Of, Sürmene, Hemşin, Vakf-ı Kebîr, Vakf-ı Sagîr, Maçka, Yomra, Tonya ve Şarlı'da inşa edilen vakıf kayıtları bu bölümde değerlendirilmiştir.

Kuyûd-ı Vakfiye'de Trabzon Vakıfları[34]

Müellif, Trabzon içerisinde yer alan Cami, Mescit, Medrese, Muallimhane gibi vakıf eserlerini Kuyûd-ı Vakfiye'de tespit edip bir liste halinde vermiştir. Buna göre 46 cami, 7 mescit, 4 medrese, 3 cami ile medrese, 1 medrese ile mekteb ve 1 muallimhâne olmak üzere toplamda 62 vakıf eserine ait bilgiler aşağıdaki şekilde verilmiştir. Buradaki kayıtlardan vakıf eserlerinin gerek merkezdeki mahallelerde gerekse Trabzon'a bağlı köyler ile bulundukları yerlerin isimleri vâkıfları ile birlikte kaydedilmiştir. Bu listelerde yer alan vakıf eserlerine ait detaylı bilgi verilmemiştir.

[Anadolu'nun Karadeniz sâhilinde vilâyet merkezi meşhûr bir şehirdir]

Câmi: Trabzon'da Simone karyesinde. Nuroğlu Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Trabzon'da Câmii Cedîd mahallesinde. Molla Mîrî Mescidi'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Tekfur Çayırı mahallesinde. Hasan Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Tekfur Çayırı mahallesinde. Aslı kilisedir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Pazarkapısı Camii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi ve Medrese: Trabzon'da. Serrâczâde Elhâc Mustafa Efendi b. Ali'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Araste Çarşısı'nda. Hasan Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Boztepe mahallesinde. Gözaçan Hacı Ahmed Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Ortahisar mahallesinde. Musa Paşa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Debbağhâne mahallesinde. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Kemerkaya Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Hacızâde Hurşid Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Süleyman Bey'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Hacı Kasım'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Demirciler karyesinde Şâtırzâde İbrahim Ağa Hanı ittisâlinde. Elhâc Salih Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Likone karyesinde. Sis Yaylağı'nda. Veli Hasanzâde Hacı Mehmed Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Aytala karyesinde. Hacıoğlu Hacı Ömer Ağa b. Emin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Semerciler Çarşısı'nda. Hacı Ebûbekir'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Anika karyesinde. İbrahim Ağa b. Ömeri'ndir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Maltikayto karyesinde. Ali b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Tavâşî Mahmud Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Boztepe mahallesinde. Ketancızâde Mehmed Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Gümrük karyesinde. Nakîbü'l-eşrâf Hacı Abdullah Efendi b. Yahya Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese ve Mekteb: Trabzon'da Kabak Meydanı mahallesinde. Hamza Paşa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Ruha/Revha karyesinde. Hacıoğlu Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Aşağı Boztepe mahallesinde. Tavanlı Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Trabzon'da. Şirin Hâtûn'undur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Trabzon'da. Hâtûniye Medresesi'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Trabzon'da. Çarşı mahallesinde Yeni Câmii karşısında. Elhâc Ali b. İsmail'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi ve Medrese: Trabzon'da Hacı Kasım mahallesinde. Müftü Hacı İsmail Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Bayram Bey mahallesinde. Müftizâde Nuh Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Kabak Meydanı'nda Hamza Paşa Medresesi civârında. Semerkandî Hasan Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi ve Medrese: Trabzon'da Zeytunluk'da. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Trabzon'da. Zeytunluk Câmii kurbunda. Trabzon vâlisi Mustafa Paşa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da Tavas karyesindedir. Hüseyin Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Hoca Halil mahallesinde. Mehmed Said ve Hacı Abdullah'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Mumhâne kurbunda. Elhâc Osman Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Kudreteyn mahallesinde. Manastır Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Trabzon'da. Pazarkapısı mahallesinde. Hattât Mehmed Ali Efendi b. Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Yavebolu karyesinde. Receb Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Çıkanevi/Çıkanoy karyesinde. Yanika mahallesinde. Mollaoğlu Emîn Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Tekfur Çayırı'nda. Seyyid Hüseyin Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Eskisaray Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mu'allimhâne: Trabzon'da. Aşağı Hisar'da. Pazarkapısı mahallesinde. Hacı Ahmedzâde Hacı Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Trabzon'da. Cevizlik karyesinde. Feyziye Medresesi'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Koril karyesinde. Hasan b. Ali'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Molla Siyah Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Şirin Hâtûn Mahallesinde. Hacı Abdullah Efendi b. Elhâc Yahya'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Kasım Ağzı karyesinde. Hastazâde Mustafa b. Ali'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Serbevvâbîn Hasan Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Elhâc Mustafa Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Tekye Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Sarmaşık Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Muhyiddin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Kâşif Kızı Râbi'a Hâtûn'undur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Kule Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Trabzon'da. Mağara-i Zîr'de. Hallâc İsmail Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Trabzon'da. Hoca Hayreddin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi:: Trabzon'da. İskender Paşa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*] bu câmiin ittisâline 1294'de Trabzon Rüsûmât Müdîri Ra'mi Efendi bir medrese inşâ etmiştir. [*Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 5, s. 652]

Câmi: Trabzon'da. İskender Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Amasya Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Trabzon'da. Ağanos Câmii'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Trabzon'da. Nûrullah Mescidi'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Trabzon'da. Saçlı Hoca Mescidi'dir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Kal'a derûnunda. Molla Sinan'ındır. [*Evkâf 1327 Bütçesi,* s. 546]

Evliya Çelebi'de Trabzon Câmileri[35]

Müellif, Trabzon'daki camilere dair verdiği bilgileri Evliya Çelebi Seyahnâmesi'ndeki bilgilere dayandırmakta ve ayrı bir liste halinde vermektedir. Bu listede iki cami hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan ilki Ortakale'de bir minareli şirin bir camidir. İkincisi ise Yeni Cami olarak bilinen kiliseden çevrilmiş bir cami olarak kaydedilmiştir.

[Karadeniz sâhilinde Vilâyet merkezi bir şehirdir.]

Câmi: Trabzon'da Ortakal'a'da. Bir minareli şirin bir camidir. [*Evliyâ Çelebi*, c. 2, s. 87]

Câmi: Trabzon'da Yeni Câmii'dir. Evvelce kilise idi sonra İslâm mahalleleri arasında kaldığından camiye tahvil edilmiştir. [*Evliyâ Çelebi,* c. 2, s. 88]

Maarif Salnâmesi'nde Trabzon Vilâyeti Medrese ve Kütüphaneleri[36]

Müellif, Trabzon içerisinde inşa edilmiş medrese ve kütüphaneleri *Maarif Salnâmesi*'ne göre ayrı bir liste halinde tespit etmiştir. Buna göre Trabzon'un farklı mahallelerinde 7 adet medrese 3 adet de kütüphane vakfını Maarif Salnâmesi'ne istinaden kaydetmiştir. Ancak Medreselerin bânileri, inşa ve vakfiye tarihlerine dair bilgi vermemektedir. Ancak kütüphanelerin vâkıfları, vakfiye tarihleri ve içerisinde bulunan kitapların sayısı belirtilmiştir. Buna göre Ortahisar Medresesi Kütüphanesi Ortahisar'da Sarrâczâde Mustafa Efendi tarafından vakfedilmiş ve içerisinde 612 cilt kitap bulunmakta ve 1176/1762 tarihinde tesis edildiği belirtilmektedir. İkinci kütüphane İmâret Medresesi Kütüphanesi olup İmâret mahallesinde Hazinederzâde Osman Paşa tarafından inşa edilip içerisinde 444 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi 1260/1844'dür. Son kütüphane Fetvâhâne kütüphanesi olup yine İmâret mahallesinde Hazînedarzâde Osman Paşa tarafından vakf edilip 451 kitabı içermektedir. Tesis tarihi ise 1261/1845'dir.

Nefs-i Trabzon

İmâret Medresesi: Trabzon'da İmâret mahallesinde. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Ortahisar Medresesi: Ortahisar mahallesinde. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Pazarkapı Medresesi: Pazarkapı mahallesinde. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

İskender Paşa Medresesi: Meydan-ı Şarkî mahallesinde. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Hamza Paşa Medresesi: Küçük İmâret mahallesinde. **(***Maarif Salnâmesi 1318*)

Zeytunluk Medresesi: Zeytunluk mahallesinde. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Çarşı Medresesi: Çarşı'da. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Ortahisar Medresesi Kütübhânesi: Ortahisar mahallesinde olup Sarraczâde Mustafa Efendi'nindir. Kitapların adedi 612'dir. Tesis tarihi 1176/1762. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

İmâret Medresesi Kütübhânesi: İmâret mahallesinde olup Hazînedarzâde Osman Paşa'nındır. Kitapların adedi 444'tür. Tesis tarihi 1260/1844 (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Fetvâhâne Kütübhânesi: Ortahisar mahallesinde olup Hazînedarzâde Osman Paşa'nındır. Kitapların adedi 452'dir. Tesis tarihi 1261/1845'dir. (*Maarif Salnâmesi 1318*)

Kuyûd-ı Vakfiye'de Akçaâbâd Kazâsı Vakıfları

Kuyûd-ı Vakfiye'nin kayıtları arasında Akçaabad kazâsı ve tabi köylerinde 51 adet cami ve 2 medrese ve 1 adet mescit olmak üzere toplam 54 adet vakıf kaydına rastlanılmıştır. Bu cami, medrese ve mescitlerin eşraftan varlıklı kişiler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Camilerin önemli miktarının Akçaâbâd kazâsına tabi köylerde inşa edildiği kaydedilmiştir. Vâkıfların baba adlarıyla birlikte ve hangi köyde yapıldığı kaydedilmiş ancak vakıf tarihi belirtilmemiştir. Trabzon'a tabi kazalar arasında en çok vakıf eseri yapılan kaza Akçaabad kazası olduğu bu listeden anlaşılmaktadır.

Akçaâbâd[37]

[Trabzon Vilâyeti'nde bir kazâdır. Merkezi Apolethâne kasabasıdır. Karadeniz sâhilindedir.]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kıran mahallesinde olup Ömer oğlu Mahmud'undur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Cebele karyesinde olup Bahâdırzâde Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Tekye karyesinde. İsmail Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kal'anümâ karyesinde. Hacı Salihzâde Ömer Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Sar karyesinde. Müslim oğlu Molla İsmail'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Çayır karyesinde. Hasan b. Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Oğuz karyesinde. Muhsin Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Mehmed b. Ömer'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Alıboz karyesinde. Süleyman b. Hacı Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. İlena karyesinde. Süleyman Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Mersin karyesinde. Osman Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Akçaâbâd'da. Sökse karyesinde. Bulutzâde Mustafa Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Akhisar karyesinde. Kabasakal mahallesinde. Horos oğlu Molla Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Mucura karyesinde. Hacı Salih oğlu Ömer'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Küçük Mehmed b. Süleyman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Vara karyesinde. Pazarbaşızâde Ali Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Galinos mahallesinde. Hacı Süleyman b. Süleyman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Bedromida karyesinde. Bahâdırzâde Hacı Osman Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Vakf-ı Kebîr Nâhiyesinde Pazariçi'nde. Elhâc Osman b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Avanoz karyesinde. Çobanzâde Şişman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Maçka karyesinde. Sofî oğlu Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Çal karyesinde. Sofî oğlu Molla Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Halomne karyesinde. Kara Mehmed b. Ali'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kilise karyesinde. Kokurdan mahallesinde. İslam oğlu Memiş'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Akçaâbâd'da. Metinganiya veya Metinkına karyesinde. Kariz oğlu Hasan Ağa b. Hüseyin ve Cinali oğlu Ebûbekir Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Ohan karyesinde. Osman ve Alemdâr İsmail'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kolkandos karyesinde. Hüseyin Efendi b. Karabekir'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Salari karyesinde. Hamza b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Akçaâbâd'da. Eyle karyesinde. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Polathâne mahallesi sûkunda. Kazancızâde Elhac Hüseyin Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Bodamlı karyesinde. Hasanoğlu'nundur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Tırlata karyesinde. Abdioğlu Molla Emin b. İbrahim'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Varos karyesinde. Ahmed b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Akçakal'a karyesinde. Osman b. Şahin Süleyman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Dimte karyesinde. Hasan ve Hüseyin b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Foknater karyesinde. Mahmud b. İbrahim'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Araya/Uraya karyesinde. Molla Memiş'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kızılağaç karyesinde. İbrahim Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kinisa karyesinde. Nuh Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Mescid: Akçaâbâd'da. Çayır karyesinde. Sinanlu mahallesinde. Yetimoğlu'nundur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Polathâne kasabasında Devrine/Dûrine mahallesinde. Elhâc Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Lalank karyesinde. Salihzâde Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Haçike karyesinde. Terkolzâde Molla Süleyman b. Hüseyin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Helvacı karyesinde. İsmail b. Salih'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

v: Akçaâbâd'da. Polathâne kasabasında. Makbere Câmii nâmıyla marûfdur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Alâvet karyesinde. Hacı Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Cavana karyesinde. Elhâc Hasan b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Esterge karyesinde. Abidinzâde Elhâc Osman Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Esramlan/İsramlan karyesinde. Memiş oğlu Hasan'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Sadaklı karyesinde. Elhâc Maksud'undur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Hamaskaziz karyesinde. Karpuz oğlu Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Hodala karyesinde. Salih'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Hoblo karyesinde. Ahmed Kapudan'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Akhisar karyesinde Kaver Kuran'da. Molla Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Akçaâbâd'da. Kamuha karyesinde. Mehmed b. Abdullah'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Kuyûd-ı Vakfiye'de Of Kazâsı Vakıfları

Trabzon'a tabi önemli kazalardan biri de Of kazâsıdır. Kuyûd-ı Vakfiye kayıtlarına göre Of kazâsı dâhilinde ve bağlı köylerinde 26 adet cami ve bir adet kütüphane olmak üzere toplamda 27 vakıf eseri tespit edilmiştir. 26 adet cami Of kazasına bağlı 26 farklı köyde inşa ve vakf edilmiştir. Vâkıfları bellidir. Ancak Of'a bağlı köylerden birinde yapılan kütüphane ise ahali tarafından yapılıp vakfedildiği ifade edilmektedir. Bu kütüphanenin dışında farklı bir köyde vâkıfı belli olan başka bir kütüphane daha yapıldığı kitaplarının adedinin 800, tesis tarihinin ise 1284/1687 olduğunu Maarif Salnâmesi 1318'e göre belirtilmektedir.

Of[38]

(Trabzon vilâyetinin Lazistan sancağında kazâ merkezi bir kasabadır.)

Câmi: Of kazâsında Hobşere karyesinde. Hacı Ali b. Ahmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Çönke karyesinde. Hasan Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Koriç/Kavriç karyesinde. Meriçzâde Molla Hasan'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye]*

Câmi: Of kazâsında Hastakoz ve Kavak karyeleri kurbunda. Elhâc Ali b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Arsto karyesinde Çelman mahallesinde. Hasan b. Hüseyin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Lakozla karyesinde. Terzioğlu Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Mağla Kanbur karyesinde. İsmail b. Abdullah ve Mehmed b. Ahmed ve Süleyman b. Hüseyin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Süflâ karyesinde. Elhâc Tahir Efendi b. Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Yukarı Eşkinde karyesinde. Molla Mustafa b. İbrahim'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Alaton karyesinde Sahron mahallesinde. Ahmed b. Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Kırbende karyesinde. Elhâc Süleyman Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Hanlat karyesinde. Cevher b. Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında Oluk karyesinde. Molla Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Eşkilos karyesinde. Arabzâde Mehmed oğlu Ali'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Saraç karyesinde. Kadızâde Mustafa Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Eşkilos karyesinde. Arabzâde Mehmed oğlu Ali'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Hafsa karyesinde. İsmail'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Bacak karyesinde. Elhâc Ömer'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Kaliste/Kalbiste karyesinde. Es-Seyyid Hasan'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Melinos karyesinde. Veysizâde Mustafa b. Ahmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Samri karyesinde. Hacı Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Aciranos karyesinde. Elhâc Mehmed Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Yerekar karyesinde. Sarıoğulları Mustafa ve Ömer'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Miço karyesinde. Elhâc Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye]*

Câmi: Of kazâsında. Çorşi karyesinde. Emrullah Ağazâde Halil Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Kütübhâne: Of kazâsında. Çukaroksa karyesinde. Karye ahâlîsi yaptırmışlardır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Of kazâsında. Şenik karyesinde. Mehmed Efendi b. Abbas'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Maarif Salnâmesi'nde Of Kazâsı Kütüphânesi[39]

Hacı Ahmed Kütübhânesi: Of'da Çıkarak karyesinde. Gümüşhâneli Hacı Ahmed Efendi'nindir. Kitabların adedi 800 te'sîsi 1284/1867'dir. [*Maarif Salnâmesi 1318*]

Kuyûd-ı Vakfiye'de Sürmene Kazâsı Vakıfları

Kuyûd-ı Vakfiye kayıtlarında Trabzon'a bağlı Sürmene kazâsında 23 adet cami vakfı görülmektedir. Bu cami vakıflarının tamamı, Sürmene'ye bağlı köylerde isimleri belirtilmiş eşraf tarafından yapılmıştır. Ancak bunların da vakfiye tarihleri Kuyûd-ı Vakfiye'de belirtilmemiştir.

Sürmene[40]

[Trabzon vilâyetinde bir kazâdır]

Câmi: Sürmene'de Zanke karyesinde. Hacı Hamzazâde'nindir. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de Koşa, Kavşa(?) karyesinde. Elhâc Süleyman'ındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de Gorgora karyesinde. Tutuoğlu Hacı Ali'nindir. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de Hamurkan/Hamurgan(?) karyesinde. Hacı Beyzâde Ömer Efendi'nindir. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Komanid karyesinde. Molla Ahmed ve Bozoğlan Birâderi Ahmed'indir**. [***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Hora karyesinde. Hacı Ömer'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Zikoli/Zikavli karyesinde. Demircizâde Uzun Hasan b. Abdullah'ındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Gülhan karyesinde. Şerîf Mehmed'indir. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Gülense karyesinde. İskelede. Elhâc Hasan'ındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Araklı karyesinde. Hacı Mustafa'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Korkuda karyesinde. Molla Osman'ındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de Zarha karyesinde. Cünüşlü Câmii'dir. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Avanoz karyesinde. Mehmed b. Hamza'nındır. **[***Trabzon Üçüncü Esâs Defteri*][*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Civre Divânı'nda Mahtu karyesinde. Mustafa Ağa'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Makule karyesinde. Hacı Ali Mehmed Ağa'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Kensûre karyesinde. Pirakos mahallesinde. Molla Ahmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Sargote Sahur/Sahor karyesi iskelesinde. Hacı Mehmed Oğlu Ömer Usta'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Seyhan Sehur karyesinde. Ahmed b. Yetim Mustafa'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de Mahurine karyesinde. Osmanoğlu Mehmed Ağa'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Koment karyesinde. Hacı Ali zâde Mahmud İsmail Ağaları'ndır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Araklı Pazarı'nda. Elhâc Hasan'ındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Gorgora karyesinde. Türidioğlu Ahmed b. Ahmed'indir. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Sürmene'de. Günşere karyesinde. İsaim Ağa'nındır. **[***Kuyûd-ı Vakfiye*]

Kuyûd-ı Vakfiye'de Maçka Nâhiyesi Vakıfları

Kuyûd-ı Vakfiye'deki kayıtlara göre Trabzon'a bağlı Maçka nâhiyesine tabi köylerde 4 adet cami vakfı kayıtlıdır. Vâkıfları belli olan camilerin vakfiye tarihi belirtilmemiştir.

Maçka[41]

[Trabzon vilâyetinde bir nâhiyedir]

Câmi: Maçka nâhiyesinde Çıkatoy karyesinde. Mollaoğlu Emin Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Maçka nâhiyesinde Fevk karyesinde. Sarı Alioğlu Ahmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Maçka nâhiyesinde Yagoç karyesinde. Turalıoğlu Mustafa b. Hüseyin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Maçka nâhiyesine Daçavra karyesinde. Kadirzâde Ali Hüseyin Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Vakf-ı Kebîr Kazâsı Vakıfları

Trabzon vilayetine tabi Vakf-ı Kebîr kazâsına tabi köylerde 4 adet vakıf cami kayıtlıdır. Vâkıfları belli olan camilerin vakfiye tarihleri Kuyûd-ı Vakfiye'ye istinaden yapılan listelerde belirtilmemiştir.

Vakf-ı Kebîr[42]

[Trabzon Vilâyeti'nde bir kazâdır]

Câmi: Vakf-ı Kebîr kazâsında Bures karyesinde. Hacı İsmail Efendi b. Hüseyin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Vakf-ı Kebîr kazâsında Alakagor karyesinde. Ayvazoğlu Hüseyin Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Vakf-ı Kebîr kazâsında Kefli karyesinde. Ayvazoğlu Ali b. Osman'ındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Vakf-ı Kebîr kazâsında Aruka karyesinde. Mustafa b. Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Vakf-ı Sagîr Nâhiyesi Vakıfları

Trabzon'a tabi Vakf-ı Sagîr Nâhiyesine ait Kuyûd-ı Vakfiye kayıtlarda bir adet cami vakfı kaydedilmiştir. Vâkıfı belli olan cami vakfının tarihi belirtilmemiştir.

Vakf-ı Sağîr[43]

[Trabzon vilâyetinde bir nâhiyedir]

Câmi: Vakf-ı Sagîr nâhiyesinde Samarka-i kebîr karyesinde. Makulzâde Mustafa Ağa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Kuyûd-ı Vakfiye'de Yomra Nâhiyesi Vakıfları

Trabzon vilayetine tabi Yomra nâhiyesine tabi köylerde 4 adet vakıf cami kayıtlıdır. Vâkıfları belli olan camilerin vakfiye tarihleri Kuyûd-ı Vakfiye'ye istinaden yapılan listelerde belirtilmemiştir.

Yomra[44]

[Trabzon vilâyetinde bir nâhiyedir]

Câmi: Yomra nâhiyesinde Anbarlı karyesinde. Molla Mehmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Yomra nâhiyesinde Kavala karyesinde. Elhâc Mustafa Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Yomra nâhiyesinde. Cura karyesinde Sunguroğlu Ahmed'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Câmi: Yomra nahîyesinde. Eriş karyesinde. Veliyyüddin'indir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Kuyûd-ı Vakfiye'de Şarlı Nâhiyesi Vakıfları

Trabzon vilayetine tabi Şarlı nâhiyesine tabi köylerde 1 adet vakıf cami ve 2 medrese kayıtlı olup medreselerden biri nâhiye merkezinde

inşa edilmiştir. Vâkıfları belli olan cami ve medreselerin vakfiye tarihleri Kuyûd-ı Vakfiye'ye istinaden yapılan listelerde belirtilmemiştir.

Şarlı[45]

[Trabzon vilâyetinde bir nâhiyedir]

Câmi: Şarlı nâhiyesinde Buzlu karyesinde. Hasan Re'isoğlu Elhâc Mustafa'nındır. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Şarlı nâhiyesinde Gülgeriş karyesinde. Osman Efendi b. Hüseyin Efendi'nindir. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Medrese: Şarlı kasabasında. Uzunoğlu'nundur. [*Kuyûd-ı Vakfiye*]

Kuyûd-ı Vakfiye'de Tonya Nâhiyesi Vakıfları[46]

Trabzon vilayetine tabi Tonya nâhiyesine bağlı köylerde 3 adet vakıf caminin bir nâhiye merkezinde iki tanesi ise bağlı köylerde inşa edilmiştir. Vâkıfları belli olan cami ve medreselerin vakfiye tarihleri Kuyûd-ı Vakfiye'ye istinaden yapılan listelerde belirtilmemiştir.

Tonya

[Trabzon vilâyetinde bir nâhiyedir]

Câmi: Tonya nâhiyesinde Karşular karyesinde. Şeyhoğlu Ali b. Abdullah'ındır. [Kuyûd-ı Vakfiye]

Câmi: Tonya nâhiyesinde. Orta karyesinde. Ali b. Ömer'indir. [Kuyûd-ı Vakfiye]

Câmi: Tonya kasabasında. Ağır mahallesinde. Kara Mustafa oğlu Molla İsmail'indir. [Kuyûd-ı Vakfiye]

Sonuç

Osmanlı döneminde Karadeniz sahilinde yer alan Trabzon'a ait vakıf eserleri Trabzon'un fethinden Cumhuriyet'e kadar olan süreç dahilinde Muhammed Vâmık Şükrü Efendi'nin kaleme aldığı *Evkâf-ı Ümem Tarihi* aldı esere istinaden ele alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde özellikle Trabzon'un fethi ve İslamlaşma sürecinde yapılan eserlerin oldukça önem arzettiği görül-

mektedir. Trabzon'un özellikle 16. yüzyılda eyalet sistemi içerisinde eyalet merkezi olarak idari teşkilatının şekillenmesi üzerine geniş bir coğrafyaya hükmeden bir vilayet merkezi olduğu görülmektedir. Sinop'tan Batum'a kadar sahil ve Gümüşhane'den Erzurum'a kadar Anadolu bölgesini de içine alan bir eyalet olarak vilayet sistemine kadar idari taksimattaki yerini almıştır. Ancak konunun oldukça geniş olması hasebiyle sadece Trabzon merkez ile bugüne gelmiş bazı kaza ve nahiyeler ile bunlara bağlı köy ve mahallelerde bulunan vakıf eserleri kronolojik bir sıra takip edilerek verilmeye çalışılmıştır. Bunlar arasında Akçaabat, Sürmene, Of, Maçka, Yomra, Vakf-ı Kebîr ve Vakf-ı Sağîr, Şarlı ve Tonya'ya ait vakıf eserleri incelenmiştir. Buralarda vakıf eseri olarak cami, mescit, medrese, muallimhane gibi eserlerin ön plana çıktığı görülmektedir.

Bu eserlere dair müellifin kullandığı kaynaklara göre bir sınıflama yapıldığı görülüp bu usül bu tebliğde de aynen takip edilmiştir. Müellifin kullandığı kaynaklar arasında en önemlileri Osmanlı dönemi vakıf kayıtlarının tutulduğu arşiv kaynaklarıdır. Bunlar arasında *Kuyûd-ı Vakfiye* kayıtları ilk sırayı almaktadır. Bunu *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Maarif Salnâmesi* ve *Vakıf Bütçe Defterleri* takip etmektedir. Bu kaynaklara göre Trabzon dahili ile Akçaabat, Sürmene, Of ve Maçka kazalarının mahalle ve köylerinde sayıca önemli miktarda vakıf eseri olduğu tespit edilmiştir. Diğer kaza ve nahiyelerde ise vakıf sayısı oldukça sınırlı sayıda kalmıştır.

Dipnotlar

1 Heath W. Lowry, Feridun Emecen, "Trabzon", *DİA*, c. 41, s. 296-301.

2 Mehmet Ali Türkmenoğlu, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyye Sicillerine Göre),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Konya 2016, s. 8; Havva Yazıcı, *Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Sancağı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu 2021, s. 11; İsmet Parmaksızoğlu, *Trabzon'un Fethi 21 Muharrem 866 – 26 Ekim 1461*: Öncesi ve Sonrası İle Trabzon Fethi, İ. Hacıfettahoğlu. Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları. Trabzon 2001, s. 59-69.

3 Türkmenoğlu. 11.

4 Lowry, Emecen, 298.

5 Parmaksızoğlu. 63.

6 Lowry; Emecen. 297.

7 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, İstanbul 1940, c. 4, s. 146.
8 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 147.
9 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 164.
10 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 165, 490, 949.
11 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 164.
12 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 164.
13 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 212.
14 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 267.
15 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 368.
16 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 498.
17 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c.4, s. 407.
18 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, c. 5, s. 523.
19 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 523.
20 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 508-509.
21 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 520.
22 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 571.
23 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 606.
24 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 652.
25 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 686.
26 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 672.
27 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 665.
28 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 663.
29 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 672.
30 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 653.
31 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 648.
32 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 686.
33 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 5, s. 686.
34 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 308-310.
35 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 558.
36 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 805.
37 *Evkâf-ı Ümem Târihi*, c. 6, s. 28-29
38 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 97.
39 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 807.
40 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 276-277.
41 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 469.

42 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 484.

43 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 484.

44 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 496.

45 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 297.

46 Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, c. 6, s. 320.

Kaynakça

LOWRY, H. W., EMECEN, F., "Trabzon", *DİA*, c. 41, İstanbul 2012, s. 296-301.

MUHAMMED Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, İstanbul, 1940.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Trabzon'un Fethi 21 Muharrem 866 – 26 Ekim 1461*: *Öncesi ve Sonrası İle Trabzon Fethi*, haz. İ. Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2001.

TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon (Şer'iyye Sicillerine Göre)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2016.

YAZICI, Havva, *Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2021.

Şehzade Selim'in Trabzon Sarayındaki Kapı Halkı*

Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Şehzade Selim

Şehzade Selim, 875/ 1470 yılında babası II. Bayezid'in sancak beyi olarak bulunduğu Amasya'da doğdu. Annesi Dulkadırlı Alâüddevle Bozkurt Bey'in kızı Ayşe Gülbahar Hatun'dur.[1] Osmanlı belgelerinde adı Selim Şah diye geçmesine rağmen sert mizacı, cesareti ve ataklığı sebebiyle *Yavuz* lakabıyla tanınmıştır. Küçük yaştan itibaren iyi bir tahsil gördüğü bilinmektedir. On yaşlarında iken dedesi Fâtih Sultan Mehmed tarafından kardeşleri ile birlikte İstanbul'a çağrıldı.[2] Kemalpaşazâde'nin kaydına göre Fatih Sultan Mehmed, torunları Şehinşah, Ahmed, Korkud, Mahmud, Alemşah, Selim ve Oğuz Han'ı sünnet ettirdi. Sünnet merasiminden sonra Abdullah'ı Manisa, Şehinşah'ı Menteşe, Ahmed'i Çorum sancaklarına, Şehzade Selim'i ise atasının hizmetine gönderdi.[3] Bu hadise Selim'in dedesi Fatih'i ilk ve son görüşü oldu. Sünnet merasiminin ardından babasının yanına dönen Selim, bir süre daha Amasya'da kaldı. II. Bayezid'in 1481'de tahta çıkmak üzere İstanbul'a gelmesinden kısa süre sonra Amasya'dan annesiyle beraber İstanbul'a getirtildi.[4]

Sultan II. Bayezid'in Abdullah, Şehinşah, Ahmed, Korkud, Mehmed, Mahmud ve Selim isimlerinde oğulları vardı. Sultan Bayezid'in saltanatının sonralarında sadece Ahmed, Korkud ve Selim hayatta idiler. Şehzade Ahmed Amasya'da, Şehzade Korkud önce Antalya son-

* Bu çalışma, "Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da Şehzadeliği Sırasında Kapı Halkına Yapılan Tahsisat", Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, Cilt 10, Sayı 26, Mart 2023, s. 179-197'de yayınlanan makalenin gözden geçirilmiş şeklidir.

ra Manisa'da Şehzade Selim ise Trabzon'da sancakbeyi olarak görev yapmaktaydılar.[5]

Şehzade Selim'in Trabzon sancağına[6] tayin tarihi arşiv belgelerine göre 1487'dir. Annesi Ayşe Gülbahar Hatun yanında olduğu halde geldiği Trabzon'da 1510 yılına kadar yirmi dört yıl sancak beyliği yapmıştır. Şehzade Selim'in Trabzon'daki idarecilik yılları ona ileride saltanatı için çok iyi bir tecrübe kazandırdı. Burada iken Gürcü prensliklerinin ve Osmanlı Devleti için büyük bir siyasî-dinî mesele oluşturacak olan Şah İsmail'in faaliyetlerini dikkatle takip etti. Bu konuda devlet merkezini bilgilendiren raporlar yazdı. 1508'de Gürcü kralına karşı yaptığı bir seferde büyük başarı kazandı ve babası tarafından takdir edildi. Fakat II. Bayezid, Şah İsmail'in sınır boylarındaki hareketleri karşısında oğluna düşmanlarını çoğaltmaması için uyarıda bulunmayı da ihmal etmedi. Şehzade Selim bütün dikkatini Şah İsmail üzerinde yoğunlaştırarak onun faaliyetleri ve Şirvan'daki durum hakkında devlet merkezine raporlar gönderdi. Babasından Safevîler'e karşı sert önlemlere başvurması için aldığı emirler üzerine de sancağının güney sınırlarında bir dizi askerî harekâta girişmekten geri durmadı. İspir ve Bayburt'u elde edip Erzurum'a kadar olan yerlerin emniyetini sağladı. Bölgedeki Akkoyunlu / Bayındır beylerinden Ferruhşad ve Mansur beyler ile dostluk kurdu. 1507'de Şah İsmail'in Dulkadıroğulları'na karşı yaptığı seferin ardından Selim de sancağının askerlerini toplayarak Erzincan'a yürüdü. Şehre girip muhafızları bertaraf etti. Buna karşılık Şah İsmail on bin kişilik yeni bir kuvveti Erzincan'a gönderdi ise de Selim bunları Erzincan civarında mağlup etti. Şah İsmail'in baskıları sonucu Akkoyunlu topraklarından kaçmak zorunda kalan Sünnî halkı, Trabzon bölgesine yerleştirdi.[7]

Trabzon'da iken babasının hükümdar olarak gücünün zayıfladığını, Amasya'da bulunan ağabeyi Ahmed'in taht için aday sıfatıyla öne çıktığını gören Şehzade Selim, bu oldubittiyi kabul etmedi. Böylece bir taraftan kardeşleri, diğer taraftan babasıyla taht için zorlu bir mücadeleyi göze aldı. Trabzon'da kazandığı başarılar her tarafta duyulmuş ve ismi yeniçeriler arasında ön plana çıkmıştı. Şehzade Selim iktidar mücadelesini İstanbul'a uzaklığı sebebiyle Trabzon'dan sürdürmek istemiyordu. Bunun için sancağının değiştirilmesi talebi, Şehzade Ahmed'in de baskısıyla babası tarafından kabul görmedi.[8] Bu defa oğlu Süleyman için sancak istedi[9] ise de merkezden Giresun-Kürtün-Şiran yöresinin tahsis edilebileceği cevabını alınca taht için düşünülmediği

kanaati iyice pekişti ve babasına sert ifadelerle dolu bir mektup yolladı. Bu mektup, onun açıkça taht mücadelesinin taraflarından biri olduğunu gösteriyordu.[10] II. Bayezid, torunu Süleyman'a Selim'in isteği doğrultusunda 6 Temmuz 1509'da Kefe sancağını vermeyi kabul etti. Bu sırada II. Bayezid'in hastalığının arttığı şâyiaları ve Şehzade Ahmed'in tahta geçmek için hareket ettiği haberleri diğer kardeşi Korkut gibi Selim'e de ulaştı. Selim, babasından izin almadan 1510'da Kefe'ye gitti. Korkut Manisa'ya, Ahmed ise Ankara'ya geldi. Selim, Kefe'de iken babasını bizzat görmek bahanesiyle İstanbul'a gelmek için izin talebinde bulundu. Sadrazama yazdığı mektupta babasının Şehzade Ahmed'i tahta geçirme niyetini taşıdığını bildiriyordu. Kefe'ye izinsiz gitmesi devlet merkezinde büyük yankı uyandırdı. Selim, sancağına dönmesi için nasihat etmek üzere babası tarafından gönderilen ulemâdan Sarıgörez Nureddin Efendi'yi dinlemedi ve amacının babasıyla görüşmek için İstanbul'a gelmek olduğunu söyledi. Bu arada kendisine Rumeli yakasında bir sancak verilmesi talebinde de bulundu. Sultan Bayezid vezirlerle görüşerek Menteşe sancağını verdiyse de Selim bunu kabul etmeyip Silistre sancağını istedi. Ardından babasının elini öpmek amacıyla hareket ettiğini bildirip Kefe'den Akkirman'a ve Haziran 1511'de de Kili civarına geldi. Adamları ile birlikte Edirne'ye hareket edip Çukurçayır denilen yerde babasıyla görüştü ve kendisine Semendire sancağı verildi. Ayrıca II. Bayezid, hayatta bulunduğu müddetçe saltanattan çekilmeyeceğine dair söz verdi. Selim, Edirne'den ayrılıp Eski Zağra'ya gelince ağabeyinin saltanat makamına çağrıldığını haber aldı ve hemen geri dönüp Edirne'ye girdi, ardından babasına yetişerek Çorlu'ya geldi. Uğraşdere mevkiinde II. Bayezid'in kuvvetleri âni bir saldırıyla Selim'i geri çekilmeye zorladı. Güçlükle kurtulabilen Selim, Ahyolu'na çekildi ve 3 Ağustos 1511'de Kefe'ye dönmek zorunda kaldı. Buna karşılık İstanbul'da yeniçeriler Şehzade Ahmed'i değil Selim'i istediklerini ilân ettiler. Üsküdar'a kadar gelmiş olan Ahmed şehre giremedi. Kefe'deki Selim'e, Hersekzâde Ahmed Paşa ile vezirlerden Mustafa Paşa ve Sinan Paşa'nın onu desteklediği yolunda haberler geldi. Sonunda II. Bayezid, Mart 1512 tarihli emirle onu *asâkir-i mansûre serdarlığı*na getirdiğini bildirip İstanbul'a çağırdı. Bu arada Şehzade Korkut İstanbul'a gelip yeniçerilere sığındı. Selim İstanbul'a gelip, burada bulunan kardeşi Korkut ile görüştü. Babası onu memleketi karışıklıktan kurtarmak için serdar tayin ettiğini söyledi. Selim ise hükümdarlık yolunun kendisine açıldığından artık iyice emindi.[11] Selimnâme'de *Bâyezid Han dahi giryân*

olub bi'z-zarûri zimem-i saltanatı hazret-i pâdişâh-ı behişt-âşiyânın dest-i hümâyun-ı sa'adet makrûnlarına teslim iderler şeklinde belirtildiği üzere Sultan II. Bayezid, tahtından oğlu lehine feragat etmeye mecbur oldu. Böylece Yavuz Selim dokuzuncu Osmanlı hükümdarı olarak 7 Safer 918 / 24 Nisan 1512'de tahta çıktı.[12]

Şehzadelerin Sancağa Çıkması ve Kapı Halkı

Şehzade sancağı olarak seçilen yerlerin ve merkezlerin belirli bir maksada göre tercih edildiği bilinmektedir. Bunda rol oynayan başlıca faktörler, bu hassas bölgelerde merkezi kontrolü sağlamak, yeni tebaayı ve mahalli güç odaklarını hanedan mensubu şehzadeler vasıtasıyla merkezle yakınlaştırmak, onlara bir bakıma "*eski bey ailelerinin idaresine alternatif bir başka bey hanedan üyesi*" kanalıyla önceki idari şeklin sürdürülme imajını vererek ayrıcalıklı konumlarını hissettirmek ve böylece psikolojik bir rahatlama havası vermek şeklinde belirlenebilir. Eski beylik merkezlerinin çoğunun şehzade ikametine ayrılmış olmasının temel sebebi, imparatorluk payitahtının atanan kul kökenli idarecilerle değil, hanedan üyelerince temsiline dayanmaktadır.[13]

Şehzadeler gittikleri taşra merkezine yanlarında payitahttan getirdikleri hizmetli "*ordusunu*" taşımaktaydı. Bu durum yerli unsurlardan istihdam edilenler de hesaba katılırsa İstanbul ile şehzade şehirleri arasındaki bağlantının hayli renkli bir sosyal ve siyasi terkibe yol açtığını gösterir. Bir bakıma şehzadeler yanlarındaki İstanbul menşeli görevlilerle taşraya payitahtın sosyal-idari ve kültürel atmosferini götürürken, aynı şekilde padişah olarak payitahta gittiklerinde de taşrayı temsil eden çeşitli unsurları imparatorluk merkezine taşıyorlar ve bütün bu durum karşılıklı etkileşimi gündeme getiriyordu. Bu etkileşimin payitahttan taşraya doğru daha kuvvetli olduğu açıktır. Zira şehzadeler gittikleri taşra merkezlerinde saray hayatının hanedana mahsus tören ve eğlencelerle, kendileri yahut anneleri adına yaptırttıkları dinî ve sosyal kurumlar ile tahsis ettikleri vakıflarla da gösteriyorlardı. Üstelik bir taşra merkezinden diğerine tayin edilmeleri durumunda da bu iki şehri bir bakıma, taşıdıkları personel dolayısıyla, birbirine bağlıyorlardı. Bu sosyal hareketlilik taşra hayatında önemli etkilere yol açmaktaydı.[14]

Şehzadeler sancağa çıktıkları zaman kendilerine belli bir bütçe ile merkezdeki saray teşkilatına benzer bir teşkilata sahip olurlar ve

devlet idaresini burada öğrenirlerdi. Sultan II. Bayezid'in şehzadelerinden her birisinin bir milyon iki yüz bin akçalık hasları vardı ki bu miktar Fatih Kanunnâmesi'ne göre veziriazamın hassı kadardı. Aynı zamanda Şehzadelerin maiyetlerinde divân-ı hümâyundaki vazife sahipleri gibi divan heyeti ve padişah maiyeti gibi lalaları, kapı halkı gibi görevlileri vardı. Şehzadeler isimleriyle tuğra çekerler, hüküm yazarlar, böylece kendi idaresi altındaki bölgede sultan gibi hüküm sürerlerdi. Sancağa çıkan şehzadeler, yaptıkları tayinleri ve verdikleri dirlikleri devlet merkezine bildirmeğe mecbur olup bunlar defterlere kaydedilirdi.[15] Şehzadelerin ceza verme veya affetme yetkileri de vardı.[16] Aynı zamanda bulundukları sancağın ekonomik, ticarî, imar ve sosyal faaliyetlerinden de sorumluydular.[17]

Şehzadeyi normal bir sancakbeyinden ayrıcalıklı kılan yönler, yanında muhtemelen aynı zamanda hukukî kontrolü de temin eden hocasının ve bir bakıma "*veziriazamı*" konumundaki lalasının yer almasıdır. Diğer idareciler ise şehzade sarayı temelli olarak ve merkezdeki büroların ve memuriyetlerin adlarını doğrudan taşıyarak bir bakıma payitahttaki teşkilatlanmayı ve yapılanmayı temsil etmektedirler.[18] Şehzadelerin lala, silahtar, kapıcıbaşı, mîr-alem, mîr-âhur, kapı ağası, solak, peyk gibi maiyetinden başka nişancı, defterdar, reisü'l-küttâp, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası gibi devlet merkezinden gönderilen görevliler de vardı. Şehzadelerin kabiliyetlerine göre yanlarında âlim, şâir ve edib ile musikişinas kimseler de bulunurdu.[19]

Türk-İslâm devletlerinde kapı kelimesi genellikle devleti ifade eder; bugün de devlet kapısında çalışmak "*kamu hizmetinde olmak*" şeklinde anlaşılır. Osmanlılarda *paşa kapısı* ifadesi "*sadrazamın görev yaptığı devlet dairesi*" anlamında kullanılmıştır. Kapı halkı tabiri de önde gelen bir kişinin hizmetindeki kimseleri niteler. Bu tabire XV. yüzyıl Osmanlı kaynaklarında rastlanması yerleşmiş bir terim olarak eskiden beri var olduğunu gösterir. XVI. yüzyıl başlarında Şehzade Selim Trabzon'dan babası Bayezid'e yolladığı mektupta "*... kapım halkıyla varıp...*" diye yazmaktadır. Böylece kapı halkı tabiri, genellikle şehzadeler, veziriazam, vezir, beylerbeyi, sancak beyi ve yüksek dereceli kimselerin hizmetindeki adamlarını ifade etmiştir.[20]

Şehzade Selim'in Kapı Halkı Tahsisat Defteri

Yavuz Sultan Selim'in şehzade olarak Trabzon'da bulunduğu sırada kapı halkına yapılan tahsisat ile ilgili olarak hazırlanan bir defter var-

dır. Defter gümünüzde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Topkapı Sarayı Arşivi'nde 10184 numara ile kayıtlıdır.[21] Defterin girişi *Defter-i 'Adât / Aidat* şeklinde bir başlıkla başlamaktadır. Defter varak sistemine göre düzenlenmiş olmasına rağmen yeniden sayfalar numaralandırılmış ancak bu yapılırken de aynı sayfaya farklı rakamlar verilmiştir. Bu sebeple defter tarafımızdan yeniden numaralandırılmıştır.[22] Buna göre defter, giriş ve sekiz sayfadan ibarettir. Sade bir divani yazı kullanılmışken zaman zaman siyakat yazısı ve siyakat rakamları da ilave edilmiştir. Defterde kullanılan tabirlerin büyük bir kısmı Farsça (örneğin; zemistânî, baharî, nân, esb, kesân, dârend) olup Arapça bazı ifadelere de rastlanmaktadır (örneğin; subh u şâm, 'ıydiyye, hüddâm vb). Defterde Şehzade Selim'in kapı halkından olan kimselerin isimleri belirtilmeden makam olarak bir tasnif yapılmış ve bunlara yapılan tahsisat belirtilmiştir.

Defter iki bölümden oluşmaktadır. İlk kısımda Şehzade Selim'in kapı halkından yüksek dereceli görevliler, makamları ile belirtilmiştir. İkinci kısımda ise kapı halkından olup daha ziyade enderûn ve bîrûndaki gılmanlar, bazdârlar, kiler ve hazine görevlileri ve büyük odada bulunan kimseler kaydedilmiştir. Ayrıca bayramlık olarak verilen tahsisatın yanında arpalık ve mevacip verilenler de belirtilmiştir. Deftere, şehzadenin maiyetindekilere dağıtılan kışlık-baharlıklar, bayramlık elbiseler, ekmek ve yemekler ile bunlara ödenen nakitler kaydedilmiştir.

Defter ile ilgili tespit edilebilen ilk kayıt Feridun Emecen tarafından verilmiştir. Emecen, defterin İstanbul'a gelindikten sonra kopya edildiği belirtmektedir.[23] Selim'in Trabzon'daki şehzadeliği konusunda araştırma yapan Hanefi Bostan da bu defterden kısmen bahsetmiştir.[24] Defterin sonradan hazırlandığı görüşünü teyit edecek önemli kayıtlar vardır. Nitekim bazen Hüsam Bey[25] defterine atıflar[26] yapılırken bazen de diğer defterlerden[27] nakledildiği ifade edilmektedir.

Defter üzerinde yapılan incelemede herhangi bir tarihe ya da yaklaşık tarihi verebilecek bir ipucuna rastlanmamıştır. Ancak Topkapı Sarayı Arşivi Kataloğu'nda defter için verilen tarih 7 Safer 918 / 24 Nisan 1512'dir. Katalogdaki bu tarih, Şehzade Selim'in babası Sultan II. Bayezid yerine dokuzuncu Osmanlı sultanı olarak Sultan Selim unvanı ile tahta geçtiği tarihtir. Dolayısıyla defterin Sultan Selim'in şehzadeliği sırasında hazırlanmasına rağmen muhtemelen mali kayıtlar için sonradan düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Defterin giriş kısmı, *Defter-i ʿâdât-ı zemistanî ve baharî ve ʿıydiyye-i huddâm-ı ʿâli makam hallede mülkehû der zamanî ki der Trabzon bûdend* şeklinde bir başlıkla başlamaktadır. Buna göre deftere, Sultan Selim'in Şehzadeliği sırasında Trabzon'da iken kışlık ve baharlık ile bayramda görevlilere yapılan aynî ve nakdî tahsisatın kaydedildiği anlaşılmaktadır. Defterin ilk kısmında Şehzade Selim'in kapı halkından yüksek dereceliler makamlarına göre sırasıyla kaydedilmiştir.

Defterde ilk kaydedilen görevli Lala Paşa olup *ʿÂdât-ı Lala Paşa* başlığı altında verilmiştir. Burada isim belirtilmemesi, tahsisatın makama yapıldığını göstermektedir. Nitekim Şehzade Selim'in lalası olan kimselere Lala Paşa unvanı ile hitap edilmekte olup kendisine defterdeki kayda[28] göre zemistânî yani kışlık on bin, bahârî / baharlık olarak on bin akçe tahsis edilmiştir. Aynı zamanda kendisine erz[29] / darı bedeli olarak üç bin beş yüz akçe, iki şahin[30] için sekiz yüz akçe nakit tahsisat yapılmıştı. Lala Paşa'ya toplam 24.300 akçalık nakit tahsisattan başka günlük olarak on tanesi has[31], on tanesi harcî olmak üzere yirmi çift ekmek de verilmişti.

Şehzade Selim'in tespit edilebilen lalaları şunlardır;[32] İlyas Bey, Sinan Bey, Karahisar-ı Şarkî sancakbeyi Sinan Bey, Nasuh Bey, Kızkapanoğlu Mehmed Bey, Sivas eski sancakbeyi Çaşnigir Sinan Bey, Süleyman Bey, Fenârî-zâde Mehmed Bey ve Hamza Bey idi.

Defterde Lala Paşa'dan sonra kaydedilen ikinci makam Defterdâr olup *ʿÂdât-ı Defterdâr* başlığı altında verilmiştir.[33] Ancak burada dikkat çeken husus, defterdar için yapılan tahsisat, Lala Paşa'nın tahsisatı ile aynı olduğunu belirtmek için yeniden yazılmayarak *misillü* şeklinde belirtilmiştir. Buradan da Lala Paşa ile Defterdâr'a verilen miktarların aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Şehzade Selim'in kapı halkından olan ve mali işleri yürüten Defterdar olarak tespit edilenler; Rüstem Bey, İskender Bey, Karaca Paşa / Ahmed Paşa ve Mehmed b. Ahmed idi.[34]

Şehzade Selim'in hocası olarak bilinen kişiler Muslihiddin Efendi ile Kastamonulu Abdülhalim / Halimî Çelebi idi.[35] Defterde *ʿAdât-ı Hâce* başlığı[36] altında verilen kayda göre Şehzade Selim'in Trabzon'da iken hocasına kışlık bin beş yüz, baharlık bin beş yüz akçalık nakit tahsisat verilmişti. Aynı zamanda Şehzade Selim'in hocası için dört bakraç / kazan aş ile günlük dört çift ekmek ve kendisine ayrıca dört bin akçeden fazla arpalık tahsis edilmişti. Şehzade hocasının tahsisatı ile ilgili

olarak arpalığın Sultan Bâyezid tarafından verildiği, başka bir defterde de sonradan üç bin beş yüz akçalık timar verildiği[37] kaydedilmiştir.

Kapı halkına tahsisat defterinde kaydedilen bir başka görevli de *Tevki'* / Nişancı idi. Bilindiği üzere Divan-ı Hümâyun'un en önemli görevlilerinden birisi olan örfî kanunları bilen ve devletin bürokrasisinden sorumlu olan Nişancı'nın emrinde çok sayıda kâtipler vardır.[38] Şehzade divanında da Nişancı'ya bağlı görevlilerin olduğu bilinmektedir. Defterde *'Âdât-ı Tevki'* şeklinde kaydedilen görevli için kışlık bin, baharlık bin akçe nakit, aynı zamanda kendisine günlük dört çift ekmek de tahsis edilmişti.[39] Tevki' için arpalık olarak da beş bin akçalık timar verilmişti.

Şehzade Selim'in kapı halkı arasında bulunan görevlilerden birisi de *ser-hazin* / hazinedarbaşı idi. Osmanlılarda devlet erkânının maiyetinde olup onların şahsî servetlerinin idaresiyle yükümlü kişilerin yanı sıra Enderun'da görev yapan bir kısım hizmetliler de hazinedar adıyla anılmaktaydı. Enderun'daki hazine koğuşunda görevli hazinedarların âmiri hazinedarbaşı idi. Bazı kayıtlarda "*ser-hâzin*" şeklinde de kaydedilen hazinedarbaşı sarayın en nüfuzlu görevlilerinden olup iç hazinenin Bâb-ı Hümâyun ve hil'at hazineleri bölümünün nâzırı idi. İç hazinede görevli hazinedarbaşından başka bir de Bîrun hazinesinde görevli hazinedarbaşı vardı.[40] Defterde *'Âdât-ı Ser-hazin*[41] adıyla kaydedilmiş olup kendisine zemistânî bin, bahârî bin akçe olmak üzere nakit olarak iki bin akçe, ayrıca günlük olarak sekiz çift ekmek ve sabah akşam iki kazan yemek ve iki kile (44,5 kg) arpa tahsis edilmişti. Ser-hazine at için sekiz adet de raht yani binek eşyası verilmiştir.

Şehzade Selim'in Trabzon'daki kapı halkı arasında hazinedar başına bağlı görevliler arasında hazine kâtipleri ve veznedâr isimli iki ayrı görevli daha vardır. Bunlardan hazine kâtipleri defterde *'Âdât-ı Kâtibân-ı Hazine* başlığı altında kaydedilmiştir.[42] Hazine kâtiplerinin sayısı belirtilmemekle birlikte bunlara kışlık yedişer yüz, baharlık da yedişer yüz olmak üzere toplamda her biri için bin dört yüz akçalık nakit tahsisat ayrılmıştı.

Yine hazinedar başına bağlı olarak görev yapan bir diğer görevli de defterde *'Adât-ı Veznedâr* şeklinde kaydedilen veznedâr idi.[43] Veznedâra kışlık dört yüz, baharlık dört yüz olmak üzere yıllık sekiz yüz akçe tahsisat yapılmıştı.

Şehzade Selim'in kapı halkından olan önemli bir görevli de defterde *Âdât-ı Ser-Kilârî* şeklinde kaydedilen kilercibaşı idi.[44] Matbah-ı Âmire'nin önemli bir bölümü olan *Kilâr-ı Âmire,* Saray mutfakları için gelen besin maddeleri biri Bîrûn'da, diğeri Enderûn'da bulunan kilerlerde toplandığı yerlerdi. Daha küçük olan doğrudan kilercibaşının nezaretindeki iç kilerde değerli olan şeker ve baharat saklanırdı. Mutfakların yanında yer alan dış kiler, kiler ağası tarafından yönetilirdi. Kilerin masrafları Matbah-ı Âmire idaresi tarafından görülür, çalışanları hademe-i matbah-ı âmire arasında yer alırdı. Kiler ağasının maiyetinde kethüdâ, masraf kâtibi, kiler çavuşu ve vekilharç bulunurdu. Kilercilerin büyük bir kısmı Kilâr-ı Âmire dışında taşrada kilere erzak teminiyle uğraşırdı.[45] Şehzade Selim'in kapı halkından olan Ser-kilârî için zemistânî yedi yüz, bahârî yedi yüz olmak üzere bin dört yüz akçe nakit ile günlük sabah-akşam iki kazan yemek, dört çift ekmek ve günlük bir kile (22,25 kg) arpa tahsis edilmişti. Ayrıca at için binek malzemesi olarak da dört adet koşum takımı verilmişti.[46]

Şehzade Selim'in kapı halkı arasında tabiplerin de olduğu defterdeki iki önemli kayıttan anlaşılmaktadır. *Tabîb-i Büzürk* ve *Tâbibân* başlığı altında defterde kaydedilmiştir.[47] Bu kayıttan Trabzon'da Şehzade Selim'in kapı halkı arasında Tabîb-i Büzürk / Büyük Tabip ve Tâbibân / Tabipler adıyla isimleri ve sayıları belirtilmemiş bir sağlık ekibinin olduğu görülmektedir. 1503 yılı sonlarında Şehzade Selim'in babasından bir tabip istediği, bunun üzerine Trabzon'a Tabip Sinan isminde birisinin gönderildiği bilinmektedir.[48] Tahsisât defterinde *Âdât-ı Tabîb-i Büzürk* şeklinde kaydedilen büyük tabibe zemistânî bin, bahârî bin akçe tahsisat ayrılırken aynı zamanda kendisine arpalık olarak üç bin beş yüz akçalık timar verilmişti.[49] Tabibân başlığı altında verilen kimselere ise kışlık beş yüz, yazlık beş yüz akçe olmak üzere toplamda bin akçe tahsis edilmişti.[50]

Şehzade Selim'in kapı halkı arasına bulunan görevlilerden birisi de kapı ağası idi. Defterde *Âdât-ı Ağa-yı der* başlığı altında kaydedilen kapı ağası[51] Padişahın sarayında ve onun küçük bir nüvesi olan Şehzade Sancağı'nda önemli bir görevli idi. Şehzade Selim'in Kapı ağasına kışlık iki bin beş yüz, baharlık bin akçe nakit tahsisat ayrılmıştı. Bundan başka kapı ağasına sabah ve akşam olmak üzere dört bakraç / kazan yemek ile günlük on çift ekmek, günlük olarak iki kile cev / arpa (1 kile[52] 22,25 kg= 44,5 kg), atlar için raht / binek takımı olarak da üç seyis

için sekiz adet verilmiş ve deftere kaydedilmişti.[53] Kapı ağasına ayrıca üç bin akçalık timar tahsis edildiği de belirtilmişti.[54]

Trabzon'da bulunan şehzadenin kapı halkı arasında kapı ağası adlı görevliden başka bir de *Kedhüdâ-i Bevvâbân* adıyla kaydedilen kapıcılar kethüdası da vardı.[55] Bilindiği üzere kapıcılar kethüdası, merkezde sarayın taşrada ise devlet üst düzey görevlilerinin güvenliğini sağlarlardı. Defterde *'Âdat-ı Kedhüdâ-i Bevvâbân* şeklinde kaydedilmiş olup bu görevliye kışlık beş yüz, yazlık beş yüz olmak üzere bin akça nakit tahsisat yapılmıştı.[56] Aynı zamanda kapıcılar kethüdasına günlük sabah-akşam iki kazan yemek ile iki çift ekmek verilmekteydi.

Şehzade Selim'in kapı halkı arasında müneccim ve takvim işlerinden sorumlu görevlilerin de olduğu defterdeki kayıtlarda görülmektedir. Bilindiği üzere müneccimbaşı emrinde görev yapan müneccimler,[57] astronomi ve takvim işleri ile uğraşırlardı. Bunların hazırladıkları takvimler nevruzdan nevruza geçerli olup devlet ricaline takdim edilirdi. Ramazan hilalinin gözlenmesi, imsakiye hazırlanması, Ramazan Bayramı gününün tespiti gibi pek çok hizmetler müneccimbaşı ve emrindeki kâtipler tarafından yürütülürdü.

Şehzade Selim'in kapı halkı arasında bulunan Abdülâlî Bicerdî, Safevîlerden kaçarak Trabzon'a geldiği ve burada rasat yaptığı, Trabzon'un konumunu belirlediği ve Şehzade Selim'e *Tuhfe-i Selimiye* isimli bir eser yazarak takdim ettiği bilinmektedir.[58] Buna göre *'Âdât-ı Müneccim* ve *'Âdât-ı Takvim* başlığıyla ayrı ayrı kaydedilen görevlilerden müneccim ve takvim işlerinden sorumlu iki ayrı görevli vardı.[59] Müneccime zemistânî beş yüz, baharî beş yük akçe tahsis edilirken, takvim işlerine bakan kimseye kışlık ve baharlık olarak belirtilmeden sekiz yüz akçe tahsis edilmişti.

Defterin ilk kısmında daha ziyade Şehzade Selim'in kapı halkından yüksek dereceli görevlilere yer verilmişti. Bunlar şehzade lalası, defterdar, şehzade hocası, tevkii / nişancı, kapı ağası, hazinedarbaşı, kilercibaşı, büyük tabip ve diğer tabipler, hazine kâtipleri, divan kâtipleri, müneccim ve takvim işlerinden sorumlu görevli ile veznedar idi. Bunlara kışlık ve baharlık olarak nakit akçe ödendikten başka durumlarına göre sabah akşam yemek ve ekmek verilenler, at ve binek takımı verilenler ve hatta ilave olarak kendilerine arpalık tahsis edilenler vardır. Bunları şu şekilde göstermek mümkündür:

Tablo 1: Şehzade Selim'in Kapı Halkı

Kapı Halkı	Zemistânî	Bahârî	Aş /yemek	Nan /ekmek	Arpalık	Açıklama
Lala Paşa	10.000	10.000		10 çift has 10 çift harci	Arpa bedeli 3.500	
Defterdar	10.000	10.000		10 çift has 10 çift harci	Arpa bedeli 3.500	
Hâce	1.500	1.500	4 bakraç	4 çift	4.000	Bir defterde Sultan Bâyezid tarafından verildi. Diğer defterde de 3.500 akçalık timar verildi diye kayıtlıdır.[60]
Tevki'i	1.000	1.000		4 çift	5.000	
Ağa-yı der	2.500	1.000	4 bakraç	10 çift	Arpa 2 kile	Raht-ı esb/ at için binek 8 Bir defterde 3.000 akçalık timarı var diye kayıtlıdır.[61]
Ser-hazin	1.000	1.000	2 bakraç	8 çift	Arpa 2 kile	Raht-ı esb 8
Ser-kilarî	700	700	2 bakraç	4 çift	Arpa 2 kile	Raht-ı esb 4
Tabîb-i büzürk	1.000W	1.000			3.500	
Tabîbân	500	500				
Kethüda-i Bevvâbân	500	500	2 bakraç	2 çift		
Kâtibân-ı hazine	700+700	700+ 700				
Kâtibân-ı divân[62]	700+700	700+ 700				
Müneccim	500	500				
Takvîm	800					
Veznedâr[63]	400	400				Hüsam Beğ defterine göre vezzân etrafa hükümler de yazardı.
15+2= 17	33.200	30.900	14 bakraç	20 çift has 20 çift harci 32 çift	Arpa bedeli 7.000 Arpa 6 kile Arpalık timar 12.500 Raht-ı esb 20	

Tabloda da görüldüğü üzere idareci konumda olup kışlık ve baharlık verilenlerin sayısı 17 kişi idi. Buna ilave olarak arpa bedeli verilenlerin sayısı 2, kışlık, baharlık ve yemek verilenlerin sayısı 5 kişi, kışlık, baharlık ve ekmek verilenlerin sayısı 3 kişi idi. Kendisine arpa tahsis edilenlerin sayısı 3, at için binek verilenlerin sayısı da 3 kişi idi. Bu tahsisattan başka arpalık olarak timar tasarruf edenlerin sayısı 3 kişi olup bunlara toplamda 12.500 akçalık timar verilmişti. At için binek takımı tahsis edilenler, ağa-yı der, ser-hazin ve ser-kilarî olup 20 adet binek takımı verilmişti. Defterin ilk kısmında kaydedilen bu 17 kişi için kışlık olarak 33.200 akça, baharlık için de 30.900 akça nakit tahsisat yapılmıştı.

Defterin ikinci kısmında *'Âdât-ı kesân ki zemistânî dârend ve bahârî ne-dârend* yani kışlığı olup da baharlığı olmayan kişilerin tahsisatı kaydedilmiştir.[64] Bunlar daha çok bazdarân denilen avcı kuşu yetiştiren ve besleyen görevlilerinden olan çakırcı, şahinci, atmacacı ve balabancı başılar idi. Bunlardan çakırcıbaşı 600, şahincibaşı 500 akça[65] gelire sahip olup atmacacıbaşı ve balabancı başılarına 200'er akça tahsis edilmişti.

Defterde *Ser-Habbâzîn ve Tabbâhîn ve Hayyâtîn* şeklinde kaydedilen ekmekçibaşı, mutfak sorumlusu (aşçıbaşı) ve terzibaşı için her birine 200'er akça tahsis edildiği kaydedilmiştir.[66]

Tablo 2: Kışlığı Olup Baharlık Tahsis Olmayan Kapı Halkı

Kapı Halkı	Görevi	Geliri	Açıklama
Ser-Çakırcıyân	Cakırcıbaşı	600	
Ser-Şahinciyân[67]	Şahincibaşı	500	Hüsam Beğ defterinde 400
Ser-Atmacacıyân	Atmacacıbaşı	200	
Ser-Balabancıyân	Balabancıbaşı	200	
Ser-Habbâzîn ve Tabbâhîn ve Hayyâtîn	Ekmekçibaşı, Mutfak sorumlusu, Terzibaşı	200'er	

Cemaat-i Solakîn	Solaklar Cemaati	100'er	Hüsam Beğ defterinde[68] 200'er akçe
Cemaat-i mehterân-ı alem	Mehteran-ı alemler	100'er	
Cemaat-i şarabdârân	İçeceklerden sorumlu olanlar	100'er	
Cemaat-i Mehterân-ı hayme	Çadır mehterleri	100'er	
Cemaat-i çakırcıyân ve şahinciyân ve atmacacıyân	Çakırcılar, Atmacacılar ve Şahinciler	100'er	
Be-cemaat-i sekbanan ve zağarcıyan	Sekbanlar ve Zağarcılar	30'ar	
Be-cihet-i keman-bahâ	Yay bedeli	30'ar	Keman bahası bir defterde idi.[69]

Tabloda görüldüğü gibi en fazla kışlık tahsisat çakırcıbaşı ile şahincibaşına verilmiştir. Atmacacı, balabancı gibi bazdârlara ve ekmekçibaşı, mutfak sorumlusu ve terzibaşına ise aynı oranda tahsisat yapılmıştı. Cemaat olarak belirtilen grupların kaç kişiden ibaret olduğu tam olarak belirtilmediği için bunların sayısını tespit etme imkânı olmadı.

Görüldüğü üzere Şehzade Selim'in kapı halkı için yapılan tayinatın bazıları Hüsam Bey defterinde farklı rakamlarla verilmiştir. Nitekim kışlığı olup da baharlığı olmayan bu görevlilerden şahincibaşıya defterde 500 akçe kaydedilirken Hüsam Bey defterinde bu miktar 400 akçe olarak gösterilmiştir. Benzer durum solaklar, mehterân-ı alem, mehterân-ı hayme, çakırcılar, şahinciler atmacacılar, sekban ve zağarcılar cemaatleri için de geçerli olup defterde 100'er akçe tahsis yapılmışken Hüsam Bey defterinde 200'er akçe olarak gösterilmiştir.

Defterde kaydedilen önemli bir kısım da isim belirtilmeden sadece görevli adı verilen Enderûn ve Bîrûn'da görev yapan kimselerle ilgilidir. Defterde *be gılmân-ı enderûn ma'a gılmân-ı der* başlığı altında verilen bu görevlilerin sayıları tam olarak belirtilmediği için kapı halkı hizmetlilerinden enderûn ve bîrûn halkının ne kadar olduğu tespit edilememiştir. İmam ve müezzin gibi bazılarının sayısı belli olsa da bu durum hepsi için geçerli değildir.

Tablo 3: Enderûn ve Bîrûn Görevlileri

Görevli adı	Görevi	Geliri	Açıklama	
Gılmân-ı der[70] Silahdar Çukadar Rikabdâr Keşfdâr Kethüda-i hüddâm-ı hızane	Kapı görevlileri Silahtar Giysi ve kaftan Çizme ve Ayakkabı Ayakkabıcı Hazine hizmetlileri kethüdası	Günlük 3 akçe Aylık 450'şer	Hüsam Bey defterine göre; Birer donluk kızılca çuka verilir. Masrafları kendilerine ait.	Diğer defterde on nefer oda oğlanlarına 406'şar akçe kışlık ve birer donluk kızılca çuka verilir.[71]
Tavaşiler[72]	Harem hizmetlisi	400	Hüsam Bey defterinde hatunları olan tavâşilere kapı oğlanı denildiği ve her birine 400'er akçe verildiği kayıtlıdır.[73]	
Gılmân-ı kilâr ve hızâne	Hazine ve kiler hizmetlileri Her nefer	250	Çuka-i kızılca birer donluk. Hüsam Beğ defterine göre masrafları kendilerine aittir.[74]	
Gılmân-ı oda-i büzürg	Büyük oda hizmetlileri Her nefer	100	Sof-i Selanik birer donluk. Hüsam Beğ defterine göre masrafları kendilerine aittir.[75]	
Mu'allim-i Gılmân	Muallim hizmetlisi	250		
İmam		300		
Müezzin		200		

Şehzade Selim'in kapı halkı arasında enderûn ve bîrûn görevlileri de bulunmakta olup bunlara 100 ila 450 akçe arasında nakit tahsisat yapılmış, bazılarına kızılca çuka ve Selanik sof kumaşından donluk kumaş verilmişti. İmam, müezzin ve muallim gılmanı hariç diğerlerinin masraflarını kendileri karşıladıkları belirtilmiştir. Hüsam Bey defterinde her ne kadar bazılarına kışlık ve nakit akçe tahsisat yapıldığı belirtilmişse de bu bütün enderûn ve bîrûn hizmetlileri için geçerli değildir.

Şehzadenin kapı halkına kışlık, baharlık, yemek, ekmek ve elbiselik kumaştan başka bayramlarda da ilave olarak tahsisatın yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim kapı halkı defterinde *'Iydiyye-i Mezkûrîn* başlığı altında bayramlarda çeşitli görevlilere, görevlerinin önem ve derecesine göre nakit bir tahsisatın yapıldığı görülmektedir. Bayramlıklar konusunda bu defterde yer alan kayda göre Hüsam Bey defterinde belirtilenlerin dışında kapı halkındaki şehzade hocası başta olmak

üzere diğer görevlilere de bayramlıklar verildiği fakat sonradan bunun kaldırıldığı belirtilmektedir.

Tablo 4: Bayramlık Tahsisatı Yapılanlar (‘Iydiyye-i Mezkûrîn)

Görevli adı	**Açıklama**	**Geliri**	**Açıklama**	
İmam	İmam	300		Hüsam Bey defterine göre bunlardan başka kâtiblerin, hâcenin ve diğerlerinin önceden bayramlıkları varmış sonra kaldırılmıştır.[76]
Müezzin	Müezzin	100		
Bevvâbîn	Kapıcılar	100		
Meş’ale-dârân		90		
Cemaat-ı ıstabl	Ahır halkı	70		
Cemaat-i çavuşân	Çavuşlar	70		
Cemaat-i mehterân-ı hayme	Çadır Mehterleri	70	Hüsam Bey defterinde ‘alem ve hayme mehterlerine ve mutfak erbabına 100’er akçe kayıtlıdır.[77]	
Cemaat-i mehterân-ı ‘alem	Alem mehterleri	70		

Defterin girişinde belirtilen görevlilerden başka ayrıca *‘Adat-ı Arpalık be-mezkûrîn* başlığı altında kendilerine arpalık verilenler emir-i âhur, kapıcabaşı, emir-i ‘alem ve ebnâ-i sipahiyân ağasına derecelerine göre arpalık tahsis edilmişti.[78]

Tablo 5: Arpalık Verilenler

Görevli adı	**Geliri**	**Açıklama**	
Emir-i âhur ağa	4.000	Bir defterde mîr-ahûra hünkâr tarafından, diğerlerine haslardan verilirdi. Bunlardan başkasının yoktu. Kapıcı başının 2.500, emir-i ‘alemin 3.000 akçe idi[79] şeklinde kayıt vardır.	Hüsam Beğ defterine göre hâce, tevki‘î, emir-i ‘alem, şarabdâr başı, kapıcı başı, çaşnigir başı, emir-i âhur, çakırcı başı ve tabibin 3.000-3.500 arasında arpalıkları vardı diye kayıtlıdır.[80]
Ser-bevvâbîn	2.000’er		
Emîr-i ‘alem	2.000		
Ağa-yı ebnâ-i sipahiyân	2.000		

Tabloda da görüldüğü üzere defterde belirtilen miktarlardaki arpalıklara rağmen açıklama kısmından da anlaşılacağı üzere diğer defterlerde farklı şekillerde belirtilmiştir. Bir defterde emir-i âhûra Sultan II. Bayezid tarafından verildiği, diğerlerine ise haslardan tahsis edildiği kaydedilmektedir. Bu dört ağadan başkasına arpalık tahsisatı

yapılmadığı bu defterde belirtilmişti. İncelediğimiz defterde kapıcıbaşına ve emîr-i 'aleme 2.000'er akçe tahsis edilmişken diğer defterde kapıcıbaşına 2.500, emîr-i aleme de 3.000 akçe verildiği kaydedilmişti.

Hüsam Bey defterinde ise bu dört ağadan başka hâce, tevki'î, emir-i alem, şarabdâr başı, kapıcı başı, çaşnigir başı, emir-i âhur, çakırcı başı ve tabibin 3.000-3.500 akça arasında arpalık tasarruf ettikleri belirtilmektedir. İncelenen defterde ise tevki'iye 5.000, kapıcıbaşına 3.000, büyük tabibe 3.500 akçalık arpalıklar tahsis edildiği tespit edilmiştir. Hüsam Bey defteri ile bu defter arasındaki en büyük fark tevki'iye verilen arpalık miktarı ile bazılarına arpalık verilmemesidir.

Defterin son kısmında *Mevâcib-i ağayân-ı mezkûrîn ber- mûceb-i defter-i Hüsam Beğ* başlığı altında Hüsam Bey defterine göre adı geçen ağaların mevacipleri belirtilmiştir.[81]

Tablo 6: Hüsam Bey Defterine Göre Kapı Halkı Ağalarının Mevacipleri

Görevli adı	**Açıklama**	**Geliri**
Tevki'i	Nişancı	40
Mîr-alem	Alemdar	37
Ser-şarabdârân	Şarapçıbaşı	37
Ser-bevvâbîn	Kapıcıbaşı	32
Ser-hayyâtîn	Terzibaşı	32
Emîr-i Âhur	Ahur emiri	30
Ser-çakırcıyân	Çakırcıbaşı	28
Ağa-i ebnâ-i sipâhiyân	Sipahi oğlanları ağası	30
Ser-silahdârân	Silahdarbaşı	28
Ser-ulûfeciyân	Ulufecibaşı	25
Ser-azebân / gureba	Azebân başı	23
Ser-çavuşân	Çavuşbaşı	20
Kedhüdâ-i bevvâbân	Kapıcılar kethüdası	18
Ser-şahinciyân	Şahincibaşı	20
Ser-atmacacıyan	Atmacacıbaşı	12
Ser-mehteran-ı Hayme	Mehterân-ı hayme başı	10
Yunus Ağa ağa-yı der	Kapı ağası Yunus	40
Ser-rikâbî	Rikabcı başı	33
Ser-hazîn	Hazinedar başı	20
Ser-kilârî	Kilercibaşı	11

Şehzade Selim'in kapı halkı arasında en yüksek mevacip gelirine sahip olan kişiler tevki', emir-i alem ve ser-şarabdar olup en az mevacip geliri kilercibaşına aitti. Hüsam Bey defterinde bu kayıtlar verilmesine rağmen incelenen defterde bunların hepsinin mevacip aldıkları hususunda herhangi bir kayıt yoktur. Örneğin Hüsam Bey defterinde 40 akçalık mevacibi olduğu belirtilen tevki' incelediğimiz defterde böyle bir gelire sahip değildir. Aynı durum kapı ağası, kilercibaşı, büyük tabip gibi görevliler için de geçerlidir.

Defterin son kısmında[82] Hüsam Bey defterine atıflar yapılarak *'Adât-ı ağa-yı vakti-i ki ağa-yı nev-şevend* yani ağalık tahsisatı; yeni ağa oldukları vakit verilecek tahsisat kaydedilmiştir. Buna göre tevki'i, mîr-'alem, ser-şarabdârân, ser-bevvâbîn, mîr-âhur, ser-çakırcıyân, ağa-yı ebnâ-i sipahiyân, ser-silahdârân, ser-ulûfeciyân, ser-azebân / gurebâ şeklinde kaydedilen görevlilere her yıl kendi hallerine göre birer çatma kaftan verildiği, derece ve makam olarak bunlardan daha aşağı seviyede olan kimselere ise kimine benek[83] (bir cins saten elbise) kimine de nakışlı kaftan verildiği belirtilmektedir.[84]

Defterin en son kısmında elçi oğlanları ile ilgili Hüsam Bey defterinde yer alan bilgiler kaydedilmiştir.[85] Buna göre elçi oğlanları Trabzon dışına çıktıkları zaman yay bedeli olarak 300 akçe ve ayrıca ahırdan bir adet at verilirdi. Bazen de at yerine *bargir bahâ* adı altında 500 akçe at bedeli verilirdi.

Bu bilgilerin kaydedildiği Hüsam Bey defterinden alıntılar defterin son kısmına eklenmiştir. Ancak Hüsam Bey defterinin ne zaman tutulduğu belirtilmediği gibi deftere de arşivde yapılan bütün aramalara rağmen ulaşılamamıştır.

İncelenen bu defterde sadece kapı halkının görev isimleri verildiği ve bunların sayıları belirtilmediği için Şehzade Selim'in kapı halkının miktarını tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak Şehzade Selim konusunda çalışma yapan Hanefi Bostan diğer defterlere dayanarak Şehzade Selim'in kapı halkının sayısını tespit edebilmiştir. Bostan'ın kaydına göre[86] Şehzade Selim'in Kefe'den tahta geçmek için İstanbul'a geldiği sırada Hesap Defteri'nde yer alan kayda göre *müşaherehorân* cemaati olarak toplam 158 kişi idi. Şehzadenin yanında sipahi cemaatinden 412 nefer, kul ve hizmetliler kısmında 52, silahdarârân cemaatinde 315 nefer vardır. Yine şehzadenin maiyetinde 246 ulufeci, 229 nefer azebler cemaati, 25 kapıcı, 4 cebeci, 8 topçu, 5 rûznâmeci, 60

mutfak erbabı, 17 mehterân-ı hayme, 25 hayyat cemaati, 4 çakırcı, 96 ıstabl-ı âmire, 29 sarraç ve 24 nefer de seyisler bulunuyordu. Kefe'den İstanbul'a gelirken Şehzade Selim'in maiyetinde 2.234 kişi olup bunlardan 223 neferi vefat eden kardeşi Şehinşah Bey'in, 369'u da bazı beylerin kapı halkından oluşmaktaydı. Bunlar çıkarıldığı zaman Şehzade Selim'in saltanat için Kefe'den İstanbul'a geldiğinde maiyetinde 1.642 kişi bulunmaktaydı.

Sonuç olarak; Trabzon Sancağı'nda yirmi dört yıl görev yapan, daha şehzadeliği sırasında Gürcüler ve Safevîler üzerine seferler düzenleyen Şehzade Yavuz Selim'in hizmetinde bulunan devlet görevlileri hakkında kısmen de olsa bilgi verilmeye çalışılmıştır. Defterden elde edilen en önemli sonuç, Şehzade Sancağı'ndaki teşkilatın büyük ölçüde merkezdeki Saray teşkilatına benzediği, görevlileri ve işleyişi bakımından pek fark olmadığıdır. Emecen tarafından önemli bir Şehzade Sancağı olan Manisa Sarayı'nın şehzadelere ait olan defterleri yayınlanmış ve Şehzade Sancakları ile ilgili çok kıymetli bilgilere ulaşılmıştır. Yapılan bu çalışmada da Trabzon'daki Şehzade sarayının teşkilatı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şayet Bostan tarafından özetlenen defterin tamamı yayınlanırsa Kefe'den tahta geçmek için İstanbul'a giden Şehzade Selim'in kapı halkını büyük ölçüde tespit etmek imkânı olacaktır. Bu konuda yeni çalışmalar yapılması, pek çok bilinmeyeni de ortaya koyacaktır.

EKLER

EK 1: Adât Defteri

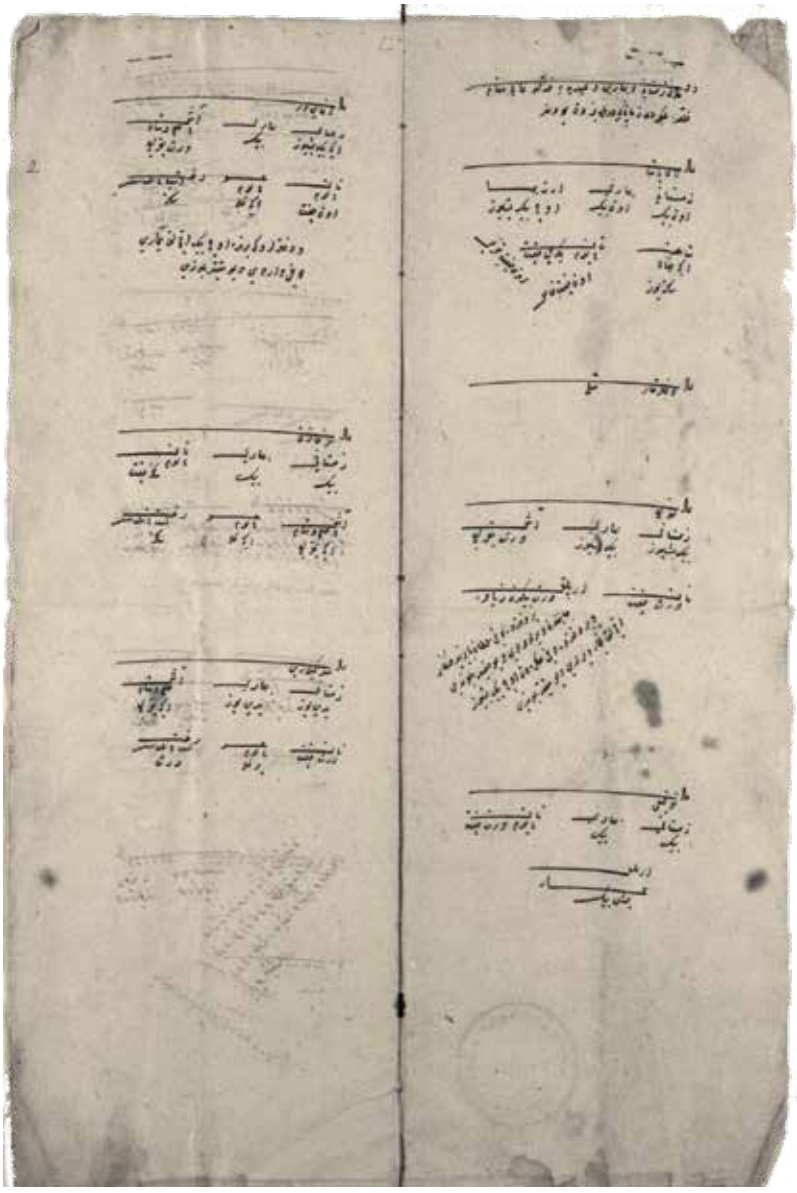

TS. MA.d. 10184

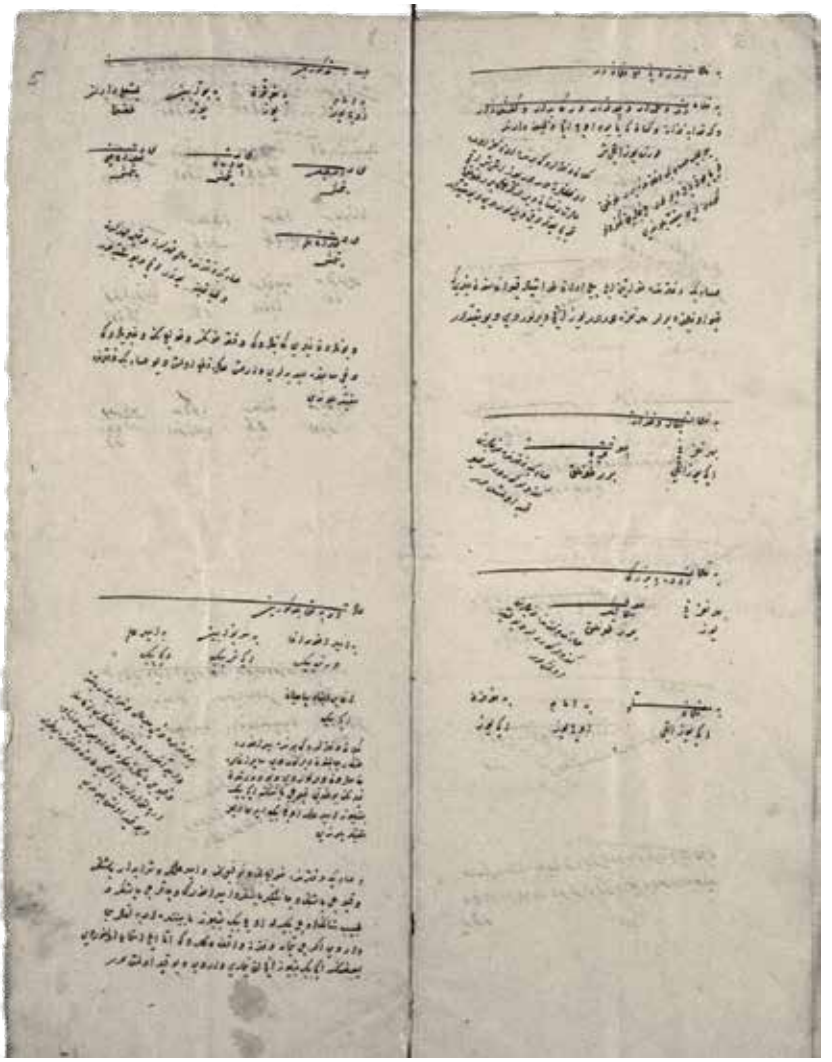

TS. MA.d. 10184

Dipnotlar

1 Yavuz Sultan Selim hakkında önemli çalışmalar yapmış olan Feridun Emecen, *Annesi Dulkadırlı Alâüddevle Bozkurt Bey'in kızı Ayşe Hatun'dur. Gülabahar Hatun'un annesi olduğuna ilişkin bilgilere rağmen, annesinin Ayşe Hatun olduğu bilgisi XVI. yüzyıl tarihçilerinden Cenâbî tarafından açık şekilde zikredilmiştir* şeklinde görüş bildirmektedir. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine, İzmir 2012, s. 29-30; F. M. Emecen, "Selim I", *DİA 36*, İstanbul 2009, s. 407-408; Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I,* İSAM, İstanbul 2014, s. 57-58; Buna karşılık Hanefi Bostan, arşiv kayıtlarına dayanarak Şehzade Selim'in annesinin adının Ayşe Gülbahar Sultan olduğunu tespit etmiştir. Hanefi Bostan, "Yavuz Sultan Selim'in Şehzadelik Dönemi (1487-1512)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 40*, İstanbul 2019, s. 2, 7.

2 F. M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*. 29-30; F. M. Emecen, "Selim I", *DİA 36*, s. 407-408; Halil İnalcık, "I. Selim", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Ed. N.A. Günay, Gaye, Bursa 2018, s. 13-14. Feridun M. Emecen, "Cihangirliğin Yeniden İnşası: Sahib-Kıran Sultan Selim Han", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Ed. N.A. Günay, Gaye, Bursa 2018, s. 34;

3 "Sultan Selim Şah'ı gine atası hizmetine gönderüb bâkî şehzadeleri kendü yanında alıkodu ve terbiyet eyledi". İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, Şerafettin Turan, TTK., Ankara 1991, s. 521, 523.

4 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 32-33; Emecen, "Selim I", s. 407-408.

5 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK., Ankara 2014, s. s. 109.

6 Celâl-zâde'nin Selim-nâmesi'nde Trabzon hakkında; *İbtida-i devlet-i sa'adet menziletlerinde, makarr-ı haşmet-i hümayunları memleket-i ma'mure-i Tırabzon olub ki, semt-i şikâlde, Deryâ-yı Sevâd kenarında bir iklim-i cennet-i na'im-i âbâddır, bir cânibi vilâyet-i Gürcistan, bir tarafı vilâyet-i Şirvan ü Gilan'a karîb cengelistan ve kûhistandır. Bir semti dahi memâlik-i Acemistan'dan vilayet-i Âzerbaycan'a muttasıldır* şeklinde bilgiler verilmektedir. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, yay. A. Uğur, M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 47.

7 F. M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, s. 59-60; Emecen, "Selim I", s. 408-409; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 39-40; H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 15-20.

8 Emecen, "Selim I", s. 409; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 40; Emecen, "Sahib-Kıran: Sultan Selim Han", s. 35.

9 Bu durum Şükrî-i Bitlîsî'nin Selîm-nâmesi'nde *Sancak talebîden-i Sultan Selim ez peder-i hod be-cihet-i Sultan Süleyman* başlığı altında nazım şeklinde verilmiştir. Şükrî-i Bitlisî, *Selîm-nâme*, yay. Mustafa Argunşah, Erciyes Üni., Kayseri 1997, s. 70-73.

10 Emecen, "Selim I", s. 408-409; Ahmet Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, Erciyes Üni.,Kayseri 1992, s. 9-12.

11 Emecen, "Selim I", s. 409-410; Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı*, TTK., Ankara 2017, s. 337-343; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, TTK., Ankara 2016, s. 1-2; A. Uğur, *Yavuz Sultan Selim*, s. 22-26; Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1600-1600), İş Bankası,* İstanbul 2015, s. 201-202; H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 70-73.

12 *Vezirler bu ahbâr-ı meserret-âsâr ile taşra çıkub, cümle 'asker ü cüyûş Bâb-ı Hümâyun'da hazırlar idi. Padişâh oldukları haberleri istima' ile sene-i semâne 'aşer ve tis'a ve mi'e Saferi'nin sekizinci günü Yevmi's-sebt idi.* Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme,* s. 98.

13 *Osmanlı İdarî Teşkilâtının Kaynakları; Şehzâde Dîvânı Defterleri, Manisa Şehzâde Sarayı Dîvânı (1544-1594),* Yay. Feridun M. Emecen, Z. Mete, A. Bilgin, TÜBA, Ankara 2017, s. 22

14 *Şehzade Dîvânı Defterleri*, s. 25

15 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK., Ankara 2014, s. 112-113

16 Feridun M. Emecen, "Şehzade Divanında Suç ve Ceza", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın'a Armağan,* Yıl: 2015, c. 21, Sayı 2 (Özel Sayı), s. 39-76.

17 Haldun Eroğlu, "Osmanlılarda Şehzade", *DİA.34*, İstanbul 2010, s. 480-483; Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu,* Akçağ, Ankara 2004, s. 172

18 *Şehzade Dîvânı Defterleri*, s. 27.

19 İ. H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 112-113.

20 Mehmet İpşirli, "Kapı Halkı", *DİA. 24*, İstanbul 2001, s. 343-344; Mehmet Ali Ünal, "Veziriazamın Kapı Halkı", *Lale Devrinde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Ed İ. Gökhan, vd., Kömen, Ankara 2018, s. 396-451.

21 *TS. MA.d. 10184*

22 H. Bostan defterin 5-6 sayfalarının bulunmadığını muhtemelen tasnifi yapan görevlilerin bu sayfaları atladıklarını belirtmektedir. H. Bostan, Şehzade Selim, s. 32-33 not 160. H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 32-33

23 F. M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim I*, s. 44.

24 H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 32-33.

25 Hüsam Paşa; 2 Nisan 1516'da yapılan divanda Defterdar Hüsam Bey vezirliğe getirildi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine giderken Han-ı Yunus menzilinde katledilen vezirdir. Emecen, *Yavuz Sultan Selim,* s. 313; "Hüsam Paşa; Mısr'a giderken Hân-ı Yûnus nâm menzilde katl olunan

vezirdir... Leşkerin katlinden ve Çerâkise cündîlerinin vefretinden ihtiyat lazım değil midir? Diyu mezbûrı söyletmişler idi. Der-mend kişi nev'an za'f-ı kalbebâdî birkaç kelime nakline cür'et etmeğin hakkından gelindi". Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Künh'ül-Ahbâr c. I / II,* yay. A. Uğur, M. Çuhadar, vd., Erciyes Üni., Kayseri 1997, s. 1200

26 "Hüsam Beğ defterinde mukayyed bulundu..., Hüsam beğ defterinde harçların..., Hüsam Beğ defterinde Solak başına..., Hüsam Beğ defterinde hâcenin ve tevki..." *TS. MA.d. 10184*, s. 1-8.

27 "Gelen defterlerin birinde.., Bir defterde dahi..., Bir defterde dahi Sultan Bâyezid..", *TS. MA.d. 10184,* s. 1-8.

28 "'Âdât-ı Lala Paşa, Zemistânî on bin, Baharî on bin, Erz bahâ üç bin beş yüz, Şahin iki cenani sekiz yüz, Nân Fî yevm yigirmi çift, on çifti has, on çifti harcî." *TS. MA.d. 10184,* s. 1

29 Sözlüklerde erz /erzen; darı, hububat çeşidi ve bir tür pirinç çeşidi olarak kaydedilmiştir.

30 Şehzade Selim'in kapı halkı arasında çok sayıda bazdârân = avcı kuşları görevlileri vardı.

31 Nân-ı has= genellikle 150-200 dirhem ağırlığında kaliteli undan yapılan daha çok saray erbabı tarafından tüketilen ekmek idi. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun, İstanbul 1983, s. 53; M. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK., Ankara 2018, s. 201; Mehmet Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık; Onyedinci Yüzyıl İstanbul Örneği*, Atıf, Ankara 2014, s. 118-119; 1 dirhemin karşılığı 3,086 gr olduğuna göre, (W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üni., İstanbul 1990, s. 6) ortalama olarak bir ekmeğin ağırlığı 465 gr ile 620 gr civarında idi.

32 Feridun M. Emecen, "Selim I", *DİA. 36*, s. 407-408; Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 41; Bostan'ın verdiği listede Fenari-zâde Mehmed Bey yerine Fenâri-zâde Şems Çelebi ve Ahmed Bey ismi de bulunmaktadır. H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 33-34; Kenan Ziya Taş, *Osmanlı Lalalık Müessesesi*, Kardelen, Isparta 1999, s. 112-113.

33 ''Âdât-ı defterdâr, misillü", *TS. MA.d. 10184*, s. 1

34 H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 35-36.

35 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 41; Padişah olunca hocası Halîmî Çelebi olmuştu. Emecen "Selim I", s. 408-412; Bostan Halimî Çelebi'nin şehzadelik döneminde de hocası olduğunu belirtmektedir. H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 35.

36 *"Adât-ı Hâce,* Zemistânî bin beşyüz. Bahârî bin beşyüz. Âş dört bagraç. Nân dört çift. Arpalık dört binden ziyade." *TS. MA.d. 10184,* s. 1

37 "Bir defterde dahi Sultan Bâyezid-i Hünkâr Canibinden virilirdü deyu mukayyed bulundu. Ve bir defterde dahi sonradan üç bin beş yüz Akçelik timar virildi deyu mukayyed bulundu." *TS. MA.d. 10184*, s. 1

38 Erhan Afyoncu, "Nişancı", *DİA. 33*, İstanbul 2007, s. 156-158; Erdoğan Merçil, "Tevki'", *DİA. 41*, İstanbul 2012, s. 35-36.

39 *"Âdât-ı Tevki'.* Zemistânî bin, Baharî bin, Nân fî yevm dört çift, arpalık timar beş bin". *TS. MA.d. 10184*, s. 2.

40 Erdoğan Merçil, "Hazinedâr", *DİA. 17,* İstanbul 1998, s. 141-143.

41 "Âdât-ı Ser-Hazin. Zemistânî bin, Bahârî bin, Nân fî yevm sekiz çift, Âş fî subh u şâm iki bakraç, Cev fî yevm iki kile, Raht esb sekiz". *TS. MA.d. 10184*, s. 2.

42 *"Âdât-ı Kâtibân-ı Hazine.* Zemistânî yedişer yüz, bahârî yedişer yüz." *TS. MA.d. 10184*, s. 3.

43 *'Adât-ı Veznedâr.* Zemistânî, dört yüz, bahârî dört yüz. Hüsam Beğ defterinde vezzân bu hidmetten gayri etrafa kâfice hükümler yazardı. Ol-ecilden riâyet olunup virildi deyu mukayyeddir". *TS. MA.d. 10184,* s. 3.

44 *TS. MA.d. 10184*, s. 3.

45 Arif Bilgin, "Matbah-ı Âmire", *DİA. 28*, Ankara 2003, s. 115-119.

46 "Âdât-ı Ser-Kilârî. Zemistânî yedi yüz, bahârî yedi yüz, Âş subh u şâm iki bakraç, Nân fi yevm dört çift, Cev fî yevm bir kile, Raht-ı esb dört". *TS. MA.d. 10184*, s. 2.

47 *TS. MA.d. 10184*, s. 3.

48 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 43; "Sinan tabib, 'an etibbâ'i dergâh-ı âlî be-hazret-i Selim Beğ firistâde", M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı; Vakıflar-Mülkler-Muktaalar*, Üçler, İstanbul 1952, s. 480.

49 "'Âdât-ı Tabîb-i Büzürk. Zemistânî bin, bahârî bin, arpalık timar üç bin beş yüz." *TS. MA.d. 10184,* s. 3.

50 "'Âdât-ı Tâbibân Beher Nefer. Zemistânî beş yüz (500), Bahârî beş yüz (500)." Bu kısımda kışlık ve yazlık olarak yapılan beş yüzer akçelik tayinat ayrıca siyakat rakamıyla da yazılmıştır. *TS. MA.d. 10184,* s.3.

51 Bunlar beyaz hadımlar (akağalar) ve zenci hadımlar (karaağalar) olmak üzere iki ayrı sınıftı. Akağalar, sarayın Enderun bölümünün başladığı yer olan ve Bâbüssaâde denilen kapısında görevli olduklarından kendilerine Bâbüssaâde ağaları unvanı verilmişti. Âmirleri olan Bâbüssaâde ağası, aynı zamanda bütün Enderun ve Harem görevlilerinin âmiriydi. Padişah ve devlet ileri gelenleri arasındaki yazışmayı ve protokolü sağlarlardı. Devlet ricâline siyasî, askerî ve idarî konularda mektup, tahrirat gönderebilirdi. Ülkü Altındağ, "Darüssade", *DİA. 9,* İstanbul 1994, s. 1-3

52 Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, s. 51

53 "*'Âdât-ı Ağa-yı der*. Zemistânî iki bin beş yüz, bahârî bin, âş fî subh u şâm dört bakraç, nân fî yevm on çift. Cev fî yevm iki kile, Raht esb fî selase seyis sekiz." *TS. MA.d. 10184*, s. 3.

54 "Ve defterlerün birinde üç bin akçelik timarı dahi vardır deyu mukayyed bulundu." *TS. MA.d. 10184*, s. 2.

55 "Âdat-ı Kedhüdâ-i Bevvâbân. Zemistâni beş yüz, bahârî beş yüz, aş fî subh u şâm iki bakraç, nân fî yevm iki çift". *TS. MA.d. 10184*, s. 3.

56 "'Âdat-ı Kedhüdâ-i Bevvâbân. Zemistânî beş yüz, bahârî beş yüz, aş fî subh u şâm iki bakraç, nân fî yevm iki çift." *TS. MA.d. 10184*, s. 3

57 Salim Aydüz, "Müneccimbaşı", *DİA. 32*, İstanbul 2006, s. 2-4

58 Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 43-44.

59 "'Âdât-ı Müneccim. Zemistânî beş yüz, bahârî beş yüz. 'Âdât-ı Takvim, sekiz yüz." *TS. MA.d. 10184*, s. 3

60 "Bir defterde dahi Sultan Bâyezid-i Hünkâr canibinden virilirdü deyu mukayyed bulundu. Ve bir defterde dahi sonradan üç bin beş yüz akçelik timar virildi deyu mukayyed bulundu. TS. MA.d. *10184*, s. 3.

61 "Ve defterlerün birinde üç bin akçelik timarı dahi vardı deyu mukayyed bulundu." TS. MA.d. *10184*, s. 3.

62 1499'da Divan kâtibi olarak Ömer Efendi'den bahsedilmektedir. H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 35.

63 "Hüsam Beğ defterinde vezzân bu hidmetten gayri etrafa kafiçe(?) hükümler yazardı. Ol-ecilden riâyet olunup virildi deyu mukayyeddir." TS. MA.*d. 10184*, s. 4

64 "'Âdât-i kesan ki zemistânî darend ve bahârî ne-darend." *TS. MA.d. 10184*, s. 4.

65 Defterde *Hüsam Beğ defterinde şahincibaşına dört yüzdür* şeklinde bir kayıt vardır. *TS. MA.d. 10184*, s. 4.

66 "Be ser-Habbâzîn ve Tabbâhîn ve Hayyâtîn ikişer yüz." *TS. MA.d. 10184*, s. 4.

67 "Hüsam Beğ defterinde şahincibaşına dört yüzdür." TS. MA.d. *10184*, s. 4.

68 "Hüsam Beğ defterinde Solak başına ve mehterân-ı hayme ve mehterân-ı alem başlarına ve sekban başına ve zağarcı başına dahi ikişer yüz akçe mukayyed bulundu sayir defterlerde bulunmadı." TS. MA.d. *10184*, s. 4.

69 "Keman baha gelen defterlerün hemân birinde bulundu." TS. MA.d. *10184*, s. 4.

70 Bu görevliler defterde *Be Gılmân-ı Der ve Silahdar ve Çukadar ve rikabdâr ve Kefşdâr ve Kethüdâ-i hüddâm-ı hizane ve kesân ki fî yevm üç akçe vazife dârend* şeklinde kaydedilmiştir. TS. MA.d. *10184*, s. 5.

71 "Gelen defterlerün birinde on nefer oda oğlanlarına dörder yüz altışar akçe adet-i zemistânî virildükden sonra birer donluk kızılca çuka dahi virürlerdi deyu mukayyeddir." TS. MA.d. *10184*, s. 5.

72 Saraylarda veya vezir konaklarında harem dairesinde hizmet gören hadım edilmiş görevlilerdi. Bunlara Tavâşî de denilirdi. Midhat Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lügati, İstanbul 1986, s. 130

73 "Hüsam Beğ defterinde havatîni ile bile olan tavâşîler kapu ağasından gayrı ki kapu oğlanı dirler her nefere dörder yüz akçe virürlerdi deyu mukayyeddir." TS. MA.d. *10184*, s. 5.

74 "Çuka-i kızılca birer donluk. Hüsam Beğ defterinde harçların kendüler görürler deyu kayd olmuşdur." TS. MA.d. *10184*, s. 5.

75 "Sof-i Selanik birer donluk. Hüsam beğ defterinde harçların kendüler görürler deyu kayd olunmuşdur." TS. MA.d. *10184*, s. 5.

76 "Ve bunlardan gayrı kâtiblerin ve kıssa-hanın ve hâcenin ve gayrilerin dahi sâbıkda 'ıydiyyeleri varmış sonra kat' olmuş deyu Hüsam Beğ defterinde mukayyed bulundu." TS. MA.d. *10184*, s. 6.

77 "Hüsam Bey defterinde 'alem mehterlerine ve hayme mehterlerine ve tabbahîne yüzer akçe deyu mukayyeddir." TS. MA.d. *10184*, s. 6.

78 "Adat-ı Arpalık be-mezkûrîn." TS. MA.d. 10184, s. 6.

79 "Gelen defterlerin birinde mîr-ahûra hünkâr canibinden virilirdü. Sayir ağalara haslardan verilirdi ve bu dörtden gayrinin yoğ idi. Kapucu başının iki bin beş yüz emir-i 'alemin üç bin idi deyu mukayyed bulundu." TS. MA.d. *10184*, s. 6.

80 "Ve Hüsam Beğ defterinde hâcenin ve tevki'înin ve emir-i 'alemin ve şarabdâr başının ve kapucu başının ve çaşnigir başının ve emir-i âhurun ve çakırcı başının ve tabib-i .... Üçer binle üç bin beş yüz mabeyninde arpalıkları vardı. Eğerçi timar defterine vâkıf değildik ammâ eyle istima' olunurdu. Ba'zısının iki bin beş yüz akçelik timarı vardı deyu kayd olmuşdur." TS. MA.d. *10184*, s. 6.

81 Mevacib-i ağayan-ı mezkûrîn ber- mûceb-i defter-i Hüsam Beğ *TS. MA.d. 10184*, s. 7.

82 "Adât-ı ağa-yı vakti-i ki ağa-yı nev-şevend. Ber mûceb-i defter-i Hüsam Beğ". (Ağalık adatı: yeni ağa oldukları vakit). *TS. MA.d. 10184,* s. 7.

83 Benek; Atlas kumaşının bir çeşidi olup üzerinde sedefli süslemeli nakışlar olan elbise.

84 "Her bir sene hallerine göre birer çatma kaftan verilirdi. Ve bunlardan aşağa ağalara hallerine göre kimine bin ve kimine münakkaş kaftân virilürdü." *TS. MA.d. 10184*, s. 7.

85 "'Adât-ı elçi oğlanları taşra çıkar olsalar tirkeş bahâ üçer yüz akçe verilirdü ve âhurdan birer bârgir verilirdü, gâh bargir yerine beşer yüz akçe bargir bahâ virilirdi deyu Hüsam Beğ deferinden mukayed bulundu." *TS. MA.d. 10184,* s. 8.

86 H. Bostan, "Selim'in Şehzadelik Dönemi", s. 35-41.

Bibliyografya

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS. MA.) Defter (d.) 10184

Kaynaklar

Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, yay. A. Uğur, M. Çuhadar, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, *Kitâbü't-Târih-i Künh'ül-Ahbâr c. I / II*, yay. A. Uğur, M. Çuhadar, A. Gül, İ.H. Çuhadar, Erciyes Üni., Kayseri 1997.

İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, Şerafettin Turan, TTK., Ankara 1991.

Şükrî-i Bitlisî, *Selîm-nâme*, yay. Mustafa Argunşah, Erciyes Üni., Kayseri 1997.

Osmanlı İdarî Teşkilâtının Kaynakları; Şehzâde Dîvânı Defterleri, Manisa Şehzâde Sarayı Dîvânı (1544-1594), Yay. F. M. Emecen, Z. Mete, A. Bilgin, TÜBA, Ankara 2017.

Araştırma ve İnceleme Eserler

AFYONCU, Erhan, "Nişancı", *DİA. 33*, İstanbul 2007.

ALTINDAĞ, Ülkü, "Darüssade", *DİA. 9*, İstanbul 1994.

AYDÜZ, Salim, "Müneccimbaşı", *DİA. 32*, İstanbul 2006.

BİLGİN, Arif, "Matbah-ı Âmire", *DİA. 28*, Ankara 2003.

BOSTAN, Hanefi, "Yavuz Sultan Selim'in Şehzadelik Dönemi (1487-1512)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 40*, İstanbul 2019.

DEMİRTAŞ, Mehmet, *Osmanlıda Fırıncılık; Onyedinci Yüzyıl İstanbul Örneği*, Atıf, Ankara 2014.

EMECEN, Feridun M., "Selim I", *DİA. 36*, İstanbul 2009.

_____, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine, İzmir 2012.

_____, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I,* İSAM., İstanbul 2014.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1600-1600),* İş Bankası, İstanbul 2015.

_____, Şehzade Divanında Suç ve Ceza, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Mehmet Akif Aydın'a Armağan*, Yıl: 2015, c. 21, Sayı 2.

_____, "Cihangirliğin Yeniden İnşası: Sahib-Kıran Sultan Selim Han", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Ed. N.A. Günay, Gaye, Bursa 2018.

EROĞLU, Haldun, *Osmanlı Devleti'nde Şehzadelik Kurumu,* Akçağ, Ankara 2004.

_____, "Osmanlılarda Şehzade", *DİA.34*, İstanbul 2010.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı; Vakıflar-Mülkler-Muktaalar*, Üçler, İstanbul 1952.

İNALCIK, Halil, I. Selim, *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Ed. N.A. Günay, Gaye, Bursa 2018.

HINZ, W., *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üni., İstanbul 1990.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Kapı Halkı", *DİA. 24*, İstanbul 2001.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun, İstanbul 1983.

_____, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK., Ankara 2018.

MERÇİL, Erdoğan, "Hazinedâr", *DİA. 17*, İstanbul 1998.

_____, "Tevki'", *DİA. 41*, İstanbul 2012.

SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun, İstanbul 1986.

TANSEL, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, TTK., Ankara 2016.

_____, *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı*, TTK., Ankara 2017.

TAŞ, Kenan Ziya, *Osmanlı Lalalık Müessesesi*, Kardelen, Isparta 1999.

UĞUR, Ahmet, *Yavuz Sultan Selim*, Erciyes Üni., Kayseri 1992.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK., Ankara 2014.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Veziriazamın Kapı Halkı", *Lale Devrinde Osmanlı Devleti ve Nevşehir*, Ed İ. Gökhan, H. Saraç, A. G. Özcan, Kömen, Ankara 2018.

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'dan Osmanlı Tahtına Geçişi

Faruk SÖYLEMEZ
Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'dan İstanbul'a, Osmanlı tahtına hareketi ve tahta geçişi sürecine geçmeden önce Şehzade Selim hakkında kısaca bir ön bilgi verilmesi faydadan hali olmaz kanaatindeyim. Sultan II. Bayezid Amasya sancağında bulunduğu sırada 1467 yılında Dulkadiroğlu Alaüddevle'nin kızı Ayşe Hatunla evlenmiş, bu evlilikten 1470 yılında Şehzade Selim dünyaya gelmişti[1]. Şehzade Selim muhtemelen on yaşında iken; 1480 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'a getirtilerek diğer kardeşleri Şehinşah, Ahmet, Korkut, Mahmut, Alemşah ve amcası Cem Sultan'ın oğlu Oğuzhan ile birlikte dedelerinin huzuruna çıkarılmış ve daha sonra şehzadeler sünnet edilmiştir. Bu sünnet şöleni sırasında Sultan II. Bayezid'in büyük oğlu Abdullah daha önce vefat eden amcası Mustafa'nın kızıyla evlendirilmiş ve bu düğün şenlikleri bir ay sürmüştür[2]. Şehzade Selim'in de bu süre zarfında diğer şehzadelerle birlikte dedesi Fatih Sultan Mehmed ile görüştüğü anlaşılmaktadır[3]. Babasının 1481 yılı Mayıs ayına kadar Amasya sancakbeyi bulunduğu bu dönemde çocukluk yıllarını Amasya'da geçiren Selim'in buradaki hayatı hakkında pek bir malumat bulunmamaktadır[4]. Sultan II. Bayezid'in 20 Mayıs 1481 tarihinde sekizinci Osmanlı padişahı olarak tahta geçmesi ile birlikte İstanbul'a gelen Şehzade Selim burada çocukluk yıllarını geçirmiş ve 1487 yılında Trabzon sancakbeyliğine atanmıştır.

Türk devlet anlayışındaki "Kut" telakkisi hakanın oğullarının taht üzerinde aynı derecede hak sahibi olduklarının bir göstergesidir. Bu-

nun yanı sıra, Türk hukuk kurallarına göre "Devlet hanedan üyelerinin ortak malıdır." Bu sebeple eski Türk Devlet hukukunda emredici maddi kuvvete sahip olacak kişi veya kişilerin saltanata geliş yöntemini kesin olarak ortaya koyan kurallar belirlenmemiştir[5].

Türk devletlerinde oğulların ve kardeşlerin aynı derecede tahta geçme hakkına sahip olduklarını dolayısıyla muayyen kuralların olmadığını gösteren çok sayıda örnek bulunmaktadır. Asya Hunlarında teginler (şehzadeler) arasında liyakat ön planda tutularak iktidar hakkı şehzadelerden yalnız birine verilmeyip mücadeleye açık bir hale getirilmiştir[6]. Osmanlı Devleti'nde de saltanatın intikalinde sultandan sonra kimin başa geçeceği konusunda herhangi bir usul belirlenmemişti ve hanedanın tüm erkek üyelerinin tahta geçişte hakları bulunmaktaydı.[7] Bu anlayış Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ve diğer Türk devletleri için de geçerli olmuştur.

Osmanlı devlet ve hükümranlık anlayışı yukarıda belirtildiği üzere temelde bir yanıyla Orta Asya Türk geleneğine dayanırken diğer yanıyla da İslam devlet geleneğine dayanmaktadır[8]. İslam devlet ve veraset geleneğinde sultanın akil ve baliğ bir erkek olması gerekmektedir. Bu durum Türk devlet geleneğinde de "Devlet hanedanın erkek üyelerinin ortak malıdır" ilkesi ile bağdaşmaktadır

Taht üzerinde eşit derecede hak sahibi olan şehzadeler arasındaki mücadeleler genellikle babalarının yaşlılığı zamanında baş göstermiştir. Bu taht çekişmeleri neticesinde yenik düşen şehzadelerin genellikle düşman topraklarına sığınması, Osmanlı İmparatorluğu'nu böyle zamanlarda savaş tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır[9].

Sultan II. Bayezid'in şehzadeleri arasında taht mücadelesinin başladığı 1510 yılında hayatta olan dört oğlundan Konya valisi olan Şehzade Şehinşah bu mücadeleye katılmamış, saltanat rekabetinin yoğunlaştığı bir dönemde; 2 Temmuz 1511'de vefat etmişti[10]. Böylece Sultan II. Bayezid'in taht üzerinde hakkı olan oğullarından Ahmet, Korkut ve Selim kalmıştı. Şehzade Ahmet Amasya'da, Şehzade Korkut Manisa'da sancakbeyliği görevinde bulunuyordu. Korkut 1501 yılı sonuna kadar burada sancakbeyliği yapmıştı. Ancak Şehzade Ahmet'in baskısı ile İstanbul'a yakın olan bu sancaktan kaldırılarak 1502 yılında Antalya'ya nakledilmişti. Sultan II. Bayezid'in hayatta kalan en küçük oğlu Şehzade Selim ise İstanbul'a çok uzak olan Trabzon'a 1487 yılında atanmıştı[11]. Trabzon sancağına ilk atanan şehzade II. Bayezid'in en bü-

yük oğlu Abdullah idi. Şehzade Abdullah 1470 yılında Trabzon'a atanmış, ondan sonra tayin edilen ikinci ve son şehzade Selim olmuştur[12]. Şehzade Selim Trabzon'daki adaletli yönetimi sayesinde Trabzon halkı mutlu bir hayat sürüp, başarılı yönetimi sayesinde şehir ahalisi huzur ve güven içerisinde yaşamaktaydı. Hırsızlık ve soygunculuk gibi suçlar Şehzade Selim'in başarılı yönetimiyle son bulmuştu[13].

Sultan II. Bayezid'in saltanatının (1481-1512) son iki yılında hastalığı ve yaşlılığı dolayısıyla devlet işleri ile pek fazla ilgilenememesi sonucunda meydana gelen iktidar boşluğundan[14] bir yandan vezirlerin ileride kendi menfaatlerine uygun davranacak şehzadeyi tahta geçirme çabaları diğer taraftan kardeşler arasında başlayan saltanat rekabetini fırsat bilen Şahkulu'nun bölücü faaliyetleri ülkeyi bir kargaşa ortamına sürüklemekteydi[15].

Şehzade Selim Trabzon sancakbeyi olarak bir taraftan Gürcistan'a seferler düzenleyerek önemli başarılar kazanıyor diğer taraftan Osmanlı ülkesi için büyük tehlike arz eden Şah İsmail'in faaliyetlerini yakından takip ediyordu. Bu cümleden olarak Şehzade Selim, Akkoyunlu Devleti'nin mirası üzerine kurduğu devletini kısa sürede büyütmüş ve Anadolu'ya gönderdiği dailer vasıtasıyla Osmanlı halkı arasında da şöhretini arttırmakta olan Şah İsmail'in ülkesine seferler düzenleyerek İspir ve Bayburt kalelerini ele geçirmişti. Anadolu'yu halifeleri vasıtasıyla bir ateş çemberinin içine atan Şah İsmail'e karşı Şehzade Selim'in akınları ve zaferleri aslında Sultan II. Bayezid tarafından takdir görüyordu[16]. Ancak vüzera ve erkânının Sultan Bayezid'e Şehzade Selim'in bu tür başına buyruk hareketlerinin bir istiklal davası olduğunu belirterek Osmanlılarla barış halinde bulunan Şah İsmail üzerine durup dururken sefer açtığını belirtiyorlardı. Bu tür telkinler Sultan Bayezid'in fikir değiştirmesine sebep oluyordu. Bu nedenle Bayezid, Selim'e seferlere girişerek düşman çoğaltmamasını belirterek "teksir-i adaya rızamız yoktur" şeklinde hükümler gönderilmesine sebep oluyordu[17].

Bu dönemde Anadolu'daki halkın ve tımarlı sipahilerin durumu pek iç açıcı değildi. Hükümetten memnun olmayan köylüler, aşiretler, toprakları ellerinden alınan tımarlı sipahiler Şahkulu'nun tarafına geçiyorlardı. Keza Şahkulu'nun babası Hasan Halife zamanında da İran ve Horasan'dan gelen göçmenler Toroslara yerleşmişlerdi. Bunlar arasında önemli sayıda Alevi, Tahtacı ve Kızılbaş kısa sürede Hasan

Halife ve oğlu Şahkulu'nun saflarına katılmışlardı[18]. Bu da Şahkulu'nun kısa sürede çok sayıda taraftar bulmasına zemin hazırlamıştı.

Şehzade Selim bir yandan Safevî topraklarına akınlar düzenleyip kaleler ele geçirirken bir taraftan da tımarları ellerinden alınan sipahilerin İran'a gitmelerini engellemek ve onları tekrar devlete kazandırmak için faaliyete geçmişti. Şah İsmail'in Osmanlı Devleti'ne yönelik emellerinin farkında olan Selim tehlikeyi fark etmiş, bunu defalarca saltanat merkezine bildirdiği halde bunu önlemeye yönelik bir tedbir alınması konusunda olumlu bir cevap alamamıştı. Selim Gürcistan seferine girişmeden önce Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden İran'a mektuplar gönderildiğini ve birtakım insanların Safevilerle temasa geçtiklerini öğrendiğinde bunlara haber göndererek Gürcistan'a sefer düzenleyeceğini bildirmiş ve bu akına katılmaya teşvik etmiştir. Söz konusu bölgelerden akına katılmak üzere gelenlerin Kızılbaşlarla münasebette bulunmamalarını ve bu dileğinin etrafa duyurulmasını istemişti[19]. Böylece Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Gürcistan seferine katılmak üzere Selim'in yanına gelenler ile Şah İsmail'in baskısı sonucu Akkoyunlu topraklarından kaçmak zorunda kalan ve Selim'in Trabzon'a iskân etmiş olduğu Sünni halk[20] Selim'in ülkesi için nasıl mücadele verdiğini müşahede ettiler. Akınlardan ve seferlerden memleketlerine dönenler Şehzade Selimi methediyorlardı. Âşık ve şairler Selim'i "yürü Sultan Selim devran senindir" gibi sözlerle öven şiir ve türküler söyleyerek onun kahramanlık ve yiğitliğini halka anlatarak toplumda şöhretinin artmasını sağladılar[21]. Anadolu'da Şah İsmail'in dâi ve halifeleri Şah'ın şöhretini arttırmaya çalışırken buna karşı olanlar da Şehzade Selim'in yanında yer alarak onu destekliyorlardı.

Şehzade Selim Osmanlı ülkesini ve halkını bir Şii-Safevi istilasından korumak için yukarıda ifade edildiği üzere çok yönlü faaliyetlerde bulunurken Şehzade Ahmet ise bulunduğu Amasya'da Kızılbaşların ileri gelenleri ile şiir ve edebiyat geceleri düzenleyerek eğlenceler tertip ediyordu[22].

Sultan II. Bayezid giderek artan hastalığı ve yaşlılığı sebebiyle her işittiği söze inanır olmuş ve gizli kalması gereken sırları da açıktan dillendirir olmuştu[23]. Bir gün vezirlerine ihtiyarlığından söz ederek Şehzade Selim'in sertliğinden, Ahmet'in ise yumuşak huylu ve merhametli oluşundan bahsederek: "evladımdan Sultan Ahmet'i veliaht idüp taht-ı saltanatı ona teslim edeceğim" demişti[24]. Gerçekten giz-

li tutulması gereken bu düşünceler kısa sürede duyuldu. Bu yüzden şehzadelerden her biri "tac ve taht benim hakkımdır" diyerek harekete geçtiler. Şehzade Korkut Manisa'ya, Ahmet Ankara civarına, Selim ise Kefe'ye geldi. Ancak devlet erkânının çoğunluğu Şehzade Ahmet'i destekliyor Selim'den ise hoşlanmıyorlardı. Çünkü o daha şehzade iken bile devletin kötü idare edildiğini ileri sürüyor ve bu durumdan doğrudan doğruya devlet erkânını sorumlu tutuyordu[25].

Trabzon'dan İstanbul'a Hareket

Sultan II. Bayezid'in tahttan çekileceği ve oğlu Ahmet'i veliaht tayin edip tahtı ona bırakacağı söylentisi üzerine Şehzade Selim ve Şehzade Korkut İstanbul'a daha yakın olmak amacıyla sancaklarından ayrıldılar. Şehzade Selim 30 Eylül 1510'da Trabzon'dan ayrılarak 10 Ekim'de Kefe'ye gitti[26]. Böylece Şehzade Selim'in 1487 yılında başlayan ve yaklaşık yirmi dört yıl süren Trabzon sancakbeyliği sona ermiş oldu. Şehzade Korkut da 1511 yılı başlarında Antalya'dan ayrılarak Saruhan Sancağına gitti[27].

Kefe'de bulunan Şehzade Selim saltanat merkezine Şehzade Ahmet'in tahta geçirilmemesi için mektup gönderdi. Şehzade Selim, babası hayatta iken Şehzade Ahmet'in tahta geçirilmemesi konusunda yönetimdekilerden olumlu bir cevap alamayınca Rumeli'deki beylerle temasa geçti ve onlardan bir kısmını yanına çekmeyi başardı. Bu arada Ahmet, Selim'in Kefe'ye geldiğini duyunca hem babasına hem de Kırım Hanına mektuplar yazarak Selim'in bir an önce Trabzon'a döndürülmesini istedi. Şehzade Ahmet'in baskısıyla Sultan II. Bayezid ve Sadrazam Ali Paşa, Selim'e fermanlar göndererek Trabzon'a dönmesini emrettiler[28]. Ancak Selim'in Trabzon'a dönmeme konusundaki kararı kesindi. Ayrıca bu nazik durumda Trabzon'a gidip meydanı Şehzade Ahmet ve taraftarlarına bırakamazdı[29].

Şehzade Selim'i Trabzon'a dönmeye ikna etmesi için merkezden devrin ulemasından Mevlana Nureddin Sarıgörez[30] görevlendirildi. Mevlana Nureddin 29 Ekim 1510'da Kefe'ye giderek Şehzade Selim'e: "Devletlü padişah selam ettiler ve hatırınız sordular" dedikten sonra "devletli padişah benim rızamda olmak saadet-i dareyndir" yani babasının rızasını almak her iki cihanda mutluluktur dediğinde Şehzade Selim "babasının rızasını asla terk etmediğini, bunun büyük günah olduğunu da bildiğini şayet rızadan maksat Trabzon'a dönmem ise

gökten Cebrail inse ve Peygamber dilese kabul etmem" diye cevap verdi. Kendisini bir yere gittikten sonra geri dönen ağabeyi Korkut gibi[31] sanmasınlar. Bu konuda baş vermeye razı olduğunu, fikrinden asla dönmeyeceğini" ifade ettikten sonra Mevlana Nurettin, kendisinin buraya elçilikle geldiği herkesin malumu olduğundan emre itaat etmemesi halinde padişahın mahcup olacağını ve birtakım kötü sonuçlar doğuracağını söylemesi üzerine Şehzade Selim "Ne gerekse olsun" şeklinde cevap verdi[32]. Mevlana Nureddin aldığı bu cevapla Edirne'ye dönerek Sultan Bayezid'in huzuruna çıktı. Şehzade Selim'in eski sancağına dönmesinin mümkün olmadığını, kendisine Trabzon dışında başka bir sancak verilmesinde ısrarlı olduğunu belirtti. İstanbul'da Şehzade Ahmet'i saltanata geçirme yolları aranırken Şehzade Selim, babasıyla konuşmak, ülkenin içinde bulunduğu durumu anlatmak için 10 Mayıs 1511'de Kefe'den hareket ederek[33] Kili'ye geldi.

Sultan II. Bayezid'den kendisine Kefe Sancağının verildiğine dair hüküm gönderildi. Şehzade Selim bunu da kabul etmeyerek yoluna devam etti[34]. Sultan II. Bayezid, Selim'in kendi emrine karşı gelerek eski sancağına dönmemesi ve önerilen Kefe'yi de kabul etmemesi üzerine Şehzade Ahmet taraftarlarının da kışkırtmasıyla Rumeli beylerini Edirne'ye çağırdı. Şehzade Selim Edirne'ye doğru ilerliyor, hükümet ise durdurmaya çalışıyordu. Şehzade Ahmet taraftarları Selim'in bu hareketini devlete isyan olarak yorumluyor ve padişahı savaşa tahrik ediyorlardı. Şehzade Selim ise Edirne'de olup bitenleri haber alıyor ve babasına isyan etmediğini bilakis onun elini öpmek için geldiğine dair arzlar gönderiyordu[35]. Şehzade Selim'in Edirne'ye yaklaştığı haberi kendisine karşı olan devlet erkânını son derece huzursuz ediyordu. Bu nedenle onlar Şehzade Selim'e meyilli olan Rumeli beylerini de yanlarına çekerek ittifakla Selim'e karşı gönderilecek orduyla uzaklaştırmak ve Ahmet'i tahta çıkarmayı umuyorlardı[36]. Şehzade Selim de erkânın herhangi bir tuzağına düşmeden suhuletle babasıyla görüşüp el öpmek istiyordu. Bunu yaparken de vezirlerin entrikalarına karşı son derece temkinli davranıyordu[37].

Şehzade Selim Savaş mı İstiyordu Yoksa Babasıyla Görüşmek mi?

Sultan Bayezid, Şehzade Selim'in kendisiyle görüşme isteğine olumlu yaklaştı ancak vüzera ve erkân bu görüşmeye engel oldukları gibi Sultan Bayezid'i Şehzade Selim'le savaşmaya zorluyorlardı[38]. Saltanat

merkezinde bütün bunlar olup biterken Şehzade Selim Edirne'ye gelerek Tunca Nehri kıyısına kondu. Bütün vezir ve devlet erkânı Selim'in Edirne'ye gelişini görüşmek üzere toplandılar. Selim karşıtları hep birlikte Sultan Bayezid'e, Selim'e karşı savaşmak istediklerini bildirdiler. Oğlu Selim ile savaşmaya rızası olmayan Sultan Bayezid vezirlerin etkisiyle ister istemez askerin Şehzade Selim'e karşı gitmesine izin vermiş olmalıdır. Sultan Bayezid ordusuyla Şehzade Selim üzerine yürüdü. Ancak Selim bulunduğu yerde sabit kalarak bir adım bile babasının ordusuna karşı harekete geçmedi. Şehzade Selim'in bu şekilde, Padişah'ın ordusuna karşılık vermeyerek, hareketsiz kalmasına devlet erkânı hayret etmişti[39]. Bu durum karşısında daha fazla ileri gitmek istemeyen padişah, askerine Çukurçayır mevkiinde durmalarını emretti[40].

Bir sonraki günün sabahında her iki tarafın askeri savaş durumuna geçtiklerinde Rumeli beyleri araya girerek baba ile oğlun savaşmasına rıza göstermeyerek aralarında barış sağlanmasını istediler[41]. Rumeli beylerinin bu teşebbüsünden sonra Şehzade Selim babasına bir elçi gönderdi. Divana kabul edilen elçi, Şehzade Selim'in padişahla görüşmeye geldiğini, savaşmak gibi bir niyetinin olmadığını, hal böyle iken neden ihanete müstahak görüldüğünü anlayamadığını belirtti. Oğlunun bu sözleri karşısında son derece duygulanan Sultan Bayezid elçiye ikramlarda bulunduktan sonra, Selim'in görüşlerinin kendileri için çok önemli olduğunu belirterek Selim'in düşündüğü gibi muradına ereceğini söylemiştir. Ancak Şehzade Ahmet taraftarları çeşitli bahaneler ileri sürerek yaşlı ve hasta padişahı Şehzade Selim ile buluşturmadılar. Bunun üzerine Şehzade Selim, Mevlana Nureddin'in elçi olarak gönderilmesini istedi. Sultan Bayezid, oğlu Selim'in görüşme isteğinde samimi olduğuna kanaat getirdikten sonra aradaki husumeti kaldırmak maksadıyla Mevlana Nureddin'i bir barış mektubuyla gönderdi. Mevlana Nureddin, Şehzade Selim'in yanına vardığında, padişahın kendisine iletmek istediklerini bir bir anlattı. Şehzade Selim de anlatılanları başından sonuna kadar büyük bir dikkatle dinledikten sonra: "Şayet padişahla görüşebilseydim maksadım elini öpmekti. Ancak araya engeller girdi ve bu nasip olmadı. Elden ne gelir, emir kendilerinindir." diyerek bundan sonra tek isteğinin kendisine Rumeli'de bir sancağın verilmesi olduğunu ifade etti[42].

Mevlana Nureddin, Şehzade Selim'in bu düşüncelerini padişaha ilettiğinde, bu cevaba memnun oldu ve oğlu Selim hakkında daha

olumlu düşünmeye başladı. Devlet erkânı Sultan Bayezid'in Şehzade Selim'e tekrar meylettiğini fark ettiğinde önce buna rıza gösterir gibi davrandılar ancak daha sonra ağız değiştirerek, Rumeli'de Şehzade Selim'e sancak verilmesi durumunda kendisinin başkente yakın olacağını, bu durumun karışıklığa sebebiyet vereceğini dile getirerek sakıncalarından bahsettiler[43]. Padişahın ne vezirlerden bağımsız hareket edebilecek gücü ne de bunlara karşı direnebilecek takati vardı. Bu yüzden Şehzade Selim'in isteğine tam olarak uyma noktasında kendi görüşünde ısrar edemedi. Netice itibariyle Selim'e Bosna, Semendire veya Mora sancaklarından birini seçmesini teklif etmeyi kararlaştırdılar[44].

Devlet erkânının aldığı bu kararı Şehzade Selim'e iletmek üzere Mevlana Nureddin padişahın huzuruna davet olundu. Sultan Bayezid kendisine: "Varıp oğluma benden selam söyle, sözümü dinleyip kararlaştırılan bu sancaklardan birini tercih etsin" dedi ve Şehzade Selim'e hediye olarak gulam, at ve birkaç kese altın ile birlikte bir ahitname gönderdi. Ahitnamede Sultan Bayezid kendisinin sağlığında oğullarından hiç birisine taht ve tacı bırakmayacağını ifade ediyordu[45]. Sultan Bayezid'in bu teklifini, hediyeleri ve ahitnameyi Şehzade Selim'e iletmek üzere yola koyulan Mevlana Nureddin, Şehzade Selim'in huzuruna vardı. Şehzade Selim, padişahın bu emrine uyarak Semendire Sancağı'nı tercih ettiğini söyledi[46]. Şehzade Selim'in bu uyumlu yaklaşımı padişah ile Selim arasında sancak meselesinin suhuletle halledilmesi için büyük çaba sarf eden ve bu konuda bütün samimiyetini ortaya koyan Mevlana Nureddin'i de çok sevindirdi. Böylece Nureddin Sarıgörez'in her iki tarafa karşı iyi niyeti ve üstün diplomatik zekâsı sayesinde baba-oğul barıştırılmış oldu. Ancak bütün bunlar Selim'i Edirne'den uzaklaştırmak ve Ahmet'in Ali Paşa ile birlikte İstanbul'a gelinceye kadar kendisini oyalamak maksadıyla vezirlerin ortaya koyduğu bir oyundu. Bu oyunun farkına varan Selim, Semendire Sancağı'na gitmekte ağır davranıp Eski Zağra'da Rumeli beylerini ve askerlerini Macaristan'a sefer yapacağı gerekçesiyle yanına çağırdı. Böylece Rumeli beyleri, tımarlı sipahiler ve akıncılar Eski Zağra'da toplandılar[47].

Şehzade Selim, Eski Zağra'da bulunduğu sırada Şahkulu eşkıyasının Karagöz Paşa'nın ordusuna ani bir baskın yaparak Karagöz Paşa'yı ve çok sayıda askerini şehit ettiğini, birçok kasaba ve köyü yağmaladıklarını haber aldı. Bu haberler üzerine Şehzade Selim'in yanında

bulunan Rumeli beyleri Selim'e, Anadolu böyle karışık bir durumda iken Semendire'ye gitmesinin uygun olmayacağını söylediler. Bunun üzerine Şehzade Selim Eski Zağra'da kalarak İstanbul'da meydana gelebilecek muhtemel gelişmeleri takip etmeye başladı. Saltanat merkezinden sancağına gitmesi konusunda emirler gelmesine rağmen Selim, Anadolu'daki bu karışıklık bertaraf edilmeden bir tarafa gitmesinin mümkün olmadığını söyledi[48].

Sultan Bayezid İstanbul'a doğru yol alırken Şehzade Selim Eski Zağra'dan Edirne'ye geldi. Bu arada Şehzade Selim'in İstanbul'daki taraftarları, padişahın hastalığı nedeniyle kararsız bir durumda olduğunu bu nedenle kim nereye yönlendirirse o tarafa meyleder olduğunu, bu cümleden olarak daha önce Selimle yaptığı anlaşmayı unutup müfsitlerin sözüyle hareket ederek Şehzade Ahmet'i getirip tahta oturtalım demeye başladığını Şehzade Selim'e haber vermeleri üzerine Selim beraberindeki askerle İstanbul'a hareket etti[49]. Bu sırada Edirne'den İstanbul'a gitmekte olan babasına Çorlu yakınlarında Uğraş mevkiinde yaklaşan Selim babasının ordusundan bir fersah mesafede durdu[50]. Şehzade Selim babasıyla ülkenin içinde bulunduğu durumu görüşmek üzere geldiğini söylemesine rağmen Şehzade Ahmet'e taraftarlığı ile bilinen veziriazam Ali Paşa, padişahın arabasına yanaşıp Şehzade Selim'in askerinin bulunduğu taraftaki örtüyü kaldırarak: "Babasını ziyarete böyle tertipli ve teçhizatlı orduyla mı gelinir?" diyerek Sultan Bayezid'in kalbine şüphe düşürdü. Diğer vezirler ve erkân da padişahı Şehzade Selimle savaşmaya ikna etmeye çalışıyordu[51]. Sultan Bayezid'in savaşın başlamasını emretmesi üzerine 40 bin civarındaki askerin Şehzade Selim'in üzerine saldırmasıyla savaş başladı[52]. Babasından sıcak bir karşılama bekleyen Şehzade Selim tam tersine ani ve sert bir muamele ile karşılaşınca büyük bir şaşkınlık yaşadı. Fakat bunun devlet erkânının babasını tahrik etmesi sonucunda olduğunun farkındaydı. Bu nedenle babasının ordusuna karşı kendi askerinden hiç kimsenin kılıcının kabzasına dahi el sürmelerine izin vermedi. Neye uğradığını anlamayan Şehzade Selim ve askeri perişan oldu, beylerin her biri bir tarafa dağıldı. Şehzade Selim içine düştüğü bu ateş çemberinden kurtulmak için çok çabaladı. Nihayet Karabulut adındaki atına binip birkaç adamıyla birlikte Ahyolu tarafına gitti.[53] Etrafına toplanan 3 bin kişilik taraftarıyla Ahyolu'da bekleyen gemilerine binip 3 Ağustos 1511'de Kefe'ye gitti[54].

Şehzade Selim Kefe'de bulunduğu sırada padişah, veziriazam Ali Paşa ve sair devlet erkânı Şehzade Ahmet'i tahta geçirmek için çaba sarf ederken Şehzade Ahmet de sancağını terk ederek maiyetiyle Ankara'ya gitmişti. Buradan İstanbul'a bir mektup göndererek, sancaklarını terk edip İstanbul'a yönelen kardeşlerini eski sancaklarına döndürmek için onlar üzerine yürüyeceğini bildirdi[55]. Ancak Sultan II. Bayezid oğlu Ahmet'in kendisinden izinsiz olarak sancağını terk etmesini hoş karşılamadı. Hemen Şehzade Ahmet'e bir ferman yazarak, kendi sancağına dönmesini emretti. Zira Ahmet'in bulunduğu Amasya bölgesinin ekserisi Kızılbaş Türkmenlerden oluşmaktaydı ve burada oluşacak bir yönetim boşluğunda çıkacak isyanların bastırılmasının zor olacağı bildiriliyordu[56].

Ankara'da bulunan Şehzade Ahmet padişahtan gelen hükme cevaben; Kızılbaş tehlikesi ortaya çıkmışken sancağına dönmesinin uygun olmayacağını belirterek, Şahkulu eşkıyasının ortadan kaldırılmasında görev almak istediğini bildirdi[57]. Şehzade Ahmet'in bu talebi kabul edildi ve Veziriazam Ali Paşa ile birlikte eşkıya tenkiline memur edildi. Antalya'yı kuşatma altına alan Şahkulu eşkıyası Veziriazam Ali Paşa ile Şehzade Ahmet'in birlikte kendi üzerine geldiklerini haber alınca oradan ayrılıp Kızılkaya denilen sarp bir dağa sığındılar. Ali Paşa, eşkıyanın sığındığı bu dağı dört bir taraftan kuşatma altına alarak etkisiz hale getirileceği sırada Şehzade Ahmet orada bulunan tımarlı sipahi ve yeniçerilerden kendisine biat etmelerini istediğinde asker: "Mademki padişahımız hayattadır o halde herhangi bir şehzadeye biat etmeyiz" diyerek Şehzade Ahmet'in teklifini reddetti[58]. Şehzade Ahmet'in bu zamansız girişimi asker nezdinde itibarını sarstı ve askerin kendisinden soğumasına sebep oldu[59]. Şehzade Ahmet askeri bu tartışmayla meşgul ederken eşkıya bundan yararlanarak Sivas'a doğru kaçtı.

Şahkulu'nun beraberindeki eşkıya ile kaçtığından haberdar olan Veziriazam Ali Paşa, hemen sipahi ve yeniçeriden oluşan bir birlik alarak eşkıyanın peşine düşerek 2 Temmuz 1511'de Gökhanı mevkiinde eşkıyaya yetişti[60]. Askerinin kendisine yetişmesini beklemeden öfkeyle eşkıyanın üzerine atılan Ali Paşa Şahkulu'nun adamları tarafından dört bir taraftan sarıldı. Yaklaşık bir saatlik çarpışmadan sonra Ali Paşa şehit edildi[61]. Bu sırada Şahkulu'nun da Osmanlı askeri tarafından öldürülmesi üzerine hayatta kalan Kızılbaşlar da İran tarafına kaçtılar.

Veziriazam Ali Paşa'nın şehit düştüğü sıralarda Karaman valisi Şehzade Şehinşah da vefat etmişti. Ali Paşa'nın şehadeti ve askerin perişan bir halde geri dönüşünün yanı sıra Şehzade Şehinşah'ın ölüm haberinin aynı anda İstanbul'a ulaşması zaten hasta ve çökmüş olan padişahı son derece üzmüş, sağlığı daha da bozulmuştu. Bu durumda devleti daha fazla idare edemeyeceğini anlayan Sultan II. Bayezid tahtı bırakıp kendi köşesine çekileceğini söyleyerek[62] devlet erkânından Şehzade Ahmet'in tahta geçirilmesi için gerekli hazırlıkların yapılmasını istedi[63]. Bunun üzerine vezirler orada bulunan Rumeli beylerini padişahın huzuruna getirerek Şehzade Ahmet'in padişahlığı hakkında söz aldılar ve bu hususta kendilerine yemin ettirdiler[64]. Bu arada Yenişehir'de bulunan Şehzade Ahmet babasının elini öpmek üzere İstanbul'a gelmekte ısrar ediyordu. Lalası Kasım Bey onun hiçbir şekilde ikna olmadığına, isyankâr bir durumda olduğuna dair İstanbul'a mektup gönderdi. Bunun üzerine Sultan II. Bayezid onu tahta çıkarmak için Rumeli beylerini yerlerine göndermedi. Padişahın Şehzade Ahmet'e karşı olan bu olumlu tavrını sezen vezirler derhal Şehzade Ahmet'i İstanbul'a davet ettiler[65]. Sultan II. Bayezid de el öptürmek bahanesiyle onun İstanbul'a gelmesine izin verdi. Nihayet Ahmet babasının müsaadesi üzerine İstanbul'a doğru yola çıktı ve Gebze'ye geldi.

Gerekli hazırlıklar ve plânlar yapıldıktan sonra Gebze'de bulunan Şehzade Ahmet'e Defterdar Kasım Çelebi gönderilerek İstanbul'a davet edilmesi üzerine Ahmet hareket ederek Üsküdar'a geldi[66].

Şehzade Ahmet daha önce padişahlık meselesini görüşmek ve işlerini takip etmek üzere lalası Yularkıstı Sinan Paşa'yı İstanbul'a göndermişti. Ancak Sinan Paşa'nın İstanbul'a gelişi yeniçeriler tarafından hoş karşılanmamıştı. Bununla birlikte Şehzade Ahmet taraftarlığı ile ün yapmış olan ikinci vezir Mustafa Paşa, Kadıasker Kadızade Abdurrahman Efendi, Emirülümera Hasan Paşa ve Nişancı Tacizâde Cafer Çelebi gibi şahıslar yeniçeriler ile Şehzade Selim'e taraftar olanların Şehzade Ahmet'in tahta geçmesine mani olamayacaklarını düşünüyorlardı. Söz konusu zevat bu sorunları müzakere ettikleri bir toplantıda yeniçeriler için: "Köpek ağzında kemik tutar, kemik verelim." diyerek onları hafife almışlardı. Durumu büyük bir dikkatle takip eden yeniçeriler kendileri için sarf edilen bu aşağılayıcı sözleri duyduklarında son derece sinirlenerek adı geçen şahısların kapılarına: "Bize iltifat etmeden Şehzade Ahmet'i getirirsiniz, bizim için köpek ağzın-

da kemik tutar dersiniz. Biliniz ki biz bir köpek değil, erkek aslanız, bize gıda olarak kelle gerekir. Vallahilazîm hepinizin başını keseriz, bilmiş olun" tarzında ifadeler içeren kâğıtlar astılar[67]. Ancak Şehzade Ahmet taraftarları bu kâğıtların Şehzade Selim yandaşları tarafından astırıldığı yanılgısına düşerek, bu tehditlere aldırış etmeden Şehzade Ahmet'i karşılamak üzere gemileri hazırladılar.

Şehzade Ahmet'in Üsküdar'a geldiği 21 Eylül 1511 gününün gecesinde yeniçeriler bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Şahkulu üzerine yapılan seferde bulunmuş olan yeniçeriler de vardı. Şehzade Ahmet'i yakından görmüş ve tanımış olan bu insanlar onun hakkında bildiklerini orada bulunanlara anlattıklarında oradakiler: "Birkaç çapulcudan kaçan ne suretle saltanata layık olur?" mealinde sözler söylediler[68]. Ayrıca saltanatın namusunu muhafaza edemeyen bir şahsın devletin başına getirilmesine imkân olmadığını belirterek, Şehzade Selim'den başkasına tabi olmayacaklarını söyleyerek silahlandılar ve: "Allah Allah Sultan Selim'in devletine ve düşmanlarının körlüğüne" diye gülbank çekerek harekete geçtiler[69]. Dört kola ayrılan yeniçeriler Veziriazam Hersekzade Ahmet Paşa, Mirimiran Hasan Paşa, Mustafa Paşa, Kadıasker Müeyyedzade ve Nişancı Tacizade Cafer Çelebi'nin evlerini basarak eşyalarını yağmaladılar[70]. Ertesi sabah Bâb-ı Hümayuna gelen yeniçeriler, ağaları vasıtasıyla padişaha bir mektup göndererek Müeyyedzade Abdurrahman Efendi, Hasan Paşa, Mustafa Paşa, Cafer Çelebi, Mirim Çelebi ve Ahî Çelebilerin şehirden çıkarılmalarını ve Şehzade Ahmet'in geldiği yere geri dönmesini istediler. Ayrıca isyan ettiklerinden kendilerinin af edilmelerini de talep ettiler. Sultan Bayezid bunlara karşı sert tedbirlere başvurmanın faydasız olduğunu anladı ve onların isteklerini kabul ederek Mustafa Paşa dışında diğerlerini görevlerinden uzaklaştırdı[71].

Bu sırada İstanbul'da bulunan Şehzade Ahmet'in lalası Yularkıstı Sinan Paşa Şehzade Selim taraftarlarınca aranmaktaydı. Tam ele geçeceği bir sırada bir ata binerek sahile doğru süratle kaçtı ve oradaki bir gemiye binerek Şehzade Ahmet'in yanına gitti. Üsküdar'da kendisini alıp Osmanlı tahtına götürecek gemiyi beklerken lalasını karşısında görünce durumun farkına varan Şehzade Ahmet artık tahta geçmesinin zorlaştığı ve Üsküdar'da beklemenin tehlikeli ve anlamsız olduğundan Gebze'ye gitti. Burada birkaç gün kalan Şehzade Ahmet'in tahtı kaybetmekle ihtirası daha da arttı. Kendisine Karaman Vilayeti'nin verilmesini istedi ancak Sultan II. Bayezid oğlu Ahmet'in bu isteğini reddetti. Zira Karaman'da Şehzade Şehinşah'ın oğlu Mehmet valilik yapıyordu.

Şehzade Ahmet'in amacı Karaman Vilayeti'ni ele geçirerek Şehzade Mehmet'i kendisine tabi kıldıktan sonra bütün Anadolu'ya sahip olmaktı. Amcası Ahmet'in üzerine geldiğini duyan Şehzade Mehmet durumu dedesi Sultan Bayezid'e bildirerek ne şekilde hareket etmesi gerektiğini sordu. Bu duruma canı çok sıkılan Sultan Bayezid, Mehmet'e kaleye kapanıp kesinlikle Şehzade Ahmet'e itaat etmemesini, saltanatın bu konuda gereğini yapacağını bildirildi[72]. Bunun üzerine bir süre Konya'yı savunan Şehzade Mehmet çaresiz Şehzade Ahmet'e teslim oldu. Bunu duyan kapıkulları durumdan son derece rahatsız oldular. Padişahın emriyle Şehzade Mehmet'e verilmiş olan sancağın yönetimine mani olmanın açıkça padişaha ve dolayısıyla devlete isyan[73] olduğunu ifade ettiler.

Şehzade Ahmet'in Şahkulu isyanının bastırılması sırasında gösterdiği yanlış tutum ve davranışlardan itibaren yaptığı hatalar ve yandaşlarının askere yönelik küçültücü söz ve davranışları yüzünden yeniçerilerin Şehzade Selim'den yana tavır koymaları üzerine Sultan Bayezid, Şehzade Selim'i İstanbul'a davet ederek kendisine saltanatı bırakmak istediğini bildirdi. Bu duruma engel olmak isteyen bazı devlet adamları Şehzade Korkut'a bir mektup yazarak onu İstanbul'a gelip tahta geçmesi için teşvik ettiler. Bunların niyeti bir tertiple Şehzade Korkut'u tahta geçirmekti. Bu davet üzerine Şehzade Korkut İstanbul'a hareket ederek 30 Mart 1512'de Kumkapı'ya geldi[74]. Şehzade Korkut dedesi Sultan Mehmed Han vefat ettiğinde babası Sultan Bayezid Amasya'dan gelinceye kadar saltanata vekâlet ettiği[75] sırada yeniçerilere terakki ve bahşişler verdiğinden kendisine yardım edeceklerini ümit ederek, geçmişteki bu hukuktan dolayı saltanata geçmesine rıza göstereceklerini düşünüyordu[76].

Yeniçeri taifesi Şehzade Korkut'a ikramda kusur etmediler. Ancak Şehzade Selim sevgisi yeniçerilerin gönlünde yer etmişti. Bu nedenle Şehzade Korkut'un saltanata geçmesine sıcak bakmadıklarını ifade ederek onu teselli ettikten sonra Sultan Bayezid'in yanına götürdüler[77]. Şehzade Korkut'un Sultan Bayezid'den böyle habersiz gelmesi padişahı son derece üzmüştü. Şehzade Korkut, Şehzade Selim'in büyük bir rağbetle saltanata davet edildiğini ve onun da İstanbul'a doğru yola çıktığını öğrendiğinde birtakım şahısların çıkarları için kendisini felakete sürüklediğini anladı. Saltanat sevdasından vazgeçerek kalkıştığı bu hareketten pişmanlık duyan[78] Korkut böylece Şehzade Selim karşıtı olan devlet erkânının kendisini düşürdüğü bu oyundan kurtulmayı başardı.

Selim'in Tahta Geçişi

Şehzade Ahmet'in, padişahın emrine karşı gelip yeğeni Şehzade Mehmet'in üzerine yürüdüğü sırada Karahisar ve Niksar taraflarında da Nur Ali adında bir Kızılbaş yirmi bin adamıyla Amasya'ya saldırdı. Şehzade Ahmet'in Şahkulu olayında olduğu gibi Nur Ali'ye karşı bir başarı gösterememesi Sultan Bayezid'in kendisinden soğumasına ve saltanatı ona bırakma fikrinden vazgeçmesine yol açmıştır[79]. Bu nedenle Sultan Bayezid, Şehzade Selim'in başa geçmesiyle hem devletin güçleneceğine hem de halkın huzur içinde yaşayacağına inanmaya başlamıştı. Vezirler de Sultan Bayezid'in bu niyetinde samimi olduğunu gördüklerinden artık bu noktadan sonra padişahın Şehzade Selim hakkındaki olumlu düşüncelerine karşı çıkamadılar[80]. İstanbul'da Selim lehine oluşan bu olumlu hava üzerine 1512 yılı Nisan ayı başlarında Kefe'de bulunan Şehzade Selim'e elçi gönderilerek derhal İstanbul'a gelerek askerin başına geçip Şehzade Ahmet'in üzerine yürümesi emredilmişti[81]. Şehzade Selim, Padişahın daveti üzerine Kefe'den hareket ederek[82] Akkirman ve Kili yoluyla İstanbul'a doğru yola çıktı[83]. İstanbul'a bir konak mesafeye geldiğinde devlet erkânı, asker ve halktan oluşan büyük bir kalabalık tarafından karşılandı[84]. Şehzade Selim'in Küçükçekmece'de babasının emirleri doğrultusunda devlet erkânı tarafından büyük bir hüsn-i kabulle karşılandığını gören Şehzade Korkut da Şehzade Selim'i İstanbul'a girmeden karşıladı ve at üstünde selamlaştılar[85]. Karşılama merasimi tamamlandıktan sonra Şehzade Selim İstanbul'a girerek Yenibahçe'ye geldi [86].

Sehzade Selim'in Yenibahçe'de bulunduğu sırada taraftarı olan beyler ve yeniçeriler hep birlikte saraya giderek Sultan Bayezid'e: "Şimdi İslam ülkelerinin medarı olan bu hanedanda hilafet durumu ihtilaflı hale gelmiş, her devlette mülkün ve malın zevaline neden olan fitne bu devlete de yayılmıştır. Din ve devlet düşmanlarının Anadolu sınırlarına tamamen girmiş olduğunu belirtikten sonra saltanatı elde etme iddiasında olan Şehzade Ahmet'in bırakın ülkeyi, kendi sancağı olan Amasya'yı koruyup zapt etmekten aciz kaldığını belirtmişlerdir. Sultanın ise beden gücü ve mizaç istikameti o kadar zayıflamıştır ki seferlere yönelecek ve savaşa yeltenecek durumda değildir. Hal böyle iken saltanat namzedi olarak sultanın üç oğlu bulunmaktadır. Bunlardan Şehzade Ahmet'in iktidarı elinde bulundurma niteliği ve kapasitesi ile kılıç gücünün olmadığı Şahkulu ve Nur Halife eşkıyasından kaynaklanan birkaç olayda bütün âlem tarafından anlaşıldı. Korkut Çelebi'nin

ise bilginliği ve şer'i ilimlerde derinleştiği tartışılmaz olmakla birlikte liderlik, yönetim ve komutanlık etmede, yiğitlik ve hüküm vermede gücü ve olgunluğunun bulunmadığı, bunun yanı sıra ileride ölümü halinde saltanata geçecek oğlunun da olmadığı vurgulanmıştır. Zira mülk ve saltanat hep seleften halefe yani babadan oğula geçmektedir ve bu geçiş silsilesi sekiz padişahta da bozulmamıştır[87]. Her halükarda ahlak, akli denge ve naklî kanun bakımından iş Şehzade Selim'e mahsustur. Eğer Sultan Bayezid'in düşmanla savaşmaya gücü varsa kendilerinin hep birlikte kulluğa ve canlarından geçmeye hazır oldukları yoksa Sultan Bayezid'in huzurunda bulunan bu topluluğun Şehzade Selim'in saltanata geçmesini ittifakla talep ettiklerini arz ettiler. Sultan Bayezid bu şekilde güçlü delillerle durumu ortaya koyan cumhurun görüşünü kabul etmekten başka bir seçenek olmadığını gördü[88].

Bunun üzerine Sultan Bayezid Yenibahçe'de bekleyen Şehzade Selim'i saraya davet etti. Şehzade Selim bütün beyler, vezirler kalabalık bir asker grubu, makam ve mevki sahiplerinden oluşan büyük bir kalabalıkla saraya gelip babasının elini öperek tazimde bulundu. Sultan Bayezid de oğlu Selim'i gayet şefkatle karşıladı. Devleti yönetme konusunda ona birçok vasiyet ve nasihatlerde bulundu[89]. Kılıcını oğlu Selim'e kuşatarak tahtı ona bıraktı. Böylece Yavuz Sultan Selim 24 Nisan 1512 tarihinde dokuzuncu Osmanlı padişahı olarak saltanat makamına oturdu[90].

Sonuç

Yavuz Sultan Selim'in şehzadelikten sultanlığa geçiş sürecinde, başka bir ifadeyle Trabzon'dan ayrıldığı 30 Eylül 1510 tarihinden Osmanlı Devleti'nin dokuzuncu padişahı olarak tahta geçtiği 24 Nisan 1512 tarihine kadar geçen bir buçuk yılı aşkın bu zaman zarfında cereyan eden olaylar detaylı olarak analiz edildiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür.

1. Şehzade Selim hem Türk devlet geleneğine uygun olarak hem de Osmanlı kanunlarının sultanın oğulları ve kardeşlerine tanıdığı hakkı babasının tahtı bırakması halinde aramak üzere sancağından ayrıldığı anlaşılmaktadır.
2. Bu süreçte babası ile değil kardeşi Ahmet ve dolaylı olarak kendisine karşı olan hükümet erkânıyla mücadele etmiştir.

3. Çukurçayır muharebesi veya baba-oğul savaşı diye bir savaşın olmadığı; vezirlerin tahrikiyle Şehzade Selim üzerine gönderilen orduya karşı Selim'in askerlerine kesinlikle silahlarına el atmamalarını ve yerlerinde sabit-kadem durmaları konusunda talimat vermesi Selim'in savaşmaya değil babasının elini öperek konu hakkında görüşmek istediği anlaşılmaktadır.

4. Tarihten günümüze kadar devlet kademelerine çöreklenmiş bazı yapıların baba ile oğlun dahi görüşüp anlaşmalarına fırsat vermedikleri gerçeği Şehzade Selim'in de babası Sultan II. Bayezid ile görüşmek istemesinde açıkça oraya çıktığı görülmektedir.

5. Başta Şahkulu hadisesi olmak üzere bu süreçte meydana gelen olaylar liyakatin esas olduğu Türk devlet anlayışına göre Şehzade Ahmet'in tutum ve davranışları ile Şehzade Selim'in ortaya koyduğu devlet adamlığı ileri görüşlülüğü ile kendisini Sultan II. Bayezid'e de kabul ettirmesi ile sonuçlanmıştır.

Sonuç olarak Şehzade Selim'in Trabzon'dan ayrılarak Kefe'ye gelmesi ve oradan İstanbul'a doğru ilerlemesi babasını tahttan zorla indirerek onun yerine geçmek değil, saltanatın Şehzade Ahmet'e verileceği yolunda almış olduğu bilgiler ve kendi saltanatına karşı olan vüzera ve erkânın bu yöndeki faaliyet ve hazırlıklarına engel olmak amacına matuf olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka ifade ile en az Ahmet kadar kendisinin de hakkı olan tahtın Türk devlet anlayışına aykırı olarak Şehzade Ahmet'e verilmesini engellemek olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda saltanat mücadelesi sürecinde Şehzade Selim'in taht için en liyakatli şehzade olduğunun anlaşılması üzerine Sultan Bayezid Selim'i saltanata davet etmiş ve tahtı kendisine bırakmıştır denilebilir.

Dipnotlar

1 Faruk Söylemez, "Osmanlı-Dulkadirli Siyasî ve Sosyal Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 138, İstanbul 2002, s. 183.

2 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, hzl. Şerafettin Turan, Ankara 1991, s. 521-524; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2011, s. 30-31.

3 Halk arasında anlatılan bir hikâyede; Şehzade Selim diğer şehzadelerle birlikte bu sünnet şöleni vesilesi ile İstanbul'da dedesi Fatih Sultan Mehmed'in yanında bulunduğu sırada diğer şehzadeleri rahat bırakmadığını, onlara sataştığını gören Fatih, Şehzade Selim'e: "Sen ne yavuz çocuksun"

dediği ve daha sonra Sultan Selim'e bu sözden mülhem olarak Yavuz dendiği ifade edilmektedir.

4 F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 29.

5 Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, İstanbul 1993, s. 106.

6 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, s. 258-259.

7 İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 45-46.

8 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2010, s. 57.

9 Halil İnalcık, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi*, İstanbul 2015, s. 114

10 Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 10, İstanbul 1954, s. 123.

11 Ç. Uluçay, *Yavuz Nasıl Padişah Oldu*, s.74; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 32-33.

12 F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim,* s. 35.

13 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han*, British Museum, Add. 23586, v. 15b-16a; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, hzl. İsmet Parmaksızoğlu, IV, Ankara 1992, s. 6.

14 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme,* hzl. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2016, s. 119.

15 Kemal Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman,* IX. Defter, nşr. Ahmet Uğur, Berlin 1985, s. 39; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, v. 84b;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, No. 1416, v. 23b.

16 F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 35.

17 *İshak b. İbrahim*, Selîm-Nâme, hzl. Burhan Keskin, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1998, s. 26; Sehattin Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1966, s. 264; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 35-36.

18 Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 61.

19 S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 265.

20 F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 37.

21 Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 76-77; S. Tansel, *II. Bayezit*., s. 265-266.

22 S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 264-265.

23 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, çev. İsmail Erünsal, II, 37, İstanbul, s. 422.

24 Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitabü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*, hzl. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül-İbrahim Hakkı Çuhadar, I/II, Kayseri 1997, s. 933.

25 S. Tansel, *II. Bayezit,* s. 269-270.

26 Kemal Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 40–41; *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 23b; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 48.

27 Kemal Paşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman,* s. 42; İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 39; *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 25a.

28 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 23b.

29 Faruk Söylemez, "Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33 (2012/2), s. 66-67.

30 Nureddin Sarıgörez hakkında bk. Mehmet İpşirli, "Sarıgörez Nûreddin Efendi", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 151-152.

31 Şehzade Korkut daha önce Mısır'a gitmiş ancak kısa bir süre sonra babasından af dileyerek tekrar sancağı olan Antalya'ya dönmüştü.

32 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), No. E.756/47; Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu, s. 80-81; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 271-272; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 50-51.

33 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme*, s. 61; Matrakçı Nasuh, v. 34b; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1988, s. 95; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 274.

34 Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 83–84.

35 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 123; Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 84.

36 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 35b-36a; Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, hzl. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s. 85.

37 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 36b; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 395.

38 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 66-67.

39 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 39a-40a; İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 71-72; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 24- 25.

40 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 72.

41 Âlî Efendi, *Kitabü't-Târîh,* s. 940; *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 24b.

42 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v.41b- 43a; Hoca Sadettin *Tacü't-Tevarih*, s. 25-27; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 240; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 277.

43 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid* ,v. 43a-43b; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 28.

44 F. Söylemez, "Taht Mücadelesi" s. 71.

45 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 125; *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 25a.

46 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 44b; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 29; *Müneccimbaşı Tarihi*, s. 425; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 279.

47 Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 86-87.

48 F. Söylemez, *Taht Mücadelesi*, s. 72-73.

49 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 25b-26a.

50 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme,* s. 126.

51 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 102;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 26a.

52 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 103.

53 Celalzade, *Selim-Nâme*, s. 87;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 26b; Müneccimbaşı, *Müneccimbaşı Tarihi*, s. 427.

54 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 26a; Celalzade *Selim-Nâme*, s. 87; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 127; *Müneccimbaşı Tarihi*, s. 427; Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 87–88.

55 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 32a; İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 56; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 52; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 284; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 60.

56 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 32b; İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 56-57; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 52; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 284.

57 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 57.

58 Âlî Efendi, *Kitabü't-Târîh*, s. 929;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 27b.

59 F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 60.

60 Celalzade, *Selim-Nâme*, s. 80.

61 Celalzade, *Selim-Nâme*, s. 82; Âlî Efendi, *Kitabü't-Târîh,* s. 930;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 27b-28a; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 60.

62 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 29a.

63 Celalzade, *Selim-Nâme*, s. 85.

64 İshak b. İbrahim, *Selîm-Nâme,* s. 93;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 29a.

65 Celalzade, *Selim-Nâme*, s. 88; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 128; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 287–288.

66 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 29a.

67 Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 119-120; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 290; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 61.

68 Yeniçeriler: "Şeytankulu uğraşında Sultan Ahmet, Ali Paşa'ya imdada cüret idemeyüp havfından eyaletine çekilüp gide ve ırz-ı saltanatı kayırmak kaydında olmayup terk-i nâmus ide, bâ-husus ol tâife-i ehl-i fesad kendü

sancağına karîb bulunmuş iken min ba'd andan bir merdâne hareket sâdır ve dilirâne cünbüş zâhir olmaya. Bu makule ten-perver olan makam-ı hilâfete neden istihkak bulur ve padişahlığa ne hüner isbatı ile lâyık olur. Serîr-i saltanata sezâ-vâr Sultan Selim-i nâm-dârdır, biz andan gayrisini kabul itmezüz" diyerek ayaklandılar. bk.V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 29b-30a.

69 Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 120; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 291.

70 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 128;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 29b; Müneccimbaşı, *Müneccimbaşı Tarihi*, s. 434; Ç. Uluçay, "Yavuz Nasıl Padişah Oldu", s. 120.

71 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 128-129.

72 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 29b-30a.

73 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, v. 77b-78a.

74 F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 64.

75 Şehabettin Tekindağ, "Bâyezid II.'in Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler Üzerine Notlar", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Târih Dergisi, 14, İstanbul 1959, s. 89-90.

76 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 131.

77 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 131;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 30b-31a.

78 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, v. 81a-81b; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, s. 89.

79 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 30a.

80 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 79a.

81 TSMA.E.749/61; F. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 63.

82 Matrakçı Nasuh, Şehzade Selim'in saltanata davet haberini aldığında Kefe'den İstanbul'a hareketini, Hz. Yusuf kıssasında anlatıldığı üzere, Hz. Yusuf'un Mısır'dan babası Hz. Yakub'un bulunduğu Kenan-ili'ne gömleğini gönderip Yusuf'un gömleğindeki kokunun Hz. Yakub'un gözlerine ışık verdiği (Ahmet Cevdet, Kısas-ı Enbiya, I, hzl. Mahir İz, Ankara 2000, s. 7–16.) gibi Selim'in İstanbul'a yönelmesinin babası Bayezid'e aynı şekilde hayat verdiği ve onu ferahlattığı şeklinde ilginç bir benzetmede bulunur. bk. *Tarih-i Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han*, v. 81a-82a.

83 *Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 30b.

84 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 130.

85 Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid,* v. 83a; S. Tansel, *II. Bayezit*, s. 299. Şehzade Selim tahta oturduktan ve biat merasimi tamamlandıktan sonra Şehzade Korkut'a eski sancağı olan Manisa'ya ek olarak Midilli Sancağı'nı da verdikten (*Vakayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 32a) sonra Korkut kardeşi Selim ile vedalaşarak Manisa'ya gitti. bk. Şükrî-i Bitlisi, *Selîm-Nâme*, haz. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, s. 103.

86 Celalzade *Selim-Nâme*, s. 97; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 132;V*akayi'-i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 31a.

87 Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'den sekizinci Osmanlı padişahı Sultan II. Bayezid'e kadar saltanat hep babadan oğula geçmiştir.

88 İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 132-133.

89 Kemal Paşazade*, Tevârih-i Âl-i Osman,* s. 63–64; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 134; Şükrî-i Bitlisi, *Selim-Nâme*, s. 105;V*akayi'i Sultan Bayezid ve Selim Han*, v. 31b.

90 Kemal Paşazade, *Tevârih-i* Âl*-i Osman,* s. 64; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 134.

Kaynakça

1.Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA),

No. E.756/47, E.749/61.

2.Kaynak Eserler

AHMET CEVDET*, Kısas-ı Enbiya*, I, Hzl. Mahir İz, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.

CELALZADE MUSTAFA, *Selim-Nâme*, Hzl. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Kültür Bakanlığı Ankara 1990.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ EFENDİ, *Kitabü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr,* Hzl. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül-İbrahim Hakkı Çuhadar, C. I/II, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1997.

HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih*, Hzl. İsmet Parmaksızoğlu, IV, Kültür Bakanlığı, Ankara 1992.

İDRÎS-İ BİDLÎSÎ, Selim Şah-Nâme, Hzl. Hicabi Kırlangıç, Hece, Ankara 2016.

İBN KEMAL, *Tevarih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Hzl. Şerafettin Turan, TTK, Ankara 1991.

İSHAK B. İBRAHİM, Selîm-Nâme, Hzl. *Burhan Keskin, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1998.*

KÂNÛNNAME-İ ÂL-İ OSMAN, Hzl. Abdulkadir Özcan, Kitabevi, İstanbul 2003.

KEMAL PAŞAZADE, *Tevârih-i Âl-i Osman, IX. Defter*, Nşr. Ahmet Uğur, Berlin 1985.

MATRAKÇI NASUH, *Tarih-i Sultan Bayezid ve Sultan Selim Han*, British Museum, Add. 23586.

MÜNECCİMBAŞI AHMET DEDE, *Müneccimbaşı Tarihi*, Çev. İsmail Erünsal, II, Tercüman 1001 Temel Eser, No: 37.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ, *Solak-Zâde Tarihi*, Hzl. Vahid Çabuk, II, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989.

ŞÜKRÎ-İ BİTLİSİ, *Selîm-Nâme*, Hzl. Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1997.

VAKAYİ'-İ SULTAN BAYEZİD VE SELİM HAN, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, No. 1416.

3.Araştırma ve İncelemeler

DEMİRTAŞ, Funda, "Osmanlı Kroniklerine Göre Şehzade Korkut'un Mısır Macerası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47 (2019/2), s. 67-91.

EMECEN, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine, İstanbul 2011.

İNALCIK, Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet, Kanun, Diplomasi*, Timaş, İstanbul 2015.

İPŞİRLİ, Mehmet, *"Sarıgörez Nûreddin Efendi"*, *DİA,* XXXVI, İstanbul 2009, ss. 151-152.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi, İstanbul 1986.

ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, Dergâh, İstanbul 2010.

SÖYLEMEZ, Faruk, "Osmanlı-Dulkadirli Siyasî ve Sosyal Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 138, İstanbul 2002.

_____, "Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 33* (2012/2), s. 63-86.

TANERİ, Aydın, *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993.

TANSEL, Selahattin, *Sultan II. Bayezit'in Siyasî Hayatı*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1966.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, "Bâyezid II.'in Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler Üzerine Notlar", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Târih Dergisi, 14, İstanbul 1959, ss. 85-96.

_____, "Bayezid'in Ölümü Meselesi" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 24, İstanbul 1970, ss. 1–16.

Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu, Türk Dil Kurumu, Ankara 2012.

ULUÇAY, Çağatay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 9/10, İstanbul 1954, s. 53–90/117–142.

_____, "Bayezid II. in Ailesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 14, İstanbul 1959, s. 105-124.

UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 1984.

_____, *Osmanlı Tarihi*, II, TTK, Ankara 1988.

Osmanlı'da Kadınların Vakıf Müessesesine Katkıları: Trabzon Örneği

Özkan Özer KESKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Vakıf, bir kişinin hür iradesiyle, sahibi olduğu taşınır veya taşınmaz mal varlığını kalıcı olarak toplumun hizmetine tahsis etmesidir. Vakfın kurulmasında temel gaye hayırlı bir işe vesile olarak Allah'a yakın olma arzusudur[1]. Vakfın kuruluşu esnasında yapılan istişare ve oluşturulan vakfiye ile tescil işlemi tamamlanarak hukuki bir zemin elde edilmiş olur. Bu hukuki temel aynı zamanda sosyal bir sistemin taşıyıcı direğidir. Bu çerçeveden bakıldığında sosyal devletin yükümlülüğünde bulunan hizmetler, Osmanlı özelinde vakıflar tarafından yerine getirilmiştir.

İslam medeniyetinin önemli bir parçası olan vakıflar, Osmanlı coğrafyasına yayılmış durumdaydı. Trabzon'un idaresi Osmanlı Devleti'ne geçtikten sonra bu bölgede de hanedan mensupları, bürokratlar[2] ve reayadan hayır sahibi kimseler çok sayıda vakıf tesis etmişlerdi. Trabzon'daki vakıf kurucularının çoğu erkeklerden oluşmakla birlikte kadınlar da vakıf müessesesine önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bu katkılar sadece müstakil bir vakıf kurmakla değil mevcut bir vakfa yapılan eklemelerle yahut yardımlarla da kendisini göstermiştir. Trabzon'da kadınların vakıf kurumuyla olan ilişkilerinin farklı bir boyutu ise bu yapılanmalar içerisinde aldıkları görevlerle ilişkilendirilebilir. Trabzon kadını, vakıflarda idareci konumunda olan mütevellilik makamında yer aldıkları gibi farklı görev ve tevcihlere de nail olmuşlardır. Bunun yanı sıra vakıflara ait akarların işletilmesi hususunda yine

kadınların isminin zikredildiği görülmektedir. Bu itibarla kadınların vakıflar sayesinde maddi varlıklarını kullanarak sosyal hayatta aktif olduklarını ve toplum hizmetine yönelik önemli faaliyetlerde bulunduklarını söyleyebiliriz.

Hanedan mensuplarının vakıf gibi hayır kurumlarına destek konusunda adeta lokomotif görevi üstlendikleri görülmektedir. Trabzon'da II. Bayezid'in eşi Şirin Hatun için oğlu Şehzade Abdullah tarafından kurulan vakıf ve bilhassa I. Selim'in annesi Gülbahar Hatun adına tesis etmiş olduğu vakıf da bölgedeki kadın vakıflarına öncülük etmiştir. Sonrasında pek çok kadın imkânları dahilinde bu türden hayır işlerine yönelmiş ve ihtiyaç sahiplerinin hayatına dokunabilmiştir. Zaman ve mekân bağlamında farklılık arz etmekle birlikte yapılan araştırmalara göre Osmanlı'da vakıfların en az %15'i kadınlar tarafından kurulmuştur[3].

Kadın vakıf kurucuları yani vâkıfeler, yaptıkları hayırları vakıflar aracılığı ile kurumsal bir zemine oturtmuşlardır. Vakıf kurmanın bir sermayeye sahip olmayı gerektirdiği göz önüne alındığında kadınların bu mal varlıklarını nasıl elde ettikleri de merak uyandırmaktadır. Öte yandan Osmanlı mahkemelerinde kadınlar bizzat dava görebildikleri gibi vekilleri aracılığıyla bu türden işlerini hallediyorlardı. Vakıflar bağlamında bu hususstaki yaygın uygulamanın nasıl olduğu da yine merak edilen diğer bir konudur. Tebliğimizde bu ve benzeri sorulara cevap aramakla birlikte amacımız Trabzon kadınının vakıflarla olan ilişkisini tespit etmektir.

Çalışmanın temel kaynaklarını vakıfların kuruluşu esnasında tanzim edilen ve vakfın hüviyeti niteliğinde olan vakfiyeler oluşturmaktadır. Bu vakfiyelere Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Vakfiye Defterleri ve Trabzon Şer'iyye Sicillerinden ulaşılabilir. Vakfın hangi hizmet doğrultusunda, kim tarafından, ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair detaylar vakfiyeler üzerinden izlenecektir. VGMA'daki 651 Numaralı Müteferrik Vakfiye Defteri sadece vakfiyeler değil içerdiği vakıf muhasebe kayıtları açısından da oldukça mühimdir. Zira müstakil bir vakfiyesi bulunamayan vakıflara ait bilgileri buradaki muhasebe kayıtlarından okuyabiliyoruz. Diğer taraftan Trabzon Şer'iyye Sicillerine yansıyan davalardan hareketle vakıfların işleyişinde kadınların rolüne dair muhtelif bilgilere yer verilecektir.

Tespit edilen vakıflar tebliğimizde kronolojik sıraya göre ele alınmıştır. Mevcut bir vakfa ilave olarak kurulanlar veya teşkilat yapıları hak-

kında detaylı bilgi bulunmayanlar ise ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Çok sayıda kişinin bir araya gelerek oluşturduğu para vakıfları da yine bu başlık altında yer almaktadır. Vakıfların isimlendirilmesinde vâkıfelerin isimleri esas alınmıştır. Aynı isme sahip olan kadınların vakıfları anlatılırken meydana gelebilecek karışıklıkları önlemek adına ayırt edici özellik olarak çoğunlukla babalarının, istisnai bazı hallerde eşlerinin veya evlatlarının isimleriyle birlikte yazılmışlardır. Bu türden yakın akrabaları tespit edilemeyenler ise sadece kendi isimleriyle belirtilmiştir[4]. Tespit edilen vakıflar kuruluş tarihleri esas alınarak çalışmanın sonunda tablo halinde verilmiştir.

Trabzon'da Vakıf Kuran Kadınların Mülk Edinme Şekilleri ve Vakıfların Tescil İşlemleri

Osmanlı toplumunda kadınlar iktisadî hayatta belli ölçüde yer alabilmişlerdi. Vakıflarda mütevellilik, ticaret, alım satım işleri, mültezimlik, üretim, alacak-verecek gibi pek çok alanda kadınların aktif rol aldıkları bilinmektedir[5]. Bu çerçevede kadınlar hizmet karşılığı para kazanabiliyorlar ve sürekliliği olan bir maaş elde edebiliyorlardı. Kadınların kendi çaba ve gayretleri olmaksızın mal ve mülk edinebildiği durumlar da vardı. Bunlar miras, mihr, hibe ve saray kadınları için paşmaklık ya da ulûfe gibi yollarla mümkün olabiliyordu[6]. Kurdukları vakıflar aynı zamanda kadınların mülkiyet hakkının da bir göstergesiydi.

Mevcut kayıtlar Trabzon'da vakıf kuran kadınların sermayelerini nasıl elde ettiklerini anlamamız konusunda oldukça ketumdur. Tespit edebildiğimiz üç örnekte kadınların vakıflarına bağladıkları sermayenin kaynağı bilinmektedir. Tekke Mahallesi sakinlerinden Uzun Ahmet'in evi vefatıyla birlikte ailenin diğer üyelerine intikal etmiş ve eşi Havva Hatun kendi hissesiyle bir vakıf kurmuştu. Yine Melike Hatun da babasından miras kalan bahçeli evi ile bir vakıf tesis etmişti. Ayşe Hatun yeğeninden 900 kuruşa satın aldığı dükkân ile bir miktar parasını vakfetmişti. Bu örnekler haricinde Trabzon'da vakıf kuran kadınların nasıl mülk sahibi olduklarına dair bir detay tespit edilememiştir.

Hukuki bir temele dayanan vakıflar vakfiyelerin tescil işlemiyle birlikte meydana getirilmiş oluyordu. Bu tescil işlemleri ise vâkıfenin bizzat mahkemeye gitmesi, mahkemenin görevlendirdiği bir kişinin

eve gelmesi, vekil aracılığı ile yahut vasiyet yoluyla gerçekleştiriliyordu. Trabzon'da kadınlar tarafından kurulan vakıflarda bu usullerin tamamının uygulandığını görüyoruz.

Medine Hatun vefat edince vasiyeti üzerine yeğeni Havva Hatun bir vakıf kurmuştu. Bahşiş Hatun Vakfı'nın tescili ise vekaleten Hüseyin b Mehmet tarafından gerçekleştirilmişti. Hâcce Emetullah Hanım'ın evinde görülen davayı mahkemenin görevlendirdiği Kâtip Mehmet Sufi Efendi gerçekleştirmişti. Cevahir Hanım ise diğer birçok kişi gibi kendisi mahkemeye giderek vakfını oluşturmuştu. Emine Hatun'un, vasiyetiyle öldükten sonra bir çift bileziğinin satılarak bir vakıf oluşturulması hem kadınların ne tür mal varlıklarıyla vakıf kurdukları hem tescil işleminin nasıl gerçekleştiği açısından bahsedilmeye değerdir. Aşağıda verilen kayıtlarda görüleceği üzere bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Şirin Hatun Vakfı

II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah'ın annesi Şirin Hatun adına 1470 yılında Trabzon Bahçecik Mahallesi'nde bulunan Şirin Hatun (İç Kale) Camii için bir vakıf kurulmuştur. Caminin Şehzade Abdullah tarafından annesinin anısına inşa ettirildiği bilinmektedir[7]. Mevcut bilgilere göre Trabzon'da bir kadın adına kurulmuş ilk vakıf Şirin Hatun Vakfı'dır.

Şirin Hatun Camii için Trabzon'da yaşayan hayırseverler tarafından başka vakıflar da kurulmuştu. Örneğin Ahmet Paşa bu ibadethanenin tamiri ile hasır, seccade, zeytinyağı, balmumu masraflarının yanı sıra imam, müezzin, vaiz, mütevelli, nazır ve mektep hocası gibi görevlilerin maaşlarının ödenmesi için 62.400 akçelik bir para vakfı tesis etmişti. Ayrıca caminin bitişiğinde bir de mektep inşa ettirmişti. Ahmet Paşa'dan evvel Hacı Ali isminde bir kişi de aynı cami için 24.000 akçelik bir para vakfı kurmuş ve Ahmet Paşa ile birlikte Şirin Hatun Camii için 86.400 akçelik bir para vakfı meydana getirilmişti. Vakfedilen paranın %15 oranla işletileceği belirtilmiştir[8].

Ahmet Paşa'nın kurduğu vakıf ile ilgili diğer bir kayıt 9 Şubat 1712 ile 27 Ocak 1713 tarihleri arasındaki bir yıllık dönemi ihtiva eden muhasebe kaydıdır. Bu sene için 750 kuruştan 112 kuruş murabaha elde edilmişti. Bunun haricinde hasılatı toplanamayan 383 kuruşluk bir miktar vardı. 112 kuruştan imama 30, müezzine 12, vaiz ve nazıra 21, mektep

hocasına 12, mütevelliye 9 kuruş yıllık maaş tahsisatı yapılmıştı. Diğer harcamalar ise temizlik ve mum masrafı için 18, muhasebe için 6 kuruş ile hadâmiye/hıdâmiye ve ihsân 1 kuruş şeklinde ifade edilmiştir. 109 kuruşluk bu giderlerin tamamı, seneye ait gelir olarak kaydedilen 112 kuruştan düşüldüğünde vakfın kasasında 3 kuruşluk bir miktar kalmıştı[9]. Ahmet Paşa Vakfı'na ait 1843-1844 (H 1259) yılı muhasebesine dair kayıtta, Hoç köyündeki bahçenin kira gelirinden Şirin Hatun Camii'ndeki görevli maaşlarının karşılandığı ifade edilmektedir. Bu maaş ödemelerinin yıllık 63 kuruş olarak kaydedilmiş olması dikkat çekicidir[10]. Zira 135 yıl öncesine ait maaş ödemeleri daha yüksekti. Para vakıflarındaki yolsuzluklar, paranın işletilememesi veya murabahaya verilenlerden geri alınamaması bu türden vakıfların zamanla zarar etmesine sebep olabiliyordu. Ahmet Paşa'nın vakfında yaşanan bu düşüşün temelinde böyle bir sebebin olduğu düşünülebilir.

Şirin Hatun Camii için kurulan başka bir vakıf daha bulunuyordu. Ortahisar Cami-i Kebir Mahallesi sakinlerinden merhum Hacı Mehmet Efendi'nin malvarlığının 3'te 1'i ile 2 Mayıs 1755'te bir vakıf tesis edilmişti. Vakfın akarı yıllık 300 kuruş getirisi olan bir dükkân olarak kaydedilmektedir. Dükkândan elde edilen gelirin tamamı Şirin Hatun Camii'nin hatibi için vakfedilmişti[11]. Ahmet Paşa'nın 1843-1844 (H 1259) yılına ait muhasebe kaydında Şirin Hatun Camii'ndeki görevli maaşları detaylı bir şekilde verilmişken hatiplik için "ber vech-i hasbî" ibaresinin kullanılması iki ihtimali düşündürmektedir. Bunlardan birincisi Hacı Mehmet Efendi'nin kurduğu vakfın işlevini yitirdiği, ikincisi ise camide en az iki hatip bulunduğudur.

Gülbahar Hatun (Hatuniye) Vakfı

II. Bayezid'in eşi (Ayşe) Gülbahar Hatun, oğlu I. Selim'in Trabzon'da Şehzade olarak bulunduğu 1505-1506 (H. 911) yılında vefat etmiş ve Atapark Mevkii'nde kendi adına yaptırılan türbeye defnedilmişti. Kendi ismiyle anılan vakıf ise oğlu I. Selim tarafından 1515'te oluşturulmuştu. Türbenin etrafına inşa edilen birimlerle birlikte bir vakıf külliye kimliği kazanan kuruluşun akarları büyük oranda kırsal gelirlerden müteşekkildi. Diğer gelirler ise hamam, değirmen, boyahane, bedesten kapan ve dükkân niteliğinde ticarethanelerden elde ediliyordu. Gülbahar Hatun Külliyesi cami, türbe, şadırvan, medrese, mektep, kütüphane, imaret, misafirhane, fırın, ahır ve kiler gibi birimleri ihtiva ediyordu. Bulunduğu mahalleye ismini de veren bu

tesis, bölge insanının çoğu ihtiyacına cevap verebiliyordu. 400 yıldan uzun süre ayakta kalmayı ve Trabzon'a hizmet etmeyi sürdürebilen vakfa ait birimlerden günümüze sadece cami, türbe ve geç dönemde yenilenen şadırvan ulaşabilmiştir[12]. Gülbahar Hatun Vakfı ile ilgili detaylı araştırmalar[13] yayımlandığı için burada daha ziyade diğer vâkıfeler ve vakıflarla olan ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Gelir-gider dengesi ve etki alanı göz önüne alındığında Trabzon'daki en hacimli vakfın Gülbahar Hatun Vakfı olduğu anlaşılmaktadır. Haliyle bu denli bir kuruluş bölgedeki diğer vakıflarla ve hayır sahipleriyle aynı paydada buluşabiliyor bazı durumlarda ortak amaçlara hizmet edebiliyordu. Gülbahar Hatun Vakfı'na yapılan yardımlar sarf malzeme temini, personel maaşı veya talebelere yapılan tahsisatlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Rabia Hatun kurduğu para vakfıyla Gülbahar Hatun Camii'nde imam ve hatip olan İshak Efendiye maaş tahsis etmişti[14]. Aynı amaç doğrultusunda İshak Efendi'ye maaş bağlayan bir diğer vâkıfe de Emine Hatun idi[15]. Aya Filibo Mahallesi'nden Salih Beşe b Hasan ile İmaret Mahallesi'nden Mülkiye bt Ali vefat etmeden önce vasiyetlerinde Gülbahar Hatun Vakfı'na 100'er kuruş vakfetmişlerdi. Bu meblağ karşılığında Hasan Efendi b Bestan, Gülbahar Hatun Camii'nde her gün ders okutacaktı[16]. Gülbahar Hatun Medresesi'nde eğitim gören talebelere mum yağı alınmak üzere Çakmakçı Kızı Esma Hatun tarafından bir vakıf kurulmuştu[17]. Diğer bir hayır sahibi Fatma Hatun da söz konusu medresedeki talebelere bahçesinden elde ettiği gelirin bir kısmını vakfetmişti[18].

Gülbahar Hatun Vakfı'nın da Trabzon'daki ibadethanelere yapmış olduğu yardımlar vardı. 29 Temmuz 1676 tarihinde İbrahim'in yerine Abdullah b Abdurrahman Gülbahar Hatun Vakfı'ndan alacağı günlük 7 akçe ile Manastır Camii'nde hatiplik görevine getirilmişti[19]. 23 Ekim 1686 tarihinde Mevlâna Mustafa b Hüseyin, ölen babasının yerine Manastır Camii'nde vaiz ve nâsıh[20] olarak göreve başlamıştı. Bu görev karşılığında babasının aldığı 10 akçe yevmiyeyi vakıftan almaya devam edecekti[21]. Manastır Camii'ndeki görevliler vazifelerinin karşılığını sadece nakdî değil ekmek veya fodula ile aynî olarak da Gülbahar Hatun Vakfı'ndan alabiliyordu[22]. 1843-1844 (H 1259) senesi için Manastır Camii'nin imam, müezzin ve ferrâşına Hatuniye Vakfı'ndan 70 kuruşluk maaş ödendiği belirtilmektedir. Bu seneye ait kayıtlarda

Aya Filibo Camii'nin imam, müezzin ve ferrâşına da Hatuniye Vakfı'ndan 70 kuruşluk maaş ödenmişti[23].

Hâcce Hatun/Ayşe Hatun Vakfı

Hâcce Hatun olarak da bilinen Ayşe Hatun 2.200 akçelik bir para vakfı kurmuştu. Vakfın kuruluş amacı ölen eşi Hoca İbrahim için görevli olan türbedarlık vazifesinin karşılanmasıdır. Mütevelli Sağır Hamza tarafından bu para murabahaya veriliyordu. Vakfedilen parayı işletenlerden birisi de Sağır Hamza'nın eşi Şehdane bt Abdullah idi. Bu bilgiden hareketle Trabzon'da kurulan para vakıflarındaki sermayenin sadece erkekler değil kadınlar tarafından da kullanıldığını anlıyoruz. Şehdane bt Abdullah bir sene sonra parayı vakfa teslim etmiştir. Bu para bir başkasına %10 oran ile murabahaya verilmiştir[24].

Rabia Hatun bt Hacı Hamza Vakfı

Rabia Hatun, öldükten sonra malının 3.000 akçesi ile bir vakıf kurulmasını vasiyet etmişti. Nisan 1593'te kurulan vakıfta şart olarak Hatuniye Camii'nde imam ve hatip olan İshak Efendi'ye günlük 1 akçe verilmesi ve kendisinin bu tevcihâta karşılık merhume Rabia Hatun ve civar kabirlerde medfûn olanların ruhları için Yasin-i Şerif ve üç İhlas-ı Şerif okuması istenmişti. İshak Efendi bir yılda toplam 360 akçe ücret alacaktı, kalan 90 akçe ise mütevellinin tasarrufuna bırakılmıştı[25].

Emine Hatun Vakfı

Emine Hatun, öldükten sonra bir çift bileziğinin satılarak bununla bir vakıf tesis edilmesini vasiyet etmişti. Muhtemelen bu bileziklerin satılmasıyla bir para vakfı tesis edilecekti. Vakfın gelirinden günlük 1 akçe Hatuniye Camii'nde imam ve hatip olan İshak Efendi'ye maaş olarak verilecekti. İshak Efendi bu tahsisat karşılığında Vâkıfenin kendisi, ailesi ve etrafında medfun Müslümanların ruhu için Yasin-i Şerif okuyacaktı[26].

Melike Hatun bt Hacı Ali Vakfı

Melike Hatun bt Hacı Ali, babasından kendisine miras kalan Muhyiddin Mahallesi'ndeki bahçeli evi ile mahalle sakinlerinin avarız vergisi için bir vakıf tesis etmişti. Melike Hatun öldükten sonra eşi vakfa

mevzu olan ev üzerinde hak iddia etmişti. Melike Hatun'un akrabası olan vakfın mütevellisi Veli Çelebi b Hacı Ramazan vâkıfenin eşini dava etmiş ve gösterdiği şahitlerle vakfın doğruluğu kabul edilmişti[27].

Raziye Hatun bt Mehmet Vakfı

Raziye Hatun Aşağıhisar'da Molla Şaban[28] Mahallesi'ndeki fırını ve su kuyusu olan evini avlusuyla birlikte Ekim 1629'da vakfetmişti. Vâkıfe hayatta oldukça mülkünü kendi tasarrufunda bulunduracak öldükten sonra ise eşi ve kendisinin azatlıları mutasarrıf olacaktı. Sonrasında azatlılarının evlatlarına intikal edecek ve soyları kesildiğinde ise mahalledeki mescidin imamına devredilecekti. İmam olan kişi bunun karşılığında Yasin-i Şerif tilavet edecekti[29].

Manende Hatun Vakfı

Vakfiyesine ulaşılamayan Manende Hatun Vakfı'nın kuruluş esaslarına dair detaylar tam olarak tespit edilememiştir. Akar olarak nitelendirebileceğimiz; Boztepe'de yıllık 40 akçe geliri olan zeytinlik, Ketenci Mahallesi'nde ayda 10 akçe kira getirisi olan bir mülk ve yerleri belirtilmeyen kiralık evlerinden bahsedilmektedir. Vâkıfenin Ketenci Mahallesi'nde bir türbede medfun olduğu bilinmektedir. Burada türbedar olarak görev yapanların Perşembe ve Cuma günleri merhumenin ruhu için bir sure okumaları şart edilmiştir. Ketenci Mahallesi'ndeki bir zeytinlik, türbede görevli olan kişinin tasarrufuna bırakılmıştır. Bu vakfın tevliyeti 1634 yılında Gülsüme Hatun'un elinde bulunuyordu[30].

Ayşe Hatun bt Derviş Çavuş Vakfı

Aşağıda verilen diğer örneklerde de görüleceği üzere kadınlar sadece vakıf kurmamış aynı zamanda vakıflarda yöneticilik de yapmıştır. Aşağıhisar Mahallesi sakinelerinden Ayşe Hatun bt Derviş Çavuş 17 Haziran 1635'te Hoç köyündeki üzerinde meyveli ve meyvesiz ağaçların bulunduğu bahçe ve çayırlığı vakfetmiştir. Vakfiyede şart olarak Ali b Şaban'ın aşırhân olarak her gün öğle namazından sonra Ortahisar Camii'nde bir aşr-ı şerif okuyup Ayşe Hatun'un ruhuna hediye etmesi yazılıdır. Ali b Şaban bu görevi karşılığında söz konusu bahçenin gelirinden iki akçe yevmiye alacaktır. Ayşe Hatun'un vefatından sonra ise vakfın mütevellisi Ali b Şaban olacaktır. Ali tevliyetle birlikte bahçenin tasarrufuna da sahip olacaktır. Ali'nin ölümüyle de kadı

marifetiyle Kur'an okumayı bilen bir kişi bu görevi sürdürecektir. Her gün bir aşr-ı şerif okuma şartı da devam etmektedir[31].

Narin Hatun bt Hacı Mehmet Vakfı

Narin Hatun 12 Ocak 1644 tarihinde Ortahisar'da Eski Saray Mahallesi'nde bulunan evini vakfetmişti. Vakfın kuruluş amacı vâkıfenin ruhu için her gün üç İhlas-ı Şerif okunmasıydı. Bu görevi Zülfikar b Abdullah'ın üstleneceği ve böylece vakfın tasarrufuna da sahip olacağı kaydedilmektedir. Zülfikar öldükten sonra vakfın geliri evlatlarının tasarrufuna geçecekti. Soyu tükendiğinde ise kadının onayıyla uygun bir kişi bu göreve getirilecekti[32].

Emine Hatun bt Hüseyin Vakfı

Faroz Mahallesi sakinelerinden Emine Hatun'a vekaleten Hacı Ahmet b Derviş, 10 Ekim 1713 tarihinde 135 kuruşluk bir para vakfı kurmuştu. %15 oranla işletilecek olan vakfın gelirinden Faroz Camii'nin hatibine 5, müezzinine 1.5 akçe yevmiye verilecekti. Vakfın mütevellisi de 1.5 akçe yevmiye alacaktı. Bu giderler haricinde kalan miktar ise vakfın ana parasına eklenecek ve bu sayede vakıf gelişme gösterebilecekti. Tescil mütevellisi Ahmet b Mustafa aynı zamanda asıl mütevelli olarak bu görevi sürdürecekti[33]. Vakfiye defterlerinde bulunan bir kayıtta Faroz Camii imamının maaşının da Emine Hatun'un kurduğu para vakfından ödendiği ifade edilmektedir[34].

Medine Hatun bt Hacı Hasan ve Havva Hatun bt Hacı Ali Vakfı

1 Şubat 1723 tarihinde kurulan bu vakfın iki banisi bulunuyordu. Kemerkaya Mahallesi sakinelerinden Medine Hatun vefat etmiş ve yeğeni Havva Hatun bt Hasan onun veraseti ile bir vakıf kurmak istemişti. Vakfın diğer banisi ise Tekke Mahallesi sakinelerinden Havva Hatun'dur. Her iki taraf için de vekaleten Hacı Mustafa b Ali tarafından vakfın tesisi gerçekleştirilmişti. Medine Hatun hayattayken vakfedilmesi için kendi malvarlığından 50 kuruş ayırmıştı. Diğer vâkıfe Havva da 50 kuruş ilave etmiş ve bu sayede müşterek bir vakıf kurulmuştu. Vakfın gelirinden Tekke Mahallesi Camii'nin imam ve hatibine maaş verileceği kaydedilmektedir[35]. Bunun haricinde bir gider kaydedilmemiş olması hasıl olan bir ihtiyacı karşılamak adına bu vakfın meydana getirildiğini düşündürmektedir.

Esas Defterlerindeki tevcih kayıtlarından Medine ve Havva Hatunların kurduğu vakfın takibi yapılabilmektedir. Dönem dönem farklı isimlere ait atamalar bulunmakla birlikte mevcut kayıtlarda son olarak 16 Şubat 1916 tarihinde hatip tayini yapıldığı görülmektedir[36]. Tevcih kayıtlarındaki ve atamalardaki süreklilik dikkate alınırsa bu vakfın uzun yıllar kuruluş esasına yönelik hizmetlerini devam ettirdiği söylenebilir.

Hatice Hatun bt Hacı Hasan Ağa Vakfı

Aşağıhisar'da bulunan Molla Siyah Mahallesi sakinelerinden Kadızâde Hacı Hasan Ağa'nın eşi Hatice Hatun, vakfın kurulduğu 14 Ekim 1764 tarihinde İstanbul'da misafir olarak bulunuyordu. Vakfın tesisi vekaleten Hatice Hatun'un yerine mahkemede bulunan Hacı Ali Efendi b Hasan tarafından gerçekleştirilmişti. Hatice Hatun'a ait Trabzon Çarşısı'nda Taşhan yakınlarındaki bir dükkân vakfedilmişti. Vâkıfe hayatta oldukça dükkândan gelen kirayı kendisi tasarruf edecekti. Öldükten sonra ise Şirin Hatun Mahallesi Camii'nin eski imamı olan müteveffa Semerkandî Hacı Hasan Efendi Vakfı'nda dersiâm[37] olan Hacı Mustafa Efendi, görevine binaen vakfın gelirine sahip olacaktı. Aynı zamanda vakfın mütevelliliğini de üstlenecek ve dükkânın tamir masraflarını buradan aldığı kiradan karşılayacaktı. Hacı Mustafa Efendi vefat ettikten sonra yerine gelenler aynı şekilde vakfın tevliyetine ve gelirine sahip olacaktı[38].

Hatice Hatun bt Ahmet Efendi Vakfı

Saray-ı Atik Mahallesi[39] sakinelerinden Hatice Hatun, 29 Mayıs 1800 tarihinde kurduğu vakıf ile Kindinar (Bahçecik) Mahallesi'ndeki arsası üzerinde bulunan ağaçlarının gelirini vakfetmiştir. Vakfın gelirinden her sene Çarşı Camii'ne yarım kıyye balmumu alınacak ve gelirin kalan kısmına hayatta olduğu süre zarfında kendisi mutasarrıf olacaktı. Öldükten sonra ise çocukları aynı şekilde vakıftan tasarruf edeceklerdi. Tescil mütevellisinin oğlu Molla Ahmet olarak belirtildiği vakfın tescilini vekaleten eşi Mehmet Efendi gerçekleştirmişti. Asıl mütevelliye dair bir detay verilmemiştir[40]. 1843-1844 (H 1259) yılında vakfın toplam 150 kuruş geliri olduğu kaydedilmektedir. Bu gelirden balmumu bedeli olarak 13.5 kuruş ve hazineye gönderilen 34 kuruş çıkartıldığında evlatlarına kalan miktar 102.5 kuruş olmuştur[41].

Osmanlı'da müsadere gibi devlet tarafından yapılması muhtemel müdahaleleri önleme, miras konusunda subjektif hareket edebilme, mal bütünlüğünün korunması ve özellikle vâkıf ve evlatlarının geleceğini maddi açıdan teminat altına alma gibi düşüncelerle ehlî/ailevî yani evlatlık vakıflar meydana getirilmiştir[42]. Hatice Hatun bt Ahmet Efendi Vakfı'nda görüldüğü üzere balmumu gibi sembolik giderlerle kurulan vakıfların evlatlık vakıf statüsünde olduğunu söyleyebiliriz.

Çakmakçı Kızı Esma Hatun Vakfı

Esma Hatun, 1802-1803 (H 1217) senesinde iki odalı bir ev ile bir dükkanını vakfetmişti. Bu gayrimenkullerin kira gelirlerinden bir kıyye mum yağı alınarak İmaret-i Hatuniye Medresesi talebeleri için harcanacaktı. Kalan miktarı ise mütevelli dilediği gibi tasarruf edebilecekti. Vakfın mütevellisi İsmail Efendi b Osman vefat edince tevliyet, oğulları Mehmet ve Molla Yusuf'a intikal etmişti. 1842-1843 (1258) senesi muhasebesinde İsmail Efendi'nin oğulları tarafından tevliyetin yürütüldüğü anlaşılmaktadır[43].

Havva Hatun bt İsmail ve Şatırzâde Kızı Havva Hanım Vakfı

Trabzon'un Tekke Mahallesi sakinlerinden Uzun Ahmet vefat edince eşi Havva bt İsmail, annesi Ayşe, kızları Emine-Fatma-Ayşe ve yeğeni Hasan'a Tekke Mahallesi'ndeki evleri miras kalmıştı. 72 hisse üzerinden hesaplanan mirasın 9 hissesi eşi, 12 hissesi annesi, 16'şar hissesi kızları ve 3 hissesi de yeğeni Hasan'a pay edilmişti. Aralarında yapılan satış ve devir işlemleri neticesinde eşi Havva Hatun'un elinde 32.5, kızı Ayşe'nin elinde de 39.5 oranında hisse bulunuyordu. Havva Hatun kendi hissesiyle bir vakıf tesis ederek gelirini mahalledeki caminin imamına tahsis etmişti. Kızı Ayşe ise kendisine ait olan 39.5'lik hisseyi Şatırzâde kızı Havva Hanım'a satmıştı. Havva Hanım da bir müddet kendi tasarrufunda bulundurduktan sonra hissesini vakfetme yoluna gitmişti. Mahallenin imamı Hacı Ali Efendi huzurunda vekili Ahmet Efendi vasıtasıyla görülen dava ile Havva Hanım'ın vakfı kurulmuştu. Bu bilgilerin yer aldığı mahkeme kaydı 16 Şubat 1809 tarihine aittir[44]. Havva Hanım'ın sonradan kurduğu vakfın bu tarihte tesis edilmiş olduğu düşünülebilir. Hisselerdeki hareketlilik göz önüne alındığında Havva Hatun bt İsmail Vakfı'nın daha önceki bir tarihte meydana getirildiğini söyleyebiliriz. Şatırzâde Kızı Havva Hanım'ın ne için vakıf kurduğuna dair bir bilgi bulunamamıştır.

Ayşe Hatun bt Hacı Mustafa Vakfı

Ayşe Hatun, yeğeni Hafız İbrahim Efendi'den 900 kuruşa satın aldığı Çarşı Mahallesi'ndeki dükkânı ve 2.500 kuruşunu 20 Ocak 1813 tarihinde vakfetmişti. Vakfın tescil işlemi vekaleten Seyyid Ömer Efendi tarafından gerçekleştirilmişti. Tek bir vakıf içinde hem nakit hem de gayrimenkul vakfı bulunuyor olması dikkat çekicidir. Dükkândan gelecek olan kira ile birlikte 2.500 kuruşun %10 üzerinden hesaplanan[45] getirisi vakfın gelirini teşkil ediyordu. Vakfın mütevellisi Hafız İbrahim Efendi, Cuma geceleri ve diğer günlerde Hz. Muhammed'in ruhu için Kuran okutacaktı. Dükkânın tamir masrafı görülecek ve her sene Ortahisar'da Camii-i Kebir'de iki vakit mum yakılacaktı. Kalan miktar ise İbrahim Efendi'nin tasarrufuna bırakılacaktı. İbrahim Efendi öldüğünde bu görev çocuklarına intikal edecekti[46].

İbrahim Efendi bir müddet sonra vefat etmiş ve vakfın tevliyetine büyük kızı Fatma Hatun getirilmişti. Fatma Hatun'un da vefatıyla kardeşi Zeliha Hatun mütevelliye olmuştu. 24 Ekim 1843 tarihli kayıtta vakfın bir önceki yıla ait muhasebesinin Zeliha Hatun'un vekili Hacı Ahmet Ağa tarafından görüldüğü ve iki kıyye balmumunun Camii-i Kebir'e verilmiş olduğu belirtilmiştir. Muhasebe kaydına göre vakfın söz konusu seneye ait geliri 600 kuruş dükkândan 250 kuruş nakit vakfından olmak üzere toplamda 850 kuruştur. 75 kuruş balmumu, 225 kuruş dükkân masrafı ile birlikte hazineye ve muhasebe harcına verilen 137.5 kuruş çıkarıldığında mütevelliye kalan miktar 412.5 kuruş olarak kaydedilmiştir[47]. Ayşe Hatun Vakfı'nın tevliyetine sahip olanların diğer vakıflara oranla daha iyi bir gelir elde ettikleri aşikârdır.

Fatma Hatun bt Abdullah Vakfı

Fatma Hatun Kavak Meydanı Mahallesi'ndeki bahçesi ile bir vakıf kurmuştu. Bahçenin yıllık gelirinin üçte birinin İmaret Medresesi'ndeki talebelere kalan üçte ikisinin ise mütevellinin tasarrufuna bırakıldığı bildirilmektedir. Vakfın ne zaman kurulduğuna dair bir kayıt bulunamamıştır. 27 Ocak 1814 tarihli vesikada, vakfın mütevellisi olan İmaret (Gülbahar Hatun) Mahallesi sakinlerinden Mehmet Efendi'nin mahkemeye başvurarak vakfın tevliyetini layıkıyla yerine getiremediğini ifade ettiğinden bahsedilmektedir. Bu sebeple Mehmet Efendi tarafından Fatma Hatun'un oğlu Esad Efendi mütevelli olarak tavsiye edilmişti. Esad Efendi kadı tarafından göreve uygun bulunmuş ve kendisine verilen hüccet ile mütevelli olarak tayin edilmişti[48].

Zübeyde Hatun bt İsmail Vakfı

Bâb-ı Pazar Mahallesi sakinelerinden Zübeyde Hatun bt İsmail %15 oranla işletilmek üzere 200 kuruşluk bir para vakfı kurmuştu. Vakfın kuruluş gayesi Bâb-ı Pazar Mahallesi Camii'nde vaiz ve nâsıh maaşının ödenmesi idi. Haftada iki gün görev yapacak olan kişi vakfın gelirinden 2'şer akçe yevmiye alacaktı. Bu miktar ödendikten sonra kalan miktar ise vakfın asıl parasına eklenecek ve bu sayede vakfın zamanla daha yüksek gelire sahip olması sağlanacaktı. Zübeyde Hatun hayatta oldukça 6 akçe yevmiye ile vakfın tevliyetine sahip olacaktı. Öldükten sonra ise çocukları bu görevi devam ettirecekti. Soyu tükendiğinde ise hâkim arzıyla göreve uygun bir kişi getirilecekti. 31 Ocak 1819'da vakfın tevliyeti Zübeyde Hatun'a tevcih edilmişti[49]. Vakfın bundan kısa bir süre önce tesis edildiğini söyleyebiliriz.

Bahşiş Hatun Vakfı

Bahşiş Hatun, 30 Nisan 1836'da bir Aya Filibo Mahallesi'ndeki evi ile bir vakıf kurulmuştu. Vakfın tescili vekaleten Hüseyin b Mehmet tarafından gerçekleştirilmişti. Tescil mütevellisi Aya Filibo Camii imamı Mehmet Efendi b Ali aynı zamanda vakfın asıl mütevellisi olacaktı. Vakfa mevzu olan ev mütevelli tarafından kiraya verilecek ve geliriyle Aya Filibo Camii'ne bir kıyye balmumu alınacaktı. Kalan miktardan gerekli hallerde evin tamir masrafları karşılanacak ve gerisi mütevelli olan imama kalacaktı. Mütevelli öldükten sonra ise Aya Filibo Camii imamı kim olursa bu görev kendisine intikal edecekti[50]. Bu örnekte de görüldüğü üzere vakıflar sadece dinî görevlilerin maaşlarını karşılamakla kalmayıp onları da işin içine dahil etmiştir. Böylece vakıftan fayda görenlerin bu müesseseye sahip çıkması hedeflenmiş ve otokontrol bağlamında farklı bir boyut kazandırılmıştır[51]. 1843-1844 (H 1259) yılında söz konusu evden yıllık 25 kuruş gelir elde edildiği bilinmektedir[52].

Rukiye Hatun bt Mehmet Ağa Vakfı

Rukiye Hatun 24 Ağustos 1836'da 800 kuruşluk bir para vakfı tesis etmişti. %15 oranla işletilecek olan bu vakıf paradan 4 kıyye mum yağı ve 5 kuruşluk balmumu Ortahisar Camii'ne, 4 kıyye mum yağı Müftü Camii'ne, 5 kuruşluk balmumu Musa Paşa Camii'ne, 5 kuruşluk mum yağı Bayram Bey Camii'ne alınacaktı. Rukiye Hatun ve oğlunun ruhu

için her sene Kurban Bayramı'nda bir kurban kesilecekti. Vakfın tescil mütevellisi İsmail Efendi b Nuh Efendi olarak kaydedilmiş ancak asıl mütevelliye dair bir bilgi verilmemiştir[53].

Afife Havva Hatun bt Ahmet Efendi

Hoca Halil Mahallesi sakinelerinden Afife Havva Hatun 21 Ocak 1837 tarihinde bir vakıf kurmuştu. Vekaleten Süleyman Ağa b Mehmet Ağa'nın bulunduğu davada Yomra nahiyesine bağlı Kalafka (Taşdelen) köyünde üç fındıklık, arsasıyla birlikte bir ev, fırın, serander ve bahçelerden oluşan gayrimenkuller vakfedilmiştir. Vakfın gelirinden her sene Hoca Halil Camii'ne 100 kuruşluk zeytinyağı ve kandilleri yakmakla görevli olan kişiye de 20 kuruş maaş verilecekti. Kalan miktar ise mütevellinin tasarrufuna bırakılacaktı. Tescil mütevellisi mahallenin imamı Hafız Hasan Efendi b İbrahim Efendi olarak kaydedilmiş olmakla birlikte asıl mütevelliye dair bir açıklama yapılmamıştır[54]. Tescil mütevellisi muhtemelen vakfın tesisinden sonra görevine devam edecekti.

Hoca Halil Camii'nin 1843-1844 (H 1259) senesine ait muhasebesinde, Afife Havva Hatun Vakfı'nın 310 kuruşluk gelirinden 100 kuruşu ile minareye zeytinyağı alınmış 20 kuruş kandil için harcanmıştı. Kalan miktardan vakfedilen evin tamir masrafları görülmüş ve sonrasında kalan miktar vakfın mütevellisinin tasarrufuna bırakılmıştı[55].

Kâşif Kızı Rabia Hatun Mescidi Vakfı

Rabia Hatun, Trabzon'un Debbağhane Mahallesi'ndeki mescidi için bir vakıf kurmuştur. Dikiciler çarşısında bir dükkân, Debbağhane Mahallesi'nde bir ev, Kuzgun Deresi'nde bir bahçe, Yenicuma Mahallesi'nde -mescidin imamına tahsis edilen- bir ev, bedestende bir dolap ve bedesten kapısı yakınında bir dükkân vakfın akarını oluşturuyordu. Rabia Hatun'un vakfında imamlık, müezzinlik, kayyumluk, mütevellilik ve nazırlık görevleri 1843-1844 (H 1259) yılında Mahmud Aziz b Mustafa'nın elinde bulunuyordu[56]. Yine bu seneye dair vakfın hem geliri hem de gideri 480 kuruş olarak kaydedilmiştir[57]. Vakfın ne zaman kurulduğuna dair bir bilgi bulunamamıştır. Ancak hurufat defterlerindeki kayıtlarda 1723 yılında görev tevcihlerine dair bilgi bulunmaktadır[58].

Rabia Hanım Vakfı (Süleyman Ağa Validesi)

Rabia Hanım, Trabzon Çarşısı'ndaki dükkânı ile bir vakıf tesis etmişti. Dükkânın yıllık kirası 14 hisse üzerinden hesap edilip bunun 12 hissesi mülk sahibine, 2 hissesi vakfın masraflarına ayrılmıştı. Vakfın 1843-1844 (H 1259) yılına ait muhasebe kaydında 5.5 kuruş vâkıfenin Moloz mevkiinde inşa ettirdiği çeşmenin su yollarının tamirine, 25 kuruş Hacı Kasım Camii'ne balmumu alınması için, 13'er kuruş caminin kayyumuna ve ferrâşına ve 3.5 kuruş hazineye olmak üzere toplamda 60 kuruş giderlere ayrılmıştı. Dükkânın bu seneye ait kirası 420 kuruş olmakla birlikte burada zikrettiğimiz 60 kuruşluk masraf haricindeki 360 kuruşun mülk sahibine kaldığı ifade edilmektedir[59]. Rabia Hanım'ın kurduğu vakıf ile kendi ekonomik durumunu güvence altına almak istediği söylenebilir.

Hâcce Havva/Gülfem Hanım bt Hacımusazâde Hüseyin Ağa Vakfı

Trabzon'un Muhyiddin Mahallesi sakinelerinden Hâcce Havva olarak da bilinen Gülfem Hanım 9 Eylül 1859 tarihinde Trabzon Çarşısı'ndaki bir göz bakkal dükkanını vakfetmiştir. Vakfın tescil mütevellisi Hafız Mehmet Evliya Efendi olup asıl mütevelli olarak Gülfem Hanım kendisini şart kılmıştı. Burada dikkat çeken nokta Gülfem Hanım'ın kurduğu vakfın gelirini ölene kadar dilediği şekilde tasarruf edeceğidir[60]. Bu şekilde vâkıfenin kendi ekonomik gücünü teminat altına aldığı anlaşılmaktadır.

Gülfem Hanım öldükten sonra vakfın geliriyle yapılacak olan hizmetler detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre; dükkân mütevelli vasıtasıyla kiraya verilecek ve elde edilen gelirle Berat Gecesi'nde dört buçuk kıyye balmumu satın alınarak yarımşar kıyyelik mumlar halinde bazı camilere[61] dağıtılacaktı. Her Kurban Bayramı'nda üç koyun satın alınarak biri kendisi diğeri babası Hüseyin Ağa ve sonuncusu da annesi Züleyha Hanım'ın ruhları için kesilip Müslüman fakirlere dağıtılacaktı. Kalan miktar ise Gülfem Hanım'ın vefatından sonra asıl mütevellilik görevini de sürdürecek olan tescil mütevellisi Hafız Mehmet Evliya Efendi'ye maaş olarak ayrılacaktı. Mehmet Evliya Efendi ölünce kız ve erkek fark etmeksizin çocuklarından büyük ve liyakatli olanı bu görevi sürdürecekti. Soyu tükendiğinde İskender Paşa Mahallesi sakinleri tarafından uygun bir kişi mütevelli olarak seçilecek ve

hâkimin görüşüne sunulacaktı. Vakfın işleyişinde bir bozulma olması durumunda dükkânın geliri Medine'deki fakirlere aktarılacaktı[62].

Gül Hatun bt Ahmet Ağa Vakfı

Trabzon'a bağlı Rize nahiyesi Hamza Bey Mahallesi sakinelerinden Gül Hatun, kardeşleri Abdülhamid Ağa ve Bahadır Ağa ile ortaklaşa bir vakıf kurmuşlardı. Rize nahiyesinde 11 Şubat 1864 tarihinde görülen mahkemede anneleri Ayşe Hatun'dan intikal eden Yeniköy Mahallesi'ndeki bir tarlayı vakfetmişlerdi. Vakfın tescil mütevellisi aynı zamanda Yeniköy Mahallesi'ndeki Mumcuoğlu Camii Vakfı'nın da mütevellisi olan Osman Efendi'dir. Vakfa mevzu olan tarlanın kiraya verilerek gelirin dört hisse şeklinde taksim edilmesi söz konusudur. Bir hisse Mumcuoğlu Camii'nin tamir masraflarına ve diğer üç hisse ise caminin imam, hatip ve müezzinine aynı miktarda dağıtılacaktı. Osman Efendi aynı zamanda vakfın asıl mütevellisi olacak ve kendisinden sonra bu görev çocuklarına intikal edecekti. Soyu tükendiğinde ise Yeniköy Mahallesi sakinlerinden uygun bir kişi tevliyete sahip olacaktı[63].

Hâcce Emetullah Hanım bt Mehmet Emin Ağa Vakfı

Kemerkaya Mahallesi sakinelerinden Kethüdazâde Hâcce Emetullah Hanım, vakfını 1 Nisan 1876 tarihinde tesis etmişti. Vâkıfenin ikametgahında görülen davayı mahkemece görevlendirilen Kâtip Mehmet Sufi Efendi yönetmişti. Vakfın akarı Trabzon Çarşısı'nda Bahçe Sokağı'nda bulunan Alaca Hamam'ın yarım hissesidir. Emetullah Hanım, Gülşan Hanım ile ortaklaşa sahibi oldukları hamamlarının kendisine düşen yarım hissesini vakfetmiştir[64]. Kendisinden doğrudan değil de gelirinden yararlanılan müşterek hisseli yerlerin vakfı İslam hukukçularının çoğu tarafından caiz görülmüşken; Malikiler, bu türden bir vakfın kurulmasını hisse sahiplerinin iznine bağlamışlardır[65]. Bu itibarla Gülşan Hanım'dan mahkeme huzurunda icazet alınmıştır. Böylece vakfın tesisi gerçekleştirilmiştir.

Mütevelli vasıtasıyla kiraya verilecek olan hamamın yıllık gelirinden 1.000 kuruş harcanarak Cami-i Kebir'de vâkıfenin ruhu için Kur'an ve Mevlit okutulacaktı. Altı hafıza senelik 50'şer kuruş verilerek her sene Ramazan ayının 27. günü Emetullah Hanım'ın kendisi, eşi ve ebeveynlerinin ruhları için Kuran okutulacaktı. Vâkıfenin evine gelen

su için su yollarının tamirine her sene 500 kuruş ayrılacaktı. Kemerkaya Mahallesi'nde bulunan camide yakılmak üzere 100'er kuruşluk balmumu ve zeytinyağı satın alınacak ve yine iki kıyye balmumu satın alınarak münasip bir camide yakılacaktı. Her sene Kurban Bayramı'nda 100 kuruşa bir baş koyun kesilecekti. Vakfın hizmetleri Trabzon ile sınırlı değildi. Trabzon delili[66] ve Mekke'deki delil efendilere de her sene 100 kuruş verilecek ve yine Trabzon hacılarına Mekke'de su dağıtan kişilere de senelik 250 kuruş verilecekti. Kalan miktar ise mütevelliye kalacak ve dilediğince tasarruf edebilecekti. Vakfın tescil mütevellisi Hafız Mahmud Efendi b Süleyman Razi Efendi'dir. Asıl mütevelli olarak ise vâkıfenin kendisi zikredilmektedir. Vefatından sonra Gülşan Hanım ve sonrasında vâkıfenin yeğeni Mukbil Efendi ve onun soyundan gelenler bu görevi sürdüreceklerdi. Soyu tükendiğinde ise hâkim tarafından uygun birisi bu göreve getirilecekti[67].

4 Temmuz 1910'da Emetullah Hanım'ın vakfının tevliyeti hususunda Trabzon Naibi Mehmet Sunullah tarafından bir mahkeme hücceti yazılmıştır. Bu vesikada vakfın kuruluş ve işleyiş esasları sıralandıktan sonra tevliyete dair hususlar tekraren belirtilmiştir. Yine bu vesikadan edindiğimiz bilgiye göre vakfın diğer yarım hissesi de sonradan Gümrük Başkatibi Sabri Efendi tarafından vakfedilmişti. Emetullah Hanım, Gülşan Hanım ve Mukbil Efendi çocukları olmadığı halde vefat edince vakfın tevliyetinin 11 Temmuz 1900 tarihinde Sabri Efendi'nin oğlu İsmail Efendi'ye tevcih olunduğu kaydedilmektedir. Ancak İsmail Efendi başka bir yerde ikamet ettiği için birkaç seneden beri bu görevi yerine getirmemiş ve vakfın işleyişinde aksaklıklar meydana gelmişti. Emetullah Hanım'ın erkek kardeşi Ahmet Zeki Efendi bu sebeple mahkemeye başvurarak kendisinin bu göreve uygun olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kayıtlı olduğu mahallenin imamı, muhtarı ve ihtiyar heyetinden bir şahadetname alarak bunu da mahkemeye ibraz etmiştir. Mahkemedeki şahitlerin de görüşüne başvurulduktan sonra Ahmet Zeki Efendi Emetullah Hanım'ın kurmuş olduğu vakfın mütevellisi olmuştur[68].

Vakfa bahis edilen hamamın yıllık gelirinin ne kadar olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak vakfın giderleri hesaplandığında, bedeli belirtilmeyen iki kıyye balmumu ve mütevelli maaşı haricindeki, yıllık gider toplamda 2.450 kuruşluk bir miktara ulaşılmaktadır. Bu giderlerden daha fazla geliri olacağı düşünüldüğünde Emetullah Hanım'ın kurduğu vakıf Trabzon'da kurulan diğer kadın vakıfları içerisinde maddi açıdan önemli bir yerde konumlanmaktadır.

Esma Hatun bt Mahmud Vakfı

Akçaabat nahiyesine bağlı Mersin köyü sakinelerinden Esma Hanım, 12 Ekim 1879 tarihinde kurmuş olduğu vakıf ile kendi tasarrufunda olan 33 adet zeytin ağacını[69] vakfetmişti. Söz konusu ağaçlardan elde edilen hasılatın öşrü mütevelli tarafından teslim edildikten sonra kalan mahsul satılacak ve elde edilen gelir hayır işlerine harcanacaktı. Esma Hatun Mersin köyü sınırları içinde Yalı mevkiinde bir cami inşa ettirmişti. Vakfın gelirinden aylık 15 kuruş olmak üzere senede 180 kuruş bu caminin hatibine verilecek, kalan miktardan vâkıfenin ruhu için 60 kuruş harcanarak Mevlid-i Şerif okutulacak, caminin tamir masrafları karşılanacak ve eğer para kalır ise caminin mektebinde çocuklara eğitim veren hocalara verilecekti[70]. Esma Hatun kurmuş olduğu vakıfla sadece dinî alanda değil eğitim konusunda da hizmette bulunuyordu.

Vakfın tescil mütevellisi olan Esma Hatun'un büyük oğlu Mustafa Çavuş b. Mehmet Reis aynı zamanda vakfın asıl mütevellisi olacaktı. Mütevellinin görevi karşılığında alacağı bir maaştan bahsedilmemiş olması vakfın ailedeki diğer bireylerin de katkılarıyla tamamen hayrî bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir. Mustafa Çavuş öldükten sonra ise erkek çocukları bu görevi devam ettirecekti. Eğer zamanla vakıf işlemez hale gelir ise gelirin tamamı Mersin köyündeki Müslüman fakirlere tahsis edilecekti[71].

Şerife Hatun bt Osman Vakfı

Aşağı Boztepe (Boztepe-i Zîr) Mahallesi sakinlerinden Karaosmanzâde Hacı Bilal Ağa'nın eşi Şerife Hatun, 12 Kasım 1882'de bir gayrimenkul vakfı kurmuştu. Şahitler ve mahkemenin icazetiyle atanan Kâtip Mesud Efendi huzurunda vâkıfenin evinde görülen davada; üst katında iki oda ve bir sofa, alt katında iki oda, bir ahır ve diğer eklentileri bulunan, *selamlık* olarak adlandırılan yapı vakfedilmişti[72]. Selamlık, İstanbul'da zenginlerin, taşrada eşraf ailelerinin konaklarında bulunan bir bölümdü. Bu bölüm yeterli alan varsa avluda müstakil olarak inşa edilirdi[73]. Bu itibarla Şerife Hatun'un Trabzon'un önde gelen ailelerinden birine mensup olduğunu söyleyebiliriz.

Vakfiyede, söz konusu yapının mütevelli vasıtasıyla kiraya verileceği ve bu kira gelirinden öncelikle gerekli tamirlerin yapılacağı, kalan miktardan 50 kuruşun buradaki çeşmelerin su yolları için harcana-

cağı, 100 kuruşun yine aynı mahalledeki farklı çeşmelere gelen su yolu için harcanacağı, 30 kuruş ile Tavanlı Camii'nde yakılmak üzere balmumu alınacağı ve kalan miktarın ise mütevelliye maaş olarak verileceği kaydedilmiştir. Vakfın tescil mütevellisi Hacı Emin Ağa b Osman olup asıl mütevelliye olarak Şerife Hatun kendisini görevli kılmıştı. Vefatından sonra ise kızı Nonoş Hanım'ın mütevelli olacağı belirtilmiştir. Nonoş Hanım'dan sonra kız veya erkek çocuklarından yaşça büyük ve tevliyeti yerine getirebilecek olanı mütevelli olacaktı. Soyu tükendiğinde üvey oğlu Osman Efendi'nin çocukları mütevelli olacak, onun da soyu tükenirse eşi Hacı Bilal Ağa'nın sülalesinden liyakatli bir kişi mahkeme tarafından bu göreve getirilecekti[74].

Cevahir Hanım bt Hasan Ağa Vakfı

Hoca Halil Mahallesi sakinelerinden Hamamîzâde kızı Cevahir Hanım 27 Ekim 1884 tarihinde Trabzon Çarşısı'ndaki bakkal dükkanını vakfetmişti. Dükkân mütevelli vasıtasıyla kiraya verilecek ve elde edilen gelirin vergisi verildikten sonra gerekli tamir işleri yapılacak, her sene Hoca Halil Mahallesi'ndeki Hatip Camii'nin minaresinde yakılmak üzere 6 kıyye zeytinyağı alınacak, yine aynı camide vâkıfenin camiye vakfettiği şamdana 1 kıyye balmumu alınacak, 100 kuruş caminin imamına ve 50 kuruş müezzine tahsis edilecekti. Kalan miktar ise mütevelli maaşı olarak ayrılacaktı. Vakfın tescil mütevellisi Mataracıoğlu Hasan Ağa b Mahmud Ağa, asıl mütevelli ise Seferzâde Hafız Yunus Efendi b Osman Ağa olarak kaydedilmiştir. Yunus Efendi öldükten sonra tevliyet erkek evlatlarının yaşça büyük olanına verilecekti. Bu görevi üstlenebilecek erkek evladı yoksa kızlarından yaşça büyük olanı mütevelli olacaktı. Evlatlarının soyu tükendiğinde ise Hoca Halil Mahallesi'nden dindar ve liyakatli bir kişi vakfın tevliyetini devam ettirecekti[75].

Şerife Sıdıka Hanım bt Hacı Mevlüd Hakkı Baba Vakfı

Şerife Sıdıka Hanım 20 Ağustos 1905 tarihinde 3.000 kuruşluk bir para vakfı kurmuştur. Vakfın tescil mütevellisi Ekşioğlu Hacı Ali Ağa b Hurşid Ağa'dır. Mütevelli tarafından işletilecek olan bu miktarın yıllık gelirinden 320 kuruş Yukarı Boztepe (Boztepe-i Bâlâ) Mahallesi'ndeki Ahi Evren Dede Camii'nin imamına, 100 kuruş yine aynı camide hatiplik yapan kişiye şart edilmişti. Kalan miktarın ise mütevelliye verileceği kaydedilmektedir[76]. Söz konusu paranın ne kadarlık

bir oranla murabaha edileceğine dair detay bulunmamakla birlikte yaygın uygulamanın %15 olduğu düşünüldüğünde toplamda 450 kuruşluk bir gelirden bahsetmek mümkündür. O halde mütevelli maaşı 30 kuruş olarak düşünülmelidir.

Vakfın tevliyeti ölene kadar Şerife Sıdıka Hanım'ın elinde kalacaktı. Öldükten sonra ise bu görev çocuklarından yaşça büyük olana devredilecekti. Vâkıfenin soyu kesildiğinde hâkim ve müftülerin görüşüyle bu göreve uygun bir kişinin getirileceği kaydedilmiştir[77].

Laika Hatun bt Hacı Hasan Vakfı

Muhyiddin Mahallesi sakinelerinden Laika Hatun'un vakfı 13 Temmuz 1913 tarihlidir. Muhyiddin Mahallesi'nin Boztepe Caddesi'nde bulunan dört oda, ahır, mutfak, çeşme, avlu ve yol tarafında bir adet dükkânı olan mülkünü vakfetmiştir. Vâkıfe hayatta olduğu süre içerisinde vakfın tasarrufunu kendi elinde bulunduracaktı. Öldükten sonra ise vakfa mevzu olan gayrimenkul Evkaf İdaresi vasıtasıyla kiraya verilecek ve tamir masrafları ayrıldıktan sonra kalan miktar Mekke ve Medine'ye gönderilerek gerekli yerlere harcanacaktı. Vakfın tescil mütevellisi Muhyiddin Mahallesi sakinlerinden Çubukçuoğlu Ali Efendi b Hacı Mehmet olarak kaydedilirken asıl mütevelliye dair bir ayrıntı verilmemiştir[78].

Diğer Vakıflar

16. yy sonlarında Behşan Hatun bt Pir Mehmet tarafından kurulan 2.000 akçelik para vakfı türbedarlık görevinin yerine getirilmesi için oluşturulmuştu. Ayrıca vâkıfenin ruhu için Tebareke Suresi'nin okunması şart edilmişti. 2.000 akçenin %15 oranla murabahası yapılacaktı. Didar Hatun kendi ruhu için 2.000 akçelik para vakfı kurmuş ve kız kardeşinin oğlunu mütevelli olarak tayin etmişti. Ne amaçla ve ne zaman kurulduğu bilinmeyen Zahide Hatun bt Rüstem 3.000 akçelik bir vakıf tesis etmiştir[79]. Amasya Camii Vakfı için Şehdane Hatun bt Abdullah bir evini vakfetmişti. Evin Amasya Camii imamlarına tahsis olunduğu kaydedilmektedir[80].

17. yüzyılın başlarında kurulmuş olan Gülşen Hatun Vakfı Holomna köyündeki ağaçlık, bahçe ve arazi türünden gayrimenkullerin vakfedilmesiyle tesis edilmişti. Vakfın geliri ile köydeki caminin imam maaşının karşılanacağı kaydedilmektedir. Kuruluş amacı ve tarihi

hakkında bir detay tespit edemediğimiz Kuhte Hatun da Trabzon'da vakıf kuran kadınlar arasındaydı[81]. Hangi amaçla kurulduğunu tespit edemediğimiz Şems(i) Hatun Vakfı da 1631 yılında en az 6.000 akçe borç veren bir para vakfıydı[82].

1700 yılına ait bir kayıtta Havva Hatun Vakfı'nın Hacı Kasım Camii'ndeki dersiâmın 10 akçelik yevmiyesini ödediği kaydedilmektedir. Bu tarihten bir asır sonra yine Hava Hatun Vakfı tarafından Saray-ı Atik Camii'nin hatip maaşının ödendiği belirtilmektedir. Ayşe Hatun kurduğu para vakfı ile Erdoğdu Bey ve Hacı Hasan Camilerinin kandil masraflarını görmüştür. Âmine, Ayşe ve Münire Hatunlar Kavak Meydanı Mahallesi'ndeki Hoca Ali Mescidi'nin personel maaşı için 10'ar kuruşluk para vakfı kurmuşlardı. Trabzon Çarşısı'nda Mumhaneönü'nde inşa edilen sıbyan mektebinin muallimi için Esma Hatun tarafından 150 kuruşluk bir para vakfı kurulmuştu. Miktarı bilinmeyen bir para vakfı da Âmine Hatun tarafından kurulmuştu. Bu vakıf sayesinde Faroz Mahallesi'ndeki Karaburc Camii'nin müezzin, aşırhân ve ferrâş maaşları karşılanıyordu. Kendisini mütevelliye olarak şart eden Havva Hatun bt Mustafa kurduğu 200 kuruşluk para vakfı ile Fatih Sultan Mehmet Camii'nde Kuran talimi yaptıran muallim Hafız İsmail'e aylık 2 kuruş maaş tahsis etmişti. Kindinar Mahallesi'nde Havva ve Fatma isimlerindeki dört kadın ile Cami-i Kebir Mahallesi'nden Ayşe Hatun kurdukları 300 kuruşluk para vakfı ile Bâb-ı Pazar Camii'nin hatip maaşını karşılamışlardı. Cemaati fazla olan Bayram Bey Camii'nde bir imam yetmediği için ikinci bir imamın görevlendirilmesi adına Ayşe Hatun 1786 yılında 200 kuruşluk para vakfı kurmuştur. Yine benzer bir uygulama Bâb-ı Pazar Camii için yapılmıştı. Müezzin yetersizliğinden dolayı üçüncü bir müezzin tayini de yine Ayşe Hatun tarafından Trabzon Çarşısı'nda bir dükkân ile kurulan vakıfla 31 Aralık 1789 tarihinde gerçekleştirilmişti. Kayıtların tarihleri birbirine yakın olmakla birlikte buradaki üç Ayşe Hatun'un aynı kişi olup olmadığı hakkında bir bilgi bulunamamıştır. Tekfurçayırı Mahallesi'nde bulunan Nurullah Mescidi'nde müezzin olmadığı için mahalle sakinelerinden Fatma Hatun bt Mehmet kurduğu para vakfı ile müezzinin yarım akçelik yevmiyesini karşılamıştı[83].

Fatma bt Hacı Ali'nin 100 kuruşluk para vakfı ile Erdoğdu Camii'nin imamının maaşı ödeniyordu[84]. Farklı bir kayıttan anlaşıldığı üzere Semerciler Çarşısı'ndaki Ebubekir b Nuh Camii'nin imamı için Fatma Hatun bt Hacı Ali tarafından bir vakıf tesis edilmişti. İmaret Mahal-

lesi sakinelerinden Fatma Hanım 6 Eylül 1769 tarihinde Kuyumcular Çarşısı'ndaki iki dükkanını vakfetmişti. 1843-1844 (H 1259) yılına ait muhasebe kaydında iki dükkândan 160'ar kuruş yıllık kira alındığı kaydedilmektedir[85].

Boztepe Mahallesi sakinelerinden Hatice Hatun, Semerkandî Hasan Efendi'nin utekâsından yani azatlı kölelerindendi. Hasan Efendi'nin vakfına sonradan bir dükkân vakfetmiştir. Dükkânın 1839-1840 (H 1255) yılına ait kira gelirinin 450 kuruş olduğu bilinmekle birlikte Hatice Hatun'un vakfına dair başka bir detaya tesadüf edilmemiştir[86]. Yine Hasan Efendi'nin vakfında dersiâm olanlar için Nakıbe Hatun isminde bir hayırsever 200 kuruş para vakfetmiştir[87]. Bayram Bey Mahallesi'nde[88] bulunan Bayram Bey Mescidi Vakfı'na Ayşe Hatun tarafından 200 kuruş vakfedilmiştir[89]. Aşağı Mağara Mescidi (Mescid-i Mağara-i Zîr) Mahallesi'nde bulunan bir vakfa Hatun Paşa bt Salih tarafından bir ev vakfedilmiştir. Söz konusu evin mescidin bitişiğinde olduğu ve burada görevli imamların tasarrufuna bırakıldığı kaydedilmektedir[90].

Şatırzâde Osman Paşa'nın eşi Habibe Hanım tarafından Havva Hatun Camii[91]'nin imamına harcanmak üzere bir ev vakfedilmişti. Evin 1843-1844 (H 1259) yılına ait yıllık kirası 100 kuruş olarak kaydedilmiştir. Aynı sene Havva Hatun Camii imamı için gelir kaydedilen başka vakıflar da bulunuyordu. Bunlar Hacı İsmail tarafından 150'şer kuruş kirası olan iki dükkân ve Hacı Ahmet'in vakfettiği 200 kuruşa kiralanan bir ev şeklinde ifade edilmiştir[92]. Kayıtlardan anlaşıldığı üzere Havva Hatun Camii'nin imamına toplamda 600 kuruşluk bir tahsisat vardı. Ancak bu miktarın tamamının imama verildiği şüphelidir. Zira diğer örneklerde de görüldüğü gibi mütevelliye veya hazineye ayrılan bir meblağ söz konusuydu. Bahsedilen vakıflara ait muhasebe kayıtları maalesef bu şüpheyi gidermemize imkân tanımamaktadır.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde pek çok kurumda değişim ve modernleşmenin yaşandığı bir dönem oldu. Vakıf müessesesi de bu modernleşme sürecinde önemli değişimler geçirdi. 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin teşkiliyle birlikte vakıflara ait akarlar ortak bir havuzda toplanmaya başlandı. Nezaretin kurulmasındaki temel gaye maddi açıdan yoksunluk arz eden vakıfların desteklenmesi düşüncesiydi. Evkaf Hazinesi olarak bilinen bu ortak havuz, devletin gerekli hallerde buradaki vakıf servetini farklı kurumlara ve kuruluşlara aktardığı

bir kaynak halini aldı[93]. Bu sebeple çoğunluğunu ibadethanelerin oluşturduğu mevcut kuruluşların hayırsever ahali tarafından yaşatılması bir mecburiyet oldu.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trabzon'da çok sayıda hayırseverin gerek müstakil gerekse müştereken oluşturdukları para vakıflarıyla dinî müesseseleri ayakta tutmaya çalıştığını görüyoruz. Hedef odaklı oldukları gözlenen bu vakıflar camilerdeki görevlilerin maaşlarının karşılanması amacını taşıyordu. Müşterek vakıflar içerisinde erkekler çoğunlukta olmakla kadınların da imkânları dahilinde katkı sağladıkları bilinmektedir[94].

28 Ağustos 1865 tarihinde Yomra nahiyesine bağlı Kalafka Köyü Camii'nin imam ve hatip maaşı için köy ahalisinden çok sayıda kişi tarafından bir para vakfı kurulmuştu. Söz konusu caminin Kozdeğirmeni olarak bilinen yerde ahali tarafından inşa edildiği kaydedilmektedir. Caminin yine köy ahalisinden Usta Emin isimli kişinin arsasına kendisinin izni ile yapılmış olması ahalinin söz konusu ibadethane için her açıdan fedakârlık gösterdiğine işaret etmektedir. Toplam 59 kişi tarafından %15'lik oranla murabaha olunmak üzere 4.613 kuruş vakfedilmişti. Bu vakıf kurucularından 16'sı kadın olup toplamda 1.235 kuruş vakfetmişlerdi. 500 kuruşluk miktarla en yüksek parayı vakfeden Bekarzâde Molla Hasan b Hacı Ahmet vakfın tevliyetine sahip olacaktı. Vefatından sonra ise caminin imam ve hatiplik görevinde bulunanlar vakfın mütevellisi olacaklardı[95].

Vakfıkebir kazasına bağlı Marna Köyü Camii'nin imam maaşının karşılanması için 3 Mart 1866'da 55 kişinin bir araya gelerek 2.500 kuruşluk bir para vakfı kurduğu kaydedilmektedir. Vakfın kuruluşunda zikredilen 55 kişiden 4'ü kadın olup kadınların vakfettiği para miktarı toplam 125 kuruş olarak belirtilmiştir[96].

12 Şubat 1870 tarihinde Maçka nahiyesine bağlı Yukarı Mulaka Köyü Camii'nin imam ve hatibi için 2.410 kuruşluk bir para vakfı tesis edilmişti. İmam ve hatibe vakfın gelirinin eşit olarak paylaştırılması şart edilmişti. Vakfı kuranların 28'i erkek, 7'si kadınlardan oluşuyordu. Tamamı köy sakinlerinden oluşan vakıf kurucularının söz konusu camiyi kendi imkânlarıyla inşa ettikleri göz önüne alındığında bu türden ibadethanelerin yaşatılmasında ahalinin etkinliği daha iyi anlaşılmaktadır. Vakfedilen para mütevelli tarafından %15'lik oranla murabaha edilecekti. Vakfın tescil mütevellisi olan Osman b Eyüb

aynı zamanda vakfın asıl mütevellisi olarak görevine devam edecek, vefatından sonra ise yine köy ahalisinden uygun bir kişi tevliyeti üstlenecektir[97].

Kalafka, Marna ve Yukarı Mulaka köylerinde tesis edilen para vakıflarının ortak bir yönü de mütevelli maaşından bahsedilmemiş olmasıdır. İhtiyaca binaen oluşturulduğu anlaşılan bu hayır tesislerinde yerel halk sadece maddi destekte bulunmamış aynı zamanda üstlendiği görev ve sorumluluklarla da bu tesislerin yaşatılması için emek harcamışlardı.

Sonuç

Osmanlı idaresine girmesinden Cumhuriyet'in ilanına kadarki dönemde Trabzon'da kadınların ismi ile anılan 57 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıfların ilki 1470 sonuncusu ise 1913 yılına tarihlendirilmektedir. 57 vakfın 3'ünde mevkûfa yani neyin vakfedildiğine dair bir bilgi bulunamamıştır. Diğer 54 vakıftan 28'i ev, dükkân, bahçe, tarla, hamam, fırın, fındıklık, zeytinlik, su kuyusu, değirmen, boyahane ve benzeri türden gayrimenkullerin vakfedilmesiyle tesis edilmişken 25'i para vakfı olarak meydana getirilmişti. Kalan 1 vakıf ise hem gayrimenkul hem de para vakfı olarak iki yönlü sermaye ile kurulmuştu.

Osmanlı döneminde Trabzon'da vakıf kuran kadınlar bu tesisleriyle iktisadî, dinî, beledî ve sosyal alanlarda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Kurulan vakıfların büyük çoğunluğu cami veya mescit gibi ibadethanelerin personel gideri ile tamir, aydınlatma ve hasır gibi sarf malzemelerin karşılanması için oluşturulmuş olmakla birlikte yalnızca bunlardan ibaret değildi. Dersiâm, mektep hocası, müderris gibi görevlilere maaş tahsisatı yapılması ve medrese talebelerine yapılan yardımlar ile eğitim alanında da önemli faaliyetler gerçekleştirmişti. Dahası bu vâkıfelerin içerisinde çeşme yaptıranlar ve su yollarının tamiriyle ilgilenenler de Trabzon halkına önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. Yaşadığı mahalledeki insanların avarız vergilerinin ödenmesi adına kurulan bir vakıf dahi bulunuyordu. Kadınlar Trabzon'da kurdukları vakıflarla yalnızca burada değil Mekke ve Medine gibi uzak bölgelerde de hizmette bulunmuşlardı.

Hayrat sisteminde çarkın önemli dişlilerinden olan kadınlar, kendileri vakıf kurabildiği gibi var olan bir vakfa ilavelerde de buluna-

biliyor yahut mevcut bir ibadethanenin personel maaşlarına destek olabiliyorlardı. Dahası hem vakıflarda hem de vakfa ait birimlerde üstlendikleri vazifeler Osmanlı kadınının sadece perde arkasında hayat sürmediğini, toplumsal çerçevede iktisadî ve sosyal hayatın içinde yer edindiklerini göstermektedir. Başta mütevellilik olmak üzere kadınların vakıflarda türbedarlık veya dua okuyuculuğu gibi görevleri üstlendiği bilinmektedir. Bilhassa para vakıfları kadınların iktisadî hayattaki en belirgin rollerini sergilediği kuruluşlar olmuştur. Kurdukları para vakıflarıyla sermayedar oldukları gibi bu sermayeleri işleten kişiler içerisinde de kadınlardan söz etmek mümkündür. Kurulan para vakıflarının %10 ve %15 oranla işletiliyor olması iştirakçilerin kredi arzına uygun şartlarla cevap verilmesini sağlamıştır. Bu vesileyle aşırı faizciliğin ve tefeciliğin önü alınabilmiştir.

Bazı vakıflarda vakfın gelirinin tamamının veya büyük bir kısmının vakfı kuran kişinin tasarrufunda olacağı belirtilmiştir. Bu gibi şartlarla tesis edilen vakıfların aslında kurucularının ekonomik hayatlarını garanti altına almayı hedeflediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu türden vakıfların içerisinde aile vakfı statüsünde olanların yanı sıra vakfın kurucusu öldükten sonra mevkûfun bir hayır işine harcanmak üzere şart edildiği de olmuştur. Öte yandan Trabzon'da kadınların kurduğu vakıflar genel olarak değerlendirildiğinde çoğunun sahih vakıf olduğu görülmektedir. Bu itibarla yapılan hayırların Trabzon halkının toplumsal ihtiyaçlarına cevap verildiğini söyleyebiliriz.

Ekler:

Tablo 1: Trabzon'da Kadınların İsmiyle Anılan Vakıflar

Sıra	Vâkıfenin/Vakfın Adı	Tarih	Mevkûf
1	Şirin Hatun Vakfı	1470	-
2	Gülbahar Hatun (Hatuniye) Vakfı	15 Şubat 1515	Trabzon'da Külliye, Dükkânlar, Değirmenler, Hamamlar, Boyahane, Kapan, Bedesten, Kırsal Alan Gelirleri
3	Hâcce Hatun/Ayşe Hatun Vakfı	1562 Öncesi	2.200 Akçelik Para Vakfı
4	Behşan Hatun bt Pir Mehmet Vakfı	1592 Öncesi	2.000 Akçelik Para Vakfı
5	Didar Hatun Vakfı	1592 Öncesi	2.000 Akçelik Para Vakfı
6	Rabia Hatun bt Hacı Hamza Vakfı	Nisan 1593	3.000 Akçelik Para Vakfı
7	Gülşen Hatun Vakfı	1600-1610?	Holomna Köyünde Ağaçlık, Bahçe ve Arazi
8	Emine Hatun Vakfı	1608 Öncesi	Bir Çift Bilezik (Muhtemelen Para Vakfı)
9	Zahide Hatun bt Rüstem Vakfı	1605 Öncesi	3.000 Akçelik Para Vakfı
10	Melike Hatun bt Hacı Ali Vakfı	1619 Öncesi	Muhyiddin Mahallesi'nde Ev
11	Kuhte Hatun Vakfı	1629 Öncesi	-
12	Raziye Hatun bt Mehmet Vakfı	10-18 Ekim 1629	Molla Şaban Mahallesi'nde Fırın, Su Kuyusu ve Ev
13	Şemsi Hatun Vakfı	1631 Öncesi	Para Vakfı (6.000 Akçe veya Fazlası)
14	Manende Hatun Vakfı	1634 Öncesi	Boztepe'de Zeytinlik, Ketenci Mahallesi'nde Ev ve Diğer Evler
15	Ayşe Hatun bt Derviş Çavuş Vakfı	17 Haziran 1635	Hoç Köyünde Bahçe
16	Narin Hatun bt Hacı Mehmet Vakfı	12 Ocak 1644	Eski Saray Mahallesi'nde Ev
17	Havva Hatun Vakfı	1700 Öncesi	-
18	Emine Hatun bt Hüseyin Vakfı	10 Ekim 1713	135 Kuruşluk Para Vakfı
19	Ayşe Hatun Vakfı	1722 Öncesi	Miktarı Bilinmeyen Para Vakfı
20	Kâşif Kızı Rabia Hatun Mescidi Vakfı	1723 Öncesi	Yenicuma Mahallesi'nde Ev, Dikiciler Çarşısı'nda Dükkân, Debbağhane Mahallesi'nde Ev, Kuzgun Deresi'nde Bahçe, Bedestende Dolap ve Bedesten Yakınında Dükkân

21	Medine Hatun bt Hacı Hasan ve Havva Hatun bt Hacı Ali Vakfı	1 Şubat 1723	100 Kuruşluk Para Vakfı
22	Âmine, Ayşe ve Münire Hatun Vakfı	1735 Öncesi	30 Kuruşluk Para Vakfı
23	Esma Hatun Vakfı	1736 Öncesi	150 Kuruşluk Para Vakfı
24	Âmine Hatun Vakfı	1745 Öncesi	Miktarı Bilinmeyen Para Vakfı
25	Fatma bt Hacı Ali Vakfı	1755 Öncesi	100 Kuruşluk Para Vakfı
26	Hatice Hatun bt Hacı Hasan Ağa Vakfı	14 Ekim 1764	Trabzon Çarşısı'nda Dükkân
27	Havva Hatun bt Mustafa Vakfı	1782 Öncesi	200 Kuruşluk Para Vakfı
28	Fatma Hatun bt Mehmet Vakfı	1789 Öncesi	Miktarı Bilinmeyen Para Vakfı
29	Hatice Hatun bt Ahmet Efendi Vakfı	29 Mayıs 1800	Kindinar Mahallesi'ndeki Ağaçlar
30	Çakmakçı Kızı Esma Hatun Vakfı	1802-1803 (H 1217)	Ev ve Dükkân
31	Havva Hatun bt İsmail ve Şatırzâde Kızı Havva Hanım Vakfı	16 Şubat 1809 ve Öncesi	Tekke Mahallesi'nde Ev
32	Ayşe Hatun bt Hacı Mustafa Vakfı	20 Ocak 1813	Çarşı Mahallesi'nde Dükkân ve 2.500 Kuruşluk Para Vakfı
33	Fatma Hatun bt Abdullah Vakfı	1814 Öncesi	Kavak Meydanı Mahallesi'nde Bahçe
34	Zübeyde Hatun bt İsmail Vakfı	Ocak 1819	200 Kuruşluk Para Vakfı
35	Bahşiş Hatun Vakfı	30 Nisan 1836	Aya Filibo Mahallesi'nde Ev
36	Rukiye Hatun bt Mehmet Ağa Vakfı	24 Ağustos 1836	800 Kuruşluk Para Vakfı
37	Afife Havva Hatun bt Ahmet Efendi Vakfı	21 Ocak 1837	Yomra Nahiyesi Kalafka Köyünde Arsasıyla Birlikte Ev, Üç Fındıklık, Fırın, Serander ve Bahçeler
38	Nakıbe Hatun Vakfı	1840 Öncesi	200 kuruşluk para vakfı
39	Hâcce Hatice Hatun bt Abdullah Vakfı	1840 Öncesi	Dükkân
40	Ayşe Hatun Vakfı	1844 Öncesi	200 Kuruşluk Para Vakfı
41	Emine Hatun Vakfı	1844 Öncesi	Miktarı Bilinmeyen Para Vakfı
42	Fatma Hatun bt Hacı Ali Vakfı	1844 Öncesi	Kuyumcular Çarşısı'nda İki Dükkân
43	Hatun Paşa bt Salih Vakfı	1844 Öncesi	Aşağı Mağara Mescidi Mahallesi'nde Ev
44	Habibe Hanım Vakfı	1844 Öncesi	Ev

45	Rabia Hanım Vakfı (Süleyman Ağa Validesi)	1844 Öncesi	Trabzon Çarşısı'nda Dükkân
46	Şehdane Hatun bt Abdullah Vakfı	1844 Öncesi	Ev
47	Hâcce Havva/Gülfem Hanım bt Hacımusazâde Hüseyin Ağa Vakfı	9 Eylül 1859	Trabzon Çarşısı'nda Bakkal Dükkânı
48	Gül Hatun bt Ahmet Ağa Vakfı	11 Şubat 1864	Rize Nahiyesinde Tarla
49	Çok Ortaklı Müşterek Vakıf	28 Ağustos 1865	4.613 Kuruşluk Para Vakfı
50	Çok Ortaklı Müşterek Vakıf	3 Mart 1866	2.500 Kuruşluk Para Vakfı
51	Çok Ortaklı Müşterek Vakıf	12 Şubat 1870	2.410 Kuruşluk Para Vakfı
52	Hâcce Emetullah Hanım bt Mehmet Emin Ağa Vakfı	1 Nisan 1876	Trabzon Çarşısı'nda Hamam Hissesi
53	Esma Hatun bt Mahmud Vakfı	12 Ekim 1879	Mersin Köyünde 33 Adet Zeytin Ağacı
54	Şerife Hatun bt Osman Vakfı	12 Kasım 1882	Aşağı Boztepe Mahallesi'nde Ev
55	Cevahir Hanım bt Hasan Ağa Vakfı	27 Ekim 1884	Trabzon Çarşısı'nda Bakkal Dükkânı
56	Şerife Sıdıka Hanım bt Hacı Mevlüd Hakkı Baba Vakfı	20 Ağustos 1905	3.000 Kuruşluk Para Vakfı
57	Laika Hatun bt Hacı Hasan Vakfı	13 Temmuz 1913	Muhyiddin Mahallesi'nde Ev ve Dükkân

Dipnotlar

1 Vakfın çeşitli tanımları için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 29-30; Ömer Hilmi Efendi, *İthaf'ül-Ahlâf fî Ahkâm'il-Evkaf*, VGM Yayınları, Ankara 1977, s.13; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 8-10; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 21; Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2019, s. 33.

2 Trabzon'da idarecilik yapan kişiler tarafından kurulan vakıflar hem nitelik hem de nicelik bakımından önemli bir konumda bulunuyordu. Bunlardan bazıları Erdoğdu Kethüda, Yahya Paşa, İskender Paşa, Sinan Paşa, Kasım Bey, Mahmud Paşa, Atik Paşa, Ömer Bey, Hızır Bey ve Hayreddin Bey olarak anılmaktadır. Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of the Ottoman Trabzon, 1565-1640", *Journal of the Social History of the Orient*, Vol. 33, No. 3, 1990, s. 274.

3 Hüseyin Çınar, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar", *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, ed. Miyase Koyuncu Kaya, Bedriye Yılmaz, TDV Yayınları, Ankara 2018, s. 353.

4 Şirin Hatun ve Gülbahar Hatun Vakıflarının kuruluş şekli diğer vakıflardan farklıdır. Bu vakıflar oğulları tarafından annelerinin adına kurulmuştur.

5 Yasemin Tümer Erdem, Halime Yiğit, *Baciyân-ı Rûm'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadî Hayattaki Yeri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 75-83.

6 Saadet Maydaer, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları", *Vakıf Kuran Kadınlar*, hzl. Fahameddin Başar, VGM Yayınları, Ankara 2019, s. 146-153.

7 Yavuz Sarı, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2021, s. 1311. Şehzade Abdullah'ın 1470-1479 yılları arasında Trabzon valiliği yaptığı bilinmektedir. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihten Kuruluşa Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 301. Şirin Hatun'un Trabzon'dan başka Bursa ve Mihaliç'te birer mektebinin olduğu bilinmektedir. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, TTK Yayınları, Ankara 1985, s. 24.

8 Mehmet Kurnaz, *Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar*, Trabzon 1948, s. 35. Kurnaz, Vakfın Mart 1682'de Trabzon Valisi Ahmet Paşa tarafından kurulduğunu ifade etmektedir. Ancak fetihten itibaren 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen dönemde Trabzon'da üç farklı Ahmet Paşa valilik yapmıştı. Ahmet Paşa (1603-1605) bir kere, Hoca Ahmet Paşa (1629-1634, 1637-1639, 1645-1647, 1648-1649) dört kere ve Kalaylıkoz Ahmet Paşa (1691-1693, 1696-1697, 1715) ise üç defa Trabzon valiliğinde bulunmuştu. Mahmut Goloğlu, s. 301-302. Görüldüğü üzere Kurnaz'ın bahsettiği tarihte Trabzon'da valilik yapan bir Ahmet Paşa yoktur. Vakıf kaydında ismi geçen Ahmet Paşa'nın burada zikrettiğimiz Trabzon valilerinden birisi olduğu düşünülmektedir.

9 *T.Ş.S.*, 1873, 27/3, (*Trabzon Şer'iyye Sicili*, Defter No: 1873, s. 27, Hüküm No: 3), (25 Muharrem 1125/21 Şubat 1713).

10 Sayfanın bir kısmı eksiktir. Eksik olan kısımda nakit bir paradan bahsedilmektedir. Bu sebeple vâkıfın nakit vakfı ile söz konusu bahçenin satın alındığı düşünülebilir. Ayrıca toplam 63 kuruş olan yıllık masrafa 7.5 kuruş hazine, 1.5 kuruş da muhasebe harcı için masraf kaydedilmiştir. Böylece vakfın toplam masrafı 72 kuruş olarak kayıtlara geçmiştir. *VGMA. VKF.MTF.d.*, 651/221, (*Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Müteferrik Vakfiye Defterleri, Defter No: 651, s. 221).

11 Hacı Mehmet Efendi'nin Semerkandî Hasan Efendi Camii yakınındaki Hamza Paşa Medresesi'nin müderrisi için de ayrıca bir dükkân vakfettiği kaydedilmektedir. *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/220.

12 Özkan Özer Keskin, *Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2018, s. 19, 24.

13 Hüseyin Albayrak, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1998; Ronald C. Jennings, "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniye in Trabzon; 1565-1640", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, 22-26 Eylül 1986 Ankara, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 1569-1579; Hikmet Mısır, *Trabzon Tarihinde Ayşe Gülbahar Hatun ve Gülbahar Hatun Mahallesi*, Trabzon 2013; Kayhan Orbay, "The Imperial Waqf of Hatuniyye in Trabzon (1024-75/1615-1665)", *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 2011, s. 441-450; Sebahittin Usta, "Trabzon İmâret-i Hatuniye Vakfı ve Gelirleri (1550-1650), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, (21), s. 225-250; Özkan Özer Keskin, "Trabzon Gülbahar Hatun (Hatuniye) Vakfı'na Ait Yapılar ve Sunduğu Hizmetler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2021, (30), s. 473-508.

14 Sebahittin Usta, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015, s. 206.

15 Aslı Özcan, *Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını (XVII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2018, s. 187.

16 *T.Ş.S.*, 1902, 52/4, (15 Zilhicce 1149/16 Nisan 1737).

17 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/254.

18 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/239.

19 *T.Ş.S.*, 1848, 86/5, (4 Cemaziyelevvel 1087/15 Temmuz 1676).

20 Nasihat etmek ve öğüt vermekle görevli kişiler için kullanılan bir tabirdir.

21 *T.Ş.S.*, 1855, 72/4, (12 Zilhicce 1097/30 Ekim 1686).

22 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/217. Hatuniye Vakfı'nın Manastır Camii ile ilgili hizmetleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Özkan Özer Keskin, *Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı*, s. 78-81, 93.

3 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/217.

24 Sebahittin Usta, s. 186-187.

25 Sebahittin Usta, s. 206-207.

26 Aslı Özcan, s. 187.

27 Aslı Özcan, s. 188.

28 Aşağıhisar'da Molla Siyah veya Molla Siyah Mescidi Mahallesi olduğunu biliyoruz. Molla Şaban ismi ile anılan bir mahalleye başka bir çalışmada tesadüf edilmemiştir. Mahkeme kaydında açıkça ( ) şeklinde yazıldığı için aslına sadık kalınmıştır.

29 *T.Ş.S.*, 1826 60/1, (Evahir-i Safer 1039/10-18 Ekim 1629).

30 Sebahittin Usta, s. 108-109.

31 *T.Ş.S.*, 1828, 127/10, (1 Muharrem 1045/17 Haziran 1635).

32 *T.Ş.S.*, 1830, 40/7, (2 Zilkade 1053/12 Ocak 1644).

33 *T.Ş.S.*, 1873, 61/2, (20 Ramazan 1125/10 Ekim 1713).

34 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/212.

35 *T.Ş.S.*, 1882, 27/2, (24 Rebiülahir 1135/1 Şubat 1723).

36 *VGMA.ESAS.d.*, 157/24-25, (*Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Esâs (Yeni Şahsiyet Kaydı) Defterleri*, Trabzon Esas Defteri, Defter No: 157, s. 24-25).

37 Umuma açık bir şekilde ders verenler için kullanılan bir tabirdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Dersiâm", *DİA*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 185-186.

38 *VGMA.VKF.AND.d.*, 609/9 (*Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Mücedded Anadolu Vakfiye Defterleri*, Defter No: 609, s. 9).

39 Günümüzde Ortahisar Mahallesi olarak anılan bölgenin içinde yer alıyordu. Veysel Usta, "Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Trabzon'da Doğduğu Ev Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2019, (26), s. 401.

40 *VGMA.VKF.AND.d.*, 601/119.

41 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/237.

42 Mustafa Alkan, "Osmanlı Devleti'nde Aile Vakıfları ve Sosyal Güvenlik", *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı*, Ankara 2018, s. 141.

43 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/254.

44 *T.Ş.S.*, 1951, 17/1, (1 Muharrem 1224/16 Şubat 1809).

45 "*... onu on bir ziyâde olmamak üzere istirbâh olunub...*" ifadesi ile murabaha oranı belirtilmiştir.

46 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/224-225.

47 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/225.

48 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/239.

49 Necmettin Aygün, Turan Açık, Eyyub Şimşek, *Trabzon Hurufat Defterleri Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*, Serander Yayınları, Ankara 2019, s. 207-208.

50 *T.Ş.S.*, 1964, 4/5, (13 Muharrem 1252/30 Nisan 1836).

51 Benzer bir örnek aşağıda Kalafka Köyü Camii için köy ahalisi tarafından müştereken kurulan vakıfta da izlenmektedir.

52 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/217.

53 *T.Ş.S.*, 1964, 9/5, (11 Cemaziyelevvel 1252/24 Ağustos 1836).

54 *T.Ş.S.*, 1964, 15/6, (13 Şevval 1252/21 Ocak 1837).

55 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/204. Kayıtta Hoca Halil Mescidi olarak belirtilmiştir.

56 Yaygın uygulamada hem mütevelli hem de nazırın aynı kişi olmaması beklenirken söz konusu vakıfta bu görev tevcihlerinin tek kişinin uhdesinde bulunuyor olması dikkat çekicidir. Zira bir kişinin aynı anda denetleyen ve denetlenen taraf olması beklenemez. Mütevellilik konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Nazif Öztürk, "Mütevelli", *DİA*, C.32, TDV Yayınları, İstanbul 1992. s. 217-220.

57 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/196.

58 Necmettin Aygün, Turan Açık, Eyyub Şimşek, s. 47.

59 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/272-273.

60 *VGMA.VKF.AND.d.*, 583/10.

61 Aşağı Boztepe Mahallesi Camii, Çakmakçıkar Çarşısı başındaki Hacı Salih Camii, Akçaabat nahiyesine bağlı Polathane Çarşısı'nda Gülfem Hanım'ın babası tarafından inşa ettirilen cami ve İskender Paşa Camii'ne ikişer adet, Kindinar Mahallesi Camii'ne ise bir adet olmak üzere dağıtılacaktır.

62 *VGMA.VKF.AND.d.*, 583/10.

63 *VGMA.VKF.AND.d.*, 609/55.

64 *VGMA.VKF.AND.d.*, 603/249.

65 Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *DİA*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 477. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Hasan Hacak, "Müşâ'", *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s. 151-152.

66 Mekke'de hac yolculuğunda hacılara ziyaret yerlerini gösteren ve yardımcı olan kişiler için kullanılmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 422.

67 *VGMA.VKF.AND.d.*, 603/249-250.

68 *VGMA.VKF.AND.d.*, 603/250.

69 Vakfa bahis olan ağaçlar Mersin köyü hudutlarında farklı yerlerde bulunuyordu. Hân Civarı mevkiinde 9, İskele mevkiinde 2, Çamburnu olarak bilinen yerde 2 ve Deniz mevkiinde 20 adet şeklinde; kıymet olarak ise tanesi 61 kuruştan toplamda 2.013 kuruş değere sahip olduğu kaydedilmektedir.

70 *VGMA.VKF.AND.d.*, 594/23.

71 *VGMA.VKF.AND.d.*, 594/23.

72 *VGMA.VKF.AND.d.*, 588/149.

73 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 170.

74 *VGMA.VKF.AND.d.*, 588/149-150.

75 *T.Ş.S.*, 2039, 115/1, (7 Muharrem 1302/27 Ekim 1884).

76 *VGMA.VKF.AND.d.*, 592/256.

77 *VGMA.VKF.AND.d.*, 592/256.

78 *VGMA.VKF.AND.d.*, 608-1/137.

79 Sebahittin Usta, s. 187-188, 218.

80 Yukarıda açıklanan Hâcce Hatun/Ayşe Hatun'un kurduğu para vakfındaki parayı işleten isimlerden birisi de Şehdane bt Abdullah olarak kaydedilmektedir. Hem bu iki kaydın aynı kişiye ait olma ihtimalinden dolayı hem de konu bütünlüğü açısından burada verilmesi uygun görülmüştür. Şehdane Hatun'un Amasya Camii için kurduğu vakfın elimizdeki muhasebe kaydı 19. yüzyıla ait olduğu için ek olarak verdiğimiz tabloda bu tarihe göre sıralama yapılmıştır. *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/215.

81 Gülşen Hatun Vakfı'nın zikredildiği mahkeme kaydı 17. yüzyılın ortalarında tutulmuştur. Gülşen Hatun'un bu tarihten 40-50 sene evvel bu vakfı kurduğundan bahsedilmektedir. Aslı Özcan, s. 185, 187.

82 Sebahittin Usta, s. 210-211.

83 Necmettin Aygün, Turan Açık, Eyyub Şimşek, s. 18, 46, 82-83, 99, 107, 157, 160, 162, 166, 182.

84 *VGMA.ESAS.d.*, 156/264. Necmettin Aygün, Turan Açık, Eyyub Şimşek, s. 109.

85 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/257. Hacı Ali kızı Fatma ile ilgili iki ayrı vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu vakıfları kuranların aynı kişi olduğuna dair bir bilgi bulunamamış olmakla birlikte bu ihtimali belirtmekte fayda vardır. Hem vâkıfenin hem de babasının ismi dönemin yaygın isimlerinden olduğu için farklı kişiler olma ihtimali de yüksektir. Bu sebeple ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

86 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/71.

87 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/70.

88 Bayram Bey Mahallesi vaktiyle Ortahisar mevkiinde bulunuyordu. Hanefi Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 673.

89 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/199.

90 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/201.

91 Tekke Camii olarak da bilinmektedir. Tekke Mahallesi'nde bulunan Havva Hatun Camii, Derviş Ali Baba isminde bir zat tarafından tekke olarak yaptırılmış ve sonraları camiye çevrilmiştir. Mehmet Kurnaz, s. 34.

92 *VGMA.VKF.MTF.d.*, 651/256.

93 Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluş ve işleyişine dair detaylı bilgi için bkz. Nazif Öztürk, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 521-524.

94 Oktay Karaman, "Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2021, S. 30, s. 451-472.

95 Vakfın kurucuları Ayşe Hatun bt Hasan, Mahbube Hatun bt Ahmet, Fatma Hatun bt Mahmud, Ümmügülsüm Hatun bt Emin, Hediye Hatun bt İbrahim, Esma Hatun bt Mehmet, Fatma Hatun bt Süleyman, Fatma Hatun bt Ahmet, Lale Hatun bt Osman, Ümmügülsüm Hatun bt Mustafa, Pembe Hatun bt Osman, Cemile Hatun bt Osman, Pembe Hatun bt Mustafa, Mahbube Hatun bt Mehmet, Hava Hatun bt Ali, Ümmügülsüm Hatun bt Hasan ve diğer 43 erkektir. *VGMA.VKF.AND.d.*, 584/54.

96 Vakfa mevzu olan paranın murabaha oranı hakkında bir detay verilmemiştir. Vakfı kurucuları Hasanoğlu İsmail'in eşi Fatma, Ayşe bt Hacı Ömer, Zeynep bt Mehmet, Ulve bt Küçük Ali ve diğer 51 erkektir. *VGMA. VKF.AND.d.*, 596/33.

97 Vakfı kuranlar Fatma Hatun bt Ahmet, Emine Hatun bt Ahmet, Gülfem Hatun bt Mehmet, Güllü Hatun bt Mehmet Temel, Emine Hatun bt Ali, Fatma Hatun bt Abdullah, Fatma Hatun bt Hasan ve diğer 28 erkektir. *VGMA.VKF.AND.d.*, 585/73.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (T.Ş.S.)

Defter No: 1826, 1828, 1830, 1848, 1855, 1873, 1882, 1902, 1951, 1964, 2039.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

ESAS.d. (Esâs (Yeni Şahsiyet Kaydı) Defterleri), (Trabzon Esas Defterleri), Defter No: 156, 157.

VKF.AND.d. (Mücedded Anadolu Vakfiye Defterleri), Defter No: 583, 584, 585, 588, 592, 594, 596, 601, 603, 608, 609.

VKF.MTF.d. (Müteferrik Vakfiye Defterleri), Defter No: 651.

Tetkik Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessese*si, TTK, Ankara 1988.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon İmâret (Hâtûniyye) Külliyesi, Trabzon Belediyesi Kültür,* Trabzon 1998.

ALKAN, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Aile Vakıfları ve Sosyal Güvenlik", *Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz Armağanı*, Ankara 2018, s. 141-149.

AYGÜN, Necmettin, AÇIK, Turan, ŞİMŞEK, Eyyub, *Trabzon Hurufat Defterleri Vakıflar ve Görevlileri (1691-1835)*, Serander, Ankara 2019.

BOSTAN, Hanefi, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. II, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016, s. 661-686.

ÇINAR, Hüseyin, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar", *Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Cinsiyet, Mahremiyet ve Sosyal Hayat*, ed. Miyase Koyuncu Kaya, Bedriye Yılmaz, TDV, Ankara 2018, s. 335-371.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam,* çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 1997.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi Fetihten Kuruluşa Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975.

GÜNAY, Hacı Mehmet, "Vakıf", *DİA*, C. 42, TDV, İstanbul 2012, s. 475-479.

HACAK, Hasan, "Müşâ'", *DİA*, C. 32, TDV, İstanbul 2006, s. 151-152.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Dersiâm", *DİA*, C. 9, TDV, İstanbul 1994, s. 185-186.

JENNİNGS, Ronald C., "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniye in Trabzon; 1565-1640", *X. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, 22-26 Eylül 1986 Ankara, TTK, Ankara 1993, s. 1569-1579.

....., Ronald C., "Pious Foundations in the Society and Economy of the Ottoman Trabzon, 1565-1640", *Journal of the Social History of the Orient*, Vol. 33, No. 3, 1990, s. 271-336.

KARAMAN, Oktay, "Osmanlı Döneminde Trabzon ve Çevresinde Kurulan Para Vakıfları (1858-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2021, S. 30, s. 451-472.

KAZICI, Ziya, *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan, İstanbul 2019.

KESKİN, Özkan Özer, "Trabzon Gülbahar Hatun (Hatuniye) Vakfı'na Ait Yapılar ve Sunduğu Hizmetler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2021, (30), s. 473-508.

....., Özkan Özer, *Başlangıcından 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Gülbahar Hatun Vakfı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2018.

KURNAZ, Mehmet, *Trabzon'da 35 Vakfa Ait Notlar*, Trabzon 1948.

MAYDAER, Saadet, "Osmanlı Toplumunda Vakıf Kuran Kadınlar ve Mal Varlıklarının Kaynakları", *Vakıf Kuran Kadınlar*, hzl. Fahameddin Başar, VGM, Ankara 2019, s. 143-157.

MISIR, Hikmet, *Trabzon Tarihinde Ayşe Gülbahar Hatun ve Gülbahar Hatun Mahallesi*, Trabzon 2013.

ORBAY, Kayhan, "The Imperial Waqf of Hatuniyye in Trabzon (1024-75/1615-1665)", *Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyumu Bildirileri*, Trabzon 2011, s. 441-450.

Ömer Hilmi Efendi, *İthaf'ül-Ahlâf fî Ahkâm'il-Evkaf*, VGM, Ankara 1977.

ÖZCAN, Aslı, *Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını (XVII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2018.

ÖZTÜRK, Nazif, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti", *DİA*, C.11, TDV, İstanbul 1995, s. 521-524.

....., Nazif, "Mütevelli", *DİA*, C.32, TDV, İstanbul 1992. s. 217-220.

....., Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi,* TDV, Ankara 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim, İstanbul 1983.

SARI, Yavuz, *Trabzon ve İlçelerinde Camiler,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2021.

TÜMER ERDEM, Yasemin, YİĞİT, Halime, *Baciyân-ı Rûm'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadî Hayattaki Yeri*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2010.

ULUÇAY, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları,* TTK, Ankara 1985.

USTA, Sebahittin, "Trabzon İmâret-i Hatuniye Vakfı ve Gelirleri (1550-1650), Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2016, (21), s. 225-250.

....., Sebahittin, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015.

USTA, Veysel, "Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Trabzon'da Doğduğu Ev Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2019, (26), s. 397-414.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara 2003.

Trabzon Merkezli Derya Muhafazası Faaliyetleri ve Miri Kayıklar

Emine DİNGEÇ
Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Bu makale Trabzon'da miri kayıkların oluşturulmasına Osmanlı Devleti'nin deniz imparatorluğu başka bir ifade ile cihan devleti olma politikasının bir parçası olarak bakmaktadır. Çalışmamız Osmanlı Devleti'nin kendine evrensel politikalar izlediği ve siyaset teorisinin ana eksenini cihân-mu'tâ, âlem-şümûl gibi bilinen dünyanın tümünü içeren egemenlik iddiası taşıdığı dönem olan XVI. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. Trabzon'un XVI. yüzyılına ait çalışmalarda, kentin ekonomik ve sosyal yapısını inceleyebilmek için tahrir defterleri esas alınmıştır. Tayyib Gökbilgin Trabzon'u Kanuni döneminde yapılan tahrir kayıtlarına göre incelemiştir.[1] Heath W. Lowry de Trabzon'un tahrir kayıtlarını esas alan doktora tezi hazırlamıştır. Tezinde şehrin Müslüman olma sürecini değerlendirmiştir.[2] Hanefi Bostan ise yine tahrir kayıtlarını esas alarak XV. ve XVI. asırlarda Trabzon'u ayrıntılarıyla ele almıştır.[3] Bu çalışmalarda Trabzon Limanı'nın[4] önemi ortaya çıktı. Zaman içinde tarihi olarak Trabzon ve Trabzon Limanı ile ilgili yapılan çalışmalara yenileri eklendi.[5] Liman'ın Trabzon'un gelişimine katkısı aşikardır. Bu dipnotlarda görüldüğü gibi çalışmalara yansımıştır. Ancak limanın hareketliliğini sağlayan gemiler hakkında birkaç istisna dışında araştırma bulunmamaktadır.[6] Söz konusu çalışmalardan biri ticarette kullanılan gemilere diğeri ise insan taşımacılığındaki kullanımına odaklanır. Bunların dışında sadece Karadeniz'de değil Tuna'da da kullanılan gemi tiplerinin benzerliğine dikkat çeken bir çalışma da bulunmaktadır.[7] Bütün bu açılardan

Trabzon'un Karadeniz'in muhafazasında askeri bir üs olarak ön plana çıkmasında kullanılan gemi ve kayıklar incelenmeye muhtaçtır.

Osmanlı Devlet yönetimi XVI. yüzyılda denizlere hakim olmanın öneminin farkındaydı. Bu farkındalığın oluşmasında Osmanlı Devleti'nin kuruluş yeri olarak seçtiği coğrafyanın etkisi büyüktü. Anadolu topraklarında devlet kuran Osmanlı Devleti ilerleme yönü olarak belirlediği güzergahlarda deniz ve nehirler ile karşılaştı. Oysa Osmanlıların atalarından getirdikleri bilgiler içinde denizcilik oldukça zayıftı.[8] Bu nedenle en büyük engeli deniz ve su oldu. Topraklarını iki kara parçası üzerinde genişletmesi ile derya teknolojisini öğrenmek zorunlu hale geldi. Gelibolu'da kurduğu tersanede ilk donanmasını yaptı.[9] İstanbul'u alarak yine iki kıta üzerinde etkinliğini sağlamlaştırdı. Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) iki karanın ve iki denizin hakimi olduğunu "sultanu'l-berreyn ve hakanu'l-bahreyn" unvanı ile ilan etti. Deniz savaşlarında başarılı olmak için gemi yapımını hızlandırdı. İstanbul'da tersane inşa etti. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da kurduğu tersane, II. Bayezid (1481-1512) zamanında geliştirildi. Tersane Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanında modern gemi üretecek yetkinliğe geldi. Nitekim, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) vezirlerinden Lütfi Paşa'nın aktardığı bir anekdota göre; Yavuz Sultan Selim'in Kemalpaşazade'ye "Tersaneyi 300 adet yaptırmak isterim. Ta Galata hisarından Kağıhane'ye kadar olmalıdır. Niyetim Avrupa'yı fethetmektir" dedi. Kemalpaşazade de "Siz bir şehirde otursunuz ki, onun velinimeti denizdir. Denizden emniyet olmayınca, gemi gelmez, gemi gelmeyince de İstanbul mamur olmaz" diyerek cevap verdi. Bu ifadeler Osmanlı Devlet yöneticilerinin hem yeni toprak almak hem de ellerindeki toprakları korumak için denizcilikte iyi olmaları gerekliliğinin farkında olduklarına delildir. Söz konusu görüşleri Lütfi Paşa destekleyerek Kanuni Sultan Süleyman'a "Geçmiş sultanlar arasında karaya sahip olanlar çoktur, denize sahip olanlar azdır ve deniz savaşı tedbirinde düşmanlar bizden ileridir, bizim onları geçmemiz gerekir" sözleri ile düşüncelerini belirtti.[10] Lütfi Paşa bir anlamda bir dünya devleti olmak için denizlere hakim olmanın gerekliliğini dile getirdi. Nitekim tarih boyunca aşılması güç nehirler ve denizler devletlerin doğal sınırı olmuştu. Daha geniş coğrafyaya hakim olmak deniz ve nehir ile ilgili teknolojiye sahip olmak ile mümkündü. Osmanlı devlet adamları bu bilinçle hareket ediyorlardı.

Erken modern dönemde İstanbul'dan uzaklaştıkça bir yeri fethetmek kadar fethedilen yeri elde tutmak önemli oldu. Bu nedenle Osmanlı Devleri, kara sınırlarında olduğu gibi deniz ve nehirlerden oluşan su ağında tedbirler geliştirdi. Deniz ve nehirlerin çevresindeki düşmanların faaliyetlerini takip etti. Savaş olsun veya olmasın gemilerini dolaştırdı. Kıyıları muhafaza amaçlı Tuna Nehri'nde dolaşmak üzere Belgrad'da her yıl 10 kalite ve 5 büyük firkate hazır bekletilirdi.[11] Fırat ve Dicle Nehirlerinde özellikle bazı Arap aşiretlerinin çıkardıkları huzursuzlukları ortadan kaldırmak ve emniyeti sağlamak için devamlı olarak 10 kıta gemi bulundururdu.[12] Hint Denizi de Süveyş Kanalı'ndan gönderilen gemilerle muhafaza ediliyordu.[13] Akdeniz'de Cezayir beylerbeyliği[14] ve Trablus Beylerbeyi[15] İspanyollardan ve diğer devletler gelebilecek tehlikelere karşı kıyıların kontrolünden sorumlu idi. Bir tehlike sezildiğinde ilgili sancakbeyleri saldırılara karşı uyarılır[16] ve yakın deniz sancaklarından yardım istenirdi.[17] Karadeniz'in muhafazasında ise ikiye bölünmüş bir sistem uygulanırdı. Buna göre Sinop'a varıncaya kadar olan yerler yani Karadeniz'in batı kısmı Tersane-i Amire ve kıyılarda bulunan beylerbeyleri tarafından korunur, kuzeyde Kefe beyinden destek alınırdı.[18] Karadeniz'in doğu kısmının muhafazası ise Trabzon Beyi'nin yönetiminde bulundurulan miri kayıklar aracılığı ile sağlanırdı. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin gemileri Karadeniz'de, Akdeniz'de, Hint Denizi'nde, Tuna ve Fırat Nehri'nde dolaşırdı. Böylece gemilerle güvenlik ağı oluşturuldu. Denizlerde ve karada sahip olduğu hakimiyet alanına istinaden Osmanlı padişahları kendilerini belgelerde pâdişâh-ı cihân-penâh, cihân-sitân-ı hâkânî, pâdişâh-ı 'âlem-penâh, penâh-ı kâffe-i enâm, âlem-gîr u cihân-teshîr olarak tanımladı.

Trabzon'un Karadeniz'in muhafazası konusundaki bilgilere mühimme kayıtlarından ulaşılmaktadır. Mühimme kayıtları divanda alınan kararların tutulduğu defterlerdir. Bu kayıtlar çoğu zaman olumsuzlukları başka bir ifade ile aksayan bir durumun tespiti ve bu durumun düzeltilmesi için kaleme alınmıştır. Eğer sorun ortaya çıkmasaydı ve olağan seyrinde devam etseydi söz konusu durum da kayıtlara geçmeyecekti. Bu açıdan tarihçi için mühimme kaydı, hastalığın teşhisinde doktora fikir veren ağrı gibidir. Nadir olan vakaların yazılmasından dolayı olağan olanın anlaşılmasını sağlar. Mühimmeler ferman veya beratların taslak hali olarak tanımlanabilir. Bu açıdan ulaşılan bilgiler sınırlıdır. Ancak divanda konuşularak kaleme alınmış olması tarihle-

me ve gündemi meşgul etmesi bakımından değerlidir. Bir handikabı alınan kararların taşrada uygulanıp uygulanmadığının anlaşılamamasıdır. Ancak gelenekçi yapıya sahip Osmanlı ümerası ve uleması, bozukluğu genellikle eskiden olagelen düzenin bozulmasına bağladıklarından ve çözüm olarak eski uygulamaları tavsiye ettiklerinden geniş zamanda uygulana gelenlerin açığa çıkmasını sağlarlar.

'Miri Kayıklar'

Osmanlı Devleti, Trabzon'u fethettikten sonra sınır güvenliğini sağlamak için 10 parçadan oluşan filo oluşturdu. Bu filoya 'Miri Kayıklar' denildi. Trabzon tersanesinde inşa edilen kayıklar dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı hazır bir şekilde durur gerektiğinde harekete geçerlerdi.[19] Böylece ülkeye zarar verecek tehlike hızlı bir şekilde ortadan kaldırılarak güvenlik sağlanırdı.

'Miri kayık' ifadesi devlete ait kayık anlamında gelmektedir. Mühimme kayıtlarına "miri kayık" olarak geçen bu kayıkların tipi ve şekli konusunda bir açıklama yoktur. Bununla birlikte bu gemilerin savaş gemisi olduğu açıktır.

Osmanlı Devleti'nde gemi ve kayıklar genel olarak kürekli ve yelkenli olarak tasniflenmiştir.[20] Ancak bu tasnifleme oldukça geneldir. Kullanımına göre de bir tasniflemeye ihtiyaç vardır. İnsan transferinde kullanılan gemiler ile at taşıyan gemiler birbirinin aynı olmadığı gibi yük nakleden gemiler ile savaşta kullanılan gemiler de ayrıdır.

Karadeniz'in muhafazasında kullanılan miri kayıklar belirtildiği gibi savaş gemisidir. Savaş gemilerini diğer gemilerden ayıran en önemli fark top ve silah mühimmatına sahip olmasıdır. Karadeniz'de kullanılan savaş gemilerinin başında şaykalar gelir. Miri kayıklar muhtemelen şayka tipinde tasarlanmış olmalıdır. Nitekim, Viacheslav Sarychev Karadeniz'de faaliyet gösteren bütün gemilerin telaffuzu farklı olsa da "şayka" olarak tanımladığını bildirmektedir. Sarychev bu ifade ile ortak coğrafyada gemi yapımlarının benzer yönlerine dikkat çekmektedir. Sarychev'e göre şayka gemilerin öncüsü Macar nehir gemileridir. Hafif savaş gemisi olan şaykalar XV. yüzyılın sonlarında Alman etkisi ile ortaya çıkmıştır.[21] Osmanlı şaykalarının altı düz olup, 20-50 savaşçı alırdı.[22] Şaykalardan başka Osmanlılar Karadeniz'de "tonbaz" adı verilen savaş gemilerini kullandı. Tonbazların güvertesi

yoktu. Ancak şaykalar gibi altı düz kayık niteliğinde olup yelkenli ve kürekliydi.[23] Karadeniz'de kullanılan savaş gemileri arasında "ağribar" adı verilen küçük gemileri de vardı.[24]

Evliya Çelebi Karadeniz'e olan seyahatinde Trabzon yakınında, yüzlerce parça "zarbune" gemisi ve Lazların "meneksile"[25] isimli gemilerini gördü ve bazılarına bizzat bindi. Bu gemilerle esirciler, Mikrilistan ve Gürcistan'dan Anadolu'ya insan taşıyorlardı.[26] Evliya Çelebi'nin meneksilelerin Karadeniz fırtınasına nasıl dayandığı konusundaki çözümlemeleri önemlidir. Buna göre meneksilelerin kenarları dalgaların gemiye girmemesi için iki adam kalınlığında kamış ve hasır sazlardan örülüdür. Böylece Karadeniz fırtınasında Evliya Çelebi 'nin ifadesine göre mantar gibi yüzerler. Gemilerin kıçı, başı belli değildir. 100 kişi alır. Çoruh Nehri kenarında yetişen kaba kavak ağaçlarından yapılır. Bir parçası tekne altına, iki parçası yanlara olmak üzere üç parça ağaç kullanılarak inşa edilir.[27] Evliya Çelebi meleksileye bizzat binmiştir. Anlatımından yelkenli ve küçük olduğu anlaşılmaktadır. 200 adam ile 20 gemiye binerek Karadeniz'in kuzeyine yelken açarlar.[28] Bu durumda her gemiye ortalama 10 kişi binmiş olmalılar. Evliya Çelebi Abaza vilayetine giderken de bu gemileri kullanmıştır. O zaman ise 300 tüfekli yeniçeri ve 5 kölesiyle 10 gemiye binmişlerdir.[29] Bu durumda gemilere en az 30 kişi bindiği anlaşılmaktadır. Buradan da kayıkların büyüklüklerinin farklı olduğunu çıkarabiliriz. Miri kayıkların da Karadeniz'de açıldığı düşünülürse şayka gibi meleksileye de benzer yanlarının olduğu düşünülebilir. Özellikle Karadeniz dalgalarından etkilenmemeleri için kenar kısımlarında aynı teknolojinin kullanılmış olması muhtemeldir.

Muhafazada Miri Kayıklar

Miri kayıkların kullanım amacı 15 Eylül 1560 tarihindeki divan toplantısında gündeme geldi. Buna göre Ramazan ayında Abaza taifesinden[30], 15 parça gemi Gönye Kalesi'ne saldırmıştı. Toplantıda Karedeniz kıyılarının saldırılara açık hale gelmesinin nedeni miri kayıkların 3-4 yıldan beri kullanılamaz oluşuna yorumlandı. Tedbir olarak 5 geminin yapılması uygun bulundu.[31] Söz konusu toplantıda açık bir şekilde miri kayıkların Karadeniz muhafazasındaki önemi belirtilmiştir. Sahil güvenliğini sağlayan bu kayıkların çürümesiyle Kuzey Anadolu sınırları tehlikeye girmiş ve Abaza saldırıları artmıştır.

2 Mayıs 1571 yılındaki başka bir mühimme kaydı Trabzon beyini, Rum Vilayetinin muhafazasından sorumlu tutmakta ve Anadolu'yu kuzeyden gelebilecek tehlikelere karşı korumakla görevlendirmektedir.[32] 12 Mayıs 1572 tarihli bir başka hükümde ise Gönye'nin savunmasından sorumlu olanlar, kadı ile mektup göndererek, her yıl Trabzon'dan gelen miri kayıkların deryadan koruma sağlamakta olduğunu, kayıklarda bulunan silahlı mürettebatın 3-4 ay denizden gelecek tehlikelere karşı kaleyi korumakta olduğunu bildirmekteydi.[33] Bütün bunlar Trabzon ve çevre kıyılarının XVI. yüzyılda Trabzon merkezli korunduğunu göstermektedir. Nitekim Trabzon beyleri de hudut muhafızlığı görevini yerine getirmek için sınır boylarındaki kalelerde bulunuyorlardı.

XVI. yüzyılda Osmanlı'nın Karadeniz kıyıları Abaza saldırılarının tehlikesi altındaydı. Her ne kadar Trabzon dayanıklı bir kaleye[34] ve yanında iki sura sahip olsa da Abazalar, Trabzon'a göre daha korunaksız kıyılara demir atıp, köylere saldırarak sivil halka zarar vermekteydi. Batum ve Gönye kazası genellikle Abaza saldırısına maruz kalan yerlerdi.[35] Şöyle ki, Ağustos 1571'de Batum Sancağının Gönye kazasına bağlı Makriyano ve Arhova kazasına tabi Sendi köyleri Abazalar tarafından basıldı. Makriyano'ya iki kıt'a ve Sendi'ye dört kıt'a gemi ile gelen Abazalar halka ağır hasar verdi. Sendi köyünden 47 kişi Abazalar tarafından esir alındı. Birçok kişi de öldürüldü. Malları yağmalandı. Sığırları kırıldı. Halkı 'deryada Abaza gemileri vardır' diye korku bastı.[36] Bunun üzerine Trabzon beyinin kayıkları hazır ederek kıyıları beklemeleri ve il erleri ile işbirliği halinde olması emredildi.[37] Tedbirler arttırıldı. Abaza taifesinin Batum çevresini de yağmasına tedbir olarak tımarlı sipahilerin hazır olması istendi.[38]

23 Mart 1572 tarihli bir başka hükme göre Karadeniz kıyıları Gürcistan sınırında bulunan Megril ülkesi tarafından da saldırıya uğramaktaydı. Megril Dadyan'ı[39] ele geçirdiği silahlarla kendisine bağlı Abazaları Osmanlı topraklarına salarak yağmalattı. Osmanlı Devleti bunun üzerine 9 parça kayık yaptırdı. Bu kayıkları top, darbzen ve diğer savaş mühimmatı ile donattı. Saldırılara cevap verdi. Başarılı olundu. Ancak yeni saldırılara hazır olmak için 1000 nefer adamın derya mevsiminde gönderilmesi kararlaştırıldı.[40]

Karadeniz'de tehlike saçan bir diğer topluluk Don Kazakları'dır. XVI. yüzyılda Kazaklar da Karadeniz'de korsanlığa başladılar. Ancak onlar

daha çok XVII. yüzyılda tehlike yarattılar.[41] Rize'ye, Tirebolu kıyılarına ve Trabzon'a akınlar düzenleyen Kazaklar halka huzur vermedi.[42]

Miri Kayık Mürettebatı

Trabzon'dan Batum ve Gönye kıyılarına kadar olan yerler, kaptan ve reislerin komutasında serhat güvenliğini gerçekleştirmekteydiler.[43] Söz konusu güvenlik miri kayıklar ile sağlanırdı. Miri kayıklar Trabzon Sancakbeyi tarafından organize edilirdi. Onun atadığı kaptan ve reislerin komutasındaki mürettebat kıyılarda dolaşarak emniyet sağlardı. Bazen kaptan ve reislerin ataması Erzurum Sancakbeyi tarafından da yapılmaktaydı.[44]

Nöbetleşe olarak kıyıları dolaşan kayıklar Trabzon'da beklerdi. Tehlike olan bölgelere Trabzon'dan giderdi.[45] Miri kayıkların eleman ihtiyacı öncelikle Trabzon kalesindeki muhafızlar tarafından karşılandı.[46] Bu muhafızlara Rize kalesinin görevlileri de dahil olurdu.[47] İhtiyaca göre çeşitli yerlerden gelen kale muhafızları ve azaplar da görev alırdı.[48] Nitekim, Trabzon beyine tehlike durumlarında Anadolu'da bulunan kale dizdarlarından hisar eri isteme yetkisi verilmişti.[49] Abaza taifesinin saldırıları genellikle bahar aylarında arttığından bu zamanlarda Trabzon'da güvenlik tedbirleri de artar ve kıyıları korumak için yardımcı kişiler atanırdı.[50] Bunlar genellikle üç binden (akçe) aşağı timar sahipleri idi.[51]

Deniz mevsimi suların ısınması ile başlar soğuması ile son bulurdu. Dalga ve fırtınalarının fazla olduğu kış mevsimi sakin geçerdi. Bu nedenle görevlendirmeler bahar ayında başlardı. Hizmete alınan görevliler 3 – 4 ay bu hizmeti yürütürlerdi.[52] Kayıklardaki mürettebat tüfekli idi.[53]

İncelediğimiz dönemden biraz ileri bir tarihte Evliya Çelebi Trabzon halkının uğraştığı yedi meslek grubundan beşincisini gemiciler olarak belirtmiştir.[54] Demir kopran, şalvar, çuka dolama ve başlarına astar sarık saran zümre, Karadeniz'de gemi ile dolaşıp hem gaza hem de ticaret yaparlar.[55] Anlaşılan o ki bu zümre Erken Klasik Dönemde Rumeli'de bulunan akıncılar gibi faaliyet göstermekte bir nevi denizde korsan faaliyetleri yürütmekteydiler. Kesin olarak söylemek zor olsa da bu zümre miri kayık mürettebatı olabilir.

Miri Kayıkların Kaynakları

Kayıkların ve gemilerin ihtiyaçları bölge tebaasından avarız karşılığı toplanan vergiler ile karşılanmaktaydı. Bunun için her yıl avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye vergisi toplanırdı. Yetmediği durumlarda Trabzon iskelesi gelirinden takviye edilirdi.[56]

Gemi veya kayık yapımı için malzemelerin tedariki aynı usulle sağlanırdı.[57] Gemi yapımında kullanılan kereste, demir, funda, yağ, katran, reçine, kirpas, ispavlu, üstüpü ve zift avarız karşılığı tebaadan toplanmakta veya satın alın alınmaktaydı.[58]

Sonuç olarak;

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti bir cihan devleti olmanın gereği olarak denizlere hükmetmenin önemine inanmış politikalar yürüttü. Bu politikanın parçası olarak Karadeniz'den Akdeniz'e, Akdeniz'den Hindistan'a gemileri deryada ve nehirlerde dolaştı. Kadırgalar savaşlarda etkili iken istihbarat, gözlem, keşif ve gerektiğinde savaşacak donanıma sahip küçük yapıda gemi ve kayıklar nehir ve denizlerde boy gösterdi.

Karadeniz'in bütün kıyılarının Osmanlı Devleti'ne ait olmaması zaman zaman düşman saldırılarına maruz kalmasına neden oluyordu. Cihanpenah sıfatı ile Osmanlı padişahları tebaasını korumak için burada da tedbirler aldı. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyıları Trabzon merkezli korundu. Trabzon askeri deniz üssü olarak faaliyet gösterdi. Trabzon'dan yönetilen miri kayıklar ile sahil güvenlik fonksiyonu yerine getirildi.

Kıyı gemisi olarak tasarlanan miri kayıklar küçük savaş gemileridir. Fırtınaları ile tanınan Karadeniz sularına meydan okuyacak, kıyılara yanaşabilecek ve gerektiği zaman nehirde de düşman gemi ve kayıklarını takip edebilecek özelliklerde tasarlanmıştır.

Dipnotlar

1 "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten,* XXVI/102, (Nisan 1962'den ayrı basım), s. 293-337.

2 *The Ottoman Tahrir Defters As A Source For Urban Demographic History: the Case study of Trabzon (CA. 1486-1583),* University of California, Los Angeles 1977.

3 *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002.

4 Trabzon doğal limanının yanında, Roma İmparatoru Hadrianus'un (MS. 117-138) Moloz mevkiinde bir dalgakıran inşa ettirmesi ile bir limana daha kavuştu. Yeni liman XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz ticaretinde, uluslararası nitelik kazandı. Bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, XII/I, s. 457; Trabzon limanı ve Trabzon ile ilgili çalışmalar için bkz. Şenol Çelik, "15. ve 17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 129-149; Münir Atalar, "XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 131-135; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu", *Trabzon ve Çevresi, Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001),* I., Trabzon 2002, s. 71-90; David Blackman, "Naval Installations", *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels Since Pre-classical Times,* ed. Robert Gardiner, John S. Morrison, Conway Maritime Press, London 1995, s. 224-233; Trabzon Limanı XIV. yüzyılın başlarında en çok kullanılan beş ticaret yolundan biri üzerindeydi. Bkz. A. Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *E.Ü. Edebiyat Fakültesi: Tarih İnceleme Dergisi*, III, çev. Necmi Ülker, (1987), s. 141-157. Ayrıca İdris Bostan tarafından da Trabzon Limanı incelenmiştir. Bkz. "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi Bildiriler (6-8 Kasım 1998),* Trabzon 1999, s. 303-307.

5 Emine Dingeç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Açıdan Trabzon Limanı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi,* S. 14, (Ağustos 2009), s. 19-33; Trabzon Sancağı arşivin tahrir dışındaki kaynaklarına göre değerlendirildi. Bkz. Havva Yazıcı, *Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Sancağı,* Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2021; XVI. yüzyıl öncesi Trabzon tersanesi de kısmen araştırmalarda yer aldı. Bkz. Murat Altuntaş, *XI. -XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2020, s. 90, 178.

6 Temel Öztürk'ün, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde de geçen "melekse" tipi gemilerin Karadeniz'de ticaret ve ulaşımda kullanımına dikkat çeken makalesi değerlidir. Bkz. "Karadeniz'de Kullanılan Melekse Türü Gemiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, (Aralık 2009), s. 85-102; Abidin Temizer ise yine ticari önemini vurgulayarak kayıkçıları ele alan bir makale kaleme aldı. Bkz. "Karadeniz Ticaretinde Seyyar İskeleler: Kayıkçılar", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II,* ed. Osman Köse, Samsun 2013, s. 1077-1084.

7 Viacheslav Sarychev, "Frontier on the Water: Conflict and Interaction of Balkan- Black Sea Shipbuilding Traditions of the 16th And 18th Centuries", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 35*, (2020), s. 36.

8 Devlet yönetimi hakkında öneriler veren eserlerde denizcilik alanında ilerlemeye önem veren bir nasihat yer almamaktaydı. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme,* haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2018.

9 Jean François Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019, s. 186.

10 Lütfi Paşa, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Büyüyen Ay Yay., İstanbul 2017, s. 41-42.

11 Ali İrfan Kaya, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İdaresindeki Tuna Nehri (1683-1700)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 32, (2022), s. 374.

12 Cengiz Orhonlu, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi,* 13/17-18, (1963), s. 96-97.

13 Tarih 29 Ağustos 1565. Bkz. *5 Numaralı Mühimme Defteri,* haz. Komisyon, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1994, hüküm (hk). 178; 31 Ocak 1560 tarihindeki bir hkme göre derya muhafazası için Cezayir'e gönderilen iki kadırganın İstanbul'a dönmesi istenmişti. *3 Numaralı Mühimme Defteri,* haz. Komisyon, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1993, hk. 752.

14 Cezayir Beylerbeyinin bu görevi yapabilmesi için Kocaeli Sancağından 9 kıta gemi ile destek olması beklenmişti. 22.09.1559. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 346.

15 Tarih 5.12.1559. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 579.

16 22.11. 1559 tarihli hükme göre Mesine'de hazırlanan İspanyol ve Fransız donanmalarının hazırlık içinde olduğu anlaşılınca Mora sancak beyi uyarılmıştı. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 518.

17 Trablus'a bir saldırı olursa Tunus Beylerbeyi'nin donanma ile destek vermesi istenmekteydi. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri,* bkz. hk. 625.

18 Kefe Beyi Azak çevresinin kıyılarının korumasından sorumlu olup, Çerkes taraflarında araştırma yapmak için görevlendirilmişti. 10 Eylül 1559 tarihindeki divan görüşmelerine göre Kefe beyinin denetiminde iki kalita kıyılarda dolaşırken Rus askerlerinin geldiği tespit edilmesine istinaden çevredeki nehirlerde de araştırılmıştır. Nehir üzerinde güvelik tedbirlerinin arttırılması ve donanmanın ilkbaharda hazır olması kararı çıkmıştır. Azak nevbetle giden yeniçeriler tarafından korunmaktadır. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 305.

19 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 1516; Dingeç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Açıdan Trabzon Limanı", s. 26.

20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* TTK, Ankara 1984, s. 455-479; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire,* TTK, Ankara 1992, s. 83-96.

21 Sarychev, "Frontier on the Water...", s. 36, 37.

22 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* s. 458.

23 İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri,* Bilge Yayınları, İstanbul 2005, s. 92.

24 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* s. 468; Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri,* s. 256.

25 Osmanlı döneminde melekse, meleksile veya meneksile isimlerinin verildiğini bildirir. Bkz. Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri,* s. 261; Öztürk, "Karadeniz'de Kullanılan Melekse Türü Gemiler", s. 87.

26 *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 2/2, haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2008, s. 403. Bu eser bundan sonra *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* olarak kısaltılacaktır.

27 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 2/1, s. 462.

28 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 2/1, s. 117.

29 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 2/1, s. 119.

30 Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Abaza memleketinin İskit Tatarlar denilen sakinleri. Putperest olup ağaca taparlar. Bkz. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969, s. 7.

31 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 1516. Ayrıca bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv (BOA), *Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (*A.DVNS.MHM.d), 16, hk. 516.

32 *12 Numaralı Mühimme Defteri I*, haz. Komisyon, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1996, hk. 356.

33 BOA, A.DVNS.MHM.d, 6, hk. 516.

34 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* 2/1, s. 102.

35 *3 Numaralı Mühimme Defteri,* hk. 1516.

36 12 *Numaralı Mühimme Defteri*, II, hk. 979; BOA, A.DVNS.MHM.d, 14, hk. 58.

37 12 *Numaralı Mühimme Defteri*, II, hk. 980.

38 BOA, A.DVNS.MHM.d, 14, hk. 58.

39 Dadyan bölgesi Batı Gürcistan'dadır. Karadeniz kıyısında yer alan bölge Osmanlılar tarafından Dadyan veya Megrel olarak ifade edilmiştir. Osmanlılar buradaki halklara Abaza demiştir. Bkz. Orhan Kılıç, *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri,* II, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2021, s. 234.

40 12 *Numaralı Mühimme Defteri*, II, hk. 1077.

41 Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi,* Serander Yay., Trabzon 2000, s. 54.

42 Goloğlu, *Trabzon Tarihi,* s. 67-71.

43 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 516; Tarih 14 Mayıs 1572. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, 19, hk. 1.

44 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 1516.

45 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 516.

46 BOA, A.DVNS.MHM.d, 19, hk. 1

47 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 516; Tarih 14 Mayıs 1572. Bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d, 19, hk. 1.

48 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 516.

49 *12 Numaralı Mühimme Defteri*, I, hk. 356.

50 BOA, A.DVNS.MHM.d, 18, hk. 269.

51 *3 Numaralı Mühimme Defteri*, hk. 1516.

52 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 516.

53 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 516; BOA, A.DVNS.MHM.d, 19, hk. 1.

54 Evliya Çelebi, 2/1, s. 102.

55 Evliya Çelebi, 2/1, s. 110; Dingeç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Açıdan Trabzon Limanı", s. 23.

56 BOA, A.DVNS.MHM.d, 31, hk. 641.

57 BOA, A.DVNS.MHM.d, 16, hk. 165.

58 Sevcan Mutlu, *XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Denizciliği Açısından Samsun Tersanesi ve Ekonomik Fonksiyonu* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 33.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv (BOA), *Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri (*A.DVNS.MHM.d), 14,16, 18, 19, 31.

3 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Komisyon, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri, haz. Komisyon, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.

12 Numaralı Mühimme Defteri I, haz. Komisyon, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996.

Birinci Elden Kaynaklar ve Araştırma Eserler

ALTUNTAŞ, Murat, *XI. -XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Deniz Üsleri ve Tersaneler*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2020.

ATALAR, Münir, "XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyum Bildirileri (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 131-135.

BİJİŞKYAN, Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1969.

BLACKMAN, David, "Naval Installations", *The Age of the Galley: Mediterranean Oared Vessels Since Pre-classical Times,* ed. Robert Gardiner, John S. Morrison, Conway Maritime Press, London 1995, s. 224-233.

BOSTAN, Hanefi, *XV. ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002.

BOSTAN, İdris *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire,* TTK, Ankara 1992.

----------, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri,* Bilge, İstanbul 2005.

----------, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", *Trabzon Tarihi Bildiriler (6-8 Kasım 1998),* Trabzon 1999, s. 303-307.

ÇELİK, Şenol, "15. ve 17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 129-149.

DİNGEÇ, Emine, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Askerî Açıdan Trabzon Limanı", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi,* S. 14, (Ağustos 2009), s. 19-33.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi,* Serander, Trabzon 2000.

GÖKBİLGİN, Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten,* XXVI/102, (Nisan 1962'den ayrı basım) s. 293-337.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 2/2, haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul 2008.

KAYA, Ali İrfan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İdaresindeki Tuna Nehri (1683-1700)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* 32, (2022), s. 369-396.

KILIÇ, Orhan, *Osmanlı Taşrasının İdari Taksimatı ve Yöneticileri,* II, İdeal Kültür, İstanbul 2021.

LOWRY, Heath W., *The Ottoman Tahrir Defters As A Source For Urban Demographic History: the Case study of Trabzon (CA. 1486-1583),* University of California, Los Angeles 1977.

LÜTFİ PAŞA, *Asafnâme*, haz. Ahmet Uğur, Büyüyen Ay, İstanbul 2017.

LYBYER, A. Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", *E.Ü. Edebiyat Fakültesi: Tarih İnceleme Dergisi*, III, çev. Necmi Ülker, (1987), s. 141-157.

MUTLU, Sevcan, *XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Denizciliği Açısından Samsun Tersanesi ve Ekonomik Fonksiyonu* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyâset-Nâme,* haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2018.

ORHONLU, Cengiz, IŞIKSAL, Turgut, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi,* 13/17-18, (1963), s. 77-102.

ÖZTÜRK, Temel, "Karadeniz'de Kullanılan Melekse Türü Gemiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/2, (Aralık 2009), s. 85-102.

SARYCHEV, Viacheslav, "Frontier on the Water: Conflict and Interaction of Balkan- Black Sea Shipbuilding Traditions of the 16th And 18th Centuries", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* 35, (2020), s. 35-42.

SOLNON, Jean François, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktay, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul 2019.

TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, "Trabzon", *İA*, XII/I, s. 455-477.

TEMİZER, Abidin, "Karadeniz Ticaretinde Seyyar İskeleler: Kayıkçılar", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II,* ed. Osman Köse, Samsun 2013, s. 1077-1084.

TEZCAN, Mehmet, "İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu", *Trabzon ve Çevresi, Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 71-90.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı,* TTK, Ankara 1984.

YAZICI, Havva, *Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Sancağı,* Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2021.

17. Yüzyılda Kürtün ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri

Osman KÖSE
Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi / Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi Güvenlik Bilimleri Fakültesi Dekanı

Giriş

Kürtün, Oğuzların Üçok koluna bağlı bir boy olan Çepnilerin yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyadır. Osmanlılardan çok önce buraya gelen ve 13. yüzyıla kadar bölgeye göçlerini büyük oranda tamamlayan Çepniler, Orta ve Doğu Karadeniz'in Türkleşmesinde etkin rollere sahiptirler. Osmanlılar bölgeye gelmeden önce Trabzon Rum yönetiminin en büyük gailesi Çepni Türkleri ile mücadele etmek olmuştur. Osmanlı yönetiminin Trabzon ve çevresini hâkimiyetleri altına almada Çepnilerin yardımları ve bölgedeki varlıkları dikkate değerdir. 15. asrın ilk yarısında Çepniler, Kürtün-Eynesil-Dereli-Giresun arasındaki kalan yerlerin yönetimine sahiptiler [1].

Erzurum ve Erzincan üzerinden gelen Türk göçleri sonucu oluşan demografik yapı bölgenin rengini tedricen değiştirmiştir. 15. asırda Bizans tarihçileri de Erzincan'dan Amasra'ya kadar olan bölgede Çepnilerin yaşadığından bahsetmektedirler.

Kürtün geniş bir alana yayıldığı için Osmanlılar döneminde "*Kürtün-i zir*" ve "Kürtün-i *bala*" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ayrımın Osmanlı son dönemine kadar devam ettiği bilinmektedir. Modern dönemde ilçe merkezinin "*Kürtün*" adı ile konuşlandığı yer olan Uluköy "*Kürtün-i Zir*" içinde yani "*aşağı kısımda*" yer almaktadır. Baraj suları altında kalan ve tarihte yer alan Kürtün ise "*Kürtün-i bala*" olarak yukarı kısımdadır.

16. asır başları Osmanlı kayıtlarında Trabzon vilayetine bağlı kaza olarak görülen Kürtün, daha sonraki dönemlerde nahiye statüsünde de yönetilmiştir. Stratejik öneminden dolayı 18. asrın ikinci yarılarına doğru Trebolu, Espiye ve Yağlıdere Kürtün'ün nahiyeleri arasındadır. Trebolu-Harşit-Kürtün-Gümüşhane yol boyunun, bu dönemlerde yolcuların ve tüccarların sıkça gelip gittiği, güvenliği sağlamak için derbent ve menzillerin kurulduğu güzergâh olduğu bilinmektedir[2].

Madencilik ve hayvancılık Kürtün'ün bu dönemlerde gelir kaynaklarıdır. Yaylacılık da Çepniler arasında çok yaygındır. Ahali, Yaz aylarında hayvanlarını otlatmak için yaylalara ve kış geldiğinde de köylere inmekteydiler. Güvende, Kazıkbeli, Kadırga, Erikbeli, Sazalanı ve etrafındaki obalar Çepnilerin yaz aylarını geçirdikleri yüksek rakımlı, otun, suyun ve temiz havanın bol olduğu yayla alanlarıdır.

Geçmiş dönemlerde ve modern zamanda da Çepnilerin bir kısmının Rafızi (Alevi-Kızılbaş) inancına sahip oldukları görülmektedir. Kürtün yöresi Çepnilerinin ise, I. Selim döneminde görülen "*Kızılbaş fetreti*" dönemindeki hareketlerinden dolayı bu inanca sahip olup olmadıkları yönündeki iddialar tarihçiler arasında tartışmalıdır. Kürtün ile ilgili hala devam eden bu tartışmalar Çepnilerin "*Alevi-Kızılbaş*" inancına sahip oldukları ve Güvenç Abdal ile ilgili bilgileri dillendiren Coşkun Kökel, Alemdar Yalçın ve Necati Demir'in araştırmalarının çeşitli mecralarda yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır[3].

Söz konusu araştırmacıların ortaya koyduğu görüşlerin aksine, bölge üzerinde değerli çalışmaları olan M. Hanefi Bostan, Kürtün yöresindeki Çepniler arasında Kızılbaş inancına sahip olanlarının azınlıkta olduğunu vurgulayarak, Kızılbaş Fetretinde bölgeden götürülen Çepnilerin Güney Azerbaycan'ın Hoy, Salmaz, Urmiye bölgelerinde yerleştirildiğinden bahsetmektedir[4].

15. ve 16. Yüzyıllarda Kütün yöresinde Çepnilerin dini inançlarıyla ilgili araştırma yapan Mehmet Fatsa da, bölgede yoğun olarak bulunan Çepnilerin 15. ve 16. asırlarda Kızılbaş olduğuna yönelik kayıtlar olmadığını, Kızılbaş fetretinde görülen kitlenin ise takibattan kaçanlar olduğunu ifade ederek Kürtün'ün bu dönemlerde de Sünni akide üzerine olduğunu dile getirmektir[5].

Osmanlı arşivinde 15. ve 16. asırlarda Kürtün çevresinde Kızılbaş fetretinden, bazı köylerin birkaç yıl devlete vergi vermediğinden, katledilen ve Irak'ın çeşitli bölgelerine sürgün edilen Kızılbaş Çepnilerden

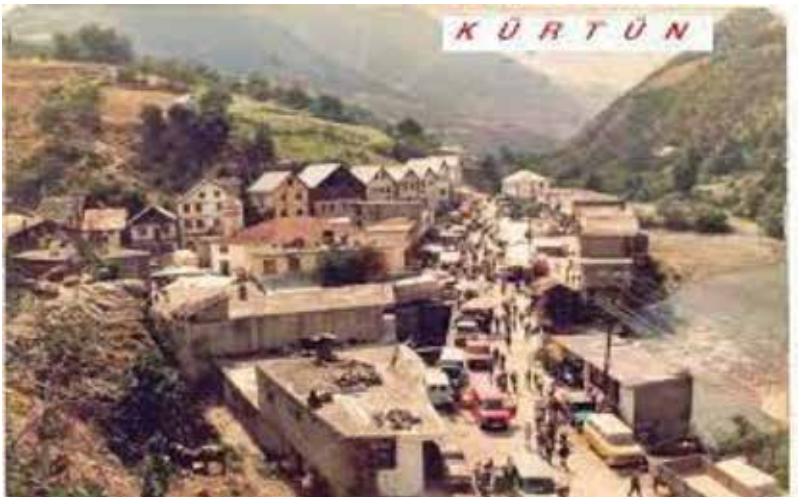

Baraj suları altında kalan tarihteki Kürtün

ve o bölgeden getirilen Sünni Türkmenlerden bahseden bilgiler vardır. Fakat değerli araştırmacıların ortaya koydukları bilgiler üzerindeki görüş ayrılıkları, Karadeniz'in önemli bir noktasında bulunan Kürtün'ün tarihsel süreçteki inanç yapısı ile ilgili etraflı araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Bu çalışmanın yapıldığı dönem olan 17. asırda Kürtün, madenlerin işlendiği önemli bir nokta ve Tirebolu'dan Gümüşhane'ye giderken yol üzerinde stratejik öneme haiz bir yerleşim yeri olarak görülmektedir. Kürtün ve bağlı köylerinde Müslüman nüfusun yanında hatırı sayılır oranda gayr-ı Müslim Rum Nüfus da bulunmaktadır. Bu dönemde arşivde yer alan belgeler ve döneme ait kaynaklarda Müslüman nüfus ile gayr-ı Müslimler arasında yaşanan olayların olmadığı görülmektedir.

Eşkıyalık Hareketleri

Osmanlı devletinde eşkıyalık faaliyetleri 16. asırdan itibaren sıkça görülmeye başlanmıştır. İlkönce celali ayaklanmalar şeklinde görülen bu hareketler daha sonraki dönemlerde sıklaşmaya ve Osmanlı coğrafyasının her tarafında görülmeye başlanmış ve 18. asırda zirveye çıkmıştır. Eşkıyalık hareketlerine önderlik edenler, sıradan insanlar değil, daha önce devlet bürokrasisinde görev yapan veya toplum içinde farklı şekillerde temayüz eden kişilerdir. Devlete karşı bir başkaldırı olmayan eşkıyalık faaliyetleri, yerel idarecilerin yanlış uygulamalarından oluşan tepkiler olarak görülmektedir[6]. Devlet eşkıyalığa karşı önlem olarak, ya doğrudan müdahale ile liderlerini ortadan kaldırarak meseleyi cebren sonlandırmak veya bu hareketleri yönlendiren

kişilere çeşitli mansıplar vermek suretiyle devlet/sistem içine çekerek sorunu kökten halletme politikası uygulamıştır.

Kürtün kazasının bağlı olduğu Trabzon vilayetinde de 18. asır ve önceki dönemlerde eşkıyalık hareketleri görülmektedir[7]. Yine aynı dönemde Kürtün'ün bazen nahiye ve bazen de kaza olarak bağlı olduğu Gümüşhane çevresinde de eşkıyalık olayları yaygındır[8].

Kürtün'de Kızılbaş fetretinden farklı olarak diğer bölgelerde görülen eşkıyalık tarzı faaliyetlere 16. asır sonlarından itibaren rastlanmaktadır. 1589 yılında Sipahioğlu Mehmet Kürtün'de eşkıya reisi olarak kayıtlara geçen ilk vukuatlardan sayılabilir. Bu dönemde devlet, Kürtün kadısından eşkıya Mehmet'in yakalanmasını istemektedir.[9] Kürtün ahalisi eşkıyaların baskılarının yanında Yeniçeriler ve diğer devlet görevlilerinin de gazabına uğramaktaydı. Bu tarzda bir vukuat olarak Kürtün'de yolsuzluklar yapan ve ahaliye zulmeden Yeniçeri Serdarı Ahmet'in 1596'da yerel kadıdan yakalanarak teslim edilmesi dikkati çekmektedir[10]. Yine aynı şekilde Trabzon Valisi Hüseyin Paşa'nın vergi toplamak için Kürtün'e gönderdiği mütesellimi Mustafa Ağa'nın ahaliye zulmü bu dönemde olan gelişmelerdir[11]. Kürtün'de ahaliyi şiddet ve baskı altına alarak eşkıyalığa yönelme hadiseleri bu tarihlerden sonra sıkça artmaktadır. 1610 yılında Karakaya köyü sipahisinin halka zulmü ve köylüyü meccanen şahsi işlerinde zorla çalıştırması İstanbul'a ulaşan şikayetler üzerine Kürtün kadısının uğraştığı bir mesele olarak görülmektedir.[12].

Daha önce görülen ve Kürtün'ü sosyal/ekonomik olarak etkileyen Kızılbaş fetretinin izlerine 17. asrın başlarında da rastlamak mümkündür. Bu fetret sırasında "*Kızılbaşa itaatle*" suçlanan ve öldürülen Hızır Şeyhin adamı olarak bilinen Zaim İbrahim'in yakalanması için Kürtün kadısı görevlendirilmiştir[13]. Kızılbaşlığa mensubiyet devlet tarafından hala güvenliği tehdit eden bir durum olarak görülmektedir.

Kızılbaş Fetreti zamanında yerlerinden ayrılan çok sayıda Kürtünlü Ulubey ve Bayramlı taraflarına göç etmişlerdi. Kürtün'den göçe maruz kalan bu kişilerin de arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla "*Kızılbaş*" oldukları anlaşılmaktadır. Ulubey ve Bayramlıda *"Kürtünlüler*" olarak bilinen "*Kızılbaş taifesi*" 18. asır başlarında eşkıyalık yaparak ahaliyi tehdit ediyorlardı. Muzdarip olan ahali Kürtün'den göçerek yanlarına gelen bu kişilerin tekrar Kürtün'e gönderilmeleri için İstanbul'a arzuhaller göndermiş olacaklar ki, 1724 tarihinde Ulubey

ve Bayramlı kadılarına giden emirlerde şekavet hareketlerine girişen Kızılbaş taifesinin geldikleri yer olan Kürtün'e geri gönderilmeleri isteniyordu[14]. Bu yönde devletin kararı olmasına rağmen 1737 yılında bile hala "*Kürtünlü eşkıya makulesinin*" "*kadim vatanları*" olan Kürtün'e iadeleri yazışmalara konu olduğuna göre "*geri gönderme emrinin*" yerine getirilmesi kolay bir teşebbüs olarak görülmüyordu. Trabzon valiliği ve Gümüşhane eminliğinin koordineli olarak hayata geçireceği Kürtün'e nakil olayı, bölgeyi iyi bilen ve aynı zamanda Görele Voyvodası olan Üçüncüoğlu Ömer Ağa'ya havale edilmişti. Üçüncüoğulları ailesi Torul'a bağlı Manastır (Demirkapı) köyünden olmakla beraber Gümüşhane ve Trabzon'da etkili bir ayan ailesi olmuşlardı. Üçüncüoğlu Ömer bu sıralarda "*Ağa*" olarak bilinmekle beraber az sonra Canik muhassıllığı ve Trabzon Valiliği görevlerinde de bulunacaktır[15]. Söz konusu Ulubey merkezli "*Kürtünlü eşkıya*" grubu bu sıralarda Gümüşhane ve Espiye arasındaki madenlere kadar saldırıyorlar ve halkın güvenliğini tehlikeye sokuyorlardı. Bu meselenin 10 – 15 yıl uzaması yerel görevlilerin gevşek davranmaları ve işi tavsamalarından kaynaklanıyor olması muhtemeldir[16].

Ömer Ağa, az sonra atandığı Canik muhassıllığı döneminde de bu görevine devam ediyordu. Fakat onun merkezden gelen fermanla idam edildiği yıllarda dahi söz konusu Kürtünlü Çepni/Kızılbaş eşkıyasının Kürtün'e iadeleri gerçekleşmedi[17]. Zaten az sonra Trabzon valisi ve Van muhafızlığı görevlerine atanmış ve en son bu görevindeyken idam edilmişti[18].

Kızılbaş fetretinden 150 yıl sonra bile Ordu taraflarında "*Kürtünlüle*r" olarak anılan ve varlıklarını devam ettiren bu kitlenin Kürtün'e iade edildikleri yönünde bilgiler yoktur. Yaşamlarına buralarda devam ettikleri ve zaman içinde de çevreye kendilerini kabul ettirdikleri muhtemeldir. Bu konu hem tarihi ve hem de sosyolojik açıdan Kürtün ve Ordu yöresi coğrafyaları bağlamında araştırılmaya muhtaçtır.

18. asrın ilk yarılarında uzun süreli devam eden Avusturya ve İran savaşları toplumda sosyal ve iktisadi zaafiyetlere yol açmış ve diğer yörelerde olduğu gibi Kürtün'de de eşkıyalığın artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde eşkıyalar köyleri basarak ahalinin malını ve değerli eşyalarını gasp ederek zararlar vermekteydi[19].

Maden işletmeleri Kürtün'de eşkıyalık yapanların hedefindeydi. Kürtün madenleri Gümüşhane Maden mukataasına bağlıydı Asrın baş-

Eski adı Uluköy olan modern dönemdeki Kürtün ilçe merkezi

larında halkı ve madenleri tehdit eden Kürtün yöresinin en önemli eşkıya reisi 18. asır başlarında Ali Şeyh adında biriydi. Yörenin önemli eşkıyası olan Ali Şeyh, Trabzon valisi Abdülbaki Paşa'nın gayretleriyle katledildi. Ali Şeyh'in etrafında kümelenen eşkıya taifesi çok kalabalık ve Kürtün coğrafyası dağlık, taşlık ve orman olduğundan Abdülbaki Paşa'dan sonra Trabzon Beylerbeyi olan Süleyman ve İvaz Paşa zamanlarında etrafa kaçan eşkıyanın bir kısmı güçlükle yakalanmış ve epey bir bölümü de kaçmayı başarmıştı. Dağlara kaçanlar daha sonra köylerdeki farklı benzer gruplarla birleşerek yol kesme ve gasp gibi şekavet hareketleri ile Kürtün'de asayişi tehdit etmeye devam ettiler[20].

Venedik ve Avusturya ile savaşların yoğun olarak devam ettiği 1718 yılında eyalet yöneticilerinin lojistik destek ve cephelerden gelecek haberlere odaklanmasından oluşan telaşeden olsa gerek, eşkıya saldırıları ve tehditlerinden çok sayıda maden ocağı kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu dönemde yörede eşkıyalık yapanlar Kürtün köylerinde yerleşik olan kişilerdi. İstanbul'dan Kürtün Kadıları ve Trabzon valilerine gelen ihtarlara göre temel kaygı miri gelirlerin azalması endişesiydi[21].

Nitekim Kürtün'de faal olan Sim madeni etrafında toplanan ve madenin işleyişini tehdit eden eşkıyalar maden mutasarrıfı Ömer beyi 1724 yılında katlettiler[22]. Bu durum şüphesiz iktisadi yönden vergi gelirlerinin azalması, işsiz sayılarının artması ve Kürtün yöresinde güvenliğin tehdidinin hangi boyutlara geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Şekavet içinde bazı Çepni gruplarının madencilerin yollarını kesmeleri ve maden ocaklarına saldırmaları sonraki yıllarda

da önü alınamayan olaylar manzumesindendi[23].

1726 yılında maden ocaklarına musallat olan eşkıyalar Trabzon eyaletinin farklı yörelerinden de gelmekteydiler. Dışardan gelen eşkıya grupları yerelde bu amaca yönelik faaliyet gösteren kişilerle beraber hareket etmekteydiler. Bu dönemde Kürtün kazası ayanlarından olan Naiboğullarından Ahmet ve Osman, önemli eşkıya reisleri olan Tekmanoğlu Hüseyin, Pürüsoğulları Süleyman ve Hüseyin'i himaye etmekteydiler. Yerel ayanlardan destek alan eşkıyalar bu şekilde halk üzerinde korku ve baskı oluşturmaktaydılar. Trabzon valiliğinin takibatlarında ahaliden eşkıyaların yerleri veya eşkâlleri ile ilgili bilgi alması zorlaşıyordu. Çünkü Ayan Naiboğulları ve eşkıya reisleri kendileri hakkında bilgi vermemeleri hususunda ahaliye baskı yapıyor ve korku yaratıyorlardı. Trabzon'dan gelen kolluk kuvvetleri gittikten sonra ahali yerel ayan ve şekavete dâhil olan kimselerle baş başa kalıyorlar, bilgi verenler cezalandırılıyordu. Kürtün'de artan şekavet olayları üzerine 1726 yılında devletin yaptığı operasyonlarda 20'in üzerinde kişi bölgeden alınarak Trabzon'da hapsedildi[24].

Sim madenleri etrafında çoğalan ve Kürtün maden mutasarrıfı Ömer'im ölümü ile neticelenen olayları araştırmak ve şakileri cezalandırmak için Sadrazam ağası Sirozi Mehmed Efendi Kürtün'e geldi. Mehmet Efendi Kürtün'e geldiğinde, daha önce tahkik yapıldığından, kimlerin yakalanarak cezalandıracağına yönelik elinde bir liste bulunuyordu. Onun Kürtün'de yaptığı tahkik ve araştırmalar, ayrıca buraya gelmeden önce Giresun'da yaptığı soruşturmalar, çevre kaza yöneticilerinin de bu bölgedeki eşkıyalara destek ve yardımlarının olduğunu gösteriyordu[25].

Madenler etrafında oluşan eşkıyalık faaliyetleri Kürtün'de en çok rastlanan vukuatlar silsilesinden görülmektedir. Madenlerin atıl hale düşmeye başladığı fakat hala önemini korumaya devam ettiği tüm 18. asır boyunca eşkıyalık hareketlerine, "*mütegallibelerin*" müdahalelerine ve ahalinin çektiği sıkıntılara şahitlik etmek mümkündür[26].

Kürtün'ün Alağuderesi, Kuluncak ve Sarıbaba köyleri ahalisinin topyekûn şekavet olaylılarına karışması dikkate değerdir. Ekonomik sıkıntılardan olması muhtemeldir ki 1728 yılında görülen bu tarz olaylar, kömürcülere saldırarak yol kesme şeklinde vuku bulmaktaydı[27].

Çevre kaza ve nahiyelerde oluşan şekavet olaylarının zaman zaman Kürtün'e de sirayet etiği görülmektedir. Torul ahalisinden olup eşkı-

yalık içinde olan Ömer'in 1732 yılında 60 adamı ile Kürtün kazasına saldırısı bu şekildedir. Kürtün'ü top yekûn hedef alan bu eşkıya saldırılarında ölen ve yaralananların olup olmadığına yönelik bilgiler olmamakla beraber, zararın dikkate değer oranlarda olmuş olabileceği tahmin edilebilir[28]. Sultan III. Ahmet döneminde Gümüşhane madenlerinin saldırı ve bakımsızlıklara karşı korunmasına yönelik yayınlanan fermana rağmen eşkıyalıklar ve madenlerin atıl hale düşürülmesinin önüne geçilemedi[29].

Kürtün'de faaliyet gösteren eşkıya grupları zaman zaman Şiran ve Gümüşhane'ye kadar uzanarak saldırıyorlardı. 1748 yılında Şiran'a yakın Fındıklı'ya saldıran Çepnilerden müteşekkil eşkıyalar buna örnek olarak gösterilebilir[30].

Eşkıya hareketlerinin çoğalması ve geniş alanlarda hareket kabiliyetine sahip olmasından dolayı 1756 yılında Trabzon Valisinden başka, Erzurum Valisi Çeteci Abdullah Paşa ve Sivas Valisi Mustafa Paşa da aynı hadiseyi bastırmak için görevlendirilmişlerdi[31].

1760'lı yıllara doğru Trabzon vilayetinde olduğu gibi Kürtün kazası dahilinde eşkıyalık hadiseleri ve asayişsizlik artınca, yerel yöneticilerin aldıkları tedbirlerin yetersiz kalışlarından dolayı, Gümüşhane ve çevresinde cereyan eden bu tarz gelişmeleri ortadan kaldırmaya yönelik olarak Trabzon Valisi Abdurrahman Paşa görevlendirildi. Canik'te ikamet eden vezir Süleyman Paşa'nın da Trabzon valisine yardım için görevlendirilmesi, devletin Gümüşhane ve Kürtün çevresinde asayişi temin hususlarındaki kararlılığını göstermektedir[32].

Fakat bu sıralarda ekonomik, sosyal ve siyasi olarak devletin gidişatının ahengi bozulmuştu. Eşkıyalık, derebeylik ve ayanlık devlet otoritesini gittikçe gölgelemekteydi. Dolayısıyla yerel yöneticiler ve güçlü ailelerin eşkıyalık tarzı olaylara daha fazla karıştıkları görülmektedir. Mesela Torul'un Manastır köyünden ikamet eden yörenin önemli ayan ailelerinden Üçüncüoğullarından bazı kişilerin de eşkıya reisi olarak takip ve tedip edildikleri bilinmektedir. Bu şekilde Üçüncüoğlu Keleş Ahmet Bey idam edilmiş ve 1765 yılında da onun akrabası Cizyedar İsmail de eşkıyalıktan Gümüşhane'de idam edilerek kellesi İstanbul'a gönderilmiştir. Söz konusu kişilerin eşkıyalıklarında verdikleri zarar Kürtün'e kadar uzanmaktaydı[33].

Aynı dönemde Kürtün'de voyvoda olarak görülen Yakupoğulları'nın da ahaliyi meccanen çalıştırmak, yol kesmek ve ailelere zarar vermek

gibi eşkıyalık faaliyetlerinde bulundukları görülmektedir. Bu dönemde Yakupoğlu Yakup Bey, Yakupoğlu Sulu Bey ve Süleyman Bey Aşağı ve Yukarı Kürtün ayanıdırlar ve benzer şikayetlerle itham edilmektedirler. 18. asır sonları ve daha sonraki dönemlerde Kürtün'de yaşayan ahalinin bu ayanlardan muzdarip oldukları yönünde çok sayıda şikayetin İstanbul'a ulaştığı bir gerçektir. 1805 yılında idam edilen Süleyman Bey gibi zaman zaman Yakupoğullarından şekavetleri sebebiyle idam edilenler olmuştur[34].

Eşkıyalık olaylarının devlet, vilayet ve kaza genelinde yaygın olmasına rağmen Kürtün ahalisinden bu gruplara rağbet eden çok az olmuştur. Görülen asayişsizlik sadece bu bölgeye özgü olmayıp, tüm Osmanlı coğrafyasını içine alan bir durumdur.

Sonuç

17. asırda Trabzon vilayetine bağlı kaza olan Kürtün, stratejik öneme sahip bir yerdi. Kürtün yöresi, kurşun ve gümüş madenlerinin çıkarıldığı, işlendiği, madenlerin Görele, Akçaabat ve Trebolu üzerinden Trabzon'a ulaştığı ve miri gelire dikkate değer katkısı olan bir özelliğe sahipti. Bunun yanında Kürtün, 16. asırdan sonra ülke genelinde görülen eşkıyalık faaliyetlerinin de sıkça rastlandığı bir yerdi. Yörede eşkıyalık faaliyetinde bulunan kişiler, sıradan şahıslar değil, askerlik ve bürokraside bir zamanlar yer almış çevrede saygın özelliklere sahip bireylerden oluşmaktaydı. Bölgede görülen eşkıyalık olayları, devleti hedef almayan, siyasi boyutu olmayan adi olaylar manzumesinden sayılmaktadır. Fakat nerden bakılırsa bakılsın, diğer vilayet ve kazalarda olduğu gibi Kürtün'deki eşkıya hareketlerinden en çok etkilenen halk kesimi olmuştur. Toplum fakirleşmiş ve iktisadi olarak zafiyet belirtileri oluşmuştur.

Önceki asırda görülen Kızılbaş fetretinin izlerine bu dönemlerde de rastlanmaktadır. Bu konunun Kürtün bağlamında çok daha geniş ve detaylı bir şekilde araştırılmaya muhtaç olduğu kesindir.

Ekler: Belgeler

Dipnotlar

1 Sergen Bıyık, *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepniler*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021, s. 22-24.

2 İlhan Gök, " 2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterine Göre Kürtün ile İlgili Merkeze Yansıyan Konular (1759-1796)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 28, 2020, s. 448-449.

3 Coşkun Kökel, *Güvenç Abdal Ocaklıları* 1-9, İstanbul 2013; Necati Demir, *Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul 2007; " Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri İle Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 63, 20212, s. 77-110; Alemdar Yalçın – Hacı Yılmaz, " Güvenç Abdal Ocağı", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* Ankara 2005, s. 9 – 36.

4 Mehmet Hanefi Bostan, "Giresun Çevresi Çepnilerinin Dini Anlayışı Üzerine bir Değerlendirme", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dini ve Sosyal Hayat*, Giresun 2014, s. 42 – 45.

5 Mehmet Fatsa, " Çepnilerin Dini Mensubiyeti ve Kürtün 'de Bir Tekke: Güvenç Abdal Meselesi*", Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13/27, 2002, s. 27-48.

6 Mehmet Öz, "Modernleşme-Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlı'dan G*ünümüze Eşkıyalık ve Terör, Ed. Osman Köse, Samsun 2017, s. 11-19.

7 Abdullah Bay*, Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri ve* Âyanlık *(1750 -1850)* , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.26-43. Melek Öksüz, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Âyân, Eşkıya ve Göç Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 5/1, 2005, s. 169-186; İbrahim Solak / Mehmet Ali Türkmenoğlu, " XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Görülen Asayiş Sorunları ve Bunlar İçin Alınan Tedbirler (XVII. Yy İkinci Yarısına Ait Şer'iye Sicillerine Göre*)", CIÉPO 22*, 2016, s. 609-622.

8 Kemal Saylan, " Osmanlı Döneminde Kelkit Ve Şiran Çevresinde Yaşanan Eşkıyalık Olayları (1760-1916), *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Bahar 2018; (24): s. 63-84

9 *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) A.DVNSMHM*. 66 /156 Kürtün kadısına, 10 Muharrem 99 (19 Kasım 1589),

10 *COA. A.DVNSMHM*. 74/293, Kürtün kadısına, 2 Safer 1005 (27 Eylül 1596))

11 Kenan İnan, "Trabzon'da Yönetici ve Yönetilen ilişkileri (1643-1656), *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII, İstanbul 2003, s. 47.

12 *COA. A.DVNSMHM*. 79/975, Kürtün Kadısına, 19 Cemaziyelahır 1019 (8 Eylül 1610)

13 *COA. A.DVNSMHM.* 78/581, Kürtün kadısına, 24 Rebiulevvel 1018 (27 Haziran 1609

14 *A.DVNSMHM.* 131/1103, Ulubey kadısına, 20 Cemaziyelevvel 1136 (15 Şubat 1724)

15 Miraç Tosun, "Üçüncüzade Ömer Paşa'nın Kariyeri ve Ölümüne Ait Kayıtlar Hakkında Bazı Gözlemler", *History Studies Dergisi,* Volume 12 Issue 6, December 2020, s. 2969-2986.

16 *COA. A.DVNSMHM*. 142/873, Gümüşhane eminine, 10 Şevval 1149 (11 Şubat 1737)

17 Üçüncüoğlu Ömer Paşa idam edildiğinde zengin bir mal varlığına sahipti. Trabzon ve Gümüşhane'deki çiftliklerinde olan cariyeler, gulamlar, Kazak köleleri hazineye aktarılmak üzere İstanbul'a nakledildi; Ayrıca, Gümüşhane, Tonya, Kürtün, Tirebolu ve Görele kazalarında üzerindeki zimmetlerde miriye kaydedildi. C.ML. 746/30374, Trabzon Valisine, 29 Şaban 1155 (29 Ekim 1742); A.DVNSMHM. 149/358, Gümüşhane Eminine, 10 Zilkade 1155 (6 Ocak 1743)

18 Temel Öztürk-Yusuf Sürmen, "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739 - 1742) Terekesi Ve Muhasebe İşlemler", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 2021 Özel Sayı, ss. 25-44

19 *COA. A.DVNSMHM,* 102/863, Trabzon Valisine ve Kürtün Kadısına, 20 Şaban 1103 (7 Mayıs 1692)

20 *COA. A.DVNSMHM.* 127/434, Trabzon ve Gümüşhane Mütesellimine, 29 Cemaziyelahır 1130 (30 Mayıs 1718)

21 *COA. A.DVNSMHM.* 127/1686, Kürtün kadısına, 29 Cemaziyelahır 1131 (19 Mayıs 1719)

22 *COA. İE.MDN*. 3 / 191, Trabzon mütesellimine, 10 Zilkade 1138 (10 Temmuz 1726)

23 *COA. A.DVNSMH*.133/788, Kalbzenzade Ahmet'e, 20 Ramazan 1138 (22 Mayıs 1726)

24 *COA. İE. MDN.* 3/191, Trabzon Mütesellimi Mehmed'e hüküm, Evail-i Zilkade 1138 (Temmuz 1726)

25 *COA. A.DVNSMHM.* 133/971, Trabzon kadısına, 10 Zilkade 1138(10 Temmuz 1726)

26 *COA. C.DRB.* 57/229, 29 Şaban 1175 (25 Mart 1762)

27 *COA. A.DVNSMHM*. 135/786, Trabzon Valisine, 29 Cemaziyelevvel 1141 (31 Aralık 1728)

28 *COA. AE.SMHD*.I., 203716022, Kürtün Kadısına, 20 Safer 1145 (12 Ağustos 1732)

29 *COA. A.DVNSMHM.* 139/880, Kalbenzade Ahmed'e, 29 Zilhicce 1145 (12 Haziran 1733)

30 *COA. A.DVNSMH.* 153/1368, Trabzon Valisi Abdullah Paşa'ya, 10 Zilkade 1161 (1 Kasım 1748)

31 *COA. C.DH.*73/ 3619, Erzurum valisi Vezir Mustafa Paşaya, 29 Rebiulevvel 1169 (2 Ocak 1756)

32 *COA. C.ADL*. 76/4555, Vezir Süleyman Paşaya, 10 Rebiulevvel 1176 (29 Eylül 1762)

33 *COA. HAT.* 15 /611, Sadarete, 25 Şevval 1178 (17 Nisan 1765)

34 Necmettin Alkan, "Ayanlık'ın Son Dönemlerinde Tipik Bir Örnek: Gümüşhane Sancağı Kürtün-İ Zir Kazası Ayanı Süleyman'ın Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 12, (Kış 2007), s. 69 – 84.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) A.DVNSMHM. 66 /156; 74/293; 79/975; 78/581; 131/1103; 142/873; 149/358; 102/863; 127/434; 127/1686; 133/788; 133/971; 135/786; 139/880; 153/1368

COA. C.ML. 746/30374

COA. İE.MDN. 3 / 191; 3/191

COA. C.DRB. 57/229

COA. AE.SMHD.I., 203716022

*COA. C.DH.*73/ 3619

COA. C.ADL. 76/4555

COA. HAT. 15 /611

ALKAN, Necmettin, "Ayanlık'ın Son Dönemlerinde Tipik Bir Örnek: Gümüşhane Sancağı Kürtün-İ Zir Kazası Ayanı Süleyman'ın Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 12, (Kış 2007), s. 69 – 84.

BAY, Abdullah, *Trabzon Eyaletinde Mütegallibe Hareketleri Ve Âyanlık (1750 -1850,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007.

BIYIK, Sergen, *Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepniler*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.

BOSTAN, Mehmet Hanefi, "Giresun Çevresi Çepnilerinin Dini Anlayışı Üzerine bir Değerlendirme", Geçmişten Günümüze Giresun'da Dini ve Sosyal Hayat, Giresun 2014, s. 42 – 45

DEMİR, Necati Demir, *Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul 2007.

----------, ; "Orta Ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri İle Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 63, 20212, s. 77-110.

FATSA, Mehmet, "Çepnilerin Dini Mensubiyeti ve Kürtün 'de Bir Tekke: Güvenç Abdal Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* 13/27, 2002, s. 27-48.

GÖK, İlhan, "2 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterine Göre Kürtün ile İlgili Merkeze Yansıyan Konular (1759-1796)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 28, 2020, s. 448-449.

İNAN, Kenan, "Trabzon'da Yönetici ve Yönetilen ilişkileri (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII, İstanbul 2003, s. 23-60.

KÖKNEL, Coşkun, *Güvenç Abdal Ocaklıları* 1-9, İstanbul 2013.

ÖKSÜZ, Melek, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Âyân, Eşkıya ve Göç Sorunları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 5/1, 2005, s. 169-186.

ÖZ, Mehmet, "Modernleşme-Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun 2017, s. 11-19.

ÖZTÜRK, Temel, SÜRMEN, Yusuf, "Trabzon Valisi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın (1739-1742) Terekesi Ve Muhasebe İşlemler", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2021 Özel Sayı, ss. 25-44.

SAYLAN, Kemal, "Osmanlı Döneminde Kelkit Ve Şiran Çevresinde Yaşanan Eşkıyalık Olayları (1760-1916)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2018; (24): s. 63-84.

SOLAK, İbrahim, TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Görülen Asayiş Sorunları ve Bunlar İçin Alınan Tedbirler (XVII. Yy İkinci Yarısına Ait Şer'iye Sicillerine Göre)", *CIÉPO 22*, 2016, s. 609-622.

TOSUN, Miraç, "Üçüncüzade Ömer Paşa'nın Kariyeri ve Ölümüne Ait Kayıtlar Hakkında Bazı Gözlemler", *History Studies Dergisi,* Volume 12 Issue 6, December 2020, s. 2969-2986.

YALÇIN, Alemdar, YILMAZ, Hacı, "Güvenç Abdal Ocağı", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* Ankara 2005, s. 9 – 36.

Trabzon Valisi Vezir Boşnak Yusuf Paşa'nın Muhallefatı (1704)

Bekir GÖKPINAR
Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Genel olarak muhallefat ve tereke kelimesi belgelerde birbirinin yerine veya aynı anlamda kullanılmaktadır. Sözlüklerde muhallefat *"geride kalan, geriye bırakılan"* anlamına gelen muhallef kelimesinin çoğuludur. Osmanlı arşiv belgelerinde ve muhallefat ile birlikte *"Tereke"* veya *"terîke"* de aynı anlamda kullanılmaktadır. Muhallefat; Osmanlı miras hukukunda ölen kişinin geride bıraktığı her türlü emval ve eşyayı kapsamaktadır.[1] Söz konusu emval ve eşya kadı, muhallefat halifesi, muhallefat memuru tarafından defterlere kayd edilirdi ki bunlara da *"muhallefat defteri"* veya kimi zaman *"tereke defteri"* adı verilirdi. Ölen kişinin emval ve eşyasıyla ilgili işleri takibi başmuhasebeye bağlı *"muhallefat kalemi"* tarafından yapılmaktaydı.[2]

Kişi ya da devlet adamlarının muhallefatının hazineye gelir kaydetmek veya belirli süre koruma amacıyla ceza veya tedbir olarak el konulmasına ise *"müsadere"* denilmektedir. Müsadere; lügatta *"ısrarla istemek"* anlamına gelen *"sudûr"* kelimesinden türemiş ve *"çekip-almak"* demektir. İlk zamanlarda kamu görevlilerinin haksız bir şekilde elde ettikleri gelir veya malların bir kısmını ya da tamamını devletin el koymasını ifade etmekle birlikte zamanla kamuya gelir amacıyla devlet görevlilerinin veya sivil kişilerin mallarına el konulması şeklinde uygulama yaygınlaşmıştır.[3] Müsadare yöntemi bir ceza usûlü olarak doğuda ve batıda tarih boyunca uygulanmıştır. Hatta Eski Yunan ve Roma hukukunda da bir ceza ve güvenlik tedbiri olarak varlığı sabittir. Öte taraftan Eski Türk devletlerinde de yasal olmayan yöntemlerle

mal edinilmesi, hırsızlık gibi fiilerde müsadere yöntemine başvurulduğu bilinmektedir.[4]

İslam dünyasında ilk müsadere uygulması Abbasiler döneminde gerçekleştirilmiş olup, sonraki İslam ve Türk devletlerinde türlü şekillerde icra edildiği görülmektedir. Osmanlı'nın kuruluşundan XV.yüzyıl ortasına kadar müsadere az çok uygulanmıştır. Ancak Fatih döneminde Çandarlı Halil Paşa'nın katledilip mallarının devlet namına zabt edilmesi olayı müsadere uygulaması bakımından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu tarihten itibaren sadrazamlar başta olmak üzere *"ehl-i örf"* sınıfına dahil olanlardan katledilenlerin yanında azledilen ve eceliyle ölen devlet adamlarının malları da *"mîrî"* için müsadere edilmiş ve bu uygulama XIX.yüzyıl ilk yarısına kadar devam etmiştir. Bu uygulamada temel ilke olarak devlet merkezî otoritesinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Nitekim zengin bir hayat süren ve devletin kendine sağladığı tüm imkanlardan faydalanan devşirme bürokratlar öldükleri zaman bütün mal ve servetleri müsadere edilerek herhangi bir aristokratik ve feodal oluşuma izin verilmiyordu. XVI.yüzyıldan itibaren müsadere uygulaması adeta bir gelenek haline gelmiş, ulema dışındaki tüm *"ehl-i örf"*e şamil hale getirilmiş ve hatta XVII.yüzyılda kimi ulemanın da malları müsadere edilmiştir. XVII.yüzyıl sonlarından itibaren de *"ayan"* denilen zümrenin de malları müsadereye konu olmaya başlamıştır. Şu kadar var ki varisi olmayanlar hariç reayanın malları müsadere edilmezdi.[5] Osmanlı'da XVII.-XVIII. yüzyıllarda müsaderenin gayesi ve uygulama alanı genişlemiş ve devlet bütçesinde önemli kalemler arasına girmiştir. Özellikle IV.Murad, Sultan İbrahim ve akabinden para sıkıntısının çekildiği II.Viyana kuşatması yıllarında müsaderenin artık iyice yaygınlaştığı ve olağan hale geldiği görülmektedir.[6]

Osmanlı'da müsadere süreci kişinin eceli ile ölmesi, öldürülmesi, firar etmesi ve azledilmesi üzerine padişahın fermanı ile başlamaktadır. Ferman genellikle vali, sancakbeyi, kadı, yeniçeri zabitleri gibi mahallin yönetici sınıflarına hitaben gönderilirdi. Zaman zaman bu müsadere işlemlerine mutasarrıf, mütesellim, voyvoda gibi kişilerin de nezaret etmesinin istendiği bilinmektedir. Eceliyle ölen kişinin mallarının müsaderesinde tahrir işlemleri için bir mübaşir tayin edilmekte ve ilgili mahallin kadısı ile birlikte bunu ifa etmekte idi. Müsadere için tayin edilen mübaşir muhallefatın tamamını tahrir ve tespit edip deftere kaydededer, bunları mahallinde veya İstanbul'a göndererek

açık arttırma ile satılmasını temin eder, masraflar düşüldükten sonra elde edilen geliri hazineye teslim ederdi.[7] Masraflar katagorisinde ise ölen kişinin cenaze masrafları, resm-i kısmet, dellaliye ücreti, borçları ve vasiyetleri yer almaktadır.[8]

Bu çalışmada bir Osmanlı bürokratı olan Trabzon Valisi Boşnak Vezir Yusuf Paşa'nın vefat etmesi ile birlikte başlayan muhallefatını müsadere süreci konu edilmektedir. Yusuf Paşa'nın hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte olabildiği kadarıyla bilgi verilmeye çalışılmıştır. Yukarıda izah edildiği gibi Paşa'nın muhallefatı için İstanbul'dan görevli tayini, sayım ve tespit yapılması, bunların satışının yapılması, elde edilen gelirlerin masraf kalemleri ve en nihayet hazineye kalan miktar ele alınmıştır.

Trabzon Valisi Vezir Boşnak Yusuf Paşa'nın Hayatı

Trabzon valisi Vezir Yusuf Paşa, aslen Bosnalı olup Osmanlı'nın klasik eğitim sistemine dahil olarak enderunu bitirdikten sonra kariyer adımlarını sırası ile geçerek valiliğe kadar yükselmiştir. Yusuf Paşa'nın ilk görevi sarayda Hazine-i Hümayun Kethüdalığıdır.[9] Bu göreve enderun odalarından hazine koğuşunda eğitim görenler arasından terfi edilerek gelmek mümkündü. Hazine koğuşu da hasodadan sonra bir derece aşağıda olup başlıca görevi de enderun hazinesini muhafaza etmekti.[10] Yusuf Ağa bu görevi sırasında padişaha yakın hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim II.Mustafa ulufe dağıtımı sırasında 8 Mart 1701(28 Ramazan 1112) tarihinde Hazine Kethüdası Boşnak Yusuf Ağa vasıtasıyla sadrazama hattı-hümayun ve samur erkan kürk göndermiştir.[11] Yusuf Ağa, Hazine Kethüdalığı görevinde iken çok geçmeden saray atlarının bakımı ile ilgili Büyük Mirahurluk görevine getirilmiştir. Bu göreve gelmesi ise Büyük Mirahur Kıbleli-zâde Ali Bey'in şehzade Ahmed'e karşı gizlice yaptığı bazı hareketlerin padişah tarafından duyulması üzerine azledilmesi üzerine yerine 13 Mayıs 1702(15 Z.1113) tarihinde Hazine Kethüdası Yusuf Ağa'nın tayini uygun görülmüştür.[12] Osmanlı sarayında Büyük Mirahurluktan sonra artık yeniçeri ağalığı, sancakbeyliği, beylerbeyliği, kaptan-ı deryalık ve hatta vezirliğe yükselmek mümkün olabilirdi.[13] Nitekim Yusuf Paşa'nın da bundan sonra taşra görevi başlamış, Ekim 1702(Câ.1114)'de vezirlik payesi ile birlikte Adana Beylerbeyi olmuş, ertesi gün kendisine sadrazam huzurunda samur kürk ihsan olunmuştur.[14] Bu görevi esnasında hac yolunda

ortaya çıkan urban eşkıyasını tedip için kapı halkından 200 nefer yanında Adana züama ve tımar erbabı ile birlikte hacıları muhafaza ve karşılama görevi kendisine tevdi edilmiştir.[15] Osmanlı'da eyaletlerin yönetiminde beylerbeyiler önceleri uzun süre aynı yerde kalabilirken XVII.yüzyıldan itibaren ise devlet teşkilatında yaşanan önemli değişimler sonucu bu görevde ancak bir iki yıl kalınabilmekte, sık sık tayinler gerçekleşmekteydi. Hatta bir yıl içinde bir kaç defa bir eyaletten diğerine tayin edilenler bile görülmekteydi.[16] Eyalet yönetimlerinin bu yüzyıldaki karakteristik özelliğinin bir yansıması olmalı ki Yusuf Paşa, Adana valiliğinde daha yılını yeni doldurmuşken Kasım 1703(Recep 1115) tarihinde Trabzon Valiliği görevine tayin edilmiştir.[17] Paşa'nın kısa süren Trabzon Valiliği sırasında görev yetki ve sorumlukları çerçevesinde bazı olaylara müdahale ettiğini görmek mümkündür. Bunlar tımar ve zeamet usulsüzlükleri, görev ihmali ve alacak-verecek meseleleridir.[18] Devşirme sisteminde genellikle 14-18 yaşlarında çocuklar toplandığı dikkate alınırsa Yusuf Paşa'nın genç yaşlarda valilik görevine geldiği anlaşılmaktadır. Ancak Yusuf Paşa kısa süre önce tayin edildiği Trabzon valiliğinden bu defa eceli ile ayrılmak durumunda kalmıştır. Böylelikle Yusuf Paşa, bir yıldan fazla Trabzon Valiliği yaptıktan sonra 23 Kasım 1704(25 Receb 1116) tarihinde vefat etmiştir.[19]

Trabzon Valisi Boşnak Yusuf Paşa'nın Muhallefatı

Trabzon Valisi Yusuf Paşa'nın vefatı ile birlikte muhallefatının sayım ve tesbiti için çalışmalara başlanmıştır. Yusuf Paşa'nın İstanbul İshak Paşa Mahallesinde bulunan evinde ve Trabzon'da eşyalarının sayım ve tesbiti yapılmıştır. İshak Paşa Mahallesinde mevcut olan eşyalarının sayım işini sabık defterdar Mehmed Efendi, başmuhasebeci Seyyid Abdülkerim Efendi ve başbaki kulu Mustafa Ağa tarafından gerçekleştirmiştir. Burada genel olarak ev eşyalarından oluşan 53 kalem eşya sayımı yapılmıştır.[20] Ancak bir müddet sonra paşanın satışa konu olan eşya listesinde ise İshak Paşa Mahallesindeki evinde bulunan eşyanın 36 kalem olduğu dikkat çekmektedir. Trabzon'da yanında bulunan eşya miktarı ise 272 kalem olarak tespit edilerek satılmıştır. Böyelikle Yusuf Paşa'nın toplamda satışa konu olan 308 kalem eşyası olduğu görülmektedir.[21]

Yusuf Paşa'nın ismi zikredilmeyen nikahlı eşi bazı oda döşemelerinin kendisine ait olduğunu iddia ederek bunların kendisine verilmesi-

ni istemiştir. Bunlar arasında yeşil duvar perdesi, kırmızı çuka kapı perdesi, bir adet çuka diğeri kebir Selanik seccadesi, yaldızlı leğen ve kalaylı el ibriği, 7 adet kadife yasdık, bir adet diba baş yasdığı, 3 adet telli kadife yasdık, 3 adet kebir pembe minder ve 3 adet döşek bulunmaktadır. Paşa'nın eşyalarını yazım için gelen görevlilere oda döşemelerinin kendisine ait olduğunu ve 500 kuruş ile nikahı altında olduğunu ifade etmesine rağmen kesinlikle taviz vermemeleri üzerine olay padişaha şikayet konusu olmuştur. Bunun üzerine Paşa'nın oda döşemelerinin nikahlı eşine verilmesi hususunda padişah tarafından izin verilmiştir.[22]

Yusuf Paşa'nın İstanbul'daki hanesinde tespit edilen eşyanın satışından 163.800 akçe, Trabzon'da yanında bulunan eşyanın satışından da 1.054.387 akçe gelir elde edilmiştir. Böylece bütün eşyasının satışı geliri toplamı 1.218.187 akçe(10.151 kuruş) olarak gerçekleşmiştir. Vefat eden kişinin muhallefat satışı gerçekleştikten sonra öncelikle vasiyetler yerine getirilmekte, cenaze masrafları ve borçları ödenmektedir. Bu kapsamda muhallefat gelirinden öncelikle dellaliye, katip, dükkan, hammaliye ve vezzan ücreti olarak toplam 58.180 akçe ödenmiştir. Bu masraflar çıkarıldığında Paşa'nın muhallefat geliri 1.160.057 akçe(9.664 kuruş) kalmıştır. Bunun dışında Yusuf Paşa'nın 1114(1702-1703) yıllarına ait Adana mukataası malından devlete ödemesi gereken 57.465,5 kuruş ve bazı şahıslara da 7.366 kuruş olmak üzere toplam 64.831,5 kuruş(7.779.780 akçe) borcu olduğu tespit edilmiştir. Yusuf Paşa'nın muhallefat gelirleri borçlarını ödemeye kafi gelmediğinden 9.664 kuruşun bir kısmı devlete bir kısımı ise şahıslara olan borcuna karşılık taksim edilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Arşivinde bulunan kayıtlara dikkate alındığında Paşa'nın muhallefat geliri devlet ve şahıslara belirli bir oran üzerinden paylaştırılmıştır. Nitekim devlete olan 57.465,5 kuruş borcuna karşılık 8.565 kuruşu ödenmiş ve bu miktar toplam borcun % 14,90 oranına tekabül etmektedir. Yine şahıslara olan 7.336 kuruşluk borcuna karşılık 1.097 kuruş ödenmiş, hakeza bu da şahıslara olan borcun % 14,89 gibi bir oranına tekabül etmektedir.[23] Benzer durumun daha sonra Trabzon valiliği yapan Abdurrahman Paşa'nın ölümü ile birlikte yaşandığını da görmekteyiz. Ancak bu defa Paşa'nın borçları yanında mühim miktarda alacağı da vardı. Nitekim 1728-1730 yılları arasında Trabzon valiliği yapan Paşa'nın 112.694,5 kuruş borcuna karşılık bazı şahıslardan 209.324 kuruş alacağının olduğu tespit edilmişti. Muhallefatının satışı ve alacaklarının tahsili ile bu borçları ödemek mümkün olabiliyordu.[24]

Yusuf Paşa'nın Trabzon ve İstanbul'da satılan muhallefatı genel olarak sınıflandırıldığında; kitapları, silahları, ev eşyaları, mutfak eşyaları, hayvanları, binit takımları, kumaşları, süs eşyaları ve diğer eşyalardan teşekkül ettiği görülmektedir. Yukarıdaki genel durumu ortaya koyduktan sonra artık muhallefatının tasnif edilerek değerlendirme kısmına geçmek uygun olacaktır.

Kitapları

Osmanlı'da bürokratlar ve muhtelif kimselerin kitapları malları ile birlikte müsadere edilip müzayede ile satılırdı. Kitaplarından değerli olanları bazen saray kütüphanesine de gönderilirdi. Bu müzayedelere herkes katılıp kitap alabilirdi. Günümüze kadar ulaşan müzayede listelerine baktığımızda pahalı ve değerli kitaplar bu yolla el değiştirmekteydi.[25] Yusuf Paşa'nın muhallefatı arasında genellikle Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed(SAV)'in hayatı, halk arasında din öğretimi el kitabı(Birgivi Risalesi veya Vasiyatname), akaid, belağat, divan, mantık, tarih vb. konularda kitaplar karşımıza çıkmaktadır.[26] Bu minvalde Yusuf Paşa'nın kitaplarının tamamen dinî muhtevalı olduğu dikkat çekmektedir. Enderundan yeni mezun olup daha genç yaşta olması da belki başkaca kitaplar edinmesini fırsat vermemiş olabilir. Kitapları arasında 3 adet Kur'an'ı Kerim olup, bunun en kıymetlileri Şehy Hamdullah Hattı(Şeyh hattı)[27] ve Yakut-ı Musta'simi hattı[28] ile yazılan Kur'an-ı Kerim'leridir. Toplam 13 kitabı arasında şeyh hattı ile yazılan Kur'an-ı Kerim 32.000 akçe, Yakut El-Musta'simi hattı ile yazılan ise 10.100 akçeye satılmıştır. Bir diğer Kur'an-ı Kerim ise 3.600 akçeye alıcı bulmuştur. Bunlardan başka birer adet olmak üzere Kimyâ-yı Sa'adet, Birgili Risâlesi(Vasiyetnâme)[29], Terceme-i Hüsn-i Hasin, Süheylî(Emâli's-Süheylî fi'n-naḥv ve'l-luġa ve'l-ḥadîṯ ve'l-fıḳh), Kasîde-i Bürde, Zübtetü'l-Nesâyih, Gülistan, Tefsir-i Cevâhirü'l-Asdâf, Evrâd-ı Şerif mevcuttur.

Silahları

Silahları yapılış ve kullanım amacına göre savunma ve taarruz silahları olarak sınıflandırmak mümkündür. Savunma silahı olarak kalkan, zırh ve miğferdir. Taarruz silahları ise ateşli ve ateşsiz olarak ayrılmaktadır. Ateşli silahların başlıcaları top, tüfek ve tabanca olup

ateşssiz silahları ise delici(mızrak), kesici(kılıç, pala, kama, hançer, balta) ve atıcı silahlar(sapan, ok-yay) olarak sınıflandırılılabilir.[30] Yusuf Paşa'nın muhallefatı arasında önemli miktarda muhtelif silahlar yer almaktadır. Bunlar arasında taarruz amaçlı ateşli, kesici, delici silahlar olmakla birlikte bu silahları muhafaza için muhtelif kaplar olmak üzere 35 kalem ve bunların satış geliri de 242.942 akçedir. Silahlar içinde yoğunluğu 20 adet ile gaddare[31] dikkat çekmektedir. Gaddarelerin biri yaldızlı bakır, 9 adedi ise gümüşten yapılmıştır. Yine 6 adet kemer bendli gümüş, 2 adet kemayar gümüş bendli olma üzere 10 adet şatır gaddaresi mevcuttur. Biri damgasız 3 adet gümüş kılıç, birer adet Hacı Mustafa kâri ve Velikâri, biri kırık 4 adedi cezayir olmak üzere 6 adet tüfek, biri altın 2 adet bıçak, 14 adet ok mevcuttur. Ayrıca 4'ü hançerle birlikte olmak üzete 6 sim şatır kuşağı, 1 adet altın hançer silah kategorisinde en yüksek fiyata sahip olması dikkat çekmektedir. Silah olarak 5 adet damgasız topuz ve sim kabzalı hışt(mızrak) yer almaktadır. Ateşli, kesici silahlardan başka atıcı silah olarak ok, yay ve bunlara ait muhafaza kapları da mevcuttur. Bunlar 15 adet keman hokka, 2 adet keman-ı mısır, 3 adet tirkeş siperkeş, 14 adet ok, 3 adet köhne kubur, 4 adet kaba vezne ve silah, 3 adet kemayar simli sağir vezne(barutluk), biri simli 7 parça tamamlanmamış kılıç bendi, 19 adet sedefli zer-nişaneli kılıç bendi parçası ve 1 adet billur hançer kabzasıdır.

Hayvanları, Eyer ve Raht Takımları

Osmanlı Devlet modelinde ülkenin en uzak noktasına kadar padişahın otoritesini ulaştırmayı hedefleyen merkezi mutlak bir yönetim modelidir. Bu sistemde devletin otoritesinin ulaşılabilirliğini sağlayan en önemli binit hayvanı attır. At devleti yönetenlerin ve diğer insanların da önemli bir yoldaşıdır.[32] Türk tarihinde atın öneminden dolayıdır ki her zaman değerli hediyelerin ilk sırasında gelmektedir. Gerek İslam öncesi Türk devletlerinde ve gerekse Selçuklu ve Osmanlılar'da içeride ve dışarıda önemli bir hediye ögesidir.[33] Atın sevk ve idaresinin en önemli unsuru ise şüphesiz binit takımlarıdır. Tüklerde genellikle eyer, üzengi, gem, yular ve kamçıdan meydana gelen binit takımlarına yem torbası ve nal da ilave edilebilir. At binit takımları çok kıymetli metal ve süslemelerden yapılmakta, bu konu Avrupa'lı seyyahların dahi dikkatini çeken bir durumdur.[34] Bu nedenle Osman-

lı dönemi devlet adamlarının muhallefatı içinde at ve binit takımları önemli yer tutmaktadır. Yusuf Paşa'nın muhallefatı içerisinde at sayısı az olmakla birlikte eyer ve raht takımlarının sayısı ise hayli fazladır. Paşa'nın satışa konu olan 4 adet atı olup bunların cinsleri doru, kırat, al ve lağar(zayıf) al olarak sıralanmaktadır. Bunlar içinde en kıymetlisi doru at olup 8.200 akçeye alıcı bulurken, kırat 3.050 akçe, al at 2.500 akçe ve lağar al at ise doğal olarak 1.000 akçeye satılmıştır.

Yusuf Paşa'nın binit takımları arasında ağırlıklı olarak raht[35], rişme[36], rikab[37] ve eğer çeşitleri yer almaktadır. Burada dikkat çeken bir diğer husus muhallafat listesinde olmamasına rağmen 4 adet kısrak rahtının varlığıdır. Binit takımları arasında atın göğsüne süs eşyası olarak takılan rahtın çoğunluğu sîm yani gümüşten yapılmış olup 15 rahttan 8 adedi sîmden yapılmıştır. Bu minvalde muhallefat içinde 1 adet sîm haydarî raht, 1 adet kemayar haydarî raht, 1 adet sîm sade çerkesî kısrak rahtı, 3 adet kısrak rahtı, 1 adet kemayar çerkesî raht, 1 adet sîm kemer raht, 2 adet sîm çakpun[38] rahtı, 1 adet sîm raht, 1 adet mısrî kemer raht ve 1 adet kara raht yer almaktadır. Yine binit takımları olarak 25 adet sîm rişme, 10 adet damgasız palan[39] ve rişme, 2 adet damgalı sîm rişme yer almaktadır. Binit takımlarından rikab yani üzenginin 63 adedi sîm, 19 adedi damgasız sîm ve 2 adedi yaldızlıdır. Eğer takımı ise 2 adedi sîmli kadife olup bunlar kıymetlidir. Diğer biri ise sîm ancak çuka köhnedir. Ayrıca binit takımları arasında 4 adet köhne Londra semer örtüsü, 27 adet gem, 4 adet tapkur dizgin, 10 adet Halep raht şeriti ve tahta ve 1 adet sîm pullu kuskun yer almaktadır.

Giyisiler

Osmanlı İmparatorluğunda rütbeye, statüye, mesleğe ve dinî inanca göre farklı kıyafetler giyilmesi suretiyle düzen sağlanması *"adalet"* anlayışının gereğidir. Devlet giyim kuşam ile ilgili teşrifat kuralı geliştirip kanunlaştırmış, padişahtan hizmetliye kadar her sınıfın giymesi gereken kıyafet ve başlıklar belirlenmiştir. Meselâ bu konuda XVI. yüzyılda yaşayan Gelibolulu Mustafa Ali seraser, kadife ve kemha gibi değerli kumaşlar padişah ve şehzadelere, daha aşağıda olan atlas, kemha ve engiliyon gibi kumaşların da vezir, beylerbeyi ve beylere uygun iken çukanın da her mevkiden insanın kullanabileceği bir kumaş olduğunu belirtir.[40] Yusuf Paşa'nın giysilerini üst ya da alt giyim -ki bunların başında kürkler gelmekte- kaftan, cübbe, mintan, şal ve

ihram yer almaktadır. Başlık olarak kullanılan kalpak, başlık, destar, börk, serpuş ve enselik de dış giyim kapsamında değerlendirilebilir. Alt giysi olarak gömlek ve don, bunları sabitlemek için kullanılan kuşak, uçkur, çatkı, düğme sayılırken aksesuar olarak kabul edebileceğimiz püskül ve pazubend bulunmaktadır.

Osmanlı'da halk arasında kürk yaygın olmakla birlikte devlet görevlilerinin resmî kıyafeti arasında önemli yere sahiptir. Devlet adamlarının normal günlerde, küçük mersaimlerde ve büyük törenlerle alaylarda giydikleri üç ayrı kıyafeti olurdu. Gündelik kıyafet olarak sade kürkler giyilirken merasim ve büyük alaylarda renkleri, kumaşları ve bazen süslemeleriyle alımlı kürkler giyerlerdi.[41] Yusuf Paşa'nın giysileri arasında kıymete haiz olanların başında kürk çeşitleri gelmektedir. Kürklerin kıymeti satış değerine yansımış olarak gözükmektedir. Paşa'nın kürkleri arasında 1 adet kırmızı çuka samur kürk 120.000 akçe, 1 adet kırmızı kontuş samur kafası kürk 60.000 akçe, 1 adet yeşil çuka samur kürk 41.000 akçe ve 1 adet sof kaplı samur parçası kürk ise 26.600 akçeye satılmış olması dikkat çekmektedir. Bunların dışında da değerleri daha düşük olmakla birlikte muhtelif kürkler mevcuttur. Başlıcaları; 1 adet köhne kapsız nâfe kürk, 1 adet köhne mor sof kakum serhaddidir. Ayrıca dış giyim olarak kullanılan nimten ya da bugün mintan olarak adlandırılan giysilerin bazıları da kürkten yapılmıştır. Bunlar arasında 1 adet boğasi kakum nimten, 1 adet köhne şal nimten nâfe, 1 adet sincap nimten yanında 2'şer adet samur kapak, semur parçası, zerdava parçası ve bir de 25 adet yapılmamış zerdava(-kürk) yer almaktadır.

Kaftan ya da üst giyim kapsamında olanların başında hil'at gelmektedir. Hil'at "kaftan" anlamına gelmekte olup padişah tarafından devlet erkanına giydirilmektedir. Hil'at kişinin sıfat ve mevkiine göre değişirdi. Osmanlı padişahlarının herhangi bir devlet adaınnı taltif için hilat giydirmeleri adet-i kadimdendir.[42] Vezirlere seraser samur kürk, diğer devlet adamlarına da sade hil'at giydirilirdi. Paşa'nın muhallefatı arasında 6 adet köhne hil'at ve 1 adet hil'at yer almaktadır. Üst giysiler arasında farklı cübbeler mevcuttur. Bunlar ferace, kerrake, ihram, şal, biniş olup genellikle saf ipek veya kıymetli kumaşlardan yapılmıştır. Başlıcaları; 1 adet sof ferace, 1 adet kırmızı sof ferace, 1 adet köhne çuka biniş, 1 adet köhne kırmızı kontuş, 1 adet kaneviz kerrake, 1 adet Hama ihramı, birisi köhne olmak üzere 4 adet zırh şalıdır. Yine üst giyim kapmasında 2 çift peştamal, 1 adet köhne beyaz tilki nimten, 1 adet üstlük, 1 adet atlas çintiyan sayılabilir.

Paşa'nın alt giyisi olarak ele alınabilecek olanların başında kuşak, don, gömlek ve kolluk mevcuttur. Bunlar arasında 1 adet sîm çavuş kuşağı, 2 adet müstamel şal kuşak, 1 adet muhattem kuşak, 1 adet sim pazubend(kolluk), 18 miskal sagir altın kuşak, 1 adet zencir sîmli çavuş kuşağı, 1 adet kuşak kulağı, 1 adet çuka kolçak(kolluk), 5 adet uçkur ve 2 adet bürüncek don mevcuttur.

Giysiler kapsamında son olarak başlıklar yer almaktadır. Osmanlı'da başlıkların bazıları kişinin rütbesini temsilen kullanılmaktadır. Yusuf Paşa'nın başlıkları; 1 adet deli kalpağı, 1 adet diba serpuş, 3 adet darayi börk, 1 adet cedid destar ve 1 adet sade başlık olarak listelenmiştir. Yine aksesuar veya süs kabilinden 2 adet köhne nalin, 1 adet dülbend örtüsü, 2 adet yemeni parçası, 3 adet hurda incilü cezayir bornozu püskülü, 1 adet hurda incilü yağmurluk düğmesi, 2 adet simlice püskül, 15 adet sîm düğme ve hurda mercanlı püskül parçaları yer almaktadır.

Ev Eşyaları

Osmanlı'da ev eşyalarının çeşitliliği ve miktarı ailenin sosyal, ekonomik ve kültürel durumunu aksettirmektedir. Osmanlı evlerinde yer alan tavan, halı ve döşemeleri süslüdür. Odaların döşemesinde ağırlık merkezini sedir ve yer örtüleri oluşturur. Döşemeler zengin kumaş ve işlemelerle kaplanır, renkler de parlak ve alıcı cinsten olup yer örtüleri ile uyumlu olurdu.[43] Yusuf Paşa'nın ev eşyaları arasında seccadeler, minderler, yer örtüleri, havlu, perde, mendil, yasdık, yorgan, kilim döşek yüzleri yer almaktadır. Seccadeler nakışlı kumaştan imal edilmiş olup, birkaç tanesinin de Sakız'da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar; 1 adet suzeni seccade, 1 adet 12 mihraplı suzeni seccade, 2 adet Sakızkâri seccade, 1 adet köhne Sakız seccadesi, 1 adet beyaz çuka suzeni seccade, 1 adet çuka seccade, 1 adet mihraplı çuka seccade ve 1 adet 7 mihraplı çuka seccadedir.

Ev eşyaları arasında minder, minder örtüsü, yer örtüsü, yasdık, yasdık yüzü, döşek yüzü ve orta döşemeleri yer almaktadır. Ev eşyalarından minder üzerine serilen örtü olarak kullanılan *"mak'ad"*lar el boyamalı veya nakışlıdır. Bunlar arasında 2 adet köhne suzeni, 2 adet köhne yemeni, 1 adet yemeni, 1 adet sağır suzeni ve 1 adet Sakız suzeni minder örtüsüne karşılık sadece 3 adet sağir minder bulunmaktadır. Üzerine oturmak için 1 adet müstamel sehreng orta döşemesi, 2 adet hamam döşemesi, 1 adet köhne acem keçesi, 3 adet kaplan postu, 1 adet köhne

kilim dikkat çekmektedir. Paşa'nın ev eşyaları arasında yasdık ve yasdık yüzleri önemli bir yere sahiptir. Bunlar kadife, ipekli, kılabdanlı ve nakışlıdır. Muhallefat listesinde 2 adet kadife yasdık, 1 adet sehreng(ipekli) yasdık, 2 adet kılabdanlı ve 2 adet münakkaş yüz yasdığı, 4 adet köhne Bursa yasdığı ve 3 adet alaca merre yasdık mevcuttur. Bunlara ilaveten 5 adet yasdık kılıfı, 7 adet sade hatayi yasdık yüzü, 6 adet Acem sehrengi yasdık yüzü, 5 direm yasdıklık sehreng ve 1 adet döşek yüzü bulunmaktadır.

Yusuf Paşa'nın kapı ve pencerelerde güneşten, tozdan ve mahremiyet açısından kullandığı tahmin edilen perdeler ve sinekten korunmak için kullandığı cibinlik mevcuttur. Bunlar; 3 adet kırmızı ve 1 adet kadife kapı perdesi, 1 adet ana kapı perdesi, 1 adet sandal perde, 1 adet Sakızkari köhne perde, 2 adet Yemeni pencere perdesi, 1 adet sağir Mardin perdesi, 5 adet köhne tiftik perde yanında 1 adet çiçekli darayi cibinlik ve 1 adet yün sinekliktir. Bunlara ilaveten sıcaktan korunmak için 1 adet yeşim sabi yelpazesi ve 7 adet pervane mevcuttur.

Ev eşyaları kategorisinde işlemeli havlu ve peşkir çeşitleri çok fazladır. Bunların bir kısmı kullanım amacına göre isimlendirilmiştir. Söz konusu havlu ve peşkirler; 1 adet şerbet makramesi, ikisi kılabdanlı, biri sandal 4 adet kahve makramesi, 5 adet nakışlı makrame, 2 adet Kürdî makrame ve 1 adet siyah makrame, 1 çift havlu, 1 adet havlu peşkir, 1 adet köhne sofra ve peşkir, 1 adet Hama peşkiri, 2 adet peşkirden ibarettir. Bunlara 1 adet köhne bohça, 5 adet sağir müstamel diba bohça, 1 adet köhne Londra çuka koçu örtüsü, biri Londra menşeli olmak üzere 2 adet köhne çuka tahtırevan örtüsü ilave edilebilir.

Mutfak Eşyaları

Türk mutfak kültürünün temelini oluşturan Osmanlı yemek kültüründe sofra düzeni çok önemlidir. Özellikle bu dönemlerde yemek yapımı ve sonrasında ikramı sırasında kullanılan araç ve gereçler estetik ve çeşitlilik açısından oldukça zengin olduğu bilinmektedir.[44] Mutfakta kullanılan kaplar ise imal edildiği malzemeye göre metal, pişmiş toprak, cam ve ahşaptan üretilmiştir.[45] Yusuf Paşa'nın muhallefatında mutfak eşyası olarak çok fazla bir malzeme olmadığı yani sadelik söz konusu olduğunu söyleyebiliriz Zira bütün muhallefatı arasında 23 kalem mutfak eşyası yer almaktadır. Mevcut olanların çoğunluğu yemekte kullanılan tabak, tas, kase, sürahi, ibrik, sini, bardak

vb. eşyalardır. Mutfak eşyaları arasında gümüş ve çini olanlar mevcuttur. Bunlar içinde 15 kase olup, bunlardan 5 adedi fağfur, 9 adedi meksur(kırık) ve direkli fağfur ve 1 aded şise kase bulunmaktadır. Tabakların hepsi porselen olmakla birlikte bunların bir kısmının kırık olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar 10 adet sağir fağfur tabak ve 4 adet meksur fağfur tabak olarak zikredilmektedir. Yine biri yaldızı silinmiş, biri bakır olmak üzere 3 adet ibrik mevcuttur. Yemek pişirme ve ısıtma işlerinde kullanılan 6 adet cedid sahan ve 30 adet sağir ve kebir sahan kapağı yer almaktadır. Mutfak eşyası olarak bunlara ilave olarak 2'si kapaklı ve 5'i yaldızlı sağir tas, biri bakır olmak üzere 2 adet maşraba, 8 adet sağir tepsi, 1 adet sağir sini, 19 adet gümüş matara, 1 adet sırmalı bardak, 1 adet meksur kaşık, 1 adet meksur sürahi ve 2 adet gümüş fincan zarfı mevcuttur.

Kumaşlar

Osmanlı Devleti'nde padişahlar gönül almak ya da ödüllendirmek amacıyla her kademeden devlet adamına, saray görevlilerine, yabancı elçilere hil'atler giydirmesi veya onlara hediye olarak kumaşlar dağıtması İslami bir gelenek olmasının yanında kudret ve cömertliklerinin de önemli bir göstergesiydi. Başka ülke hükümdarlarına gönderilen veya onların ve Osmanlı devlet erkanının padişaha sundukları hediyeler arasında değerli kumaşlar ilk sıralarda olurdu.[46] İpekli, kadife, altın veya gümüş sırmalı lüks kumaşlar her zaman revaçta olan hediyelerdi. Gelen veya gönderilen hediyeler kişilerin statüsünü gösterirdi.[47] Osmanlı coğrafyasında imal edillen başlıca kumaş çeşitleri olarak pamuklu, ipekli, tiftik ve bunların karışımından olabildiği gibi bunların da kendi arasında kesme, dîbâ, hatâyî, atlas, alaca, çuha, kadife, çitari, futa, kutnu, kemhâ, serâser, zerbaft, canfes ve çatma gibi çok türleri bulunmaktaydı. Yine kumaşların bir kısmı imal edildiği yere göre isimlendirilirdi. Örneğin Londra, Şami, Acem gibi.[48]

Yusuf Paşa'nın kumaşları arasında kesmeleri önemli yer tutmaktadır. Bunların çoğunluğu çukadan imal edilmişti. Bunlar 3 adet Şâmî kesme, 1 adet siyah Şamî kesme, 1 adet siyah çuka sırmalı kesme, 1 adet köhne sırmalı çuka kesme, 1 adet köhne çuka kesme, 1 adet sırmalı çuka kesme ve 1 adet kırmızı çuka sırmalı kesmeden oluşmaktadır. Kumaş çeşitlerinden atlas miktarı ise zira olarak verilmiştir. Bunlar 20 zira kırmızı atlas, 2 adet atlas parçası ve 4 direm gulgunî atlastır. Yine

"çuka" olarak yer alanlar ise 3 zira köhne rengi çuka, 4 zira Londra yeşil çuka, 4 zira yeşil çuka ve 1 adet çiçekli sade çuka olarak listelenmiştir. Diğer bir kumaş çeşidi olan hatayi ise sade, acem ve çiçeklidir. Bunlar 1 adet sade hatâyi donluk, 1 adet çiçekli sade Hatâyi donluk, 1 adet sade Hatâyi Acem ve 1 adet sade Hatâyi Acem parçası olarak kayıtlıdır. Bunların dışında ise 2 top kırmızı kadife, 1 adet batavayi alaca, 1 adet alaca şemi, 1 adet kırmızı sof donluk, 1 adet sarı hâre donluk, 2 top Beç bürümcüki, 1 adet köhe darayi tuhti, 3 adet köhne elvan şal, 2 adet köhne şal ve 1 adet donluk şal yer almaktadır. Bunların dışında bir takım kumaş türleri parça olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasında 1 adet çekme kumaş parçası, 4 adet dibâ parçası, 4 adet boğasi parçası, 2 adet çuka parçası, 5 adet dimi diba parçası, 1 adet canfes darayi parçası, 2 adet kemhâ ve kaneviz parçası yer almaktadır.

Süs Eşyaları ve Mücevherat

Osmanlı devlet adamlarının muhallefatına baktığımız zaman çok sayıda mücevher eşya karşımıza çıkar. Burada para biriktirme yanında mücehver biriktirme de güç simgesi olarak değerlendirilebilir.[49] Bunun yanında bir yatırım türü ve statü sembolü de olduğu realitedir. Osmanlı'da devlet adamlarının terekelerinde farklı taş ve madenlerden yapılmış saat, yüzük ve bilezik yer almaktadır.[50] Yusuf Paşa'ya ait muhtemelen mücevherat ve asksesuar olarak kullandığı bir miktar kıymetli eşya vardır. Bunlar arasında elmas, inci, yakut ve zümrüd çok değerli olmakla birlikte elmasın hurda olması değerini düşürmektedir. İşte bu kıymetli mücevherat arasında 195 adet hurda elmas, 100 direm adet bozuntu ateş incisi, 76 karat tahta zümrüt, macunluk zümrüd hurdası, 23 direm macunluk hurda lal, zümrüd, yakut, 262 miskal macunluk inci ve 10 miskal altın sağir sikke bulunmaktadır. Paşa'ya ait süs eşyası olarak 1 adet balık dişi yüzük, 2 adet gümüş akrepli saat, 1 adet altışar ayaklı inci küpe, 1 adet sekizer ayaklı haresi yakut inci küpe, 1 adet hurda incilü tepelik, 1 adet yemeni akik vardır. Ayrıca 1 adet hurda dörder piruze ve yakutlu rahat ve 135 direm öd bu kapsamda değerlendirilebililir.

Diğer Eşyalar:

Yusuf Paşa'nın yukarıda zikredilen terekelerin haricinde kendi kategorisinde fazla yekün teşkil etmeyen bazı eşyalar da mevcuttur. Bun-

ların başında çadır kumaşları gelmektedir. Bu minvalde 4'ü yaldızlı 6 sayeban topu, 4 adet köhne zokak, oba ve muşamba vardır. Yazı amacıyla birer adet mukavva ve sedefli divit kaydedilmiştir. Bunların dışında 1 adet meksûr dürbün, 3 adet tuğ, 10 adet zurna, 9 adet zil, 1 adet mere(tasma) parçası ve 6 adet badizehir parçaları muhallefatı arasındadır.

Sonuç

Trabzon Valisi Boşnak Yusuf Paşa'nın hayatını Osmanlı dönemi kroniklerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla Bosna'dan devşirme sistemi ile getirilmiş ve enderuna dahil edilmiştir. Burada iyi bir eğitim aldıktan sonra Hazine-i Hümayun Kethüdalığı ve Büyük Mirahurluk görevlerini deruhte etmiştir. Yusuf Paşa, tahminlerimize göre genç yaşta Adana valisi olmuş, buranın mukataa gelirleri iltizam usulü ile kendisine verilmiştir. Paşa, Adana'da fazla görev yapmadan Trabzon valisi olarak tayin edilmiş ve bir yıl kadar burada vazife yaptıktan sonra genç yaşta eceli ile vefat etmiştir.

Osmanlı devlet adamlarının görevden alınması ve ayrılması durumunda malları müsadere edilirdi. Yusuf Paşa'nın da ölümü ile gerek İstanbul İshak Paşa Mahallesindeki evinde ve gerekse Trabzon'da yanında bulunan eşyaları müsadereye konu olmuştur. Yusuf Paşa'nın eşya ve nakitleri tahrir ve tespitten sonra müzayede ile satışı yapılmıştır. Yapılan satıştan elde edilen 10.151 kuruşluk gelir analiz edildiğinde Paşa'nın önemli bir maddi varlığının henüz oluşmadığı görülecektir. Bunun sebebi olarak taşra görevine henüz yeni başlaması ve genç yaşta vefat etmesi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim söz konusu meblağ Paşa'nın bazı kimselere ve Adana mukataatından dolayı devlete olan borçlarını ödemeye kafi gelmemiştir. Bu durumda muhallefatından elde edilen gelirin bir kısmı ile şahıslara olan borcun belirli bir oranı, diğer kalanı ile devlete olan borçlarının ancak bir miktarı ödenebilmiştir. Sonuç itibariyle Trabzon Valisi Boşnak Yusuf Paşa'nın vefatı ile geride bıraktığı muhallefatı servetinin gayet sade ve mütevazi olduğunu bize göstermektedir.

EK

(Trabzon Valisi Yusuf Paşa'nın Muhallefatı- D.BŞM.MHF.11)

Sâbıkâ Adana vâlisi olup Trabzon Vâlisi iken intikâl-i dâr-ı bekâ iden merhûm Yusûf Paşa'nın Adana mukata'atı malından mîrîye zimmetinde zuhûr eden deyni içün terekesi kabz olunmak bâbında sâdır olan fermân-ı alişân mûcebince Mahmiye-i İstanbul'da İshâk Paşa mahallesinde menzilinde mevcûd olup taraf-ı miriyye kabz ve halâ başmuhâsebeci olan omreten erbâbu'l-ızzi ve'l-ikbâl zîde ashâbı'l-mecd ve'l-ikbâl es-seyyid Abdülkerim Efendi Hazretleri ve ser-gulâm-ı bâkî olan omretü'l-emâcid ve'l-a'yân Mustafa Ağa ma'rifetiyle sûk-ı sultânîde ba'de'l-müzâyede bey' olunan terekesidir ki zikr olunur. Fi'l-yevmü's-sâbi' aşere Zilhicce ve sitte aşera ve mi'ete ve elf(17 Z. 1106/12 Nisan 1705).

S.No	Eşya Adı	Miktarı	Fiyat(Akçe)
1	Sûzenî seccâde	1	3.000
2	Köhne sûzenî mak'ad	2	6.150
3	Oniki mihrâblı sûzenî seccâde	1	15.000
4	Sakızkârî seccâde	2	50.000
5	Sîm pullu kuskun	1	500
6	Bakır maşraba	1	550
7	Sağîr ve kebîr sahan kapağı	28	1.515
8	Müsta'mel sehreng orta döşemesi	3	24.000
9	Merre döşek yüzü	1	600
10	Sağîr müsta'mel dibâ boğça	5	2.000
11	Peştamal	2 çift	1.300
12	Cedîd sağîr sahan	6	805
13	Sağîr yaldızlı tas	5	550
14	Sağîr tepsi	8	400
15	Kapaklı tas	2	350
16	Def'a sahan kapağı	2	100
17	Köhne yemenî mak'ad	2	250
18	Köhne nalin	2	370
19	Köhne Londra çuka koçu örtüsü	1	1.820
20	Köhne acem keçesi	1	5.100
21	Def'a maşraba	1	300

22	Sağîr sini	1	500
23	Sedefkârî beştahta	1	2.000
24	Çiçekli dârâyî cibinlik	1	8.500
25	Sağir sûzenî mak'ad	1	500
26	Kadife yasdık	2	1.100
27	Sehreng yasdık	1	310
28	Al çuka kapu perdesi	2	2.520
29	Kadife kapu perdesi	1	1.550
30	Yasdıklık sehreng	5 direm	1.650
31	Hamam gömleği, döşeme havlu	3+1 çift+2 adet	1.610
32	Çekme kumaş parçası	1	550
33	Dibâ parçası	3	450
34	Sağir minder	3	1.250
35	Gılaf-ı yasdık	5	650
36	Kebîr acem kaliçesi	1	26.000
	Cem'an		163.800

Paşa-yı müşârun ileyhin hîn-ı fevtinde yanında Trabzon'da mevcûd olup dergâh-ı alî kapucubaşılarından umdetü'l-a'yân Ali Ağa yediyle gelüp bey' olunan terekesidir ki ber-vech-i atî zikr olunur.

S.No	Eşya Adı	Miktarı	Fiyat(Akçe)
1	Kırmızı kadife	1	800
2	Sîm matara	19 adetx267 direm	5.073
3	Yeniçeri keçesi me'a sîm yünlük	2	7.750
4	Yaldızlı bakır gaddâre	1	810
5	Damgasız sîm kılıç	1	1.400
6	Def'a sîm kılıç	1	1.300
7	Damgasız sîm gaddâre	1	1.910
8	Def' sîm gaddâre	1	1.550
9	Köhne beyaz dilkü nimten	1	610
10	Köhne Sakız seccâdesi	1	500
11	Beyaz çuka sûzenî seccâde	1	2.200
12	Def'a sîm gaddâre	1	1.200
13	Mihrâblı çuka seccâde	1	2.005

14	Sandal perde	1	350
15	Yaldızı silinmiş leğen ibrik	1	610
16	Yapılmamış zerdevâ	25	2.020
17	Bakır leğen ibrik	1	370
18	Çuka kolçak	1	120
19	Deli kalpağı	1	125
20	Kuşak kulağı	2	760
21	Köhne darâyi tuhti	6	150
22	Gaytan	5…	120
23	Mercan kökü		85
24	Fağfûr kâse	4	310
25	Meksûr fağfur tabak	4	120
26	Köhne boğça	1	240
27	Köhne hıl'at	5	2.000
28	Köhne çuka tahtırevan örtüsü	1	2.000
29	Şâmî kesme	1	2.950
30	Damgasız topuz	5	10.410
31	Sîm haydârî raht	1	2.500
32	Sîm sâde çerkesî kısrak rahtı	1	1.310
33	Def'a kısrak rahtı	3	6.105
34	Kemayâr çerkesî rahtı	1	1.400
35	Mısrî kemer raht	1	7.350
36	Sîm kemer raht	1	5.150
37	Sîm çapkun rahtı	1	4.500
38	Def'a sîm çapkun rahtı	1	6.050
39	Kemayâr haydârî raht	1	1.120
40	Def'a sîm kemer raht	2	11.400
41	Kemayâr sîm kemer raht	1	4.050
42	Sâde başlık	1	1.000
43	Sîm çavuş kuşağı	1	5.050
44	**Şâmî siyah kesme**	1	1.050
45	Sırmalı bardak	1	100
46	Sîm şatır kuşağı me'a hançer	4	58.100
47	Def'a sîm şatır kuşağı	2	25.550
48	Kemayâr sîm hevan	7x253 direm	1.771

49	Sağîr sîm kılâbdân	1	375
50	Kaplan postu	3	1.130
51	Kemân hokka	15	2.070
52	Kemân-ı Mısır	2	600
53	Köhne kubur me'a ser	3	722
54	Kaba vezne ve silâh	4	4.200
55	Kemayâr sîmli sağîr vezne	3	1.010
56	Hacı Mustafa kârî tüfenk	1	6.000
57	Usta Velikârî tüfenk	1	1.990
58	Tîrkeş siperkeş	3	205
59	Tîr deste	14	1.300
60	Cezâyir tüfenki biri meksûr	4	16.200
61	Fağfûr kılabdân buhurdân	1	1.500
62	Çiçekli sâye çuka	5 direm	2.000
63	Havlu peşkir	1	320
64	Köhne sofra ve peşkir	1	200
65	Semûr kapak	2	3.200
66	Semûr parçası	2	1.000
67	Alaca şemi(yazma)	1	800
68	Batavayi alaca	1	800
69	Kahve makramesi	1	450
70	Uçkur	5	500
71	Büründcek don, gömlek	2+1	385
72	Hamam döşemesi	2	310
73	Havlu	1 çift	100
74	Münakkaş makrame	5	150
75	Kılabdanlı yüz yasdığı	2	700
76	Münakkaş yüz yasdığı	2	215
77	Dülbend örtüsü	1	700
78	Kumaş parçaları		500
79	Boğası parçası	2	350
80	Müsta'mel şâl kuşak	2	2.005
81	Köhne elvân şâl	3	3.510
82	Keremsûd parçası	2	820
83	Cedîd destar	1	1.400

84	Beç bürümcükî	2 top	405
85	Zerdevâ parçası	2	705
86	Dibdik saçağı	4	700
87	Def'a şâl	1	1.200
88	Şâl donluk	1	2.005
89	Köhne şâl	1	750
90	Kılabdanlı sandal kahve makramesi	1	500
91	Sandal dülbend örtüsü	1	560
92	Üstlük	4	2.600
93	Kürdî makrame	2	220
94	Çatkı	2	910
95	Dibâ serpûş	1	100
96	Siyah makrame	1	105
97	Kılabdanlı dülbend örtüsü	2	1.025
98	**Çuka seccâde**	1	500
99	Çuka parçası	2	200
100	Muhattem kuşak	1	850
101	Hama peşkiri	1	500
102	Köhne zırh şalı	1	305
103	Kahve makramesi	1	305
104	Kırmızı sof donluk	1	1.040
105	Kırmızı sof ferâce	1	1.600
106	Def'a zırh şalı	2	1.410
107	Köhne dibâ bohça	2	400
108	Dibâ parçası	1	400
109	Canfes darâyî parçası		800
110	Sâde Hatâyî Acem parçası	1	850
111	Sâde Hatâyî donluk	1	1.010
112	Çiçekli sâde Hatâyî donluk	1	1.100
113	Kemhâ ve kaneviz parçası	2	1.100
114	Halep raht şeriti ve tahta	10	4.900
115	Sağir sadefli çekmece	1	600
116	Sedefli devât	1	200
117	Hama ihramı	1	910
118	Kırmızı atlas parçası	2	1.580

119	Def'a kırmızı atlas	8 zira	1.300
120	Sarı hâre donluk	1	1.200
121	Def'a kırmızı atlas	12 zira	1.500
122	Tapkur dizgin	2+2	300
123	Dimi dibâ parçası	5	2.910
124	Sâde Hatâyî Acem	1	700
125	Def'a zırh şalı	2	800
126	Mere parçası(tasma)	1	105
127	Köhne rengi çuka	3 zira	815
128	Londra yeşil çuka	4 zira	1.050
129	Def'a yeşil çuka	4 zira	1.500
130	Köhne kapsız nafe kürk	1	1.200
131	Köhne boğça ve peşkir	1+1	600
132	Balık dişi zehgîr	1	260
133	Sîm akreb saat	2	3.320
134	Mukavva devât	1	600
135	Yaldızlı sayebân topu	4	1.450
136	Sîm alem	201 diremx20 akçe	4.300
137	Gulgûnî atlas	4 direm	400
138	Yemeni parçası	2	400
139	Kılabdanlı kahve makramesi	1	400
140	Şerbet makramesi	1	220
141	Sof ferâce	1	2.150
142	Köhne çuka biniş	1	405
143	Köhne kırmızı kontuş	1	1.000
144	Kaneviz kerrâke	1	2.250
145	Darâyî börk	3	710
146	Köhne şâl nimten nâfe	1	1.215
147	Boğasi kakum nimten	1	1.410
148	Sof kaplı semur parçası kürk	1	26.600
149	Sincab nimten	1	1.405
150	Köhne mor sof kakum serhaddî	1	4.050
151	Atlas çintiyân	1	200
152	Peşkir	1	550
153	Meksür şeşe/şişe kaşık	1	100

154	Damgasız palan ve reşme	10	10.940
155	Damgalı sîm reşme	2	2.400
156	Def'a sîm reşme	1x80 diremx24	1.920
157	Def'a sîm rişme	1	1.900
158	Sîm fincan zarfı	2	570
159	Sîm pazubend	1	260
160	Hurda incilü cezayir bornozu püskülü	3	2.500
161	Mercan tesbih	1	310
162	Hurda incilü yağmurluk düğmesi ve sîmlice püskül	1+2	1.150
163	Sîm düğme	15	610
164	Sîm zencirli sıırçalı vezne silahı bendi		1.110
165	Nâtamâm kılıç bendi	6 parça	910
166	Hurda mercanlı püskül parçaları		250
167	Sedefli zer-nişâneli kılıç bendi parçası	19	1.450
168	Boynuz parçası	1	70
169	Hurda pirüzeli sîm yancık yaftesi	50	4.800
170	Nâ-tamam sîm kılıç bendi	1	250
171	Meksûr dürbün	1	80
172	Sîm raht	1	2.200
173	Sîm enselik	1	1.200
174	Köhne Bursa yasdığı	4	2.400
175	Alaca merre yasdık	3	500
176	Yemenî pencere perdesi	2	110
177	Hil'at	2	4.000
178	Köhne hilat	1	300
179	Yemeni mak'ad	2	405
180	Saybâne topu	2	150
181	Sade hatayi yasdık yüzü	7	1.305
182	Acem sehrengi yasdık yüzü	6	4.300
183	Def'a kırmızı kadife	1 top	1.000
184	Sağîr Mardin perdesi	1	1.550
185	Köhne sakız mak'adı	1	950
186	Yedi mihrablı çuka seccade	1	3.500
187	Şâmî kesme	1	4.600

188	Sakızkârî köhne perde	1	1.005
189	Sakız kaması köhne tırak	1	5.000
190	Al çuka kapu perdesi	1	1.500
191	Köhne Londra çuka tahterevan örtüsü	1	900
192	Siyah çuka sırmalı kesme	1	5.300
193	Al çuka sırmalı kesme	1	10.100
194	Köhe çuka kesme	1	2.400
195	Def'a sırmalı çuka kesme	2	11.500
196	Şamî kesme	1	3.800
197	Köhne sırmalı çuka kesme	1	3.600
198	Yeşil çuka samur kürk	1	41.000
199	Kırmızı çuka samur kürk	1	120.000
200	Kırmızı kontuş samur kafası kürk	1	60.000
201	Altın hançer ve bıçak	1+1	30.000
202	Sağir altın bıçak	1	2.140
203	Sîm kılıç	1	2.000
204	Sîm gaddâre	3	2.250
205	Def'a sîm gaddâre	1	2.000
206	Kemer bendli sîm şatır gaddâresi	6	33.500
207	Def'a sîm gaddâre	2	3.105
208	Kemayar sîm bendli şatır gaddaresi	2	8.250
209	Def'a şatır gaddâresi	2	10.600
210	Yaldızlı rikab	2 çift	2.555
211	Köhne tiftik perde	5	710
212	Yün sineklik	1	200
213	Sim rikab	550 diremx21	11.550
214	Defa sîm rikab	522 diremx21	10.962
215	Defa sîm rikab	612 diremx21	13.486
216	Damgaız sim rikab	605 diremx19,5	11.800
217	**Şise kâse**	1	110
218	Meksûr ve direkli fağfur kâse	9	820
219	Def'a fağfur kâse	1	400
220	Sağir fağfur tabak	10	410
221	Gem	27	910
222	Meksûr sürahi	1	60

223	Tablbaz	1	340
224	Sîm kabzalı hışt	6	3.650
225	Zencir ser sîmli çavuş kuşağı	1	1.950
226	Kara raht	1	120
227	Sîmli kadife eğer	1	7.500
228	Def'a sîmli kadife eğer	1	8.250
229	Sîm bolca köhne çuka eğer	1	725
230	Ana kapı perdesi	1	250
231	Köhne Londra semer örtüsü	4	400
232	Tuğ	3	1.200
233	İhram praveşte	1	140
234	Köhne yemeni yorgan	2	305
235	Köhne kilim	1	150
236	Leğen ibrik	1	560
237	Surna boru ziln 1 çift	10+9	1.500
238	Sağir altın kuşak	18 miskalx231 akçe	5.958
239	Hanelice pervâne	7	2.100
240	Altın sağir sikke	10 miskalx320 akçe	3.200
241	Hurda dört piruze ve dört yakutlu raht	1	2.600
242	Tahta zümrüd	76 karatx2 adet	10.000
243	Sekizer ayaklı haresi yakut inci küpe	1	4.000
244	Altışar ayaklı inci küpe	1	3.000
245	Hurda elmas	195	50.000
246	Macunluk hurda lal ve zümrüd ve yakut	23 direm	10.300
247	Akik yemeni	12	205
248	Badzehir parçaları	6	420
249	Defa macunluk zümrüd hurdası		12.000
250	Ham ud/üd/	135 direm	1.500
251	Yeşim yelpaze sabi	1	2.000
252	Billur hançer kabzası	1	200
253	Macunluk inci	262 miskal x200 akçe	4.300
254	Hurda incilü depelik	1	500
255	Bozuntu ateş/İş incisi	100 direm	25.100
256	Bogasi parçası	2	280

257	Köhe zokak ve oba ve muşamma‘	4	5.000
258	Gürciye hasta cariye semeni	2	7.200
259	Doru at	1	8.200
260	Kırat	1	3.050
261	Al at	1	2.500
262	Lağır al at	1	1.000
263	Terceme-i Kimya-yı Sa‘âdet	1	1.510
264	Risale-i Birgili Terceme-i Hısn-ı Hasin ve Süheyli	1+1+1	400
265	Eyyühel veled Kasîde-i Bürde Gülşen-i Raz Zahire’l-Mülük	1	420
266	Zübdetü’l-Nesâyih	1	150
267	Gülistan	1	250
268	Nısf-ı Birgi Tefsir-i Cevahirü’l-Esnaf	1	1.030
269	Evrâd-ı Şerîf	1	250
270	Mushaf-ı Şerîf	1	3.600
271	Mushaf-ı Şerîf bâ-hatt-ı Yakut-ı el Musta‘simi	1	10.100
272	Defa Mushaf-ı Şerif bâ-Hatt-ı Şeyh	1	32.000

Yekûn 1.054.387

Yekûn 1.218.187(Yalnız on iki yük on sekiz bin yüz seksen yedi akçedir)

Minhâ el-ihracât

Dellâliye ve münâdî ücreti	Harc-ı Defter	Kâtibe	Ücret-i kâtib-i mirî	Ücret-i dükkân	Hammâliye ve ücret-i vezzân
18.480	12.480	6.240	12.480	4.500	4.000

Yekûn ihracât 58.180

Sahha’l-bâkî 1.160.057 (Yalnız onbir yük altmış bin yedi akçedir).

Hurire be-ma‘rifet-i men tevessekâ bihî el fakîri ileyhi süphânehû ve te‘âlâ.

Feyzullah el-kassâm-ı askerî bi-medîneti Kostantiniyyetü’l-mahmiyye gufire lehû.

Dipnotlar

1 Tahsin Özcan, "Muhallefat", *TDVİA*, XXX, İstanbul 2005, s. 406.

2 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1988, s. 564-565.

3 Cengiz Tomar, "Müsadere", *TDVİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 65.

4 Tuncay Öğün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", Ed. Güler Eren, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, VI, Ankara 1999, s. 371.

5 Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 49(Ağustos 1987), s. 97-102.

6 Hasan Yüksel, "Vakıf-Müsadere İlişkisi(Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul 1992, s. 401-403.

7 Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (Aralık 2007), s. 149-152.

8 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6(1966), s. 2-3.

9 Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmanlı*, V, Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1695.

10 İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 315-318.

11 Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018, s. 585.

12 Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 644.

13 Erhan Afyoncu, "Mirahur", *TDVİA*, XXX, Ankara 2020, s. 142.

14 Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid (1071-1114/1660-1703)*, I, Haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 621; Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, s. 684; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 191.

15 Râşid Mehmed Efendi, Târih, II, s. 639; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 777.

16 İ.Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi,* Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 82-84.

17 Râşid Mehmed Efendi, *Târih*, II, s.711; Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme, s. 802.

18 Fatih Çiçek, *XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2020, s. 21.

19 Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 822.

20 D.BŞM.MHF.d. s. 2(8 Z.1116/3 Nisan 1705).

21 D.BŞM.MHF.d. s. 3(17 Z.1106/12 Nisan 1705).

22 "paşa-i merkûm bu kullarına verdikleri bir kat oda döşememizi benimdir deyü ağlayup feryâd eylediklerinde kat'a merhamet etmeyüp mirî için yazılup bu kullarına zaman-ı sa'adetimizde küllî gadr ve hayf olmağla bu kulları kuru hasr üzerinde kalmak lâyık-ı devlet olmayup...", D.BŞM. MHF. nr. 11/04.

23 Osmanlı'da mukataalar üç yöntemle işletilirdi. Bunlar iltizam, emanet ve malikanedir. Bazen bir eyaletin tüm mukataaları eyaletin valisi tarafından iltizama alınabilirdi. Adana eyaleti gibi. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıl),* Kitabevi, İstanbul 2003, s. 128; MAD.3141, s. 260(24 R.1117/15 Ağustos 1705).

24 Temel Öztürk, "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı(1728-30)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* 18(2008), s. 12-14.

25 İsmail. E.Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 408-414.

26 Özer Soysal, "Osmanlı'da Neler Okundu, 'Kütüphane Kurumu' Nasıl Algılandı? Kurumlaşan 'Gelenek' Yoksa 'Kütüphane' Kültürü müydü?", *A.Ü. DTCFD,* 50,2(2010), s. 166.

27 Fatih'in hususi kütüphanesi için eserler istinsah etmiş, II.Bayezid ve Yavuz Sultan Selim döneminin ünlü hattatlarındandır. İslam dünyasında Şeyh Hamdullah ekolü olarak hakim bir hat mektebi olarak devam etmiştir. 1430'da Amasya'da doğmuş ve 1520 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Muhiddin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2010, s. 118-131.

28 Asıl adı Ebu'l-Mecd Cemâleddin Yâkût b. Abdullah El-Müsta'sımî er-Rûmî olup, Amasyalı Türk veya Rum asıllı olduğunu ileri sürenler olduğu gibi Habeşî de olduğu rivayet edilir. Geçmiş dönemin hattatlarının birikimlerini çok iyi değerlendirmiş, gelecekteki ekollere zemin hazırlamış, uslûp sahibi, dahi bir sanatkardır. Bağdat'ta Halife Musta'sım'ın sarayında özel olarak yetiştirilmiştir. 1298 yılında vefat etmiştir. Serin, Hat Sanatı, s. 77-78.

29 Kitabın asıl adı Vasiyyetnâme olup Osmanlı toplumunda en yaygın olarak okunan ilmihal kitabıdır. Bilgin Aydın-İsmail E. Erünsal, "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu kitaplar (XVIII.-XX.Yüzyıllar)", *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,* Ed. İsmail E.Erünsal, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 196.

30 T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 43-44.

31 Gaddare hem kılıç hem de pala türünde bir silahtır. Erdem Saka, *Sultanın Silahları (1520-1566)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansütü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 2021, s. 153.

32 Emine Dingeç, *Osmanlı Sarayında At*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2020, s. 12.

33 Şükrü Elçin, "Türklerde Atın Armağan Olması", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Türkiye Jokey Kulubü, İstanbul 1995, s. 161-162.

34 Yusuf Halaçoğlu, "İslami Devirde At", *TDVİA*, IV, İstanbul 1991, s. 30.

35 Raht, atın göğsüne takılan süs eşyasıdır. Başlık, şaşak, alın, boğaz, sîne-bend(göğüs) ve göbek kayışı rahtı oluşturan unsurlardır. Raht ve başlık at binit takımının önemli öğesi olup genelde metaldir. Çoğunluğu gümüşten mürekkeptir. Emine Dingeç, "18.Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:12, XX, 2011/1, s. 12.

36 At başlığının, atın burnunun üstünden dolaştırılan zinciri. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 569.

37 Ata binmeye yarayan ayaklık. Ata binildiğinde ayakları koymak için eyerin iki tarafına kayışla asılan, istenildiğinde uzatıp kısaltılabilen tabanı düz madeni halkaya üzengi denir. Fatih Özdemir, 17.Yüzyılda Osmanlı Devletinde Istabl-ı âmire (Has Ahûr) Teşkilâtı, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2021, s. 349.

38 Çapan, yelüp, koşucu, açık hızlı giden bir at türü hakkında kullanılan tabirdir. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, s. 325.

39 Farsça bir kelime olup binek hayvanı semeri anlamına gelir. Palan eğer veya semeri at, katır veya eşeğe bağlayan deriden yapılmış bir nevi kemerdir. Semer veya eğerin düşmemesini sağlar. Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, s. 539.

40 Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IV, (Böl. Ed.Arif Bilgin), İstanbul 2015, s. 230-231.

41 Filiz Karaca, "Kürk", *TDVİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 568-569.

42 Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü, I, s. 833.

43 Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi, Osmanlı Dönemi,* III, T.A.Ç. Vakfı, İstanbul 1984, s. 16.

44 Sevil, Bülbül-Aybüke Ceyhun Sezgin-Serpil Kara, "Osmanlı Mutfak Kültüründe Yemek Kapları: İznik Çok Renkli Seramik Örnekleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi,* V/8(2016), s. 2374.

45 Kamuran, Ak, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Yemek Kültüründe Seramik Yemek Kapları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2007, s. 21.

46 Özer Küpeli, "Revan Seferi'ne Götürülen Padişah Kıyafetleri", *Cihannüma*, II/2(Aralık 2016), s. 33-34.

47 Hedda Reindl-Kiel, "Osmanlı'da Hediye(16.-17.Yüzyıl)", *Hediye Kitabı*, Ed. Emne Gürsoy Naskali-Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 104-106.

48 Nurettin Yatman, *Türk Kumaşları*, Ankara Maarif Matbaası, Ankara 1945, s. 66-67; Nevbet Gürsu, "Kumaş", TDVİA, C.26, Ankara 2002, s. 369.

49 Gül İrepoğlu, *Osmanlı Saray Mücehveri*, Bilkent Kültür Girişimi Yayınları, İstanbul 2012, s. 52-54.

50 Ihan Gök, "Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler*, II, Ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2021, s. 489.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Başmuhasebe Muhallefat Kalemi (D.BŞM.MHF.), nr. 11.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Maliyeden Müdevver Defterler(MAD.), nr. 3141.

AFYONCU, Erhan, "Mirahur", *TDVİA*, XXX, Ankara, 2020, ss. 141-143.

AK, Kamuran, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Yemek Kültüründe Seramik Yemek Kapları,* Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2007.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara, 2000.

ARGIT, Betül İpşirli, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, IV, (Böl. Ed.Arif Bilgin), İstanbul, 2015, ss. 230-263.

AYDIN, B.-ERÜNSAL, İ.E., "Tereke Kayıtlarına Göre Osmanlı Medrese Talebelerinin Okuduğu kitaplar(XVIII.-XX.Yüzyıllar)", *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri,* Ed. İsmail E.Erünsal, Timaş, İstanbul, 2021, ss. 173-204.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri(1545-1659)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III/5-6(1966), ss. 1-479.

BÜLBÜL, S.,-SEZGİN, A.C.,-KARA, S.K.,"Osmanlı Mutfak Kültüründe Yemek Kapları: İznik Çok Renkli Seramik Örnekleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, V/8(2016), ss. 2373-2389.

ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII.Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003.

ÇİÇEK, Fatih, *XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehri (1700-1725),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2020.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat,* Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara, 1995.

DİNGEÇ, Emine, *Osmanlı Sarayında At,* Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2020.

....., "18.Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Yıl:12, XX, 2011/1, ss. 1-20.

ELÇİN, Şükrü, "Türklerde Atın Armağan Olması", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Türkiye Jokey Kulubü, İstanbul, 1995, ss. 159-164.

ELDEM, Sedat Hakkı, *Türk Evi, Osmanlı Dönemi*, III, T.A.Ç. Vakfı, İstanbul, 1984.

ERALP, T.Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar,* TTK, Ankara, 1993.

ERÜNSAL, İsmail. E., *Osmanlılarda Kitap Ticareti Sahaflar ve Kitapçılar,* Timaş, İstanbul 2021.

GÖK, İlhan, "Erzurum Valisi Kara Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Muhallefatı", *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler,* II, Ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan vd., Gece Kitaplığı, Ankara, 2021, ss. 461-510.

GÜRSU, Nevbet, "Kumaş", *TDVİA*, XXVI, Ankara, 2002, ss. 367-370.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "İslami Devirde At", *TDVİA*, IV, İstanbul, 1991, ss. 28-31.

İREPOĞLU, Gül, *Osmanlı Saray Mücehveri,* Bilkent Kültür Girişimi, İstanbul, 2012.

KARACA, Filiz, "Kürk", *TDVİA*, XXVI, Ankara, 2002, ss. 568-569.

KİEL, Hedda Reindl, "Osmanlı'da Hediye (16.-17.Yüzyıl)", *Hediye Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Aylin Koç, Kitabevi, İstanbul 2007, ss. 102-111.

KUNT, İ.Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1978.

KÜPELİ, Özer, "Revan Seferi'ne Götürülen Padişah Kıyafetleri", *Cihannüma*, II/2(Aralık 2016), ss. 33-74.

Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmanlı*, V, Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.

ÖĞÜN, Tuncay, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye, VI, Ankara, 1999, ss. 371-383.

ÖZCAN, Tahsin, "Muhallefat", *TDVİA*, XXX, İstanbul, 2005, ss. 405-406.

ÖZDEMİR, Fatih, *17. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Istabl-ı âmire (Has Ahûr) Teşkilâtı,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2021.

ÖZTÜRK, Temel, "Trabzon Valisi Vezir Abdurrahman Paşa'nın Muhallefatı(1728-30)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,* 18(2008), ss. 9-50.

PAKALIN, Mehmet Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, İstanbul, 1988.

Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid (1071-1114/1660-1703)*, I, Haz. Abdülkadir Özcan vd., Klasik, İstanbul, 2013.

SAKA, Erdem, *Sultanın Silahları (1520-1566)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansütü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun, 2021.

SERİN, Muhiddin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, Kubbealtı, İstanbul, 2010.

Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme, İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721),* Haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

SOYSAL, Özer, "Osmanlı'da Neler Okundu, 'Kütüphane Kurumu' Nasıl Algılandı? Kurumlaşan 'Gelenek' Yoksa 'Kütüphane' Kültürü müydü?", *DTCFD*, 50,2(2010), ss. 163-175.

TELCİ, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde 18.Yüzyılda Muhallefat ve Müsâdere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (Aralık 2007), ss. 145-166.

TOMAR, Cengiz, "Müsadere", *TDVİA*, XXXII, İstanbul, 2006, ss. 65-67.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı,* TTK, Ankara, 1988.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 49(Ağustos 1987), ss. 95-111.

....., *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* Paradigma, İstanbul, 2011.

YATMAN, Nurettin, *Türk Kumaşları*, Maarif Matbaası, Ankara, 1945.

YÜKSEL, Hasan, "Vakıf-Müsadere İlişkisi(Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı)", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul, 1992, ss. 399-424.

XVIII. Yüzyılın Başlarında Trabzonda Kölelik

Fatih ÇİÇEK
Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tarihsel Süreçte Kölelik

Kölelik, kavramsal olarak hürriyeti olmayan, başkasının mülkü olan esir anlamında kullanılmıştır.[1] Kölelik tarihte birçok toplum ve devlette sosyal katmanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.[2] Mezopotamya'da Sümer, Babil ve Asur devletlerinde kölelik yaygın olarak görülmüştür.[3] Batı medeniyetlerinden Eski Yunan'da köleliğin sistematik olarak var olduğu köle ticareti ve pazarları bulunmaktaydı.[4] Roma İmparatorluğunda ise kölelik daha çok iş gücünü oluşturan ve çiftliklerde istihdam edilen toplumsal sınıf olarak ortaya çıkmıştır.[5] Semavi dinlerin kutsal kitaplarından Tevrat ve İncil'de köleliğe kaynaklık eden temeller hakkında bilgiler bulunması ve kölelerin toplumsal statülerinden bahsedilmiştir.[6]

İslam'ın gelişinden önce Arap Cahiliye döneminde köleler toplumun vazgeçilmez bir parçası olup, iş gücü olarak kullanılmalarının yanında alımı satımı yapılan mal statüsünde işlem görmüşlerdir.[7] Bu dönemde köleler kabileler arası savaşlarda elde edilen esirlerin ganimet malı sayılmasında dolayı bu esirler belli bir diyet karşılığında serbest kalabilmişleredir. İslam'dan önce Araplarda köleliğin kaynağı daha çok savaşlarda elde edilen esirler, zinâ ve adam öldürme gibi suçlar karşılığında hürriyeti kaybetme ayrıca ailelerin çocuklarını satması gibi unsurlarla ortaya çıkmıştır.[8]

İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik

İslâm'ın ortaya çıktığı zamanlarda hem Mekke toplumunda hem de çağdaşı olan devletlerde köleliğin rutin bir ticarî ve sosyal bir durum olması, köleliğin İslâm tarafından ilk etapta doğrudan kaldırılmasını zorlaştırmıştır. Bundan dolayı köleliğin kaldırılması süreci aşamalı olarak yapılmaya çalışılmıştır. İslâm dini köleliği tedricî olarak azaltmada belli yöntemler takip etmiştir. Bu doğrultuda İslam hukuku, köleliğin kaldırılması için Allah rızasını kazanmak ya da büyük günahların kefaretine karşılık olarak köle azad etmeyi teşvik etmiştir.[9] İslam hukukunda ayet ve hadisler doğrultusunda Müslümanlara kölelerine insani muamelede bulunmaları tavsiyesinde bulunulmuştur.[10]

İslâm hukukunda kölelerin hukuk karşısında durumları mütekavvim mal ve fiili ehliyet açısından ele alınmaktadır. Eşya hukuku açısından köleler; alım, satım, kira, miras, hibe ve vasiyet gibi hukuki alanlarda eşya muamelesi görmüştür.[11] İslâm ceza hukukunda ise köleler suç işledikleri zaman hür bir kimseye verilen cezanın yarı oranında bir ceza ile cezalandırılır.[12] Bu doğrultuda İslâm hukukunda kölenin fiilî ehliyeti mezhep âlimlerinin çoğunluğuna göre sınırlıdır.[13]

Osmanlı Devleti'nde ise köleler savaş esirleri dışında Afrika, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey bölgelerinden getirilip köle pazarlarında satılmıştır.[14] Fatih döneminden sonra hızla artan seferler neticesinde ele geçirilen savaş esirleri tarım sektöründe istihdam edilerek devlet nezdinde ortakçı kul adı verilmek suretiyle yeni bir sınıf oluşturulmuştur.[15]

Osmanlı Devleti'nde köle ticareti yapılmakla birlikte bu ticaretin yapıldığı en önemli merkezler İstanbul, Kefe, Bursa, Şam, Konya, Erzurum, Belgrad ve Sofya olarak karşımıza çıkmaktadır.[16] Osmanlı Devleti'nde köleler XV. ve XVI. yüzyıllarda daha çok Habeşistan bölgesinden temin edilen zenci kölelerden oluşmuştur.[17] XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise zenci köleler haricinde Kafkaslardan ve Çerkezlerden de beyaz köle temin edilmiştir.[18] XVIII. yüzyılda Gürcü ve Çerkez kızlarını bizzat aileleri Osmanlı sarayına girmeleri için küçük yaşta köle olarak satmışlardır.[19] Osmanlı Devleti'nde köle ticareti yapan kişilere esir tüccarı denilmiştir. Esir tüccarları ellerindeki kölelerin daha iyi para etmesi için onlara nezaket kuralları, yeme içme usulleri ve el sanatları gibi yetenek gerektiren maharetler öğretirlerdi. Osmanlı Devleti'nde köle ticareti sıkı kurallara tâbi' olduğu için esir tüccarları belirlenmiş bu kurallar gereği, ellerindeki esirlere iyi davranmak zorundaydılar.[20]

XVIII. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Kölelik

Trabzon'da mahkeme kayıtlarında kölelikle ilgili olarak "abd, köle, memlûk, gulâm, câriye gibi ifadeler kullanılmıştır.[21] Bu kısımda belgelerden yapmış olduğumuz tasnife göre burada, kölelerin sosyal hayat içerisinde; maddî değerleri, istihdam edildikleri alanlar, hukuk dâhilindeki hakları, köle azad etme usulleri gibi hususlar verilmeye çalışılacaktır. Belgelerden yapmış olduğumuz tasnife göre Trabzon'da kölelik cinsiyet üzerinden verilecektir. Bu bağlamada kadın köleler ise cariye başlığı altında, erkek köleler köle başlığı altında verilecektir.

Cariyeler

Câriyeler, İslâm hukukunda kölenin kadın olanlarına verilen fıkhî bir terimdir.[22] Câriyeler Osmanlı Devleti'nde ev hizmetleri gibi alanlarda istihdam olunmuşlardır. İslâm hukukuna göre bir efendi cariyesi ile evlenebilmektedir. Cariyelerin köle bir erkekle evlenmeleri efendilerinin izni ile mümkündü. Doğacak çocuklar annenin efendisine ait olurdu.[23] Osmanlı Devleti'nde hür kadınlara ait cariyelere kadınların kocaları dokunamazdı.[24]

XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon'da cariyelik ile ilgili çeşitli hususlar belgelere şu şekilde yansımıştır.

Cariye Alım-Satımı

Cariye Satışında Yasal Süreç

Cariye ile Nikah Yapılması

Cariye Çocuklarının Hukuki Durumu

Cariyelere Nafaka Tayini

Azad Edilen Cariyenin Mirası

Cariyelerin Hibe Edilmesi

Müdebber Cariyelik

İlk olarak bir cariyenin nasıl alım satımının yapıldığına belge üzerinden bakalım. 10 Mart 1715 tarihli belgede, Câmi-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden zeamet tasarruf eden Hüseyin Ağa bin Mustafa Ağa mahkemeye gelerek Ahmed Beşe bin Mustafa ile cariye satış sözleşmesi yapmıştır. Hüseyin Ağa kendisine ait açık karakaşlı, Gürcü asıllı Müslüman olan Esma adlı cariyesini 150 kuruş bedel ile Ahmed'e satmıştır.[25] Trabzon'da cariyelerin sipariş üzerine satın alındığı da belgelere

yansımıştır. 30 Temmuz 1707 tarihli mahkeme kaydında, Saçlı Hoca Mahallesi'nde ikamet eden Şerife Hatice Hatun eşi Mustafa Beşe'den kendi adına Gürcistan'dan bir cariye satın almasını istemiştir. Gürcistan'a giden Mustafa Beşe 40 kuruş bedel mukabilinde kara çatık kaşlı, kara gözlü, sağ eli sakat olan, orta boylu ve Gürcü asıllı Kahraman adlı cariyeyi satın alarak Trabzon'a getirip eşine teslim etmiştir.[26]

Câriye alım satımında dikkat edilen hususlardan biri de cariyenin satışı yapılmadan önce iddet sürelerinin beklenip satışlarının bu şekilde yapılmasıdır. 17 Ocak 1714 tarihli belgede Çarşı Mahallesi'nde ikamet eden Ömer bin Sinan mahkemeye gelerek Rize Kazasında ikamet eden Mehmed Çelebi bin Hüseyin'e karşı dava açmıştır. Dava konusuna göre Ömer bin Sinan mahkeme tarihinden önce Mehmed Çelebi'den açık kaşlı, orta boylu, ela gözlü eşkale sahip Gürcü asıllı bir cariyeyi 80 kuruşa satın almıştır. Ömer bin Sinan'ın iddiasına göre Mehmed Çelebi cariyeyi iddet süresini beklemeden satmıştır. Mehmed Çelebi'ye bu husus sorulduğunda iddiaları doğrulamıştır. Mahkemede bu durumun kesinleşmesi sonrasında Ömer bin Sinan satın aldığı cariyeyi kızı Zeyneb'e hibe etmiştir.[27]

İslâm hukukunda cariye ile nikâh yapılmasına izin verildiği için bu tarz kayıtlar Trabzon mahkemesine yansımıştır. 11 Nisan 1702 tarihli belgede Saçlı Hoca Mahallesi'nde ikamet eden Elhac Şabân bin Rıdvan mahkemeye gelerek daha önce cariyesi olan Medine isimli kölesini azad ederek kendisine nikâhlamıştır.[28] Câriye ile nikâh kıymaya dair benzer bir başka kayıt şöyledir. 17 Kasım 1712 tarihinde Tabakhâne Mahallesi sakinlerinden Ayvaz Odabaşı bin Fazlullah hacca gitmeden önce Rus asıllı ve Müslüman olan câriyesi Ayşe bint-i Abdullah'ı azad etmiştir. Ayşe'yi azad ettikten sonra 15000 akçe mehr-i müeccel bedel ile kendisine nikâhlamıştır.[29]

İslâm hukukuna göre cariyelerin kız çocukları da cariye statüsünde olduğundan dolayı ölen kişinin cariyesinin çocukları var ise bunlar terekelere kaydedilmişlerdir. Trabzon mahkemesine yansıyan 21 Eylül 1712 tarihli belgeye göre Maçka Kazası'nda ikamet eden İlyas Beşe bin Mehmed Ali vefatı sonrasında terekesi yazılmış olup terekesi içinde bulunan Gürcü asıllı cariyesi Berişan ile onun küçük kızı câriye olarak kaydedilmiştir.[30]

Cariyelerin efendileri herhangi bir sebepten dolayı vilayet dışına gittikleri vakit geride kalan cariyelerine nafaka verilmiştir. 29 Aralık 1722 tarihli mahkeme kaydında Hacı Kasım Mahallesi'nde ikamet eden Ah-

med Beşe bin Mustafa Beşe şehir dışına (diyâr-ı aher) gitmiştir. Ahmed Beşe geride kalan eşi ve cariyesi için nafakaya dair bir şey bırakmamıştır. Ahmed Beşe'nin eşi ve cariyesi nafaka için mahkemeye başvurmuşlardır. Mahkeme Ahmed Beşe'nin üzerine borç yazılmak şartıyla her birine günlük 12 akçeden toplam 24 akçe ödenmesine hükmetmiştir.[31]

Hürriyetine kavuşan cariyeler evlendikleri görülmüştür. Evlenen cariyenin vefât etmesi hâlinde geride bıraktığı miraslarından önceden efendileri olan bireylerinde pay aldıkları görülmüştür. Bu hususta Trabzon mahkemesine yansıyan 1716 tarihli belgede Hoca Halil Mahallesi'nde ikamet eden Ayşe Hâtûn bint-i Hüseyin Ağa miras anlaşmazlığı ile ilgili olarak vekili Mehmed Ağa aracılığı ile mahkeme başvurmuştur. Ayşe Hâtûn daha önce Serendam bint-i Abdullah adlı cariyesini azad ederek 3500 akçe mehr-i müeccel karşılığı Osman bin Mikail ile evlendirmiştir. Bir müddet sonra Serendam'ın vefatı ile geride bıraktığı terekesinden Ayşe Hâtûn'a pay düşmüştür.[32]

XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon'da cariyeliğe dair hususlardan biri de cariyelerin hibe sözleşmelerine konu edilmesidir. Hibe hukuk dilinde, bir malın karşılıksız ya da belli bir bedel karşılığında başkasına temlikini ifade eden sözleşmedir.[33] Hukuken cariyeler eşya ve mâl statüsünde olduğundan dolayı hibeye konu edilmişlerdir. Bu hususta Trabzon mahkemesine yansıyan 28 Mart 1716 tarihli bir tereke anlaşmazlığı davasında Eksotha Mahallesi'nde ikamet eden sabık Alaybeyi Mustafa Ağa bin Osman Ağa bu tarihten 18 ay önce Belkıs adlı cariyesi ve onun çocukları Mehmed, Hatice ve Zeyneb ile birlikte tüm kölelerini büyük kızı Hava'ya hibe etmiştir .[34] Câriye hibesine dair 5 Ocak 1723 tarihli başka bir mahkeme kaydında ise Amasya Mahallesi'nde ikamet eden Mehmed Bey bin İsmail Bey eşinden almış olduğu 130 kuruşluk borcuna karşılık Gürcü asıllı Kahraman isimli cariyesini eşine hibe etmiştir.[35]

Trabzon'da cariyeliğe dair bir diğer hususta müdebber cariyeliktir. Müdebber cariyelik İslam hukuku terimi olarak bir kimsenin, kölesini kendi ölümüne bağlı olarak azad etmesi anlamında kullanılmıştır.[36] Câriyeler, efendileri tarafından hürriyetlerine kavuşturulduklarında efendilerinin ölümü sonrasında ölenin vârisleri ile cariyeler arasında bu azadlığı kabul etmeme noktasında ihtilâf yaşamışlardır. 22 Mart 1715 tarihli belgede Bâb-ı Pazar Mahallesi'nde ikamet eden sarı açık kaşlı, mavi gözlü, orta boylu, Rus asıllı, Müslüman olan Sadıka bint-i Abdullah mahkemeye gelerek Mahmud Ağa bin El-hâc Ahmed Ağa üzerine dava açmıştır. Câriye Sadıka verdiği ifadede kendisinin, Mahmud

Ağa'nın eşi Hatice bint-i Mustafa Ağa'nın cariyesi olduğunu söylemiştir. Efendisi Hatice ölmeden 1 yıl önce cariyesi Sadıka'yı şahitler huzurunda azad etmiştir. Hatice'nin vefatı sonrasında eşi Mahmud Ağa cariye Sadıka'yı bırakmamıştır. Mahkemede Mahmud Ağa'ya dava açan cariye Sadıka'nın iddiasını şahitler aracılığı ile ispat etmesi sonrasında hürriyetine kavuşmuştur.[37]

Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önemli bir limanı olmasından dolayı gerek yolculuk ve gerekse lojistik açısından imparatorluğun birçok bölgesinden buraya gelen kişilerin uğrak noktasıydı. 12 Kasım 1712 tarihli mahkeme kaydına göre İstanbul'da Sultân Odaları adlı mahalde Osman bin Mikail 24 Eylül'de vefat etmiştir. Osman vefat ettiği sırada yanında Gürcü asıllı hamile olan cariyesi Fatma vardır. Osman vefat etmeden önce Trabzon Kal'a Kule Mahallesi'nde ikamet eden Hüseyin Beşe'yi mâlına vasi tayin etmiştir. Hüseyin Beşe vefat eden Osman'ın cariyesi Fatma'yı yanına alarak Osman'ın Trabzon'da bulunan akrabası ve amcası diğer Osman'a teslim etmiştir.[38]

XVIII. yüzyılın başlarında cariye fiyatları[39]

Sıra	Tanım	Fiyat
1	Cariye Ayşe	130 Kuruş
2	Cariye Hanife	100 Kuruş
3	Cariye Esma	140 Kuruş
4	Cariye Belkıs	120 Kuruş
5	Cariye	50 Kuruş
6	Gürcü Benam Cariye	170 Kuruş
7	Gürcü Cariye	200 Kuruş
8	Cariye Belkıs	70 Kuruş
O	**Ortalama Cariye Fiyatı**	**122,5 Kuruş**

Köleler

XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon'da erkek kölelere dair hususlar belgelere yansıdığı kadarı ile şu başlıkları ihtiva etmiştir.

Kölenin Hukuki Statüsü

Köle Azad Etme Usulleri

- Müdebber Kölelik
- Mendub Kölelik

Kölelere Yapılan Hibeler

Azadlı Kölenin Satılması

Abık (Kaçak) Köleler

Sosyal Hayatta Köleler

Kölelere Karşı İşlenen Suçlar

Gayrimüslimlerde Kölelik

XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon'da erkek kölelere dair ilk olarak kölelerin hukuki statüsünü ele alalım. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi köleler mülkiyet yönüyle hukuki işlemlere konu olması açısından eşya gibidir; alınıp satılabilir, hibe edilebilir, kiralanabilir, miras ve vasiyete, müstakil veya müşterek mülkiyete konu olabilir. İslâm hukukunda köle mülkiyete dair hukukî işlemlere konu olması bakımından "eşya" olarak kabul edilmişse de hukukun diğer dalları bakımından köle eşya değil şahıstır. Köleler miras hukuku açısından eşya ve mâl statüsünde (mütekavvim) olduklarından dolayı vefat eden bireylerin terekeleri içerisinde yazılmışlardır. Örnek bir belge kaydına göre 28 Şubat 1717 tarihinde Gümüşhane madeni emini olan Ali Ağa'nın vefat etmesi sonrasında tahrir edilen terekesi içinde köleleri de yazılmıştır.[40] Mahkeme kayıtlarında kölelerin kimlik tanıma mahiyetinde eşkâlleri, milliyeti ve dinleri ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. 29 Ağustos 1713 tarihli Osman Reis'e ait tereke kaydındaki Şahin isimli kölesi için ela gözlü, kumral sakallı, orta boylu Gürcü asıllı ve Müslüman olduğu ifade edilmiştir.[41]

XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon'da köle azad etme usullerinden ilki müdebber köleliktir. Cariyelik kısmında da ifade ettiğimiz gibi İslam hukukunda müdebber kölelik bir kimsenin kölesini kendi ölümüne bağlı olarak azad etmesi anlamında kullanılmıştır. Müdebber kölelikte Efendi, kölesine "ben ölünce hürsün veya ardımdan azadlısın" derse köle müdebber köle olur.[42] Bu tür köle azadlık davalarındaki ihtilafın temel nedeni kölenin efendisine ait tereke içerisinde bir eşya ya da mâl statüsünde olmasındandır. Bundan dolayı terekenin vârisleri kölelerin mahkemelerde açmış olduğu bu tarz davalara genelde itiraz etmişlerdir. Bu duruma dair; 7 Ekim 1704 tarihli mahkeme kaydında İskender Paşa Mahallesi'nden Abacıoğlu Ahmed Ağa Bin Hasan Ağa vefat etmiştir. Ahmed Ağa'nın terekesi içerisinde Halil adlı bir kölesi bulunmaktadır. Köle Halil mahkemeye gelerek efendisi Ahmed Ağa'nın vârisi küçük oğlu Murtaza'nın vasisi Abdullah üzerine dava açmıştır. Dava konusuna göre köle Halil, efendisi Ahmed Ağa'nın bu tarihten yaklaşık

15 yıl önce şahitler huzurunda, vefat etmem hâlinde kölem Halil azad olacaktır diye ifade etmiştir. Vasi Abdullah bu iddiayı kabul etmeyerek köle Halil'den bu durumu doğrulayacak bir delil sunmasını talep etmiştir. Köle Halil, 15 yıl önce efendisi Ahmed Ağa'nın ölümünü müteakip azad olacağını beyan ettiği sırada o mecliste bulunan kişileri şahitlik için mahkemeye getirerek iddiasını ispatlamıştır.[43]

Trabzon mahkeme kayıtlarında köle azad etme usullerine dair bir diğer husus da mendûb köle azadlığıdır.[44] Bu tür köle azadlığında amaç sevap işlemek suretiyle Allah'ın rızası kazanmak olmuştur. Trabzon'da köle sahibi efendiler hac yolculuğuna ya da sefere çıkmadan önce kölelerini azad etmişlerdir. 9 Ekim 1713 tarihli mahkeme kaydında Trabzon'dan hacca gidecek olan Bektaş yolculuğa çıkmadan önce çocuk kölesi Süleyman'ı azad etmiştir.[45] Trabzon'da köle sahibi efendilerin bir sefere çıkmadan önce kölelerini azad ettikleri görülmüştür. 8 Nisan 1723 tarihinde Hasan Ağa Mescidi Şerîf Mahallesi'nde ikamet eden Mustafa Ağa bin Ahmed Varadin Seferi'ne gitmeden önce; açık karakaşlı, ela gözlü, kumral sakallı, orta boylu ve Rus asıllı kölesi Müslüman Şahbaz bin Abdullah'ı azad etmiştir.[46]

Trabzon'da azad edilen kölelere önceki efendileri tarafından gayrimenkul hibesi yapılmıştır. 9 Temmuz 1702 tarihli mahkeme kaydında Eksotha Mahallesi'nde ikamet eden Şerîfe Saliha bint-i Abdurrahman Ağa adlı kadın önceden kölesi olan ve azad ettiği Ali bin Abdullah'a aynı mahallede bir bâb tek katlı avlusu olan ve erik ağacından müteşekkil bahçeli bir gayrimenkulünü hibe etmiştir. [47] Azad edilen kölelere yapılan hibelerdeki amaç hürriyete adım atan bu kişilerin sosyal hayata uyum sağlaması veya özgür hayata yeni bir başlangıç yapmaları için maddî imkân sağlanmak olarak düşünülebilir.

Trabzon'da azad edilen kölelerin bir şekilde tekrar köle olarak satıldığı durumlar da yaşanmıştır. 21 Şubat 1704 tarihli belgede Orta Hisâr Câmi-i Kebir Mahallesi'nde ikamet eden Hasekizâde Mustafa Ağa Rize Kazası'nda ikamet eden diğer Mustafa Ağa'dan 1702 yılında açık kaşlı, ela gözlü, buğday renkli, orta boylu ve Gürcü asıllı Ayvaz adlı esir bir köleyi 170 kuruşa satın almıştır. Mustafa Ağa 70 kuruşu peşin kalan 100 kuruşu da Trabzon'da ikamet eden Süleyman Ağa aracılığı ile havale etmiştir. Daha sonraki süreçte yapılan itiraz üzerine Ayvaz'ın Hopa Kazası'nda ikamet eden Mehmed Reis'e ait bir köle olduğu ve Mehmed Reis'in Ayvaz'ı azad ettiği ortaya çıkmıştır. Bu netice sonrasında Ayvaz serbest bırakılarak satış iptal edilmiştir.[48]

Trabzon mahkemesine kölelik ile ilgili yansıyan davalardan biri de kaçak köleler hakkındadır. 12 Temmuz 1704 tarihinde Adana Kazasına bağlı Mahkeme Mahallesi'nde ikamet den Es-seyyid Abdullah Ağa bin Hasan Halil Ağa'nın Arap asıllı Ali adlı bir kölesi Trabzon'a kaçmıştır. Trabzon mahkemesine intikal eden olaya göre; orta boylu, siyah tenli ve Arap asıllı kölesi Ali bu tarihten altı ay önce Abdullah Ağa'nın Adana Kazası Mahkeme Mahallesi'ndeki mülkünden kaçmıştır. Kaçak köle Ali Trabzon Mutasarrıfı Yusuf Paşa'nın Arpa Emini İsmail Ağa bin Yusuf'un yanına sığınmıştır. Kölenin sahibi Abdullah Ağa ile mahkemelik olan İsmail Ağa vekili Ahmedî Büyük aracılığı ile verdiği ifadesinde, kaçak köle Ali "ben bir garip adamım" diyerek bir müddet İsmail Ağa'nın hizmetinde çalışmıştır. İsmail Ağa vekili Ahmedî Büyük, Ali'nin kaçak bir köle olduğuna dair bir bilgisinin olmadığını ifade etmiştir. Kaçak köle Ali mahkemede verdiği ifadesinde efendisinin Adana Kazası'nda ikamet eden Abdullah Ağa olduğunu kendisinin kaçtığını itiraf etmiştir.[49]

Trabzon'da köleler sosyal hayatın birçok alanında oldukları görülmüştür. Örnek belge kaydında köleler mahkemelerde vekillik yapacak kişiler için gereken şahitliği yapmışlardır. 17 Temmuz 1716 tarihli mahkeme kaydında Hatuniye Mahallesi'nde ikamet eden Rahime bint-i Hasan eşine yapacağı bir gayrimenkul hibesi için kendisini mahkemede temsilen Kasabzâde Ahmed Ağa'yı vekil tayin etmiştir. Ahmed Ağa'nın mahkemede vekil olması için gereken iki şahitten biri Rahime Hâtûn'un kölesi Osman Beşe bin Abdullah olmuştur.[50] Sosyal hayatta köleliğe dair bir diğer mahkeme kaydına göre; azad edilen kölelerin bazısı hür olduktan sonra aile kurmuşlardır. 22 Aralık 1714 tarihli belgede İmâret Mahallesi'nde ikamet eden Avaz bin Abdullah, Nasranî bir kadınla evlenmiştir. Sosyal hayatta kölelere dair 13 Mart 1717 tarihli mahkeme kaydında Orta Hisâr Mahallâtı'ndan Şirin Hâtûn Mahallesi'nde ikamet eden Süleyman Çavuş Ağa'nın azad ettiği kölesi Mehmed bin Abdullah vefat etmiştir. Azadlı köle Mehmed'in geride bir varisi olmadığından mirası efendisine kalmıştır.[51]

Kölelerin sosyal hayatta karşılaştıkları durumlardan biri de fiziksel şiddete maruz kalmalarıdır. 9 Temmuz 1723 tarihinde İskender Paşa Mahallesi'nde ikamet eden İspirlizâde Hacı Hasan bin Hacı Hüseyin mahkemeye gelerek Yomra Kazası'na bağlı Hoc Menlos köyünde ikamet Hamza Beşe bin Hüseyin'e dava açmıştır. Dava konusuna göre Hacı Hasan'ın kölesi Süleyman bin Abdullah Hoc Menlos köyünde kendi hâlinde durur iken köy sakinlerinden Hamza Beşe'nin saldırısına uğ-

ramıştır. Mahkemede hazır bulunan köle Süleyman'ın ifadesine göre, Hamza Beşe kılıç ile sağ kolumun dirseğine vurarak ve beni yaraladı, şeklinde ifade vermiştir. Bu ifadeyi kabul etmeyen Hamza Beşe iddianın ispatı için delil talep etmiştir. Mahkemeye sunulan tanıkların ifadesine göre Hamza Beşe bu cürmü işlediği anlaşılmıştır. Mahkemenin yaptığı soruşturma sonucunda Hamza Beşe köle Süleyman'ın iyileşip sağlığına kavuşuncaya kadar geçen süre içinde tedavi ve nafakası için günlük 6 akçe ödemesine hükmetmiştir.[52]

Kölelerin fiziksel şiddete uğradığı bir diğer dava kaydı ise şöyledir: 6 Temmuz 1717 tarihli mahkeme kaydında Sürmene Kazası'na bağlı Araklı köyünde ikamet eden Ali Beşe bin Yusuf mahkemeye gelerek Hopa Kazası ahalisinden Ömer Reis bin Osman üzerine dava açmıştır. Ali Beşe verdiği ifadesinde mahkeme tarihinden bir yıl önce Sürmene Pazarı yakınında deniz kenarında bulunan bostanımda kendi halimde iken Ömer Reis ve adamları haksız yere beni bıçak ile yaralayarak 25 kuruşumu gasp ettiler demiştir. Mahkeme bu durumu Ömer Beşe'ye sorduğunda daha önce Ali Beşe Gürcü asıllı kölem Davud'u benim bostanımda balta ile sol pazusundan yaralamıştır. 15 gün hasta yatan kölem Davud Sürmene'de vefat etti şeklinde ifade vermiştir. Kölemin kan bedelini talep etmekteyim diyerek karşı davada bulunmuştur.[53]

Trabzon'da gayrimüslimlerin de köle sahibi oldukları ve köle azad ettikleri görülmüştür. Gayrimüslimlerin köleleri de efendileri gibi gayrimüslim olarak karşımıza çıkmıştır. 11 Aralık 1703 tarihli mahkeme kaydında Kemerkaya Mahallesi'nde ikamet eden Kirako zimmî vefat etmiştir. Kirako'nun kumral sakallı sarışın orta boylu Rus asıllı Pedro veledi Povan adlı kölesi terekesi içeresinde yazılmıştır. Pedro mahkemeye gelerek Kirako'nun vârislerine dava açmıştır. Pedro mahkemedeki ifadesine göre Efendisi Kirako'nun bu tarihten 30 yıl önce Rumeli vilayetine bağlı Akkerman Kazası'nda iken vefat etmesi hâlinde kendisinin özgür kalacağını şahitler huzurunda beyan etmiştir. Kirako'nun varisleri bu duruma itiraz ederek Pedro'dan bu iddiasını ispatlaması istemişlerdir. Pedro mahkemeye şahitler aracılığı ile iddiasını ispatlamıştır. [54]

XVIII. yüzyılın başlarında Trabzon'da erkek köle fiyatlarına baktığımızda ortalama olarak Erkek bir kölenin fiyatı 100 kuruş ile 250 kuruş arasında değişmektedir.[55]

Dipnotlar

1 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* MEB Yayınları, İstanbul 1993, C. 2, s. 300-301., Ferit Devellioğlu, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 4.

2 Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma)*, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010, s. 11.

3 Mebrure Tosun, "Sümer, Babil ve Assur'lularda Hukuk, Kanun ve Adâlet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler", *Belleten*, C. 37, Sy. 148, Ankara 1973, s. 565.

4 Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik - Câriyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem*, OSAV-Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 75.

5 Ziya Umur, *Roma Hukuku*, Beta Yayıncılık İstanbul 1999, s. 154-159.

6 Mehmet Akif Aydın, Muhâmmed Hamidullah, "Köle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, C. 26, s. 237-246., Bernard Lewis, Ortadoğu'da Irk ve Kölelik, Truva Yayınları, İstanbul 2006, s. 12-30.

7 Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 33-35.

8 Nihat Engin, Vecdi Akyüz, "Asrı Saadette Kölelik ve Câriyelik", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçinde*, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 1994, C. 1, s. 492-493.

9 Kur'ân-ı Kerîm, Mâide: 5/89, Kur'ân-ı Kerîm, Mücâdile: 58/58, Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik, s. 195-205.

10 Kur'ân-ı Kerîm, Nisâ: 4/36, Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik, s. 196-199.

11 Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik, s. 177-180.

12 Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. 2, s. 300-301.

13 Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi,* Savaş Yayınları, Ankara 1987, s. 81., Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 147-159.

14 Nihat Engin, "Osmanlılarda Kölelik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, C. 26, s. 246., Aydın, Hamidullah, "Köle", *TDVİA*, C. 26, s. 237-246.

15 Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri- Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1939, C. 1, Sy. 1, s. 29-74.

16 Osmanlı Devleti'nde köle ticareti için bkz. İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Câriyeler, Sofya 1550- 1684", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya 2014, Sy. 36, s. 201-216., İzzet Sak, "Konya'da Köleler - 16. Yüzyıl Sonu 17. Yüzyıl Başı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1989,

C. 9, s. 159-197., Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607), *History Studies*, 2011, Vl.3/2, s.371-384.

17 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyâleti,* TTK Yayınları, İstanbul 1996, s. 100-102.

18 Reşat Ekrem Koçu, "Esir, Esirciler, Esirciler Kethüdası, Esirhâne Eminliği, Esir Hanı, Esir Pazarı", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1971, C. 10 s. 5269-5278.

19 *Türkiye Seyahatnâmesi 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul*, çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 83.

20 Nihat Engin, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 39.

21 TŞS.1867-V35B-H1, TŞS.1864-V49B-H4, TŞS.1866-V18A-H1, TŞS.1875-V14B-H2

22 Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2020, s. 66.

23 Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/221, Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik, s. 236.

24 Suraıya Faroqhı, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 126.

25 TŞS.1874-V70B-H3

26 TŞS.1869-V8A-H3

27 TŞS.1873-V70B-H3

28 TŞS.1866-V7B-H4

29 TŞS.1873-V14B-H5

30 TŞS.1873-V13A-H2

31 TŞS.1882-V14A-H1

32 TŞS.1875-V18A-H1

33 Ali Bardakoğlu, "Hibe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları İstanbul 1998, C. 17, s. 421-426.

34 TŞS.1875-V14B-H3

35 TŞS.1882-V18A-H1

36 Fahrettin Attar, "Tedbir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, C. 40, s. 258-259

37 TŞS.1874-V78A-H1

38 TŞS.1873-V14B-H6

39 TŞS.1864-V49B-H4, TŞS.1871-V69A-H1, TŞS.1873-V65A-H2, TŞS.1876-V21B-H3, TŞS.1880-V3A-H3, TŞS.1880-V86A-H3, TŞS.1883-V9A-H1, TŞS.1888-V28A-H1

40 TŞS.1876-V52B-H2

41 TŞS.1873-V65A-H1

42 Attar, "Tedbir", TDVİA, s. 258-259

43 TŞS.1868-V25A-H1

44 Fendoğlu, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik, s. 236.

45 TŞS.1873-V2B-H3

46 TŞS.1882-V51B-H2

47 TŞ.1866-V18A-H1

48 TŞS.1867-V36A-H1

49 TŞS.1868-V20B-H3

50 TŞS.1875-V37A-H1

51 TŞS.1875-V13B-H5

52 TŞS.1882-V65B-H3

53 TŞS.1874-V35A-H3

54 TŞS.1867-V25A-H1

55 TŞS.1873-V25B-H5, TŞS.1875-V14B-H2

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Trabzon Şer'iye Sicilleri

TŞS.1864, TŞS.1866, TŞS.1867, TŞS.1868, TŞS.1869, TŞS.1871, TŞS.1873, TŞS.1874, TŞS.1875, TŞS.1876 TŞS.1880, TŞS.1882, TŞS.1883, TŞS.1888

Kaynak Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *İslâm Hukukunda Kölelik - Câriyelik Müessesesi ve Osmanlıda Harem,* OSAV-Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

ATAR, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.

ATTAR, Fahrettin, "Tedbir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, C. 40, s. 258-259.

AYDIN, M. A., HAMİDULLAH, M., "Köle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2002, C. 26, s. 237-246.

BARDAKOĞLU, Ali, "Hibe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları İstanbul 1998, C. 17, s. 421-426.

BARKAN, Ömer Lütfi, "XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri- Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1939, C. 1, Sy. 1, s. 29-74.

ÇAKIR, İbrahim Etem, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Câriyeler, Sofya 1550-1684", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Konya 2014, Sy. 36, s. 201-216.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, Ankara 2010.

ENGİN, N., AKYÜZ, V., "Asrı Saadette Kölelik ve Câriyelik", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm İçinde*, Ed. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 1994.

ENGİN, Nihat, "Osmanlılarda Kölelik", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* TDV Yayınları, İstanbul 2002, C. 26, s. 246.

ENGİN, Nihat, *Osmanlı Devletinde Kölelik*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü,* Ensar Neşriyat, İstanbul 2020.

FAROQHI, Suraıya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

FENDOĞLU, Hasan Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.

KOÇU, Reşat Ekrem, "Esir, Esirciler, Esirciler Kethüdası, Esirhâne Eminliği, Esir Hanı, Esir Pazarı", *İstanbul Ansiklopedisi,* İstanbul 1971, C. 10 s. 5269-5278.

Kur'ân-ı Kerîm, Bakara: 2/221, Mâide: 5/89, Mücâdile: 58/58, Nisâ: 4/36.

LEWİS, Bernard, *Ortadoğu'da Irk ve Kölelik*, Truva Yayınları, İstanbul 2006, s. 12-30.

MALAY, Hasan, *Çağlar Boyu Kölelik (Eski Yunan ve Roma),* Gündoğan Yayınları, İstanbul 2010.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyâleti,* TTK Yayınları, İstanbul 1996.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, C. 1-3.

SAK, İzzet "Konya'da Köleler - 16. Yüzyıl Sonu 17. Yüzyıl Başı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* İstanbul 1989, C. 9, s. 159-197.

TOSUN, Mebrure, "Sümer, Babil ve Assur'larda Hukuk, Kanun ve Adâlet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler", *Belleten*, C. 37, Sy. 148, Ankara 1973.

Türkiye Seyahatnâmesi 1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul, çev. Oğuz Gökmen, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.

UMUR, Ziya, *Roma Hukuku*, Beta Yayıncılık İstanbul 1999.

ÜÇOK, C., Mumcu, A., Türk *Hukuk Tarihi,* Savaş Yayınları, Ankara 1987.

YAĞCI, Zübeyde Güneş, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, 2011, Vl.3/2, s.371-384.

Osmanlı Fethinin Akabinde Trabzon Sancağı'na Bağlı Rize'nin Kurulduğu Yer Neresidir?

Eyüp KUL
Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fethedip büyük bir imparatorluk kurma gayesi doğrultusunda fetih siyasetini devam ettiren Fatih Sultan Mehmed, bu büyük hedef doğrultusunda Trabzon üzerine de sefere çıkmıştır. Nitekim bu doğrultuda Trabzon, biri Fatih'in liderliğindeki kara ordusu ile güneyden ve diğeri ise kuzeyden deniz istikametinden olmak üzere kuşatma altına alınarak 15 Ağustos 1461 tarihinde Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir.[1] Fatih, şehrin düşmesinin ardından kral ve maiyetini, şehrin nüfuzlu ve zengin kişilerinden bazılarını, servetleri ve aileleriyle birlikte şehirden çıkardığı gibi birkaç gün burada kalıp İstanbul'a dönmüştür.[2]

İşte bu meşakkatli sefer neticesinde yıkılan ve toprakları Osmanlı sınırlarına dâhil olan Trabzon Rum Devleti'nin akıbeti daha sonraki kayıtlardan öğrenilmektedir. Burada Trabzon fethinin akabinde sahil kesimine sıkışmış bulunan Trabzon Rum Devleti'nin diğer bölgelerinin hangi akıbete uğradığı, doğal olarak bu sınırlara dâhil olan Rize'nin ne zaman fethedildiği sorusu akla gelmektedir. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in son başveziri Karamanî Mehmed Paşa'nın *"Mazahilit"* (Maçahel)'in 1479 yılında Fatih'in bölgeye gönderdiği ordu tarafından alındığına dair verdiği bilgi ile 1486 yılında gerçekleştirilen Tahrir defterinde ise Sarp köyünün Trabzon Sancağı sınırlarında gösterilmesi de fethin nerelere kadar uzandığını göstermesi bakımından kıymetlidir.[3] Keza 28 Zilkade 963 / 3 Ekim 1556 tarihli bir belgede

geçen *"Trabzon beği Mustafa Paşa mektub gönderüb feth-i hakâniden berü Çoruk suyundan berüsü Trabzon sancağıdır..."*[4] kaydı da 1461 yılında gerçekleştirilen fethin sınırlarını göstermesi bakımından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu minval üzere Çoruh Nehri'nin berisi olarak tarif edilen alanın, yani nehrin akışına göre sol kıyısının Osmanlılar tarafından ele geçirildiği, doğal olarak bu sınır içinde yer alan Rize'nin de bu sırada Osmanlı sınırlarına dâhil olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hâlihazırda Rize'nin tam olarak ne zaman fethedildiği ise sarih değildir. Bununla birlikte şehrin Trabzon'a yakınlığı, sonraki dönemde tutuklan arşiv vesikalarından hareketle küçük bir kaleye ve az nüfusa sahip olması gibi nedenlerle muhtemelen 15 Ağustos 1461'i takip eden birkaç gün veya en geç bir hafta içerisinde zapt u rapt altına alındığı tahmini güçlendirmektedir.

Fethin akabinde idari olarak Rize, Trabzon Sancağı'na bağlanmıştır. 1486 tarihli Tahrir defterinde Sarp köyünün de Trabzon Sancağı sınırları içinde gösterilmesi, Rize'nin Trabzon Sancağı içindeki konumunu ortaya koyması bakımından ehemmiyetlidir. Nitekim bu tarihteki Mufassal Tahrir defterinden, Rize'nin nahiye olarak deftere kayıtlı olduğu ancak Bedreddin adında bir kadının burada görev yaptığı, bu nedenle de Rize'nin kaza statüsüne sahip bir yerleşim yeri olduğu müşahede edilmektedir. Takip eden dönemde Trabzon Sancağı ile ilgili tutulan defterlerden de öğrenildiği üzere Rize; 1515, 1520, 1515-1532, 1554, 1564 ve 1583 tarihlerinde de kaza statüsüne sahiptir ve 17. yüzyıl içinde de bu idari yapısını devam etmiştir.[5]

Osmanlı döneminde tutulan defterler, Rize'nin Osmanlı fethi sırasında ve fethin akabinde kale-şehir özelliği gösterdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim fethin ardından tutulan ve şehirle ilgili açıklayıcı bilgileri ihtiva eden 1486 tarihli Mufassal Tahrir defterinde, 31 nefer kale görevlisinden bahsedilmektedir.[6] Rize'nin 17. yüzyılın sonlarında tutulmaya başlanan Hurufât defterlerin de Trabzon Sancağı'na bağlı bir kaza olduğu, bu kazaya ait son Hurufât defterinin 1827 yılı ortalarına denk geldiği ve bu tarihte de Rize'nin kaza statüsünü sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[7] Öyle anlaşılıyor ki, 1461 yılında Trabzon'un fethiyle hâkimiyet altına alınan Rize'nin, Rize Kazası adı altında Trabzon Sancağı'na dâhil edildiği ve 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar şehrin kale içinde meskûn nüfustan müteşekkil olduğu, yani kale-şehir özellik gösterdiği, burasının bir Osmanlı şehri, yani bir Türk-İslam beldesi haline dönüşüm sürecinin ise 1583 tarihli Mufassal Tahrir def-

Harita 1. Rize Şehri'nin Kurulduğu Tahmin Edilen Noktalar (Çarşı ve İslam Paşa)

terindeki kayıtlardan yola çıkarak yaklaşık bu dönemlerde başladığı tespit edilmektedir.

İşte bu noktada, yani Rize'nin bir Türk-İslam beldesi haline geliş süreci ve bunun Rize'nin hangi noktasında başladığı ile ilgili birtakım akademik tartışmalar bulunmaktadır. Harita 1'de de görüldüğü üzere Rize, fetihten sonra Rize Kalesi denen alanda bir kale-şehir özelliği gösterirken, 16. yüzyılın ikinci yarısında tutulan Tahrir defterinde kale dışındaki Cami-i Şerif Mahallesi'nden bahsedilmektedir. Bir iddiaya göre bu mahalle, günümüzde Rize Çarşısı olarak tarif edilen alanda; diğer fikre göre ise İslam Paşa Camii ve civarında bulunuyordu. İşte bu çalışmada bu yerin neresi olduğu sorusu üzerinde akademik tartışmalarda bulunan kişilerin ortaya koyduğu bilgiler, Osmanlı arşiv vesikaları başta olmak üzere yerelde yapılan araştırmalar çerçevesinde değerlendirilecek ve şehrin nerede kurulduğu sorusuna cevap aranacaktır.

Rize Şehri'nin Cami-i Şerif ve Civarında Kurulduğu İddiası

Yukarıda da ifade edildiği üzere Rize, fetihten sonra tutulan Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre kale-şehir denebilecek tarzda bir kasaba özelliği gösteriyordu.[8] Nitekim 1486 tarihli timar tahrir kayıtlarını ihtiva eden defterde *"nefs-i Rize"* olarak kaydedilen iskân biriminde

Rize Kalesi'nin kayıtları mevcuttu. Yine bu tahriri takip eden defterdeki nüfus verileri, yani 1515 yılı bilgileri de bunu desteklemektedir. Bu yıl içinde tutulan Tahrir defteri, 196 kişilik Müslüman nüfusun çok az bir kısmının yeni Müslüman olduğunu ve bu Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğunun ise kale görevlilerinden müteşekkil olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tahrirden sonra yapılan diğer bir tahrir çalışması ise 1520 yılını ihtiva etmektedir. Bu yıl içindeki kayıtlardan öğrenildiği üzere, Müslüman nüfusta kale görevlileri dışında bir değişiklik meydana gelmemiştir. Bir sonraki tahrir çalışması olan 1544 yılında ise kale görevlileri dışında, bir hane Müslüman'dan bahsedilmektedir. 28 Mart 1562 tarihli bir sicil kaydından öğrenildiği üzere Rize'nin Kafkafiye (?) ve İstefan Kilad adlı iki ayrı mahallesi vardır. Ancak bu mahallelerin 1583 tarihli tahrir kayıtlarında yer almaması, bunların yeni kurulan mahallelere katıldığını ya da bu mahallelerdeki nüfusun başka yerlere giderek veya gönderilerek ortadan kalktığını düşünmeye neden olmuştur.[9] Diğer bir ihtimal ise ileride detaylı olarak açıklanacağı üzere bunların Aşağı Kale içinde veya kale varoşunda yer alan, nüfusça az mahalleler olmaları ve daha sonraki sayımda diğer mahallelere ilave edilmeleridir.

Rize'de ikamet eden Müslümanların nüfusları hakkında detaylı bilgilere ise ilk olarak 1583 yılında ulaşılabilmektedir. Nitekim bu yıl içinde tutulan Tahrir defterinde Rize'de kale dışında, tamamı Müslümanların ikamet ettiği *"Mahalle-i Cami'-i Şerif"* adlı bir mahalleden ve beş hisseden meydana gelen bir idari üniteden bahsedilmektedir. Dahası bu mahallede oturan Müslümanların 26 hane olduğu ve haklarında *"...Salih ve mütedeyyin fukaralar olub şehirlü kayd olunmaları münâsib olduğun kadısı i'lâm etmeğin devâm-ı saltanat-ı padişâhîye duâgûy olub Ehl-i Sünnet cemâ'atinden..."* oldukları bilgisi verilmektedir. Bu bilgilerde geçen Cami-i Şerif Mahallesi'nin 1634 tarihli Hatuniye Vakfı kayıtlarını içeren defterde de bulunduğu görülmektedir. Bu defterde de mahalle halkının vakfın kayıtları içinde yer aldığı, mahallede ikamet eden 26 hâne Müslümanın Ehl-i Sünnet cemaatinden olduğu ve fakir olmaları nedeniyle bütün vergilerden muaf tutuldukları[10] bilgisi 1583 tarihli Tahrir defterindeki bilgilerle örtüşmektedir.

16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başları, Osmanlı Anadolu'sunun pek çok noktasında olduğu gibi Rize ve civarında da asayiş problemlerinin yaşandığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Nitekim bu sorunlar, bölgede başlatılan nüfus iskân çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiş

olmalıdır. Üstelik bu soruna ilaveten özellikle bölgenin verimsiz arazi yapısının da etkisi ile buraya yerleşen / yerleştirilen nüfusun geçimini temin noktasında yetersiz kaldığı, dahası bu halin Rize Kazası'nın da içinde bulunduğu Doğu Karadeniz'i ihtiva eden bir sorun olduğu ve neticede insanların bölgeyi terk ettikleri anlaşılmaktadır.[11] Elde yeterli arşiv vesikası olmamakla birlikte Müslüman-Türk yerleşim faaliyetlerinin, 17. yüzyıl içerisinde başlamış olduğu tahmin edilmektedir. Öyle ki bu husus ile alakalı Cemaziye'l-ahir 1093 / Haziran-Temmuz 1682 tarihli Avârız defteri, şimdilik konuyu izah etmek için en önemli belgedir. Rize Kadısı Ali Efendi tarafından yapılan Avârız tahririnden elde edilen verilere göre Rize'de mahalle yapısının oluşmaya başladığı tespit edilmektedir.[12]

Tabloda da görüldüğü üzere Rize merkezi denen alan, tahriri gerçekleştiren memurlarca aslında üç parçalı bir ünite olarak deftere kaydedilmiştir. Nitekim Rize sakinleri ile yaptığımız görüşmelerde Rize'nin doğu kısmına Emare, batı kısmına ise Akrotir dendiği belirtilmiştir.[13] Şehrin doğu kısmını oluşturan Emare Mahallesi, Rize'nin sahil kesiminin yanı sıra doğu sırtları ve bu sırtın arka kısmını ihtiva etmektedir. Tabloda italik olarak belirtilen Hamza Bey, Gülbahar, Bağdadlı, Haldoz (Portakallık), Humrik (İslam Paşa) mahalleleri, Emare Mahallesi'nden ayrılmıştır. Buradaki bazı yerleşim alanlarının günümüzde nereye denk geldiği, yerelde yaptığımız çalışmalara rağmen tespit edilmemekle birlikte, sahil alanında yer alan yerleşim yerlerinin Humrik (İslampaşa), Kuvaroz (Gülbahar), Babik (Tophane) ve Katokanboz (Müftü mahallesi parçası) olduğu anlaşılmaktadır. Setroz (Gölgeli), Mağaloz (Dörtyol-Camidağı), günümüzde sahil kesiminde yer alan Müftü Mahallesi'nin dağ sırtını oluşturan Kanatoz ve Atmanoz alanlarının doğu sırtlarını ve bu sırtın güney kısmını teşkil ettiği görülmektedir. Yine bu halin Yofa köyleri ve mahalleleri diye yazılan, yani şehrin batı kısmını oluşturan sahada da aynı olduğu müşahede edilmektedir. Buradaki alanda yine italik olarak gösterilen sahil kesiminde Akrotil (Camiönü), Roşi (Reşadiye), Kamaşinoz (Mermerdelen) ve Emineddin mahalleleri mevcutken; dağ yamacında Pindoz (Değirmendere) Mahallesi bulunmaktadır. Günümüzde de Tarihi Çarşı diye nitelenen alan ise deftere Rize adıyla kaydedilmiştir. Böyle olmakla birlikte bu sahaya kayıtlı alanların da, Emare ve Akrotir bölgesinde olduğu gibi, köy yerleşim yerlerini de kapsadığı görülmektedir. Bu mahallelerden yine italik olarak gösterilen Kalohten (Paşakuyu) ve

Tablo. 1682 Tarihli Avârız Defterine Göre Rize'de Yer Alan Mahalleler (*BOA.KK.d.2697*, s.49-50)

M. Mahalle

Toplam Nefer	Nefer	Mahalle ve Köyler		
21	14	*Humrik (İslampaşa) M.*	Emare	Emare Mah (Rize'nin Doğu Kesimi)
	5	Sahoyit? M.		
	2	Mastorandez M.		
18	8	Çutnis? M.	Emare ve Haldoz	
	10	Setroz (Gölgeli) M.		
22	18	*Kuvaroz (Gülbahar)* ve Kamaşinoz M	Emare	
	4	*Babik (Tophane) ve Kanatoz M. (Gülbahar Hatun mahall*esi sırt bölgesi)		
14	2	Katokanboz M. (Müftü mahallesi parçası)	Emare	
	5	Matobik? M.		
	4	Mağaloz M. (Dörtyol-Camidağı)		
	3	Atmanoz M. (Müftü mahallesi dağ sırtı)		
66	6	Kalohten (Paşakuyu) Köyü ve mahalleleri	Rize (Rize Çarşısı ve Etrafı)	
	6	Haçanoz (Çamlıbel) M.		
	3	Çanzol M.		
	6	Peripoli (Pehlivan) M.		
	3	Peripoli (Pehlivan) (hariç ez defter)		
	10	Babik (Tophane) Köyü		
	8	Samri (Kaplıca) Köyü (hariç ez defter)		
	8	Vonit (Atmeydanı) Köyü		
	8	Paşayan (Çarşı) Köyü		
	8	Kankalanoz (Yağlıtaş) maa Potamya (Güneysu) köyleri		
24	4	Yofa Köyü ve Mahalleleri	Yofa Köyü ve Mahalleleri (Rize'nin Batı Kısmı-Fener Burnu)	
	4	*Akrotil (Camiönü)* M.		
	4	*Kamaşamaz (Mermerdelen) M*.		
	4	*Roşi (Reşadiye) M*.		
	4	*Emineddin M*.		
	4	Pindoz (Değirmendere) M.		

mahalleleri, Paşayan (Çarşı), Haçanoz (Çamlıbel), Babik (Tophane) gibi yerleşim alanları sahil kenarında iken Peripoli (Pehlivan), Samri (Kaplıca), Vonit (Atmeydanı) ve Kankalanoz (Yağlıtaş) ile birlikte kaydedilen Potamya (Güneysu) köyleri, dağ sırtını ve bu sırtın günümüzde Güneysu ilçesine doğru olan alanı ihtiva etmekteydi.

Bu kayıtlardan Rize'nin aslında sahil boyunca uzanan ve yaklaşık sekiz kilometrelik bir alanda birbirinden uzakta kurulan mahalleleri bulunduğu, zaman içinde nüfus artışına paralel olarak mahallelerin şehri oluşturmaya başladığı öğrenilmektedir. Yine de bu mahallelerin birbiri ile tam bütünleştiklerini ifade etmek için son elli yılı beklemek gerekmiştir. Bunda hiç kuşkusuz Karadeniz'deki yerleşim tipinin Rize'deki yansımasının büyük payı vardır. Zaten şehrin Osmanlı idaresine geçtiği dönemlerde de birbirinden kopuk bir düzene sahip olduğu açık olup bu halin uzun dönemlerde de büyük değişikliklere uğramadığı rahatlıkla söylenebilir. Bunun yanı sıra dikkati çeken bir nokta ise mahalle adlarında zamanla meydana gelen farklılıklardır. Osmanlı vakıf medeniyetinin bir yansıması olan Rize şehrindeki mahalle isimleri, vakıf sahiplerinin tesis ettikleri cami ve mescitlerin adlarıyla İslam Paşa, Hamza Bey, Çarşı, Cami-i Şerif, Piri Çelebi, Emineddin, Camiönü ve Bağdadlı mahalleleri gibi isimlerle anılır olmuştur.

Yine Avârız defterinden isimleri ve nüfus bilgileri verilen bu yerleşim yerleri haricinde Yeniköy, Piri Çelebi ve Aşağı Kale etrafındaki mahalle ile birlikte yazılan Balakamoz adlı yerleşim yerleri hakkında da defterden detaylı bilgilerde elde edilebilmektedir. Zikredilen bu yerleşim yerleri köy olarak yazılmasına rağmen sakinleri şehirli olarak kaydedilmiştir. Öyle ki defterde *"Karye-i Yeniköy, der nezd-i Cami'-i şerif"* olarak geçen kayıttan Yeniköy'ün Cami-i Şerif Mahallesi yakınında yer aldığı ve 28 nefer nüfus barındırdığı öğrenilmektedir.[14] Yeniköy ile ilgili Avârız defterindeki kayıtlardan[15] burada ikamet eden ahalinin Ehl-i Sünnet cemaatinden olduğunu ve deftere şehirli olarak kaydedildiklerini, bu yüzden de avârız vergisinden muaf tutulduklarını göstermektedir.

Avârız defterinde geçen diğer bir mahalle olan Piri Çelebi'nin konumu ise *"Piri Çelebi nezd-i cami'-i Ağa Hüseyin Ağa der nefs-i Rize"* şeklinde belirtilmiştir. Bu mahallenin nüfusu Yeniköy'e göre daha az olmakla birlikte, burada da 16 neferin ikamet ettiği öğrenilmektedir. Ayrıca mahalle halkının Hüseyin Ağa Camii cemaatinden oldukları,

tasarruflarında avârız vergisi vermeye yeterli arazilerinin olmadığı ve deftere yazılanların tümünün askerî sınıftan oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu askerî görevliler arasında Rize Kalesi serdarı, timar mensupları, Rize Kalesi müstahfızlarının bir kısmı, vaiz, kayyım ve müezzin[16] gibi ehl-i örf ve ehl-i şer' mensupları yer almaktaydı.

Kuvvetle muhtemel 28 Mart 1562 tarihli bir sicil kaydında geçen ama 1583 tarihli defterde kaydedilmeyen Kafkafiye (?) ile İstefan Kilad adlarındaki mahalleler[17] ise Avârız defterindeki Aşağı Kale etrafındaki mahalle olarak yazılan yerleşim yeridir. Nitekim bu mahalle ile birlikte yazılan Balakamoz ile ilgili, defterde geçen mahalle ahalisinin Rize Kalesi etrafında oturdukları, yaşadıkları yerlerin şahsi mülkleri olduğu ve bundan başka arazilere sahip olmadıkları, doğal olarak avârız hanesine dâhil edilmedikleri ifadeleri[18] bu düşünceyi desteklemektedir.

Böylece avârız defterinin tutulduğu tarih olan 1682 yazında bile Rize'nin tam bir mahalle bütünlüğüne ulaşamadığı rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca artan nüfus nedeniyle sahil kesiminde yer alan mahallelerin giderek birbirine yaklaştığını tahmin etmek mümkündür.

Gerek 1583 tarihli Tahrir defteri, gerek Gülbahar Hatun Vakfı ile ilgili kayıtlar ve gerekse avârız defterindeki bilgiler, Osmanlı Devleti'nin bölgede yaptığı iskân faaliyetlerinin kale dışında Çarşı Mahallesi olarak bilinen alan etrafında ortaya çıktığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Çarşı Mahallesi'nin neresi olduğu ise tartışmalıdır. Arşiv vesikalarında şehirle ilgili yazılan hükümler ve atama işlemlerinde *medine*, *mahruse*, *mahmiye*, *şehr* ya da *nefs* tabirlerini kullanıldığı,[19] bazı yerlerde ise bu tabirlere ilave olarak *kasaba*'nın tercih edildiği ancak kasaba ile şehrin arasında bir farkın bulunmadığı ve ikisinin de aynı şeyi ifade ettiği araştırmacılar tarafından belirtilmektedir.[20] Nitekim Rize ile ilgili tutulan Hurufât defterlerindeki atama kayıtlarında şehir *"Rize"* veya *"Kasaba-i Rize"*[21] olarak tarif edilirken veyahut *"Rize Kazası"*[22] şeklinde de çok sayıda yazım söz konusu iken Avârız defterinde *"Nefs-i Rize"* tabiri kullanılmıştır.[23]

Hurufât defterlerinde kasaba olarak tarif edilen alanının fizikî olarak oluşturduğu sahanın günümüzde Şeyh Camii'nden Kapudan Ali Paşa Camii'nin bulunduğu yere ve bu iki saha içinden dağ yamacına doğru, yani güneye doğru olan sahayı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Hurufât defterinde Şeyh Ali Semerkandî Türbesi ya-

kınındaki Şeyh Camii'ne müezzin atamasını içeren 1726 yaz aylarına ait bir tayinde *"Rize kasabasına tabi nefs-i Rize nâm karyede..."*[24] şeklinde geçen bir bilgi ise dikkat çekicidir. Rize şehrinin günümüzdeki merkezi olan bu nokta, 18. yüzyılın başlarında Rize Kasabası yanında bir köy yerleşimini oluşturmaktaydı. Bu bilgilerden başka Rize Kazası içinde yer alan çarşının Dizdar Hüseyin Ağa, Kapudan Ali Paşa ile Malkoç oğlu Hacı Hasan'ın inşa ettiği camileri barındırdığı, yine Hurufât defterlerindeki atama kayıtlarından öğrenilmektedir.[25] İşte mahallelerin konumlarının yanı sıra camiler ile ilgili atama kayıtları Cami-i Şerif Mahallesi'nin konumunu tespit etmek için önemli bilgiler sunmaktadır.

Konunun aydınlatılmasında çarşı içinde yer alan mimari eserlerden en dikkati çekeni ise Rize Çarşısı'nda yer alan Dizdar Hüseyin Ağa Camii / Orta Camii'dir. Bazı tetkik eserlerde bu eserin 1737 yılında inşa edildiği ifade edilmekteyse de,[26] 1583 yılı kayıtlarında Emare köyü mahallelerinden biri olan Papa Yorgi Mahallesi'nde yer alan bir zeminin Hüseyin Ağa Vakfı'nın mütevellisi Mevlana Ramazan'a ait olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Dizdar Hüseyin Ağa Camii'nin 1583'te var olduğu ileri sürülmektedir.[27] Yine müstakil atama kayıtlarında 1668 tarihinde caminin imam ve hatibi olan Hüseyin'in vefatı üzerine Mehmed, ilim erbabı, kuran ehli ve imam ve hatiplik yetkinliğine sahip biri olduğundan göreve tayin edilmiştir.[28] 17. yüzyılın son çeyreğine ait Avârız defterinde ise Ağa Hüseyin Ağa Camii olarak yazılan[29] ve bu yüzyıl içinde tutulan müstakil arşiv vesikalarında Dizdar Hüseyin Ağa Camii adıyla Rize Çarşısı kenarında yer alan bu cami, zamanla çarşı içinde yer alan bir cami olarak kayıtlara geçmiştir.[30] Rize Kazası'na ait ilk Hurufât defterinde *"...Çarşu mahallesinde Dizdar Hüseyin Ağa Camii'nde..."* şeklindeki kayıtta ise Dizdar Hüseyin Ağa Camii olarak Çarşı Mahallesi'nde yer aldığı anlaşılmaktadır.[31] Yine Hurufât defterlerinde geçen bazı belgelerde *"Çarşu camiinde..."*, bazı belgelerde ise *"...Çarşu kurbunda Hüseyin Ağa Camii'nde..."* gibi kayıtlardan Çarşı Camii / Hüseyin Ağa Camii olarak anıldığı belgelerden öğrenilmektedir.[32] Nitekim defterlerde geçen bu isimlendirmelerin, çarşının zaman içinde genişlemesiyle büyük bir bağlantısı vardır. 19. yüzyıl sonlarına ait bir belgede ise *"Rize Kasabası'nın vasatında* (ortasında) *vaki' ve Orta Cami' dimekle mâ'rûf Hüseyin Ağa Cami'-i şerifinin"*[33] şeklindeki kayıttan caminin daha sonraları çarşı ortasında kalarak Orta Cami olarak ünlendiğini ortaya koymaktadır.

Hurufât defterlerinde Hüseyin Ağa Camii ile ilgili çok sayıda atama kaydı yer almasına rağmen, aynı şey Tahrir defterinde *"Mahalle-i Cami'-i Şerif"*[34] olarak kayıtlara geçen mahalledeki cami / mescit ile ilgili söz konusu değildir. Nitekim Hurufât defterlerine bu esere ait yalnızca tek bir kayıt bulunmaktadır. Paşayan (Çarşı) Mahallesi'nde yer alan mescidin 1734 yılına ait imamlık vazifesi Rize kadısının arzıyla Mustafa'ya tevcih edilmiştir. Bu atama kaydında cami / mescitin Habib-zâde Hacı Mustafa adlı hayır sahibinin vasiyeti doğrultusunda yeniden inşa edildiği not düşülmüştür.[35]

Bu bilgiler ışığında bu eser tahminlerimizce Rize'de Müslüman nüfusun yerleştiği ilk mahalle olan Cami-i Şerif Mahallesi'ne denk gelmektedir ve buradaki eser küçük bir mescit olan Cami-i Şerif Camii'dir. Bunun yanında zaman içinde Dizdar Hüseyin Ağa / Orta Camii'nin yapımı yüzünden bu ufak mescit fonksiyonu kaybetmiştir. Neticede yıkılan bu eserin Habib-zâde Hacı Mustafa tarafından yeniden yapıldığı ancak Hüseyin Ağa Camii'nin varlığı neticesinde eski akıbetine uğradığı anlaşılmaktadır.

Yani kale dışında oluşmuş olan ilk mahalle Cami-i Şerif adıyla müsemma olup Osmanlı şehir tipinde rastlanıldığı gibi Cami-i Şerif Mahallesi olarak kaydedilmiştir. Osmanlıların kurdukları şehirlerde mahallelerin kale dışında oluştuğu düşünüldüğünde ve Tahrir defterlerinden hareketle bu mahallenin Rize Çarşısı kenarında yer aldığı ortaya çıkacaktır. Keza Rize'deki mahallelerden birinin ismi Paşayan (Çarşı) Mahallesi'dir. Yukarıda da ifade edildiği üzere burası Rize şehrinin merkezini oluşturan ve Cami-i Şerif'in de bulunduğu yerdir. Öte yandan çarşı ile ilgili bilgilerde bu görüşü desteklemektedir. Arşiv kayıtlarının el verdiği ölçüde yapılan tespitlere göre çarşısının alanı, şehrin ilk teşekkül ettiği nokta olan Şeyh Camii ile Dizdar Hüseyin Ağa / Orta Camii arasındadır. Ancak şehrin gelişimine paralel olarak zaman içinde çarşının da büyüdüğü anlaşılmaktadır. Nitekim belgelerde daha önceleri çarşı kenarında bir cami olarak ifade edilen Dizdar Hüseyin Ağa, daha sonraki belgelerde Çarşı Camii, Çarşı içinde bulunan cami olarak kayıtlara geçmiştir. Böylece Rize'nin kale dışında gelişim gösterdiği ilk noktanın bu saha olduğu ortaya çıkmaktadır.

Şehrin İslam Paşa ve Civarında Kurulduğu İddiası

Rize'nin fetihten sonra kale dışında teşekkül ettiği nokta ile ilgili ikinci akademik tartışma ise şehrin İslam Paşa Camii ve civarında kurulduğu şeklindedir. Burası arşiv vesikalarında önceleri Emare Mahallesi olarak geçmekte iken daha sonraki kayıtlarda İslam Paşa Mahallesi olarak adlandırılmaktaydı. Bir araştırmada Rize'nin kasabalaşma sürecinin 1583 tarihli kayıtlarda geçen ve Mahalle-i Cami-i Şerif olarak isimlendirilen eserle başladığı ifade edilmektedir. Bu camii ile Müslümanların ibadetleri için Cuma namazı kılabilecekleri bir mabedin yapıldığı, bu cami etrafında bir iskân biriminin oluştuğu, Cami Mahallesi'ne adı verilen mabedin Kale Camii'nden başka bir eser olduğu ve bu eserin muhtemelen de 1570'de inşa edilen Kurşunlu Camii olduğu söylenmektedir[36]. Yani Cami-i Şerif Mahallesi'nin yerinin günümüzde şehrin doğu kesimini içeren Emare / İslam Paşa Mahallesi olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir araştırmacı ise bu fikrin aksine caminin Yeniköy yakınında bulunduğundan hareketle Cami-i Şerif Camii'nin Piri Çelebi Mahallesi'ndeki Hüseyin Ağa (Orta / Çarşı) Camii olmasının kuvvetle muhtemel olduğu üzerinde durmaktadır[37]. Bu noktada aydınlatılması gereken birkaç mesele ortaya çıkmaktadır. İslam Paşa ve Cafer Paşa kimdir veyahut bu kişiler aynı şahıslar mıdır? İslam Paşa ve Cafer Paşa camilerinin banileri kimlerdir? Günümüzde caminin adı olarak ifade edilen Kurşunlu / Cafer Paşa / İslam Paşa isimlerinden hangisi doğrudur?

Hâlihazırda Rize'de ayakta kalan nadir tarihi eserlerden biri olan İslam Paşa / Kurşunlu Camii, 17. ve 18. yüzyıl Hurufât defterlerindeki atama kayıtlarında Emare Mahallesi'nde, 18. yüzyıl sonlarına ait tayin işlemlerinde ise Hamza Bey Mahallesi'nde,[38] bazı arşiv vesikalarında ise Rize Kasabası mahallelerinden Humrik (İslampaşa) Mahallesi'nde[39] konumlandırılmıştır. Nitekim İslam Paşa Camii ve onun etrafında teşekkül eden İslam Paşa Mahallesi, günümüzde de aynı adla anılan yerleşim yeridir. Ancak burada yer alan İslam Paşa Camii'ndeki kitabe ve halk arasında caminin banisinin İslam Paşa / İskender Cafer Paşa olduğu şeklindeki düşünceler, dolayısıyla şehrin Müslümanlarca iskân edilmiş ilk noktasının, yani merkezinin burası olduğu fikri, Rize tarihi hususunda araştırmalarda bulunan kişiler nezdinde hala daha tartışma konusudur.

Bu tartışmaların açığa kavuşturulması noktasında diğer bir sorun da caminin banisi olduğu iddia edilen Cafer Paşa'nın kimliğinin yanında

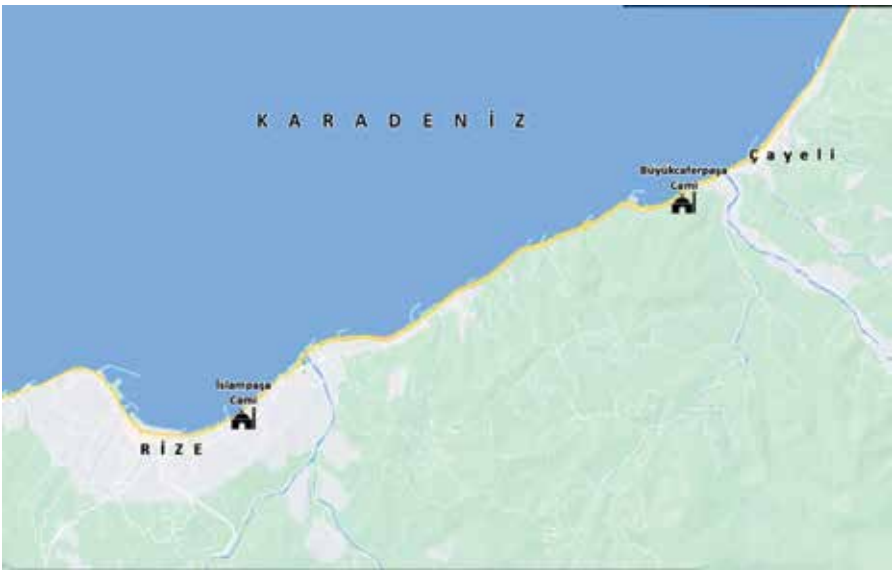

Harita 2. İslam Paşa ve Cafer Paşa Camilerinin Konumlar

kurduğu vakıf hakkındaki bilgilerin sarih olmamasıdır. Aslında Cafer Paşa veya Cafer Bey, şu an Gürcistan sınırları içinde yer alan Faş mirlivası olup Rize'de vakıf tesis etmiş bir devlet adamıdır. Keza 1583 tarihli Tahrir defteri de, Cafer Paşa'nın tesis ettiği vakfa ait gelirleri ayrıntılı olarak vermektedir. Nitekim bu defterdeki kayıtlara göre Faş Sancakbeyi Cafer Bey, Mapavri'ye (Çayeli) bağlı Menahorid-i Büzürk köyünde iki değirmen, Godri (Dağınıksu) köyünde bir değirmen, Menahorid nam-ı diğer Maşer köyünde bir değirmen, bir hamam, beş bâb dükkân ve üç bâb haneyi, Menahorid olarak isimlendirilen köyde inşa ettirdiği ve kendi adıyla anılan camiinin giderleri için vakfetmiştir[40]. Hurufât defterlerinde ise vakfın bulunduğu yerleşim yeri *"...Çangar dimekle ma'rûf Menahorid-i Büzürk..."* şeklinde geçmektedir. Görüldüğü üzere Tahrir defterlerinde Menahorid-i Büzürk adıyla kaydedilen köy, Hurufât defterlerinde Çangar adıyla ünlenen yerleşim yeridir. Çangar köyünün neresi olduğu ile ilgili yerinde yaptığımız araştırmalar ise konuyu daha da netleştirmektedir. Nitekim günümüzde Rize'ye bağlı bir ilçe olan Çayeli sınırları içinde yer alan Küçük ve Büyükcaferpaşa adıyla bilinen iki ayrı köy bulunmaktadır. Büyükcaferpaşa Köyü'nün eski adı Canceva iken; Küçükcaferpaşa köyü, Hassadıklar Köyü'dür.[41] Bu köy isimlerinden hareketle Büyükcaferpaşa köyü sakinleri ile yapılan görüşmeler neticesinde Çangar denen noktanın neresi olduğu tespit edilmiştir. Köy sakinlerinin verdiği bilgiye göre Büyükcaferpaşa Köyü sınırları içinde, Büyükcaferpaşa Camii'nin batı kesiminde bulunan bir yamaca Çangar denilmekte-

dir. Kuvvetle muhtemel köyün adı olan Çangar, zaman içinde Cafer Paşa'nın kurduğu vakıf eserleri nedeniyle unutulmuştur ve köyün adı halk arasında Büyükcaferpaşa diye anılır olmuştur.

Keza Hurufât defterlerindeki " *"Çangar nâm karyede Cafer Paşa Camii'nde..."*, *"...Çangar dimekle ma'rûf Menahorid-i Büzürk nâm karyede Cafer Bey binâsı camiinde..."* ve *"Çangar dimekle ma'rûf Menahorid-i Büzürk karyesinde..."* adlı kayıtlardan caminin bazı belgelere paşa, bazı belgelerde bey olarak geçen Cafer adlı kişi tarafından, Çangar demekle ünlü *Menahorid-i Büzürk* köyünde tesis edildiğini göstermektedir.[42] Bu caminin banisinin Cafer Paşa / Bey olduğunun diğer önemli bir delili de Hurufât defterlerindeki atama kayıtlarından elde edilen soy kütüğüdür. Buna göre Cafer Paşa'nın nesli şu şekildedir;

Cafer Paşa + Cafer Paşa kızı Enise + Enise'nin oğlu Ahmed Bey + Ahmed Bey'in kızı Fatıma Hatun[43]

Geniş bir akara sahip olduğu öğrenilen vakfın mütevellisi ile ilgili ortaya çıkan sorunlara dair 1725 yılını ihtiva eden bir kayıt, bu şecerenin belirlenmesini temin etmiştir. Bu belge mütevelli Fatıma Hatun'un babasını Ahmed Bey, onun annesini Enise Hatun ve Enise Hatun'un babasını ise Cafer Paşa olarak vermektedir. Yani aile Cafer Paşa'dan sonra dördüncü nesle ulaşmıştır. Böylece Cafer Paşa'nın 16. yüzyıl sonlarında yaşadığı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan bu bilgiyi destekleyen bir diğer husus ise Cafer Paşa'nın inşa ettiği Büyükcaferpaşa Köyü'ndeki caminin kitabesinin h. 977 / m. 1569-1570 yılına ait olmasıdır.

Yukarıdaki kayıtlar, aslında Cafer Paşa'nın vakfını Osmanlı belgelerinde Menahorid-i Büzürk / Çangar olarak geçen ve günümüzde Rize-Çayeli yolu üzerinde yer alan Büyükcaferpaşa köyünde tesis ettiğini açıkça göstermektedir.

Resim 1.
Büyükcafer Paşa Camii Kitabesi
(Eyüp Kul Özel Koleksiyonu)

Bu noktada diğer bir problem ise İslam Paşa'nın kim olduğu veya Cafer Paşa ile İslam Paşa'nın aynı kişiler olup olmadığıdır? Rize şehir merkezinin doğusunda yer alan, günümüzde halk arasında İslam Paşa / Kurşunlu Camii, cami kitabesinde ise İskender Cafer Paşa Camii olarak kayıtlı eserin banisinin kim olduğunun tespiti bu hususu aydınlatmakta önem arz etmektedir. Emare, Hamza Bey[44] ve Humrik (İslampaşa) mahalleleri ili ilgili Hurufât defterlerindeki atama kayıtlarından yola çıkarak[45] eserin bu mahallede İslam Paşa tarafından inşa edildiği tespit edilmektedir. Bani İslam Paşa, eserin devamı için bir de İslam Paşa Vakfı olarak isimlendirilen bir vakıf da tesis etmiştir.[46]

Caminin tetkik eserlerde İskender Cafer Paşa olarak isimlendirilmesi ve halk arasında da bu adlandırmanın yaygınlığı konuyu daha da karmaşık hale sokmaktadır.[47] Hanefi Bostan, Faş Sancakbeyi Cafer Bey'in, hem Rize şehrindeki İslam Paşa Mahallesi'nde ve hem de Çayeli'nin Menahorid (Maşer / Çangar / Caferpaşa) Köyü'nde kendi adıyla anılan iki cami yaptırdığını, bu nedenle de bu iki kişinin aynı devlet adamı olduğu görüşündedir.[48] Öte yandan Trabzon salnamesinde geçen Cafer Paşa'nın Rize kasabasının fatihi olduğu, hatta Hamza Bey Mahallesi'nde inşa ettirdiği caminin yakınında olan kabirlerin birisinin kendisi ve hademelerine ait olduğu ifadesi ise konuyu daha da karmaşık bir hale sokmaktadır.[49] Baninin kimliğinin karıştırılmasına neden olan en önemli hususiyetlerden biri de cami girişinde yer alan tamir kitabesidir. Kitabede *"İskender Ca'fer Paşa Cami'-i şerifi, Tamir tarihi sene 1326, Tarih-i atiki sene 978"* şeklinde bilgi bulunmaktadır. Nitekim kitabede de kayıtlı olduğu üzere cami, h. 978 / m. 1570-1571 yılında yapılmış olup h. 1326 / m. 1908-1909 yılında tamir edilmiştir.[50]

Kitabede de adı geçen İskender Cafer Paşa'nın kimliği ile ilgili yerel tarihçilerin çeşitli yakıştırmaları haricinde bir bilgi yoktur. Öyle olmakla birlikte Cafer Paşa / Bey ise 1570-1571 yıllarında Faş sancakbeyi olarak vazife yapan ve Rize'de vakıf tesis eden bir devlet adamıdır.

Resim 2. İslam Paşa Camii Kitabesi (Eyüp Kul Özel Koleksiyonu)

Ayrıca Cafer Paşa'nın vakıf eserlerini Çayeli sınırları içinde tesis ettiği yukarıda ifade edilmiştir.[51] İslam Paşa Camii personeli ile ilgili de Hurufât defterlerinde atama kayıtları bulunmaktadır. Bu arşiv vesikalarından öğrenildiği üzere[52] imam ve hatip vazifesini yürüten vakıf görevlisine yıllık 50 kuruş tahsis edilmiş ve görevlilerin vakfın evladından olmaları şart koşulmuştur. Üstelik cami görevlilerinden olan imam ve hatiplerin seyyid unvanı taşıdıkları, Hurufât defterlerindeki kayıtların hiçbirinde Cafer / Cafer Paşa veya Kurşunlu Camii adlarının geçmediği ve eser ile ilgili tüm tayin işlemlerinde baninin İslam Paşa olarak anıldığı anlaşılmaktadır. Tüm bu bilgiler ışığında caminin banisinin İslam Paşa olduğu ve Faş mirlivası Cafer Paşa / Bey ile bağlantılı bir kişi olmadığı söylenebilir.

Sonuç olarak; araştırmacıların bütününün hem fikir olduğu üzere, Rize'nin kasaba haline geldiği süreç, 16. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Özellikle 1583 tarihli Tahrir defteri bu kasabalaşma süreci ile ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Bu defterde Cami-i Şerif ve Kale Camii eserlerinden bahsedilmektedir. İşte bu eserlerden Kale Camii haricindeki eserin konumun nerede olduğu sorusu tartışmanın yaşandığı noktadır. Yerelde yaptığımız araştırmalar ile Tahrir, Hurufât ve Avârız defterlerinden elde edilen bilgiler çerçevesinde Dizdar Hüseyin Ağa Camii ile Cami-i Şerif Camii'nin günümüzde Rize Çarşısı olarak ifade edilen yerde bulunduğu ve bu iki eserin birbirine çok yakın olduğu ancak Cami-i Şerif Camii'nin Müslümanlar için yapılan küçük bir mescit olduğu, Dizdar Hüseyin Ağa Camii'nin yapımı ile bu eserin fonksiyonunu kaybettiği ve zaman içinde yıkıldığı, tekrar 18. yüzyılda yapılmakla birlikte aynı akıbete uğradığı tespit edilmiştir. Diğer yandan iddia edildiğinin aksine Cafer Paşa ile İslam Paşa'nın farklı kişiler olduğu, İslam Paşa'nın günümüzde İslam Paşa olarak anılan yerde eserini bina ettiği, Cafer Paşa'nın ise eserini Rize-Çayeli yolu üzerinde yer alan Büyükcaferpaşa Köyü'nde kurduğu öğrenilmektedir. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak Rize'nin merkezi olan mahallenin ve kale dışındaki caminin Cami-i Şerif Mahallesi ve Cami-i Şerif Camii olduğu ancak Dizdar Hüseyin Ağa Camii'nin tesisi ile bu cami / mescidin merkez camii olma konumunu bu esere kaptırdığı müşahede edilmektedir. Bununla birlikte burada ifade edilmesi gereken diğer bir nokta ise çarşı başta olmak üzere bu tarihi eserlerin orijinallerinin günümüze ulaşmamasıdır.

Dipnotlar

1 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. A. Mertol Tulum, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1977, s.109-110; İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt VII. Ketibe (Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481)*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.155-156; İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.196-199. Şehrin fetih tarihi ile ilgili geniş değerlendirme için bkz., M. Hanefi Bostan, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s.6-7; Kenan İnan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/14, Kayseri 2013, s.71-84.

2 Mikhaél Doukas, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2008, s.304-305; *Kritovolus Tarihi 1451-1467*, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2012, s.519, 521.

3 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.26.

4 *BOA.A.DVN.MHM.d.2*, s.161. Fatih Sultan Mehmed devrinde Çoruh Nehri ötesinde, Batum ve civarına yapılan bir seferin bulunduğunu ve bu sefer neticesinde ne kadar olduğu bilinmemekle birlikte bölgenin bir süre Osmanlı hakimiyetinde kaldığı da ifade edilmektedir. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.36-37.

5 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.27, 30.

6 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.62-63; İdris Bostan, "Rize", *DİA.*, 35, İstanbul 2008, s.149; Suraiya Faroqhi, "Rize", *EI²*, 8, Leiden Brill 1995, s.566; M. Tayyip Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI, Ankara 2006, s.55.

7 Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra, İstanbul 2020, s.167.

8 İdris Bostan, "Rize", *DİA.*, 35, İstanbul 2008, s.149; Suraiya Faroqhi, "Rize", *EI²*, 8, Leiden Brill 1995, s.566; M. Tayyip Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI, Ankara 2006, s.55.

9 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.87-91.

10 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.91-92, 98.

11 Of Kazası'nda yaşanan sorunlar ve özellikle gayr-i Müslim nüfusun bölgeden göçü için bkz., M. Hanefi Bostan, "XVII.Yüzyıl Avârız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı", *XIV. Türk Tarih*

Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler, II/I, Ankara 2005, s.426-429; İbrahim Sezgin, "XVII. Asırda Of Kazâsının Nüfusu", *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, yay. haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Trabzon 2002, s.154-156. Arsin'de yaşanan iskân ve nüfus ile ilgili ise "Yücel Dursun, "Küçük Bir Köyden Bir İlçeye, Arsin'in Tarihi Serüveni", *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, ed. Çoşkun Erüz, Artı16 Medya, Ankara 2019, s.54-55" adlı çalışmaya bakılabilir.

12 *BOA.KK.d.2697*, s.49; İdris Bostan, "Rize", *DİA*, 35, İstanbul 2008, s.148.

13 Karşıla; Ali Taşpınar, *Rize Tarihi*, Şan, Rize 2004, s.122; Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, Rize Halk Eğitim Müdürlüğü, Rize 2000, s.84.

14 *BOA.KK.d.2697*, s.58.

15 *"Nefs-i Rize'de Cami'-i Şerif kurbunda sakin olub salih ve mütedeyyin fukarâ olub şehirlü kayd olunmaları münasib olmağla devâm-ı saltanat-ı padişahiye duâgûy olub Ehl-i Sünnet ve'l-cemâ'at oldukları...", "...bu ana gelince avârıza dâhil olmayub ve tasarruflarında avârız icab eder arazileri yoktur..."*, *BOA.KK.d.2697*, s.58.

16 *BOA.KK.d.2697*, s.58.

17 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.87-91.

18 Mahallede bu tarihte 28 kişi ikamet ediyordu. *BOA.KK.d.2697*, s.59.

19 Mehmet İnbaşı-Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s.47.

20 Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s.46-47.

21 *VGMA.1088-30*, s.63.

22 *VGMA.541-97*, s.193.

23 *"Karye-i Yeniköy, der nezd-i Cami-i Şerif"*, *BOA.KK.d.2697*, s.58.

24 *VGMA.1091-17*, s.27.

25 *"Rize'de sûk-ı sultanide..."*, *"Rize kasabası derun-ı sûkda..."*, *VGMA.549-38*, s56; *VGMA.1090-67*, s.135; *VGMA.1117-36*, s.42.

26 Haşim Karpuz, *Rize*, Ankara 1992, s.23; *Rize Kültür Varlıkları Envanteri*, Rize İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2014, s.46.

27 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.99, 101.

28 *"...kasaba-i Rize'de Çarşu kurbunda Dizdar Hüseyin binâ eylediği cami'-i şerifde..."*, *BOA.C.EV.90/4496*, 11 M 1079 / 21 Haziran 1668; *Rize'ye Ferman Osmanlı Arşivlerinde Rize Belgeleri Fermanlar Salnameler Belgeler Fotoğraf*.

29 *"Piri Çelebi nezd-i cami'-i Ağa Hüseyin Ağa der nefs-i Rize"*, *BOA.KK.d.2697*, s.58.

30 *"...kasaba-i Rize'de Çarşu kurbunda Dizdar Hüseyin bina eylediği cami'-i şerifde..."*, *BOA.C.EV.90/4496*, 11 M 1079 / 21 Haziran 1668; *Rize'ye Ferman Osmanlı Arşivlerinde Rize Belgeleri Fermanlar Salnameler Belgeler Fotoğraf*.

31 *VGMA.1160-56*, L 1102 / Haziran-Temmuz 1691, s.140.

32 *VGMA.1160-56*, s.140; *VGMA.1140-152*, s.314; *"...Rize'de Çarşu camii dimekle ma'rûf Hüseyin Ağa camiinde..."*, *VGMA.548-47*, s.95.

33 *BOA.BEO.398/29801*, 2 Za 1311 / 7 Mayıs 1894.

34 M. Hanefi Bostan, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s.210-211.

35 *"Rize mahallâtından Paşayan nâm mahalde Habib-zâde Hacı Mustafa nâm müteveffâ vasiyetiyle bundan akdem müceddeden binâ olunan mescidde..."*, *VGMA.1088-30*, S 1147 / Temmuz 1734, s.63.

36 Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Rize'nin Kentleşme Sürecine Dair Notlar", *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi,* Turkuvaz, İstanbul 2020, s.462.

37 Bostan, Hüseyin Ağa Camii'nin 1583 yılı tahrir kayıtlarında Hüseyin Ağa Vakfı ile 12 Nisan 1668 tarihli kayıtta da Dizdar Hüseyin Camii Vakfı ile bu caminin imamet ve hitabet cihetlerinin tevcihinden söz edilmesi nedeniyle caminin bulunduğu Piri Çelebi Mahallesi'nin ise bugün Yeniköy Mahallesi'ne bitişik olması ve cami imamının ücretinin de Hatuniye (Gülbahar Hatun) Vakfı gelirlerinden ödenmesini buna delil olarak sunmaktadır. Yine Yeniköy Mahallesi ile Kurşunlu Camii'nin bulunduğu İslam Paşa Mahallesi arasındaki mesafenin beş kilometreye yakın olduğu göz önüne alındığında 1583, 1634 ve 1682 tarihli arşiv kayıtlarında geçen Cami-i Şerif'in Kurşunlu Camii olamayacağını (M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.100) haklı olarak ifade etmektedir.

38 *"Emare Mahallesi'nde İslam Paşa Camii'nde..."*, *"...Hamza Bey Mahallesi'nde İslam Paşa Camii'nin..."*, *VGMA.1090-67*, s.135; *VGMA.548-47*, s.95; *VGMA.548-47*, s.96.

39 *"Rize Kasabası mahallâtından Humrik Mahallesi'nde İslam Paşa Camii'nin..."*, *VGMA.1088-30*, M 1146 / Haziran-Temmuz 1733, s.63.

40 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.171 dipnot 641.

41 Muhammet Safi, *Rize Tahrir-i Öşür Envanteri 1850 Rize Sülaleleri*, Dinamik, İstanbul 2007, s.xiii.

42 *VGMA.1157-100*, s.188; *VGMA.1150-37*, s.63; *VGMA.1145-136*, s.264.

43 *VGMA.1091-36*, Gurre-i L 1137 / 13 Haziran 1725, s.273.

44 *"Emare mahallesinde İslam Paşa camiinde..."*, *"...Hamza Bey mahallesinde İslam Paşa camiinin..."*, *VGMA.1090-67*, s.135; *VGMA.548-47*, s.95; *VGMA.548-47*, s.96.

45 *"Rize kasabası mahallâtından Humrik mahallesinde İslam Paşa camiinin..."*,

VGMA.1088-30, M 1146 / Haziran-Temmuz 1733, s.63.

46 *VGMA.1090-67*, s.135; *VGMA.548-47*, s.95; *VGMA.548-47*, s.96.

47 Ali Taşpınar, *Rize Tarihi*, Şan, Rize 2004, s.153.

48 M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ankara 2020, s.105.

49 *Trabzon Vilayet Salnamesi 1896*, c.16, haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2007, s.281.

50 Kitabe tarafımdan yerinde incelenmiştir. Ayrıca karşıla; Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra, İstanbul 2020, s.131 dipnot 205; Haşim Karpuz, *Rize*, Ankara 1992, s.20.

51 *VGMA.1160-56*, s.140; *VGMA.1148-102*, s.190; *VGMA.1135-108*, s.210; *VGMA.558-144*, s.288.

52 *VGMA.1160-56*, s.140; *VGMA.569-66*, s.135; *VGMA.1160-54*, s.146; *VGMA.1157-101*, s.189; *VGMA.1145-136*, s.264; *VGMA.1148-42*, s.190; *VGMA.1150-37*, s.63; *VGMA.1154-45*, s.88; *VGMA.558-144*, s.288; *VGMA.569-66*, s.135; *VGMA.1157-100*, s.188; *VGMA.1145-136*, s.264; *VGMA.1150-37*, s.63; *VGMA.1154-45*, s.88.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul)

Bâb-ı Asafi Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi (*A.DVN.MHM.d.*) : 2.

Kamil Kepeci Defterleri *(KK.d.)* : 2697.

Cevdet Tasnifi Evkaf (*C.EV.)* : 90/4496.

Bâb-ı Ali Evrak Odası Evrakı (*BEO.)* : 398/29801.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) (Ankara)

Hurufât Defterleri: 1088-30; 1090-67; 1091-17; 1091-36; 1117-36; 1135-108; 1140-152; 1145-136; 1148-102; 1148-42; 1150-37; 1154-45; 1157-100; 1157-101; 1160-54; 1160-56; 541-97; 548-47; 549-38; 558-144; 569-66.

Araştırma-İnceleme Eserleri

AK, Orhan Naci, *Rize Tarihi*, Rize Halk Eğitim Müdürlüğü, Rize 2000.

AYDIN, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

BOSTAN, İdris, "Rize", *DİA.*, 35, İstanbul 2008, s.147-151.

BOSTAN, M. Hanefi, "XVII. Yüzyıl Avârız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı", *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, II/I, Ankara 2005, s.426-429.

BOSTAN, M. Hanefi, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip

Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002 EMECEN, Feridun M., "XVI. Asırda Rize'nin Kentleşme Sürecine Dair Notlar", *Karadeniz* Kıyı Kentleri Tarihi, Turkuvaz, İstanbul 2020, s.457-468.

DUKAS, Mikhael, *Tarih Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2008.

DURSUN, Yücel, "Küçük Bir Köyden Bir İlçeye, Arsin'in Tarihi Serüveni", *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, ed. Çoşkun Erüz, Artı16 Medya, Ankara 2019, s.39-62.

EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

FAROQHİ, Suraiya, "Rize", *EI²*, 8, Leiden Brill 1995, s.566-567.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI, Ankara 2006, s.51-61.

İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt VII. Ketibe (Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481)*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

İNAN, Kenan, "Trabzon'un Osmanlılar Tarafından Fethi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/14, Kayseri 2013, s.71-84.

İNBAŞI, Mehmet, KUL, Eyüp, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

KARPUZ, Haşim, *Rize*, Ankara 1992.

Kritovolus Tarihi 1451-1467, çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2012.

KUL, Eyüp, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra, İstanbul 2020.

Muhammet Safi, *Rize Tahrir-i Öşür Envanteri 1850 Rize Sülaleleri*, İstanbul 2007.

Rize Kültür Varlıkları Envanteri, Rize İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2014.

Rize'ye Ferman Osmanlı Arşivlerinde Rize Belgeleri Fermanlar Salnameler Belgeler Fotoğraf.

SEZGİN, İbrahim, "XVII. Asırda Of Kazâsının Nüfusu", *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, I, yay. haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Trabzon 2002, s.154-156.

TAŞPINAR, Ali, *Rize Tarihi*, Şan, Rize 2004.

Trabzon Vilayet Salnamesi 1896, 16, haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2007.

Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. A. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1977.

Eğrisu (Sultanmurat) Yaylası Tarihi

Mehmet Hanefi BOSTAN
Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Trabzon ve çevresi 15 Ağustos 1461'de Fatih Sultan Mehmed Han tarafından feth edildikten sonra, Giresun'un Batlama deresinden Çoruh nehrinin Karadeniz'e döküldüğü Gönye'ye kadar olan coğrafi bölge Trabzon sancağı olarak teşkilatlandırıldı[1]. Bugünkü Of, Hayrat, Çaykara ve Dernekpazarı ilçelerinin bulunduğu coğrafi alanı içine alan Of, kaza idari birimi olarak sancağa bağlandı. Trabzon sancağının bir kazası olan Of'tan XV. yüzyılın son çeyreğinde yaylak resmi alınmakta ve Ogene mezrası ile ilgili kayıtlara rastlanmaktadır. Bu kayıtlarda yayla adıyla bir yerleşim biriminden söz edilmemekte, ancak Ogene mezrasının yanında bir yaylaktan bahsedilmektedir. Bahsi geçen yaylağın adı verilmemektedir.

Nitekim 1486 tarihli Mufassal Tımar Defteri'nde Of kazasına tabi İşkane ve Paçan köyleri arasındaki kayıtlarda "*Yâylâk-ı Orgene*" (muhtemelen Ogene) imlası ile yazılıp defter harici olduğu bildirilen ve vergi hâsılı 1000 akça olan ve "*Yağmurderesi'nden berusi tasarruf ede*" hükmünü havi bir kayıt yer almaktadır[2]. 27 Aralık 1528 (15 Rebiu'l-ahir sene 935) tarihli bir başka kayıtta "*mezra'a-i Ogene tâbi'-i Of der-nezd-i yâylâk ... hâric ez-defter, hâsıl 2999 akça*" ibaresinin bulunduğu görülmektedir[3]. 1583 tarihli defterlerde de Of kazasından hane başına 2 akça olmak üzere toplam 1000 akça yaylak vergisi alındığı ve bu verginin Trabzon beylerbeyi hâsları içinde kaydedildiği görülmektedir[4]. Of kazasına bitişik Sürmene nahiyesinden de 1486 yılında 1000 akça yaylak vergisinin alındığı görülmektedir. Bu yaylağın Boğalı adıyla meşhur olduğu belirtilmektedir[5]. 1515 tarihli kayıtlarda Boğalı Yaylası, yine Sürmene kayıtları içinde yer almakta ve burada yaylacılık yapanlar-

dan toplam 1500 akça yaylak resmi alınmaktaydı. Bu yaylanın Bayburd sancağının Kovans kazasına tabi Yağmurdere nahiyesine bağlı Boğalı köyünün yaylası olduğu "*yaylak-ı Boğalı ma'a karye-i Boğalı an tâbi'-i Maçuka ile tâbi'-i Of*"[6] kaytından da sınırlarının Maçka'dan Of sınırına kadar uzandığı ortaya çıkmaktadır[7]. 1583 tarihli tahrir kaydında bu yaylakla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "*Resm-i yâylâk-ı Boğalı tâbi'-i Sürmene, kadîmu'l-eyyâmdan Maçuka sinorundan Of sinoruna varınca ne veçhile zabt oluna gelmiş ise ol veçhile zabt olunup Bayburd sinoruna dahl olunnmaya deyu ber-mûceb-i defter-i atîk defter-i cedide kayd olundu, hâsıl 700*"[8]. 1583'te bölgedeki yayla köylerinden Sakarsu(yu) (Şekersu) ve XVIII. yüzyılda da Haros (Yaylaönü) adlı köylerin Sürmene nahiyesine bağlı[9] olması bu idari birimin sınırlarının Of'un Solaklı vadisinin üst kısımlarına kadar uzandığını göstermektedir. Ancak bu iki yayla köyü 1892 yılında Of kazasına bağlandı[10].

1486-1583 yılları arasındaki yaklaşık bir asırlık dönemde Of kazasında yaylacılık yapan hânelerin sayısı 250 hâneden 500 hâneye yükselmiştir. Bu da XVI. yüzyılın sonlarında yaklaşık 2.500 kişilik bir nüfusun Of kazasında (bugünkü Of, Hayrat, Çaykara ve Dernekpazarı ilçelerinde) yaylacılık faaliyeti içinde olduğunu göstermektedir. Of kazasında 1486 yılında yaylak resmi dışında 300 baş, 1515'te 274 baş, 1554'te 160 baş, 1583 yılında yaklaşık 660 baş koyundan vergi alındığı ve ayrıca keçi de beslendiği tespit edilmektedir[11]. Of yöresinde beslenen koyun sayısının tahrir kayıtlarına yer aldığından daha çok olduğu düşünülmektedir. Nitekim kadı, sipahi, müderris. emin vb. gibi askerî zümreden 150 koyundan az koyunu olanlarından ağnam resmi alınmamaktaydı[12]. 1722'de Trabzon şehrinde ikamet edenlerin üzerinde bulunan 8.922 baş koyundan vergi alınmaktaydı. Ancak şehirde yaşayıp askerî zümreden bulunmaları hasebiyle 13.050 baş koyunun vergisinden muaf 87 mal sahibinin olduğu kaydedilmektedir. Buna göre şehirde ikamet edenlerin kazanın kırsal kesimindeki köy, mera ve yaylalarda beslenen toplam 21.972 baş koyununun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte kazanın tamamındaki mevcut koyunların 30.409 adedinden vergi alındığı kaydedilmektedir. Bu bilgilerden hareketle 1722 yılında Trabzon kazası dâhilinde yaklaşık 50-60 bin koyunun bulunduğu[13], dolayısıyla Trabzon eyaleti dâhilinde tahrir kayıtlarında verilen sayılardan daha fazla küçükbaş ve büyükbaş hayvanın olduğu dolayısıyla Of kazasında da buna benzer bir durumun olduğu sonucuna varılmaktadır.

Resim 1: 1980'li yıllarda Eğrisu Yaylası'ndan bir görünüş

A. Eğrisi (Sultanmurat) Yaylası Tarihi

1. Yaylanın Kuruluş Tarihi ve Sınırları

a. Eğrisu Yaylasının Kuruluş Tarihi

Eğrisu Yaylası, bugün Sultanmurat çarşısı ve hanları olarak bilinen mevkiin yakınında yer almaktadır. Arşiv kayıtlarında "*Eğrisu Yaylak*"ı ve "*Eğrisu Yaylası*" şeklinde geçmektedir. Sultanmurat suyu, hanları veya çarşısı adlarıyla anılan yer Eğrisu Yaylasına çok yakın olup ve bu yaylanın sınırları dâhilinde bulunmaktadır. Bu nedenle Eğrisu Yaylası özelde Sultanmurat Yaylası adıyla da anılmaktadır. Aslında Sultanmurat bir yayla olmayıp bir mevki adıdır.

Sultanmurat bölgedeki yaylaların yol güzergâhı, uğrak noktası ve çevre yaylaların alış-veriş ihtiyaçlarını karşıladıkları çarşı, yaylada evi olmayanların ve turistlerin konakladıkları otelin bulunduğu yer ile bugün Yayla Şenliklerinin yapıldığı mevki ve Sultanmurat Şehitliğinin bulunduğu tepenin buraya yakın olmasından dolayı Limonsuyu'ndan Kazankıran'a kadarki çevre yaylaların tümü (Kazankıran, Görnek, Şur-Yangın, Köprübaşı-Yangın, Barma, Ağaçbaşı, Hanırmak, Seslikaya, Sıçanoba, Vartan, Sarıkaya, Eğrisu, Aşağı ve Yukarı Mavreyas, Vizara, Cerah, İsmailağa, Köşk, Kutlusu, Sulak, Yeni Yayla, Mahtala, Ablayeras, Limonsuyu, Öküzlü ve Uzuntarla gibi) Sultanmurat Yaylası ya da Yaylaları olarak anılmaktadır.

Resim 2: 1988 yılında Eğrisu Yaylası'ndan bir görüntü

Eğrisu Yaylası'nın hangi tarihte kurulduğu bilinmemekle beraber, M. 1606-1607 (H. 1015) tarihli bir kadı hücceti kaydından yaylanın bu tarihten önce var olduğu anlaşılmaktadır[14]. Yaylanın 1583 yılından sonra kurulduğu tahmin edilmektedir. Nitekim Çaykara ve Dernekpazarı yöresinde yaylalarla ilgili ilk arşiv kaydı tespit edilebildiği kadarıyla yukarıda geçen 1606-1607 tarihli "*Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene*" köyleri ahalisinin müşterek kullandığı Eğrisu Yaylası'na ait Of kadısının hüccet kaydıdır. Kadahor bugünkü Çaykara ilçe merkezi ve çevre mahalleleri, Hopşera köyü bugünkü Soğanlı ve Akdoğan köylerinden, Şur bugünkü Şahinkaya, Ogene bugünkü Karaçam ve Köknar köylerinden teşekkül etmekteydi.

Eğrisu Yaylası ile ilgili tespit edilebilen ilk kayıt yukarıda verilen arşiv belgesidir. Ancak, Hasan Umur, Of'ta on sekiz sene mahkeme baş katipliği yapan Rizeli Sekbanoğlu Saffet Efendi'den naklettiğine göre; Solaklı Deresi'nin yukarı köylerine ait 1000 Hicri tarihlerinde bir yayla davası ile ilgili iki ferman bulunduğunu belirtmektedir[15]. Muhtemelen bu fermanlar Eğrisu Yaylası ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Ağustos/Eylül 1725 tarihli Eğrisu Yaylak'ı ile ilgili kadı hüccetinde geçen ferman bunlardan biri olmalıdır.

Yine 1681 tarihli Avârız Defteri'nde yer alan kayıtlarda Hola ve Hopşera köyleri halkının tamamı Müslüman olup hepsi derbentçi yazılmıştır. 40 neferi Hopşera ve 106 neferi de Holo'dan olmak üzere toplam

146 nefer derbentçi tayin edildiklerinden avârız vergisinden muaf tutulmuşlardır. Bunlar *"Kanlık nâm derbendden Ağaçbaşına varınca"* devam eden derbentlerin derbentçisi olup, gelip geçen yolculara hizmet etmek ve bunların *"mallarına ve davarlarına zarar"* verdirmemek üzere görevlendirilmişlerdir[16]. Bu da 1681 yılından önce bölgede yaylaların bulunduğunu ve yaylacılık yapıldığını göstermektedir.

Yine 1650-1651 tarihli avârız hânelerini ihtiva eden defterde[17], Holo ve Hopşera köylerinin bulunmaması avârız vergisinden muaf olduklarını, dolayısıyla derbentçilik görevi yaptıklarını göstermektedir. Nitekim 1583 tarihli Tahrir Defteri'nde Holo köyü "*nâm-ı diğer Arşela*" kayıtlarıyla ve herhangi bir muafiyeti olmadan kaydedilmektedir. Yine Hopşera adlı yerleşim birimi bu tarihte Holo köyünün bir mahallesi olarak ilk defa kayıtlarda yer almaktadır[18]. Bütün bu bilgiler Eğrisu Yaylası'nın 1583 yılından sonra kurulduğunu göstermektedir.

b. Eğrisu Yaylasının Sınırları

1606-1607 tarihli[19] ve Ağustos/Eylül 1725 (Zilhicce 1137)[20] tarihli iki ayrı kadı hüccetinde Eğrisu Yaylasının sınırları şöyle çizilmektedir: Bir tarafı Köprü Irmağı, bir tarafı Mavreya(s) Çatağı, bir tarafı Kovanlık Başı, Dört Köşeli (Anbar) Taş(ı) ve Konadır Taşı ve bir tarafı kayalık ile sınırlıdır. Sınırları çizilen bu alan Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köyleri halkının müşterek kullandıkları yerlerdir.

28 Kasım 1955 tarihinde Avukat Nahit Hacısalihoğlu, Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine Verdiği Dava Dilekçesi'nde Eğrisu Yaylasının sınırlarını; doğuda Çukurbaşı, batıda Sultanmurat ve Anbartaşı, kuzeyde Kancalar Irmağı ve güneyde de Mavriyas Çatağı (Caddesi) ile çevrildiğini belirtmektedir[21]. Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesinin Esas: 1978/128 sayılı ve 23 Haziran 1978 tarih Keşif Zabıt Varakası'nda 16 Eylül 1937 tarihli Eğrisu Yaylasına ait vergi tesbit kaydı esas alınarak yaylanın sınırları doğusunda Orman Başı, batısında Anbartaşı ve Mavreyas Caddesi, kuzeyinde Hacılar Irmağı (Hanırmak) ve Büyük Çulha Başı ve güneyi de Mavreyas Irmağı ile çevrili olarak kaydedilmektedir[22].

Eğrisu Yaylasının yaylımı (hayvanların otlandığı mera), Temmuz / Ağustos 1903 tarihli Eğrisu Yaylası Bekçilerinin Vazifelerine Dair Nizamnameye göre; Mavreyas hududu itibarı ile Sarıkaya hududuna kadar olan yer olduğu belirtilmektedir[23]. Soğanlı ve Akdoğan köyle-

Belge 1:
Eğrisu Yaylası'na ait Hicri 1015 tarihli Of kadısı hücceti

rini temsilen köy muhtarları Çaykara kaymakamlığına yazdıkları bir şikâyet dilekçesinde Çamlıbel köyü muhtarı İsmet Güneş ve aynı soyadı taşıyan üç kişi ile birlikte Sarıkaya ve Eğrisu yaylaları mera sınırları dâhilinde bulunan ve doğusu Sarıkaya Yaylası, batısı yol, güneyi Eğrisu Yaylası ve kuzeyi Sıçakoba (Siçanoba) Yaylası ile hududu olan Büyük Çorma civarına bina yapmak, arsa açmak ve çeber çevirmek suretiyle müdahalede bulundukları bildirilerek, müdahalenin önlenmesini talep etmektedirler[24]. Bu kayıttan Eğrisu ve Sarıkaya yaylalarının meralarının Siçanoba Yaylası'na kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Eğrisu, 1240 (1825) tarihli bir vakıf kaydında köy olarak kaydedilmekte ve adı geçen köyde Ömer b. Mehmed, Abdullah b. Hüseyin ve Ali b. Ömer adlı hayırseverler yeniden bir cami inşa etmişlerdir. Camiye imam ve hatip gerektiğinden yapılan imtihan sonucunda Ali b. Ömer uygun bulunarak ataması yapılmıştır. 19 Kasım 1909 tarihinde caminin hitabet görevi bilahare de imamlık görevi Hafız İsmail Efendi b. Hasan'a verilmiştir[25]. 1930 tarihinde Eğrisu Yaylası Camii, Aşağı Ogene köyüne ait olduğu ve caminin hitabet görevi Abdülaziz Efendi'ye tevcih edilmiştir[26].

Resim 3: Eğrisu Yaylası'ndan kar yağışlı havada bir görüntü

2. Eğrisu Yaylasının Maraşlı Şeyh Osman Efendi İle İlişkisi

Maraşlı Şeyh Osman Efendi, Of kazasına geldiği kesin olmakla birlikte, ne zaman geldiği konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Eylül - Ekim 1710 (H. Şaban 1122) tarihli bir hurufat kaydında yer alan bilgilere göre; "*Of ve Sürmene mâbeynlerinde Eğrisu dimekle ma'rûf mevki'de Çatana (?)*[27] *ve Sarıkaya ve Hofala (?) ve Olofnos (Alifinos/Uzuntarla)*[28] *adlı mezra'aları şen ve abâdân edüb ta'lîm-i din ve va'az etmek şartıyla meşrûtiyyet üzere Şeyh Osman'in babası ve dedesi etmeği olmakla kadısı Mehmed arzıyla müceddeden tevcîh*" edildi[29]. Görüldüğü üzere Eğrisu, Sarikaya Yaylaları ve çevre mezraları şenlendirmek ve mamur hale getirmek görevi Şeyh Osman Efendi'ye ve daha önce de dedesi ve babasına verilmişti. Bu belgeyle Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin bölgeye geldiği kesinlik kazanmaktadır. Kendisinden sonra bölgede "*ta'lîm-i din ve va'az etmek*" *görevinin* oğluna ve oğlundan sonra torunu Şeyh Osman Efendi'ye verildiği, ayrıca belgede geçen "*meşrutiyet üzere Şeyh Osman'in babası ve dedesi etmeği olmakla*" ifadesi ile yörede öteden beri İslamı anlatma görevinin bu ailede olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ağustos - Eylül 1711 (H. Recep 1123) tarihli bir başka hurufat kaydında Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin torunu Şeyh Osman Efendi'nin; "*Of'da Şur (Şahinkaya) nâm karyede müteveffâ zâviyesinin yevmî bir akça ile zâviyedârı ve karye-i mezbûr câmi'in imâmı Şeyh Osman fevt mahlûlünden Mehmed'e inâyet*" edildi[30]. Bu belgeden Şur, bugünkü Şahinkaya köyünde Şeyh Osman Efendi Zaviyesi adıyla bir zaviyenin bulunduğu ve Şeyh Osman Efendinin bu zaviyenin günlük bir akça ile zâviye-

Resim 4:
Muhtemelen Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin torunu Şeyh Osman Efendi'nin mezarı

Resim 5:
Sultanmurat'ta Maraşlı Mezarlığı

dârı ve ayrıca bu köydeki caminin de imamı olduğu ortaya çıkmaktadır. Şeyh Osman Efendi, 1711 yılının yaz mevsiminde vefatıyla köy camiinin imamlık görevi aynı yılın Ağustos – Eylül aylarında Mehmed adında birine verildi.

Of kazasına Maraş'tan gelen Maraşlı Şeyh Osman Efendinin hangi mevsimde ve hangi ayda vefat ettiği bilinmediğinden Sultanmurat'ta bulunan Maraşlılar Mezarlığında torunu Şeyh Osman Efendinin yattığı düşünülmektedir. Nitekim torun Şeyh Osman Efendi, yayla zamanı olan yaz mevsiminde vefat ettiğinden yaylada bulunması kuvvetle muhtemeldir. Kendilerine tahsis edilen Eğrisu ve Sarıkaya yaylaları ile çevre mezraları; Sultanmurat Hanları ile Maraşlılar Mezarlığı adıyla anılan mezarlığın yakın çevresindedir. Eskiden beri bu mezarlıkta Maraşlı bir alimin yattığı yöre halkı tarafından nesilden nesile aktarılmaktadır[31].

Maraşlı Şeyh Osman Efendi 1552 yılı öncesinde kardeşleriyle Of kazasına geldiği, ancak bu gelişin ne zaman gerçekleştiği ile ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen Yavuz Sultan Selim'in 1515 yılında

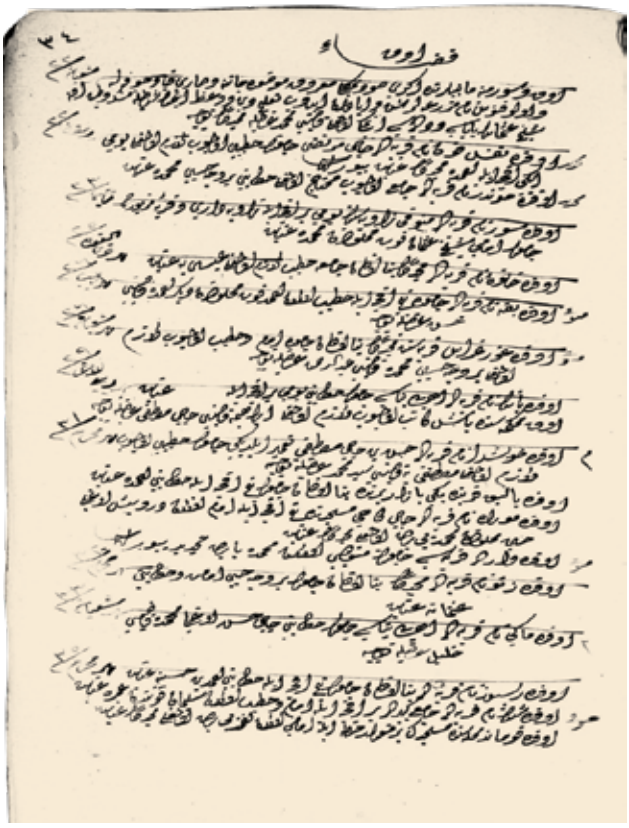

Belge 2:
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Hurufat Defteri, nr. 1133, s. 70.

Dulkadiroğulları Beyliği'ne son verip topraklarını Osmanlı Devleti hâkimiyet sahasını geçirdikten sonra olmalıdır. Nitekim Yavuz, 1515 yılı ve sonrasında Dulkadirli Türkmenleri'ne bağlı boylardan bir kısmını Trabzon sancağına yerleştirmiştir[32]. Ancak Trabzon Sancağına ait 1515 ve 1554 yılları ile 1583 yılına ait *Tahrir Defterleri ile diğer arşiv kayıtlarında* Maraşlı Şeyh Osman Efendi ve oğlu ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Ancak, XIX. yüzyıla ait nüfus kayıtlarında Bağdatlıoğlu, Çolakoğlu, Fettahoğlu, Hacıfettahoğlu, Küçükalioğlu, Maraşlıoğlı, Maraşoğlu ve Vanlıoğlu gibi Dülkadirli Türkmenlerine ait boy, oymak ve aileler yer almaktadır[33]. Bu aileler bugün de bölgede varlıklarını sürdürmektedir.

1710 tarihli hurufat kaytında Of ve Sürmene arasında bulunan Eğrisu adıyla bilinen mevkide Çatana, Sarıkaya, Hofala (?) ve Olofnos (Alifinos/Uzuntarla) adlı mezraları şenlendirmek ve mamur hale getirmek görevi Şeyh Osman Efendi'ye ve daha önce de dedesi ve babasına verilmesi bölge mezraları şenlendirme görevinin Şeyh Osman Efendi Zâviyesine ait olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu durum bölgeye önemli bir Türk nüfusun yerleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Özellikle bölgede nüfus yoğunluğundan dolayı hayvanlarına otlak bulmakta sıkıntı çeken yaylacıların, XVII. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve günümüze kadar ulaşan mera ve yaylak davaları bunun bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir[34].

3. Eğrisu Yaylası ve Mezraları İle İlgili İhtilaflar

a. XVII., XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Eğrisu Yaylasındaki İhtilaflar

Of kazasında yaylalar ile ilgili ilk kayıt 1606/1607 tarihli Eğrisu Yaylası'na ait kayıttır. Bu kayıt yayladan yararlanma konusunda çıkan ihtilafın mahkemeye taşınarak bu konuda kadının verdiği hüccetten ibarettir. Kadı hüccetinde: Of kazasına tabi Ogene sâkinlerinden Manok oğlu Yanol, Pareşkeva oğlu Yani ve Sava oğlu Yori adlı gayr-i Müslimler mahkemede Kadahor sâkinlerinden Kara Keşiş adlı gayr-i Müslim'le yüz yüze gelerek adı geçen Kara Keşiş ve bazı köy ahalisinin "*Eğrisu Yâylâk*"ı diye bilinen mevkide hudutları belli olan yerlerine müdahale ettiklerini beyan ettiler ve mahkemece haklarının teslim edilmesini istediler. Bunun üzerine söz alan Kara Keşiş, iddia sahiplerinin hakları olduğunu ileri sürdükleri yerler ve etrafının bir tarafı Köprü Irmağı, bir tarafı Mavreya(s) Çatağı, bir tarafı Kovanlık Başı, Dört Köşeli (Anbar) Taş(ı) ve Konadır Taşı ve bir tarafı kayalık ile sınırlıdır. Sınırları çizilen bu alan Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köyleri halkının müşterek kullandıkları yerlerdir dedi. Bunun üzerine mahkeme Kara Keşiş'ten söylediklerinin doğruluğuna dair delil istedi. Kara Keşiş de Manol oğlu Kostandin, Kama oğlu Hristol adlı kişileri şahit gösterdi. Şahitler de dava konusu olan yerlerin adı geçen köylere ait olduğuna şahitlik ettiler. Mahkeme de Eğrisu Yâylâk'ının Kadahor (Gorgora n.d. Paçan/Bacan), Hopşera, (Soğanlık ve Akdoğan) Şur (Şahinkaya) ve Ogene (Köknar) köyleri halkının müşterek kullanmasına karar verdi. Kadı hüccetinde şuhûdü'l-hâl olarak Said Ali Ağa, Muhlis Osman, Hacı Ahmed oğlu Mustafa, Hüseyin Ağa, Hacı Hasan, Sava oğlu Davol, Manol oğlu Lefter, Hristol oğlu Niksar ve gayrilerin kaydedildiği görülmektedir[35].

Eğrisu Yaylası konusundaki Ogene köylüleri ile Kadahor, Hopşera, Şur köyleri arasındaki ihtilafın sona ermediği konu ile ilgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir 1136 (20/25 Mart 1724) tarihli bir fermandan anlaşılmaktadır. Fermanda yukarıda zikredilen Kadı Hüccetine göre işlem yapılması emredilmektedir[36].

Resim 6: Eğrisu Yaylası

Belge 3: Eğrisu Yaylası ile ilgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir 1136 tarihli padişah fermanı.

Yukarıda verilen Kadı hüccetine benzer bir hüccettin Ağustos/Eylül 1725 (Zilhicce 1137) yılında verildiği tespit edilmektedir. Bu hüccette, Of kazasına tabi Eğrisu demekle bilinen yer; bir tarafı umumi yol, bir tarafı Köprü Irmağı, bir tarafı Mavreya(s) Çatağı, bir tarafı Kovanluk ve dört köşeli Anbar Taşı ve bir tarafı da kayalık ile sınırlıdır. Mahkeme heyeti tarafından adı geçen Eğrisu Yaylak'ına çıkıp mahkeme

Resim 7: Eğrisu Yaylasının sayfiyeye dönüşmeye başladığının resmidir.

Belge 4:
Eğrisu Yaylası'na ait Hicri 1137 (1725) tarihli Of Kadısı hücceti

meclisi kurularak, Of kazasına tabi Şur köyü ahalisinden Ahmed Ağa, İbrahim oğlu Hasan Beşe, Mustafa Çelebi oğlu Hasan Efendi, Beşir oğlu Molla Hüseyin, Mustafa oğlu Molla Mehmed, Bektaş oğlu Molla Mustafa ve sâir köy ahalisi ve Hopşera köyünden İslam oğlu İbrahim Beşe ve diğer İbrahim Beşe, Uzun Hüseyin oğlu Molla Süleyman ve sâir köy ahalisi; eskiden bu güne dek Eğrisu adlı yaylağı Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köylüleri ile birlikte müşterek tasarruf ederken, Şur köyünden Mehmed Beşe oğlu Murteza Çelebi,

Molla İsa oğlu Molla Hasan ve kardeşi İbrahim ve diğer kardeşleri ile aynı kazaya tabi Ogene köyünden Hacı Süleyman, Molla İbrahim ve Ahmed, Ömer oğlu Osman, Tenbel İbrahim ve sair köy ahalisinden bazı kimselerin müstakil çayır sarıp ve tarla açarak fukaraya zulm ettiklerini ve bu nedenle kendilerinden davacı olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine dava edilenler mahkemede adı geçen yaylaktaki müstakil çayır sarma ve tarla açma eylemi ile alakalarının olmadığını, eskiden beri bu yaylaktan hayvanlarının diğer köylülerin hayvanları ile birlikte otlandığını bildirdiler ve daha önceleri verilen hüccet-i şer'iyyeye ve fermâna uygun hareket ettiklerini bildirdiler. Bunun üzerine mahkeme heyeti dava edilenlere gerekli uyarılarda bulunarak; Eğrisu Yaylağı'nın Kadahor, Hopşera, Şur ve Ogene köy ahalilerinin ortaklaşa istifade ettikleri yer olduğu hususunu kayıtlara geçirdi[37].

Evâhir-i Zilhicce 1144 (19 Haziran 1732) tarihli bir mühimme kaydında Eğrisu Yaylasında birlikte yaylacılık yapan Hopşera (Soğanlı ve Akdoğan), Paçan (Maraşlı), Şur (Şahinkaya) ve Ogene (Köknar ve Karaçam) köyleri ahalisi, yaylanın otundan ve suyundan ve içinde olan ağaçlardan faydalanıp her yıl güçlerine göre sahib-i arza vergilerini verirken Şur köyünden Mahmud, Kara Murteza ve Hasan adlı kişiler "*hevalarına tâbi kişilerle*" birlikte hareket ederek yayladaki bir miktar yerleri zorla ziraat edip yayladaki diğer halka ve hayvanlarına büyük zarar ve sıkıntı verdikleri belirtilmekte ve bu haksız tasarrufun önlenmesi için Trabzon valisine ve Of kadısına hüküm yazılmaktadır[38].

6 Haziran 1792 tarihli bir ahkâm kaydında Of kazasına tabi Paçan adlı köy halkı, köyleri civarında bulunan ve Hançer Yaylası diye bilinen yaylaya çıkıp hayvanlarını yaylanın otundan ve suyundan faydalandırırken, yine Of kazasına bağlı Vartan köyü halkı da kanunlara aykırı olarak bu yaylaya kanunsuz olarak müdahale ederek hayvanlarını bu yayladan faydalandırmak istediler. Bunun üzerine Paçan köyü halkı Vartan köylülerini şikâyet ederek bu kanunsuzluğun önlenmesini talep ettiler. Of kadısına gönderilen hükümde bu haksızlığın önlenmesi emredildi[39].

11-19 Temmuz 1792 (Evâhir-i Zilkade 1206) tarihli bir ahkâm kaydında da Ogene nahiyesine tabi Vartan adlı köy (yayla) halkı yüz seneden fazla bir zamandan beri koyun ve sair davarlarını otlatıp istifade ettikleri müstakil meraları olan Hanzar adlı mezraya Paçan köylüleri kanunsuz olarak müdahale ettiklerini devlet merkezine bildirerek haksız müdahalenin önlenmesini talep ettiler. Bu talep üzerine Of kadısına bir hüküm gönderilerek bu haksız müdahalenin önlenmesi emredilmiştir[40].

Resim 8: Eğrisu Yaylası yaylımında hayvanların otlanışından bir kare

b. 20. Yüzyılda Eğrisu Yaylasındaki İhtilaflar

Eğrisu Yaylasında Ogene köylüleri ile Hopşera, Paçan ve Şur köylüleri arasındaki anlaşmazlık ve birbirini resmi makamlara şikâyet ve mahkemeye verme fiilleri 20. yüzyılda da devam etmiştir. Nitekim 1902-1903 (1320) yıllarında Eğrisu Yaylasında yaylacılık yapan Ogene (Köknar ve Karaçam) köylüleri, aynı yaylada yaylacılık yapan Aşağı ve Yukarı Hopşera (Soğanlık ve Akdoğan) köylülerini belli bir mıntıkayı ot yetiştirmek için çevirmelerini Of kaymakamlığına şikâyet ettiler ve yapılan duvarların (çeperlerin) yıkılması için mahkemeye başvurdular.

Bunun üzerine Aşağı ve Yukarı Hopşera köylüleri bir araya gelerek 81 kişinin imzası bulunan bir itirazname hazırlayarak kaymakamlığa sundular. Kaymakamlığa verdikleri itiraznamede şu hususlara dikkat çektiler: Bizi şikâyet edenlerin bir kısmının yaylada eserleri ve arsaları bulunmamaktadır. Bir kısmı yaylada mülk sahibi ise de bazı kişilerin kışkırtma ve aldatmasına kanmışlardır. Nitekim yapılacak bir tahkikattan hayvanlarının gidiş ve gelişlerine ve intifaına bir zararımızın olmadığı anlaşılacaktır. Eğer çeperlerimizin yıkılmasına emir verilirse idare ve geçimimiz daha da zorlaşacak ve büyük olayların meydana gelmesine sebep olacaktır. Zira memleketimiz ve özellikle köylerimiz verimsiz ve taşlıktır. Tarlalarımıza ektiğimiz tohumların büyümesi gübreye bağlıdır. Gübre, sığır beslemeye bağlı olup, sığırların da alaf ve çayırsız beslenemeyeceği açıktır. Hayvanlarımız için bu çok zorunlu ihtiyacımız göz önüne alınmazsa, Hükümet mükellefiyetlerine ve

Belge 5: 6 Haziran 1792 tarihli Of kazasına tabi Paçan ve Vartan köyleri arasında yayla ihtilafı ile ilgili bir ahkâm kaydı.

Belge 6: 11-19 Temmuz 1792 tarihli Of kazasına tabi Paçan ve Vartan Köyleri arasında Hanzar mezrası ihtilafı ile ilgili bir ahkâm kaydı.

vergi ödemeye gücümüzün kalmayacağı açıktır. Bu acil ve zorunlu durumun göz önüne alınarak karar verilmesini talep etmişlerdir[41].

Avukat Nahit Hacısalihoğlu, 28 Kasım 1955 tarihinde Aşağı Ogene (Köknar) köylüleri adına vekaleten Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine bir dava dilekçesi vererek Eğrisu Yaylasında birlikte yaylacılık yaptıkları Yukarı Hopşera (Akdoğan) köyü manevi şahsiyeti namına muhtar İsmet Orhan nam-ı diğer Mehmet ile Aşağı Hopşera (Soğanlık) köyü manevi şahsiyeti namına muhtar Mehmet Hilmi Aydınlı'yı dava etti. Dava dilekçesinde adı geçen Aşağı ve Yukarı Hopşera köylülerinin Eğrisu Yaylasında, yaylaya vaki' müdahalelerinin men'i ve açılmış olan tarla ve çayırların bozulması ile eski haline iadesi talep edilmektedir.

Dava dilekçesinin gerekçesinde şu hususlar dile getirilmektedir:

> *"1- Şarkan Çukurbaşı, garben Sultan Murat ve Anbar Taşı, şimalen Kancalar Irmağı ve cenuben Mavriyas Çatağı (caddesi) ile mahdut olup Çaykara kazasının mülkî hudutları dahilinde bulunan Eğrisu namın-*

Resim 9: Sultanmurat Hanları ve Camii İle Eğrisu Yaylasının Görünüşü

daki yaylâk kadimden beri müvekkilim Aşağı Ögene (Köknar) ile davalı Yukarı Hopşera ve Aşağı Hopşera köylüleri arasında müşterek intifa ve tasarruf edilmektedir.

2- Köy sınırnamesine göre mezkür yaylâ müvekkilim Aşağı Ogene (Köknar) köyünün hudutları dahilinde kalmakta ise de davalı köyler de kadimden beri bu yayladan intifa edegelmekte olduklarından müvekkilim köylüler tarafından davalıların intifalarına mani olunmamaktadır. Davalı köylüler yaylâ mevsiminde yaylâya çıktıkça, eskiden müvekkilim köye "çiçek parası" namı ile bir para verdikleri ve bu suretle müvekkilim köyün yaylânın asıl sahibi olduğunu fiilen de kabul ettikleri halde şimdi vermemektedirler. Buna rağmen yaylânın müsavi şartlar altında müştereken intifa edilmesine müvekkilim köylülerin hiçbir itirazı bulunmamakta ve eskisi gibi intifaın devamını istemektedirler.

3- Davalı köylüler, mezkür yaylâdaki kadim intifa şekillerini bu defa değiştirerek tarla açmak suretiyle ve etrafını taş veya ağaç çitlerle çevirerek çayırlık yaparak hususî mülkiyete mevzu yapmak istemektedirler. Bu şekilde çevrilerek çayırlık ve tarla haline getirilen yerler o derece çoğalmıştır ki müvekkilim köylülerin hayvanlarını otlatmaları imkânsız hale gelmiş ve yaylâdan intifaları hiç denecek dereceye inmiştir.

4- Bahsi geçen yaylâ her üç köy arasında müşterek olduğundan müvekkilim köylülerin yaylânın üçte birinden intifa edebilmeleri gerekmek-

te iken davalı köylülerin yukarıda arz ve izah edildiği veçhile tarla ve çayır açmaları dolayısiyle intifa edememekte ve bu suretle yaylâdaki üçte bir intifa haklarına davalı köylüler tarafından müdahale vuku bulmaktadır..."[42].

Avukat Hacısalihoğlu dava dilekçesinin netice-i talep kısmında; bu dava dilekçesinin birer nüshasının davalılara tebliğinden ve lâyıha teatisinin ikmalinden sonra duruşma icra olunarak davalı köylülerin Eğrisu Yaylasındaki müvekkilim köyün üçte bir intifa hakkına men'ine ve açtıkları tarla ve çayırlar kapatılıp etraflarındaki duvar ve ağaç çitlerin kal'i suretiyle eski halin iadesine ve mahkeme masraflarının ve vekâlet ücretinin davalılardan alınıp müvekkilim köye verilmesine karar verilmesini istemektedir.

Davalı köylüler olan Aşağı ve Yukarı Hopşera köyleri vekilleri Hasan Erol vasıtasıyla Hacısalihoğlu'nun açtığı davaya müdahil olmuşlar ve ileri sürülen suçlamaların adı geçen köylerle bir ilgisi olmayıp münferiden gerçekleşen olaylar olduğunu ve dolayısıyla davanın reddini talep etmişlerdir[43].

Bu dava (Dosya No: 955/226) 7 Nisan 1958 tarihinde "*Davanın husumet noktasından reddine*" karar verilerek sonuçlandırılmıştır. Bu kararı temyize taşıyan Aşağı Ogene köylüleri avukatları Nahit Hacısalihoğlu vasıtasıyla Yüksek Temyiz Mahkemesi I.ci Reisliğine sunulmak üzere Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine 21 Mayıs 1958 tarihinde bir temyiz dilekçesi vermişlerdir. Temyiz dilekçesinde; "*Dava dilekçesinde ve duruşmadaki şifahî beyanlarımızda etraflıca arz ve izah edildiği veçhile, kadimden beri müvekkilim köye tahsis edilmiş bulunan Eğrisu namındaki yaylâya davalı köylülerin tamamı müdahale etmektedirler. Yaylâ müvekkilim köye tahsis edilmiş olup kadimden beri de müvekkilim köylülülerin tasarrufu altındadır. Davalı köyün ise bu yaylâda tercihe şayan bir hakkı olmayıp yakın senelere kadar "çiçek parası"*[44] *namı altında bir bedel ödemek suretiyle yaylâya kiracı olarak çıkmakta ve bu suretle müvekkilim köyün yaylânın hakiki sahibi olduğunu kabul etmekte idiler. Bu defa hiçbir bedel ödemedikleri ve yaylânın büyük bir kısmına topluca müdahaleye başladıkları cihetle aleyhlerine dava açılmıştır. Hadise bir veya birkaç şahsın müdahalesinden ibaret olmayıp bütün iki köy halkının topluca ve kadim tasarruf hakları bulunduğu iddiasiyle yaylâya müdahaleleri şeklinde tezahür eylemesine binaen bu davada husumetin köy manevi şahsiyetine tevcihi zarurî bulunmaktadır..."*[45].

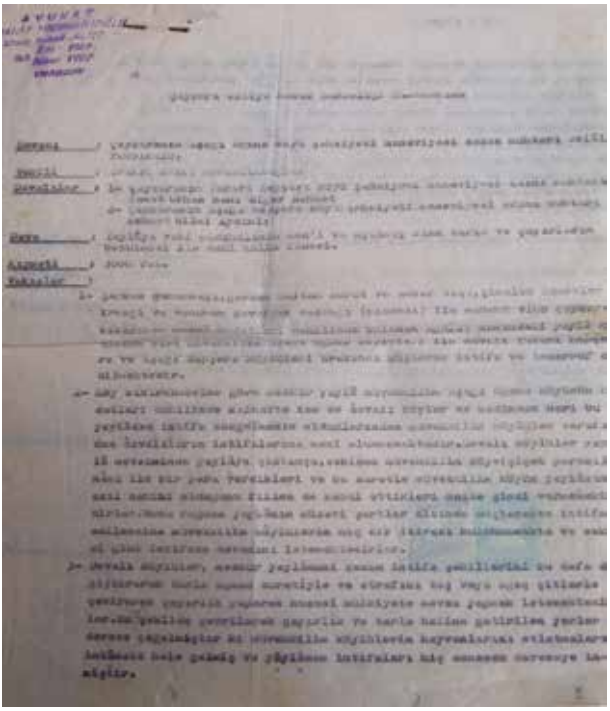

Belge 7:
Çİ-AKMA, Avukat Nahit Hacısalihoğlu'nun Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine verdiği 28 Kasım 1955 tarihli dava dilekçesi, s. 1.

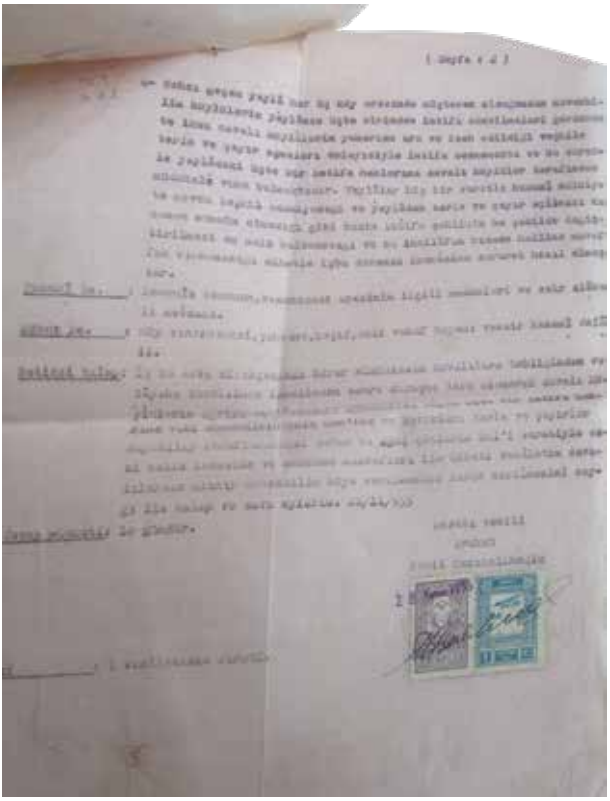

Belge 7:
Çİ-AKMA, Avukat Nahit Hacısalihoğlu'nun Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine verdiği 28 Kasım 1955 tarihli dava dilekçesi, s. 2.

Resim 10: Eğrisu Yaylası'ndan bir görüntü

Akdoğan köyünü temsilen köy muhtarı Şevket Yıldız ve Soğanlı köyünü temsilen köy muhtarı Mehmet Yanılmaz'ın vekili avukat Ali Nuhoğlu, Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesine 12 Haziran 1977 tarihli beş ayrı dava dilekçesi vermiştir. Bu dava dilekçeleri Köknar (Aşağı Ogene) köyünden Ahmet oğlu Mehmet Mazlum, Mehmet oğlu Ömer Şen, Hamit oğlu Vahit Bilici, Ahmet oğlu Mustafa Mazlum ile ilgili olup bunların Eğrisu yaylasında bulunan arazilerinin tapularının iptali için dava açılması hakkındadır[46].

29 Haziran 1978 tarihli Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesi 1978/130-131-132-133-134 ve 135 Karar Numaralarıyla Eğrisu Yaylasındaki Köknar köyünden Ahmet oğlu Mehmet Mazlum, Mehmet oğlu Ömer Şen, Hamit oğlu Vahit Bilici, Ahmet oğlu Mustafa Mazlum ve Mehmet oğlu Mehmet Mazlum'un tapularını iptal etti[47]. Mahkeme kararını temyiz için başvuran Mustafa Mazlum ve Mehmet Mazlum'un taleplerini Yargıtay 14. Hukuk Dairesi 8 Kasım 1978 tarihinde aldığı 4959 Nolu Kararla temyiz talebini kabul etmedi[48].

Eğrisu Yaylasındaki arazi anlaşmazlıklarının 30 - 35 yıl öncesine kadar devam ettiği anlaşılmaktadır[49].

4. Eğrisu Yaylası Bekçilerinin Nizamnamesi

Eğrisu Yaylası Of kazasının tespit edilebilen en eski yaylası idi. Burası Maraşlı Şeyh Osman Efendi, oğlu ve torunu Şeyh Osman Efendinin

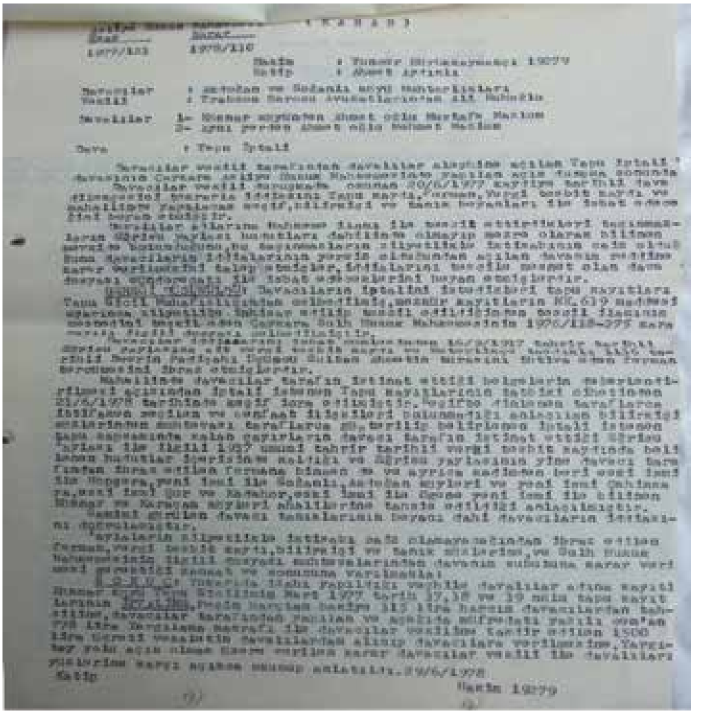

Belge 8:
Çİ-AKMA, Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesinin 29 Haziran 1978 tarihli ve 1978/130 nolu kararı

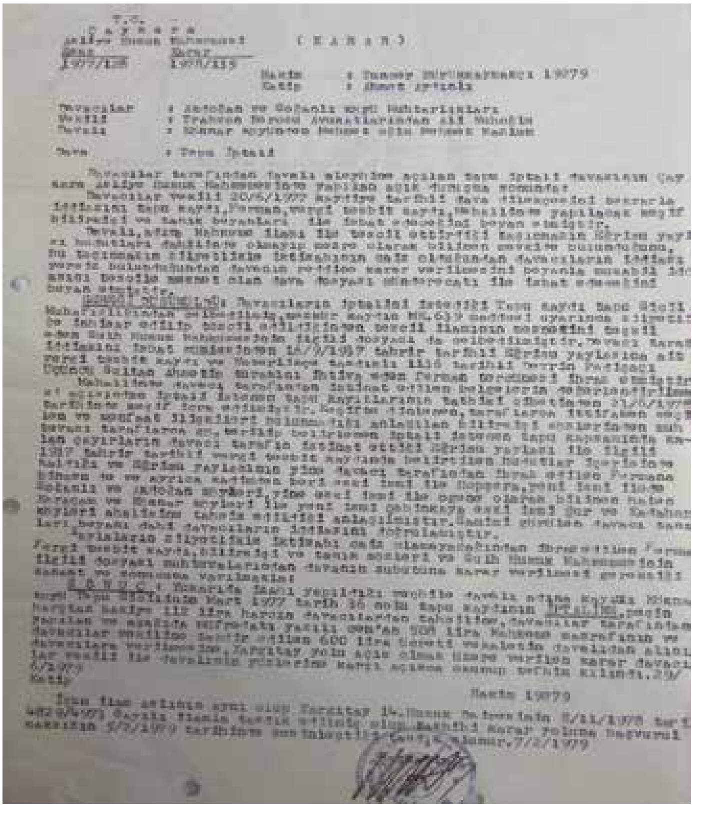

Belge 9:
Çİ-AKMA, Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesinin 29 Haziran 1978 tarihli ve 1978/135 nolu kararı

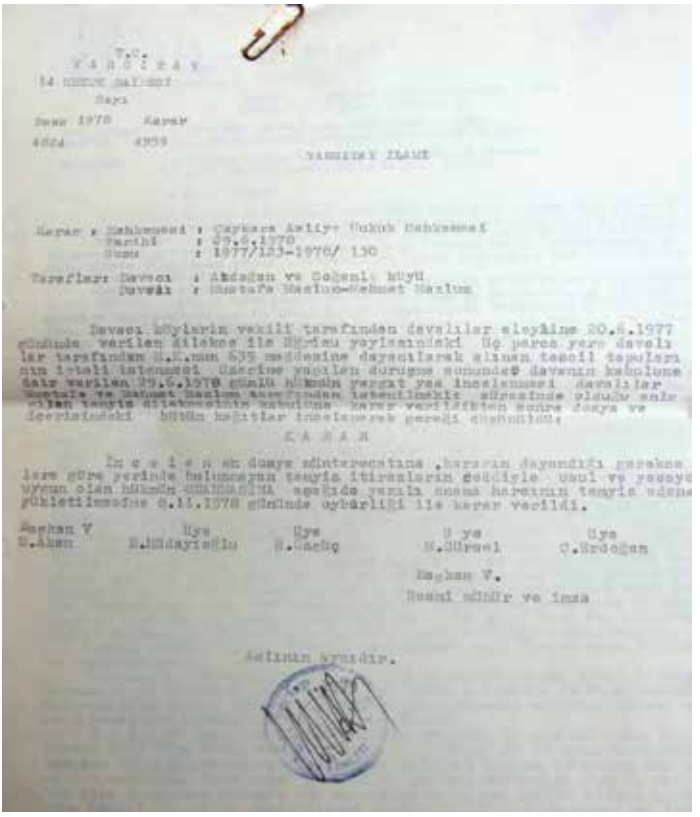

T.C.
YARGITAY
14 HUKUK DAİRESİ
Sayı
Yıllık 1978 Karar
4824 4959

YARGITAY İLAMI

Karar : Mahkemesi : Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesi
Tarihi : 20.6.1977
Sayısı : 1977/123-1978/ 130

Taraflar: Davacı : Akdoğan ve Soğanlı köyü
Davalı : Mustafa Mazlum-Mehmet Mazlum

Davacı köylerin vekili tarafından davalılar aleyhine 20.6.1977 gününde verilen dilekçe ile Hopu yaylasındaki üç parça yere davalılar tarafından 3.2.1973 tarihinde dayanılarak alınan tescil tapularının iptali istenmesi üzerine yapılan duruşma sonunda davanın kabulüne dair verilen 29.6.1978 günlü hükmün yargıtay'ca incelenmesi davalılar Mustafa ve Mehmet Mazlum vekilinden istenilmekle süresinde olduğu anlaşılan temyiz dilekçesinin zarfında karar verildikten sonra dosya ve incelendi bütün belgeler incelenerek gereği düşünüldü.

K A R A R

İnceleme için dosya adlarınca, kararın dayandığı gerekçe ve ileri sürülen temyiz itirazlarının reddiyle usul ve yasaya uygun olan hükmün onanmasına aşağıda yazılı onama harcının temyiz edenlere yükletilmesine 8.11.1978 gününde oybirliği ile karar verildi.

Başkan V. Üye Üye Üye Üye
M.Alkan S.Hüdayioğlu S.Saçlığ M.Gürsel C.Erdoğan

Başkan V.
Damga mührü ve imza

Aslının aynıdır.

Belge 10:
Çİ-AKMA, Yargıtay 14. Hukuk Dairesi'nin 8 Kasım 1978 tarih ve 4959 nolu ilamı.

yaşadıkları bölge olduğu gibi, çevre yayla ve mezraları şenlendirmek ve mamur hale getirmek görevi de bunlara verilmişti. Yine İslamiyeti anlatma ve vaaz görevi de bu ailede bulunmaktaydı. Bu nedenlerle Eğrisu, Sarıkaya, Çatak (Mavreyas Çatağı) ve Alifinos (Uzuntarla) yaylaları ile çevre yayla ve mezralar büyük bir öneme sahip bulunmaktadır.

Eğrisu Yaylası, bugün eskiden büyük öneme sahip hayvancılık faaliyetlerini asgariye indirerek bir sayfiye yeri olmaya başlamıştır. Bu yaylanın Aşağı Eğrisu obası bölümünde Çaykara'nın Akdoğan (Yukarı Hopşera) ve Soğanlı (Aşağı Hopşera) köylüleri; yukarı Eğrisu obası bölümünde de Köknar (Aşağı Ogene) köylüleri yaylacılık yapmaktadır[50].

20. Yüzyılın başlarında Eğrisu Yaylasında önemli bir hayvancılık faaliyetinin olduğu, bu faaliyetlerin aksamaması için yaylaya çıkış ve yayladan inişlerin kontrole tabi tutulduğu Temmuz 1319 (Temmuz/Ağustos 1903) tarihinde imzalanan *Eğrisu Yaylasına Tutulan Bekçilerin Vazifelerine Dair Nizamname*'den ortaya çıkmaktadır. Nizamname 10 maddeden ibaret olup, Selimbaşoğlu Mustafa Efendi ve Hatipzade Hacı Hafız Sulaoğlu Cafer tarafından tasdik edilmiştir.

Resim 11: Eğrisu Yaylası'nın sayfiyeye dönüştüğünün resmidir

Nizamnamede bekçilerin vazifeleri şöyle sıralanmaktadır:

" *1- Mavreyas hududu itibarı ile Sarıkaya hududuna kadar, orman ve yaylım muhafazası.*

2- Hane, eşya, çeper, ağaç ve gübre muhafazası.

3- Yayla şenleninceye kadar karar haricinde yaylaya gelen perakende malların köylere iadeleri.

4- Çeper, hane, gübre ve hane eşyasının bekçilere teslim edileceğinden, tahribat ve zayiatından dolayı bekçiler tarafından aynen veya bedelen tazmini.

5- Bekçiler tarafından kereste ve odun satıldığı haber alınırsa ücretlerinden mazaaf (katlanarak) surette tenzili.

6- Komşularımız Ogene'liler harice kereste veya odun sattıkları takdirde bekçiler tarafından yayla namına müsadere olunacağı.

7- Hopşera-i Ulya ve Suflâ ahalisine ormandan yaş ağaç kesmek mumnu olduğu gibi, kıtaat (kesim) yapanları bekçiler ihbar ve alınan alâtı sarf bekçilerin olmakla beraber, ayrıca ceza tertip edileceği.

8- İki köy ahalisince beklenmesi münasip olan cihetin bekçiler tarafından bekleneceği.

9- Yayla kâmilen şenleninceye kadar Ogene ve Sarıkaya mallarının (hayvanlarının) yaylamıza girmemeleri.

10- Murur (geliş), ubur (gidişler) inkıtaa uğrayacağı zamana kadar bekçilerin yaylayı terk etmeyecekleri gibi, köyden buraya gelinmesi daire-i imkânda olduğu takdirde, bekçilerin yaylaya gelmeleri"[51].

Resim 12: Sultanmurat Hanları ve Eğrisu Yaylası'nın görünüşü

B. Sultanmurat

1. Sultanmurat Adını Nerden Almaktadır?

Sultanmurat, denizden 2200 metre yükseklikte Çaykara ilçesinin Eğrisu Yaylası sınırları dâhilinde yer almaktadır. Buranın adını, Osmanlı Padişahı IV. Murat'tan aldığı yöre halkı arasında kuvvetli bir kanaat olarak beş asırdan beri devam etmektedir. Halk arasındaki yaygın kanaate göre Sultan IV. Murat bir Cuma günü ordusu ile birlikte bugün Sultanmurat ya da Sultanmurat Hanları mevkiinde konaklar. Padişah bir taş bulup, yön tayini yapar ve orduya burada Cuma namazını kıldırır. O taş hala saklanmaktadır. Eskiden o taşın bulunduğu mevkide bir cami yaptırılmıştı[52]. O taş bugün yeni yapılan camiin iç avlusundaki büyük giriş kapısının ön kısmında bir camekan içinde muhafaza edilmektedir. Tarihi kaynaklardan IV. Murat'ın 1635 yılında Revan Seferine giderken Bayburt'un "Sınur/Sünür" yaylasında beş gün (5 Muharrem 1045 Çarşamba-9 Muharrem 1045 Pazar/21-25 Haziran 1635) askeri ile birlikte konakladığı ortaya çıkmaktadır[53].

Kaynaklarda Sultan IV. Murat'ın Sultanmurat mevkiine geldiğine dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak halk arasındaki bu kanaat ve güçlü rivayetlerin günümüze kadar gelmesi gözden uzak tutulmamalıdır.

2. Sultanmurat Mevkii Kaynaklarda Yer Alıyor mu?

Eskiden Of kazası, bugün Çaykara ilçesi sınırları dâhilinde bulunan *Sultanmurat* mevkii, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak H. 1173

Resim 13: Sultanmurat çevresinde bulunan mezralar (yaylımlar)

Belge 11: Trabzon Kadısı Veiyuddin Efendi'nin hüccetinin sureti

(M. 1759-1760) tarihli Trabzon kadısı *Veiyuddin Efendi*'nin hüccetinde ve hüccet suretinde geçmektedir. Veliyuddin Efendinin hüccetinde Hola-i Kebîr ile Şur ve Şinek köyleri arasındaki yayla ve mezra hududu şu şekilde çizilmektedir: "*...kâtip Salim Efendi mahal-i mezkûre bi'l-vurûd tarîk-ı mezkûre vâkıf ve e'alem bir cem-i gafîr zevât-ı kirâmlardan tarîk-ı 'âm-ı 'atîkın kadîm eserlerini yekân yekâne îrâ'e ederek mahal-i 'ubûrinin tahkîk ve fi'l-vâkı' Şur başının Şahinkaya ve Yangın nâm mahalden Ağaçbaşı'nın cânib-i şarkî tahtındaki Hadi nehrinden murûr Şinek başındaki Anbartaşı ve Han ırmağı ve Sarıkaya garbî cihetiyle Balustala ebniyelerinin Kumar dağı şarkından Sultanmurad'a ve Vartan'a muttasıl Demirci ırmağına varınca istişhâd olunduklarında her birerleri ber-tafsîl ta'yîn-i hudûd îrâ'elerinde müttefiku'l-lafz...*"[54].

Aynı kadının hüccet suretinde de: "*...katip Mevlana Salim Efendi mahal-i mezkûre bi'l-vurûd ber-nehc-i tahkîk ve tedkîk ile kurâ-i mezkûrün beynini fasl eden hudûd fî'l-vâki' Şur başının Şahinkaya mahallinden Ağaçbaşı'nın cânib-i şarkından nehr-i câra temâsla Şinek başı ve Han ırmağı ve Sarıkaya mahallerinin garbi cihetinden Balustala (Sicanoba) ebniyelerinin şarkı dağ sırtı cihetiyle Sultanmurad mahalline muttasıl tarîk-ı 'âm-ı 'atîk ve andan (oradan) Demirci ırmağı ve Anbartaşı'na varınca hudûdu mu'ayyen olduğu aynen müşâhade ve keşf edilerek Balustala ve tevâbi'î ve tarîk-ı mezkûrün garbî cihetleri kâmilen Hola ahâlîlerinin olduğu zâhir ve nümâyân ve 'ilmi hâzır-ı lâhık olmakla...*"[55] kaytından *Sultanmurat mevkiinin* eski umumi yol üzerinde olduğu görülmektedir.

14 Cemaziye'l-evvel 1323 (17 Temmuz 1905) tarihli bir arşiv kaydında *Sultanmurat Suyu (Sultanmurat Hanları/Sultanmurat Mevkii)* adıyla bir yayla değil de bir yaylak (otlak-yaylım) yeri olarak geçmektedir[56]. Mareşal Fevzi Çakmak'ın 1936 ve 2011 yılında yayınlanan *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı* adlı eserinde Sultanmurat, "*Sultan Murathanı*" olarak geçmektedir[57].

3. Sultanmurat Yayla mı?

Sultanmurat, Eğrisu Yaylasına 1 km. uzaklıkta olup yakın zamana kadar "*yayla*" olarak anılmamaktaydı. Bunun nedeni ise, Sultanmurat bölgesinin, geleneksel anlamda bir yayla olmaması, diğer yaylaların geçiş yolları üzerinde olan bir merkez olması idi. Burada çevre köylülerin pazarının da kurulduğu bir hanın olması nedeniyle "Sultanmurat Hanı" olarak anılırdı. Nitekim Harita Genel Müdürlüğünün 1945

Resim 14:
Sultanmurat'tan bir görüntü

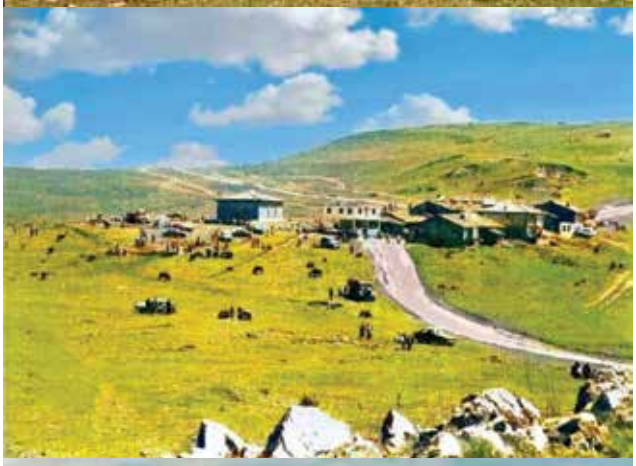

Resim 15:
1975 yılında Sultanmurat Hanları ve Camii'nin görünüşü

Resim 16:
1970'li yıllarda Sultanmurat Çarşısı'nın görünüşü

Resim 20:
1997 yılında 150 yataklı kapasite ile hizmet vermeye başlayan Sultanmurat Oteli'nin inşa çalışmalarından bir kare

tarihli Trabzon haritasında da, bu bölge yayla ismiyle değil, Sultanmurat Hanı ismiyle kaydedilmektedir.

Sultanmurat eskiden olduğu gibi bugün de Yayla Ortası Şenlikleri ile Ağustos'un Yedisi (20 Ağustos) Şenliklerinin finalinin yapıldığı yerdir. Bu şenlikler Çaykara, Dernekpazarı, Köprübaşı, Of ve Sürmene bölgesinde "*Çürük Ortası*", "*Ağustos'un Yedisi*" ve "*Yayla Ortası*" olarak adlandırılmaktadır[58].

Trabzon yaylalarında iki yörede yapılan yayla şenlikleri çok meşhurdur. Bunlardan biri Akçaabat ve Maçka yaylalarının orta yeri sayılan Kadırga Yaylası'nda yapıldığı için "*Kadırga Yayla Şenlikleri*" olarak anılmaktadır. İkincisi de Çaykara, Dernekpazarı, Köprübaşı, Sürmene ve Of'un bazı yaylalarının şenlikleri; Maraşlıların nüfuz bölgesi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgede en çok şehit verilen Şehitler Tepesi'nin burada bulunması hasebiyle yörenin en meşhur yeri olan Sultanmurat'ta yapıldığından bu şenliklere "*Sultanmurat Yayla Şenlikleri*" de denilmektedir. Sultanmurat dün de bugün de bir yayla olmayıp, yaylaların kesiştiği ve hanların bulunduğu bir uğrak ve kavşak noktasıdır. Kazankıran, Görnek, Şur-Yangın, Köprübaşı-Yangın, Barma, Ağaçbaşı, Hanırmak, Seslikaya, Sıçanoba, Vartan, Sarıkaya, Eğrisu, Aşağı ve Yukarı Mavreyas, Vizara, Cerah, İsmailağa, Köşk, Kutlusu, Sulak, Yeni Yayla, Mahtala, Ablayeras, Limonsuyu, Öküzlü ve Uzuntarla gibi yöredeki yaylaların tümü Sultanmurat Yaylası ya da Yaylaları olarak anılmaktadır.

Sultanmurat'ın diğer önemli bir tarafı da I. Dünya Savaşı sırasında Rus ordularına karşı savaşırken şehit olan askerlerimizin yattığı şehitlik bulunmaktadır. Bu şehitlik Sultanmurat'ın 1 kilometre güneyindeki tepede yer almaktadır. Buraya "*Sultanmurat Şehitler Tepesi*" yanında, "*Şüheda Tepesi*" ve "*Şehit Dağı*" adları da verilmektedir, Şehitlikte 4. Alay 4. Tabur kuvvetlerimizden bir subay ve 70 er olmak üzere toplam 71 asker yatmaktadır.

13 Haziran 1916'da 10. Kolordumuza ait birliklere, bugünkü Çaykara ve Sürmene dağlarına kadar çıkmış olan Rus ordusunun bölgeden atılması için taarruz emri verildi. Hemen harekete geçen kuvvetlerimiz, bir gece baskınıyla Yurt Yaylası'ndaki Rus kuvvetlerinin tamamını imha ettiler. Limon Suyu'ndan ikiye ayrılan Türk birliklerinin bir kolu Sultanmurat'a doğru ilerlerken bir kolu da Madur Dağı eteklerinde mevzilenmiş düşman kuvvetleri üzerine yürümeye başladı. 4.

Resim 17:
1980'li yıllarda
Sultanmurat

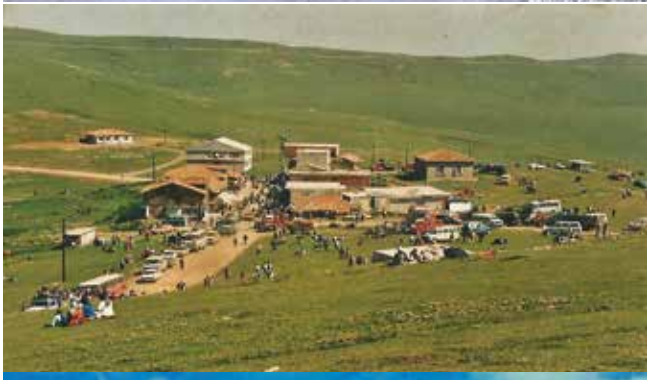

Resim 18:
1970'li yıllarda
Sultanmurat Çarşısı

Resim 19:
1990'lı yıllarının
Sonlarında
Sultanmurat Çarşısı,
Oteli ve Camii

Resim 20:
2017 yılında
Sultanmurat'ta yapılan
yayla yenliklerinden
bir kare

Resim 21: Sultanmurat Şehitliği'nden bir görüntü ve buradan Sultanmurat Çarşısının ve Eğrisu Yaylası'nın görünüşü

Alayımız Sultanmurat yönünde ilerlerken Küçükşinek Hanları yakınında bulunan Boğa Meydanı'nda çok şiddetli çarpışmalar oldu ve burada tutunamayan Rus kuvvetleri bugün Sultanmurat Şehitleri'nin bulunduğu tepede mevzilendi. 22 Haziran 1916'da 4. Alayın Sultanmurat Hanları yönünde başlattığı taaruzda, Şehitler Tepesi'nde 50-100 metre aralıklarla kazılan siperlerde boğaz boğaza bir mücadele yapıldı. 23 Haziran'da da topçu ateşi desteğinde Ruslar'ın bütün siperleri ele geçirildi. Burada Ruslara büyük zayiat verildi. Ruslar'ın kayıpları 1000'den fazla ölü ve çok sayıda esirdir. Türk kuvvetleri de 4. Alay 4. Tabur kumandanı Kurmay Yüzbaşı Seyfettin Bey, aynı taburdan 3. Bölük Manga Kumandanı ve aynı zamanda Çanakkale Gazisi olan Baş Gedikli Sururi ile birlikte 70 neferimiz olmak üzere toplam 71 şehit verdik. Ruslar, Şüheda Tepesi'ndeki bozgundan sonra Kazankıran mevkiine kadar püskürtülmüş ve buradaki ormanlık bölgeye giren Rus askerlerinin birçoğu çevre köylerden gelen köylüler tarafından öldürülerek silahları alınmıştır[59].

Şüheda Tepesinde şehit olan askerlerimizi, bölge halkı savaş meydanını dolduran Rus ölüleri arasından seçerek zirvenin güneye bakan kısmına toplu olarak defnetmişlerdir. 27 Şubat 1918 tarihinde Rus işgalinin sona ermesinden birkaç yıl sonra Çaykara'nın Maraşlı köyünden Bakkaloğlu Hacı İsmail Efendi ve Madurdağı Savaşı esnasında 33. Tümen Süvari Bölüğünde asker olan Çaykara'nın Koldere köyünden

Resim 22:
Sultanmurat Şehitliğin'den bir görünüş

Resim 23:
Sultanmurat Şehitliği'nde dinî törenden bir görüntü

Hayrullahoğlu Ahmet Karaoğlu (Karataş) önderliğinde yaylalardan toplanan halk tarafından Şehitler Tepesine gömülen şehit askerlerimizin mezarlarının etrafı duvarla çevrilerek her 23 Haziran günü halk tarafından ziyaret edilerek dini törenler düzenlenmeye başlanmıştır. 23 Haziranda düzenlenen törenlerden başka *Yayla Ortası* (Çürük Ortası, 20 Temmuz) ve *Ağustos'un Yedisi* (20 Ağustos) Şenlikleri sırasında da dini törenler düzenlenir. Çevre yayla ve köyler ile dünyanın farklı yerlerinden gelen vatandaşlarımız şehitlikte toplanarak hafızlar Kuran okuyarak hadim indirir, bölgenin ileri gelen hocaları vaazlarda bulunur, savaş günlerini yaşayanlar hatıralarını anlatır ve sonunda da hep birlikte dua edilir.

Sultanmurat Şehitliği, Çaykaralı Cevdet Sunay, Genel Kurmay Başkanı olduktan sonra Milli Savunma Bakanlığı tarafından 1963 yılında tescil edildi. 3. Ordu Komutanı Orgeneral Refik Tulga'nın 1963 yılında-

Resim 24:
Sultanmurat Şehitliği'ndeki dinî törenden sonra alt taraftaki düzlükte Yayla Şenliği yapılırdı

Resim 25:
Sultanmurat Şehitliği'nin altındaki düzlükte yapılan Yayla Şenliği'nden bir görüntü

Resim 26:
Sultanmurat Şehitliği'nin alt tarafında bulunan düzlükte yapılan yayla şenliklerinden bir başka görüntü

Resim 27:
2017 Yılında Sultanmurat'ta Yapılan Yayla Şenlikleri'nden bir başka görüntü

Resim 28: 2017 Yılında İbadete Açılan Sultanmurat Şehitler Camiinin Görünüşü

ki katılımıyla ilk defa şehitlikte askeri tören düzenlenmeye başlandı ve 23 Temmuz 1966 tarihinde de 3. Ordu tarafından şehitliğe bir abide dikildi[60].

Yapılan dinî merasimden sonra eskiden Şehitlik Tepesinin aşağı tarafında bulunan düzlükte, kaval ve kemençe eşliğinde horonlar oynanırdı. Bugün eğlence ve oyun faslı Sultanmurat Hanlarının bulunduğu Eğrisu Yaylası tarafındaki düzlük kısımda yapılmaktadır[61].

Sultanmurat'ın bir yeni özelliği de bölgede *Sultanmurat Şehitler Camii* adıyla en büyük ve en muhtevalı bir camiye sahip olmasıdır. Yeni Caminin inşaatına 23 Haziran 2011 tarihinde başlanmış ve yaklaşık altı yıl sonra 20 Ekim 2017 tarihinde ilk Cuma namazı kılınarak ibadete açılmıştır. Sultanmurat Camii ve Külliyesi, Selçuklu-Osmanlı mimari tarzı bileşiminden oluşuyor. Cami yaklaşık 1000 kişinin birlikte ibadet edeceği büyüklüktedir. Cami Külliyesinin 500 kişilik konferans salonu, kütüphanesi, ayrı ayrı hanımlar ve beyler için dinlenme salonları, çocuk bakım odası, dört dershanesi ve bir reviri bulunmaktadır.

Resim 29:
Sultanmurat'tan bir görüntü

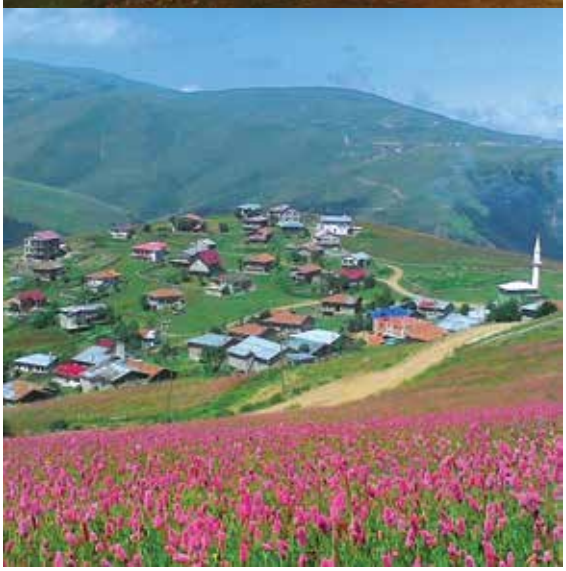

Resim 30:
Vartan Yaylası'nın Görünüşü

4. Sultanmurat'la İlgili Yapılan Sulhnamenin Mahiyeti Nedir?

17 Temmuz 1905 tarihinde Aşağı ve Yukarı Hopşera köyleri ile Şinek-Vartan köyü ve üçüncü köy olarak Paçan köyleri temsilcileri arasında Sultanmurat'la ilgili bir sulhnâme tanzim edilerek mahkeme heyeti huzurunda imzalanmıştır. İmzalanan sulhnâmenin maddeleri şöyledir:

1- Çekişme konusu olan yaylak "*Sultanmurat Suyu*" adıyla bilinmektedir. Bu yaylak Aşağı ve Yukarı Hopşera köyleri yaylasının batısında yer almaktadır. Burada eskiden olduğu gibi Aşağı ve Yukarı Hopşera, Şinek-Vartan ve Paçan köylülerinin davar, koyun, keçi, inek ve öküz gibi hayvanlar ile diğer hayvanları serbest bir şekilde otlanacak ve hayvanlara kimse mani olmayacaktır.

Belge 13:
Çİ-AKMA, Sultanmurad Suyu adlı yaylakla ilgili Aşağı ve Yukarı Hopşera Köyleri ile Şinek-Vartan ve Paçan köyleri arasında düzenlenen 1323 tarihli sulhnâme sureti

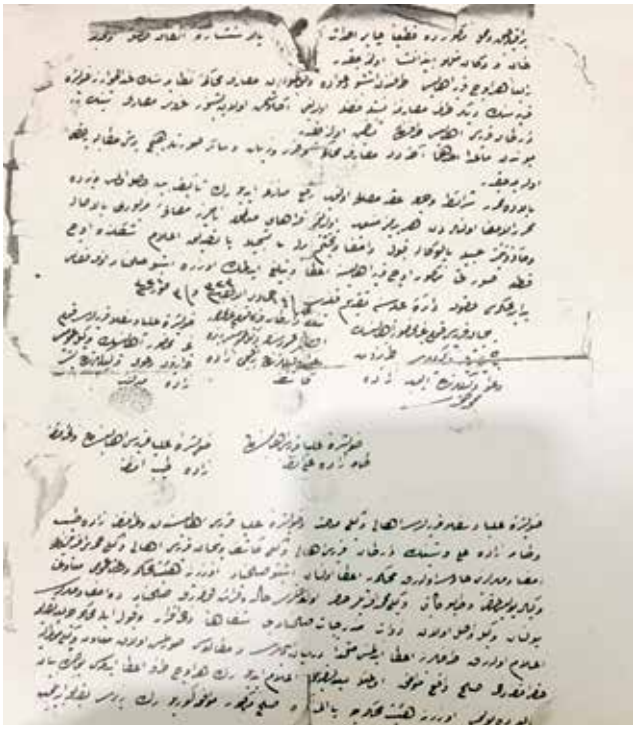

Belge 12:
Çİ-AKMA, Sultanmurad Suyu adlı yaylakla ilgili Aşağı ve Yukarı Hopşera köyleri ile Şinek-Vartan ve Paçan köyleri arasında düzenlenen 1323 tarihli sulhnâme

2- Cerah mevkiinde şu anda mevcut olan çayırlar ve bunların ne kadar kıtadan ibaret olduğu memurlar tarafından tespit edilecek ve eskiden beri bunları tasarruf edenler tasarruflarına devam edecek, bunları genişletmeyecek ve çoğaltmayacaktır.

3- Büyük cadde üzerinde ve mezkür Sultanmurat Suyu mevkiinde bulunan dükkan ve han sahipleri tarafından ihdas edilmiş olan çayırların çit ve duvarları yıkılacak eskiden olduğu gibi hayvanlar serbest bir şekilde istifade edecektir ve bir daha çayır ihdas olunmayacaktır. Yine burada istişare ve ittifak olmadan yeniden dükkan ve han inşa edilmeyecektir.

4- Bu madde mahkeme masraflarının nasıl bölüneceği ile ilgilidir,

Bu sulhâme Yukarı Hopşera köyünden Damazâde Ali Efendi ve Veli Efendizâde Tayyip Efendi, Paçan köyü şer'i vekili Trabzonlu Eyübzâde Hamdi, Şinek-Vartan köyünün vekili Rize dava vekillerinden Rakıcızâde Kâşif, Aşağı ve Yukarı Hopşera köyleri vekili Trabzon dava vekillerinden Beşirzâde Mithat tarafından imzalanıp mühürlendi ve mahkemeye teslim edildi[62].

1970'li yıllarda Ataköy Belediyesi, Sultanmurat'ta bir mezbahahane inşa teşebbüsünde bulunmuş, ancak bu sulhnâmeye dayanılarak mahkeme gerekli izni vermemiştir[63].

Sonuç

Eğrisu Yaylası tespit edebildiğimiz kadarıyla Of kazasının ilk yaylalarından biridir. 1583 yılından sonra kurulduğu düşünülmektedir. Yaylanın Akdoğan (Yukarı Hopşera), Soğanlık (Aşağı Hopşera), Maraşlı (Paçan), Şahinkaya (Şur) ve Köknar (Aşağı Ogene) köylülerine tahsis edildiği arşiv kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. Of ve Sürmene mâbeynlerinde bulunan Eğrisu, Çatana (Mavreyas Çatağı) ve Sarıkaya ve Hofala (?) ve Olofnos (Alifinos/Uzuntarla) yayla ve mezraları Of kazasına gelen Maraşlı Şeyh Osman Efendi, daha sonra oğlu ve torunu Şeyh Osman Efendiye temlik edilmiş ve bunun karşılığında bu yayla ve mezraların ve çıvar köylerin şenlendirilmesi ve imarı ile bölgede İslamı anlatma görevi kendilerine verilmiştir. Böylelikle bölgenin Türkleştirilme ve İslamlaşmasında Maraşlı alimlerin önemli görevler ifa ettikleri tespit edilmektedir.

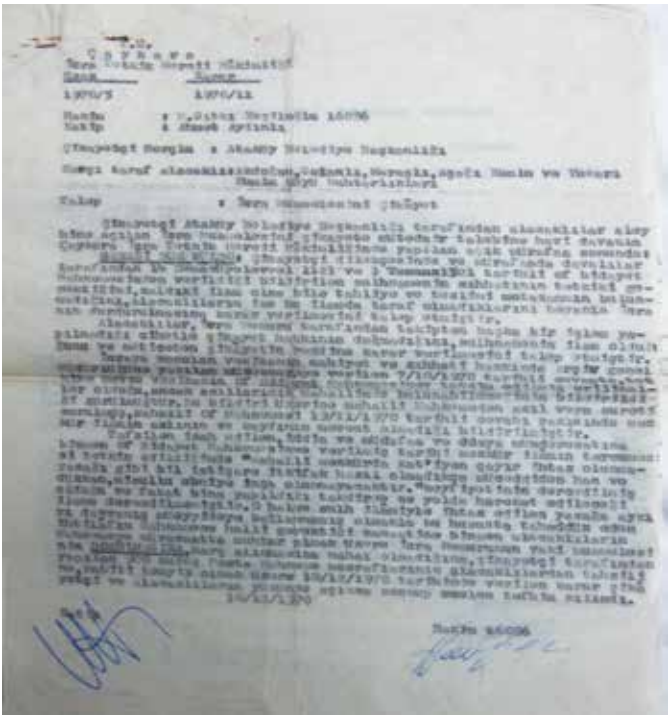

Belge 14:
Çİ-AKMA, Çaykara İcra Tetkik Hakimliğinin 30 Aralık 1970 tarih ve1970/11 Nolu Kararı.

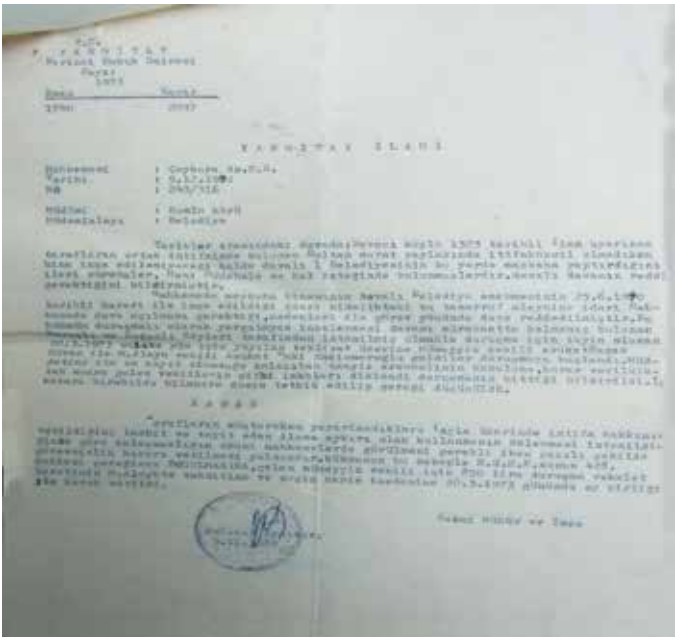

Belge 15:
Çİ-AKMA, Yargıtay 14. Hukuk Dairesi'nin 8 Kasım 1978 Tarih ve 4959 Nolu İlamı.

Resim 31: Sultanmurat'ın kar yağdığında görünüşü

Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin torunu olan ve Şur (Şahinkaya) köyünde tekkesi bulunan ve aynı zamanda bu köyün de imamı bulunan Şeyh Osman Efendi yaz ayında vefat ettiği için, Eğrisu Yaylası sınırları içinde Sultanmurat mevkiinde bulunan Maraşlılar Mezarlığına defnedildiği düşünülmektedir.

Bölgedeki diğer yaylalarda olduğu gibi Eğrisu Yaylasının kullanımında Akdoğan, Soğanlık, Şahinkaya, Maraşlı ve Köknar köylüleri arasında anlaşmazlıkların çıktığı ve bu anlaşmazlıkların mahkemeye taşınarak çözülmeye çalışıldığı ve bunların 20-30 sene öncesine kadar devam ettiği mahkeme kayıtlarından tespit edilmektedir.

Zaman zaman Sultanmurat mevkiinin ayrı bir yayla olduğu şeklindeki haber ve bilgilerin gerçekle ilgisi bulunmadığı, buranın Eğrisu Yaylası sınırları içinde bulunan bir yaylak (yaylım), hanların bulunduğu mevki, yaylaların yolu üzerinde bulunan bir konaklama yeri olduğu sonucuna varılmıştır. Özelde Sultanmurat Yaylası denildiğinde Eğrisu Yaylası, genelde de Kazankıran'dan Limonsuyu ve Uzuntarla yaylalarına kadar uzanan bölgedeki yaylaların adı (Sultanmurat Yaylaları) olarak değerlendirilmelidir.

Sultanmurat mevkiinin adını, Revan Seferine katılan Sulta IV. Murat'tan aldığı halk arasındaki yaygın kanaat ise de bu konuda kaynaklarda padişahın bu mıntıkaya uğradığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Sultanmurat, 1. Dünya Savaşı sırasında bölgeyi işgal eden Rus kuvvetlerini, buradan çıkarmak için savaşan askerlerimizin önemli bir bölümünün şehit olduğu *Sultanmurat Şehitler Tepesi* mevkiinin yakınında bulunmakta ve her yıl bu şehitlerimiz askeri ve dini törenlerle anıldığı yerdir. Yine Sultanmurat, Türklerin bölgeye yerleşmesinden sonra her yıl yapılan *Yayla Şenliklerinin* final noktasıdır.

Dipnotlar

1 M. Hanefi Bostan, *XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s. 5-7, 46-48.

2 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (= BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (= MAD),* nr. 828, s. 316. Yağmurderesi, 1520 ve 1530 tarihli kayıtlarda Bayburd sancağının Kovans kazasına bağlı bir nahiyedir (İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s. 26, 27).

3 BOA, *Tahrir Defteri* (= *TD)*, nr. 53, s. 64.

4 BOA, *TD*, nr. 613, s. 7; Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (= TK. KKA), *TD*, nr. 348, s. 2a; TK. KKA, *TD*, nr. 355, s. 2a.

5 BOA, *MAD,* nr. 828, s. 226; Mehmet Bilgin, *Sürmene Tarihi*, İstanbul 1990, s. 265.

6 BOA, *TD,* nr. 52, s. 135.

7 Bilgin, *Sürmene Tarihi*, s. 265.

8 TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 114a. Ayrıca bk. Bilgin, *Sürmene Tarihi*, s. 224, 265.

9 TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 109b; BOA, *Cevdet – Evkaf* (= *C. EV*), nr. 421/21311, s. 1-2; BOA, İrade – Dâhilliye *(= İ. DH)*, nr. 577/40222, Belge nr. 2, s. 1; Dündar Kılıç, *Sürmene Nüfus Defteri (1834)*, İstanbul 2013, s. 564, 565; BOA, Şura-yı Devlet (= *ŞD*), nr. 1843/27.

10 İbrahim Tuncer, *Coğrafyası ve Belgeleriyle Çaykara Tarihi*, İstanbul 2017, s. 459, 542.

11 TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 197a-217a; Bostan, "XV - XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası", *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Trabzon 2016, s. 77, 83-84, 92, 96.

12 Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1998, s. 478.

13 Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadî Örüntüler ve Trabzon'da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 25, Trabzon 2018, s. 37-41, 47-49.

14 Konu ile ilgili belge *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1015 Tarihli Of Kadısı Hücceti* olup, Çaykara İlçesine bağlı Akdoğan / Yukarı Hopşera Köyü Muhtarlığı Arşivi'nde (= Çİ-AKMA, *EY-H.1015-OKH*) bulunmaktadır.

15 Hasan Umur, *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul 1949, s. 9-10.

16 BOA, Kamil Kepeci (= KK), *Mevkufat Kalemi (= MK),* nr. 2697, s. 45a.

17 BOA, KK, *MK*, nr. 2605, s. 18a-18b.

18 TK. KKA, *TD*, nr. 29, s. 209a-209b.

19 Çİ-AKMA, *EY-H.1015-OKH.*

20 Çİ-AKMA, *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1137 (1725) Tarihli Of Kadısı Hücceti* (= *EY-H.1725-OKH*).

21 Çİ-AKMA, *Avukat Nahit Hacısalihoğlu'nun Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine Verdiği 28 Kasım 1955 Tarihli Dava Dilekçesi* (= *Av.N.H.ÇAH1955-DD*).

22 Çİ-AKMA, *23 Haziran 1978 Tarihli* Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesi E. 1977/128-Keşif Zabıt Varakası (= ÇAHM-E.1977/128-KZV).

23 Ali Kemal Saran, *Omuzumda Hemençe (Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları)*, Ankara 2009, s. 59.

24 Çİ-AKMA, *Soğanlı ve Akdoğan Köyleri Muhtarlarının Çaykara Kaymakamlığına Verdikleri (2)3 Temmuz 1970 Tarihli Şikayet Dilekçeleri.*

25 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (= VGMA), *Vakıf Defteri* (=*VD*), nr. 155, s. 310-311.

26 VGMA, VD, nr. 156, s. 68-69.

27 Bu mezra yeri *Of Kadısı Hüccetinde geçen "Mavreya Çatağı*"nın bulunduğu alan ya da yakın çevresindeki yerlerden biri olduğu düşünülmektedir (bk. Çİ-AKMA, *EY-H.1015-OKH)*.

28 Çaykara'nın Yaylaönü (eski adı Haros) köyündeki Feyizoğulları, Maraş'tan Sürmene'nin Uzuntarla (Alifinos) köyüne gelip bir asra yakın burada iskân ettikten sonra arazi darlığı sebebiyle Haros'a (Yaylaönü) gidip yerleşmişlerdir (Numan Bakkaloğlu, "Yaylaönü Köyü", *Yeni Çaykara Bülteni*, 8, Çaykara 1984, s. 17).

29 VGMA, *Hurufat Defteri* (= *HD*), nr. 1133, s. 70.0

30 VGMA, *HD*, nr. 1133, s. 70.

31 Bostan, *Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, İstanbul 2012, s. 79-81.

32 Bostan, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi", *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı (Tarih - Toplum - Kültür)*, İstanbul 2005, s. 30; Bostan, "XV-XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası", *Her Yönüyle Of*, s. 45-46.

33 Sezgin Demircioğlu – Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri (1834)*, İstanbul 2011, s. 22-30. 1700'lü yıllarda Bağdatlıoğlu adlı ailenin Hola-i Kebir köylerinde yaşadığına dâir bk. Bostan, "Barma Yaylası ve Yayla Ortası Şenlikleri", *2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi (7-8 Aralık 2018)*, VI, Ankara 2018, s. 804.

34 Bostan, "Barma Yaylası ve Yayla Ortası Şenlikleri", s. 804-813.

35 Çİ-AKMA, *EY-H.1015-OKH.*

36 Çİ-AKMA, *Eğrisu Yaylası İle İlgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir 1136 Tarihli Padişah Fermanı.*

37 Çİ-AKMA, *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1137 (1725) Tarihli Of Kadısı Hücceti* (= *EY-H.1725-OKH*).

38 Umur, *Of Tarihi – Vesikalar ve Fermanlar*, İstanbul 1951, s. 111-112.

39 BOA, *Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter* (= *A.DVNS.AHK. TZ .d.*), nr. 2, s. 328, belge nr. 3; Umur, *Of Tarihi*, s. 144.

40 BOA, *A.DVNS.AHK. TZ .d,* nr.2, s. 331, belge nr. 1; Umur, *Of Tarihi*, s. 143-144.

41 Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 56-58.

42 Çİ-AKMA, *Av.N.H.ÇAH1955-DD,* s. 1-2.

43 Çİ-AKMA, *Hasan Erol'un İtiraz Dilekçesi.*

44 Yayla evi olmayanlar veya yayla sahibi olmayıp bir yaylada yaylacılık yapan şahıslardan kira parası karşılığında hayvan başına tespit edilen bir meblağ alınırdı. Buna "*çiçek parası*" yada "*kırtıl parası*" adı verilirdi (bk. Bilgin*, Sürmene Tarihi*, s. 265; Bilgin, "Of'ta Derebeylik Düzeni ve Tarihsel Temelleri", *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Trabzon 2016, s. 114).

45 Çİ-AKMA, Avukat Nahit Hacısalihoğlu'nun Yüksek Temyiz Mahkemesi I.ci Reisliğine Sunulmak Üzere Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine 21 Mayıs 1958 Tarihinde Verdiği Temyiz Dilekçesi.

46 Çİ-AKMA, *Avukat Ali Nuhoğlu'nun Eğrisu Yaylasında Yaylacılık Yapan ve Mart 1977'de Kendilerine Tapu Verilen Beş Köknarlı'nın Tapularının İptal Edilmesi Hakkında Dava Dilekçeleri*.

47 Çİ-AKMA, Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesinin 29 Haziran 1978 Tarihli ve 1978/130-131-132-133-134 ve 135 Nolu Kararları.

48 Çİ-AKMA, *Yargıtay 14. Hukuk Dairesi'nin 8 Kasım 1978 Tarih ve 4959 Nolu İlamı.*

49 Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 58. Doğu Karadeniz Bölgesinde yayla anlaşmazlıkları ile ilgili bk. İlhan Ekinci, "On Dokuzuncu Yüzyılda Doğu Karadeniz'de (Gümüşhane-Trabzon) Yayla Anlaşmazlıkları ve Düşündürdükleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 26, Trabzon 2019, s. 311-346.

50 Engin Kaban, "Yaylacılık Kültüründe Dönüşüm: Sultanmurat ve Eğrisu Yaylaları Örneği", *Uluslararası Yaylacılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu (26 - 28 Eylül 2019) Tam Metin Bildiri Kitabı*, Giresun 2019, s. 273-285.

51 Saran, *Omuzumda Hemençe*, s. 59-60.

52 Hanefi Mahitapoğlu, "Sultan Murat ve Mücadele Azmi", *Horon*, 1, Trabzon 1977, s. 28. Bu konuda ayrıca bk. Haşim Albayrak, *Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları*, Ankara 2013, s. 44-58.

53 Nezihi Aykut, "lV. Murad'ın Revan Seferi Menzilnâmesi", *Tarih Dergisi*, 34, İstanbul 1984, s. 217; Yunus Zeyrek, *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruznâmesi*, Ankara 1999, s. 43-46; Erdem Saka, "IV. Murat'ın Revan

Seferi'nde Bir Lojistik Destek Merkezi: Bayburt", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/4, Osmaniye 2019, s. 2413, .

54 Dernekpazarı İlçesi - Ormancık Köyü Güzelleştirme ve Dayanışma Derneği Arşivi (= DPİ – OKGDDA), *Trabzon Kadısı Veiyuddin Efendi'nin Hüccet*i, nr. 4.

55 DPİ – OKGDDA, *Trabzon Kadısı Veiyuddin Efendi'nin Hüccetinin Sureti,* nr. 5.

56 Çİ-AKMA, *Sultanmurad Suyu Adlı Yaylakla İlgili Aşağı ve Yukarı Hopşera Köyleri İle Şinek-Vartan ve Paçan Köyleri Arasında Düzenlenen 1323 Tarihli Sulhnâme (Sultanmurad Suyu-1323-Sulhnâme)*.

57 Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı,* yay. Ahmet Tetik, İstanbul 2011, s. 339, 353, 356, 357, 358.

58 Altay Yiğit, *Çaykara ve Folkloru*, Ankara 1981, s. 132; Necdet Durgun, "Kuşmer'de Yayla Ortası", *Çaykaralılar*, 5, İstanbul 1993, s. 21; Adnan Zazoğlu, "Hatıralar Yaylası Kuşmer", *Çaykaralılar*, 7, İstanbul 1994, s. 57; Muzaffer Yılmaz, "Çaykara'da Yayla Şenlikleri", *Çaykaralılar*, 8, İstanbul 1994, s. 41; Bilgin, *Madur Dağı Savaşı*, Trabzon 2000, s. 91; Ayhan Bayoğlu, *Of Kazası'nın Siyasi, Kültürel ve Sosyo - Ekonomik Tarihi*, Denizli 2000, s. 58, 59, 101; Ali Çelik, *Trabzon - Çaykara Halk Kültürü*, İstanbul 2005, s. 269, 273; İsmail Sarı, "Yaşamın Evreleri", *Geçmişten Geleceğe Çaykara – Dernekpazarı (Tarih - Toplum - Kültür)*, İstanbul 2005, s. 309-312.

59 Bostan, "Sultan Murad ve Of Muharebeleri", *Çaykaralılar*, 2, İstanbul 1992, s. 5, 8.

60 Bilgin, *Madurdağı Savaşı*, s. 90.

61 Sami Ayan, "Halkımız Sultanmurat'ta buluşmayı özlemiş", https://www.caykaragazetesi.com/kose-yazilari/halkimiz-sultanmuratta-bulusmayi-ozlemis-30508/ (erişim: 30.08.2018).

62 Çİ-AKMA, *Sultanmurad Suyu-1323-Sulhnâme*.

63 Çİ-AKMA, *Çaykara İcra Tetkik Hakimliğinin 30 Aralık 1970 tarih ve1970/11 Nolu Kararı*; Çİ-AKMA, *Yargıtay Birinci Hukuk Dairesinin 20 Mart 1973 Tarih ve 2037 Nolu İlamı*.

Kaynaklar

1- Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (= BOA)

----------, *Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Trabzon Ahkâm Defterleri, Defter* (= *A.DVNS.AHK. TZ .d.*), nr. 2.

----------, *Cevdet – Evkaf* (= *C. EV*), nr. 421/21311.

----------, *İrade – Dâhilliye (= İ. DH)*, nr. 577/40222.

----------, Kamil Kepeci (= KK), *Mevkufat Kalemi (= MK)*, nr. 2605, 2697.

----------, *Maliyeden Müdevver Defterler (= MAD),* nr. 828.

----------, *Şura-yı Devlet* (= *ŞD*), nr. 1843/27.

----------, *Tahrir Defteri* (= *TD*), nr. 52, 53, 613.

Tapu Kadastro Kuyud - ı Kadime Arşivi (= TK. KKA)

----------, *Tahrir Defteri* (= *TD*), nr. 29, 348, 355.

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (= *TŞS*), nr. 1866/52.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (= VGMA)

----------, *Hurufat Defteri* (= *HD*), nr. 1133.

----------, *Vakıf Defteri (=VD),* nr. 155, 156.

Dernekpazarı İlçesi - Ormancık Köyü Güzelleştirme ve Dayanışma Derneği Arşivi (= DPİ – OKGDDA)

----------, *Trabzon Kadısı Veiyuddin Efendi'nin Hücceti ve Hüccetinin Sureti (= TK-VEH)*, nr. 4, 5.

Çaykara İlçesi - Akdoğan Köyü Muhtarlığı Arşivi (= Çİ-AKMA)

----------, *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1015 Tarihli Of Kadısı Hücceti* (= *EY-H.1015-OKH*).

----------, *Eğrisu Yaylası İle İlgili Evâhir-i Cemaziye'l-ahir 1136 Tarihli Padişah Fermanı.*

----------, *Eğrisu Yaylası'na Ait Hicri 1137 (1725) Tarihli Of Kadısı Hücceti* (= *EY-H.1725-OKH*).

----------, Çİ-AKMA, *Sultanmurad Suyu Adlı Yaylakla İlgili Aşağı ve Yukarı Hopşera Köyleri İle Şinek-Vartan ve Paçan Köyleri Arasında Düzenlenen 1323 Tarihli Sulhnâme (Sultanmurad Suyu-1323-Sulhnâme)*.

----------, *Avukat Nahit Hacısalihoğlu'nun Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine Verdiği 28 Kasım 1955 Tarihli Dava Dilekçesi* (= *Av.N.H.ÇAH1955-DD*).

---------, *Hasan Erol'un İtiraz Dilekçesi.*

----------, *Avukat Nahit Hacısalihoğlu'nun Yüksek Temyiz Mahkemesi I.ci Reisliğine Sunulmak Üzere Çaykara Asliye Hukuk Hakimliğine 21 Mayıs 1958 tarihinde Verdiği Temyiz Dilekçesi.*

----------, *Soğanlı ve Akdoğan Köyleri Muhtarlarının Çaykara Kaymakamlığına Verdikleri (2)3 Temmuz 1970 Tarihli Şikayet Dilekçeleri.*

----------, *Çaykara İcra Tetkik Hakimliğinin 30 Aralık 1970 tarih ve 1970/11 Nolu Kararı.*

----------, *Yargıtay Birinci Hukuk Dairesinin 20 Mart 1973 Tarih ve 2037 Nolu İlamı.*

----------, *Avukat Ali Nuhoğlu'nun Eğrisu Yaylasında Yaylacılık Yapan ve Mart 1977'de Kendilerine Tapu Verilen Beş Köknarlı'nın Tapularının İptal Edilmesi Hakkında Dava Dilekçeleri.*

----------, *23 Haziran 1978 Tarihli* Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesi E. 1977/128-Keşif Zabıt Varakası (= ÇAHM-E.1977/128-KZV).

----------, *Çİ-AKMA, Çaykara Asliye Hukuk Mahkemesinin 29 Haziran 1978 Tarihli ve 1978/130-131-132-133-134 ve 135 Nolu Kararları.*

----------, *Yargıtay 14. Hukuk Dairesi'nin 8 Kasım 1978 Tarih ve 4959 Nolu İlamı.*

2- Kitap ve Makaleler

ALBAYRAK, Haşim, *Çaykara Sultanmurat Yaylası ve Sultanmurat Savaşları*, Kurtuba Yayınları, Ankara 2013.

AYAN, Sami, "Halkımız Sultanmurat'ta buluşmayı özlemiş", https://www.caykaragazetesi.com/kose-yazilari/halkimiz-sultanmuratta-bulusmayi-ozlemis-30508/ (erişim: 30.08.2018).

AYGÜN, Necmettin, "Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadî Örüntüler ve Trabzon'da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 25, Trabzon 2018, s. 11-67.

AYKUT, Nezihi, "lV. Murad'ın Revan Seferi Menzilnâmesi", *Tarih Dergisi*, 34, İstanbul 1984, s. 183-247.

BAKKALOĞLU, Numan, "Yaylaönü Köyü", *Yeni Çaykara Bülteni*, 8, Çaykara 1984, s. 17.

BAYOĞLU, Ayhan, *Of Kazası'nın Siyasi, Kültürel ve Sosyo - Ekonomik Tarihi*, y.e.y, Denizli 2000.

BİLGİN, Mehmet, *Sürmene Tarihi*, Sürmene Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1990.

BİLGİN, Mehmet, *Madurdağı Savaşı*, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2000.

BİLGİN, Mehmet, "Of'ta Derebeylik Düzeni ve Tarihsel Temelleri", *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2016, s. 111-130.

BOSTAN, M. Hanefi, "Sultan Murad ve Of Muharebeleri", *Çaykaralılar*, 2, İstanbul 1992, s. 5-9.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV- XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

BOSTAN, M. Hanefi, "Çaykara ve Dernekpazarı Tarihi", *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı (Tarih - Toplum - Kültür)*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, İstanbul 2005, s. 17-94.

BOSTAN, M. Hanefi, *Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*, Nöbetçi Yayınları, İstanbul 2012.

BOSTAN, M. Hanefi, "XV - XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Of Kazası", *Başlangıçtan Günümüze Her Yönüyle Of*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2016, s. 35-109.

BOSTAN, M. Hanefi, "Barma Yaylası ve Yayla Ortası Şenlikleri", *2. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi (7-8 Aralık 2018)*, VI, Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2018, s. 793-830.

BOSTAN, M. Hanefi, "Maraşlı Şeyh Osman Efendi'nin Of Bölgesinin Türkleşme ve İslâmlaşmasındaki Etkisi", *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu (12-14 Aralık 2019) Bildiriler Kitabı*, Avrasya Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2020, s. 258-280.

ÇAKMAK, Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı,* yay. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

ÇELİK, Ali, *Trabzon - Çaykara Halk Kültürü*, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin – BİLGİN, Süleyman, *Of Nüfus Defteri (1834)*, Şenyıldız Yayınları, İstanbul 2011.

DURGUN, Necdet, "Kuşmer'de Yayla Ortası", *Çaykaralılar*, 5, İstanbul 1993, s. 20-21.

EKİNCİ, İlhan, "On Dokuzuncu Yüzyılda Doğu Karadeniz'de (Gümüşhane-Trabzon) Yayla Anlaşmazlıkları ve Düşündürdükleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 26, Trabzon 2019, s. 311-346.

EMECEN, Feridun, "Ağnam Resmi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 478-479.

KABAN, Engin, "Yaylacılık Kültüründe Dönüşüm: Sultanmurat ve Eğrisu Yaylaları Örneği", *Uluslararası Yaylacılık ve Yayla Kültürü Sempozyumu (26 - 28 Eylül 2019) Tam Metin Bildiri Kitabı*, Giresun 2019, s. 273-285.

KILIÇ, Dündar, *Sürmene Nüfus Defteri (1834)*, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2013.

MAHİTAPOĞLU, Hanefi Mahitapoğlu, "Sultan Murat ve Mücadele Azmi", *Horon*, 1, Trabzon 1977, s. 28.

MİROĞLU, İsmet, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, İstanbul 1975.

SAKA, Erdem, "IV. Murat'ın Revan Seferi'nde Bir Lojistik Destek Merkezi: Bayburt", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/4, Osmaniye 2019, s. 2407-2424.

SARAN, Ali Kemal, *Omuzumda Hemençe (Cumhuriyet Devrinde Bir Medrese Talebesinin Hatıraları)*, Kurtuba Yayınevi, Ankara 2009.

SARI, İsmail, "Yaşamın Evreleri", *Geçmişten Geleceğe Çaykara – Dernekpazarı (Tarih - Toplum - Kültür)*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür ve Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, İstanbul 2005, s. 297-314.

TUNCER, İbrahim, *Coğrafyası ve Belgeleriyle Çaykara Tarihi*, Çaykara Kültür Sanat ve Yayıncılık Limited Şirketi, İstanbul 2017.

UMUR, Hasan, *Of ve Of Muharebeleri*, Güven Basımevi, İstanbul 1949.

UMUR, Hasan, *Of Tarihi – Vesikalar ve Fermanlar*, Güven Basımevi, İstanbul 1951.

YİĞİT, Altay, *Çaykara ve Folkloru*, Kent Matbaası, Ankara 1981.

YILMAZ, Muzaffer, "Çaykara'da Yayla Şenlikleri", *Çaykaralılar*, 8, İstanbul 1994, s. 41-44.

ZAZOĞLU, Adnan, "Hatıralar Yaylası Kuşmer", *Çaykaralılar*, 7, İstanbul 1994, s. 57.

ZEYREK, Yunus, *IV. Sultan Murad'ın Revan ve Tebriz Seferi Ruznâmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkinci Yarısında Trabzon Eyalet Yönetimi ve Savaş Ekonomisi

Mehmet BEŞİRLİ
Prof. Dr., Samsun Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Tarih Bölümü

Giriş

Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken Sultan III. Selim 29 Mayıs 1807'de tahttan indirilmiş ve yerine IV. Mustafa padişah olmuştu. IV. Mustafa, 1807-1808 yılları arasında çok az bir süre tahta kalabildi.[1] Sultan, tahtta bulunduğu kısa sürede asilerin isteklerini yerine getirdi. Ancak Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın 28 Temmuz 1808'de Bâbıâli'yi basması ve Sadaret mührünü sadrazamdan alarak III. Selim'i tekrar tahta geri getirmek istemesi üzerine Sultan Mustafa tahttan çekilmek istemediği gibi, III. Selim ve Şehzade Mahmud'un öldürülmesini emretti. III. Selim Harem Dairesi'nde öldürüldü. Şehzade Mahmud da cariyeler ve hizmetkârlar tarafından kurtarıldı. Bu olayın ardından, IV. Mustafa tahttan indirilip yerine Şehzade Mahmud, II. Mahmud olarak 28 Temmuz 1808'de Osmanlı tahttına çıkarıldı. Alemdar Mustafa Paşa da sadrazam oldu.[2]

29 Mayıs 1807 Cuma günü yaşanan bu olaylar sonrasında Nizam-ı Cedid ordusu ilga edildi. lll. Selim'in tahttan indirilmesi ve öldürülmesiyle birlikte yenilik ricalinin bir kısmı da idam edildi. Uzun yıllar eğitilmiş olarak kışlalarında bekleyen Nizam-ı Cedid askerlerinin ortadan kaldırılması Rusya'yla savaşın devam ettiği cephelerde de büyük yankı uyandırdı ve orduda dağınıklık başgösterdi.[3] Ancak Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazam olmasından sonra Nizam-ı Cedid

ordusunun yeniden canlandırılmasına yönelik çalışmalar başlatıldı. Nizam-ı Cedid'e benzer 3.000 kişilik yeni birlik oluşturuldu. Muhalif tepkileri önlemek için yeni oluşturulan bu birliğe Sekban-ı Cedid adı verildi. Ancak Yeniçerilerin isyan etmesi ve sadrazamı öldürmeleri sonrasında Sekban-ı Cedid de ortadan kaldırıldı.[4]

Nitekim II. Mahmud, iktidarının hemen başında bu nazik durumu Anadolu ve Rumili eyaletleri kazalarına gönderdiği bir fermanla belirtti. Fermanda Nizam-ı Cedid'in (gerçekte Sekban-ı Cedid) ortadan kaldırılmasına rağmen tekrar diriltilmeye çalışıldığını, bunun mümkün olmadığını ve eski ocakların görevlerine devam edeceğini bildirdi. 20-29 Kasım 1808 (Şevval başları 1223) tarihli Anadolu'nun sol kolunda bulunan vezirler, Erzurum kadısı, diğer kaza kadı ve naipleri, mütesellim, ayan, voyvoda, vücuh-ı memleket ve bütün iş erlerine yazılan bu fermanda Osmanlı Devleti'nin kadim ocaklarının birçok seferde yararlılık gösterip fetihler yaptığı, Nizam-ı Cedid adıyla ihdas edilen askerin ortadan kaldırılmışken, sonradan yine bir sebeple ortaya çıktığı, bu durumun kanunların hilafına olduğu, kadim ocakların bundan böyle de gayret ve sadakat gösterecek ocaklar oldukları, Nizam-ı Cedid askerlerinin İstanbul'da tümüyle ortadan kaldırıldığı belirtildi. Fermanda ayrıca ilgili görevlilere idareleri altında bulunan yerlerde "Nizâm-ı Cedid askeri var ise bi'l-ittifak kaldırılması" emredildi.[5]

Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği ve iç karışıklıkların had safhada olduğu dönemde Alemdar Mustafa Paşa'nın yeni ordu kurma teşebbüsleri de böylece engellenmiş oluyordu. Bu durumda Rusya'nın, Osmanlı Devleti'yle çetin savaşlara giriştiği süreçte devletin iç karışıklıklarla uğraşması ve etkili vuruş gücü olan bir ordunun da bulunmayışı Tuna boylarından Kafkasya'ya kadar Osmanlı topraklarını tamamen Rus tehdidi altına sokuyordu.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında iki safhada ve iki cephede gelişti. Görünüşte Rus yanlısı Eflak ve Boğdan voyvodalarının Osmanlı Devleti tarafından görevden alınmasıyla çatışmaların başladığı ileri sürülse de esas mesele Osmanlı-Fransa yakınlaşması ve Osmanlı Devleti'nin Rus, İngiliz ve Osmanlı ittifakından çekilmesidir. Rusya'nın, Eylül 1806'da Osmanlı Devleti'ne verdiği ültimatomla azledilen Eflak ve Boğdan beyleri görevlerine iade edilse de, bu durum savaşı engelleyemedi. Rusya, 23 Ekim 1806'da Eflak ve Boğdan'ı işgal edip Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Buna karşılık

Sultan III. Selim de 27 Aralık 1806'da Rusya'ya savaş açarak bu hamleye karşılık verdi.[6]

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Kafkaslar ve Tuna olmak üzere iki cephede başlamış ve iki kısım olarak sürmüştür. Birinci kısım, barış müzakereleri de dâhil olmak üzere 1806-1807, ikinci kısım da 1809'da başlamış ve 1812 Bükreş Anlaşması'yla son bulmuştur. Savaşın Tuna cephesinde Rus ordusu kısa süre içerisinde ilerleyerek Kili, Bender, Hotin ve Akkerman kalelerini ele geçirmiş, İsmail Kalesi'nde ordu komutanı Pehlivan İbrahim Ağa ile kale muhafızı Kasım Paşa tarafından durdurulabilmiştir. 26 Ağustos 1807'deki mütarekeye kadar devam eden bir buçuk yıllık süreçte Pehlivan İbrahim Ağa, Veli Paşa, Karslı Ali Paşa ve Boşnak Abdullah Ağa gibi komutanların da yardımıyla İsmail Kalesi'ndeki savunma sürdürülmüştür.[7]

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Trabzon eyaletini de içine alan tüm Karadeniz'in güneydoğu kıyıları ve Kafkas Cephesi'nde çeşitli savaşlarla sürmüştür. Gerek meydan savaşlarında gerekse kalelerin savunulması süreçlerinde bu cephede de dikkate değer savaş ve kale muhasaraları gerçekleşmiştir.[8]

Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi'nde herhangi bir Rus saldırısına karşı sınırlarını güvence altına almak amacıyla çok daha önceden savaş hazırlıklarına başlamış, Kars, Erzurum başta olmak üzere kıyı kalelerini güçlendirerek erzak ve mühimmat takviyesi yapmıştır. Özellikle Erzurum Seraskeri Yusuf Ziya Paşa, bölgedeki yöneticilerle iş birliği içinde Rus saldırılarına karşı hazırlıklarını tamamlamıştır. Rusya da aynı süreçte Kafkasya'dan daha aşağılara inerek Osmanlı'nın elinde bulunan kaleleri ele geçirmek için teftiş ve hazırlıklara başlamıştır. Nitekim Rus Dışişleri Bakanı Budberg Gudoviç Tiflis'e gelerek özellikle Türk sınırındaki bölgelerin güçlendirilmesine çalışmış, Gürcistan'ın güvenliği açısından Sohum, Anakara yanında Faş, Batum, Gönye ve Anapa kalelerinin ele geçirilmesini istemiştir.[9] Bütün Rus hazırlıkları savaşın Doğu Cephesi'nde de şiddetle süreceğini gösteriyordu. Nitekim Ruslar, 20 Şubat 1807 gecesi Kafkas kıyılarındaki tek bağlantı noktası olan Redutkale'ye saldırarak savaşı Doğu Cephesi'nde de başlatmıştır. Başlarda Gürcistan'ın Kırım'la bağlantısını kesmeyi amaçlayan Rus kuvvetleri, başarılı olamayınca Osmanlı kalesi Faş'a yönelmiş, on beş gün burayı kuşatıp alamayarak geri dönmüştür.[10] Ruslar daha sonra Kafkasya kıyılarında daha önce de al-

maya teşebbüs ettikleri ancak başaramadıkları Anakara ve Kemhal'a saldırmıştır. 29 Nisan 1807'de Anapa önlerine gelen Rus kuvvetleri, burayı kolaylıkla ele geçirmiş ancak tutunamayınca oradan hareketle 29 Nisan 1807'de Faş ve Ahılkelek'e doğru yönelmiştir. 20 Mayıs'ta Ahılkelek Kalesi'ne tekrar saldıran Ruslar, yine başarılı olamamış ancak kale komutanı Mehmed Paşa, Ruslarla anlaşarak kaleyi teslim etmiştir. Böylece Ruslara Kars yolu açılmıştır.[11] Gümrü'ye çekilen Rus ordusunu karşılamak için Kars'ta toplanan Erzurum Seraskeri Yusuf Ziya Paşa Gümrü'ye doğru harekete geçip 29 Haziran 1807'de Rus General Nesvetaev ile Arpaçay'da karşılaşmıştır. Ruslar, bu savaşta galip gelerek Kafkaslar'daki stratejik üstünlüğü ele geçirmiştir. Ancak Rus ordusu daha fazla ilerleyemeyince 24 Ağustos 1807'de Slobozie'de iki ordu arasında ateşkes sağlanmıştır.[12] Fakat Rus çarının anlaşmanın bazı maddelerini kabul etmemesi ve onaylamayı reddetmesi üzerine 1808'de Yaş şehrinde devam eden Osmanlı-Rus kalıcı barış görüşmeleri kesilmiştir. 1808 yılı Aralık ayında mücadeleyi bitirecek müzakereler için Osmanlı Devleti'nin heyet başkanı Reisülküttap Galip Efendi, Rusya Osmanlı Devleti'ne bir savaş notası verdikten iki gün sonra 8 Mart 1809'da Yaş şehrine ulaşmıştır. Notada Rus Çar'ı Aleksander, ateşkesin bittiğini, artık barış olmayacağını, İstanbul'daki İngiliz elçinin gecikmeden İstanbul'dan çıkarılmadıkça düşmanlığın devam edeceğini bildirmiştir. Bu arada İngiliz Büyükelçi Adair de İstanbul'a ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, Rus notasına red cevabı vermiştir.[13] Böylece Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1808'de yapılan mütareke ardından Yaş kentinde devam eden barış görüşmelerinden sonuç çıkmamıştır. İstanbul'daki taht karışıklıklarını yeni bir fırsat olarak gören Ruslar, aynı zamanda Eflak ve Boğdan'ın kendilerine bırakılması konusunda ısrar etmekteydi. Bu durum karşısında Reisülküttap Galip Efendi başkanlığındaki Osmanlı diplomatları müzakereyi tek taraflı keserek kenti terk etti. Rusya zaten bölgedeki işgallerine devam etmek istediği için İsmail, İbrail ve Yergöğü taraflarına asker göndererek buna karşılık verdi (Nisan 1808).[14]

Ruslarla barışın olmadığı ve savaşın yeniden başladığı bir fermanla Trabzon dâhil tüm Karadeniz bölgesi kazalarına duyuruldu. 7-15 Nisan 1809 (Evahir-i Safer 1224) tarihli Erzurum kadısı, Anadolu'nun sol kolu kaza kadı ve naipleri, ayan, mütesellim, voyvoda, yeniçeri zabiti, serdar, kethüda yerleri, ocak ağa ve ihtiyarları, memleket halkı, iş erleri ve söz sahiplerine hitaben yazılan fermanda Rusya'yla savaş hazırlıklarına başlanması ve asker hazırlanması talimatı verildi. Verilen

talimatta Rusların eskiden beridir kibirli ve düşmanca hareketlerinin bilindiği, memleketin korunması ve düşmanın kuşatılması için İbrail, İsmail, Yergöğü taraflarına ve Tuna boyuna sancak ve kazalardan serdengeçti bayrakları tertip edilerek neferlerin başbuğları maiyyetinde gönderilmesi istendi. Yine fermanda din, devlet ve millet haini Rusların tekrar harp ilan edip Yergöğü Kalesi'nin dış hendeğini zapt ve kaleyi muhasara ettiği, kalede mevcut bulunan askerin burayı savunmada zayıf kaldığı, Silistre Valisi ve Tuna Seraskeri Vezir Hüsrev Mehmed Paşa tarafından bir yazıyla İstanbul'a bildirildiği belirtildi. Ayrıca fermanda "Müslüman olan ve kelime-i tevhidi zikr eden ve ümmet-i Muhammed'in din ve nâmus"unu düşünenlerin, durup oturacak vakitleri olmadığı, "sagir ve kebir bây u gedâ" herkesin elinden gelen gayreti göstermesi, herkesin birleşip düşman üzerine hücum etmesinin, yani "cihâd ve gazânın tüm Muhammed ümmetine farz olduğu", serdengeçti bayrakları ile neferin başbuğları maiyetiyle İsmail, İbrail, Yergöğü vesair Tuna havalisine sevk edilmelerine yardımcı olunması tembihlendi. Yine bu din kavgasında süratle hareket edilmesi, aykırı hareket edenlerin mahşerde selamet bulamayarak şiddetli cezaya muhatap olacakları, emirlerin herkese duyurulması, serdengeçti askeri ve "gücü yeter ve eli kılıç tutar bi'l-cümle ümmet-i Muhammed'in gazâ ve cihâda teşvik" edilmesi gerektiği tüm görevlilere hasseten hatırlatıldı.[15]

Osmanlı topraklarında Rus tehlikesi büyürken İstanbul'da da Sadaret makamında değişikliğe gidildi. 21 Kasım 1808'de Memiş Paşa azledilerek yerine Yusuf Ziya Paşa sadrazamlığa getirildi (1 Ocak 1809). Yusuf Ziya Paşa İstanbul'a gelir gelmez hemen savaş hazırlıklarını başlattı. Savaşı müzakere için toplanan bir istişare meclisinde ordunun Rumeli'ye hareket etmesine karar verildi. 1809 Temmuz ayında 80 yaşındaki Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, ordunun başında Edirne'ye hareket etti ve Şumnu'da karargâh kurdu. Savaşın ilk çarpışmaları, Rusların Tuna Nehri'ni geçmeleriyle sağ kolda başladı ve Hüsrev Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi aldı.[16]

Trabzon eyaletinin bir taraftan vali, asker ve mühimmatla, öte taraftan Karadeniz sahilindeki kale ve kıyıların tahkim ve savunulmasıyla savaşa direkt müdahil olduğu Kafkas Cephesi'nde savaşın ikinci yarısı da 1809'un ilkbaharında başlamış, bu hareketliliğin en çok hissedildiği yerlerden biri de Trabzon eyaleti olmuştur.[17]

Kafkas Cephesi'nde de Osmanlı-Rus mücadeleleri uzun sürmüştür. Bu cephede Osmanlı ordusu sayısal bir üstünlüğe sahip olmasına

karşın meydan muharebelerinin tamamında yenilgiye uğramış, sadece kale savunmalarında kısmî bir başarıya ulaşabilmiştir. Zira Rumeli ve Gürcistan üzerine saldırı hâlindeki Rus ordusuna karşı Osmanlıların çıkardıkları yegâne güç ayanların özel orduları olmuştur. Zira bunların çoğu da Ruslara yönelik askerî harekâtla savaşlara katılmaktan kaçmıştır.[18]

Kafkas Cephesi'nde savaşın her iki yarısında da Osmanlı-Rus çatışmaları Faş, Sohum ve Anapa gibi sahil kaleleri; karada ise Ahılkelek, Ahıska ve İmeritya gibi bölgeler üzerinde cereyan etmiş ve bu bölgelerin savunması yukarıda da belirtildiği gibi büyük oranda Trabzon ve civarındaki ayanların başını çektiği askerî güçle sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat Ruslar karşısında yeterli direncin gösterilememesi nedeniyle Rus orduları Kafkas kıyılarında, Anapa'dan Kemhal'e kadar olan bölgedeki Çerkes, Abaza ve Gürcü topraklarını ele geçirmiştir.[19]

Tuna cephesinde ise Rus ordusu 1810 yılı baharında Balkanların kuzeyinden üç koldan büyük bir taarruz daha başlatmıştır. Dobruca'da toplanan Rus ordusu Edirne, Silistre, Şumnu ve Niğbolu üzerinden ilerlemeye başlayınca Sultan Mahmud, 1811'de Rusların Balkanlar'daki ilerlemeleri karşısında başarısız kalan Yusuf Ziya Paşa'yı sadrazamlık ve seraskerlik görevinden almış, yerine İbrail'de Rusları yenen İbrail Nazırı Laz Ahmed Paşa'yı getirmiştir (15 Nisan 1811). Rus ordusunun başına ise aynı dönemde komutan Kutuzov tayin edildi. Osmanlı'nın yeni ordu komutanı Ahmed Paşa mücadelenin devamında Rusçuk'u alarak (Temmuz 1811) moral kazanmasına rağmen, yanlış bir kararla Tuna Nehri'ni geçmeye kalkışınca Osmanlı ordusu ikiye bölünmüş ve Ruslar karşısında ağır bir yenilgi almıştır. Özellikle Osmanlı ordusunun bölünmesi ve esas ordu kuvvetleri arasına Rusların yerleşmesi üzerine Serdarıekrem Ahmed Paşa, Rus Generali Kutuzov'dan mütareke istemiştir. Savaş meydanlarında Rusya'nın üstünlüğü olmasına rağmen, Fransa ve Avusturya ile bir Rus savaşı ihtimali Rus generalin paşanın mütareke teklifini hemen kabul etmesinde etkili olmuştur.

Yapılan görüşmeler sonunda Ruslar; Rusçuk, Serdarıekrem Ahmed Paşa da Şumnu tarafına çekilmiştir. Nihayet Bükreş'teki son müzakerelerin ardından barış şartları kabul edilmiş, 28 Mayıs 1812'de Bükreş Antlaşması imzalanmıştır. Böylece altı yıldır süren Osmanlı-Rus Savaşı sona ermiştir. Antlaşmaya göre Ruslar, Eflak-Boğdan'dan çekilmiş, Baserabya'da Rus işgali ise devam etmiştir. Rusya, Karadeniz'in kuzeyinde Tuna boyunca ve Kafkasya'da işgal etmiş olduğu birçok toprağı Osmanlı Devleti'ne iade etmiştir.[20]

Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkinci Yarısında Trabzon Eyalet Yönetimi

Trabzon Vali ve Mütesellimleri

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Osmanlı klasik eyalet sistemi devam ediyordu. Bu idari mekanizmada Trabzon eyaleti de büyük eyaletler arasında sayılıyordu. Trabzon merkez sancağı eyaletin yönetim merkezi, yani Paşa Sancağı'ydı. Eyaletin asıl yönetim merkezi olan "Saray" ile kapı halkının ikametine mahsus konaklar da burada bulunuyordu.

19. yüzyılın başlarında Trabzon valisi sadrazamın teklifi üzerine doğrudan sultan tarafından atanıyordu.[21] Vali, görev yerine ulaşana kadar eyaleti kendi adına bir kaymakam yönetiyordu.[22] Ancak valinin Trabzon merkezine gelmesi uzun sürer veyahut uhdesine verilen bir başka görevden dolayı gelemezse vali adına yönetimi sağlamak üzere bölgenin ileri gelenlerinden biri mütesellim atanıyordu.[23] Trabzon eyaletine atanan vali paşalar, daha çok savaşta ordu komutanlığı ya da Karadeniz sahillerinde bir kale ya da bölgenin savunulması ya da kurtarılması görevleriyle atandıklarından eyalet genellikle mütesellimler tarafından yönetiliyordu.[24]

XIX. yüzyıl başlarında Trabzon eyaletine bağlı sancaklar Trabzon, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarkî, Gönye, Canik olup bu dönemde Canik bağımsız bir muhassıllık, Gümüşhane ise emanet olarak yönetilmekteydi. Trabzon valisinin, aynı zamanda Canik muhassılı ve Gümüşhane emini olduğu zamanlar da bulunmakla birlikte; genelde buraları, atanmasında valinin de rol oynadığı ayrı bir yönetici tarafından idare olunmaktaydı. Bazı dönemler Canik sancağının idari bakımdan Sivas eyaletine bağlı bulunduğu, bu sebepten Trabzon eyaleti sınırları içinde gösterilmediği görülmektedir.[25] Ancak Canik sancağı, özellikle savaş süreçlerinde asker ve malzeme temininde Trabzon eyaletiyle birlikte hareket etmiştir.

19. yüzyılın başında Trabzon eyaletini geniş yetkilerle Canikliler ailesinden Mahmud Tayyar Paşa yönetiyordu. Tayyar Paşa, 27 Temmuz 1803'te Trabzon eyaletine vali olarak atanmış, isyan edince görevden alınmış, Trabzon eyaleti bölgeyi bilen ve o sırada Erzurum Valisi olan Gazi Yusuf Ziya Paşa'ya mevcut görevine ilave olarak verilmiştir (27 Mayıs 1805). Ancak IV. Mustafa'nın padişah olmasıyla affedilen Tayyar Paşa, 28 Eylül 1807'de Trabzon valiliği ile Canik ve Şebin Karahi-

sar sancaklarının yönetimine getirilmiştir. 19 Ekim 1807'de Trabzon valiliği uhdesinde olmak üzere terfi ederek Sadaret Kaymakamlığı'na getirilen Tayyar Paşa'nın bu görevi uzun sürmemiştir. 11 Mart 1808'de vezirliği kaldırılarak görevlerinden tekrar uzaklaştırılmış, Trabzon valiliğine 24 Mart 1808'de eski kaptan-ı deryalardan Hacı Salih Paşa getirilmiştir. Ancak bunun da görevi kısa sürmüş ve yerine Seyyid Osman Paşa Trabzon valisi olarak atanmıştır.[26] 16-25 Şubat 1809 (Muharrem başları 1224) tarihli Trabzon eyaletindeki kazaların kadı ve naiplerine hitaben yazılan bir fermanda 12 Aralık 1808'den (23 Şevval 1223) itibaren[27] Seyyid Osman Paşa'nın Trabzon eyaletine mutasarrıf atandığı belirtilmiştir. Ancak Paşa, Osmanlı-Rus Savaşı'nda Varna muhafazası için bölgede bulunduğundan dolayı Osman Paşa'nın kapıkethüdasının takririyle eyalete Trabzon vücuhundan dergâh-ı mualla kapıcıbaşılarından Şatırzade Osman Ağa[28] mütesellim atanmıştır. Atama fermanında Trabzon kadısına "mütesellimlik-i mezkûru târih-i merkûmdan mûmâ-ileyh zabt ve müşârün-ileyh tarafına râci' aidât ve tayyârât her ne ise olageldiği vechle ahz u kabz etdirüp mütesellimlik umûrına tarafınızdan ve taraf-ı aherden bî-vech ve hilâf-ı rızâ dahl ve ta'arruz" olunmaması emredilmiştir.[29]

Seyyid Osman Paşa'nın Trabzon valiliği yaklaşık beş ay sürmüş, 27 Nisan 1809'dan (12 Rebîülevvel 1224) itibaren Erzurum eski valisi ve şark canibi seraskeri Vezir Şerif Mehmed Paşa Trabzon eyaletine mutasarrıf atanmıştır.[30] Şerif Mehmed Paşa da eyaletin yönetimini yine bölgeden bir mütesellim vasıtasıyla sağlamıştır. Nitekim 26 Nisan-5 Mayıs 1809'da (Evasıt-ı Rebîülevvel 1224) Trabzon eyaletinde bulunan kaza kadı ve naiplerine hitaben yazılan bir fermanda Trabzon eyaletinin yönetiminin bin iki yüz yiğirmi dört senesi Rebîülevvel'inin on ikinci gününden itibaren (27 Nisan 1809) Vezir Şerif Mehmed Paşa'ya verildiği belirtilerek, halkı koruyan ve memleketi liyakatla yöneten Trabzon vücuhundan ve dergâh-ı mualla kapıcıbaşılarından Şatırzade Osman Ağa'nın mütesellimliğinin ibka edildiği hatırlatılmıştır.[31]

26 Nisan-5 Mayıs 1809'da (Rebîülevvel ortaları 1224) Şerif Mehmed Paşa'ya yazılan bir fermanda Erzurum valisi ve Şark canibi seraskerliğinin üzerinden alınarak Maraş eski valisi Vezir Mehmed Paşa'ya verildiği ancak kendisinin de büyük vezirler arasında gayret ve hamiyyetle bilindiği, ahali ve reayayı koruduğu, fitne ve fesat gruplarını ortadan kaldırmak hususunda liyakat ve iktidar sahibi olduğu, hizmetinden faydalanmak amacıyla bu defa Trabzon eyaletine vali

olarak atandığı belirtilmiştir. Ayrıca fermanda Trabzon valisi olarak görevlendirilirken uhdesine verilen görevler şöyle sıralanmıştır. Buna göre[32];

1) Öncelikle vali bulunduğu mahalden mükemmel kapı halkı ile "esnâ-yı râhde ve fukarâ-yı ra'iyyete hilâf-ı şer'-i şerîf mikdâr-ı zerre zulm ve ta'addî vukû'a gelmeyerek doğru yoldan seri'an" yeni görev yeri Trabzon'a gitmek,

2) "Makarr-ı vülât olan mahalde ikâmet" ederek eyaletin kontrolünü üzerine almak, ahali ve reayayı himaye edip korumak, yaramaz takımını ortadan kaldırmak ve "leyl ü nehâr müteyakkız" bulunmak,

3) Moskof keferesinin "memâlik-i İslâmiye taraf taraf vaki' olan" saldırısı sebebiyle her tarafın ve özellikle Karadeniz canibindeki "iskele ve sevâhilin muhâfaza ve muhâsarasına" dikkat etmek,

4) Din düşmanı Moskof keferesinin savaşa devam etmesi hâlinde "bi'l-mukâbele sell-i seyfa olunarak kahr ve tedmîriyle müdâfa'ası ve istikmâli ehem-i umûr-ı diniyyeden olduğundan 'tekâsül ve rehâvet'" göstermemek.

Trabzon valiliğine atama emrini alan Vali Şerif Mehmed Paşa, 26 Mayıs 1809'da (11 Rebîülahir 1224) Trabzon kadısı, müftüsü ve Osman Ağa'ya yazdığı buyruldu ile Trabzon'a gelene kadar yerine Şatırzade Osman Ağa'yı Trabzon'a kaymakam atadığını bildirmiştir. Eyalette yönetimi sağlayacak ve işleri görecek, "muktedir ve munsıf ve dindâr ve mücerrebü'l-etvâr" birinin kaymakam olmasının zorunluğu olduğunu belirten Paşa, bu vasıflarda gördüğü Osman Ağa'nın müteselimliğinin devamında karar kılmıştır. Osman Ağa'nın eyaleti cümle, ayan, eşraf, vilayet ileri gelenlerle uzlaşarak yönetmesi, vilayetin refahına çalışması, fukara ve sabileri koruması, kanunlara aykırı hareket etmekten kaçınmasını tembih etmiştir.[33]

Vali Şerif Mehmed Paşa'nın bu buyruldusundan sonra 5 Haziran 1809'da (21 Rebîülahir 1224) Şatırzade Osman Ağa'nın Şerif Mehmed Paşa'nın Trabzon mütesellimi olarak görevlendirildiğine dair sadrazam mektubu Trabzon'a ulaşmıştır. Sadrazam, mektubunda Trabzon eyaletinin Şerif Paşa'ya tevcih olunduğunu, kendisi hakkında iyi niyetlerinin bulunduğunu belirterek, Uzun Yusuf Ağa'nın da vali kethüdası olarak görevlendirildiğini bildirmiştir. Mektupta sadrazam,

Moskof keferesinin İslam topraklarına saldırdığı süreçte valinin verilen görevleri yerine getirmesi ve görev bölgesinin muhafazasına gayret etmesini istemiştir. Ayrıca Mütesellim Osman Ağa'ya sadakat ve gayret üzere bulunduğu ve mütesellimlik işleri ile idareyi iyi bir şekilde yapacağının bilindiği iletildikten sonra, "bir müddetten berü ol havâlide meskûn olan ihtilâf ve fesâdın" ortadan kaldırılması[34], yani bölgede sorun yaratan kişilerin yola getirilmesi ve "emanatullah olan fukarâ-yı ra'iyyetin" emniyet ve asayişinin sağlanmasına çalışması emredilmiştir.[35]

Sadrazam mektubundan bir müddet sonra Şerif Mehmed Paşa da, 11 Haziran 1809'da (27 Rebîülahir 1224) Trabzon kadısı, Mütesellim Şatırzade Osman Ağa, eşraf ve hanedandan Kalcızade Memiş Ağa, Yeniçeri serdarı, zabitan, vücuh-ı belde ve iş erlerine yazdığı ve enderun mehterbaşısı Mustafa Ağa'yla gönderdiği buyruldusunda Trabzon eyaletinin uhdesine verildiğini tekrarlayarak, ayın 5'inde Sivas kazalarından Zara'ya ulaşacağını, birkaç gün zarfında da Trabzon'da olacağını ve gerekli hazırlıkların yapılmasını emretmiştir.[36]

Şerif Mehmed Paşa'dan sonra Trabzon eyaleti valiliğine (Çarhacı) Hacı Ali Paşa atanmıştır. Şerif Paşa'nın Çıldır Valisi Selim Paşa'yla aralarında çıkan anlaşmazlık ve çatışma Şerif Paşa'nın valilikten alınmasıyla sonuçlanmıştır. Çıldır Valisi Selim Paşa, Şerif Paşa'nın kendisiyle çatışmaya girmesi üzerine Acara'ya doğru çekilmiş, bu yüzden Çıldır eyaleti başsız kalmıştır. Şerif Paşa da bu durumdan sorumlu tutularak azledilmiştir.[37] 17-26 Ocak 1810 (Evasıt-ı Zilhicce 1224) tarihli Trabzon eyaleti kaza kadı ve naipleri ile vilayet ayanına yazılan bir fermanda 22 Ocak 1810'dan (16 Zilhicce 1224) itibaren Trabzon eyaleti valiliğine Vezir Ali Paşa'nın atandığı, Trabzon'a varışına kadarki süre için yine Şatırzade Osman Ağa'nın mütesellim olarak görevinde ibka edildiği belirtilmiştir.[38]

Vali Paşa da Trabzon kadısı, Mütesellim Osman Ağa, Kalcızade Memiş Ağa, iş erleri, zabitler ve ashab-ı sühana Kelkit merhalesinden yazdığı ve enderun ağalarından Macun ağası Mehmed Ağa'yla 24 Mayıs 1810'da (19 Rebîülahir 1225) Trabzon'a ulaştırdığı buyruldusunda görev yerine geleceğini ve gerekli hazırlıkların yapılmasını istemiştir.[39]

Ali Paşa'nın Trabzon valiliği yaklaşık bir yıldan daha az sürmüştür. Gerek bölgede düzeni sağlayamaması ve gerekse Ruslarla yapılan savaşta etkisizliği sebebiyle görevinden azledilmiştir. Bunun üzerine

Karadeniz bölgesinde etkili biri olan dergâh-ı mualla kapıcıbaşılarından Canik sancağı muhassılı Hazinedarzade Süleyman Ağa bu görevine ilave olarak müstakilen Trabzon mütesellimliğine atanmıştır. Ağa'ya ayrıca Kastamonu, Amasya, Gümüşhane ve Gönye sancaklarının ve bütün Karadeniz ağa ve askerlerinin başbuğluğu ve Karadeniz sahilleri ve Faş Kalesi seraskerliği görevleri de verilmiştir.[40] 18 Ekim 1810'da (19 Ramazan 1225) Hazinedarzade Süleyman Ağa'ya hitaben yazılan fermanda Ali Paşa'nın valilikten azledildiği, yerine Trabzon'a kendisinin mütesellim atandığı belirtilmiştir.[41] Fermandan Süleyman Ağa'nın en önemli görevinin Karadeniz sahilleri ve Faş Kalesi seraskerliği ve Faş Kalesi'nin kurtarılmasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Mütesellim Ağa, bu görevi yerine getirmek için bölgedeki tüm ağa ve askerlerin de komutanlığına getirilmiştir. Ayrıca görevlendirme fermanında Süleyman Ağa'ya eski vali Ali Paşa'nın maiyyetinde bulunan çeşitli cins top ve mühimmatı uhdesine alması, başmuhasebeden fermanla birlikte gönderilen mühürlü ve imzalı defterde kayıtlı on top ve sair edevatın teker teker sayıp mühimmatı devralması, aldığı top ve edevatın imzalı müfredat defterini İstanbul'a göndermesi emredilmiştir.[42]

Süleyman Ağa'ya yazılan bir başka fermanda Faş Kalesi'nin kurtarılması için askerleriyle bölgeye hareket etmesi emredilmiştir. Ayrıca Ağa'ya eski valiler Şerif Paşa ve Ali Paşa'nın Faş'ı kurtaramadığı ve bölgede düzeni sağlayamadığı, kendisinin görevlerinde gösterdiği hizmet ve başarılarından dolayı Trabzon mütesellimliğine atandığı, Trabzon ve havalisi ağalarının savaşa rağbet etmedikleri, ağaları savaşa katılmaya ikna etmesi emri verilirken, Faş'a hareket edeceğinden dolayı da yerine "Trabzon eyaletine tarafından muttasıf ve mu'tedil ve zabt u rabt-ı memleket muktedir sadakatkâr birini mütesellim vekili" bırakması emredilmiştir.[43]

Ayrıca Süleyman Ağa'ya yazılan bu fermanda Trabzon ağaları ve sair havalide bulunanların son zamanlarda "semt-i gazâya rağbet itmedikleri" ifade edilmektedir. Özellikle savaş sürecinde Trabzon eyaletini yöneten geçmişteki valiler zamanında Sürmene, Of, Rize ve Gönye sancağı başta olmak üzere Giresun'dan Trabzon'a bazı ağalar itaatten çıkmış, birbirleriyle mücadeleye başlamıştır. Her ne kadar bunların hâllerini ıslah etmeye ve ahaliyi korumaya valiler tarafından gayret gösterilmişse de bir netice elde edilememiştir. Asiler birbirleriyle memleket aleyhine ittifak yapıp toplanan vergilere el koymakta ve

bu iş için gönderilen mübaşirlerin vazifelerini yapmalarına fırsat vermemekte, bu tür isyankâr hareketlerini günden güne arttırmaktaydı. Çoğu zaman bünyelerinde olan askerlerle seferlere iştirak da etmiyorlardı. Dolayısıyla devletçe gerekli tedbirlerin süratle yerine getirilmesi mecburiyeti her geçen gün daha da elzem olmaktaydı.[44] Dolayısıyla Süleyman Ağa'nın bu isyankâr ağaları yola getirmesi ve savaşa sevk etmesi oldukça önemli bir ayrıntı olarak fermanda belirtilmiştir.

Hazinedarzade Süleyman Ağa, Trabzon mütesellimi ve Canik muhassılı olarak 17 Kasım 1810'da (19 Şevval 1225) Trabzon'a ulaşan bir başka buyruldusunda Karadeniz sahilleri ve Faş seraskerliğine atandığını, Faş'a memuriyeti dolayısıyla kendisine Kastamonu, Amasya, Canik ve Karahisar-ı şarki, Gönye ve Gümüşhane sancakları kazaları ile bütün Karadeniz yalıları ağa ve askerlerinin başına komutan olarak görevlendirildiğini tekrarlamış, Hasan Ağa'yı Trabzon eyaletine mütesellim vekili atadığını bildirmiştir.[45]

Sonuç olarak 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Trabzon eyaletine atanan vali paşalar, valilik göreviyle birlikte Tuna cephesinde savaşa iştirak, Şark Cephesi'nde ise Karadeniz sahillerinin korunması ya da Kafkasya'daki kalelerin savunulması veyahut Ruslar tarafından ele geçirilmişse tekrar alınması amacıyla görevlendirilmiştir. Bu dönemde Trabzon eyaleti yönetimine atanan özellikle vezir rütbeli Seyyid Osman Paşa, Ahıshavi Şerif Mehmed Paşa ve Çarhacı Ali Paşa döneminde eyalet genellikle mütesellimler tarafından yönetilmiştir. Bu valilerin gerek savaş sürecinde gerekse bölgesel bazdaki etkisizlikleri sonrası Karadeniz bölgesinin etkili ayanı Hazinedarzade Süleyman Ağa dergâh-ı ali kapıcıbaşı rütbesiyle eyalete "bi'l-istiklâl" mütesellim olarak atanmış, bizzat kapı halkı ve topladıkları askerle Rusya'yla yapılan mücadelelere katılmış ve kale savunmalarında görev almıştır.[46]

Trabzon Valilerinin Seferiyeleri

Osmanlı idari teşkilatında eyalet valilerine, sefere çıktıklarında sefer ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik seferiyye akçesi ödenmekteydi. Yani, seferiyye akçesi valilerin "mesârif-i seferiyye"lerini karşılamak üzere alınan bir vergi türüydü. Trabzon eyaletine bağlı kazalardan da seferler esnasında vali için "imdad-ı seferiye" toplanıyordu. Seferiyye

Hicrî yılın 1 Muharremi itibariyle kaza ahalilerine "şurût-ı seferiyye mûcebince" tevzi ediliyordu. Trabzon eyaletine valiler atandıktan sonra seferiye akçesiyle ilgili taleplerini ilgililere iletiyordu. Örneğin, Osman Paşa, Trabzon eyaletine vali atanınca adına seferiyye toplanması ve adamına teslim edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine 7-15 Şubat 1809'da (Evahir-i Zilhicce 1223) Trabzon eyaleti kaza kadı ve naipleri ile vilayet ayanlarına hitaben divan-ı hümayundan yazılan bir fermanda Hicrî 1224 senesine mahsuben imdad-ı seferiye olarak 80 kise[47] akçenin toplanması, Trabzon valisi ve Varna muhafızı Seyyid Osman Paşa'ya gönderilmesi, ayrıca hizmet-i mübaşiriyye adıyla bir meblağ alınmaması emredilmiştir.[48]

Bazı dönemler vali paşalar ya da diğer görevliler vergiden muafiyetleri olan kişi ve sektörden bile seferiyye ya da başka adlarla vergi talebinde bulunuyordu. Örneğin, 28 Aralık 1809'da (21 Zilkade 1224) Erzurum Valisi Behram Paşa, Trabzon Valisi Şerif Mehmed Paşa, dergâh-ı mualla kapıcıbaşılarından Gümüşhane madenleri emini Hacı Mustafa, Gümüşhane madenleri kazalarında cevher çıkarılan mahallerin kadı ve naipleri, ayan-ı vilayet ve iş erlerine yazılan bir fermanda maden-i hümayuna bağlı Gümüşhane ve tevabi madenlerin bir müddetten beri serbestiyet şartlarına uyulmadığı, gerek eminlerinin rehavetleri gerekse kazalardaki derebeyiler ve valiler tarafından madencilere müdahale edildiği, yük yüklendiği, bu sebeple madencilerin perişan oldukları, geçmişte Gümüşhane ve buraya bağlı 35/36 maden imal edilen yerler bulunduğu hâlde bunların çoğunun şimdi boş kaldığı belirtilmiştir. Fermanda ayrıca madencilerin serbest oldukları, bu sebepten onlardan menzil, hazariyye ve seferiyye ve benzer adlarla tekâlif-i örfiyye ve şakka talep edilmemesi emredilmiştir.[49]

Hacı Ali Paşa'nın vali olması sonrasında da seferiyye akçesinin toplanmasıyla ilgili emirler verilmiştir. 26 Şubat-7 Mart 1810'da (Evahir-i Muharrem 1225) Trabzon eyaletine bağlı kazaların kadı ve naipleri ile vilayet ayanına yazılan bir fermanda Karadeniz'in Anadolu sahilleri seraskeri ve Trabzon Valisi Hacı Ali Paşa'ya 1 Muharrem 1225'ten (6 Şubat 1810) itibaren Trabzon'a bağlı kazalardan "seferler vukû'unda tertib ve ta'yin kılınan" 80 kise seferiyye akçesinin "def'âten tevzî' ve tahsîl" edilmesi ve paşanın adamına teslim edilmesi istenmiştir. Ayrıca mübaşiriyye ve başka adlarla bir şey talep edilmemesi ve halka zulüm edilmemesi de tekrar hatırlatılmıştır.[50]

6 Haziran 1810 (3 Cemâziyelevvel 1225) tarihli imdad-ı seferiye defterinde Hicrî 1225 senesine mahsuben Trabzon Valisi Ali Paşa için tertip olunan 40.000 kuruşluk seferiyye akçesi Trabzon sancağı kazalarına tevzi edilmiştir. Tevzi fermanının Trabzon mahkemesine ulaştığında herkesin huzurunda okunması, sicile kaydedilmesi, kaza ve nahiyelere eski usul üzere paylaştırılması emredilmiştir.[51]

Tablo: 1 Seferiyyenin Trabzon Sancağı Kazalarına Dağılımı

Kaza Adı	**Meblağ (kuruş)**
Giresun	3.000
Keşap	3.000
Tirebolu	5.000 Bu meblağ "külliyen ifrâz ve Gümüşhane'ye ilhâk olunmuşdır".
Akçaabad	1.000 kuruş. Bu "meblağ-ı mezkûr ikiyüz otuz üç kuruş ifrâz ve Gümüşhane'ye ilhâk olunan Tonya karyesinin hissesidir. Ba'dehû Tonya nâhiyesi yine Trabzon'a ilhâk olunmuşdır. Trabzon valisi tarafından tahsil olunur".
Nahiye-i Toros	1.000
Nefs-i Trabzon reayaları	1.000
Görele	7.200. 2.400 kuruş alınıp Gümüşhane'ye ilhak olunan yaylakların hissesidir. Geri kalan 4.800 kuruştan 1.300 kuruş dahi vakf-ı cedid karyelerinin hissesidir. Kaza-i mezkûr ile verilegelmişdir. Trabzon valisi tarafından tahsil olunur.
Nahiye-i Yomra	800 meblağ-ı mezkûrdan 121 kuruş vakıf karyelerinin hissesidir. Trabzon valisi tarafından mütevelli-i vakf marifetiyle tahsil olunur.
Nahiye-i Maçka	1.000. Bu "meblağ-ı mezkûrdan yedi yüz yirmi altı kuruş ifrâz ve Gümüşhane'ye ilhâk olunan kurânın hisseleridir. Bâki iki yüz yetmiş dört kuruş dahi yedi aded vakf karyelerinin hisseleridir. Mütevelli-i vakf ma'rifetiyle tahsil olunur".
Sürmene	4.500. Bu "meblağ-ı mezkûrdan iki bin beş yüz kuruş ifrâz ve Gümüşhane'ye ilhâk olunan Kezke haslarını hissesidir."
Of	6.500
Rize	6.500. Bu meblağ "A'yân-ı Tuzcuzâde ser-bevvâbin-i dergâh-ı âlî sa'adetlü el-Hâc Memiş Ağa tarafından der-aliyyemde Trabzon valilerinin kapu kethüdâları tarafına edâ ve lâzım. Bu fermân-ı celilü'ş-şân sâdır olmuşdır."
İmdad-ı seferiyye	40.000. Ma'a ifrazât yalnız kırk bin kuruştur. 10.554 toplam ifrazat
Yekün imdad-ı seferiye	40.000 8.626 Gümüşhane tarafına tahsis olunan ifraz 31.374 kuruş meblağ Trabzon valileri tarafından tahsil olunur.

Kaynak: *TŞS, 1951*, 97, 484.

Valilerin Yönetim Merkezinde İkamet Sarayının Hazırlanması ve Üç Günlük İhtiyaçlarının Karşılanması

Minas Bıjışkyan'ın kitabında 1817-1819 yılları arasında bulunduğu Trabzon'a dair verdiği bilgiler arasında valilerin ikamet yeri Paşa Sarayı bulunmaktadır. Minas Bıjışkyan, kitabında eski ve yeni Paşa Sarayı'nı tarif etmekte "Ortahisar'da hücrelerle çevrili olan eski Paşa Sarayı, batı tarafta yüksek bir mevkidedir, şimdiki Paşa Sarayı Aşağı Kale'nin ucunda, İmaret Kapısı'nın karşısında büyük bir binadır, burada Türk ileri gelenlerinin konakları, camiler, hamamlar, dükkânlar ve çeşmeler vardır" demektedir. Bu bilgiler muvacehesinde incelediğimiz dönemde Trabzon eyaleti valilerinin ikamet ettiği bu yeni Paşa Sarayı'nın Ortahisar'da bulunduğu anlaşılmaktadır. Veysel Usta da, 19. yüzyılın başında valilerin konakladıkları "Paşa Sarayı"nın Ortahisar'daki Trabzon Vilayet Konağı/Hükûmet Binası olduğunu ileri sürmektedir.[52]

Yine Lynch'in *Seyahatname*'sinden valinin oturduğu saray hakkında bilgiler aktaran Usta, 1893 ve 1898'de iki kez Trabzon'a gelen seyyahın; "Köprüyü geçtikten sonra geniş yolu takiben Ortahisar'a geldik. Eski şeklini bozmamış eski zamanların büyük binaları, saray/hükûmet binasının olduğu kısım, paşa burada oturmaktadır" tespitine istinaden de tasvir edilen bu alanın Ortahisar'daki Hükûmet Konağı ve çevresi olduğunu belirtmektedir. Bu durumda eyaletin yönetim merkezinin, yani "makarr-ı ikâmet"in Ortahisar'da bulunduğu ve valinin ikamet ettiği sarayın yanında veya yakınında diğer bürokratların (paşa konakladığında kapı halkı dâhil) da ikamet binalarının olduğu anlaşılmaktadır.[53]

Trabzon'a atanan valiler, genellikle buyruldularında Trabzon Kalesi'nin ve ikamet edecekleri saray ile kapı halkı ileri gelenlerinin konaklarının tamir ve tefriş edilmesine yönelik emirler vermiştir. Nitekim Vali Şerif Mehmed Paşa, Trabzon kadısı, müderrisler, Mütesellim Şatırzade Osman Ağa, Ayan Kalcızade Memiş Ağa, Yeniçeri serdarı, zabitler, belde ileri gelenleri ve söz sahipleri ve sair iş erlerine yazdığı ve Enderun Mehterbaşısı Mustafa Ağa ile 11 Haziran 1809'da (27 Rebîülahir 1224) Trabzon'a ulaştırdığı buyruldusunda Trabzon eyaletine vali olarak atandığını, birkaç gün içinde hükûmet merkezi ve karargâhı olan Trabzon'a gelmek niyetinde olduğunu belirterek, hükûmet merkezi olan sarayın ve sair enderun ağalarının konaklarının tamir, tertip ve tefriş edilmesini ve hazır hâle getirilmesini istemiştir.[54]

Yine Çarhacı Ali Paşa da valiliğe atandığında 12 Mayıs 1810'da Trabzon'a ulaşan ve Trabzon kadısı, Şatırzade Osman Ağa ve Kalcızade Memiş Ağa başta olmak üzere Trabzon ileri gelenlerine yazdığı ve Enderun Mehterbaşısı Osman'la gönderdiği buyruldusunda Trabzon eyaletinin valiliğinin Karadeniz Anadolu sahilleri seraskerliğiyle birlikte kendisine verildiğini[55], bulunduğu yerden hareket ederek "makarr-ı ikâmet"i olan Trabzon'a geleceğini, ikamet mahalli olan sarayın gerekli olan yerlerinin tamir edilmesi, döşenmesi ve düzenlenmesini, "bilâ-noksan hâzır ve amâde olunmasına bi'l-ittifâk dikkat ve gayret" edilmesini emretmiştir.[56]

Eyalete atanan vali, görev yerine ulaşmadan evvel kendi ve kapı halkının barınma ve iaşesinin temini için yetkililere haber de ulaştırmaktaydı. Âdet gereğince vali ve adamları bir yerde konakladıkları takdirde halk tarafından üç günlük yemeklik ihtiyaçlarının temin edilmesi gerekmekteydi. Bunun için bir tatar tarafından valiye ait zahirenin karşılanması için kadı veya naip başta olmak üzere ileri gelen yöneticilerin hazırlık yapmaları istenmekteydi. Bu maksatla yapılan harcamalar memleket masrafı adı altında halktan toplanan vergiye dâhil edilmekte, harcama bedelleri vergi tahsilatı sonrasında malzemeleri sağlayan esnafa ödenmekteydi.

Üç günlük yemek ya da başka ihtiyaçların karşılanması uygulaması Trabzon valileri için de aynı şekilde yerine getirilmiştir. Nitekim Trabzon Valisi Şerif Mehmed Paşa valilik görevine atandığında Trabzon kadısı, müftü, müderris, ulema, Kalcızade Osman Ağa, Kalcızade Memiş Ağa, yeniçeri ağası, miralay, serturna, zabitler, vücûh-ı belde, ayan-ı vilayet ve tüm söz sahiplerine 13 Haziran 1809'da (29 Rebîülahir 1224) silahdarı Ali Ağa ile Trabzon'a ulaştırdığı buyruldusunda 25 Muharrem'de Gümüşhane kasabasına geleceğini, birkaç gün içinde de görevine başlamak için Trabzonda olacağını belirtiyordu. Vali, "öteden berü vülât-ı a'zâm karındaşlarımız hazerâtına verilegelen üç günlük yem ve yiyecek ve ecnâs zehâir ve makûlâtın", "tehiyye ve istihzârı lâbüdd ve muktezî" olduğunu belirttiği buyruldusunda, kapı halkı ve dairesine gerekli zahirelerin defter gereğince zamanında toplanması emrini vermiştir.[57]

Bu buyrulduya istinaden vali paşa için 11 Haziran 1809'da (27 Rebîülahir 1224) hazırlanan üç günlük yemeklik defterinde çeşitli cins zahire ve gıda maddeleri şöyle kaydedilmiştir: 3.000 kıyye ekmek, 1.200 kıyye

koyun eti, 300 kıyye sadeyağ, 600 kıyye pirinç, 60 kıyye süzme bal, 10 kıyye şeker, 18 kıyye balmumu, 72 kıyye mum yağı, 30 kıyye kahve, 60 kıyye has un, 25 kıyye nişaşta, 3 kıyye biber, 100 kıyye soğan, 1.500 adet yumurta, 90 adet tavuk, 30 adet çömlek süt, 9 kıyye sarımsak, 49 adet çömlek yoğurt, 15 kıyye sirke, 60 kıyye nohut, 90 kıyye tuz, 200 kıyye kömür, 80 yük odun, yeterli miktarda sebze, 2 kıyye tarçın baharat, 3 kıyye zeytinyağı, 500 İstanbul kilesi arpa ve yeterli miktarda saman.[58]

Yine 22 Haziran 1809 (9 Cemâziyelevvel 1224) tarihli bir başka tevzi defterinde 1 Cemâziyelevvel'den itibaren üç aylık sancak masrafı içinde diğerleriyle birlikte esnaflara ödenen üç günlük yemeklik giderlerine de rastlanıyor. Üç günlük yemeklikten bakkal esnafına 780 kuruş, pirinç için 341 kuruş, ekmekçi esnafına ekmek bahası 750 kuruş, kasaplara et bahası 360 kuruş, balmumu bahası 90 kuruş, kahve bahası 210 kuruş, mum yağı bahası 80 kuruş, bakkal esnafının kapıcıbaşı ağaya verdikleri günlük yemeklik bahası 60 kuruş, reayanın kapıcıbaşı ağaya verdikleri kahve ve balmumu bahası 18 kuruş, tuzcuların tuz ve sirke bahası 11 kuruş, bezistan esnafının keten bahası 175 kuruş, debbağ esnafının 1.205 kuruş, kazzaz esnafının 337,5 kuruş, keçe bahası 79 kuruş, hazine odasına 50 kuruş, kereste bahası 84,5 kuruş, semercibaşı çarşısının verdikleri 240 kuruş, mumcuların verdikleri 50 kuruş, kalaycıların kalay bahası 110 kuruş, taşçıların yevmiyeleri 45 kuruş, dülgerlerin yevmiyeleri 55 kuruş, attar esnafının verdikleri 475 kuruş, kapıcıbaşı ağaya emir getiren mübaşir için 1.000 kuruş, kapıcıbaşının çalışanlarına 200 kuruş, cephane ve top mühimmatı götüren iki çavuşa 200 kuruş, Hacı Ali Efendi'ye mahkeme altındaki mahzen için icare 80 kuruş, Kalcızade Memiş Ağa'nın alacağı 6.420 kuruş, Şatırzade Osman Ağa'nın verdiği 1.050 kuruş, mütesellimlik emri götüren kapıçukadarı ağaya hizmet 1.000 kuruş, kapı harcı 300 kuruş, buyruldu harcı 300 kuruş, paşaya ikramiye 15.000 kuruş, kethüdabaşı ağaya 1.000 kuruş, mehterbaşı ağaya 300 kuruş, hazinedar beye 700 kuruş, silahdar ağaya zahirecilik hizmeti 600 kuruş, divan efendisine 300 kuruş, yeniçeri ağasına 250 kuruş, saray emini Mehmed Çavuş'a 150 kuruş, hâkim efendiye 800 kuruş, mahkeme kâtiplerine 120 kuruş, mahkeme huddamına 40 kuruş, muhzırlara 20 kuruş, menzilhane ücreti 2.000 kuruş olmak üzere toplam 46.351 kuruş ödeme yapılmıştır. Bu mablağdan 9.270 kuruş 8 para Trabzon sancağı varoş reayalarına, 18.540'ar kuruş 16 para Yomra ahalileri ile Trabzon mahallelerine paylaştırılmıştır.[59]

Trabzon Valisi Çarhacı Hacı Ali Paşa da Trabzon valiliğine atandığında Trabzon kadısı, Mütesellim Osman Ağa ve vücuh-ı beldeden Kalcızade Memiş Ağa ve sair söz sahipleri, iş erleri ve zabitlere yazdığı ve enderun ağalarından Mehmed Ağa ile 24 Mayıs 1810'da (19 Rebîülahir 1225) Trabzon'a ulaştırdığı buyruldusunda daire halkına gerekli olan çeşitli zahirenin noksansız hazırlanmasını, verilen emre riayet edilmesini, tehir edilmemesini ve itirazdan sakınılmasını emretmiştir.[60] Bu emre istinaden 24 Nisan 1810 (19 Rebîülevvel 225) tarihli üç günlük yemeklik defterine göre verilen zahire ve benzer maddeler ise şunlardır: 3.000 kıyye has ekmek, koyun eti 1.200 kıyye, sadeyağ 300 kıyye, pirinç 600 kıyye, süzme bal 60 kıyye, şeker 10 kıyye, balmumu 18 kıyye, mum yağı 72 kıyye, kahve 30 kıyye, has un 60 kıyye, nişaşta 25 kıyye, biber 3 kıyye, soğan 100 kıyye, yumurta 1.500 adet, tavuk 90 adet, 30 adet çömlek süt, sarımsak 9 kıyye, 49 adet çömlek yoğurt, sirke 15 kıyye, nohut 60 kıyye, tuz 90 kıyye, kömür 200 kıyye, odun yük 80 adet, yeterli miktarda sebze, tarçın baharat 2 kıyye, yeterli miktarda çıra, 3 kıyye zeytinyağı, 500 İstanbul kilesi arpa ve yeterli miktarda saman.[61]

Çarhacı Ali Ağa ve kapı halkının ihtiyaçları için sancak tarafından karşılanan üç günlük ihtiyaç listesi, bunların karşılandığı esnaflar ve kıymetleri 5 Nisan 1810 (29 Safer 1225) tarihli tevzi defterinde de şöyle kaydedilmiştir: Üç günlük yemeklikten bakkal esnafının 364 kuruş, fırıncı esnafının ekmek bahası 250 kuruş, çörekçi esnafının has un bahası 20 kuruş, kasap esnafının 120 kuruş, pirinç bahası 157,5 kuruş, kahve bahası 240 kuruş, mumcu esnafının mum yağı bahası 22,5, odun bahası 35 kuruş, arpacıların arpa bahası 1.000 kuruş, bezzaz esnafının mefruşat bahası 1.219,5 kuruş, bezistan esnafının keten bahası 72 kuruş, debbağ esnafının yük bahası 300 kuruş, kazzaz esnafının 220 kuruş, attar esnafının 330 kuruş, hallac esnafının 150, balmumu bahası 30 kuruş ve diğer giderler olmak üzere toplam 23.953 kuruş.[62]

Hazinedarzade Süleyman Ağa, eyalete mütesellim atandığında da üç günlük yemeklik giderlerinin karşılanması uygulaması devam etmiştir. Ancak ağa, henüz eyalete gelmediğinden onun yerine mütesellim vekili atadığı Hasan Ağa'nın üç günlük ihtiyaçları karşılanmıştır. 18 Kasım 1810 (20 Şevval 1225) tarihli yemeklik defterinde Hazinedarzade Süleyman Ağa'nın vekili Hasan Ağa'ya verilen üç günlük yemeklik şöyle kaydedilmiştir: 800 kıyye ekmek, 200 kıyye koyun eti, 75 kıyye sadeyağ, 150 kıyye pirinç, 30 kıyye süzme bal, 15 kıyye kahve, 2,5 kıyye

şeker, 4,5 kıyye balmumu, 20 kıyye has un, 1,5 kıyye mum yağı, yarım kıyye biber, 100 dirhem karanfil ve baharat, yeterli miktarda sebze, soğan, çıra, odun ve kömür.[63]

Yine Hazinedarzade Süleyman Ağa, 28 Ocak 1811'de (3 Muharrem 1226) Giresun'dan gönderdiği buyruldusunda Faş Kalesi'nin kurtarılması için görev alacak ordunun ve kapı halkının ihtiyaçlarının karşılanmasını ve konaklayacağı yerlerdeki eksiklerin giderilmesini emretmiştir.[64] Bu buyrulduya istinaden 7 Şubat 1811'de (13 Muharrem 1226) hazırlanan müraselede Süleyman Ağa'ya verilecek üç günlük yemeklik listesi şöyle kaydedilmiştir: 3.000 kıyye has ekmek, koyun eti 1.300 kıyye, sadeyağ 300 kıyye, pirinç 800 kıyye, süzme bal 60 kıyye, şeker 13 kıyye, balmumu 18 kıyye, mum yağı 72 kıyye, kahve 30 kıyye, has un 60 kıyye, nişaşta 25 kıyye, biber 2 kıyye, soğan 100 kıyye, yumurta 1.500 adet, tavuk 90 adet, 30 adet çömlek süt, sarımsak 9 kıyye, 49 adet çömlek yoğurt, sirke 15 kıyye, nohut 60 kıyye, tuz 90 kıyye, kömür 200 kıyye, 80 yük odun, yeterli miktarda sebze, tarçın baharat 2 kıyye, yeterli miktarda çıra, 3 kıyye zeytinyağı, 500 İstanbul kilesi arpa ve yeterli miktarda saman.[65]

Trabzon sancağı halkı sadece valilerin üç günlük zahire ve benzer ihtiyaçlarını karşılamakla kalmıyor, aynı zamanda Trabzon yoluyla görev yerine gidecek komutan ve askerlerin de ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik emirlere muhatap oluyordu. Örneğin, 7 Mayıs 1811'de (13 Rebîülahir 1226) Erzurum valisi ve şark canibi seraskeri Vezir Mehmed Emin Paşa'ya gönderilen askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili yol üzerinde bulunan kaza kadı, naip, ayan, zabitler ve iş erlerine yazılan bir fermanda vezire gönderilen bilumum görevli askerin Trabzon iskelesine gelmeleri durumunda paşanın maiyetine varıncaya kadar yol üzerinde hangi kazaya uğrar ise "her neferine birer gecelik olarak bir çift nân-ı aziz ve yüz dirhem guşt ta'yinâtları ahâli-i kazânın tekâliflerine" göre karşılanması ve askerlerin paşa tarafına gönderilmesine dikkat edilmesi emredilmiştir.[66]

Savaş Sürecinde Bir Haberleşme Sistemi Olarak Menzilhaneler ve Trabzon Menzilhanesi

Menzil; konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale, tatar konağı, posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal, hane ve mesafe gibi anlamlara gelmektedir. Osmanlı'da terim olarak menzil

ya da menzilhane kavramı, resmî haberleşme hizmetlerinin yürütülmesi, asker iaşesinin toplanması ve nakli, hazineye ait bir kısım vergi gelirlerinin merkeze taşınması, devlet ricali ve görevliler ile elçilerin gidiş gelişlerinde konaklama ve binek hayvanı ihtiyaçlarının temini ve benzeri işlevler için ana yollar üzerindeki şehir ve kasabaların uygun yerlerine kurulan tesisleri ifade etmektedir.[67] Devlet tarafından bir yerden bir yere gönderilen seri habercilere ulak/tatar deniliyordu.[68] Trabzon gibi deniz ulaşımına uygun kıyı eyaletlerde denizden de haberleşme söz konusu olduğunda menzil kayığı kullanılıyordu.[69] Trabzon menzilhanesinde de İstanbul ve diğer yerlerden deniz yoluyla Trabzon'a gelip giden devlet görevlisi ya da tatarlar için menzil kayıkları bulunduruluyordu.

Devletin değişik yerlerinde bulunan menzilhanelerin işleyişinde zamanla sorunlar oluşmakta ve bu durum da haberleşmeyi aksatmaktaydı. Özellikle savaş zamanlarında haberleşmenin aksamaması açısından menzilhanelerin düzeni çok daha önemliydi. Devlet, bozulan düzenin giderilmesi için çok defa emirler vermesine rağmen yine sorunları önlemede zorlanıyordu. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde de menzilhanelerin durumuyla ilgili sorunların devam ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 18-27 Mart 1810 (Evasıt-ı Safer 1225) tarihli Anadolu'nun sol kolu yöneticilerine yazılan, Trabzon'a da ulaşan bir fermanda seferler esnasında aciliyeti olan devlet işleri için görevli tatar ve ulakların ellerinde olan menzilhane hükmü gereğince işlem yapılması üzerinde durulmuştur. Fermanda kadı ve görevli diğer memurlara hitaben kaza ve menzillerde gerekli beygirlerin bir an evvel tedarik edilmesi gerektiği hatırlatılmış, fazladan ücret talebiyle sıkıntıya sokulmamaları istenmiş, habercilerin sorunlarına gerekli itinanın gösterilmesi tembih edilmiş ve ikazda bulunulmuştur. Bütün bu ikazlara rağmen devletin önemli işleri için giden tatarların menzilhanelerde fazla ücret talebiyle karşılaştıkları, bu sebepten gecikmeler yaşandığı ve görevlerini zamanında yerine getiremedikleri haberleri devlet yönetimini meşgul ediyordu. Verilen emirlerde çoğu zaman kadı, vali ve ilgili diğer görevlilere menzilhanenin işlerliğinin sağlanması konusunda dikkatli olmaları, devletin önemli işleriyle ilgili gelip giden hademe ve ulakların geldiği kazalarında ziyade akçe talebiyle menzilhanelerde sebepsiz yere bekletilmemesi, "yedlerinde olan menzil ahkâm-ı şerîfesi mûcebince derhâl iktizâ eden" beygirlerin verilmesi, tatar ve ulakların ilgili görev yerlerine gidip gelmesine

gece gündüz dikkat ve itina gösterilmesi, fermana aykırı hareket edilmemesi isteniyordu.[70]

Menzilhane nizamıyla ilgili sorunlar ve tatarların yaşadığı sıkıntılar Trabzon gibi denize kıyısı olan menzilhanelerde de söz konusuydu. 3 Eylül 1810'da (3 Şâban 1225) Trabzon'dan Giresun kazasına kadar yol üzerinde bulunan kazaların kadı ve naipleri, ayan ve iskele zabitlerine Trabzon divanından gönderilen bir buyrulduda bu bölgede bulunan menzilhanelerde yaşanan sorunlar açıkça dile getirilmiştir. Buyrulduda kadı başta olmak üzere bilumum yöneticilere, idareleri altındaki kaza ve iskelelerde bulunan menzilhane ve menzil kayıklarının nizamının devletin mühim işlerinden olduğu, önemli ve acil işler için gönderilen ulakların beyhude bekletildiği, görevlerini rahatlıkla yapamadıkları, görev yerlerine varıp gelemedikleri, işlerin ertelendiği ve "menzilhâne kayıklarının râbıta ve tanzimi"nin olmadığı hatırlatılmıştır. Bu hatırlatmalardan sonra buyrulduyu alan görevlilere yeni uyarılarda bulunularak idareleri altındaki kazalarda bulunan "menzilhâne bârgirlerini" ve iskelelerde olan "menzil kayıklarını tanzîm ve tesviye ve hazır ve amâde ve mürûr u ubûr eden" ulakların "avk ve te'hir olmayub savb-ı me'mûrelerine bir kadîm akdem sevk ve tesyîli husûslarına ihtimâm-ı tamm ve dikkat ve gayret" eylemeleri emredilmiştir.[71]

Diğer taraftan başka menzilhanelerde olduğu gibi Trabzon menzilhanesinde de ilgili masraflar tevzi usulüyle karşılanmaktaydı. Örneğin 5 Nisan 1809'da (29 Safer 1225) Şatırzade Osman Ağa'ya hitaben yazılan mürasele kaydında menzilhanenin 1 Safer'den itibaren üç aylık masrafı olarak 2.000 kuruş belirlenmiştir.[72] 22 Haziran 1809 (9 Cemâziyelevvel 1224) tarihli tevzi defterinde bu ücret 1 Cemâziyelevvel'den itibaren üç aylık menzil ücreti yine 2.000 kuruş olurken[73], 17 Nisan 1810 (12 Rebîülevvel 1225) tarihli deftere göre 1 Zilkade 1225'ten (8 Aralık 1809) itibaren muharrem sonuna kadar menzil ücretinin 4.000 kuruşa yükseldiği, mübaşiriyye hizmeti olarak da 500 kuruş olmak üzere toplam 4.500 kuruşluk bir meblağa ulaştığı anlaşılmaktadır.[74]

Yine 17 Mart 1811 (21 Safer 1226) tarihli menzil defterine göre Safer'in 1'inden itibaren üç aylık menzil ücreti yine 4.000 kuruş olmuş, ayrıca mübaşire hizmet adı altında da 5.350 kuruş talep edilmiş, menzil ücreti ile mübaşir ücreti toplamda 9.350 kuruşa ulaşmıştır. Menzil defterinde menzilhanenin açık bulunmasının ve işlevini görmesinin önemli olduğu, "menzilhâne içün ücret ber-mu'tâd-ı kadim vilâyetden" veril-

diği zikredilerek, bu meblağın cümle marifetiyle tevzi ve taksim olunması istenmiştir. Bu 9.350 kuruşluk meblağın 1.870 kuruşu Trabzon sancağı varoş gayrimüslim reayalarına, geri kalan 7.480 kuruşun yarısı olan 3.740 kuruş Trabzon şehri Müslüman mahallelerine, diğer yarısı da Yomra ahalilerine paylaştırılmıştır.[75] Burada dikkati çeken en önemli nokta çoğu zaman yasaklanmasına ve alınmaması konusunda görevlilerin uyarılmasına rağmen mübaşir ücretlerinin yüksekliği ve hatta son tevzide görüldüğü üzere mübaşir ücretinin menzil ücretinin de üzerinde bir meblağa tekabül ettiği gerçeğidir.

Trabzon Sancağından Askerî İhtiyaçların Karşılanması

Trabzon, Rize, Batum, Anapa, Ahıska ve Faş Taraflarına Asker Sevki ve İhtiyaçların Karşılanması

Osmanlı devlet adamları, Osmanlı-Rus Savaşı'nın birinci yarısı sonrasında ortaya çıkan barış sürecinde eyalet yöneticilerine verdiği emirlerde sivil ve askerî tedbirlerin sürdürülmesini ve yeniden başlaması muhtemel Rus saldırılarına karşı hazırlıkların aksatılmamasını istemiştir. Özellikle bu emirlerde Karadeniz sahillerindeki kale ve tabyaların sağlamlaştırılması ve korunması için bölgeye asker ve malzeme tedarikiyle ilgili çalışmaların devam etmesine yönelik talimatlar dikkati çekmektedir. Buna istinaden öncelikle İstanbul-Trabzon hattından Trabzon, Rize, Faş, Ahıska, Sohum ve Anapa kalelerine hem asker nakli hem de mühimmat tedarikine yönelik tedbirler arttırılmıştır. Yine Kars, Erzurum ve Ahıska kalelerinin güçlendirilmesi için de gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması konusunda ilgililer uyarılmıştır.

Samsun, Trabzon ve Rize Kalelerinin Güçlendirilmesi ve Mühimmat Tedariki

Osmanlı-Rus savaşı öncesi ve esnasında savaşın ilk lojistik üssü olan Trabzon'da bulunan kaleler ve Polathane (Pulathane/Akçaabat) iskelesinin güçlendirilmesine çalışılmış ve buralara mühimmat takviyesi yapılmıştır. 4 Nisan 1809'da (18 Safer 1224) Trabzon kadısı ve Mütesellim Şatırzade Osman Ağa'ya yazılan fermanda Trabzon Kalesi'nde savaş malzemesinin durumunun belirlenmesi ve yeni ihtiyaçların tespitiyla ilgili talimatlar verilmiştir. Verilen emirde Rusya'yla savaşın devam etmesinden dolayı kalelerin tahkiminin gerektiği vurgulandıktan sonra, Trabzon Kalesi'nin de "lâzımü'l-istihkâm mahallerin

birisi olmak hasebiyle" kaledeki mühimmatın bilinmesi gerektiği, ona göre yeterli derecede mühimmat tertip edileceği, top kalibreleri tamiri için de gerekirse falyeci ustası gönderileceği, top kundağı ve sair istihkâma dair yapılacak işlerin yerine getirilmesi istenmiştir. Bunun için geçmiş kayıtlardan hareketle Trabzon'a daha önce gönderilen mühimmatın durumunun öğrenilmesi ve buna göre ihtiyaç tespitinin yapılacağı hatırlatılarak, Trabzon Kalesi'nde mevcut ve daha sonra gönderilen top ve mühimmatın dökümü verilmiş, mevcut top ve malzeme durumu anlaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre, kalede asıl mevcut olan cephane mühimmatından başka, daha önce Cebehane-i Hümayun tarafından Hicrî 1222 senesinde 150 kantar siyah barut ve 100 kantar kurşun ile sair cephane mühimmatının gönderildiği, yine tophaneden Polathane iskelesinin muhafazası için de Trabzon'a mükemmel kundak üç ve beş çaplarında iki kıta top ve mühimmatın sevk edildiği bilgisi aktarılmıştır. Son tahlilde mütesellimden gerek eskiden mevcut olan ve gerekse sonradan gönderilen mühimmat bugün mevcut mudur yoksa sarf olunmuş var mıdır, varsa ne miktar sarf olunmuştur ve baki mevcudu nedir araştırılarak sahih ve salim defterinin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.[76]

8 Mayıs 1809'da (23 Rebîülevvel 1224) Trabzon kadısı, mütesellimi, topçubaşı vekili, mühimmat nakline memur ve diğer görevlilere yazılan bir başka fermandan Karadeniz'de olan kalelerin takviye ve istihkâmı için yedi çapında iki, beş çapında dört olmak üzere altı balyemez topu ve sair mühimmatın Tophane-i Amire'den sefinelere yüklenerek Trabzon'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Trabzon iskelesinde mühimmatın mütesellim, kadı başta olmak üzere ilgili görevliler tarafından teslim alınıp topçubaşı vekiline teslim edilmesi, mühimmatın alındığına dair defter düzenlenerek Tophane-i Amire'ye gönderilmesi emredilmiştir.[77]

Yine 8 Mayıs 1809'da (23 Rebîülevvel 1224) Trabzon kadısı, mütesellimi ve diğer görevlilere yazılan fermanda Karadeniz kalelerinin güçlendirilmesi için Cebehane-i Amire'den 150 kantar barut, 100 adet kabzası ile demir kazma, 300 ağaç kürek ve 10 kantar kurşun Trabzon iskelesine gönderildiği belirtilmiştir. Ayrıca mühimmatın iskeleden indirildikten sonra sayılması ve cebecibaşı vekiline teslim edilmesi, defter düzenlenerek ilam ve senetle birlikte İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. "Kal'a-i merkûmeye gönderilen kurşun ve mühimmât-ı cebehâneden bir dânesinin itlâf" olmamasına dikkat edilmesi de hasseten istenmiştir.[78]

18 Ocak 1810'da (12 Zilhicce 1224) Trabzon Valisi Ali Paşa, Trabzon kadısı ve hassa mimarı hülafasından Rize kazası limanına tabya inşası keşfine memur Selim Şakir Halife'ye yazılan fermanda daha önce Trabzon eski valisi Şerif Paşa'nın talep ettiği yerlerde tabya inşası ve buralara top ve mühimmat nakli konusunda keşif talimatı verilmiştir. Şerif Paşa, valiliği döneminde İstanbul'a bir yazı yazarak "Rize kazâsı cesîm ve limânı Trabzon'a karib olduğundan bi'l-vücûh muhâfaza ve istihkâmı lazıme-i vakt ve halden olunduğu ve mazallahu teala düşman-ı din sefinesi zuhûr ederse mukâbele ve müdahalesi müte'essir" olduğunu belirtmiş, bu sebepten kasabanın düşmandan korunması için uygun yerlere tabyaların yapılmasını istemiştir. Bu talebe istinaden Ali Paşa ve ilgililere Şerif Paşa'nın talep ettiği yerlerde tabya inşası keşfinin yapılması ve hazırlanan defterin İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.[79]

Yine 6 Mart 1811'de (10 Safer 1226) Trabzon Mütesellimi Süleyman Ağa'ya yazılan fermanda Trabzon Kalesi'ndeki mevcut toplardan falyeleri eskimiş olan topların tamir için bir ocak olmak üzere üç nefer falyeci amelesinin gönderildiği belirtilmiştir. Bu "amelehâ-i merkûme tulumciyân esnâfı ma'rifetiyle bi'l-intihâb ta'yin ve peşin ücretleriyle harcırahları yedlerine i'tâ ve levâzımât-ı mukteziyesi"nin verilmesi istenmiştir. Süleyman Ağa'ya, "amele-i merkûme Trabzon'a vusûlleri günden i'tibâr ile beherine yevmi yarımşar vukiyye olarak birer çift nân-ı azîz ve yüz dirhem guşt ta'yinâtları kırkar akçe ücretlerini beher yevm tarafından hizmetlerine kadar" ödenmesi, "fâlye mühimmatından gayr-ı ez masraf küsürünü ahz ve kal'a-i mezbûre topçubaşısına teslîm ve yedinden memhûr sened" alarak İstanbul'a göndermesi emredilmiştir.[80]

Yine Samsun ve Canik iskelelerinin tahkimi amacıyla Trabzon Mütesellimi Süleyman Ağa tarafından İstanbul'dan top ustası, neferi ve top mühimmatı talep edilmiştir. Bu talebe istinaden 9 Haziran 1811'de (17 Cemâziyelevvel 1226) Süleyman Ağa'ya yazılan sadrazam mektubunda Samsun ve Canik iskelelerinde mevcut bulunmak üzere dokuz ve yedi çaplarında yüz; üç, bir buçuk ve bir çaplarında 150'şer olmak üzere 800 adet yuvarlak, 20 kıyye mısır fitili, top ustasıyla dokuz nefer topçu ve 80 kantar 100 varul siyah barutun hazırlandığı ve gönderilmek üzere olduğu belirtilmiştir.[81] Böylece İstanbul'da devlet yönetimi, bir taraftan Samsun ve Trabzon kalelerinin tahkimine yönelik çalışmalar yapılması emri verirken aynı zamanda kalelerin mühimmat ihtiyacını karşılamaya çalışıyordu.

Faş Kalesi'nin Rusların Eline Geçmesi ve Geri Alınması İçin Verilen Mücadeleler

Osmanlı topraklarının kuzeydoğusunda bulunan en önemli kalelerinden birisi Faş Kalesi'dir. Osmanlı devlet adamları, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ikinci evresinde Faş Kalesi'ni savunmak için oldukça fazla çaba sarfetmiş, Rusların eline geçtikten sonra da kurtarılması için çetin mücadelelere girişmiştir.[82] Kafkas Cephesi'ndeki çatışmalar ekseninde Ruslar da özellikle Rion Nehri'nin Karadeniz'e ulaştığı yerde kurulan Faş Kalesi'nin alınması için ayrı bir çaba sarfetmiştir. Zira bu stratejik kalenin ele geçirilmesi Rusların Kafkasya ve Gürcistan'daki hâkimiyetleri için hayati önemdeydi. Faş Kalesi'ne Ruslar tarafından ilk saldırı 1809 yılının Mayıs ayında yapıldı fakat başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra Gürcülerin de desteğini alan Ruslar, 14 Kasım'da kaleye tekrar saldırdılar. Trabzon ve Çıldır'dan gerekli yardımların zamanında gelmemesinden dolayı Faş Kalesi'nin hâkimiyeti uzun süren çatışmalardan sonra 27 Kasım 1809'da Rusların eline geçti. Tuzcuoğlu Memiş Ağa Faş Kalesi'nde tutunamadı ve kaleyi Ruslara teslim etti.[83] Böylece Şerif Mehmed Paşa ile Ali Paşa'nın Trabzon valiliği sürecinde Faş'a Karadeniz bölgesinden asker sevkıyatında gereken başarı gösterilememiş, özellikle ayanların kapı halkıyla sefere iştiraklerinde sorunlar yaşanmıştır. Bu sebepten bölgenin etkili gücü ve ayanı Hazinedarzade Süleyman Ağa, vali yetkisiyle Trabzon'a mütesellim atanarak Faş'ın kurtarılması için görevlendirilmiştir.

Osmanlı-Rus savaşının ikinci yarısında Faş Kalesi'nin düşman eline geçmeden evvel tahkimatına büyük önem verilmiştir. Trabzon Valisi Şerif Mehmed Paşa'nın valiliğinde kale komutanı olan Rize ayanı Memiş Ağa'nın kalenin mühimmat durumuyla ilgili İstanbul'la yazışmaları ve bunlara verilen cevaplar Faş Kalesi'nin içinde bulunduğu durumu ortaya koymaktadır. 28 Nisan 1809'da (13 Rebîülevvel 1224) Faş muhafızı Hacı Memiş, Faş kadısı ve ilgili görevlilere yazılan fermanda Faş Kalesi'nin mühimmat durumu değerlendirilmiştir. Memiş Ağa, İstanbul'a gönderdiği tahriratta Faş Kalesi'nde cephane mühimmatının eksik olduğunu bildirmiş, kalenin korunması ve savunulması için yeterli miktarda siyah barut ve sair mühimmatın gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine devlet, Rus saldırılarına karşı Faş Kalesi'nin tahkimine yardımcı olmak üzere 200 kantar barut ve sair mühimmatı Cebehane-i Amire'den sefinelerle Trabzon'a göndermiştir.[84]

20 Eylül 1809 (10 Şâban 1224) tarihli Trabzon valisi Vezir Şerif Mehmed Paşa, yol ve mahalle üzerindeki kadı ve naiplerle diğer ilgili memurla-

ra yazılan bir fermanda yine Faş Kalesi'nin ihtiyaçları ve mühimmat durumu ele alınmıştır. Şerif Mehmed Paşa, çok miktarda askeriyle Trabzon'dan hareketle Faş tarafına gittiğini ancak orduda mühimmat ve özellikle siyah barut olmadığını İstanbul'a yazmış, yeterli derecede kurşun, siyah barut ve sair cins mühimmatın acilen Faş tarafına gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine 100 kantar siyah barut ve sair cins mühimmat Cebehane-i Amire'den gemilerle Trabzon iskelesine gönderilmiştir. Ayrıca fermanda adı geçen siyah barut ve sair mühimmatın gemilerle Trabzon iskelesine geldiğinde gemilerden indirilerek Faş'a nakli için hayvan tedarik edilmesi, kazadan kazaya nakledilerek paşaya ulaştırılması emredilmiştir.[85]

Yine aynı tarihli Vali Şerif Mehmed Paşa'ya yazılan bir başka fermanda talep ettiği 100 kantar siyah barut ve sair cins mühimmatın Cebehane-i Hümayun'dan Trabzon iskelesine gönderildiği vurgulanarak, bu malzemeleri aldığında defter düzenlemesi, malzemeleri tartması ve hazırlanan defteri mübaşire vererek İstanbul'a göndermesi emredilmiştir.[86] 16 Şubat 1810'da (11 Safer 1225) Faş canibinde olan askerlerin erzaklarının karşılanması için nüzul emini Tuzcuzade Memiş Ağa'ya yazılan bir fermanda dergâh-ı mualla topçuları ocağından Faş canibine bir adet orta, Rize ve Batum taraflarının muhafazası için ise ustayla birlikte 30 nefer topçu askerinin görevlendirildiği bildirilmiştir. Memiş Ağa'ya başmuhasebeden yazılan ve fermanla birlikte gönderilen imzalı ve mühürlü defter suretinde, orta ve neferatın geldikleri gün itibariyle gerekli ekmek, et, arpa, saman ve odun ile diğer zorunlu ihtiyaç maddeleri ve erzaklarının karşılaması, her ne miktar erzak verilirse gün ve miktarını belirten bir senedi zabitlerinden alması ve daha sonra hesabını mahsup etmek için elinde bulunması istenmiştir. Yine "mevcûddan ziyâde ta'yinât i'tâsıyla cânib-i mîrîye hasârı mûceb olur hâlât vukû'undan" kaçınılması, buna mukabil askerlere "zarûret ve müzâyaka" çektirilmemesi de emredilmiştir.[87]

Yine Şubat 1810 tarihli bir mühimmat defterinden anlaşıldığı üzere Faş Kalesi tarafına görevlendirilen askerlere destek amacıyla Rize ve Batum limanlarında mevcut bulunması için bir buçuk çapında sürat sekiz kıta ve beş çapında balyemez altı kıta toplar ile sair mühimmat dergâh-ı ali topçu ocağı ve ortalarından ikinci bölük Ahmed Ağa ile Tophane-i Amire'den gönderilmiştir.[88]

Tablo: 2: Faş Kalesi'ni Desteklemek İçin Rize ve Batum Limanlarında Gönderilen Top ve Mühimmat

Mühimmat İsmi	**Adet/Kıta**
Aydınlıoğlu süvâr olduğu Şâtıroğlu sefinesine tahmil olunan	
Sürat topu çap 1,5	8 kıta
Şâlî hartuc sürat	4000 adet
Ağaç palasturpa sürat	5500 adet
Mahtab	1200 adet
Çanta hartuç	16 adet
Forceli demir kollu sürat tomarı	24 adet
Falye çantası	8 adet
Mahtab	8 adet
Fitil ağacı	8 adet
Sürat kovası	8 adet
Teneke peşrev, çap 1,5	120 adet
Teneke ölçek	8 adet
Keser maa kabza	8 adet
Destere	8 adet
Burgu	8 adet
Kayık çivisi	800 adet
Sünger	1 kıyye
Nişangah gılafiyle	8 adet
Sürlek alat	8 adet
Burgı-i sıbgın maa kabza	8 çift
Top iğnesi gılafiyle deste	8 adet
Kerpeten gılafıyla	8 adet
Çatal çeküç	8 adet
Mısıri fitil	24 kıyye
Kebir sandık	5 adet
Mühimmat sandığı	12 adet
Kebir küfe	7 adet
Sagir küfe	50 adet
Kebir kilid	4 adet
Orta kilid	8 adet
Sagir kilid	4 adet
Sandık-ı çam yuvarlak vaziçün	24 adet
Mahtab maşası	8 adet

Yuvarlak çap 1,5	4000 adet
Kapudan süvâr olduğu nâm miri kalyona vaz‘ olunan	
Top-ı bâlyemez çap 5	3 kıta+3 kıta=6 kıta
Mükemmel kundak balyemez	3 kıta+3 kıta=6 kıta
Tekerlek	6 kıta+6 kıta=12 kıta
Ahen-i dingil	6
Kebir manivela	6 kıta+6 kıta=12 kıta
El manivelası	12 kıta+12 kıta=24 kıta
Hartuç kağıd top	6 kıta+6 kıta=12 kıta
Kınnap deste Rize limanı ve Batum limanına	12 adet
Ceriş	12 kıyye
Tob veznesi	6 adet
Fitil ağacı	6 adet
Mahtab	300 adet
Köhne alat kantar	100 adet
Kabza ve tomarıyla bakır tob kefçesi	6 adet
Kefce havlusu?	600 adet
Sandık ham balyemez tomarı	12 adet
Burgı-i sıbgın-ı kebir kabzasıyla balyemez	6 çift aded
Top iğnesi kebir gılâfiyle balyemez	6 çift
Top sekili	18 adet
Mühimmat sandığı	6 adet
Kebir Küfe	2 adet
Hartuç kalıbı	4 adet
Tereke ölçek	4 adet
Fitil-i Mısri	10 kıyye
Pusis	2 adet
Sagir Küfe	30 adet
Yuvarlak çap 5	9000 adet

Kaynak: *TŞS*, 1951, 92, 475.

Ruslar üzerine yapılacak sefere destek vermeleri için bölgenin ileri gelen ağalarına 16-25 Şubat 1810 (Evasıt-ı Muharrem 1225) tarihinde bir ferman yazılmış, Trabzon ağalarından Giresunlu Laçinzade Hacı Mustafa, Tirebolu voyvodası Süleyman, Kuğuzade Emin Bey, Dedezade Mehmed, Bahadırzade Hacı Osman, Sakazade Mehmed, Polathane serdarı Mehmed, Hacı Salihzadeler, Ayanoszadeler, Makulzade

Mustafa, Kasapzade İbrahim ve Gümrükçüzade Genç Ali'den askerleriyle destek vermeleri istenmiştir. Fermanda Rusların Faş ve Batum taraflarına saldırdığı, Rize ayanı Tuzcuzade Memiş Ağa ile kardeşi hassa silahşörlerinden Osman Ağa'nın askere başbuğ tayin edildiği ve Faş Kalesi'nin kurtarılmasına görevlendirildikleri belirtilmiştir. Ağalara kendilerinin "öteden berü dindâr ve bahadırlığıyla meşhur" oldukları, çıkarabildileri miktarda askerle "Tuzcuzâdenin ma'iyyetine" görevlendirildikleri, fermana uymaları, Memiş Ağa'yla birlikte Faş Kalesi'nin kurtarılmasına "güzide ve tüvana asker"le katılmaları emredilmiştir. Ayrıca "bu emr-i ehem-i diniyyede igmâz ve rehâvet" kabul edilmeyeceği de hasseten ağalara bildirilmiştir.[89]

Şubat 1810 tarihli Şatırzade Mehmed Şakir'le gönderilen sadrazam mektubunda da aynı minvalde ayan ağalar uyarılarak bölgenin korunması ve Faş Kalesi'nin kurtarılmasına gereken gayretin gösterilmesi istenmiştir. Trabzon Sancağı Mütesellimi Şatırzade Osman Ağa, Trabzon ağalarından Giresunlu Laçinzade Hacı Mustafa Ağa, Tirebolu voyvodası Süleyman Ağa, Kuğuzade Emin Bey, Dedezade Mehmed Ağa, Bahadırzade Hacı Osman Ağa, Sakazade Mehmed Ağa, Polathane serdarı Mehmed Ağa, Hacı Salihzadeler, Ayanoszadeler, Makulzade Mustafa Ağa, Kasabzade İbrahim Ağa ve Gümrükçüzade Genç Ağa'ya bir önceki fermanda belirtildiği gibi Rusların doğu taraflarına hareketle özellikle Batum ve Faş taraflarında şiddetli mücadeleye giriştiği tekraren hatırlatılmış, Rize ayanı Tuzcuzade Memiş Ağa ve kardeşi Osman Ağa'nın maiyetine katılmaları, buraların kurtarılmasına gidecek askerlere Memiş Ağa'nın başbuğ atandığı ve "yed-i a'daya geçmiş olan Faş kal'ası istihlâsına irsâle me'mur" olduğu, ağaların da "öteden berü dindâr ve bahâdırlıkla meşhûr" oldukları, çıkarabildikleri kadar askerle Memiş Ağa'nın maiyetine katılmaları gereği tekrar hatırlatılmıştır.[90]

Bu emirlerden sonra 17 Şubat 1810'da (12 Muharrem 1225) Trabzon, Faş ve Rize taraflarına giden askerin erzaklarının karşılanması için nüzul emini olarak görevlendirilen Tuzcuzade Memiş Ağa'ya yazılan bir fermanda o havaliye gönderilen topların idaresi için dergâh-ı mualla top azapcıları ocağından orta tayin ve memur olanların işlerini tamamlayana kadar ihtiyaçlarının karşılanması emredilmiştir. Buna göre, bu askerlerin çorbacısına günlük sekiz çift ekmek ve dört kıyye et, zabit ve neferlerin mevcutlarına göre her çifti ikişer yüz dirhem olmak üzere her nefere yevmiye birer çift ekmek ve yüz dirhem et ile

yağ, pirinç, soğan, nohut, tuz, sabun, mum ve benzer erzakların karşılanması, darlık ve zorluk çektirilmemesine dikkat edilmesi emredilmiştir. Yine Memiş Ağa'ya ne miktar erzak verilir ise günlük miktarın yazıldığı senedi zabitlerden alması ve daha sonra hesabını mahsup etmek için elinde bulundurması hatırlatılmıştır. Ayrıca bu asker ve komutanların "bahren iskele-i Trabzon'a vusûl ve luhûkları gününden i'tibâr ile ta'yinâtları ve havâic-i iktizâ iden mezkûrü'l-mikdar ta'yinâtlarını i'tâ ve havâic-i zarûriyelerini idâre ve rûyet ve zarûret ve haklarına ba'is-i hâlât vukû'a gelmemesi hususuna ihtimâm ve dikkat" edilmesi emredilmiştir.[91]

25 Şubat 1810 (20 Muharrem 1225) tarihli Batum, Rize ve Trabzon canibinde görevli nüzul emini Memiş Ağa'ya yazılan bir başka fermanda dergâh-ı mualla top arabacıları ortalarından adı geçen havaliye orta tayin olunduğu, ihtiyaca göre topkeşan, saka ve seyisane beygiri tedarik olunursa gerekli arabaların verilmesini ocaklarının bir yazı ile talep ettikleri belirtilmiş, bu ihtiyaçların da karşılanması emredilmiştir. Memiş Ağa'ya nüzul emini olarak adı geçen ortanın o tarafa gelmeleri hâlinde tedarik olunan topkeşan beygirlerinin, sair saka, seyisane ve binek beygirlerinin arpa, saman, nal, mıh ve benzer malzemelerinin karşılanması ve ödemenin tarafından yapılması, zaruret ve müzâyaka çektirilmemesi hususuna özellikle dikkat etmesi hatırlatılmıştır.[92]

6-15 Nisan 1810 (Evail-i Rebîülevvel 1225) tarihli İstanbul Boğazı'ndan Anadolu'nun sol kolu kadı, naip, ayan, zabitler, vücuh-ı memleket ve iş erlerine yazılan bir fermanda "küffârın hâl ve hareketi ve asâkirin orduda şiddetli lüzumu" sebebiyle ehl-i İslam'ın eli silah tutanların serian orduya katılmaları tembih edilmiştir. Düşmanın her taraftan üç beş kol hücum ettiği, şiddetli katliamlarda bulunduğu, şiddetli harpler sebebiyle külliyetlü asker toplanmasıyla din düşmanına karşı bunca vakit mücadele edildiği ancak düşmanın verdiği hasarın intikamının alınmasının tüm ehl-i İslam'a farz olduğu belirtilmiştir. Yine bu süreçte şimdi de Müslüman olanlara ve fermanla göreve çağrılanlara "ayak sürümek câiz olmayup cesâret edenler dünya ve ukbada mahzar-ı hüsran olacaklarından iştibâh" olmadığı, kazalarda bulunan sefere memur askerler dışında bütün harbe kadir olanların orduya sevk edilmesine ihtimam gösterilmesi emredilmiştir. Fermanın son kısımlarında ilgili görevliler ve tüm halka tembihlerde bulunularak herkesin Rusya'yla başlayacak yeni mücadelelere katılımı teşvik edilmiştir. Fermanda "imdi şu küffârın böyle mağrûrâne ehl-i imân üzerine sal-

dırışına nazaran" Allah'ın izniyle bu sene cümle ümmet-i Muhammed, "el birliğiyle tutarak can ve baş ile" çalıştığında düşmanın İslam memleketlerinde perişan olacakları hatırlatılmıştır. Ayrıca "kâffeten eli silah tutan ve ceng ve harbe yarayan küffâr karşusunda tecemmu' ile kahr ve izâlesine sarf-ı kudret eyleyecek zaman" olduğu, "bir dakika ayak süriyerek mukâbele-i a'dâya erişmeyenler ... iki cihânda yüzü kara ve şefa'ât-ı Hazret-i Peygamberi'den mahrum" olacağı, "uzak yakın denilmeyüp Müslümanım" diyenlerin savaşa katılması gerektiği, din düşmanının amacının İslam milletini ortadan kaldırmak olduğu, "ehl-i imândan olanlar buna nasıl tahammül ve sükût ve bunca ümmet-i Muhammed küfârasından ateş içinde iken bundan sonra hânesinde oturmak ve durabilmek nice Müslümanlık olduğu" uyarısında bulunulmuştur.[93]

4-13 Haziran 1810 (Evâil-i Cemâziyelevvel 1225) tarihli Ali Paşa'ya yazılan bir fermanda Rusların düşmanca ve mağrurane tekliflerinin kabul edilmediği, savaşın kaçınılmaz olduğu, bu sebepten "gazâ ve cihâda" karar verilmiş olduğu, kale ve topraklara hücum eden düşmanın birçok erkek, kadın, çocuk Müslümanı esir, "yalın ayak başı açık uryân ve sefil ve sergerdân" ettiği, bundan dolayı bütün "ehl-i imân gazâ ve cihâdı farz-ı ayın bilüp" aralarında düşmanlığı kaldırıp ittifakla düşman üzerine gidilmesi gerektiği, beklenecek vakit olmadığı, el birliğiyle mühimmat ve gerekli malzeme, yiyecek ve içeceklerle kanaat gösterilip "fi-sebilillah gazâya kıyâm ve halâs-ı kalb ile ve niyet-i hâlise ile" savaşa iştirak edilmesi emredilmiştir. "Hak Te'ala hazretleri ehl-i İslâmı gâlib ve mensûr ve muzaffer ve a'da-yı dini makhûr eyleyesün" denilerek dua edilen fermanın son kısmında emirlerin harf harf yerine getirilmesi, gaza ve cihadın herkese farz olduğu, "Faş kal'ası istihlâsına me'mur olanları tarafından ekidü'l-mazmûn buyuruldular tahrîr ve mukaddem ve kâr-güzâr adamlar irsâliyle cümlesi muktezâ-yı me'muriyetleri üzre bir gün evvel mahallerinden tahrîk ve kılâ'-i merkûme istihlâsına sevk ve tesyâr ile yed-i küffârdan tahlîsine" çalışılması emredilmiştir.[94]

Yine 2 Ağustos 1810'da (Evail-i Receb 1225) Trabzon Valisi Ali Paşa'ya yazılan başka bir fermanda Rusya'yla gaza ve cihada karar verildiğinden herkesin sefer ihtiyaçlarını hazırlayarak sefere gitmek üzere hazır olması gerektiği, "me'mûr ve gayr-ı me'mûr harb ve darbden olan ehl-i imânın cümlesi gayret ederek dinimiz düşmânı olan ve bu kadar müddetden berü din karındaşlarımıza günâ gün hakâret ve ihânet

iden Moskof keferesinin kahr ve tedmirlerine vâr mikdârını sarf iderek Müslümanlık gayreti izhâr eylemeleriçün" Osmanlı memleketlerine emirler gönderildiği belirtilmiştir. Ali Paşa'ya da ayrıca emirler gereğince Faş Kalesi'nin kurtarılmasına görevlendirilen memurların bir gün evvel yerlerinden ayrılarak kalenin Rusların elinden kurtarılmasını, yine kalenin kurtarılması yanında Karadeniz sahillerinin de güvenlik altına alınması ve muhafaza edilmesine çalışması emri verilmiştir.[95] Bütün yazılan ferman ve verilen emirlere rağmen Şerif Mehmed Paşa ve Ali Paşa'nın Trabzon valilikleri ve Şark Ordusu komutanlıkları sürecinde Faş Kalesi'nin kurtarılamadığı, özellikle bölgedeki ayan ağaların savaşa iştiraklerinin yeterli düzeyde sağlanamadığı görülmüştür. Bunun üzerine bölgenin dirayetli ayanı Hazinedarzade Süleyman Ağa, Faş Kalesi'nin kurtarılması şartıyla Trabzon eyaletine mütesellim atanmıştır. Süleyman Ağa'nın, göreve atanır atanmaz ilk yaptığı işlerden birisi Karadeniz kıyılarında yalı ağalarının aralarındaki mücadeleyi bitirmelerini sağlama ve Rusya'yla savaşa katılmalarını teşvik olmuştur. Bu durum Ağa'nın bölge ileri gelenlerine yazdığı buyruldularda dinî ritüelle bezenmiş bir üslup, dirayetkâr bir eda ve tehditkâr bir dille açıkça belirtilir. Süleyman Ağa, göreve başladığında Ordu'dan Trabzon, Giresun, Keşap, Tirebolu, Küreli, Şarlı ve Polathane kadıları, müftü, müderris, ulema, ayan, zabitler, vücuh, eşrafa yazdığı ve Karslı Ali Ağa'yla gönderdiği buyrulduda Rusların İslam memleketlerine saldırdığını, kendisinin de Faş Kalesi'nin kurtarılması için görevlendirildiğini, Hasan Ağa'yı Trabzon'a vekâleten mütesellim atayıp asker ve mühimmat tedarikiyle uğraştığını belirterek, aralarındaki mücadeleyi bitirmeleri, Faş'ın hâli malum olduğu, Rusların Polathane'ye gemileriyle gelip suikast ve ihanette bulunduğu bir dönemde ve Faş'ın Rusya'nın elinde iken ve buranın kurtarılmasına çalışılırken hiçbir zatın birbirleriyle muharebe ve mücadele etmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ağa, özellikle Trabzon mütesellimliğinin kendisine ihale edilmesinden sonra sancaklarda ağaların aralarındaki düşmanlığı ve mücadeleyi kabul etmeyeceğini, bunun caiz olmadığını, bu durumun padişahın emirlerine de muhalif olduğunu, aralarındaki mücadelelerin ittifakla ortadan kaldırılıp emirlere rıza gösterilmesini, bu uslanmaya rızası olmayan olur ise gereğinin yapılacağını bildirmiştir.[96]

3 Haziran 1810'da (29 R.ahir 1225) Trabzon Mütesellimi Hazinedarzade Süleyman Ağa'dan Trabzon kadısı ve mütesellim vekili Hasan Ağa,

topçubaşı ve cebecibaşı ağalara yazılan buyrulduda Faş Kalesi'nin düşmandan kurtarılması için eski vali Ali Paşa'ya devlet tarafından teslim edilen top, takımı ve sair mühimmatın alınarak kendisine teslim edilmesini istemiştir. Buyruldusunda Süleyman Ağa, bu iş için dergâh-ı ali gedüklülerinden ağa ile ferman gönderildiğini, top, takımı, mühimmat, cephane ve harp malzemelerinin yapacağı görevde çok önemli olduğunu, emir ve defter gereğince gedikli ağa ve nezaret için kendi görevlendirdiği memura ilgili harp malzemelerinin devredilmesini, tartılmasını ve ilam ile adamına defterin verilmesini emretmiştir.[97]

Yine Hazinedarzade Süleyman Ağa, Trabzon mütesellimi, Canik sancağı muhassılı ve Karahisar-ı Şarki sancağı mutasarrıfı ve Faş seraskeri olarak kalenin kurtarılmasına memur olarak görevlendirildiğini Trabzon'a bağlı kaza ve nahiye kadı ve naipleri, mütesellim vekili, sancakta bulunan ayan, zabitler, voyvodalar, serdar ve diğer bütün görevlilere, ahalilere, sancak sakinleri ve ehl-i İslam olanlara yazdığı Rebîülevvel 1225 tarihli ikinci buyruldusunda düşmanın İslam memleketlerine olan zararı ve Faş'tan Trabzon havalisine kadarki bölgeyi de içine alan hareketleri sebebiyle din ve millet uğruna düşmanı bölgeden uzaklaştırmak için görevlendirildiğini belirtmiştir. Ağa, eğer kısa süre içinde gerekli mücadeleye girilmez ve tedbirler alınmazsa bu havalilerde büyük zararların ortaya çıkacağını, Rus saldırıları sebebiyle bölgeden gelen feryadnameler ve sahih haberlerden bu durumun anlaşıldığını, "bu günde bu saatde ümmet-i Muhammed'den olan canlara bir hatve te'enni ve arâm bi'l-iştibah küfr ve haram olduğu", kendisinin de memur olduğu görev yerine gideceğini anlatmıştır. Buyruldusunun sonunda Mütesellim Ağa tüm diğer ayan ağalara "yedinizde olan umûr-ı mesâlihâtı bıragup semtiniz olan ümmet-i Muhammed'in sâhib-i iktidârını cem' ve techiz ve hazır-ı müheyyâ olup uğurumuza hurûc ve müte'akıd ve çend-rûz zarfında cümleniz din karındaşlarımız imdadına müsâreat ve a'danın kahr-ı tedmîrine bezl-i liyâkat eylemek" olduğunu hatırlatmıştır.[98]

Anapa Kalesi'nin Rus Saldırısına Uğraması

Osmanlı-Rus Savaşı'nın ikinci yarısında Ruslar tarafından tazyike uğrayan kalelerden birisi de Anapa olmuş[99], devlet, Rus saldırılarından kaleyi korumak için Trabzon'dan asker talebinde bulunmuştur. 20-29

Ekim 1809'da (Evasıt-ı Ramazan 1224) Trabzon sancağı kaza kadı ve naipleri, liva mütesellimi, ayan ve zabitlere yazılan bir fermandan Anapa bölgesinin korunması için Trabzon sancağı kazalarından talep edilen askerin yerlerine ulaşmadığını anlıyoruz. Devlet, diğer bölgelere gönderilen askere halel gelmemek şartıyla Trabzon sancağı kazalarından beş yüz nefer asker tertip edilmesi ve başbuğları maiyyetinde Trabzon'dan gemilere bindirilerek Samsun'a ve oradan da kenar sularıyla Anapa'ya gönderilmesini istemiştir. Ancak Anapa muhafızı Vezir Seyyid Hüseyin Paşa'nın tahriratı ve orada bulunan kabilelerden bazı bey ve beyzadelerin maruzatı ve bölgeden gelen kişilerin sorgulanmaları neticesinde asker ve topçu, cephane ve sair mühimmatın Anapa'ya ulaşmadığı anlaşılmıştır. Rusların Osmanlı memleketlerine saldırdığı bir zamanda Anapa tarafının askerden hali olamayacağı belirtilerek, eğer asker hiç sevk edilmemiş ise bundan sonra "dakika-i vahide imrâr-ı vakt ve tevkif etmeyerek ol mikdâr askeri sefâyine irkâb bir gün evvel bir saat mukaddem Anapa muhafızı müşarün-ileyh ma'iyyetine erişdirmeğe" çalışılması emredilmişir. Ayrıca bütün memurların verilen emre riayet etmeleri ve bir an önce askerin gönderilmesine çalışmaları ve bu konuda kusur gösterilmemesi tembihlenmiştir.[100]

Yine 28 Mart-5 Nisan 1810'da (Evahir-i Safer 1225) Trabzon valisi Vezir Ali Paşa, Trabzon sancağına bağlı kazaların kadı, naip, ayan ve zabitlere yazılan bir fermanda Rusların Osmanlı topraklarına saldırdığı, bu saldırının 1810 yılı baharında külliyetlü asker ve tedarik ile karadan ve denizden püskürtülmeye çalışıldığı, Anapa tarafından da askerlerle düşman üzerine gidildiği, düşmanı yenmek için Anapa muhafızı ve o havali seraskeri Vezir Seyyid Hüseyin Paşa'nın mücadele ettiği, çok askere ihtiyaç olduğu, gerek şahsî gerekse başbuğları maiyyetinde seraskere 500 nefer asker gönderilmesi emredilmiştir. Yine bu askerlerin gaza ve cihad emrinde olacağı, bu sebepten "sene-i mâziye misüllü bugün yarın diyerek imrâren vakt caiz olmadığından" rehavet gösteren ve erteleyen olursa bunun gaza ve cihad emrine zarar vereceği ve kusurlu bir durum olduğu, buna "cesâret eden her kim olur ise olsun derhâl" önlenmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Yine ilgili görevlilere asker işine nezaret etmeleri hemen "güzide ve tüvânâ" 500 asker tertip edip muktedir başbuğlarla Trabzon iskelesinden gemilere bindirilerek Anapa muhafızı serasker tarafına gönderilmesi, "zinhâr beyhûde imrâr-ı vakt" edilmemesi "bu emr-i ehem dinde igmâz ve rehâvet menâfi-i cemiyet ve diyânet olduğundan o makûle gerek te'dibât-ı lâyıkaları icrâsı şer'an lâzım" olduğu belirtilmiştir.[101]

Anapa'ya asker ihracıyla ilgili 16-25 Nisan 1810'da (Evasıt-ı Rebîülevvel 1225) Trabzon valisi ve Karadeniz'in Anadolu sahili seraskeri Vezir Ali Paşa, Trabzon sancağına bağlı kaza kadı, naip, ayan ve zabitlere hitaben yazılan bir başka fermanda sancağa bağlı kazalardan gerek şahsî ve gerekse bağbuğları maiyyetinde Anapa muhafızı Seyyid Hüseyin Paşa maiyetine "güzide ve tüvânâ beşyüz nefer asker" tertip edilmesi, "muktedir başbuğ ma'iyetiyle" Trabzon iskelesinden gemilere bindirilerek Anapa'ya gönderilmesi talebi tekrar emredilmiştir. Ayrıca daha önce gönderilen fermanda bu işin önemine vurgu yapılmış olduğu, muharebenin tekrar başladığı hatırlatılarak, eğer şimdiye kadar asker gönderilmemiş ise beklenecek zaman olmadığı, bir an önce Trabzon iskelesinden askerin gemilere bindirilerek Anapa'ya intikal ettirilmesi, emre itaat konusunda tembellik ve kusur gösterilirse "dünya ve ukbada giriftâr-ı akab-ı elim" olunacağı özellikle hatırlatılmıştır.[102]

Sohum Kalesi'nin Rusların Elinden Kurtarılması

Şark cephesinde önemli kalelerden birisi de Sohum'dur.[103] Savaşın ikinci safhasının devam ettiği bir sırada Ruslar 17 Şubat 1810'da Abhazya'nın Rusya'ya bağlandığını ilan etmiştir. Sohum Kalesi'ne de bu esnada yeterli askerî destek sağlanamadığından 11 Temmuz 1810'da burası da Rusların eline geçmiştir.[104] Aslında Faş'ın elden çıkmasıyla birlikte Sohum da tehlikeye düşmüş·ve Rusya, uğrunda her türlü mesakkate katlandığı Kafkasya'yı bir çenber içerisine almıştır. Faş'ın hâkimiyeti için devam eden çatışmalar ve buranın Rusların eline geçmesi Sohum ve Anapa keleleri ile iç kesimlerde Ahılkelek ve Ahıska'daki çatışmaları tetiklemiştir.[105] 26 Nisan-5 Mayıs 1809'da (Evasıt-ı Rebîülevvel 1224) Yomra ağalarına yazılan bir fermanda Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında sulh için murahhaslar tayin edilmiş ise de Rusların Yergöğü'ne saldırarak tekrar harbe başladığı ve büyük güçlerle İslam topraklarına tecavüzde bulunduğu, Tuna boyunda ve ol havalide bulunan kale ve sınırların korunması için asker, mühimmat ve sair harp malzemesiyle takviye edilmesi ve istihkâmların güçlendirilmesinin önemli olduğu, Rusların doğu sınırlarına da saldırma emelinde bulunduğu, Sohum Kalesi'nin korunması için de çeşitli mahallerden asker görevlendirildiği, Yomra'dan da başbuğ maiyyetiyle Sohum'a 200 güzide ve tam silahlı asker gönderilmesi ve bunların Sohum muhafızı Arslan Bey'in maiyetine katılması emredilmiştir.[106]

8 Mayıs 1809'da (23 Rebîülevvel 1224) Trabzon kadısı, mütesellimi, ayan ve zabitana yazılan bir başka fermanda Sohum Kalesi muhafazasına memur müstahfizan, gönüllüyan, gariban, topçuyan ve yerlüyan neferlerinin Hicrî 1217, 1218 ve 1219 senelerine mahsuben maaşlarının ocaklıkları olan mahsulün Trabzon beytülmalı mukataasının Hicrî 1219 ve 1222 seneleri mallarından verilmesine rağmen ancak şimdiye kadar herhangi bir ödeme yapılmadığı belirtilmiştir. Ayrıca fermanda Rus serhad kalelerinde görev yapan askerlerin "mevâciblerinin adem-i tahsîl ile zarûret ve müzâyaka düçâr olmaları"nın mümkün olmadığı, "neferât-ı merkûmenin mukâta'a-i mezbûre malından ber-vech-i ocaklık mu'ayyen olan mevâciblerini zikr olunan rûznâmçe-i hümâyûn"a göre "Trabzon avarızından yiğirmi üç senesi mâlından bu def'a güşâd olunan Sohum muhâfızı maaşı akçesinden havâle olunan meblâğ-ı ma'lûmı avarızı zabt idenlerden vesair lâzım gelenlerden tamamen ve kâmilen tahsil ve neferât-ı merkûme tarafından kabzına me'mûre edâ ve teslim eylemeğe mübâderet ve dikkat" edilmesi emredilmiştir.[107]

Bu fermana istinaden Şerif Paşa da 18 Haziran 1809'da (5 Cemâziyelevvel 1224) Trabzon kadısı, Mütesellim Osman Ağa bilumum görevlilere hitaben yazdığı bir buyrulduda Sohum Kalesi muhafazasına memur müstahfizan, gönüllüyan, gariban, topçuyan ve yerlüyan neferatının Hicrî 1217, 1218 ve 1219 senelerine mahsuben maaşlarının Trabzon avarızı malından verilmesini emretmiştir.[108]

26 Nisan-5 Mayıs 1809'da (Evasıt-ı Rebîülevvel 1224) Trabzon Mütesellimi Şatırzade Osman Ağa'ya yazılan bir fermanda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında daha önce barış anlaşması için murahhaslar görevlendirilmesine rağmen, Rusya'nın sulhe uymayarak Yergöğü taraflarına hücum edip yeniden savaş ilan ettiği, hududu geçerek tecavüzlerde bulunduğu, bu sebepten Tuna boyunda ve ol havalide bulunan kale ve hududlara asker, mühimmat ve savaş malzemesi tertip edilmesi, kale ve hududların takviye edilmesi, istihkâmların itinayla düzenlenmesi istenmiştir. Ayrıca Rusların Şark tarafından da hududu geçerek tecavüz ve savaşa girişeceğinin düşünüldüğü, Doğu Cephesi'nde olan yerlerde sınırlara asker görevlendirilmesiyle takviye edilmesi gerektiği, ayrıca Sohum Kalesi'nin de askerle muhafaza ve muhasarasına dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Yine fermanda Şatırzade Osman Ağa'ya başbuğ maiyyetiyle Sohum'a 200 nefer güzide ve tam silahlı asker göndermesi, yine bundan başka Trabzon'dan

Kalcızade'nin 300, Polathane serdarının 200, Yomra ağalarının 200, Gümrükçüoğlu'nun da 100 nefer asker olmak üzere başbuğlar maiyyetiyle Sohum'a toplamda 1.000 asker göndermeleri emredilmiştir. Bağbuğ maiyetinde gönderilen askerlerin Sohum Kalesi ve havalisi muhafızı Arslan Bey emrine girmelerinin etraflıca tembih edilmesi gerektiği hasseten emredilmiştir.[109]

28 Şubat 1810 (23 Muharrem 1225) tarihli asker hisse defterine göre Sohum Kalesi'ne gönderilmek üzere Trabzon sancağından tertip olunan asker sayısı 80'dir. Bunların her bir neferine 100 kuruştan toplamda 8.000 kuruş, harp ağaları ve alemdarlarına da 1.000 kuruş olmak üzere toplam 9.000 kuruş ödenecektir. Bu 80 neferden Yomra nahiyesi ahalisine 53 nefer asker isabet etmiştir.[110]

Sohum Kalesi'nin tahkimi, korunması, asker ve mühimmat sevkiyle ilgili çalışmalar savaş süresince devam etmiştir. Sohum Kalesi muhafızı Arslan Mustafa Bey'e 10 Nisan 1811'de (16 Rebîülevvel 1224) yazılan fermanda "Sohum Kalesi'nin takvit ve istihkâmın lâzım" olduğu, kaleye konulmak üzere gerekli top, top ustaları ve sair cephane mühimmatının gönderilmesi gerektiği ve kale havalisinde bulunan çeşitli cins elbise ve eşyanın İstanbul'da Hazinedarbaşı vasıtasıyla satın alınacağı belirtilmiştir. Yine Canik muhassılı İsmail'e emir verilerek "kal'a-i mezbûre muhafazında olan cünûd mevcûdunun me'kûlâtları içün dahi Canik havâlisinden icâb eden baha ve navl-i sefâyini Cânik muhâsıllığı malından" vererek 5.000 kile buğday ile 2.000 kile arpa satın alması ve münasip sefineye yükleyerek bir an önce kaleye göndermesi emredilmiştir. Ayrıca Trabzon gümrüğü malından eskiden babası Keleş Bey'e verilen 3.000 kuruşun da Hicrî 1224 senesinden itibaren Arslan Mustafa Bey'e verilmesi karara bağlanmıştır.[111]

Sonuç

Bu çalışmada 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ikinci evresinde Trabzon eyaleti yönetimi, valileri, mütesellimleri, savaş sürecinde asker ve mühimmat tedariki konuları incelenmiştir. En önemli konu ise Trabzon'un Osmanlı-Rus savaşlarında Şark Cephesi'nde oynağı roldür. Savaş sürecinde özellikle asker tedariki ve bunların ihtiyaçları genellikle Trabzon sancağından karşılanmış ve masraflar halka tevzi edilmiştir. Dolayısıyla Trabzon sancağının savaşlardaki yükümlülüğü ekonomik ve mali açıdan oldukça yüksek olmuş ve zaman zaman ağır yükümlülüklere dönüşmüştür.

Halkın bedenî, mali ve ekonomik sorumluluğu Osmanlı-Rus savaşları sürecinde önemli ölçüde artmıştır. Bu sorumluluk sancak giderleri olarak bir yükümlülük getirme yanında yine ihtiyaç maddelerinin bir kısmının mübayaa yoluyla karşılanması şeklinde tezahür etmekteydi ki, bu satın alma da piyasa koşullarının epeyce altında bir fiyatlamayla gerçekleşiyordu.

Öte yandan savaş sürecinde Trabzon eyaleti yönetiminde ortaya çıkan değişikler ve sık sık vali değişimi halka üç günlük yemeklik ihtiyacının karşılanması gerekçesiyle çekilmez bir yükümlülüğe dönüşüyordu. Trabzon'a atanan vali ve kapı halkının üç günlük ihtiyaçlarını karşılamak âdet nevinden olsa da artık zamanla zorunlu yükümlülüğe dönüşmüştür.

Yine 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas Cephesi'nde daha çok Karadeniz bölgesi ayan ve beylerinden toplanan askerler ile bölgedeki birtakım güçlerin katkılarıyla sürmüştür. Savaş dönemleri bölgesel kontrolü daha fazla aksattığı için bu ayanlar çoğu zaman savaşa iştirak bir yana asker göndermekten de imtina etmiştir. Dahası Karadeniz kıyı yalı ağaları nüfuzlarını arttırmak için savaş sürecinde bile birbirleriyle mücadele içine girmiştir. Devlet fermanlarla ve Trabzon eyaletine atanan vali paşalar da verdikleri emirlerle ağaların bölgesel tehdidinin önüne geçmeye çalışmışlar ancak çoğu noktada başarılı olamamışlardır. Özellikle Osmanlı-Rus Savaşı'nın birçok cephesindeki ortaya çıkan başarısızlıkta gerekli tedbir ve önlemlerin vaktinde alınamaması, gerekli asker ve mühimmatın sevk edilemesi etkin rol oynamıştır.

Dipnotlar

1 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 109.

2 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942, s. 82 vd.

3 Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedid", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 177.

4 R. Uçarol, *a.g.e.*, s. 112.

5 *Trabzon Şer'iye Sicili, Defter No*: 1951, *Sayfa No:* 63, *Belge No*: 423. Bundan sonra *TŞS*, *1951*, 63, 423 şeklinde gösterilecektir. Ayrıca bu sicil Yalçın Bazna tarafından "1951/137 Numaralı (1810-1811 M. Tarihli) Trabzon Şer'iyye Sicili" adıyla y**üksek** lisans tezi olarak çalışılmıştır. Daha önceki çalışmalarımızda bu sicilden faydalanırken defter üzerinde sayfa numaraları bulunmadığından kendimiz numaralandırmıştık. Ancak Yalçın Bazna sicilin transkripsiyonunu yaparken hem sayfa hem de belge numaralarını

detaylandırmıştır. Biz de bundan sonraki çalışmalar için sayfa numarası birliği sağlanması açısından tezdeki sayfa ve belge numaralarına uyarak referans gösterdik. Ancak bu numaralandırmalarda da kısmen sorunlar olduğu mütalaa edilmiştir. Tez için bkz. Yalçın Bazna, *1951/137 Numaralı (1810-1811 M. Tarihli) Trabzon Şer'iyye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.

6 III. Selim'in saltanatı döneminde 1792-1805 yılları arasında Osmanlı Devleti ve Rusya barış içinde yaşamıştır. Hatta Osmanlı Devleti, Mısır'ı işgal eden Fransa'ya karşı İngiltere ve Rusya'yla iş birliği yapmıştır. Hatta 24 Eylül 1805'te Osmanlı Devleti ile Rusya mevcut ittifak antlaşmasını yenilemiştir. Ancak bu antlaşmanın imzasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeni bir anlaşmazlık başgöstermiştir. Rusya, Osmanlıların Rus yanlısı Eflak voyvodası Alexander Muzuri ve Boğdan voyvodası Konstantin İpsilantis'i görevden almasından sonra düşmanca davranmaya başlamıştır. Hatta Rusya, daha ileri giderek General Ivan Johann Michelson komutasındaki 40.000 civarında Rus askeriyle 11 Kasım 1806'da Dinyester'i geçerek Osmanlı hâkimiyetindeki Eflak ve Boğdan'a girmiştir. Bunun üzerine III. Selim 22 Aralık 1806'da boğazları kapatarak Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Mustafa Aydın, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 85.

7 Pehlivan İbrahim Paşa'nın 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki rolü için bkz. Salih Erol, "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Pehlivan İbrahim Ağa'nın Rolü", *TRAD - Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 3, Kayseri 2020, s. 23-52.

8 Aysel Danacı Yıldız, "III. Selim'in Katilleri", *Osmanlı Araştırmaları XXXI*, İSAM, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayını, İstanbul 2008, s. 55-91.

9 M. Aydın, *Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830)*, s.86.

10 M. Aydın, *a.g.t.*, s. 86-87.

11 Neslihan Sansar, *Yusuf Ziya Paşa (Askeri ve Siyasi Faaliyetleri)*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamaış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman 2019, s.89.

12 M. Aydın, *a.g.t.*, s. 87-88.

13 M. Aydın, *a.g.t.*, s.89-90.

14 Özgür Yılmaz, "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019; (26), s. 467.

15 *TŞS*, *1951*, 64-65, 425.

16 N. Sansar, *a.g.t.*, s. 97-98.

17 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus donanmasının Karadeniz'deki askerî faaliyetleri ekseninde 1807 ve 1810 yıllarında Trabzon ve Akçaabat'a yönelik saldırı ve çıkarma girişimleri üzerine çalışmalar mevcuttur. Çalış-

malar için bkz. Ö. Yılmaz, a.g.m., s.461-490; Mehmet Bilgin ''1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkarması'', *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001),* Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, I, s. 313-326.

18 Trabzon'a gönderilen birçok emirde bölgede bulunan ayan ağaların Rusya'yla mücadeleye destek vermediği ve sefere katılmaya ayak sürüdüğü, bunun kabul edilemez olduğu vurgulanmıştır. Hatta Hazinedarzade Süleyman Ağa'nın bölgede güçlü bir şahsiyet olarak vezir rütbesi olmadan eyaleti "bi'l-istiklal" yönetmek üzere Trabzon mütesellimliğine atanması da bu ağaları bölgede kontrol altına almak ve savaşa iştiraklerini sağlamaya yöneliktir. *TŞS*, *1951*, 4, 24.

19 Ö. Yılmaz, a.g.m., s. 109.

20 Akif Altuğ, *Rusya-Osmanlı İlişkileri (1792-1815)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştrmaları Anabilim Dalı, Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2013, 100-102.

21 Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 15.

22 *TŞS*, *1951*, 64, 424.

23 *TŞS*, *1951*, 86, 462.

24 *TŞS*, *1951*, 86, 462.

25 Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", *MEB İslam Ansiklopedisi*, XII/1, İstanbul, 1974, s.467-468; Abdullah Saydam, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)", *OTAM*, Sayı 18, Ankara 2006, s. 287.

26 A. Saydam, aynı makale, s. 289-291.

27 *TŞS*, *1951*, 62, 421.

28 *TŞS*, *1951*, 86, 462.

29 *TŞS*, *1951*, 62, 421.

30 *TŞS*, *1951*, 72, 438.

31 *TŞS*, *1951*, 66, 427.

32 *TŞS*, *1951*, 72-73, 439.

33 *TŞS*, *1951*, 64, 424.

34 *TŞS*, *1951*, 80, 452.

35 *TŞS*, *1951*, 66-67, 428.

36 *TŞS*, *1951*, 70-71, 435.

37 *TŞS*, 1951, 80, 452.

38 *TŞS*, 1951, 80, 452.

39 *TŞS*, 1951, 93, 477.

40 *TŞS*,1951, 2, 2.

41 *TŞS*, 1951, 3, 23.

42 *TŞS*, 1951, 3, 23.

43 *TŞS*, 1951, 107, 497.

44 *TŞS*, 1951, 4, 24.

45 *TŞS*, 1951, 3, 22.

46 *TŞS*, *1951*, 72, 438; *TŞS*, *1951*, 80, 452; *TŞS*, *1951*, 3, 23.

47 1819'da bir kise 60.000 akçe, =4.800.000 akçe=40.000 kuruştu.

48 Fermanda "Trabzon eyâletinde vaki' kazâlardan seferler vukû'unda valiçün tertib olunan seksen kise akçe imdâd-ı seferiyenin sene-i mezbûre mahsûben re's-i sene-i gûrre-i Muharrem i'tibâr olunarak kazâlar ahâlilerine şurût-ı seferiye mûcebince" tevzi edilmesi ve ayrıca hizmet-i mübaşiriyyeden kaçınılması emrediliyordu. *TŞS*, *1951*, 62-63, 422.

49 *TŞS*, *1951*, 84-84, 459.

50 *TŞS*, *1951*, 95, 481.

51 *TŞS*, *1951*, 97, 484.

52 Veysel Usta, "Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Trabzon'da Doğduğu Ev Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon-Bahar 2019, (26), s. 405.

53 V. Usta, a.g.m., s. 405-406.

54 *TŞS*, *1951*, 70-71, 435.

55 *TŞS*, *1951*, 106, 495.

56 *TŞS*, *1951*, 92, 476.

57 *TŞS*, *1951*, 71, 436.

58 *TŞS*, *1951*, 116, 530.

59 *TŞS*, *1951*, 114, 524.

60 *TŞS*, *1951*, 93, 477.

61 *TŞS*, *1951*, 116, 530.

62 *TŞS*, *1951*, 111, 521.

63 *TŞS*, *1951*, 115, 526.

64 *TŞS*, *1951*, 52, 367.

65 *TŞS*, *1951*, 115, 528.

66 *TŞS*, *1951*, 56-57, 377.

67 Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVIII/3-4, Ankara 1970, s. 339; Ali Açıkel, "Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 2, İzmir/Aralık 2004, s. 2.

68 Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s. 2.

69 İdris Bostan, "Gemi-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Cilt 14, İstanbul 1996, s. 14.

70 *TŞS*, *1951*, 99, 488.

71 *TŞS*, *1951*, 106, 494.

72 *TŞS*, *1951*, 111, 521.

73 *TSŞ*, *1951*, 114, 524.

74 *TŞS*, *1951*, 108, 498.

75 *TŞS*, *1951*, 108, 500; *TŞS, 1951*, 61, 416; *TŞS, 1951*, 57, 378.

76 *TŞS*, *1951*, 65-66, 426.

77 *TŞS*, *1951*, 69, 432.

78 *TŞS*, *1951*, 69, 433.

79 *TŞS*, *1951*, 84, 86, 461.

80 *TŞS*, *1951*, 56, 375.

81 *TŞS*, *1951*, 56, 376.

82 Ancak savaşın sona ermesinden sonra yapılan Bükreş Antlaşması'yla Faş Kalesi top ve mühimmatıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir (19 Aralık 1812). Osmanlılar kaleyi teslim aldıktan sonra süratle kuvvetlendirme çalışması başlatmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Faş Kalesi kalıcı olarak Rusların eline geçmiştir. Mustafa Aydın, "Faş", *Diyanet* İslâm *Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, 2. Baskı, Ankara 2020, s. 443-445.

83 M. Aydın, *a.g.t.*, s. 93-96.

84 *TŞS*, *1951*, 74, 442.

85 *TŞS*, 1951, 83, 457.

86 *TŞS*, 1951, 83, 458.

87 *TŞS*, 1951, 90, 471.

88 *TŞS*, 1951, 92, 475.

89 *TŞS*, *1951*, 86-87, 463.

90 *TŞS*, *1951*, 87, 464.

91 *TŞS*, *1951*, 91, 474.

92 *TŞS*, *1951*, 91, 473.

93 *TŞS*, *1951*, 102-103, 492.

94 *TŞS*, *1951*, 104-105, 493.

95 *TŞS*, *1951*, 106-107, 495.

96 *TŞS*, *1951*, 4, 24.

97 *TŞS*, *1951*, 4, 25.

98 TŞS, 1951, 5, 26.

99 Kuzey Kafkasya'da Kuban Nehri havzasında bir sınır kalesi ve şehri olan Anapa, Rus-Osmanlı savaşlarında mücadeleye sahne olan önemli kalelerden birisi olmuştur. 18. yüzyıl sonu savaşlarında Ruslar tarafından defalarca kuşatılan ve işgal edilen kale, harap bir vaziyette Yaş Anlaşması (10 Ocak 1792) ile Osmanlı'ya geri verilince tekrar müstahkem hâle getirilmiştir. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde 1809 Sonbaharı'nda Ruslar tarafından tekrar saldırıya maruz kalan Anapa, Rusya'yla yapılan Bükreş Antlaşması'yla (16 Mayıs 1812) yeniden Osmanlılarda kalmıştır. Haziran 1828'de Ruslar kaleyi tekrar teslim aldılar. 1829 Edirne Antlaşması ile de Anapa ve Kafkasya Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. Cengiz Feda-

kar, "Anapa", *Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, 2. Baskı, Ankara 2020, s. 92-94.

100 *TŞS*, *1951*, 81, 454.

101 *TŞS*, *1951*, 96, 483.

102 *TŞS*, *1951*, 95, 482.

103 Karadeniz'in doğu kıyısında önemli bir liman şehri olan Sohum, 11 Temmuz 1810'da Rusların eline geçmiştir. 1812'de yapılan Bükreş Antlaşması'nın 6. maddesine göre Rusya'nın Sohum'u da Osmanlı Devleti'ne vermesi gerekiyordu. Ancak Ruslar Sohum, Anakara ve Kemhal'i Osmanlı Devleti'ne terk etmek yerine buraları askerî açıdan takviye ettiler ve kendi toprakları olarak gördüler. Osmanlı Devleti'nin bu hususla ilgili çabaları sonuçsuz kalmıştır. Ruslar, Sohum'un kendilerine Sefer Bey tarafından verildiğini iddia ederek Osmanlı taleplerini reddetti. 7 Ekim 1826'da imzalanan Akkirman Antlaşması ile Sohum yanında Anakara'nın da Rusya'ya aidiyeti Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmiştir. Mustafa Aydın, "Sohum", İslâm *Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, 2. Baskı, Ankara 2020, s. 520.

104 M. Aydın, "Sohum", s. 520.

105 Ö. Yılmaz, a.g.m., s. 486.

106 *TŞS*, *1951*, 434.

107 *TŞS, 1951*, 440.

108 *TŞS*, *1951*, 74, 441.

109 *TŞS*, *1951*, 67, 429.

110 *TŞS*, *1951*, 525.

111 *TŞS*, *1951*, 68, 430.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Şer'iye Sicilleri: 1951 Numaralı Trabzon Şer'iye Sicili

Kitap, Makale ve Diğer Kaynaklar

AÇIKEL, Ali, "Osmanlı Ulak-Menzilhâne Sistemi Çerçevesinde Tokat Menzilhânesi (1690-1840)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 2, İzmir/Aralık 2004, s.1-33.

ALTUĞ, Akif, *Rusya-Osmanlı İlişkileri (1792-1815)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştrmaları Anabilim Dalı, Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2013.

AYDIN, Mustafa, *XIX. Yüzyılda Kafkaslar'da Nüfûz Mücâdeleleri (1800-1830),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

_____, "Faş", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, 2. Baskı, Ankara 2020, s. 443-445.

_____, "Sohum", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Ek 2. Cilt, 3. Baskı, Ankara 2019, s. 519-522.

BAZNA, Yalçın, *1951/137 Numaralı (1810-1811 M. Tarihli) Trabzon Şer'iyye Sicili*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2013.

BEYDİLLİ, Kemal, "Nizam-ı Cedid", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 175-178.

BİLGİN, Mehmet, ''1810 yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkarması'', *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil ve Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, I.

BOSTAN, İdris, "Gemi-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Cilt 14, İstanbul 1996, s. 11-15.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

EROL, Salih, "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Pehlivan İbrahim Ağa'nın Rolü", *TRAD - Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi*, 3, Kayseri 2020, s. 22-52.

FEDAKAR, Cengiz, "Anapa", *Türkiye Diyanet Vakfı* İslâm *Ansiklopedisi*, Ek 1. Cilt, 2. Baskı, Ankara 2020, ss. 92-94.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002, s. 2.

ÖZGÜR, Yılmaz, "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2019; (26), s.461-490.

ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVIII/3-4, Ankara 1970, s. 339-368.

SANCAR, Neslihan, *Yusuf Ziya Paşa (Askeri ve Siyasi Faaliyetleri)*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamaış Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman 2019.

SAYDAM, Abdullah, "Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793–1851)", *OTAM*, Sayı 18, Ankara 2006, s.285-317.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi*, Cilt 2, s. 233-234, Ümran Matbaası 1294.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin, "Trabzon", *MEB İslam Ansiklopedisi*, XII/1, İstanbul, 1974, s.467-468.

USTA, Veysel, "Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Trabzon'da Doğduğu Ev Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon-Bahar 2019, (26), s. 397-414.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942.

ÜÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995.

YILDIZ DANACI, Aysel, "III. Selim'in Katilleri", *Osmanlı Araştırmaları XXXI*, İSAM İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayını, İstanbul 2008, s. 55-91.

XIX. YY. Trabzon Ticarî Hayatından Bir Kesit: Şirket-i Menâfî-i Trabzon

Kevser DEĞİRMENCİ
Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Şirket kelimesi ortaklık, bir kişinin yapamayacağı bir işi ortaya çıkarmak için birden fazla kişinin bir araya gelmesi anlamında kullanılan bir tabirdir. Şirket ortaklarından her birine "müşterik", şirketin sermayesi olan mala da "müşterek mal" denilir. Söz konusu ortaklık ise "iştirak" şeklinde tanımlanmaktadır.[1] İlkçağlardan itibaren tarih boyunca çok ortaklı şirketlerin izine rastlanmaktadır. Farklı coğrafyalarda kurulan bu şirketler, ülkelerin yönetiminde ve sömürge faaliyetlerinde yer almış, deniz aşırı ticaretinde etkili olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin ticarî ve ekonomik hayatında da şirketlerin ayrı bir yeri ve önemi vardır.[2] Özellikle 1838 yılında İngilizler ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı ticaret hayatında devlet kontrolü kısmen kaldırılmıştır. Böylelikle ülke, Avrupa mallarına açık bir pazar haline gelmiştir. Aynı zamanda Avrupalı tüccar sayısı artmış ve bu tüccarlar Osmanlı topraklarında şirketler kurmaya başlamışlardır.[3]

Tanzimat'tan önce şirketleşme, iş ortaklığı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu ortaklıklar, İslam şirket hukuku çerçevesinde gerçekleştirilmiş, ortaklıklar ile ilgili davalar şer'i mahkemelerde görülmüştür.[4] Osmanlı Devleti XIX. yy. da yönünü tamamen Avrupa'ya çevirmiş ve pek çok alanda olduğu gibi ticarî alanda da problemler Batı hukukuna göre çözülmeye başlanmıştır. Bu süreçte bir takım bürokratik düzenlemeler yapılması gerekmiştir.[5] İlk olarak 24 Mayıs 1839 tarihinde tarım, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve tek elden idare edilmesi için Avrupa'da olduğu gibi geniş yetkilere sahip bir kurum olan Ticaret

Nezareti tahsis edilmiştir.[6] Ardından hem Osmanlı hem de yabancı tüccarların kendi aralarında ve birbirleri ile olan anlaşmazlıklarını çözmekle görevli bir Ticaret Mahkemesi (Ticaret Meclisi) kurulmuştur. II. Mahmut döneminden itibaren bürokraside yürütülen yeniden yapılanmaya uygun olarak 28 Temmuz 1850 tarihinde Fransız Ticaret Kanununun birinci ve ikinci kısımlarının tercüme edilmesi ile Ticaret Kanunnamesi çıkarılmıştır. Böylelikle ticaret ve şirket meseleleri, şer'i hukuka dayalı kurallar yerine Batı hukukunun örnek alındığı yeni uygulamalar ile çözülmeye başlanmıştır. Kanunnamede ticaret şirketleri kolektif, komandit ve anonim şirketler olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmıştır. Aynı zamanda bu üç şirket türü dışında bir kategoriye daha yer verilmiştir. Böylece kanuna aykırı olmamak şartıyla hissedarlık usulüne göre kurulacak ticaret şirketlerinin faaliyet göstermesine de izin verilmiştir. Fakat, Ticaret Kanununun şirketler ile ilgili maddelerinin yetersiz ve sınırlı olduğu görülmektedir. Söz konusu yetersizlikler ilerleyen dönemlerde uygulamada önemli sorunlara neden olmuştur. Bu yüzden zaman zaman ek kanun ve tüzükler yayınlanarak eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır.[7]

Şirket kavramı, Kanun-i Esâsî'nin 13. maddesinde yer almıştır. Buna göre, tebaanın kanun ve nizamlara uygun olmak şartıyla ticaret, sanat ve tarım alanlarında her türlü şirket kurmasına izin verilmiştir. Özellikle XIX. yy. ın ikinci yarısından itibaren şirket hukuku tamamen Avrupa tarzı örnek alınarak hazırlanmıştır. Örneğin, şirketlerin kuruluşunda kullanılan iç tüzük Avrupa'da geçerli olan nizamnâmelerin bir tercümesidir. Osmanlı Devleti'nde anonim şirket nizamnâmesi örneği ilk olarak 29 Kasım 1882 tarihinde yayımlanmıştır.[8]

Hükümet tarafından şirketleşmeyi teşvik etmek ve eksiklikleri gidermek amacıyla zaman zaman bazı tedbirler alınmıştır. Fakat bu çabalar mevcut sorunların sadece bir kısmına yönelik olmuştur. Şirketleşmeyi engelleyen en önemli unsurlar mevzuatın yetersizliği ve bürokrasinin işleyişi olmuştur. Sermaye sahipleri küçük bir işletme açabilmek için bile Ticaret Nezareti'ne başvurmak ve hükümetten izin almak zorunda kalmışlardır. İlaveten imtiyaz alma sürecinde şirket yetkililerinin uzun bir süre İstanbul'da ikamet etmeleri gerekmekteydi.[9] Bununla birlikte bazı bürokratların memnun edilmesi de lazımdı.[10] Netice itibariyle şirketleşmeyi teşvik etmek için hükümetin aldığı tedbirler yetersiz kalmıştır.

1882 yılında yayımlanan iç tüzük şablonunun yetersizliği uygulamada bazı sorunlara sebep olmaktaydı. Bu yüzden yeni bir nizamnâme örneğinin hazırlanması zorunlu olmuştur. Ticaret Nezareti tarafından hazırlanan yeni nizamnâme, 1882 tarihli tüzük esas alınarak yapılmış olmakla birlikte mevcut eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda eski nizamnâmede bulunmayan, yeni iç tüzükte yer verilen bazı yükümlülükler de eklenmiştir.[11]

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı tarihinde modern anlamda şirketleşme açısından önemli bir süreç olmuştur. İktisadi sorunlar, sermaye birikimi, şirketleşmenin iktisadi ve sosyal hayat üzerindeki olumlu etkileri hem basında hem de hükümetin politikalarında eskisiyle kıyaslanmayacak şekilde artmıştır.[12] Ticaretin gelişmesi için şirketleşmenin en önemli araç olduğu en fazla vurgulanan konu başlığı olmuştur.[13] Sermaye birikimi ve şirketleşmenin gerekliliği konusunda her kesimden aydının görüşlerinde bir mutabakat söz konusu idi. Neticede sürekli şirketleşmeyi tavsiye eden basının çabaları işe yaramış ve önceki dönemlerle kıyaslanamayacak sayıda yerli şirket kurulmuştur. Bu şirketler genellikle İstanbul merkezlidir. Konya ve İzmir gibi önemli şehirler başta olmak üzere Anadolu'da da şirketler kurulmaya başlanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin taşra teşkilatları bu gelişmeye öncülük etmiştir. Bu anlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milli iktisat politikaları ve milli şirketlerle ilgili takip ettiği siyaset tamamen gerçekçidir. Büyük sermaye ve iş gücü gerektiren alanlarda yabancı sermayeye muhtaç olduklarının bilincinde olmakla birlikte diğer yandan yerli sermaye ve milli bir burjuvazinin ortaya çıkması için gerekli ortamı hazırlamaya gayret etmişlerdir.[14]

1. Trabzon'da Kurulan İlk Ticarî Şirketler

Trabzon, tarih boyunca ticaret ile var olmuş ve en parlak dönemlerini ticaretin en yoğun olduğu zamanlarda yaşamıştır.[15] Trabzon limanı, bulunduğu konum itibariyle doğu-batı ticaretinde önemli bir transfer merkezi olmuştur. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'nın[16] imzalanmasından sonra limanın ithalat ve ihracat kapasitesi epey artmıştır. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, bu bölgenin en önemli liman kenti olan Trabzon üzerinde son derece olumlu bir etki yapmıştır.[17]

XIX. yy. da önemli bir kavşak haline gelen Trabzon şehri ve limanı, yerli ve yabancı tüccarlar için önemli bir cazibe merkezi olmuştur.

Gayrimüslimlerin yanında sınırlı da olsa Müslüman müteşebbisler ortaya çıkmıştır.[18] 1853-1856 Kırım Harbi sırasında hükümetin -ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için- açtığı yardım kampanyasına Trabzon esnaf ve tüccarının büyük katkısı olmuştur.[19] Bu yardım ile Trabzon esnaf ve tüccarının belli bir ekonomik potansiyelde olduğu anlaşılmaktadır. Bu potansiyel nihayet 1869 yılına gelindiğinde bireysellikten çıkmış ve şirketleşmeye doğru ilerlemiştir. 1869 yılı Nisan-Mayıs aylarında 9.000 adet sim mecidiye sermayesi ile 500 hisseden ibaret kollektif bir şirket kurulduğu anlaşılmaktadır. Şirketin otuz dokuz maddelik şartnâmesi Vilâyet Gazetesinde ilan edilmiştir. Arnavudzâde Ahmet, Abdullah Efendizâde ve Ali Şefik Efendilerin yer aldığı şirketin reisi Nemlizade Hacı Ahmet Efendi'dir.[20]

Şirketleşme çabaları çerçevesinde atılan ikinci adım "Şirket-i Menâfî-i Trabzon" adlı şirket olmuştur. Bir grup müteşebbisin bir araya gelmesi ve sermayelerini birleştirmeleri ile Trabzon'da bir şirket kurma çalışmaları başlamıştır. Hükümetten kurulması için izin verilen şirketin faaliyete geçip geçmediği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bundan sonra 1873 yılında madencilik alanında faaliyet göstermek üzere Trabzon'da bir anonim şirket kurma girişimi yapılmıştır. Fakat maden rezervlerinin ve yataklarının somut olarak henüz tespit edilmediği, bu yüzden halktan para toplamanın sakıncalı olduğu gerekçesi ile başvuruya olumlu cevap alınamamıştır. Önce arama yapılması, maden tespit edilmesi halinde yeniden başvuru yapılması uygun görülmüştür. Bu tarihten sonra Trabzon'da yerli müteşebbislerin şirketleşme çabalarının arttığı görülmektedir.[21]

II. Meşrutiyet döneminde ülke genelinde yaygınlaşan şirketleşme çalışmalarına Trabzon'da da rastlanmaktadır. 23 Ekim 1909 tarihinde yayın hayatına başlayan Envâr-ı Vicdan adlı gazete, yayımlanan bir talimatnâme çerçevesinde Envâr-ı Vicdan adlı kollektif bir şirkete dönüştürülmeye çalışılmıştır. Fakat bu girişim yeterli talep oluşmadığı için teşebbüsten öteye geçememiştir.[22] II. Meşrutiyet döneminde uygulanan milli iktisat politikası çerçevesinde Trabzon'da şirketleşme çalışmaları bundan sonra da devam etmiştir. 4 Kasım 1909 tarihinde "Trabzon Tuğla ve Kiremit Anonim Şirketi" adıyla bir şirket kurulmuş fakat istihdam alanına dönüşememiştir.[23]

2.Şirket-i Menâfî-i Trabzon

Tanzimat dönemi Osmanlı modernleşmesinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Bu anlamda ticarî hayatla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Çıkarılan kanun ve nizamnâmelerde şirketlere de yer verilmiştir. Gösterilen çabaya rağmen Osmanlı topraklarında 1908 öncesi az sayıda anonim şirket kurulduğu bilinmektedir. Bu şirketlerden biri de Trabzon'da bir grup müteşebbisin bir araya gelerek kurmuş olduğu "Şirket-i Menafî-i Trabzon" dur. Şirket adının Trabzon'un menfaatlerini savunmayı öngörmesi yerli girişimcinin bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Ne var ki, yazışmalardan teşkili için ruhsat alındığı anlaşılan şirketin sonraki faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Trabzon tüccar ve ahalisinden bazı kimseler memleketin her yerinde görülen gelişme ve kalkınmaya uygun olarak halkı ticarete teşvîk ve iştirak etmek maksadı ile memleketleri Trabzon'da ufak bir anonim şirket kurmayı arzu etmişlerdir. Öncelikle kurmak istedikleri şirketin usûl ve şartlarını içeren bir talimatnâme kaleme almışlardır.[24] Bu şartnâmeye göre, haftalık hesabıyla, hissedarlardan alınacak meblağ ve bu meblağdan ticaret maksadı ile elde edilecek kazanç veya alışveriş için bir yere verilecek akçenin, alma ve kullanma şeklini açıklayan bir defter tutulacaktır. Bu defterle birlikte hissedarlara verecekleri koçan şeklindeki evrakın bir kopyasının da eklenmesi ile şirkete ruhsat verilmesi için izin dilekçesi hazırlanmıştır.[25] Konu hakkında Trabzon Ticaret Mahkemesi tarafından da bir ilâm yazılmıştır.[26] Şirketin tesisi ve icrasına ruhsat verilmesi amacıyla mart ayında yazılan dilekçe ve ekleri valilik aracılığı[27] ile merkeze gönderilmiş, 27 Nisan 1869 tarihi itibariyle Ticaret Nezaretine ulaşmıştır.[28]

Aradan iki ay geçmiş olmasına rağmen herhangi bir cevap alınamaması nedeniyle ve halkın rağbetinin tükenmemesi adına tüccardan Evliya ve Ali Efendiler cevapsız kalan arzuhâli araştırmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Evrâk araştırılmış fakat evrakla ilgili herhangi bir ipucuna rastlanmadığından kaybolduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden defterler ve diğer evrakların ikinci nüshalarını takdim etmek üzere Ali Efendi İstanbul'da kalmıştır.[29] Trabzon'a haber verilerek evrakın birer nüshaları tekrar getirtilmiş ve Ticaret Nazırlığına yeniden takdim edilmiştir. Bu anlamda söz konusu şirketin kurulması için Ticaret Nezaretinden olumlu bir cevap beklenmiştir.[30]

"Menâfî-i Trabzon" şirketine ruhsat verilmesi hakkındaki dilekçe Ticaret Nezaretine ulaştıktan sonra mesele tezkire ile Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir. Başvuru dilekçesi, Bayındırlık Dairesinde okunmuş ve etraflıca mütâlaa edildikten sonra mazbatası yazılmıştır. Ticaret Nezareti'nin cevabında özetle, "lâyihada yazılı olan idare usulleri, Osmanlı Devleti'nde uygulanan şirket usulüne uygun değilse de umumi nizama dokunan bir yönü yoktur" denilmiştir. Ayrıca yerelde faydası görüleceği de beyan edilmiştir. Böylelikle lâyıhanın genel hükümleri, şirketin ilk durumu için yeterli görülmüştür. Genel hükümlere uygun davranmak üzere resmi kayıt ve gerekli şartların dahil edilmesi ile şirket namına gerekli olan fermânın çıkarılması husûsunun Divan-ı Hümâyun Kalemi'ne havâlesi konuşuldu ise de tedbiren durumun heyet-i umûmiyede de müzâkere edilmesi uygun bulunmuştur.[31]

"Şirket-i Menâfî-i Trabzon" adıyla Trabzon'da kurulacak olan şirket için gereken fermânın verilmesi hakkında Trabzon'dan gelen evrak ile Ticaret Nezareti'nden gelen tezkire üzerine Şura-yı Devlet Nâfia Dairesinde düzenlenen mazbata, bu kez heyet-i umumiyede değerlendirilmiştir. Hükümetin denetimi altında bulunan şirketlerin usulleri ve uygulamaları eğer ki ticaret nizâmına ve ülkede uygulanan şirket usulüne uygun değilse kurulmasına ruhsat verilmesi doğru bulunmamıştır. Bu anlamda söz konusu şirketin idâresine dâir kurucuları tarafından hazırlanmış olan lâyıhanın içeriğinin tesisini men ettirecek birtakım hususlardan ibaret olduğu ve her yönü ile bu hususa dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Özellikle şirketin, halktan kişiler ile icrâ etmek istediği alışverişin daha sonra halka zararının olma ihtimali değerlendirilmiş ve sonuç olarak bazı mesuliyetler ortaya çıkacağından bu konunun dikkatlice düşünülüp tetkik edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Şayet, şirketin kurulması uygun bulunsa bile lâyıhanın usul ve hususi kurallara uygun olarak Ticaret Nezareti vasıtası ile ıslah ve tanzim edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.[32] Netice de mesele Ticaret Meclisi'ne havale edildiğinde lâyihanın nizamnâmeye uygun kaleme alınmamış olduğu ve hatta gereksiz şeyler yazılmış olduğu anlaşılmıştır.[33]

Hükûmetin nezareti altında icraatta bulunacak şirketlerin kurulmasına[34] ruhsat verilmeden önce şirket nizamnâmesi ve icraatları tetkik ile ticâret nizamına ve Osmanlı Devleti'nde geçerli olan şirket usulüne uygun olması gerekmektedir. Fakat, söz konusu şirketin idaresine

dair olan lâyıhanın içinde bulunan maddeler devlet tarafından denetlenmesini engelleyecek hususlar içerdiği tespit edilmiştir. Bu yüzden lâyıhanın usûl ve kaidelere uygun şekilde ıslah ve tanzim edilmesi Ticaret Nezareti'ne havale edilmiştir. Bu anlamda şirketin idaresi hakkında yeniden tanzim olunan on beş maddelik nizamnâme ve evraklar tekrar Nâfia Dairesi'ne havâle edilmiştir. Burada lâyıha etraflıca okunup değerlendirildikten sonra anlaşıldığı üzere şirket anonim olarak beş yüz hisseden ibaret olup, süresi belli bir müddetle (beş yıl) sınırlandırılmıştır. Her hisse için haftada ikişer kuruş alınacak ve biriken akçe ile on beş sene ticaret yapılacaktır. Şirket feshedilmek üzere teşekkül edip, esas vazifesi, belirli bir süre zarfında birikecek olan meblağdan, talep eden herkese -kararlaştırılmış şartlar çerçevesinde- belli miktarda fâiz ile borç para vermektir. Diğer yandan ticaret yapılması mümkün olabilecek bazı zahire ve eşyanın alım-satımından gelir elde etmek de amaçlanmaktadır. Bu konuda yetki bütün hissedârlar tarafından seçilmiş bir heyete havale edilmiştir. Her tür şirketin arttırılmasında mülk olarak meydana gelecek faydalar haram olmadığı gibi bunların teşekkülünden hedeflenen menfaatin elde edilmesi, devam ve nizamlı hallerine ve bunun da nizâmlarının ve genel muamelelerinin yolunda olmasına bağlı olduğu belirtilmiştir.

Şirketin kurucuları tarafından kaleme alınan adı geçen lâyıhada yer alan idare usullerinde görülen eksik ve kusurlar ile bunun teşekkülünde daha önceden akla gelen mahzurlar Ticaret Meclisi tarafından[35] özel usul ve kaidelere uygun tanzim edilmiş olan nizamnâme ile bertaraf olmuştur. Şirket kurucularından olup, bu iş için Dersaadet'te bulunan Trabzonlu Ali Efendi daireye davet edilerek yeni lâyıha kendisine okunmuş ve bu hükümleri kabul edip etmeyecekleri sorulmuştur. Trabzonlu Ali Efendi, maddeler isteklerine uygun olduğundan, bu hükümlere tâbi olunacağını beyan etmiştir. Bundan sonra artık şirketin teşkili için talep edilen müsaadenin verilmesi meselesinde başka açıdan bir tereddüt kalmamıştır. 27 Ocak 1870 tarihi itibariyle, Ticaret Nezareti'nin yazısı ile şirketin kurulması ve faaliyete başlaması için söz konusu nizamnâmenin ekleri ile birlikte Trabzon Vilâyeti'ne gönderilmesine karar verilmiştir.[36] Aynı karar 10 Şubat 1870 tarihinde Şura-yı Devlet'te de verilmiştir. Nizamnâmeye göre davranılması koşulu ile şirketin kurulmasına başlanması hakkında irade çıkmış, nizamnâme ekleri ile birlikte Trabzon Vilâyeti'ne gönderilmiştir.[37]

3.Menâfî-i Trabzon Şirketi Nizamnâmesi

Trabzon tüccar ve esnafının bir araya gelerek bir şirket kurma arzusu ile hazırlamış oldukları ilk talimatnâme on yedi maddeden oluşmaktadır. Fakat bu talimatnâme bazı hususları genel nizama aykırı bulunduğu için kabul edilmemiş ve 16 Aralık 1869 tarihinde Dersaadet Ticaret Meclisi'nde yeniden kaleme alınmıştır. "Menâfî-i Trabzon" namıyla kurulması tasarlanan anonim şirket nizamnâmesi son hali ile on beş maddeden oluşmaktadır.[38]

Nizamnâmenin birinci maddesinde kaç hisseden ibaret olduğu, süresi ve işleyişi hakkında bilgiler yer almaktadır. Buna göre, gerektiğinde çoğaltılmak üzere, beş yüz hisseden ibaret olarak teşkil edilecek olan şirket sandığına beş sene sonuna kadar sermaye olmak üzere, her hissedar tarafından haftada ikişer kuruş verilerek, bu müddette hâsıl olacak ticaret, her sene sonunda anaparaya ilave edilecek ve ondan sonra şirketin süresi on beş sene daha uzatılacaktır. Bu sürede her senenin kârı hisse sahiplerine dağıtılacaktır. On beş sene zarfında şirket işleri arzu edildiği gibi cereyan edip de fayda sağlanırsa ve hissedarların çoğunluğu tarafından kabul edilirse, Ticaret Kanununun otuz beşinci maddesine göre şirketin süresi yeniden uzatılabilecektir. Eğer feshedilmesi yönünde karar çıkarsa, on beş sene sonunda kazançla birlikte anapara, hissedarlar arasında dağıtılacaktır.

İkinci madde şirket idaresi hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Yöneticiler ve onların nasıl seçileceği detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre, hissedarlardan olmak üzere bir müdür ile maaşsız on beş azâ ve bir sandık muhâfızından[39] meydana gelen bir heyet seçim yolu ile oluşturulacak ve şirket idaresinden sorumlu tutulacaktır. Tüm yetki bu meclisin uhdesinde olacaktır. Her cuma günü belli bir yerde toplanarak şirketin durumu müzakere edilecektir. Bütün işlemler Ticaret Kanununa uygun bir şekilde muntazam defterlere kaydedilecektir. Reis ve diğer heyet üyelerinin seçimi adı geçen bankaya hissedar olan kişilerin oyları ile belirlenecektir. Şöyle ki seçim yolu ile içlerinden bir kişi müdür olmak üzere otuz kişi belirlenecektir. Bu otuz kişi arasında kura çekilerek ismi çıkan on beş kişi azâ olacaktır. Fakat bunlardan beş kişi her sene değiştirilecek, yerlerine hissedarlardan başka biri seçilecektir. Reis, azalar ve sandık muhâfızı görevleri karşılığında bir seneye kadar hiçbir ücret alamayacak ve herhangi bir talepleri olmayacaktır. Bir yıl sonunda eğer banka bir kâr elde etmiş ise sadece

reis ile muhasebe kâtibine ve sandık muhâfızına uygun bir miktar maaş tahsis edilecektir.

Üçüncü maddede, toplanan paraların nasıl muhafaza edileceği hususu detaylandırılmıştır. Buna göre, iki parçadan ibaret olan şirkete mahsus mührün bir parçası müdür nezdinde kalacağı gibi diğer parçası azâların mührü altında bir kutu içinde saklanacaktır. Bu şekilde bir güvenlik mekanizması geliştirilmiştir. Maddenin devamında hissedarlara verilecek koçanlar hakkında bilgiler yer almaktadır. Hissedarlardan her hafta alınacak ikişer kuruş karşılığında, Ticaret Kanununun 27. maddesine uygun verilecek matbû koçanların arkasında şirketin lüzumlu şartları özet olarak yer alacaktır. Koçanın alt kısmı özel mühür ile mühürlenecektir. Söz konusu meblağ ve kazanç, müdür ve azâların nezareti ve sandık muhâfızının gözetimi altında bulunan şirket sandığında muhafaza edilecektir. Hissedarlardan her hafta alınacak olan meblağın toplanması konusunda esneklik tanınmıştır. Fakat, buna karşılık olarak elde edilecek gelirde bir değişiklik söz konusu olmayacaktır. Buna göre, hissedarlardan her hafta alınacak olan ikişer kuruş, birkaç ay veya birkaç senelik olarak verilecek olursa kabul edilecek fakat, bunlara verilecek koçanlar hafta hafta verilmiş gibi kaydedilip bu kategoridekiler toptan verdiği bahanesi ile daha fazla gelir talep edemeyecektir. Bir de hafta hafta verilmesi gereken ikişer kuruşu, zamanında vermeyen olursa onların o zamana kadar verdiği parayı, herhangi bir zamanda şirket sandığından geri almaya hak ve salâhiyeti olmayacaktır. Fakat uhdesinde olan hissesini başkasına satarak hissedarlıktan çıkabilecektir. Bu şekilde şirket hisselerinin azalması engellenmeye çalışılmıştır.

Dördüncü madde hisselerin devredilmesi ve koçanların kaybedilmesi durumunda ne yapılması gerektiği hakkındadır. Kayıp durumlarında, caydırıcı olması için bir miktar ceza uygulamaya koyulmuştur. Hissedarlar, tasarruf hakkı olan hisseyi, yanındaki koçan ile satabilirlerse de aslında Ticaret Kanununun 27. maddesine uygun olarak şirket heyetine başvurduktan sonra satışı mümkün olacaktır. Şayet koçanı kaybeden olursa derhal şirket heyetine haber vermesi gerekmektedir. Kaydına uygun olarak kaybolan diğer koçanı alabilecektir. O hisse sahibi ise şirket sandığına ceza olarak beş kuruş verecektir.

Beşinci madde, hissedarlardan birinin vefatı durumunda ne yapılacağını açıklayan hususlar ihtiva etmektedir. Böyle bir durumla karşıla-

şıldığında, vefat edenlerin uhdesinde bulunan hisse, veresesine intikal edecek fakat Ticaret Kanununun 27. maddesine göre intikal emri şirket heyeti marifetiyle icrâ edilecektir.

Altıncı maddede şirket hesabında biriken paranın kullanımı ile ilgili detaylara yer verilmiştir. Hissedarlardan, her hafta alınacak ikişer kuruş ile biriken meblağ, şirket heyetinin kararıyla alışverişte bulunabileceği gibi, ödünç olarak da verebilecektir. Fakat iki güvenilir kefil veya rehin almaksızın kimseye borç para verilmemesi gerekmektedir. Borçlunun kefilleri, emlak sahibi olmakla birlikte, bu kefillerin borç alınmış parayı ödemeye muktedir bulunması lüzumludur. Rehin verilecek olursa da bu rehin, kıymetli eşya ise kıymeti borç verilecek paranın bir buçuk veya iki katı derecesinde olacaktır. Miri arazi, bağ, bahçe, dükkân ve ev gibi şeylerin senelik hâsılâtı ise, masrafları haricinde, verilecek paranın iki misline eşit olmak zorundadır. Bir eşya rehin bırakılacak ise türü, cinsi ve hakiki değeri düzgün bir kâğıt üzerine yazılacaktır. Bir koli veya torbaya konularak üzeri sahibine mühürlettirilerek, senediyle beraber şirket sandığında muhafaza edilecektir. Şayet gayr-i menkul ise tasarrufuna delil olacak bir vesika veya senet, şirket defterine kaydedilerek şirket sandığına konulacaktır. Borç verilecek olan para için gerek borçludan alınan senetlerin gerek kefilleri tarafından tasdik olunan kefâlet kayıtlarının ekleri kendilerine imzalatılacak ve mühürletilecektir.

Yedinci maddede sadece şirket sermayesinin miktarı konusuna yer verilmiştir ki, gerektiğinde hissedarların ortak kararı ile şirketin sermayesi genişletilebilecektir.

Sekizinci maddede şirketten borç para alıp zamanında ödeme yapmayanlar için nasıl bir yol izleneceği açıklanmıştır. Müddeti dolduğu halde borcunu vermeyen borçlu çağırılıp ödünç aldığı para istenecek, vermediği takdirde vâdesinin yarısını geçmemek üzere bir müddet daha verilecektir. Bu defa yine vermezse karşılığında kefili varsa onlardan veya eşya rehin vermiş ise bu eşya valilik marifetiyle müzâyedede satılıp, elde edilen bedelden ana para ile işlemiş olan faizi tam olarak alınıp fazlası sahibine verilecektir. Eğer rehin emlak ise hâsılatı -gerek borçlu hayatta olsun gerek vefat etmiş bulunsun- hükümet marifetiyle, borcunu ödeyene kadar her ay şirket tarafından alınacaktır.[40]

Dokuzuncu maddede, hissedarlar dışında şirkete para yatırmanın mümkün olduğu ve böyle bir durumda getirisinin ne olacağı açıklan-

mıştır. Şirketin belirli sermayesinden başka dahilden veya hariçten emanet suretiyle veya faiz almak fikri ile şirket sandığına para verenler olur ise -altı aydan önce geri almamak şartıyla- kendilerine fâiz verilecektir. Şirketin hissedarlarından biri veya hâricinde bulunanlar bu süreden önce istememek şartıyla şirket sandığına vereceği paradan Ticaret Kanununun zeyline uygun olarak yüzde birden fazla faiz alamayacaktır.

Onuncu maddede, şirket yönetimine parayı kullanma konusunda herhangi bir ayrıcalık yapılamayacağı hususu açıklanmıştır. Şirketin müdürü ile azâ ve diğer memurlar, şirket parasını zimmetlerinde fâizsiz tutamayacaklardır. Şayet şirketten borç para alacak olurlarsa, hâriçten gibi muamele edilecek, yani kefil veya rehin vermeksizin zimmetlerine bir kuruş dahi geçiremeyeceklerdir.

On birinci maddede müdürün izin kullanması gerektiğinde yapması gerekenlere yer verilmiştir. Şirket müdürünün kendi şahsi işini görmek maksadıyla başka bir yere gitmesi icap ettiğinde azâdan biri vekâleten seçilecektir. Müdür nezdinde bulunan mühür, geçici vekile teslim edilecektir.

On ikinci maddede ise hissedârların, birinci maddede gösterildiği üzere, beş seneden önce ticaret talep edemeyecekleri hususuna dikkat çekilmiştir. Her sene mart ayında kazanılan gelir miktarına göre hissedarların yanında bulunan koçanlara bu miktar ilave edilmek suretiyle hisse artırımı yapılacaktır. Beşinci seneden sonra ise sermaye artırımı duracak ve elde edilen gelirin yarısı anaparaya ilave edilecek, diğer yarısı da hissedârlara verilecektir.

On üçüncü maddede şirketin türü hakkında bilgi verilmiştir. Bu kumpanyanın anonim, yani isimsiz şirket türünden olmasıyla, Ticaret Kanununun 34. maddesine uygun olarak ilân edilip duyurulacağı belirtilmiştir.

On dördüncü maddede kişiler arasında bir anlaşmazlık durumlarında ne yapılması gerektiği açıklığa kavuşturulmuştur. Şöyle ki, şirketin bütün muameleleri kanun ve nizam dairesinde cereyan edeceğinden gerek hissedârlar gerekse fertler ile anlaşmazlık olursa konu, Ticaret Kanununun zeylinin 28. maddesine göre mahallî ticaret mahkemesinde görülecektir.

On beşinci maddede, ilave edilecek hususlar hakkında nasıl bir yol izleneceği izah edilerek olası bir belirsizlik ortadan kaldırılmaya çalışıl-

mıştır. Bu nizamnâmede yer almayıp, ileride daha başka maddelerin ilavesine ihtiyaç duyulursa, valilik marifetiyle ve Ticâret Nazırlığının izni ile bu nizamnâmeye ilâve edilecektir.[41]

4. Trabzon'da Hazırlanan Nizamnâme ile Ticaret Meclisi'nin Düzenlediği Nizamnâme Arasındaki Farklar

1869 yılının ilk aylarında Trabzon'da bir grup müteşebbisin kaleme aldığı talimatnâme incelenmiş ve umumi nizama uygun bulunmamıştır. Şirketin kurulmasını engelleyecek bazı hususlar ihtiva ettiği hatta gereksiz konulara değinildiği yönünde eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle şirketin, katılımcıları ile icrâ etmek istediği alışverişin daha sonra halka zararının olma ihtimali değerlendirilmiş ve sonuç olarak bazı mesuliyetler ortaya çıkacağından bu konunun dikkatlice düşünülüp tetkik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu yüzden şirket nizamnâmesi 1869 yılı aralık ayında Ticaret Meclisinde revize edilmiştir. Dolayısıyla her iki talimatnâme arasında bazı hususlarda farklılıklar olmuştur. Bununla birlikte ilk iki maddenin aynı konuları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Üçüncü maddede ise tamamen farklı hususlar dile getirilmiştir. Son nizamnâmede toplanan paranın nasıl muhafaza edileceği konusu açığa kavuşturulurken, ilk nizamnâmede ise azaların yetkileri ve sınırlılıkları detaylandırılmıştır. Şöyle ki, hissedarlar, azâlara asla müdahale ve itiraz edemeyecekti. Azalar, meselelerin çözümünde ve bankanın kârını artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunabileceklerdi. Bu maksatla ticaretin tedarik edilmesi anlamında görüşleri olan ve tedbirleri eksiksiz bir şekilde düşünen ve işin kâr ve zararı hakkında öngörüde bulunanlar diğerlerine oranla daha başarılı bulunacaktır. Ayrıca menfaatlerin artmasına gayret edeceklerdir. Eğer, azalardan birinin ya da birkaçının umuma ait olan bu şirkette hilekârlık yaptıkları hissedilirse meclis tarafından araştırılacaktır. Araştırma sonucunda bu hilekârlık doğrulanırsa muhataplar azâlıktan çıkarılarak ve o ana kadar bankada birikmiş olan parası ceza bedeli olarak banka tarafından zapt edilecektir.

İlk nizamnâmenin dördüncü maddesi ile son nizamnâmenin üçüncü maddesinin bir kısmında aynı konulara yer verilmiştir. Fakat ilk nizamnâmede konu daha detaylı anlatılmıştır. Şöyle ki, şirkete mahsus olan mühür iki parçadan ibaret olacaktır. Bir parçası müstakil olarak reisin yetkisinde ve diğer bir parçası da azâların yetkisinde buluna-

caktır. Bir teneke kutu içine konulacak olan mührün muhafazası için sıkı tedbirler alınacaktır. Kutu, bütün azâ tarafından herkesin kendi özel mührü ile mühürlenecektir. Bu kutu ve defterler muhafaza edilmek üzere bir sandıkta saklanacaktır. Kullanmak gerektiğinde ise azâlar kendi mühürlerini bozulmamış bir şekilde gördükten sonra mührü kendileri bozup yanlarında bulunan yarım mühür ile reiste bulunan diğer yarım mühür birleştirilip, kutu açılacak ve işi bittiğinde yine usulü ile yarım mühür reiste ve diğer yarısı da azâlarda kalacak şekilde kutuya konulacaktır. Tekrar herkes tarafından mühürlenerek sandığa yerine konulacaktır.

İlk nizamnâmenin beşinci maddesinde iki farklı konuya yer verilmiştir. İlki azaların, bazı hususları müzakere etmek üzere haftada bir gün, (cuma günü) saat sekizden on bir civarına kadar toplantı halinde olacakları belirtilmiştir. Bu husus son nizamnâmede ayrı bir maddede yer almamış, ikinci maddenin içerisinde bir cümle olarak geçmiştir. İlk nizamnâmenin beşinci maddesinin devamında hissedarların bankaya vermek zorunda oldukları ücretin nasıl ve ne şekilde verileceği konusu ile güvenliği meselesine yer verilmiştir. Mevduatın güvenliği meselesi son nizamnâmenin muhtevası içerisinde de yer almıştır fakat burada bazı farklılıklar vardır. Şöyle ki, bankaya hissedar olanlar beş yıl boyunca haftada ikişer kuruş verecektir. Bu meblağı üç veya altı aylık veya bir senelik peşin vermek isteyenler olursa haftalığı ikişer kuruştan hesap edilerek alınacak ve defterlere kaydedilecektir. Koçanın bir nüshasının kendilerine verilmesi gerekmektedir. Koçan pusulaları cetvel hanelerine kaydedilip bankaya ait mühürler ile mühürlenecektir. Bu koçanlar herkese verildikçe, kalan kısımları bütün azâ tarafından mühürlenecektir. Bu suretle herkesin hafta hafta sene sonuna kadar vermiş olduğu veya ikişer kuruş haftalığın yazıldığı şekilde üç veya altı aylık veya bir senelik hissesini verenlere paranın alındığı gün koçanların verileceği gibi sene başında bahsedilen hesapta hisselerine isabet eden ticaretleri dahi kaydedilerek zam yapılacak ve yeniden birer kıta koçanları verilecektir. Beş sene sonuna kadar her sene için böylece herkesin hissesine isabet eden ticareti ilave edilerek bu şekilde koçanları değiştirilecektir.

İlk nizamnâmenin altıncı maddesinde bankaya hissedar olan kişiler tarafından kabul edilen usule göre her hafta verilecek olan ikişer kuruş zamanında sebepsiz ödenmediği zaman birinci hafta için on ve ikinci hafta için yirmi ve üçüncü hafta için kırk para zamla alınacağı

belirtilmiştir. Bu zam, banka hâsılatına ilave edilecektir. Dördüncü haftada da ödeme yapmayanlar, hissesini satmak isterlerse yanında bulunan koçan pusulalarına göre başka kişilere satabilecektir. Bunun gibi hisseler alınıp satıldığı zaman banka meclisine haber vermek gerekmektedir. Bu hususa son nizamnâmenin üçüncü maddesinde kısmen yer verilmiştir. Buna karşılık son nizamnâmenin altıncı maddesinde ise şirket hesabında biriken paranın kullanımı ile ilgili detaylara yer verilmiştir.

İlk nizamnâmenin yedinci maddesinde hissedarlardan vefat edenlerin hissesi konusunda detaylı bilgi verilmiştir. Buna göre banka hissedarlarından biri vefat ederse o tarihe kadar vermiş olduğu para ile ticareti hesap edilerek, çocukları olsa bile vasîlerine senet ile geri verilecektir. Çocuklardan büyük olan varsa ve eğer isterse hissenin bankada kalması kabul edilecektir. Veya miras hissesini talep ederlerse bankadan parası aynen ödenecektir. Fakat beş yüz hissenin azalmaması için yerine başka hisse sahibi aranacaktır. Aynı konuya son nizamnâmede bu kadar detaylı olmamakla birlikte beşinci maddede yer verilmiştir. Son nizamnâmenin yedinci maddesinde ise sadece şirket sermayesinin miktarı konusuna yer verilmiştir.

İlk nizamnâmenin sekizinci maddesi banka hissedarlarının ellerinde bulunan koçan pusulalarından biri kaybolduğu zaman ne yapılması gerektiği ile ilgilidir. Böyle bir durumda kişi, banka meclisine haber vermek zorundadır. Yapılan araştırma sonucunda koçan pusulası herhangi birine satılmayıp gerçekten kaybedilmiş olduğu anlaşıldığında başkasına satmadığına ve ileride başka bir yerde ortaya çıkacak olursa itibardan düşeceğine dair senet alınıp bu kişiye yeniden bir kıta koçan pusulası verilecek, kendisinden banka sandığına konulmak üzere beş kuruş kalemiye alınacaktır. Son nizamnâmenin sekizinci maddesinde ise şirketten borç para alıp zamanında ödeme yapmayanlar için nasıl bir yol izleneceği açıklanmıştır.

İlk nizamnâmenin dokuzuncu maddesinde hafta hafta alınacak ikişer kuruştan biriken paranın kazancı ve ticâreti ile toplanan meblağın muhafazası hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre toplanan meblağ, azâlar ve reis nezaretiyle alınıp defterlere kaydedilecek, sandık muhafızına bir senet ile teslim edilecektir. Bundan elde edilen kazanç ve ticaret maksadı ile bir yere verilen para için gelişi güzel alınması gereken kefalet ve rehin senetleri de banka mührüyle tasdik edilerek

sandık muhâfızının yanında aynen para gibi muhafaza edilecektir. Ve tertip edilen (kayıt) kuyûdat defterleri yalnız azâlara mahsus olacaktır. Bahsedilen defter, sandığın içinde muhâfaza edilecek ve bu sandık da azâlar tarafından, her zaman tanzim edildikten sonra mühürlenip içlerinden bir mutemed nezdinde ve mazbata ile bir yerde muhafaza edilecektir.[42] Son nizamnâmenin dokuzuncu maddesinde de benzer bir konuya yer verilmiştir. Hissedarlar dışında şirkete para yatırmanın mümkün olduğu ve böyle bir durumda getirisinin ne olacağı açıklanmıştır.

İlk nizamnâmenin onuncu maddesinde toplanan gelirin muhafazası konusunda sandık muhafızının mesuliyetleri detaylandırılmıştır. Elde edilen gelirin korunmasına yalnız bir memur görevlidir. Sandık muhafızı adı verilen bu kişinin güvenilir iki kefili olacaktır ki, hesaplar araştırıldığında muhafızın zimmetine para geçirdiği tespit edilirse, bu miktar kefillerinden tazmin edilecektir. Sandık muhâfızı, reis ve azâların sözü dışında hareket edemeyecektir. Ve hissedarlar açıklandığı gibi haftalık, üç ya da altı ay veya bir seneliklerini verecek olurlarsa azâların da hazır bulunduğu belli yerlerde paraları alınıp, deftere kaydedilecektir. Bu yüzden biriken meblâğ kaç kuruş ise, sandık muhâfızına teslim edilip, kendisinden alınacak olan geçici pusula reisin yanında veya defter sandığında muhafaza edilecektir. Ve ticarete verilecek olan meblâğdan alınacak senet, sandık muhâfızı yanında muhafaza edilecektir. Sandık muhâfızı olduğu halde hâsıl olan akçeye azâların ve reisin nezâreti olduğu gibi, defterler sandığa konulup mühürlenecek ve her türlü muhafazasına dikkat ve gayret edilecektir. Son nizamnâmenin onuncu maddesi ise şirket yönetimine parayı kullanma konusunda bir ayrıcalık yapılamayacağı hususudur.

İlk nizamnâmenin on birinci maddesinde banka hâsılatının birikmiş olan miktarının kullanımı ile ilgilidir. Bu para ödünç verileceği gibi ticarette de kullanılabilecektir. Ödünç verilecek olan şahıs itibarlı bir tüccar ise yalnız güvenilir bir kefil veya mağaza, dükkân, kıymetli bir eşya cinsinden rehin alınacaktır. Eğer esnaf ise, bunlardan hem sağlam bir kefil hem de rehin alınacaktır. Azaların oyları ile önceden alışverişin yapılması ile meydana gelmesi umulan ticaret değerlendirilip faydalı olacağı anlaşıldığında hemen işe başlamak gerekmektedir. Fakat aynı oyları ihtiva eden iki kıta karar mazbatası yapılıp iki şık üzerine tertip edilmiş olan mühür ile mühürlenip, birisi reiste diğeri sandıkta senet gibi kalacaktır. Ve bu alışveriş hususunda fayda-

sı olacak ticaret, bankanın malı olduğu gibi, eşyanın fiyatı azalır ise, meydana gelecek zarar ve ziyan yine bankaya ait olacaktır. Fakat alışverişte kullanılacak olan para bankanın mevcut sermayesinin miktarından fazla olmayacaktır. Son nizamnâmenin on birinci maddesinde ise tamamen farklı bir konuya yer verilmiştir. Şirket müdürünün izin kullanması durumunda yapılması gerekenler izah edilmiştir.

İlk nizamnâmenin on ikinci maddesi yine bankada biriken para ile alakalıdır. Bu para faize verilmediği ve ticarette kullanılamadığında kimsenin bir söz söylemeye hakkı olmadığı ve aynı zamanda herkesin faydalı ve kârlı işleri banka meclisine haber vermek zorunda olduğu vurgulanmıştır. Son nizamnâmenin on ikinci maddesinde de aynı konuya yer verilmiştir. Hissedârların, beş seneden önce ticaret talep edemeyecekleri hususuna dikkat çekilmiştir.

İlk nizamnâmenin on üçüncü maddesinde banka yönetiminin parayı kullanma şartları açıklanmıştır. Banka meclisinde bulunan azâlar ve reis, kazanılan paradan kendi işlerinde faizsiz bir kuruş bile olsa kullanamayacaklardır. Şayet böyle bir durumla karşılaşılır ise güvenilir bir kefil veya rehin göstererek parayı faizle kullanmaları gerekmektedir. Son nizamnâmenin on üçüncü maddesinde şirketin türü hakkında bilgi verilmiştir.

İlk nizamnâmenin on dördüncü maddesinde banka müdürünün ve azaların izine çıkma şartlarına yer verilmiştir. Bankanın reisi, özel bir işi nedeniyle bankadan ayrılmak zorunda kaldığında azaların kararı ile içlerinden birini vekil tayin edip, elinde bulunan yarım banka mührünü, vekiline geçici olarak teslim edecektir. Bunun gibi azâlardan biri bir yere gittiğinde diğer azalardan birini kendi seçimi ile yerine vekil bırakacaktır. Son nizamnâmenin on dördüncü maddesinde kişiler arasında bir anlaşmazlık durumlarında ne yapılması gerektiği açıklığa kavuşturulmuştur.

İlk nizamnâmenin on beşinci maddesinde hissedarlar dışında bankaya para bırakmak isteyenler için uygulanacak muamele hakkında bilgiler verilmiştir. Hâriçten veya dâhilden bir kimse, emanet suretiyle muhâfaza edilmesi niyetiyle bankaya para bırakmak isterse, bu kişiye -paranın miktarı beş yüz kuruştan daha az ise- faiz verilmeyecektir. Fazla ise kesesi yüz paradan faiz verilecektir. Gemi kaptanları akçeleri için (3 aydan önce) doksan bir günden önce talepte bulunulmayacaktır. Esnaflar ise, altı aydan önce talepte bulunmayacaklardır. Emanet suretiyle bankaya bir müddet için para verenler, kaç kese vermiş ise,

kesesi yüz paradan olmak üzere kabul edilip, buna karşılık verilecek senetler, reis ve azâlar tarafından mühürlenecektir. Bu senetler, vadesi dolduğunda bankaya gösterilip, paraları faizi ile birlikte verilecektir. Son nizamnâmenin on beşinci maddesinde ise mevcut nizamnâmeye ilave edilecek hususlar olursa nasıl bir yol izleneceği izah edilmiştir.

Bundan sonraki maddeler sadece ilk nizamnâmede yer almıştır. Buna göre ilk nizamnâmenin on altıncı maddesinde hisse sahiplerinin elde edeceği kazançla ilgilidir. Buna göre hisse sahiplerinden hisselerini üç veya altı aylık ya da senelik peşin verenler, haftalık hisse verenler ile aynı kazancı elde edeceklerdir. Daha fazla ticaret talep hakları olamayacaktır. Hepsi eşit olacaktır. Bankaya konulan akçeden beş seneye kadar faiz ve ticaret hakkı yasak olup, belirtildiği gibi her martta hesabı görülerek, herkesin hissesine ait olan ticaret, koçanına zam yapılmak sureti ile yansıtılacaktır. Beş sene sonunda daha akçe kullanılmayıp, her hissenin baş akçesiyle isâbet eden ticaret birleşip, anapara sayılacak, on birinci maddede beyan edildiği gibi, ticaretin artmasına gayret edilecektir. Bununla birlikte her sene başında hâsıl olan ticaretin muhasebesine bakılacak ve herkesin hissesine göre isabet edecek ticaretin yarısı bankadan verilecek, yarısı da baş akçesi üzerine zam yapılacaktır.

İlk nizamnâmenin on yedinci ve son maddesinde "yapılan ticaret, azâlar ve reis tarafından talep edilecektir. Banka hissedarları tarafından bu açıklanan hususlardan başka kazanç için akla başka bir nizam ve usul gelirse sene başında görülecek hesap sırasında bu talimnâmeye ilave edilecektir" denilmiştir. [43]

Netice olarak tespit edildiği kadarıyla her iki nizamnâmede benzer hususlar olduğu gibi farklılıklar da vardır. Örneğin, bankanın kaç hisseden oluşacağı, süresi, şirket yönetimi, paranın muhafazası, izin ve vefat konuları birebir aynıdır. Nizamnâmenin farklı olan yönü ise biriken paranın nasıl kullanılacağı ve ne şekilde gelir getireceğidir. Görülen o ki, ilk nizamnâmede umumi nizama aykırı görülen husus da bu olmuştur. Beklenen kazancın sağlanamaması durumunda halkın mağdur olmaması adına tedbir alınmıştır.

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminde alınan tedbirler ve bazı uygulamalar neticesinde memleketin genelinde şirketleşme talepleri artmıştır. Bunun-

la birlikte II. Meşrutiyet öncesi çok az sayıda şirket kurulduğu bilinmektedir. Bunlardan bir tanesi de 1870 yılında Trabzon'da kurulmuş olan "Şirket-i Menâfî-i Trabzon" dur. Şirketin ruhsat alabilmesi için hazırlanmış olan talimatnâmenin birinci maddesinde bu şirketin bir banka mahiyetinde olduğu belirtilmiştir. Hatta talimatnâmenin diğer maddelerinde de bu ifadeye sıkça rastlanmaktadır. Ticaret Meclisi'nin hazırlamış olduğu talimatnâmede ise banka kelimesi hiç kullanılmamış bunun yerine bu girişim "anonim şirket" olarak tanımlanmıştır.

Şirketin, kuruluş aşamaları ile ilgili yazışmalar takip edildiğinde yaklaşık bir yıllık bekleme sürecinden sonra kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki, sürecin bundan sonra nasıl ilerlediği, şirketin faaliyetleri konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu uzun bekleme sürecinde Trabzonlu girişimcilerin şirket kurma konusunda motivasyonlarını kaybettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim, Trabzon'da ruhsat verilme sürecinde yazışmaların tamamlanmasını bekleyen Ali Efendi, mektubunda bu hususa dikkat çekmiştir.

Şirket, dönemin şartlarına uygun şekilde bir iç tüzük çerçevesinde kurulmuştur. Bu şirket iç tüzüğünde dikkat çeken en önemli husus sürekli Ticaret Kanununa atıfta bulunulmasıdır. Bu yönü ile devlet yönetiminde hukukun üstünlüğü ilkesinin önemsendiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum aynı zamanda Tanzimat anlayışının ülke genelinde uygulanma çabasının da bir göstergesidir. Söz konusu şirket talimatnâmesinde yer alan hususlar değerlendirildiğinde halkın menfaatlerinin ön planda tutulduğu anlaşılmaktadır.

"Menâfî-i Trabzon" şirketinin, Trabzon halkının menfaatlerini gözettiği isminden de anlaşılmaktadır. Bu anlamda "Menâfî-i Trabzon" şirketi Trabzon'un ekonomik ve ticarî hayatında büyük önem taşımaktadır. Trabzon tarihinde yerli sermaye ile kurulmuş ilk şirket olarak halkın sınırlı miktardaki birikimini kâr elde etmek amacıyla iktisadi bir oluşuma ortak etmesi başlı başına önem arz etmektedir. Şirket bu anlamda Trabzon'da kendisinden sonra kurulacak olan ticarî oluşumlara örnek olmuştur.

EKLER

Ek 1: Menâfi Bankası'nın Evrak-ı Mahsûsası[44]

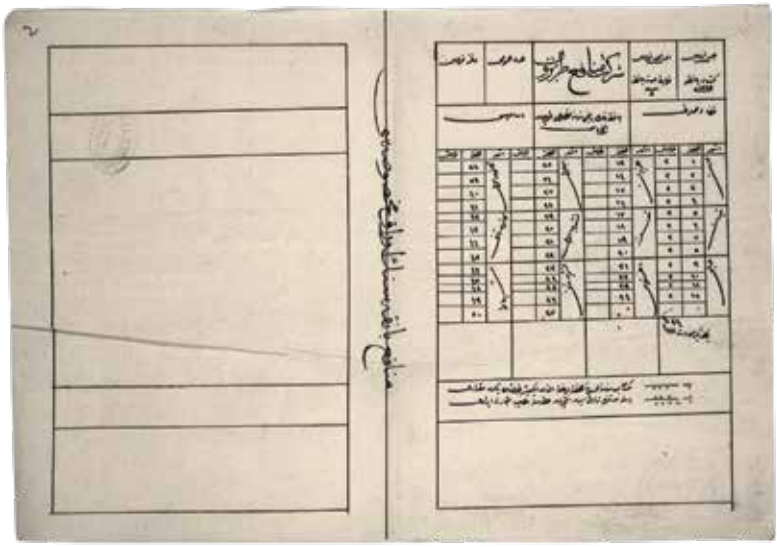

Ek 2: Trabzon Vilâyetince "Menâfî-i Trabzon" namıyla teşkîli tasarlanan anonim şirketinin on beş maddeyi şâmil nizamnâmesidir.[45]

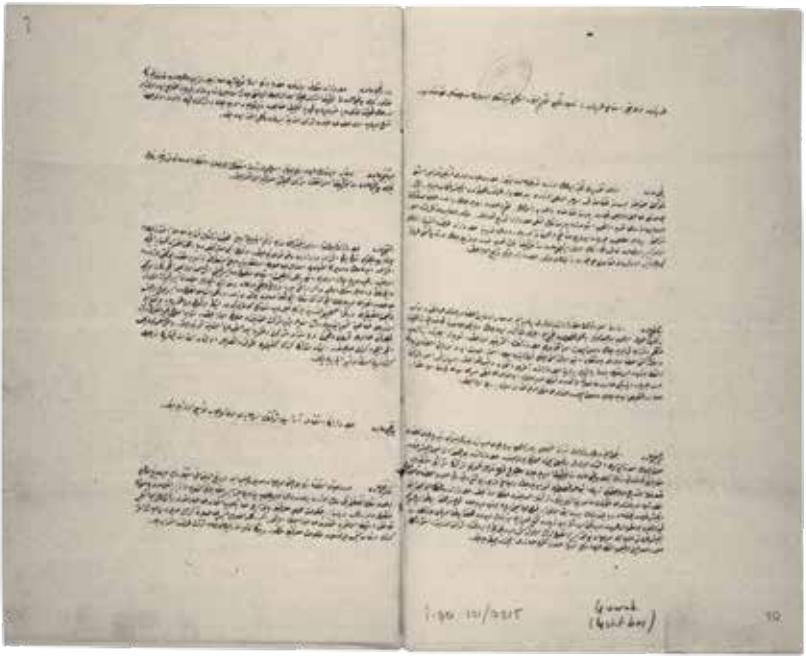

Ek 3: Nizamnâmenin Devamı[46]

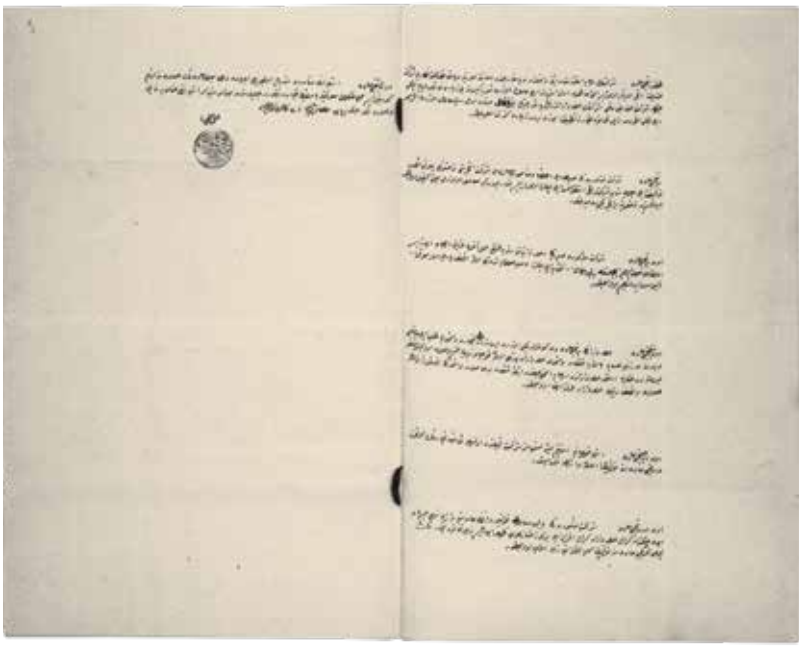

Dipnotlar

1 Ferit Develioğlu, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, MEB, İstanbul 1983, s.357-358.

2 Murtaza Köse, "Tarihi Süreçte Şirketler ve Fonksiyonları", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 16, S. 50, 2012, s.273-277.

3 Ramazan Balcı-İbrahim Sırma, *Ticaret ve Ziraat Nezareti- Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri,* İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2012, s.17, Detaylı bilgi için bkz: Mübahat Kütükoğlu, "Baltalimanı Muahedesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. V, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, s. 38-40; Mübahat Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*, Ankara 2013; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.205-209.

4 Tanzimat öncesi şirketleşme konusunda en güvenilir bilgiler, başta Şeriye Sicilleri olmak üzere Mühimme ve Ahkam Defterlerinde bulunmaktadır. Köse, *a.g.m.,* s. 277; Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 85; Klasik dönemde Osmanlı sanayisi, değişimi ve gelişmeyi engelleyen bir yapıda idi. Bu ortamda sermaye birikimi engellenmiş, özel sektör oluşamamıştır.

M. Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.28, sayı. 46, 2009, s.55.

5 Melek Öksüz, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Bir Şirketleşme Teşebbüsü: Envâr-ı Vicdan Kollektif Şirketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2016, s.122.

6 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.128-129.

7 Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, 2001 İstanbul, s.19-22.

8 Aynı nizamnâme örneği devlet tarafından daha önce de kullanılmıştır. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 22; Nitekim, 1870 yılında bu çalışmanın konusu olan Şirket-i Menâfî-i Trabzon adlı şirketin kuruluş aşamalarında bu nizamnâmenin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

9 Akyıldız, *a.g.e.*, s. 29; Selanik Ticaret ve Sanayi Odası bu konu hakkında hükümete bir yazı yazarak, işyeri açmak için ruhsat alma işinin mahalli idarelerde çözüme kavuşturulmasının daha pratik olacağı yönünde tavsiyede bulunmuştur. Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Creative Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 40.

10 Tanzimat'ın ilanından yirmi yıl sonra Osmanlı bürokrasisi eski günlerine dönmüştür. Özellikle yaşanan ekonomik sıkıntılar Tanzimat'ın getirdiği çağdaş hukuk kaidelerine uygun davranışların aksamasına sebep olmuştur. Rüşvet, bürokratik işlemlerde her türü zorluğu gidermenin tek yolu haline gelmiştir. Kazgan, *a.g.e.,* s. 42.

11 Akyıldız, *a.g.e.,* s. 33-36.

12 Diğer yandan sanayi kuruluşlarının sayımı yapılmış, sanayi sergi ve panayırlar açılmış, yarışmalar yapılmıştır. Avrupa'dan uzmanlar getirtilerek ülkedeki sanayi mektepleri reformize edilmiş, teknik eğitim için çeviriler yapılmıştır. Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. III, İstanbul 1985, s. 640.

13 Akyıldız, *a.g.e.,* s. 80; II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı sanayileşmesi önünde duran engeller ve çözüm yollarına dair tavsiyeler özellikle Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi ve Türk Yurdu Dergisi'nde yer almıştır. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s.168-171.

14 Akyıldız, *a.g.e.,* s. 80-82.

15 Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2009, 2/7, s. 360; Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Trabzon Araştırmaları*, 1994.

16 Küçük Kaynarca Antlaşması hakkında ayrıca bkz. Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara 2006; Antlaşmanın 11. maddesine göre

Rusya Karadeniz ve Akdeniz'de kendi ticaret gemileri ile serbest ticaret yapabilecekti. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, TTK, s.125-126.

17 Yılmaz, *a.g.m*., s. 369-370; Necmettin Aygün, *On sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005.

18 Bugün hâlâ Trabzon eşraf ve tüccarı içerisinde saygın bir yeri olan Hacı Ali Hafızzâdeler ve Nemlizâdeler Müslüman müteşebbislerin ilk örnekleridir. Hikmet Öksüz -Veysel Usta-Kenan İnan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950)*, Trabzon 2009, s.60.

19 Yapılan yardımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sezgin Demircioğlu-Nazım Kuruca*, Trabzon Eyaleti ve Kırım Harbi (Yardımlar),* Trabzon 2008.

20 *Trabzon Vilâyeti Salnamesi/ 1870*, Haz. Kudret Emiroğlu, c.2, Ankara 1993, s.161.

21 Hikmet Öksüz -Veysel Usta-Kenan İnan, *a.g.e*., s. 60-62.

22 Melek Öksüz, *a.g.m*., s.121.

23 II. Meşrutiyet döneminde Trabzon'da milli iktisat uygulamaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Milli İktisat Uygulamaları ve İktisadi Faaliyetlerin Gelişimi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* c. I, s. I, Ocak 2011, s. 161-162.

24 Talimatnâmeye padişaha yapılan uzun övgüler ve dualar ile başlanmıştır. "Halk hükümdarın yolundadır", "İnsanlar yöneticilerinin yaşantıları üzeredir" hükmünce serveti arttırma konusunda tebaanın kendi payına düşen her türlü vazifeyi yapmak zorunda olduğu, refah ve huzurun birdenbire mümkün olamayacağı için şimdilik bir banka kurulması planlandığı belirtilmiştir. İ. ŞD. 121/7215, lef.1/1.

25 Şirket nizamnâmesi, Ticâret Kanunnamesi'ne uygun olarak hazırlanmakla birlikte, Varna'da buna benzer bir şirket kurulması talebine ruhsat verildiğinden dolayı Varna Şirketi'nin Nizamnâmesinden de istifade edilerek hazırlanmıştır. Hatta bu nizamnâme dilekçeye ek olarak takdim edilmiştir. İ. ŞD. 121/7215, lef.6/1.

26 İ. ŞD. 121/7215, lef.5/1.

27 Nizamnâmede belirtilen usulün, memlekette kullanılan şirket usulüne uygun olmadığı anlaşılmış olsa da umumi nizama aykırı bir yönü olmadığı ve hatta Trabzon'a olumlu katkı sağlayacağı düşüncesi ile valilik başvuruyu kabul etmiş ve dilekçeyi merkeze iletmiştir. Ticâret Kanununun yirmi sekizinci bendine göre ruhsat için gereken iznin bahşedilmesi talep edilmiştir. İ. ŞD. 121/7215, lef.4/1

28 İ. ŞD. 121/7215, lef. 3/1; Osmanlı bürokrasisinde şirket kurma süreci, anonim şirketlerin memlekette kurulmaya başlanmasından itibaren aynı şekilde işlemiştir. Şirket kurucularının ilk başvurdukları mercii Ticaret

Nezareti olmuştur. Şirket kurmak niyetinde olanlar matbu iç tüzük örneğini Ticaret Nezareti'nden satın alarak başvuru dilekçesi ile birlikte hükümete sunmak zorunda idiler. Nezarette incelenen iç tüzük taslağı gerekli değişiklikler yapılıp Sadarete ve oradan da Şura-yı Devlet'e havale edilirdi. İç tüzük üzerinde gerekli düzeltmeler ve ilaveler yapıldıktan sonra bu değişiklikler gerekçeleri ile birlikte sadrazama sunulurdu. Belgeler Meclis-i Vükela'da tekrar görüşülür ve burada da uygun bulunduktan sonra mazbatası ile birlikte iradesi çıkmak üzere padişaha sunulurdu. İç tüzüğün onaylandığına dair irade çıktıktan sonra Ticaret Nezareti ve İstanbul Bidâyet Mahkemesi Mukavelat Muharrirliği sicillerine kaydedildikten sonra şirket resmen kurulmuş olurdu. Akyıldız, *a.g.e.,*s. 37-39.

29 Trabzonlu Ali Efendi, İstanbul'da kaldığı sırada 16 Kasım 1869 tarihinde kaleme aldığı dilekçesinde bu tarihten sekiz ay önce kurmak istedikleri şirketin evraklarını valiliğe sunduklarını belirtmiştir. Trabzonlu Ali Efendi, dilekçenin sonunda yalnız bu iş için memlekette işini gücünü bırakıp, tam beş aydır han köşesinde ferman beklemekte olduğunu vurgulamıştır. Trabzon'da bulunan ahalinin de bu işin sonucunu ümitle beklemekte olduğunu eklemiştir. ŞD. 121/7215, lef.6/1; Bürokrasinin hantallığı şirket kurmanın önündeki en büyük engellerden birisidir ki giriş bölümünde bu konuya değinilmiştir.

30 İ. ŞD. 121/7215, lef. 3/1; İ. ŞD. 121/7215, lef.6/1.

31 İ. ŞD. 121/7215, lef. 5/1.

32 Diğer yandan, ticâret, zirâat ve sanatın ve her konuda ilerlemenin tek bir kişinin serveti ve sermâyesi ile yeterli olmayacağı aşikârdır. Bu sebepledir ki bu tür şirketlerin kurulmasının zorunlu olduğu da vurgulanmıştır. Avrupa devletlerinin bu konuda istekli olanlara ruhsat vererek ve teşvik ettiği hatırlatılmıştır. Bu anlamda kurulan şirketlerin bazıları başarılı olurken bazılarının sermayelerini bile kaybettiği belirtilmiştir. Sonuç olarak söz konusu şirketin açılmasına ruhsat verilmesi için ilk etapta yalnız sadrazamın yazısının yeterli olacağı düşünülmüştür. İ. ŞD.121/7215, lef. 11/1.

33 İ. ŞD.121/7215, lef. 11/1.

34 İ. ŞD.121/7215, lef. 12/1.

35 İ. ŞD. 121/7215, lef. 12/2.

36 İ. ŞD. 121/7215, lef. 12/3

37 ŞD. 1173/9, lef. 1/1.

38 İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/1.

39 Sandık muhafızının göreve başlamadan önce güvenilir bir kefil bulma zorunluluğu vardır.

40 İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/1.

41 İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/2.

42 İ. ŞD. 121/7215, lef. 1/1.

43 İ. ŞD. 121/7215, lef. 1/2.

44 İ. ŞD. 121/7215, lef. 7/2.

45 İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/1.

46 İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/2.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

İ. Ş.D. (İrade Şura-yı Devlet)

Ş. D. (Şura-yı Devlet)

İ. ŞD. 121/7215, lef. 1/1; İ. ŞD. 121/7215, lef. 1/2; İ. ŞD. 121/7215, lef. 3/1; İ. ŞD. 121/7215, lef.4/1; İ. ŞD. 121/7215, lef.5/1; İ. ŞD. 121/7215, lef.6/1; İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/1; İ. ŞD. 121/7215, lef. 10/2; İ. ŞD.121/7215, lef. 11/1; İ. ŞD.121/7215, lef. 12/1; İ. ŞD. 121/7215, lef. 12/2; İ. ŞD. 121/7215, lef. 12/3; ŞD. 1173/9, lef. 1/1.

2. Telif Eserler

AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren, İstanbul 1993.

....., *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, Tarih Vakfı, İstanbul 2001.

AYGÜN, Necmettin, *On sekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005.

BALCI, Ramazan, SIRMA, İbrahim, *Ticaret ve Ziraat Nezareti- Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2012.

ÇİÇEK, Rahmi, "Trabzon'da Milli İktisat Uygulamaları ve İktisadi Faaliyetlerin Gelişimi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I/I, Ocak 2011, s. 159-188.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin, KURUCA, Nazım, *Trabzon Eyaleti ve Kırım Harbi (Yardımlar)*, Trabzon Belediyesi Kültür, Trabzon 2008.

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB, İstanbul 1983.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, TTK, Ankara 1953.

GEDİKLİ, Fethi, *Osmanlı Şirket Kültürü, XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İz, İstanbul 1998.

KAZGAN, Haydar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Creative, İstanbul 1991.

KÖSE, Murtaza, "Tarihi Süreçte Şirketler ve Fonksiyonları", *Ekev Akademi Dergisi*, 16, 50, Erzurum 2012, s.273-284.

KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, TTK, Ankara 2006.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Baltalimanı Muahedesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, V, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, s. 38-40.

....., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münasebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2013.

ÖKSÜZ, Hikmet, USTA, Veysel, İNAN, Kenan, *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi (1884-1950),* Trabzon 2009.

ÖKSÜZ, Melek, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Bir Şirketleşme Teşebbüsü: Envâr-ı Vicdan Kollektif Şirketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2016, s.121-148.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim, İstanbul 2017.

SAYDAM, Abdullah "XIX. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Önemi ve Ulaşım Sektörü", *Trabzon Araştırmaları*, 1994, s. 99-114.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28, 46, 2009, s.53-69.

TOPRAK, Zafer, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1985, s. 635-640.

....., *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt, Ankara 1982.

Trabzon Vilâyeti Salnamesi/ 1870, Haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2, Ankara 1993.

YILMAZ, Özgür "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2009, 2/7, s. 359-382.

Trabzon'da Bir Komitacının Portresi: Bedros Marmiyan

Selcan Alperay ERASLAN
Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Türklerle uzun süre bir arada yaşamayı deneyimleyen Ermeniler Osmanlı yönetimine girdikten sonra gerek Osmanlı yönetimi gerekse Osmanlı toplumu ile yüzyıllar süren bir uyum sergilemişlerdir. Ermeniler yalnızca Türklerin örf ve âdetlerini benimsememiş, aynı zamanda dillerini öğrenmiş; Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında kendilerini göstermiş ve bir müddet sonra "millet-i sâdıka" olarak adlandırılmışlardır. Ancak Ermeni komitalarının kurulmaya başlaması ile taraflar arasındaki uyum bozulma seyrine girmiştir. Özellikle Hınçak ve Taşnak, Osmanlı Ermenistanı olarak adlandırdıkları bölgeyi ele geçirerek bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla faaliyete başlamıştır. Bu iki önemli komitadan bir olan Hınçak İstanbul'daki yapılanmasını tamamladıktan sonra Anadolu'daki Ermenileri örgütlemek için Amasya, Arapkir, Bafra, Merzifon, Trabzon, Tokat ve Yozgat gibi şehirlerde şubeler açarak pek çok Ermeniyi etki altına almayı başarmıştır. Komitanın girişimleri sonucu gerek manipüle yöntemiyle ikna edilen gerekse tehdit edilerek zorla kendilerine katılmaları sağlanan Osmanlı Ermenileri devletin bütünlüğüne kasteden hareketlerde bulunmaktan çekinmemiştir.

Yukarıda sayılan şehirlerden biri olan Trabzon önemli bir liman kenti olmasının gereği olarak göç alan, haberleşmenin çok daha kolay yapılabildiği, fesad ya da muzır yayınlar olarak adlandırabileceğimiz gazete, dergi ve broşürlerin, ayrıca kaçak silah ve mühimmatın kolayca Osmanlı sınırlarına sokulabildiği ve ulaşım bakımından rahat olarak

nitelenebilecek bir Osmanlı kentidir. Trabzon, sahip olduğu özellikler sebebiyle Ermenilerin Doğu Anadolu'da kurmayı hayal ettikleri devletin dünyaya açılan limanını olabilirdi. 1887 yılında Avedis Nazerbegyan ve arkadaşları tarafından İsviçre'de kurulan Hınçak komitası da Osmanlı Devleti içinde yapılanmaya başlamasının ardından Trabzon'da şube açarak kente verdiği önemi göstermiştir. Komitanın şehirdeki yapılanma girişimi 1890 yılının Ocak ayında başlamıştır. Ayın son günlerinde Trabzon'a gelen ilk komitacılar buradaki Ermeni okulunda öğretmen olarak çalışma bahanesiyle şehre yerleşince burası önemli bir Hınçak merkezi konumuna gelmiştir.[1] Trabzon'a gelen komitacılar arasında Hınçak komitasının önemli isimlerinden Ruben Hanazad'ın da bulunması[2] şehre verilen önemin anlaşılabilmesi açısından önemlidir.

Bedros Marmiyan

Trabzonlu Katolik bir Ermeni olan Bedros Marmiyan'ın Osmanlı Devleti'nin gündemine girmesi Hınçak komitasının Trabzon yapılanmasının tamamlandığı yıllara rastlamaktadır. Marmiyan, Avusturya Konsoloshanesinde tercüman olarak çalışan ve başka bir devletin koruması altında olduğunun bilincinde hareket eden bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Yabancı devletler bu yıllarda Osmanlı Devleti'nde açtıkları konsolosluklarda azınlıkları yabancı dil bildikleri gerekçesi ile tercüman olarak istihdam etmektedir. Bu dönemde ve sonrasında farklı devletlerin konsoloshanelerinde pek çok Ermeninin çalıştığı ve bunların bazılarının terör olaylarında rol oynadıkları ise yadsınamaz bir gerçektir.[3] Marmiyan'da bir konsoloshanede çalışmanın kendisi için güvence olduğunu düşünmüş olacak ki bölgedeki Hınçak komitasının reisi olmakta bir beis görmemiştir. Ancak olaylar Marmiyan'ın istediği gibi gelişmemiş ve bir süre sonra Marmiyan'ın sıradan bir tercüman değil, aynı zamanda komita reisi olduğu anlaşılmıştır.

Hüseyin Nâzım Paşa'dan okuduğumuza göre önemli Ermeni liderlerinden Arpiar Arpiaryan ve Piskopos Horen Narbey Tiflis'te bazı komitacılarla görüşmeler yaptıktan sonra İstanbul'a dönerken Trabzon'a uğramış; Arpiaryan burada Bedros Marmiyan ile bir görüşme yapmıştır. Nâzım Paşa, bu görüşmenin ortaya çıkması üzerine Marmiyan'ın İstanbul'a getirildiğini ve buradan da Akka'ya sürgün edildiğini

bildirmektedir.[4] Ancak Marmiyan'ın sürgün edilmesinin tek nedeni bu olay değildir. Zira Marmiyan'ın üzerinden bir de İsviçre'den gönderilen şifreli mektup çıkmıştır.[5] Bunun üzerine başlayan tahkikatla Zeytun, Maraş ve Samsun'da uzun yıllar öğretmenlik yapan Kazazyan ile onun arkadaşları Nişan ve Karabet adlı Ermeniler tutuklanmıştır.[6] Bu isimlerden başka söz konusu mektubu dağıtmakla görevli olan Simpat adlı komitacı da Zeytun'a giderken ele geçirilmiştir.[7]

Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre İstanbul'a gelen ve Marmiyan ailesine mensup olan tek kişi Bedros değildir. Zira Bedros Marmiyan'la birlikte kardeşi de yakalanarak başkente getirilmiştir.[8] Marmiyan, İstanbul günlerinde konsolos tercümanı ve komita reisi kimliklerinden sıyrılarak itirafçı bir Ermeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ifadesinde her Ermeninin komitaya nakden ve bedenen hizmet etmeye mecbur tutulduğunu; gereken maddi güce ulaşıldığında Ermeni köylülerin komitacılar tarafından tahrik edilerek isyan çıkarılacağını; fesad hareketlere dair haberleşmenin ise zabıtanın şüphelenmediği çoban, rençber ve dilenciler aracılığı ile yapılacağını anlatmaktadır.[9] Hınçak komitasının en önemli özelliklerinden bazılarının Ermenilerden zorla para toplamak ve insanları fedai namıyla komitaya hizmet etmeye zorlamak olduğu bilinmektedir. Komita bu emirlere karşı gelen Ermenileri acımasızca öldürmektedir.[10] Marmiyan'ın itirafları bu açıdan önem arz etmekte ve samimi bir şekilde ifade vererek gerçekleri anlattığı anlaşılmaktadır. Ancak Marmiyan yakalanmış olsa da diğer komitacıların yakalanması için gerekli emir bir türlü verilememiştir. Durum Gregoryen Ermeni Patriği Aşıkyan Efendi'ye karşı organize edilen 1890 Kumkapı Nümayişi'nden ardından Zabtiye Nazırı olan Hüseyin Nâzım Paşa'nın da dikkatini çekince şikâyet konusu olmuştur. Nâzım Paşa, Marmiyan'ın itirafları ışığında Anadolu ve Tiflis komitalarıyla ilişkisi bulunmasının yanında Avrupa'ya dahi emir verebilecek kadar güçlenen organizasyonun üyelerinin bir an evvel yakalanmamaları halinde firar edebileceklerine dikkat çekmektedir.[11]

Marmiyan Akka'ya sürgün edildikten 22 ay sonra tarih sahnesindeki yerini bu kez yaşadıklarından pişman bir eski komitacı olarak alacaktır. Çünkü Trabzon Hınçaklarının eski reisi, Katolik Ermeni Patrikliği'ne başvurarak aff-ı aliye mazhar olmak istediğini bildirmiştir. Marmiyan başvurusunda "Akka'da geçirdiği sürenin pişmanlık duyması için yeterliği olduğunu, yaşadığı sefaletle bütün bütün ıslah-ı nefs

ettiğini, bundan böyle fesad harekette bulunmayacağını ve hayatını devlete sadakat dairesinde geçireceğini" yazmaktadır. Bunun yanında ailesinin zor durumundan bahsetmekte; annesinin ah ve figanlar içinde, kardeşinin ise serseri ve perişan bir halde bulunduğunu söylemektedir. Patriklik de Marmiyan'ın ıslah olduğu neticesine varmış olacak ki kendisinin talebini olumlu görüş yazarak Osmanlı Hükûmeti'ne göndermiş ve eski komita reisinin affedilmesini istemiştir.[12]

Ancak Bedros Marmiyan'ın affedildikten sonra bir süre sonra yeniden tutuklanma ihtimali ortaya çıkmıştır. Zira kendisinin 1895 Trabzon Ermeni olayları[13] ile doğrudan bağlantılı olmasından şüphelenilmiştir. Eski bir komita reisi olan Marmiyan'dan olayların başatlarından olduğuna dair şüphe duyulması üzerine Osmanlı Hükûmeti, Katolik Ermeni Patrikliği'nden Marmiyan'ın nerede olduğu bilgisinin alınmasını talep etmiştir. Bunun üzerine bir inceleme yapan patriklik Marmiyan'ın olaylar esnasında Trabzon'a 3-4 saat uzaklıkta yaşayan bir Rum kadını ile birlikte olduğu ve yaşananlarda bir dahli bulunmadığının öğrenildiğini bildirmiştir.[14] Bunun üzerine Marmiyan'ın tutuklanmasından vaz geçilmiştir.[15]

Marmiyan Trabzon olaylarından altı ay sonra bu kez Londra'da yine Hınçak komitası mensubu bir Ermeni olarak karşımıza çıkacaktır. Marmiyan Trabzon olayları sırasında gerçekten Anadolu'da mıydı, değil miydi tam olarak bilinemese de 1896 yılında Londra'da olduğu bilinmektedir. Üstelik asıl Hınçakların önemli figürlerinden olmasına rağmen komita içinde yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde buradan ayrılarak Veragazmyal Hınçakları kuracak ve 1908'de eski yol arkadaşları tarafından düzenlenen bir suikastta hayatını kaybedecek olan Osmanlı Ermenisi Arpiar Arpiaryan'ın[16] 1896 yılının Nisan ayında Hınçak komitasından tard edilmesine dair alınan karar metninde Marmiyan'ın imzası bulunmaktadır. Mihran Damandyan gibi önemli bir komitacının da imzasının bulunduğu metinde Arpiaryan'ın Hınçak komitasından çıkarılma nedeni komitanın gizli işlerini açık etmesi yani gammazcılık yapması olarak açıklanmaktadır. Arpiaryan'ın bu dönemdeki hareketleri komitayı ele geçirmek istediği şeklinde yorumlanmış ve Marmiyan'ın da içinde bulunduğu merkez ve müşavir azaları kararıyla komitadan resmen kovulmuştur.[17] Marmiyan'ın böyle bir metinde imzasının bulunması kendisinin komita tarafından kullanılan bir maşa değil, aksine komita içinde önemli kararlara imza atabilen bir figür olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu tarihten sonra Bedros Marmiyan ve hayatına dair ilk kayda yine Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi aracılığı ile ulaşılabilmektedir. Arşiv kayıtlarından öğrenildiğine göre Marmiyan 1909 yılında bu kez Trabzon'da ufak ilanlar ve kartvizit basmak için dükkanına küçük bir matbaa makinesi almak isteyen sıradan bir Osmanlı vatandaşı kimliğindedir ve devletin kurallarına bağlı yaşayan bir vatandaş figürü çizmektedir. Matbaat Nizamnamesi dahilinde işlem yapmak isteyen Ermeninin[18] devlete yaptığı başvuru aradan geçen yılların ardından artık ıslah olduğu ve komita etkisinden kurtularak kendi halinde bir yaşam sürdürmeye çalıştığını düşündürmektedir.

Sonuç

Ermeni komitalarının kuruluşu Osmanlı Devleti tebaası olan Ermenilerin bir kısmını devlete sadakat dairesinden sapmak ve bağımsız bir Ermenistan kurmak için ihtilalci bir karakter sergilemek yönünde etkilemiştir. Komitaların Osmanlı topraklarının pek çok yerinde şubeler açması neticesinde başlayan hareketlilik, 1895 Ermeni isyanları döneminin de kapılarını aralamıştır. Ancak Osmanlı Ermenileri esasında bu tarihten önce komitalar lehine çalışmaya başlamıştır. Hınçak komitasının faydasına faaliyet gösteren Osmanlı Ermenilerinden biri de Trabzonlu Bedros Marmiyan'dır. Marmiyan bir taraftan Avusturya konsolosluğunda tercüman olarak çalışırken bir taraftan da Trabzon Hınçaklarının reisi olarak Arpiar Arpiaryan gibi önemli bir ihtilalci Ermeni figürü ile görüşme gerçekleştirip bir de mektup yakalatınca asıl amacı ortaya çıkmış ve tutuklanmıştır. Tutuklandıktan sonra devlete itirafçı kimliği ile önemli bilgiler verse de sürgün edilmekten kurtulamamıştır. Akka'da geçen günlerin ardından bu kez yaptıklarından pişman bir eski komitacı figürü çizerek affını istediyse de 1895 Trabzon Ermeni olaylarında dahli olduğundan şüphelenildiği için yeniden tutuklanma ihtimali gündeme gelmiştir.

Trabzon olaylarından altı ay kadar sonra yeniden komitacı kimliğinde ve bu kez Londra'da ortaya çıkan Marmiyan'ın bir dönem kendisiyle yaptığı görüşme neticesinde tutuklanmasına sebep olarak sayılabilecek Arpiar Arpiaryan'ın Hınçak komitasından tard metninde imzasının olması oldukça ironiktir. 1895 Trabzon olayları sırasında şehirde olmadığı bilgisi alınsa da Marmiyan'ın Londra'da ve önemli bir karar metninde imzası olan bir komitacı olarak meydana çıkması patrikhanenin Trabzon olayları sırasında yanlış bilgi verilerek kasıtlı olarak

yanıltılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Zira aff-ı aliye mazhar olduktan sonra bir müddet ortada görünmeyen Ermeninin bir anda Hınçak komitasının liderlerinden birinin komitadan atıldığını ilan eden bir metne imza atabilecek kadar güven kazanması için yeniden faaliyete geçmiş ve belki de bazı önemli Ermeni olaylarında başat rol oynamış olması gereklidir. Bu olaydan sonra Marmiyan'a dair ulaşılabilen ilk kayıt bize Trabzonlu Ermeninin bir süre sonra yeniden memleketine döndüğü ve artık kendi halinde bir yaşam sürdüğünü izlenimini vermektedir.

Osmanlı Ermenileri, komitaların hayatlarına dokunmaya başlamasından sonra her zaman stabil bir şekilde devlet taraftarı ya da aleyhtarı tavırlar göstermemiş, bu insanların tavırları ve kimlikleri değişken ve zaman zaman dengesiz olarak adlandırılabilecek bir seyir izlemiştir. Ermenilerin Osmanlı son döneminde duygu-durum, çıkar ya da farklı amaçlarla bazen komitacı, bazen itirafçı ya da muhbir, bazense sıradan bir vatandaş olarak yaşadıkları; esasında kimlik bakımından oldukça girift bir hayatları olduğu bilinmektedir. Bedros Marmiyan'ın hayatı ve faaliyetleri de buna aykırı bir seyir izlememiş, aksine son dönem Osmanlı Ermenilerine dair tipik bir örnek olmuştur.

Dipnotlar

1 Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak Ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, Konya 2008, s. 314.

2 Z. ŞAHİN, N. ATAŞ, G. DEMİRCİ, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni Faaliyetlerindeki Yeri Açısından Trabzon", *Tam Metin Bildiri Kitabı*, Ed. Prof. Dr. Hasan BABACAN & Assoc. Prof. Dr. Yüksel Akay UNVAN & Assoc. Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN, ERASMUS Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu, (5-6 Nisan 2019, İzmir, Türkiye), 1. Baskı, Asos Yayınevi, Elâzığ 2019, s.383.

3 Osmanlı son döneminde bazı Ermeniler için konsoloshanede çalışmak Marmiyan örneğinde de görüldüğü gibi başka bir devletin himayesinde bulunmak ve Osmanlı aleyhinde daha rahat faaliyet yürütmek demekti. Ermeni tercümanların Osmanlı Devleti aleyhine yürüttükleri zararlı faaliyetlere dair bkz. Gürsoy Şahin, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar", *Ermeni Araştırmaları*, 30, Ankara 2008, s. 59-84.

4 Hüseyin Nâzım Paşa Ermeni Olayları Tarihi adlı eserde Bedros Marmiyan'dan Maramyan olarak bahsetmektedir. Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni*

Olayları Tarihi, C. I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, Ankara 1998, s. 45.

5 BOA. Y. PRK. BŞK. 20/7, 23 Kasım 1890; S. BİLGİN, A. M. BİRİNCİ, S. DEMİRCİOĞLU, R. KARACAKAYA, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, C. I, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007, s. 102-105.

6 BOA. DH. MKT. 1801/80, 21 Ocak 1893.

7 BOA. DH. MKT. 1823/58, 30 Mart 1891; BOA. DH. MKT. 1827/73, 11 Nisan 1891.

8 BOA. Y. PRK. UM. 19/67, 14 Kasım 1890; BOA. DH. MKT. 1782/53, 11 Nisan 1891.

9 BOA. Y. PRK. ZB. 6/88, 23 Kasım 1890; S. BİLGİN, A. M. BİRİNCİ, S. DEMİRCİOĞLU, R. KARACAKAYA, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, C. I, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007, s. 101.

10 Hınçak komitasının kendi ırktaşları üzerinde uyguladığı baskı politikası ve terör ile alakalı pek çok örnek verilebilir. Bu örneklerden bazıları için bkz. Recep Karacakaya, *Ermenilere Yönelik Ermeni Terörü*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul 2016, Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeninin Ermeniye Zulmü,* Gündüz Matbaacılık, Ankara 1976; Şenay Atam, "Ermeni Ayrılıkçı Militanların Ermeni Halka Yönelik Saldırıları: Antepli Boyacıyan Ailesi Örneği", *Ermeni Araştırmaları*, 64, Ankara 2019, s. 61-81; M. ÇABUK, S. Tombul, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Muş'ta Ermeni İhtilacilerin Ermenilere Zulmü", *Asia Minor Studies Journal*, 7, 1, 2019, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/633363, (27.07.2022), s. 1-14; Selcan Alperay Eraslan, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı Ermenileri Arasındaki İhtilaflar (1863-1918)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2021.

11 BOA. Y. PRK. ZB. 6/76, 20 Kasım 1890. Ayrıca S. BİLGİN, A. M. BİRİNCİ, S. DEMİRCİOĞLU, R. KARACAKAYA, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, C. I, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007, s. 156-158.

12 BOA. BEO. 84/6231 lef 2, 24 Eylül 1892; BOA. BEO. 226/16898, 23 Haziran 1893.

13 1895 Trabzon olayları eski Van valisi Bahri Paşa ve Trabzon Redif Fırkası Komutanı Ahmed Hamdi Paşa'nın iki Ermeni tarafından yaralanması ile başlamıştır. Trabzon olayları ile alakalı yapılmış çok sayıda akademik çalışma olmakla beraber bunların bazıları için bkz. Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", *Türk Kültürü*, XXXVIII, 451, Ankara 2000, s. 653-666; Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları: 1895 Trabzon Olayları Örneği", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed. İdris Bal & Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2003, s. 265-280; Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Ermeni Olayları ve*

Ermenilerin Yargılanması, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2005; Öznur Şolt, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Olayları 1895*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2004; Enis Şahin, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I, I, 2006, https://dergipark.org.tr/tr/pub/kid/issue/51794/674785 (25.07.2022), s. 123-140.

14 BOA. ZB. 458/55, 4 Kasım 1895.

15 BOA. A. MKT. MHM. 636/32, 23 Kasım 1895.

16 Arpiar Arpiaryan da Bedros Marmiyan gibi Osmanlı Ermenisidir. Arpiaryan, Hınçakların kurucusu ve lideri konumundaki Avedis Nazerbegyan'la yaşadığı düşünsel çatışma üzerine Veragazmyal Hınçakları kurduysa da 12 Şubat 1908'de Kahire'de asıl Hınçaklar tarafından düzenlenen bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Selcan Alperay Eraslan, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı Ermenileri Arasındaki İhtilaflar (1863-1918)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2021, s. 31-33.

17 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, Ankara, 1994, s. 414-415; Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım-Ermeni Olaylarının İçyüzü*, Hzl. Tahsin Yıldırım, Selis Kitaplar, İstanbul 2003, s. 313-314. Selcan Alperay Eraslan, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı Ermenileri Arasındaki İhtilaflar (1863-1918)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2021, s. 24.

18 BOA. DH. MKT. 2828/99 lef 1, 5 Nisan 1909; BOA. DH. MKT. 1303/14 lef 1, 9 Ağustos 1909.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA. A. MKT. MHM. 636/32

BOA. BEO. 226/16898

BOA. BEO. 84/6231

BOA. Y. PRK. BŞK. 20/7

BOA. DH. MKT. 1303/14

BOA. DH. MKT. 1782/53

BOA. DH. MKT. 1801/80

BOA. DH. MKT. 1823/58

BOA. DH. MKT. 1827/73

BOA. DH. MKT. 2828/99

BOA. Y. PRK. UM. 19/67

BOA. Y. PRK. ZB. 6/76

BOA. Y. PRK. ZB. 6/88

BOA. ZB. 458/55

Telif Eserler

HALAÇOĞLU, Ahmet, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni İsyanları: 1895 Trabzon Olayları Örneği", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed. İdris Bal & Mustafa Çufalı, Nobel, Ankara, 2003, s. 265-280.

----------, *1895 Trabzon Ermeni Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2005.

ATAM, Ş., "Ermeni Ayrılıkçı Militanların Ermeni Halka Yönelik Saldırıları: Antepli Boyacıyan Ailesi Örneği", *Ermeni Araştırmaları*, 64, Ankara, 2019, s. 61-81.

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Ermeninin Ermeniye Zulmü,* Gündüz, Ankara, 1976.

BİLGİN, S. BİRİNCİ, A. M., DEMİRCİOĞLU, S., KARACAKAYA, R., *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923)*, C. I, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2007.

ÇABUK, M., TOMBUL, S., "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Muş'ta Ermeni İhtilalcilerin Ermenilere Zulmü", *Asia Minor Studies Journal*, 7, 1, 2019, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/633363 (27.07.2022), s. 1-14.

ÇİÇEK, Rahmi, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", *Türk Kültürü*, Yıl XXXVIII, Sayı 451, Ankara, 2000, s. 653-666.

DOĞAN, Orhan "Ermeni Komiteleri Hınçak Ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, Konya, 2008, s. 307-328.

ERASLAN, Selcan Alperay, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Osmanlı Ermenileri Arasındaki İhtilaflar (1863-1918)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2021.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, Ankara, 1998.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 15, Ankara, 1994.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Hatıralarım-Ermeni Olaylarının İçyüzü*, Hzl. Tahsin Yıldırım, Selis, İstanbul, 2003.

KARACAKAYA, Recep, *Ermenilere Yönelik Ermeni Terörü*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul, 2016.

ŞAHİN, Enis, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl 2006, C. I, Sayı I, s. 123-140, https://dergipark.org.tr/tr/pub/kid/issue/51794/674785 (25.07.2022).

ŞAHİN, Gürsoy, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar", *Ermeni Araştırmaları*, 30, Ankara, 2008, s. 59-84.

ŞAHİN, Z., ATAŞ, N., DEMİRCİ, G., "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermeni Faaliyetlerindeki Yeri Açısından Trabzon", *Tam Metin Bildiri Kitabı*, Ed. Prof. Dr. Hasan BABACAN & Assoc. Prof. Dr. Yüksel Akay UNVAN & Assoc. Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN, ERASMUS Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Uluslararası Akademik Çalışmalar Sempozyumu, (5-6 Nisan 2019, İzmir, Türkiye), 1. Baskı, Asos, Elazığ, 2019, s. 327-390.

ŞOLT, Öznur, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Olayları 1895*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eğitim Mirası: Trabzon Lisesi

İbrahim ŞAHİN
Müdür, Pursaklar İlçe Milli Eğitim, Pursaklar/Ankara

Giriş

1880'li yıllara gelindiğinde Trabzon'da gayr-i Müslümlere ait çeşitli okullar varken Türklere ait bir idadinin olmaması şehir için büyük bir eksiklikti. Bu nedenle şehrin güçlü ailesi Nemlizadeler öncülüğünde özel bir lise kurulması amacıyla şair ve yazar Ali Naki Bey İstanbul'dan davet edilmiş ve onun girişimiyle Trabzon'un ilk özel lisesi olan Mekteb-i Hamidiye idadisi açılmış olup, bu okul şehrin eğitim sürecinde heyecana sebep olmuştur. O dönemin Trabzon valisi olan Şair ve edip Sırrı Paşa'nın olağanüstü çabaları neticesinde Mekteb-i İdadi'nin binası tamamlanarak 1887 yılında şehrimizin eğitim hayatında kalıcı izler bırakacak, her meslek grubundan binlerce insanı yetiştirecek olan Trabzon Mekteb-i İdadi-i Mülki faaliyete geçmiştir. Mektebi Hamidiye'nin tüm kadro ve teşkilatıyla birleştiği Mekteb-i İdadinin ilk müdürlüğünü de yine Ali Naki Bey yapmıştır.

Kuruluş tarihinde itibaren Müslüman ve gayrimüslim tebaa çocuklarının eğitim gördüğü Mekteb-i İdadi, 23 yıl sonra yani 1910-1911 eğitim yılında ismi değiştirilerek Trabzon Sultanisi olarak eğitime devam etmiştir. 1914 yılına kadar sultani olarak eğitim hayatına devam eden Trabzon Lisesi;1914-1915 yılları arasında hastane olarak kullanılmıştır. 1915-1916 ve devamında 1916-1917 öğretim yıllarında Rus işgali nedeniyle kapalı kalan okul, seferberlik ve savaşın getirdiği buhranlar nedeniyle 1918-1919 yeniden açılmış ancak son sınıf öğrencisi olmadığından ilk sene mezun verememiştir. Trabzon Sultanisi adıyla 1923-1924 yılında son mezunlarını veren sultani, 1924-1925 Eğitim öğretim yılından itibaren Trabzon Lisesi olarak eğitim hayatına başlamıştır.

Modern Eğitime Geçiş

Osmanlı Devletinde medrese dışında modern eğitim kurumlarının temelleri II. Mahmut döneminde atılmaya başlanmıştı. Tanzimat döneminde uygulanan eğitim politikaları, Osmanlı eğitim sisteminde dünya görüşüyle, eğitim anlayışı ve metotlarıyla birbirine zıt ve düşman iki anlayışın doğmasına yol açtı. Eski – yeni, medreseli – mektepli, doğucu – batıcı, dini – laik, vb. ayrımlar giderek arttı ve Cumhuriyet döneminde de devam etti. [1]

Tanzimat döneminde devlet, tercihini medreseler yerine "okul" lehine yaptığından "Yeni bir Osmanlı toplumu" oluşturma görevi de bu okullara verilmiştir.1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra da eğitim-öğretim ve kültürel alanda yenilik ve modernleşme fikri öne çıktığından dolayı, asırlardan beri devam eden medrese sistemine ortadan kaldırılmadan Avrupa usulünde yeni okul sistemi "mektep" tesis edilmiştir.

Aslında okul sisteminde bu ikili anlayış Tanzimat ideolojisinin bir sonucudur. Rüştiye mekteplerinin Osmanlı maarif teşkilatı içerisindeki yeri ilk zamanlarda çeşitli yorumlara neden olmuştur. "Rüştiyeleri, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise ortaokul karakterine sahip bir öğrenim derecesi olarak görmek mümkündür." [2]

Zamanla açılan azınlık okulları, yabancı devlet okulları, özel okullar Osmanlı eğitim sistemini tamamen parçalanmış bir hale getirmişti. Meşrutiyet döneminde Osmanlı eğitiminde bir denge kurma çabası görülür. Vilayet matbaaları kurularak, Vilayet gazeteleri çıkarılarak, yeni bir kültür politikası uygulanarak, çeşitli eğitim kurumları arasında bir denge oluşturulmaya çalışılır.

1876 yılından sonra yeni okulların yapımı, bu okullara vergi yoluyla kaynak temini, öğretmen yetiştirilmesi, Maarif Merkez ve Taşra teşkilatının kurulması, Darulfünun'un açılması ve bu okulların Müslüman ve Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde, özellikle Anadolu'ya açılmış olması eğitimdeki bilinçlenmenin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Eğitim anlayışındaki bu değişiklikle birlikte azınlık okulları ve yabancılar tarafından açılan devlet okulları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı devlet binalarının inşa edilmesiyle ilgili olarak Findley'nin yapmış olduğu tespitler kısmen de olsa Trabzon için de geçerlidir.

Findley'e göre; "Abdülhamit, Osmanlı padişahları arasında en çok bina inşa ettirenlerden biriydi. Onun inşa ettirdiği binalar, kendine özgü üsluplarıyla, Makedonya'dan Irak'a kadar imparatorluğun dört bir yanında hâlâ şehir manzaralarına damgasını vurmaktadır..." Diğer Osmanlı padişahları ile Abdülhamit dönemi arasında bu açıdan en büyük farklılık, Abdülhamit'in inşa ettirdiği kamuya ait binaların cami ve saraylardan çok, idari binalar, kışlalar, okullar, mescitler, tren istasyonları, rıhtımlar, çarşılar ve saat kulelerinden oluşmasıydı. Trabzon'da inşa edilen askeri okul, cephanelik ve kışla binası, idadi binası, belediye binası gibi birçok kamu binası bunların örnekleri arasında yer alır.[3]

1880'li Yıllarda Trabzon'da Eğitim Hayatı

1.Azınlık ve Yabancı Okulları[4]

1880'li yıllarda Trabzon'da yabancı ve azınlık okulları mevcut olup, bu yabancı ve azınlık okulları Türk toplumuna karşı tavır içindeydiler ve bir bakıma misyonerlik faaliyeti de yürütmekteydiler.

Trabzon Kemerkaya Rum Koleji

Bugünkü Kanuni Anadolu Lisesi'nin hizmet verdiği binada gündüzlü ve yatılı öğrencileri bulunan bir okuldu.1902 kayıtlarına göre; İlk kısmında: 358 öğrenci, Orta kısmında: 298 öğrenci, lise kısmında ise126 öğrencisi bulunmaktaydı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu okul kapanmıştır.

Amerikan Okulu

Uzun Sokak ve Boztepe Mahallesinde toplam 3 tane Amerikan Okulu vardı.

Fransız Okulu

Trabzon'da çok sayıda Fransız Okulu vardı. Uzun yıllar Yavuz Selim İlkokulu adıyla hizmet veren bina Rahibe Okulu idi.

İran Okulu

Çok sayıda öğrencisi olduğu belirtilir. Trabzon'un önemli Muallimlerinden İbrahim Cudi Efendi bu okulda bir müddet öğretmenlik yapmış. Bina daha sonra tekel deposu olarak kullanılmıştır.

Ermeni Okulu

Maraş caddesinde, günümüzde Ziraat Bankası binası olarak kullanılan binanın arkasındaki binada hizmet vermiştir. Bu okul daha sonra imam-hatip okulu olmuş ve günümüzde Trabzonspor müzesi olarak kullanılmaktadır.

Diğer Azınlık Okulları

1902'de toplam 345 öğrencisi bulunan Hıristiyan azınlığa ait karma bir ortaokul vardı.

Tuzluçeşme'de 155 mevcutlu anaokulu, Çömlekçi 'de 129 mevcutlu erkek ilkokulu, Boztepe'de 75 mevcudu olan erkek, 65 mevcutlu kız ilkokulu, Hızırbey'de 80 mevcutlu erkek, 142 öğrencisi olan kız ilkokulu vardı. Azınlıklar her kademede dönemine göre modern okullara sahip iken, şehrin asıl sahibi Türkler, dağınık ve merkezi olarak planlaması olmayan teşkilatsız bir eğitim – öğretim içindeydiler.

2. Türk Okulları[5]

Sıbyan Mektepleri

Fetihten sonra cami ve medreselerin yanında açılan sıbyan mektepleri zamanla yerlerini modern eğitim veren okullara terk etmişlerdir. 1898 tarihli salnameye göre Trabzon ilinde 13 sıbyan mektebinde 752 öğrenci eğitim görmekteydi.

İlk Mektepler

1905 yılında bütün Trabzon il sınırlarında resmi ilkokul sayısı; 42'si erkek okulu, 1'kız, 443'ü karışık ilkokul olmak üzere toplam 486'dır.

Rüştiyeler

Trabzon'da ilk ortaokul 1852 yılında açılmış. 1878 yılından sonra rüştiyelerin ıslahına başlanmış,1889 yılından sonra ise daha modern okul görünümünde olan idadilerin bulunduğu yerlerdeki rüştiyelerin kapatılmasına karar verilmiş ve zamanla kapatılmışlardır.

Askeri Rüştiye

Trabzon'da Askeri Rüştiye 1879 yılında açılmış.

Mekteb-i Muallimin

Trabzon'da ilk Mekteb-i Muallimin 1889 yılında açılmış. 1900 yılı salnamesine göre öğrenci mevcudu 11 kişidir.

Polis Mektebi

Trabzon'da Polis Mektebi 1909 yılında açılmış.

Mekteb-i Hamidiye

Trabzon'da Mekteb-i Hamidiye 1880 yılında açılmıştır. Özel okul statüsünde açılan okul daha sonra açılacak olan Trabzon İdadisi 'ne taşınarak kapanmıştır.

Trabzon İdadisi Açılıyor

Osmanlı İmparatorluğunda 1869'a kadar rüştiyelerin sayısı hızla artmış, İstanbul'da da birçok meslek okulu ve yüksekokul açılmıştır. Buna rağmen taşrada ne rüştiye üstünde bir okul nede yüksekokullara rüştiye dışında talebe yetirtilecek bir okul vardı.1868'de İstanbul'da Galatasaray Sultanisi açılmış ise de vilayetler bu gibi okullardan tamamen mahrum kalmıştır. Dolayısıyla idadi okullarının kurulması ve açılması hem öğretim-eğitim hem de devletin yürüttüğü siyaset açısından zorunlu haline gelmişti.[6]

İmparatorluk içinde hızla gelişen rüştiye ve idadi açma faaliyetlerini yakından takip eden Trabzon halkı, kendi okullarını açmak için girişimlere başladılar. Trabzon'un önde gelen isimlerinden olan Nemlizade Hikmet Efendi'nin öncülüğünde Nemlizade Ahmet Efendi ve on arkadaşı harekete geçtiler. İstanbul'da bulunan Ali Naki Bey'i ısrarla Trabzon'a davet ettiler. Israrları geri çeviremeyen Ali Naki Bey 1880 yılında kurulan Mekteb-i Hamidiye'nin plan ve programını yaptı. Müdürlüğünü de kabul ederek eğitime açtı.

Mekteb-i Hamidiye, şehirdeki böyle bir okula olan ihtiyacı ortaya çıkardı. Açılan bu özel okul yetersizdi. Bunun üzerine Trabzon'da daha büyük ve devlet destekli bir okulun açılması fikri yaygınlaştı.

Dönemin Valisi Sırrı Paşa'nın inisiyatifiyle ekmeğe 2 para zam yapılarak açılması düşünülen okul için sermaye biriktirilmesi kararlaştırıldı. Ancak yine Sırrı Paşa'nın hatıratından öğrendiğimiz kadarıyla şehirdeki Rum ve Ermeni toplumu buna karşı çıkmıştır. "*Böyle bir mektebe gerek yoktur*." diyerek hükümete dilekçeyle başvurmuş ve idadinin açılmasını engellemeye çalışmışlardır.[7]

Maksadı belli olan bu girişim karşısında Sırrı Paşa geri adım atmamış, yapılan toplantılarla Trabzon'un ileri gelenleri ikna edilmiş ve Müslüman – Gayrimüslim her kesimden öğrenciyi ücretsiz olarak kabul edecek bu okulun açılması için girişimler devam etmiştir.

Ekmeğe yapılan 2 para zammın yanında, ete de 5 para zam yapılması kararlaştırılarak gerekli masrafların daha çabuk teminine çalışılmıştır.[8]

10 Temmuz 1884 tarihli mazbatayla Eğitim Bakanlığı'ndan gerekli izinler alınmış ve inşaat süreci başlamıştır. İnşaatın yapılacağı arsa Trabzon'da "Kavakmeydan" olarak bilinen bölgededir. Arsa bedeli olarak belirlenen 400 lira ödenerek arsa alınmış ve inşaata başlanmıştır. İnşaat sürecinde de engelleme gayretleri devam etmiş, okulun yerinin isabetli seçilmediği gibi ileri geri konuşmalar yapılmıştır.[9]

Dönemin Trabzon Valisi Edip ve Şair Sırrı Paşa'nın öncülüğünde yürütülen okul yapma seferberliği ile şimdiki Trabzon Lisesi´nin yerine inşa edilen *Resmi İdadi (Lise)* 1887 yılında tamamlanınca, Ali Naki Bey'in müdürlüğünü yaptığı ve şehrin ihtiyaçlarına cevap veremeyen Mekteb-i Hamidiye (öğretmen-öğrenci) bütün kadrosuyla yeni liseye aktarılmış ve tarihi *Trabzon İdadisi*'nin ilk müdürü yine Ali Naki Bey olmuştur. Dönemin fikir ve eğitim adamlarından İbrahim CUDİ'de bu okulda Türkçe dersleri okutmuştur.

Ali Naki Bey[10]

Döneminin önemli edebiyatçılarından biri olan Ali Naki Bey, 1836 yılında Trabzon'da doğdu. Eğitimini İstanbul'da tamamlayan Ali Naki Bey Mekteb-i Harbiye, Mühendishane-i Berr-i Hümayun gibi okullarda öğretmenlik yaptı. Yusuf Ziya Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Tevfik Paşa, Sadrazam Esat Paşa gibi şahsiyetlerle Daruşşafaka'nın kurucuları arasında yer aldı. Uzun yıllar Daruşşafaka da öğretmenlik ve müdürlük yaptı. Trabzon İdadisinin açılma serüveninde baş aktörlerden biri oldu. Trabzon İdadisi Müdürü ve Trabzon Maarif Müdürü olarak görev yaptı.1906 yılında Mısır'a gidip El-Ezher Üniversitesi'nde dersler okuttu. İkinci Meşrutiyet meclisinde Trabzon Milletvekili olarak görev yaptı. 1911 yılında kurucusu olduğu Daruşşafaka'nın başkanlığına getirildi. 1923 yılında Trabzon'da hayata gözlerini yumdu. Mezarı sülüklü mezarlığında bulunmaktadır.

Trabzon Mekteb-i İdadi-i Mülki

İnşaatı üç yılda biten ve "Trabzon Mekteb-i İdadi-i Mülki" adıyla öğrenime başlayan okulun ilk yılları hakkında maalesef çok az bilgimiz var. Trabzon İdadisinin 1887 – 1888 kuruluş yılı defterlerinde sadece

1.sınıf öğrencilerinin isimlerine yer verilmiştir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre mevcut 34 öğrenciden 24'ü yeterli not alarak 2.sınıfa devam etme hakkı kazanmıştır.[11]

1888-89 yılında 3 sınıf açılabilmiştir. 3.sınıfta 4 öğrenci, 2.sınıfta 24 öğrenci, 1.sınıfta 15 öğrenci olmak üzere okulun toplam mevcudu 43'tür.

1889-90 yılında toplam 26 öğrenci

1890-91 yılında toplam 35 öğrenci

1891-92 yılında toplam 30 öğrenci

1892-93 yılında toplam 49 öğrenci İdadide öğrenim görmüştür. Bu yıl okul ilk kez 6 öğrencisini mezun edebilmiştir.[12]

Okulun açıldığı 1887 – 1893 arasındaki ilk 6 yılda normal bir eğitim süreci geçirilememiştir. Her sınıf düzeyinde yeterli öğrenci bulunamadığından bazı sınıf düzeylerinde öğrenci alınamamıştır.

1893-1894 yılında mevcut 96 olup mezun verilememiştir.

1894-1895 yılında	9 öğrenci
1895-1896 yılında	16 öğrenci
1896-1897 yılında	5 öğrenci
1897-1898 yılında	16 öğrenci
1898-1899 yılında	15 öğrenci
1899-1900 yılında	13 öğrenci
1900-1901 yılında	10 öğrenci

1901-1902 yılında 14 öğrenci 7.sınıfı tamamlayarak okuldan mezun olmaya hak kazanmışlardır. Bu süreç içerisinde 5.sınıfta yüksek not ortalamasına sahip olup yapılan bitirme imtihanında yeterli notu alarak erken mezun olan öğrencilerin varlığı da kayıtlardan anlaşılmaktadır.[13]

Yeni Yüzyıla Girerken Eğitime Genel Bir Bakış

1888 tarihli Devlet Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağında Müslümanlara ait toplam 3 tane rüştiye olduğu ve bunlarda toplam 245 öğrencinin eğitim gördüğü kayıtlıdır.

Fransız oryantalist Vital Cuinet'in "La Turguied' Asie" adlı eserinde kaydettiğine göre;[14] 1890 yılında Merkez Sancağında 753 Müslüman

okulunda toplam 22.934 öğrenci bulunmaktaydı. Bunlardan yalnızca 700'ü kızdı. Kız öğrenciler için azınlıklarda da durum benzerdi.

	Müslüman	Ortodoks	Ermeni	Toplam
Okul	753	136	29	918
Erkek Öğrenci	22.234	7106	895	30.235
Kız Öğrenci	700	330	275	1305
Toplam	22.934	7436	1170	31.540

1898 Yılına ait Maarif Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağında bulunan Ortaöğretim kurumları ve öğrenci sayıları şöyleydi:

Okulun adı	Müslüman	Müslüman olmayan
Trabzon İdadisi	102	7
Trabzon Muallimin İptidası	7	–
Trabzon Kız Rüştiyesi	67	–
Trabzon Askeri Rüştiye	297	–
Akçaabat Mekteb-i Rüştiyesi	20	–

Aynı kayıtlara göre Trabzon Merkez Sancağında Rum Ortodoksların 4 ortaokulunda toplam 370 öğrenci mevcuttu. Ermenilere ait 3 ortaokulda ise toplam 130 öğrenci vardı. Ayrıca 137 öğrencili bir Fransız ortaokulu ve bir de İran Okulu bulunmaktaydı.

1903 Maarif Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağındaki durum şöyleydi:

Okulun adı	Öğrenci Sayısı
Trabzon Mekteb-i İdadisi	310
Trabzon Kız Mekteb-i Rüştiyesi	81
Akçaabat Mekteb-i Rüştiyesi	41
Sürmene Mekteb-i Rüştiyesi	85
Trabzon Askeri Rüştiye	282
Toplam	799

1903 yılına ait kayıtlara göre Trabzon Merkez Sancağında Rum Ortodokslara ait 9 ortaokul, Ermenilerin 2 okulu, 1 Fransız ve 1 de İran ortaokulu bulunmaktaydı.

İdadi Programında Değişiklik

Trabzon İdadisi 1887'den 1902 öğretim yılı sonuna kadar 15 yıl boyunca 7 yıllık idadi düzeniyle gelmiş, bu süre içerisinde 9 dönem mezun verilmiştir.1902-1903 yılında bir yenilik yapılarak ilave olarak "Ticaret Sınıfı" eklenmiş ve o yıl normal idadiden mezun verilmeyerek 8.sınıftan 12 öğrenci mezun olmuştur.[15] 1903-1904 yılında 7 yıllık idadiden 29; 8 yıllık (Ticaret Şube)'den 13 mezun verilmiştir. Ticaret sınıflarından beklenen verim alınamayınca iki yıl sonra kaldırılmış. Tekrar 7 yıllık idadi biçimine dönülmüştür.

1904-1910 yılları arasında verilen mezunlar şöyledir:

1904 – 1905 yılında	Mezun Yok	1907 – 1908 yılında	31
1905 – 1906 yılında	10	1908 – 1909 yılında	22
1906 – 1907 yılında	27	1909 – 1910 yılında	28

Trabzon İdadisi Sultani Oluyor

1887 yılında kurulan Trabzon İdadisi kuruluşundan sonra 23 yıl İdadi adı ve biçimi ile öğrenimini sürdürdü. Trabzon İdadisi 1910-1911 Öğretim yılında Sultani oldu. Sultaniler 7-20 yaş arasında bulunan çocuklara genel akademik bilgi vermek amacıyla kurulmuştu. Bu okullar tam dereceli Sultaniler, yedi senelik sultaniler ve inas Sultanileri şeklinde de örgütlenmişti. Trabzon sultanisin eğitim seviyesi ilkokulların eğitim seviyesine göre iyi durumdaydı.1915 yılı itibarıyla 338 öğrenciye, 14 idari heyeti elamanına ve 22 öğretmene sahipti.[16]

Okul bu tarihten sonra Trabzon Sultani'si olarak anılmaya başlandı.1910-1911 yılında okul Sultani de olsa eski öğrenim programına göre mezun verdi. Buna göre 19 öğrenciye İdadi diploması verilmişti.

1911-1912 yılında 48, 1912-1913 yılında 29 öğrenci İdadi diplomasıyla mezun oldu. Bundan sonra yeni dönem diploması ortaya çıkıyordu. Buna göre Trabzon Sultanisi'nden ismine uygun ilk diploma 1913-1914 yılında 21 öğrenciye verildi.[17]

Gerçek olan şudur ki Trabzon Sultanisi'nden verilen ve bu adı taşıyan diploma sayısı çok değildir. Çünkü Sultani ikinci yılında I. Dünya Savaşı yüzünden eğitim öğretime ara vermek zorunda kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda Trabzon'un İşgali ve Sultani'nin Durumu

I. Dünya Savaşı'nın en büyük acılarını çeken şehirlerin arasındadır Trabzon. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kapatılmasıyla en büyük ikmal kapısı kapanan Rusya olanca gücüyle üzerimize çullanmıştır. Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus saldırılarının hedefi olmuştur.

Ülkede genel seferberliğin ilanından sonra vatan evlatları askerlik şubeleri önünde toplanıp cepheye gönderilmeye başlanmışlardır. Cepheye gönderilen askerler adına Akçaabat Askerlik Şubesi önünde uğurlamaya gelen halka Remzi Lermioğlu tarafından şu konuşma yapılmıştır: [18]

> *"Aziz Kardeşler,*
>
> *Aksakallı babalar,*
>
> *Yaşlı analar!*
>
> *Kan borcunu ödemek için vatan bizi çağırıyor. Doğduğumuz büyüdüğümüz yurdun bir parçasını, cana yakın sizleri, mesut ocaklarımızı, şen yuvalarımızı bu dakikada terk ederek aranızdan ayrılacağız. Hudut boylarında yurdumuza göz diken, varlığımıza kasteden alçak ve hain düşmanlarımızla canla başla çarpışarak sizlere ve ecdada layık birer evlat olduğumuzu ispata çalışacağız. Vatan için yaşadık, vatan için öleceğiz. Belki bir daha dönmeyecek, birbirimizi bir daha görmek nasip olmayacaktır. Savaşa dönmek için değil, dövüşe dövüşe ölmek, dedelerimizin öcünü almak için gidiyoruz. Eğer Ulu Allah yardım eder, bir gün harp meydanında zafer kazanıp bu uğurda şehit olursak ne mutlu bize.*
>
> *Kendim ve arkadaşlarım için helallik istiyorum. Veda size ey aziz hemşerilerim!.."*

1 Eylül 1915'te Hopa'ya varan Ruslar, Of'a 28 Mart 1916'da girebilmişlerdir. Vefakâr vatandaşlarımızla, bir kısım askerimizin kurduğu derme çatma savunma setti, çetin çarpışmalara, kanlı boğuşmalara sahne oluyordu. Düşman yavaşlatılıyor ancak ilerlemesi tümüyle durdurulamıyordu. Umudunu kaybeden Trabzon'un Müslüman halkı bin bir zorluk ve mahrumiyetle gruplar halinde batıya doğru göç ediyordu.

Gerçek olan şu ki işgal ve göç Trabzon için bir yıkım olmuştur. Bu yıkımdan nasibini Trabzon Sultanisi de almış; 1914 – 1915 öğretim yılında Türkler tarafından hastane olarak kullanılan Sultani binası, takip eden üç dönemde de Ruslar ve Rumlar tarafından aynı şekilde hastane yapılmıştır.[19]

İşgal altındaki Trabzon'da Sultani'nin de öğretim faaliyetlerine devam etmesi mümkün olamamıştır. Okulun kapalı olduğu dönemde, okul öğrencilerinin durumları kayıtlardan takip edilememektedir. Gençler okuldan alınıp cephelere gönderilmediğinden ve askeri kayıtlarda da cephelere gönderilen gençlerin okulla bağlantılarına yer verilmediğinden, bu konuda bir şey söylemek mümkün değildir.

Bir kısım öğrencinin aileleriyle birlikte batıya, işgalden uzak illere, göç ettikleri tahmin edilmektedir. Muhacirlik diye adlandırılan bu süreçte, bölge insanını acıya boğan pek çok olay yaşanmıştır. Açlık ve hastalıklar nedeniyle yaşanan ölümler, bebeğini besleyemeyen annelerin onları terk etmek zorunda kalmaları, sonra bu acıya dayanamayıp intihar etmeleri vb. bölge insanları arasında dilden dile anlatılan pek çok yaşanmış hikâye vardır.

Trabzon Sultanisi'nin kaç öğrencisi bu şekilde ailesiyle bölgeden uzaklaştı; kaçı bölgelerini savunmak için kaldı, kaçı Çanakkale ya da Sarıkamış cephelerine gönderildi tam olarak bilinmemektedir.

Ancak halk anlatılarından, hatıralardan anlaşıldığı kadarıyla bu süreçte Trabzonlu gençler üzerine düşen vatani görevi yerine getirmişler, cephelere gitmişlerdir.

Trabzon İdadisi'nden 1911 yılında mezun olmuş, daha sonra öğretmenlik ve Trabzon milletvekilliği yapmış olan Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun hatıralarında bu konuda bazı ipuçları yakalayabiliyoruz.

Tarakçıoğlu'nun hatıralarında "Tahsil Görmüş Trabzonlu Gençler Cepheye Koşuyor" başlıklı bölümde şöyle yazmaktadır:[20]

> *"Yüksek tahsil öğrencisi veya mezunu olanlar ile idadi veya sultani diploması almış olanlar, medrese mezunları ve öğrencileri ihtiyat zabiti (yedek subay) yetiştirilmek üzere ya İstanbul'a veya Erzincan İhtiyat Zabit Okulu'na çağrılmışlardı.*
>
> *Ben, komşum ve arkadaşım olan Mustafa Cebecioğlu ile askeriyeye yaramayan birer semerli at kiraladık, Trabzon – Erzincan yoluna koyulduk. Yolculuğumuz 7 gün sürdü. Bizden sonra Remzi Saka, Karalioğlu Hacı Ömer, Eyüpoğlu Besim, Barutçuoğlu Faik ...* (vb. bazı isimler sıralıyor...) *Erzincan İhtiyat Zabit Mektebi'ne gelmişlerdi. Yedek Subay okulumuz Erzincan'ın Vaskirt köyünde eski topçu kışlası olan bina idi.*
>
> *Rize, Erzurum, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun taraflarından yedek subaylık için Erzincan'a dalga dalga gençler akmakta idi. Rahmetli Profesör Ali Fuat Başgil de bir medrese mollası olarak bizim 1. bölüğe gelmiş ve onbaşısı bulunduğum 7. mangaya girmişti.*

Erzincan ordu merkezi olduğundan vatan hizmetini yapmak üzere akın halinde gelen gençlerle Erzincan Ovası iğne atsan yere düşmeyecek derecede kalabalıklaşmıştı. Bulunduğumuz 1.bölüğün mevcudu 300 kişiyi aşmıştı...

... O hengâmede bize giydirecek elbise yoktu. Parası olanlar çarşıdan asker elbisesi diktirirdi; olmayanlara da 1876 Türk-Rus harbinden kalma (93 Harbini kastediyor olmalı) *siyah renkli şayak elbiseler dağıtılmıştı. Bu şayak elbiselerin ceket pantolonunun tam olanı pek az idi. Çoğunun ya pantolon paçalarından veya ceketlerinden birinin sökük olduğu, onları giymiş olanlar yürürlerken yelken bezi gibi açılarak komik şekiller aldıkları görülürdü. Sonrada sökükler dikildi, kılık kıyafet düzeltildi. Fakat silahlarımız yepyeni Alman mavzerleri idi, bol bol mermimiz vardı. Yemek işi de fena değildi..."*

Tarakçıoğlu hatıralarına askeri bit sardığı, tifüs - kolera salgını ve Sarıkamış harekâtına yönelik anlatılarla devam ediyor. Ordu mevcudunun 4'te 3'ünün soğuktan kırıldığını yazmaktadır.

Trabzon Sultani öğrencilerinin bir kısmının cephelere, bir kısmının iç kısımlara ve batıya dağılmışlardı. Bunların geri dönüp dönmedikleri bilinememektedir. Ama bilinen odur ki bu öğrencilerden hiç biri yeniden okullarına dönüp öğrenimlerine devam etmemişlerdir.

Trabzon 24 Şubat 1918 tarihinde Rus işgalinden kurtulabilmiştir. Dolayısıyla bu öğretim yılında da eğitim-öğretim yapılamamıştır. İşgal sonrasında 1918-1919 eğitim-öğretim yılında, dört yıllık bir aradan sonra, Trabzon Sultanisi yeniden eğitime başlamış ise de son sınıf öğrencisi olmadığından mezun verilememiştir. Diğer sınıflar için de çok az öğrenci bulunabilmiştir.[21]

Savaş, işgal, göç her şeyi tüketmiş Trabzon'un nüfusu büyük ölçüde azalmıştı. Genç nüfus cepheden cepheye koşmaya devam ettiğinden, takip eden Kurtuluş Savaşı yıllarında da çok az öğrenci bulunabilmiştir. 1914-1915 eğitim –öğretim yılı ile 1918-1919 eğitim-öğretim yılları arasında okuldan mezun olan öğrenci olmamıştır.

1919-1920 yılında 2 mezun

1920-1921 yılında mezun yok

1921-1922 yılında 1 mezun

1922-1923 yılında 1 mezun verilebilmiştir.[22]

Kurtuluş Savaşı Yıllarında Trabzon Lisesi

Tüm ülkede olduğu gibi birinci dünya savaşı nedeniyle eğitime ara verilen Trabzon Lisesinde eğitim-öğretim 1918-1919 yılında tekrar başlamıştır. Ancak son sınıfta öğrenci olmadığı için o yıl mezun verilememiştir.1919-1920 yılında sadece 3 kişi mezun oldu.[23]

Bu karanlık günlerde Trabzon'un vatansever aydınları ve ileri gelenleri bir araya gelerek verilecek mücadeleyi örgütlemeye çalışmışlardır. Bu amaçla Hacıkasım mahallesinde bir evde yapılan toplantıya Trabzon'un o dönemki önemli isimlerinden İttihat Terakki İl İdare heyeti Başkanı Barutçuoğlu Hacı Ahmet, oğlu Faik'in yanında Trabzon Sultani Müdürü Refik Bey, Edebiyat Öğretmeni Murat Bey, Sultani İptidai kısmı Müdürü Murat Hulusi Bey ve diğer ileri gelenler katılmıştır.

Bu toplantıdan sonra Faik Ahmet Barutçu tarafından çıkartılan İstikbal gazetesinin çıkartılmasına karar verilmiş, bu gazete sayesinde halkın bilinçlendirilmesi ve birlik beraberliğin sağlanması konusunda önemli hizmetler yapılmıştır. Bu çalışmalar Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyetinin kurulmasına öncülük etmiştir. Trabzon Sultanisi Müdürü ve öğretmenleri bu zor dönemlerde müdürü, öğretmeni, öğrencisi, binasıyla vatan savunmasına hizmet etmiş, üzerine düşen görevi yerine getirmiştir.

15 Ağustos 1920 tarihinden sonra lisesin orta kısmına gündüzlü ve yatılı öğrenci kaydına başlanmıştır. Bütün öğretmenlerin 25 Ağustos'ta hazır bulunmaları istenmekteydi. 1921-1922 Eğitim-Öğretim yılı 1 Eylül'de başlamasına rağmen öğrencilerden bir kısmının okula devam etmediği anlaşılmıştı.[24]

Kazım Karabekir'in 1922 yılı sonlarında Trabzon'da kurulmasına öncülük ettiği Çocuk Alaylarından birincisi Trabzon Lisesi öğrencilerinden oluşturuldu. Alay komutanlığına Merkez Hücum Taburu Komutanı İsmail Hakkı Bey, rehberliğine Sultani İbtidai kısmı öğretmenlerinden Mustafa Tarhan, Lütfi Alpaslan, Abdülkerim ve Ahmet ismet beyler tayin edildiler. 1922 yılında dahiliye vekili Fethi OKYAR okulu ziyaret ederek okul müdürü Ali Canip YÖNTEM'e memnuniyetlerini bildirdi. Hamdullah Suphi'nin Maarif vekili olduğu dönemde lise idaresinin vekâletle doğrudan yazışmasına karar verilse de sonradan bu uygulama kaldırılarak maarif müdürlüğüne bağlandı.[25]

Trabzon Sultanisi Lise' ye Dönüşüyor

Cumhuriyet ilan edilmesiyle birlikte okullar açısından da yeni bir döneme girilmişti. Yaralar sarıldıkça, savaşın sona ermesiyle birlikte nüfus toparlandıkça eğitim-öğretim düzeni normale dönen Sultani 1923-1924 iki türlü mezun vermişti. 12.sınıftan 3, 11.sınıftan 4 öğrenci diploma alıyordu. Bunlar Sultani adı ile verilen son diplomalardı. 1887 yılında İdadi olarak ilk açılışından 1924'e tam 37 yıl geçmişti. Bu süre içerisinde verilen mezun durumu şöyledir:[26]

5 yıllık İDADİ	6 yıllık İDADİ	7 yıllık İDADİ	8 yıllık Ticaret Sınıf	11 yıllık SULTANİ	12 yıllık SULTANİ	Toplam
101	15	327	25	4	28	500

Bu duruma göre yıllık ortalama mezun sayısı 13.5 kişi oluyor. Bu oran ciddi bir eğitim kültür kalkınması için elbette ki yeterli olamazdı. Yeni eğitim politikalarıyla tüm Sultaniler "Lise"ye dönüştürülüyor, uygulamasına da 1924-1925 öğretim yılında başlanıyordu.

Atatürk Trabzon Lisesi'nde

"Ya istiklal, ya ölüm" parolasıyla verilen milli mücadeleden sonra sıra vatanın yeniden inşasına gelmişti. Bu süreçte Atatürk yurt gezilerine çıkıyor, aldığı ve uygulamaya koyduğu kararların vatandaşlar üzerindeki tesirini bizzat gözlemliyordu. Atatürk, 15 Eylül 1924'te Trabzon'a yaptığı ilk ziyaretlerinde Trabzon'un ve Trabzonlu gençlerin Milli Mücadeledeki yeri ve önemini en veciz şekilde dile getiriyordu. Trabzon halkına hitaben yaptığı konuşmada şunları söylüyordu: [27]

> "*....Arkadaşlar, beş sene evvel ilk defa Samsun'a ayak bastığım zaman bana kuvvet-i kalb veren vatandaşlarımın ilk safında Trabzonluların bulunduğunu asla unutmayacağım. Sakarya melhame-i kübrasında 3.Fırka ile yetişen Trabzon evlatlarının meydan-ı muharebede gösterdikleri fedakârlıkların kıymetli hatırası daima dimağımda menkuş kalacaktır...*"

1924´teki ilk Trabzon'u ziyaretlerinde Mustafa Kemal ATATÜRK Trabzon Lisesi›ni de ziyaret etmiştir. Okulun Spor şeref defterine "Bedeni idman, fikri idmanla muvazi olmalıdır" cümlesini kendi el yazısıyla yazmıştır.[28]

Öğretmenler kuruluna katılan Atatürk'e, Tarih Öğretmeni Rıfat Bey:

> "*Paşam müfredat programlarında Türk tarihine yeteri kadar yer verilmiyor*." dediğinde Mustafa Kemal Atatürk Rıfat Bey' şu karşılığı vermiştir: "*Muallim Efendi, bu sözlerinden çok duygulandım. Artık bundan böyle Türk çocuğu kendi tarihini okuyacaktır. Bundan emin olabilirsiniz*."[29]

Atatürk'ün bu cevabı daha sonra milli tarih görüşü olarak benimsenmiştir. Atatürk'ün milli tarih görüşü fikrinin burada açıklanmış olması Trabzon ve Trabzon Lisesi için bir onur kaynağıdır. Atatürk, 17 Eylül 1924 saat:14.00'da Trabzon Limanından geldiği gemiyle ayrılmıştır. 1930 ve 1937 yıllarında Trabzon'u iki kez daha ziyaret edeceklerdir.

Lise'nin İlk 10 YılıAtatürk'ün Trabzon'u ziyaretlerinden sonra 1924-1925 öğretim yılına yeni isim ve programıyla başlayan Lise bu öğretim yılında mezun veremedi. Takip eden yıllardaki durum şöyledir:[30]

1925-1926 yılında	10 mezun	1930-1931 yılında	14 mezun
1926-1927 yılında	22 mezun	1931-1932 yılında	17 mezun
1927-1928 yılında	20 mezun	1932-1933 yılında	17 mezun
1928-1929 yılında	4 mezun	1933-1934 yılında	28 mezun
1929-1930 yılında	16 mezun	1934-1935 yılında	52 mezun

1935'e kadar geçen 11 yılda liseden toplam 200 öğrenci mezun olmuştur. Bu ana kadar mezunlar arasında kız öğrenci kaydına rastlanmaması da dikkat çekmektedir. Liseye ilk kız öğrenci alınmasına 1929-1930 yılında başlanmıştır. İlk mezun da 1935-1936 yılında verilmiştir. O yıl mezun olan 46 öğrenciye karşılık 2 kız öğrenci mezun olmuştur.[31]

Yeni Lise Binası

Kurulduğundaki ismi "Mekteb-i İdadi", sonra "Sultani" ve Cumhuriyetle birlikte "Lise" olan bina, zaman içinde eğitim- öğretim yapılamayacak duruma gelmişti. Onarımın yeterli olmayacağı belirtilerek, Milli Eğitim Bakanlığı'na yeni bir bina yapılması için müracaat edildi. Milli Eğitim Bakanlığınca gönderilen heyet gerekli incelemelerde bulunduktan sonra, aynı yerde mevcut binanın yıkılarak yeni yeni bir lise binasının yapılmasını uygun gördü. Yeni binanın mimarı, Atatürk'ün na'şının konulduğu katafalkın çizimini de yapan ünlü Alman

Mimar BrunoTaut'tur. Yeni lise binasının temel atma töreni 16 Haziran 1938´de şehrin ileri gelenlerinin katılımıyla yapıldı. Binanın inşaatı 2 yılda tamamlandı. 1940-1941 yılında yeni binada eğitim öğretime, yatılı ve gündüzlü olarak başlandı. Yeni binanın ayrı bir özelliği de Trabzon'daki ilk kaloriferli binalardan biri olmasıdır. Trabzon Lisesi uzun süre bölgenin tek lisesi ola özelliği sürdürmüş, 1972 yılından sonra diğer liselerin açılması bu özelliğini de kaybetmiştir.

Trabzon Lisesi'ndeki yatılı bölüm 1996 yılında Bakanlıktan izin alınarak kapatılmış; yatılı olan öğrencileri Atatürk Lisesi yatakhanesinde kalmışlardır. Trabzon Lisesi 2005-2006 eğitim-öğretim yılında "Trabzon Lisesi" adı saklı kalmak kaydı ile Anadolu Lisesi'ne dönüştürülmüş, 07.06.2010 tarihinde ise Fen Lisesi statüsünde öğrenci almaya başlamıştır.

Fen Lisesi statüsünde Türkiye genelinden en iyi öğrencilerin tercih ettiği ilk 30 okuldan biri olan Trabzon Lisesi mezunları da aynı şekilde Türkiye'nin en iyi üniversitelerinde öğrenim görme hakkı elde etmektedirler.

135 yıldır Türk eğitimine hizmet etmekte olan Trabzon Lisesi, kültür, sanat, sportif alanlarında dünya çapında başarılara imza atmış, bu süre zarfında Başbakanından, Meclis Başkanına; spor adamından, bilim adamına kadar pek çok önemli şahsiyet yetiştirmenin gururunu yaşamış ve yaşamaya devam edecektir. Trabzon Lisesi, Trabzon ilinin sınırlarını aşmış Türkiye'nin en önemli eğitim kurumlarından biri haline gelmiştir.

Sayıları binlerle ifade edilen yazar, akademisyen, doktor ve diğer meslek dallarında yetişen mezunlarıyla Trabzon Lisesi, Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine Trabzon'da eğitim alanındaki aydınlanmanın kesintisiz temsilcisi olma özelliğini devam ettirmektedir.

Dipnotlar

1 Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s.7.

2 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 91.

3 Rahmi Çiçek, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Trabzon'da Değişim Üzerine http://trabzonvakfi.org.tr/trabzon/cgi-bin/t?parmı=TAR,

4 Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Lisesi*, Trabzon Liselerinden Yetişenler Derneği, Trabzon 1987, s. 43.

5 Albayrak, a.g.e., s. 43.

6 Kodaman, a.g.e., s.114.

7 Ahmet Karaçavuş, *Mektubat-ı Sırr-ı Paşa,* Serender, 2007, s. 111-125.

8 Albayrak, a.g.e., s. 43.

9 Albayrak, a.g.e., s. 67-72.

10 Albayrak, a.g.e., s. 77-78.

11 Trabzon Lisesi Arşiv Defterleri.

12 Albayrak, a.g.e., s. 79-92.

13 Albayrak, a.g.e., s. 77-78.

14 Albayrak, a.g.e., s. 112.

15 Albayrak, a.g.e., s. 77-78.

16 Halil Aytekin, *Trabzon Vilayeti Eğitim Teşkilatı*, Trabzon Tarihi Sempozyumu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 470.

17 Albayrak, a.g.e., s. 149.

18 Muzaffer Lermioğlu*, Akçaabat Tarihi*, İstanbul 2011, s. 181.

19 Albayrak, a.g.e., s. 149.

20 Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Üniversitesi Rektörlüğü, Trabzon 1986, s. 5-6.

21 Albayrak, a.g.e., s.159.

22 Albayrak, a.g.e., s. 165.

23 Mesut Çapa, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, Serander, 2004, s. 217.

24 Çapa, a.g.e., s. 217.

25 Çapa, a.g.e., s. 217.

26 Albayrak, a.g.e., s. 189.

27 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Türk Tarih Kurumu, Cilt II, Ankara 1952, s. 188-189.

28 Trabzon Lisesi Arşivi.

29 Albayrak, a.g.e., s. 194.

30 Albayrak, a.g.e., s. 189.

31 Albayrak, a.g.e., s.194.

Kaynakça

ALBAYRAK, Hüseyin, *Tarih İçinde Trabzon Lisesi*, Trabzon Liselerinden Yetişenler Derneği, Trabzon 1987.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Türk Tarih Kurumu, Cilt II, Ankara 1952.

AYTEKİN, Halil, *Trabzon Vilayeti Eğitim Teşkilatı*, Trabzon Tarihi Sempozyumu,Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999.

ÇAPA, Mesut, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam*, Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, Serander, 2004.

ÇİÇEK, Rahmi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Trabzon'da Değişim Üzerine http://trabzonvakfi.org.tr/trabzon/cgi-bin/t?parmı=TAR,

KARAÇAVUŞ, Ahmet, *Mektubat-ı Sırr-ı Paşa,* Serender, 2007.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat Tarihi*, İstanbul 2011.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Üniversitesi Rektörlüğü, Trabzon 1986.

Trabzon Lisesi Arşiv Defterleri.

YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.

Şehir ve Asayiş: İkinci Komiserlikten Müdürlüğe Trabzon Emniyeti

Yücel YİĞİT
Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Eyüp ŞAHİN
1. Sınıf Emniyet Müdürü, Emniyet Genel Müdürlüğü Eski Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanı (Emekli)

Giriş

Osmanlı Devleti'nde iç güvenlik, XIX. yüzyıla kadar askeri sınıf tarafından yürütülmüştür. Bu anlayış Tanzimat devriyle terk edilmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısında büyük bir ivme kazanan yenileşme sürecinde ilk Osmanlı polis teşkilatı, Fransa ve Avusturya polis teşkilatları örnek alınarak Sultan Abdülmecit döneminde 20 Mart 1845 tarihinde kurulmuştur[1]. İlk olarak başkentte teşkilatlanan Osmanlı polisi, 1 Mart 1885 tarihinden itibaren Aydın, Selanik, Beyrut, Şam, Bağdat, Halep, Musul ve Kosova vilayetleri ile Kudüs ve Çatalca gibi bazı bağımsız sancaklar dâhil olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında serkomiserlik, ikinci komiserlik ve üçüncü komiserlik statüsünde teşkilatlanarak iyice büyümüştür. XX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı polisinin kurumsallaşması merkez ve taşrada neredeyse tamamlanmıştır.

İstanbul'da farklı yapılarla iç içe geçmiş ve iç güvenliğin bir unsuru olan Osmanlı polis teşkilatı, kuruluşundan takriben yarım asır sonra taşrada örgütlenmeye başlamıştır. Nitekim 1885 yılında *Trabzon İkinci Komiserliği* kurulmuştur. İlk kadrosunda: 1 ikinci sınıf komiser (komiser)[2], 4 üçüncü sınıf komiser (komiser muavini) ve 20 polis neferi olmak üzere toplamda 25 personel yer almıştır. İlerleyen yıllarda ihtiyaç duyulan personelin takviye edilmesiyle Trabzon emniyetinin statüsü, 1898 yılında ikinci komiserlikten serkomiserliğe yükseltilmiştir.

On bir yıl sonra II. Meşrutiyet devrinde de -1908- müdürlük olmuştur. 1885 ile 1908 yılları arasındaki 23 yıllık zaman diliminde statüsü ikinci komiserlikten müdürlüğe yükselen ve gittikçe büyüyen Trabzon emniyeti, çeşitli mahallelerde karakollar açarak güvenlik ve asayiş ağını iyice genişletmiştir.

Henüz kurumsallaşma sürecindeki Osmanlı polisinin Trabzon'da teşkilatlanması ile nicelik olarak elde ettiğimiz birtakım bilgilerin ortaya konulması tebliğimizin temel amacını oluşturmaktadır. Ayrıca vilayette ilk ikinci sınıf komiserin, serkomiserin ve müdürün kimler olduğu ile emniyet tedbirleri açısından mülki amirlerin ne gibi katkıları olduğu da konumuzun içerisinde yer almaktadır. Yine XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki savaşların Trabzon polisine etkileri de gözler önüne serilecektir. Çalışmamızın kronolojik çerçevesini 1885 ile 1938 tarihleri arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. İncelemede kullanılan belgeler, Devlet Arşivleri Başkanlığı ile Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerinden ve *Polis Mecmuası* gibi süreli yayınlardan elde edilmiştir. Ayrıca telif eserler de kullanılmıştır.

İkinci Komiserliğin Temelleri Atılıyor...

Osmanlı Devleti, Tanzimat devriyle beraber iç güvenlik anlayışında köklü değişikliklere gitmiştir. Asker ile tımarlı sipahilere yaslanan emniyet hizmetleri yerini yavaş yavaş polis ve jandarmadan oluşan müstakil bir kolluk teşkilatına devretmeye başlamıştır. Şüphesiz geçiş süreci merkez ve taşrada XX. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Başkentte polis hizmetlerini yürütmekle vazifelendirilen 'teftiş memurları', iki farklı müesseseyle bağları kesilmiş akabinde sorumlulukları Zaptiye Müşiriyetine devredilmiştir. Bu dönemde teftiş memurları, jandarmayla beraber müşiriyetin çatısı altındaki alay ve bölüklerin içerisinde yer alarak iç güvenliğe katkı sağlamışlardır. Lakin emniyet ve asayiş hizmetlerinde istenilen verim bir türlü alınamamıştır. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamit devrinde, 3 Aralık 1879 tarihinde ilk önce 15 Şubat 1846 tarihinde kurulan Zaptiye Müşiriyeti yerine Zaptiye Nezareti ikame olmuş; aynı yıl bir Sadaret tezkeresiyle de teftiş memurluğu uygulamasından vazgeçilmiştir. Artık teftiş memurları polis neferi olmuşlar ve onlardan müteşekkil polis bölükleri oluşturulmuştur. Ayrıca polis rütbeleri de meratip silsilesine göre ihdas edilmiştir[3].

13 Mart 1880 tarihinden itibaren başkentte Zaptiye Nezaretinde yeni bir yapılanmaya gidilmiş ve aynı yıl İstanbul'da 'Şehremaneti Polis Heyeti' namıyla polis müdürlüğünün protipi kabul edebileceğimiz bir teşkilat kurulmuştur[4]. Hemen akabinde başkentte İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar Polis Müdürlükleri ile Yıldız Sarayının varlığından dolayı Beşiktaş Serkomiserliği tesis edilmiştir. Öte yandan Zaptiye Müşiriyetinin lağv edilmesinden sonra kolluğun iki ana öğesinden biri olan asakir-i zaptiyenin (jandarmanın) sorumluluğu Seraskerlik (Genelkurmay) makamına devredilmiştir[5]. Görevleri örtüşen polis ve jandarma bu son kararla, ayrışmıştır. Dönüşüm sonrası 4 Ağustos 1909 tarihinde Emniyet-i Umûm Müdürlüğü (EUM) kurulmasına kadar Zaptiye Nezareti, iç güvenlikten sorumlu kurumlardan biri olarak emniyet hizmetlerini yürütmüştür.

Zaptiye Nezareti bünyesinde 1880 yılında İstanbul'da başlayan polis müdürlüklerinin oluşumu, beş yıl sonra 1 Mart 1885 tarihinden itibaren vilayetlere ve bazı sancaklara yayılmıştır. 1885 yılında başkentte 530, vilayetlerde 999 olmak üzere ülke genelinde toplam 1.529 polis bulunmaktadır. Toplam mevcudun 1.172'si polis neferidir. Tüm Osmanlı vilayetlerindeki polis neferi ise 792 kişidir. Geri kalan kolluk mensupları komiserlerden müteşekkildir[6]. Bu bağlamda Osmanlı Devletinin önemli vilayetlerinden Trabzon'da da zabıta yapılanması önem arz etmektedir. Dolayısıyla 1885 yılında birçok vilayette olduğu gibi *Trabzon Polis İkinci Komiserliği*, kurulmuştur. İkinci Komiserliğin kadro dağılımı şöyledir:

Tablo 1. Trabzon Polis İkinci Komiserliği (1885)[7]

Serkomiser	İkinci Sınıf Komiser	Üçüncü Sınıf Komiser	*Polis Neferi*	**Yekûn**
-	1	4	20	**25**

Tablo 1.'e göz attığımızda Trabzon Polis İkinci Komiserliği, 4 Haziran 1885 tarihinde göreve başlayan İkinci Sınıf Komiser *Mahmut Natık Efendi*[8] idaresinde 25 emniyet mensubuyla teşekkül etmiştir. Şüphesiz toplam kadronun %80'i polis neferlerine tahsis edilmiştir. Geriye kalan %20'lik dilim ise polis amirlerinden müteşekkildir. İhtiyaç duyulması üzerine yedi yıl sonra 14 Temmuz ve 8 Eylül 1892 tarihlerinde Dâhiliye Nezaretinden gönderilen iki farklı tezkereyle Trabzon

polisine personel takviyesi yapılmıştır. Yeni kadro dağılımı şu şekilde olmuştur:

Tablo 2. Trabzon Polis İkinci Komiserliği (1892) [9]				
Serkomiser	İkinci Sınıf Komiser	Üçüncü Sınıf Komiser	*Polis Neferi*	**Yekûn**
-	1	5	25	**31**

Tablo 2.'ye göre 1892 yılında Trabzon Polis İkinci Komiserliğine 6 yeni polis görevlendirilmiştir. Bunlardan 1'i üçüncü sınıf komiser 5'i de polis neferidir. Şehrin deniz kenarında olması hasebiyle görevlendirilen polis neferlerinden biri deniz polisi olarak hizmete başlamıştır. Polis neferlerinin mevcudu toplam personel içerisinde gittikçe artmaktadır. En son personel takviyesinin yapıldığı 8 Eylül 1892 yılından takriben bir yıl sonra 4 Eylül 1893 tarihinde yeni polis neferleri Trabzon'da mesaiye başlamışlardır. Son değişiklikler sonrası personel kaynağı şu şekildedir:

Tablo 3. Trabzon Polis İkinci Komiserliği (1893)[10]				
Serkomiser	İkinci Sınıf Komiser	Üçüncü Sınıf Komiser	*Polis Neferi*	**Yekûn**
-	1	5	30	**36**

Tablo 3.'e baktığımızda toplam personel sayısı 36 baliğ olmuştur. Zira kuruluşundan sekiz yıl sonra Trabzon emniyetinde kademeli olarak personel sayısı 11 kişi artmıştır. Sürekli personel sayısı artan Trabzon Polis İkinci Komiserliği kadrosuna normal atamaların yanı sıra üstün gayret gösterenler de dâhil olmuştur. Örneğin *Beherce* köyünde eşkıyalık yapan sekiz kişilik bir çetenin yakalanmasında takdire şayan hizmetleri görülen Süleyman Efendi, 2 Ocak 1893 tarihinde Trabzon valiliğinden Sadarete gönderilen bir tezkereyle açıktan polis neferi yapılmıştır[11].

1892 yılı Trabzon polisi için bir milat olmuştur. Çünkü 1896 yılına kadar kesintisiz dört yıl insan kaynağı takviyesi yapılmıştır. Nitekim Sarp Sınır Kapısından Alaçam/Samsun Dağlarına kadar geniş bir alanı kapsayan Trabzon vilayetinde polis neferine duyulan ihtiyaç sürekli artmıştır. Dolayısıyla 11 Mart 1894 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden

gönderilen bir tezkerede Samsun sancağında tahsis edilmek üzere Trabzon Polis Müdürlüğü kadrosuna 1 ikinci sınıf komiser ile 3 polis neferinin ilave edildiği bildirilmiştir. Böylece Samsun sancağına ilk polis neferi ataması da 11 Mart 1894 tarihinde gerçekleşmiştir[12]. Ertesi yıl diğer atamalarla birlikte vilayetteki son polis dağılım şöyledir:

Tablo 4. Trabzon Polis İkinci Komiserliği (1895)[13]				
Serkomiser	İkinci Sınıf Komiser	Üçüncü Sınıf Komiser	*Polis Neferi*	**Yekûn**
-	2	5	34	**41**

Tablo 4.'e göre her yıl insan kaynağı artan Trabzon Polis İkinci Komiserliğinin 1895 yılında toplamda mevcudu 41'e ulaşmıştır. Ertesi yıl kadroda birtakım değişiklikler yapılmıştır. Toplam mevcut değişmemiştir ama rütbeli personel arasında kadro aktarımı yapılmıştır. Dâhiliye Nezaretinden 13 Temmuz 1896 tarihinde gönderilen bir tezkereyle polis kadrosuna 1 ikinci sınıf komiser ilave edilirken; 1 üçüncü sınıf komiser kadrosu ise lağvedilmiştir. Böylece Trabzon Polis İkinci Komiserliğinin 1896 yılı kadrosu 41 personelden oluştuğu tescil edilmiştir[14].

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve aktif limanıyla Trabzon'un kolluk mensubuna ihtiyacı gün geçtikçe artmıştır. Buna bağlı olarak Trabzon emniyet ve asayiş hizmetini ifa eden Trabzon Polis İkinci Komiserliği kuruluşundan on üç yıl sonra 1898 yılında statüsü serkomiserliğe tahvil edilmiştir. İlk serkomiser de 720 kuruş maaşla göreve başlayan Muhlis Efendidir. Kendisi, üç yıl vilayette iç güvenlik hizmetini yerine getirdikten sonra 1901 yılında vilayetten tayin olmuştur.

Nasıl hiyerarşik olarak polisler arasında rütbe tertibi varsa kurumsal düzeyde de polis birimlerin dereceleri vardır. Örneğin birimlerin tertibi şu şekildedir: Polis noktası, Polis mevkii karakolu, Polis merkezi, Polis müdürlüğüdür. 1902 yılında vilayetin merkez sancağında kolluk hizmetleri daha çok Trabzon Polis Serkomiserliğine bağlı mevkii karakolları vasıtasıyla yerine getirilmiştir. Bu iç güvenlik anlayışı 18 Nisan 1907 tarihli polis nizamnamesiyle yasal dayanağa kavuşturulmuş ve vilayetlerde yaygınlaşmıştır. Trabzon vilayet merkezi önem derecesine göre birtakım ünitelere ayrılmış ve yerel mevki isimleri karakollara verilerek polis neferleri görevlendirilmiştir. 1902 yılında Trabzon'da bulunan mevkii karakolları şunlardır:

İskele Mevkii

Serkomiser Mustafa Saffet, Polis Neferi Mustafa Lütfi, Polis Mülazımı Mehmet Salim, Polis Mülazımı Mahmut Faik, Polis Mülazımı Bogos Necati Efendilerden,

Meydan Mevkii

Komiseri Salis İsmail Hakkı, Polis Neferi Mehmet Fehmi, Polis Neferi İbrahim Efendilerden,

Değirmen Dere Mevkii

Komiser Vekili Polis Neferi Osman Nuri Efendi, Polis Mülazımı Abdülhalim, Eşya Muayene Memuru Osman Nuri Efendilerden,

Mumhane Önü Mevkii

Polis Neferi Ahmet Hamdi, Polis Mülazımı Mahmut Nedim Efendilerden,

Çömlekçi Mevkii

Polis Mülazımı Mehmet Eşref Efendiden,

Maa Yeni Cuma Boztepe Mevkii

Polis Neferi Hüseyin Hüsnü Efendiden,

Kuru Çeşme Mevkii

Polis Neferi İstefan (Stefan) Severi Efendiden,

Çarşı Mevkii

Polis Mülazımı Hacı Mustafa Efendiden,

Aya Vasili Mevkii

Polis Mülazımı Ahmet Lütfi Efendiden,

Zeytinlik Mevkii

Polis Neferi Mehmet Temel Efendiden,

Uzun Sokak Mevkii[15]

Polis Neferi Osman Zeki Efendiden,

Eksotka Mevkii

Polis Mülazımı Mehmet Rüştü Efendiden, oluşuyordu.

18 Nisan 1907 tarihli polis nizamnamesinin 64. maddesi şu şekildedir: *"Sahili olan mahallerde müvaredatı bahriyeyi nazarı takyîd altında bulundurmak ve eşhas ve eczayı muzırra ve esliha-i memnâa duhulünde ve sair gûna kaçakçılık vukuuna meydan vermemek üzere bahren lüzumu kadar polis devriyeleri gezdirilecektir"*[16]. Dolayısıyla Trabzon vilayeti aynı zamanda denize kıyısı olduğu için sahil güvenliği de polise havale edilmiştir. Lakin kıyı güvenliği için ne kadar personel görevlendirildiği meçhuldür. Sadece kayıtlardan 1892 yılında 31 kişilik personelden bir polis neferinin deniz polisi olarak görevlendirildiğini bilmekteyiz. II. Meşrutiyet devrine kadar Trabzon polis yapılanmasında dikkate değer bir gelişme yaşanmamıştır. Sadece bu dönemde, mücbir sebeplerden dolayı kamuda çalışanlardan daha fazla verim alabilmek amacıyla Tensikat Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Buna bağlı olarak bazı personel kadro harici kalmış, bazıları tenzil-i rütbe yapılmış, bazılarının da maaşları düşmüştür. Buna mukabil nadir de olsa maaş artışı ve rütbe terfileri de yaşanmıştır

II. Meşrutiyet Dönemi Trabzon'da Polis Yapılanması

İttihatçıların baskısıyla Sultan II. Abdülhamit, ikinci defa Meşrutiyet'i ilan edip Kanun-ı Esasiyeyi yürürlüğe koymasına rağmen uzun süre tahtta kalamamıştır. 31 Mart Vakası sonrası İstanbul'a gelen Hareket ordusunun kararıyla Sultan II. Abdülhamit hal' edilerek yerine V. Mehmet Reşat, sultan olmuştur. Henüz Sultan II. Abdülhamit'in otuz üç yıllık iktidarın sona erdiği II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde Trabzon'daki polis memuru sayısı süratle artmaya devam etmiştir ve teşkilatın statüsü değişmiştir. 31 Mart Vakasının yaşandığı yıl Trabzon Polis Müdürlüğünün kadrosu şu şekildedir:

Tablo 5. Trabzon Polis Müdürlüğü Kadrosu ve Maaşları/Kuruş (1908)[17]

Memuriyet	**Kişi**	**Maaş**	**Yıllık Maaş İcmali**
Polis Müdürü	1	2000	2.000
İkinci Sınıf Komiser	2	750	1.500
Üçüncü Sınıf Komiser	7	600	4.200
Komiser Muavini	11	500	5.500
Polis Memuru	75	400	30.000
Yekûn	96	4.250	43.200

Tablo 5.'te en dikkat çeken husus Trabzon'daki polis teşkilatının statüsü 1908 yılında serkomiserlikten müdürlüğe yükselmesidir. Trabzon'un tespit edilebilen ilk polis müdürü Ahmet Saki Efendi[18] Trabzon'daki görevine 14 Kasım 1909 tarihinde başlamıştır. Hâlbuki Trabzon Serkomiserliği, 1908 yılında müdürlüğe tahvil edilmiştir. Ahmet Saki Efendi ise 1909 yılının Kasım ayında göreve başladığına göre başka bir polis müdürünün Trabzon'da olması gerekir. Vilayetin bilinen son Serkomiseri Hüseyin Vehbi Efendi, 1904 yılında vilayette mesaiye başlamış ve aynı yıl görevinden ayrılmıştır. Dolayısıyla Trabzon'da görev yapan tespit edilebilen son serkomiser ile ilk müdür arasında beş yıllık bir boşluk söz konusudur. Kuvvetle muhtemel Ahmet Saki Efendiden evvel biri müdürlük koltuğunu doldurmuş olmalıdır. Lakin tüm çabalarımıza rağmen bu ismi tespit edemedik.

II. Meşrutiyet'ten evvel 41 kişiyle mesai yapan Trabzon polis kadrosuna ait en son veri 1896 yılındadır. Bundan on iki yıl sonra -1908- kadro sayısı %100'ü geçerek toplamda 96 kişi olmuştur. Şüphesiz bu dağılımda en büyük rakamı polis memurları oluşturmaktadır. Hiç serkomiser kadrosunun tahsis edilmediği dağılımda hiyerarşinin başında doğal olarak ilk defa bir müdür bulunmaktadır. Daha önceki tablolarda görmediğimiz komiser muavini kadrosu ilk defa ihdas edilmiş ve 11 komiser muavini Trabzon'a atanmıştır. Dolayısıyla Trabzon Polis Müdürlüğünün personel kadrosu sürekli kalabalıklaşmıştır. Mevcudunun artmasındaki en temel sebeplerden biri de Karadeniz'in en önemli limanları arasında yer alan Trabzon ve civarında, deniz yoluyla kaçakçılık yapılmasına engel olmak maksadıyla deniz sandalları ve sandalcıları görevlendirilmesidir. Trabzon'daki kolluk mensupları aynı zamanda deniz polisi sıfatıyla kıyıdaki kaçakçılığı da önlemeye çalışmışlardır[19]. Lakin deniz polislerinin kadro ve unvanları ayrı olarak belirtilmediği için polis memuru arasında olmaları kuvvetle muhtemeldir.

II. Meşrutiyet devrinde kamuda köklü reformlar yapılmış ve Tensikat Kanunu uygulamaya sokulmuştur. Her vilayette bir tensikat komisyonu kurularak mevcut memurların durumu önce özlük dosyaları üzerinden incelenmiştir. Şüpheli durumlarda memur, komisyon huzurunda sınava tabi tutulmuştur. Komisyon aşamasında başarılı olanlardan bir de sağlık raporu talep edilmiştir. Durumu uygun görülenler mesaiye devam etmiş ve bazılarının da aylıklarına zam yapılmıştır. Tensikat Kanunu sonrası vilayetteki amir ve memurlara değişik oran-

larda zam yapılmıştır. Yasa mucibince Trabzon Emniyet Müdürü 1909 yılında 2.000, polis memuru ise 400 kuruş aylık almaktadır. Aralarındaki fark tam beş kattır. Genellikle rütbeler arasında 100 kuruşluk fark bulunmaktadır. Sadece üçüncü sınıf ile ikinci sınıf komiserler arasındaki fark 150 kuruştur. Polis müdürünün bir alt rütbedeki polisle arasındaki maaş farkı 1.250 kuruştur.

Tablo 6. Trabzon Polis Müdürlüğü Kadrosu ve Maaşları/Kuruş (1912)[20]

Memuriyet	***Kişi***	***Maaş***	İzahat
Polis Müdürü	*1*	*2.000*	
Merkez Memuru	*1*	*1.500*	Suriye merkez memurluğu tahsisatıyla birlikte nakil olunmuş.
Serkomiser	*2*	*1.000*	
İkinci Sınıf Komiser	*4*	*800*	
Komiser Muavini	*17*	*600*	
Polis Memuru	*121*	*400*	
Hesap Memuru	*1*	*600*	
Odacı	*1*	*150*	
Yekûn	***148***	***7.050***	

Tablo 6.'yu dikkatli bir gözle incelediğimizde merkez memuru, serkomiser, hesap memuru ve odacı gibi kadroların ihdas edildiğini müşahede etmekteyiz. 1909 yılında vilayette hiç serkomiser bulunmazken 1912 yılında iki serkomiser Trabzon'da mesaiye başlamıştır. Bugünkü emniyet amiri rütbesine karşılık gelen merkez memuru[21] da 1.500 kuruş maaşla ilk defa vilayette göreve başlamıştır. En önemli gelişme üç yıl içerisinde Trabzon polis kadrosunun 96 kişiden 148 personele çıkmasıdır. Artış neredeyse %50 civarındadır. En önemli artışsa polis memurunda kadrosunda olmuş ve 1909'da 75 olan sayı 121 ulaşmıştır. İkinci sınıf komiser sayısı %100 artışla 4 çıkmıştır. Bir önceki tabloda yer alan üçüncü sınıf komiser artık 1912 yılında gözükmemektedir. Komiser muavini de 11'den 17'ye çıkmıştır. Maaşlarda pek fazla bir değişiklik olmamıştır. Sadece ikinci sınıf komiserin maaşı *Tablo 5.*'e nazaran 50 kuruş artarak 800 kuruş olmuştur. Peki, Trabzon'da görev yapan bir polis, *Tablo 6.*'daki maaşlarla ne alabiliyordu?

II. Meşrutiyet devrinde Trablusgarp ve Balkan Savaşlarına tekabül eden 1912 yılında temel ve zaruri ürünlerinin fiyatları şöyledir: Unun çuvalı 98, yerli buğdayın kilesi 47,5, şekerin kantarı 119,5, kahvenin okkası 12,5, tereyağının okkası 24,5 ve zeytinyağının okkası 7,5 kuruştur[22]. "Polisin alım gücünü doğru tespit edebilmek amacıyla maaşlar zeytinyağı fiyatları üzerinden değerlendirilmiştir. Çünkü et, ekmek, un ve tereyağı gibi temel besin maddelerinin fiyatları devlet sübvansesine, mevsim şartlarına, hayvan sayısına, salgın olup olmadığına ve rekolteye göre değişiklik göstermektedir. Maaşlar, daha istikrarlı ve dalgalanmanın daha az yaşandığı zeytinyağı fiyatlarıyla[23] karşılaştırdık. Bir polis memuru, 400 kuruşluk maaşıyla yaklaşık 53 küsur okka dolayısıyla 53X1,282=67,946 kg zeytinyağı alabilmektedir. Nisan 2022 itibariyle ortalama sızma zeytinyağı fiyatı 70 TL civarında olduğu düşünüldüğünde Trabzon'daki bir polis memurunun aylık maaşı yaklaşık 4.756 TL'ye tekabül etmektedir. Bu hesaplamayla polis müdürünün maaşı 23.870, serkomiserinki 11.935 TL civarındadır. Dolayısıyla müdür ile polis memuru arasında nerdeyse 5 katı maaş farkı bulunmaktadır"[24].

II. Meşrutiyet devrinde Trabzon'un mülki amirleri vilayetin iç güvenliğini ve polis mevcudunu yakından takip etmişlerdir. Örneğin 6 Mart 1912 tarihinde Trabzon Vilayet Meclisinden aralarında gayrimüslim üyelerin de mührünü taşıyan ve boşalan bir amir kadrosu için Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir tezkerede özetle şu ifadeler yer almıştır: *"1893 yılında mesleğe başlayan, Dersaadet Polis Mektebinin üçüncü tahsil devresinden mezun olan, birkaç defa Trabzon Vilayeti Polis Müdürlüğüne vekâlet eden, liyakat sahibi, şehrin dengelerini bilen ve bölgeye hâkim İkinci Sınıf Polis Komiseri Mehmet Fehmi Beyin, serkomiserliğe terfi etmesiyle tayininin çıktığı dolayısıyla boşalan ikinci sınıf komiserlik kadrosuna daha evvel Van'dan Trabzon'a gelen ancak hastalığı nedeniyle açıkta kalan İkinci Sınıf Komiser İslâm Beyin atanmasının Trabzon'da meydana gelmesi muhtemel asayişsizliğin giderilmesine yardımcı olacağı..."*[25] belirtilmiştir. Tezkireden de anlaşılacağı üzere vilayetteki asayiş hizmetleri Trabzon'un yerel yöneticileri ve gayrimüslim önderlerinin öncelikleri arasındadır.

Tablo 7. Trabzon Polis Müdürlüğü Kadrosu (1915)[26]

Polis Müdürü	*Merkez Memuru*	*Serkomiser*	İkinci *Sınıf Komiser*	*Komiser Muavini*	*Polis Memuru*	*Hesap Memuru*	***Yekûn***
1	1	2	4	17	121	1	**147**

I. Dünya Savaşı yıllarına tekabül eden *Tablo 7.*'de toplam personel sayısı 147'dir. Üç yıl önceki verileri kapsayan *Tablo 6.*'ya nazaran 1 personel azalmıştır. O da odacıdır. Muhtemelen yeni tabloda yer almamıştır. Yoksa odacının polis müdürlüğünde olmaması düşünülemez. Esasında *Tablo 6*. ile *Tablo 7.*'nin birebir örtüştüğü ortadadır. I. Dünya Savaşı yıllarında Karadeniz ve Doğu Anadolu Rus işgaline uğrayınca Trabzon polisi iki görevi birden üstlenmiştir. Cephe gerisinde asayişi sağlarken cephede de aktif olarak savaşa katılmıştır. Ayrıca o meş'um günlerde istihbarat derlemiş, lojistik destek sağlamıştır. Dolayısıyla birçok mensubu şehit olmuş ya da esir düşmüştür dolayısıyla bölgede fedakârca mücadele etmişlerdir. Rusların şehri denizden bombalamadan evvel kaçmaya yeltenmediler ve bölge halkı ile ordu mensuplarıyla direnmiştirler. Bombalama esnasında halka yardım ettiler. Yaralıları tedavi ettirdiler, yetimleri himaye etmişlerdir. Bolşevik devrimiyle Rusların bölgeden ayrılmasıyla vilayetin iç güvenliğini sağlamaya devam etmişlerdir. Ayrıca ordunun ihtiyacının karşılanması için de halk ile asker arasında aracı olmuşlardır[27].

200 kuruş maaşla 14 Mart 1915 tarihinde Trabzon'da göreve başlayan Polis Müdürü Nuri Bey[28], maiyetindeki polislerin kılık ve kıyafetinin kamuoyunda nezdinde devlet vakarını yansıtması için aşırı hassasiyet göstermiştir. Polislerin saç ve sakallarının bakımlı olması amacıyla sık sık kontroller yapmıştır. 9 Şubat 1916 tarihinde *EUM*'a gönderdiği bir yazıda şunları*: "Farklı berberlerde tıraş olmalarından dolayı polislerin saç ve sakallarının nizami olmadığını; bir standart olması hususunda polislerin haftada iki defa sakal, ayda bir defa da saç tıraşlarını yaptırmaları için şehirdeki bir berberle anlaşma yapıldığını"*[29] belirtmiştir.

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından yaklaşık üç ay önce 1 Ağustos 1918 tarihinde Trabzon Polis Mektebi, kapılarını eğitime aralamıştır. Zaten vilayette müstakil bir polis mektebi açılmadan evvel 29 Ocak 1910 tarihinde Trabzon Jandarma Mektebinde bir polis sınıfı da mevcuttur[30]. Bu sınıfın varlığı polis mektebinin açılmasını kolaylaştıran bir etken olmuştur. Mektebin faaliyete geçmesiyle hem vilayet dâhilinde hem de komşu vilayetlerdeki polis memurları Trabzon'da eğitim almaya başlamışladır.

1885-2022 yılları arasında Trabzon'da görev yapan toplam 73 polis müdürü arasında belki de en renkli siması sonradan Konya mebusluğu, Demokrat Partinin kurucularından ve 1950-1960 arasında TBMM

Başkanlığı yapan Refik Beyin (Koraltan), I. Dünya Savaşının son yılında 29 Mayıs 1918 tarihinde vilayette göreve başlamıştır[31]. Vilayette yaklaşık on bir ay kolluk hizmetlerini sevk ve idare ettikten sonra 19 Nisan 1919 tarihinde yerini Rasim Mahmudi Beye bırakmıştır.

Millî Mücadele döneminde Trabzon polisi açısından en önemli konuların başında Trabzon Polis Müdürü Ekrem Beyin tutumudur. Anadolu'daki yeni oluşumla ters düşmüş ve Kuvâ-yi Milliyeye destek noktasında tereddütte kalmıştır. Bunun üzerine bölge halkının yoğun tepkisiyle karşılaşmış ve görevinden azledilmiştir. Ekrem Bey bunun üzerine İstanbul'a dönmüştür. Görevden uzaklaştıktan sonra bir süre daha maaşını almaya devam eden eski Trabzon polis müdürü, aylığı 1 Ağustos 1920 tarihinden itibaren kesilmiştir[32].

Cumhuriyet Döneminde Trabzon Polisi

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan ve kuruluşun 78. yılına tekabül eden polis teşkilatında, 1932 yılına kadar ciddi bir reform yapılmamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki değişiklikler maaş iyileştirmesi ile üniformadaki bazı küçük değişikliklerle sınırlı kalmıştır. Lakin Gazi Paşa, "Türk polisinin dünyadaki diğer polislerle rekabet edebilmesi için modern bir eğitim almasını, teşkilatın hukuki alt yapısının oluşturulmasını öteden beri savunmuştur. Bu çerçevede ilk değişiklik üniforma ve aksesuarlardan başlamıştır. 28 Kasım 1925 Şapka Kanunu sonrası polisin üniforması aynı kalmış sadece serpuş yerine siperli şapka kullanmaya başlamıştır. Yine 1 Kasım 1928 tarihli Harf devriminden sonra da üniforma, apolet, yaka ve kemerde yer alan Arap harfleri yerini Latin alfabesine bırakmıştır"[33]. Henüz bu kısıtlı değişiklikler olmadan evvel Cumhuriyet'in ilan edildiği yıl Trabzon'un polis mevcudu şu şekildedir:

Tablo 8. Trabzon Polis Müdürlüğü Kadrosu (1923)[34]

Polis Müdürü	*Serkomiser*	İkinci Sınıf *Komiser*	*Komiser Muavini*	*Polis Memuru*	*Telefon Memuru*	İstıtlâât *Memuru*	***Yekûn***
1	1	2	8	61	1	1	**75**

Osmanlı devrine ait sekiz yıl önceki *Tablo 7.* ile Cumhuriyet devrini kapsayan *Tablo 8.* mukayese edildiğin de en dikkat çekici husus polis mevcudunun neredeyse yarı yarıya eksilmesidir. Hatta merkez ve

hesap memurları kadroları tamamen ortadan kalkmış gözükmektedir. Bunların yerine istıtlâât ve telefon memurları ihdas edilmiştir. Özelikle birçok vilayetten önce Trabzon'da istihbarat işlerine bakmak ve bilgi derlemek üzere istıtlâât memurunun istihdamı gayet ilgi çekicidir[35]. Yine telefon memurunun varlığı, iletişimin bir kısmının telefon vasıtasıyla sağlandığının en bariz göstergesidir. Öte yandan polis müdürü rütbesi müstesna tüm rütbelerin sayısı müşahhas oranda azalmıştır. En fazla eksilme de 17'den 8'e düşen komiser muavini rütbesiyle 121'den 61'e gerileyen polis memuru mevcudunda yaşanmıştır. Sekiz yıl sonra Trabzon Polis Müdürlüğünün personel kaynağı toplamda 147'den 75'e gerilemiştir. Şüphesiz bu düşüşteki en büyük sebep I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele devrinde polislerin bir kısmının şehit olması, yaralanması ve esir düşmesidir.

Cumhuriyet devrinde polis teşkilatıyla ilgili köklü reformlar 1932'den sonra meydana gelmiştir. Gazi Paşa, polis teşkilâtının çağdaşlaştırılması hedefi öncelikleri arasındadır. Bu amaçla Avusturyalı Polis Mütehassısı Frederich Ramach ülkeye davet edilmiştir. Ramach, süratle polis reformu üzerine çalışmış ve teşkilatla ilgili kanun taslağını belli bir düzeye getirdiği sıralarda hastalanmıştır. Tedavi için vatanına dönerken yolda vefat etmiştir. Bunun üzerine aynı ülkeden Polis Mütehassısı Edmond Heidenfeld Türkiye'ye davet edilmiş ve bitmek üzere olan kanun taslağına son şekli verilmiştir. Ayrıca her iki Avusturyalı polis uzmanı, polis mekteplerinde eğitim vermişlerdir. Mektep dışındaki zamanlarda da teşkilatı teftiş ederek gereklilikleri not etmişlerdir. Gözlemlerini kanun taslağına aktarmışlardır. Nihayet 2049 sayılı "Polis Teşkilatı" kanunu, 30 Haziran 1932 tarihinde TBMM kabul edilmiş ve 6 Temmuz 1932 tarihi Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yine iki yıl sonra 4 Temmuz 1934 tarihinde 2559 sayılı "Polis Vazife ve Salahiyet" kanunu da Mustafa Kemal Paşa dönemim icraatlarındandır. Son olarak onun döneminde 3201 sayılı "Emniyet Teşkilatı" kanunun 4 Haziran 1937 tarihinde kabul edilerek yasalaşmıştır[36]. Dolayısıyla emniyet teşkilatının yasal alt yapısı yukarıdaki kanunlarla oluşturulmuştur.

Trabzon polisi, Cumhuriyet'in ilanının onuncu yılında I. Dünya Savaşı ile Milli Mücadele dönemindeki kayıplarını neticesinde yavaş yavaş toparlanmaya başlamıştır. Ancak toparlanma kısa vadede istenilen düzeyde olmamıştır. Cumhuriyet'le birlikte tüm ülkede olduğu gibi Trabzon'da da vilayet esasına dayanan Osmanlı mülki yapılanması

terk edilmiş ve kabaca şehrin yeni sınırları ortaya çıkmıştır. Sınırları ve nüfusu daha küçülen Trabzon'un 1932 yılına ait polis kadrosu şu şekilde teşekkül etmiştir:

Tablo 9. Trabzon Emniyet Müdürlüğü Kadrosu (1932)[37]

Polis Müdürü	*Serkomiser*	İkinci Sınıf *Komiser*	Üçüncü Sınıf *Komiser*	*Polis Memuru*	*Taharri İkinci Komiseri*	*Taharri Üçüncü Komiseri*	***Yekûn***
1	1	2	8	53	1	1	**67**

Tablo 9.'a göre Trabzon'da mesai yapan toplam polis mevcudu 67'dir. Daha evvel kadrolarda görülmeyen; emniyet müdürlüklerinin bünyesinde asayiş ve siyasi şube müdürlüklerinde suçluların yakalanabilmesi amacıyla somut deliller arayan ve adli tahkikat yapan sivil kıyafetli ikinci ve üçüncü sınıf 2 tahaharri memuru, şehirde görev yapmaya başlamışlardır. Onlar bu asli görevlerinin yanında suç tahkikatında istihbarı bir bilgiye ulaştıklarında rapor tanzim ederek ilgili birimlere göndermekle yükümlüydüler. 1923 yılının kadrosuna göre 8 mevcut eksiktir. Esasında bir yıl sonra *Trabzon Vilayeti Polis Müdürlüğü Sicil Defteri* kayıtlarına göre Trabzon'da personel sayıları birbirine yakındır lakin bazı kadrolar ya tabloda yer almamıştır ya da diğer kadroların içerisinde değerlendirilmiştir.

Tablo 10. Trabzon Emniyet Müdürlüğü Kadrosu (1933)[38]

Emniyet Müdürlüğü				**Emniyet Memurluğu**		**Merkez Memurluğu**		**Üniformalı Komiser**			**Sivil Komiser**				
Derece Fevkinde	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	1. Sınıf	2. Sınıf	Üniformalı	Sivil	1. Komiser	2. Komiser	3. Komiser	1. Komiser	2. Komiser	3. Komiser	Polis	**Yekûn**
-	-	-	1	-	-	-	-	2	2	8	-	1	2	53	**69**

Cumhuriyet'in ilanının onuncu yılında Trabzon Emniyet Müdürlüğünün personel mevcudunu ihtiva eden *Tablo 10.*'da polis sayısının daha da düştüğü görülmektedir. Normal şartlarda önceki tablolara göre müşahhas bir toparlanma beklenebilirdi. Lakin bırakın iyileşmeyi Trabzon emniyeti personel bakımından daha da kan kaybetmiştir. Şehrin asayişi, 68 polis amir ve memurundan sorumlu üçüncü sınıf bir emniyet müdürüne bırakılmıştır. Tabloda dikkat çekecek bir baş-

ka özellik de toplam amir sayısının 16 kişiden ibaret olmasıdır. Amir sayısını 53 polis memuruyla orantılarsak neredeyse üç polise bir amir düşmektedir. En fazla amir, 8'le üçüncü sınıf komiserlerdir (komiser muavini).

Polis memuru sayısı on yıl içerisinde 8 kişi gerileyerek 53 olmuştur. Bu bakımdan *Tablo 9.* ile uygunluk göstermektedir. Lakin bir önceki tabloda yer alan ikinci ve üçüncü sınıf 2 tahaharri memuru, bu tabloda gözükmemektedir. Muhtemelen sivil komiser başlığı altındaki komiserler grubunda değerlendirilmiştir. Yine emniyet ve merkez memurluklarında kimse istihdam edilmemiştir. İstihbarat işlerine bakan istıtlâât ve telefon memurları da tabloda mevcut değildir. Belki de mevcutlardır ama tabloda da yer almamış olabilirler. Şayet yer bulsalardı mevcut daha da artardı. Tablodaki bir başka yenilikte merkez memurunun ve komiserlerin üniformalı ve sivil olarak kategorize edilmesidir. Neticede aralarındaki bir yıllık zaman farkına rağmen *Trabzon Vilayeti Polis Müdürlüğü Sicil Defteri* ile Hüseyin Hüsnü Gören'in eserindeki bilgiler büyük ölçüde birbiriyle örtüşmektedir.

4 Haziran 1937 tarihinde yürürlüğe konan 3201 sayılı Emniyet Teşkilatı Kanunu sonrası Trabzon Emniyet Müdürlüğünün 1938 yılına ait kadrosu şu şekilde meydana gelmiştir:

Tablo 11. Trabzon Emniyet Müdürlüğü Kadrosu (1938)[39]

Emniyet Müdürü	Başkomiser	Komiser	Komiser Muavini	Polis Memuru	3. Sınıf Muamelat Memuru	4. Sınıf Muamelat Memuru
1	2	4	10	60	1	1
5. Sınıf Muamelat Memuru	Emniyet Müfettişi	Tetkik Memuru	Makinist	Sandalcı	Hademe	**Yekûn**
2	1	1	1	2	1	***87***

Çalışmamıza dair son bilgileri Gazi Paşanın vefat ettiği yılı ihtiva eden 1938 yılıdır. *Tablo 10.* ile *Tablo 11.* arasında beş yıllık bir zaman farkı söz konusudur. 3201 sayılı Emniyet Teşkilatı kanunu sonrası tüm ülkede olduğu gibi Trabzon'da da muamelat/tetkik memurlukları, makinist ve sandalcı gibi yeni kadrolar ihdas edilmiştir. 2 sandalcı vasıtasıyla Trabzon'un kıyı güvenliği temin edilmeye çalışılmıştır. En son 1912 yılında odacı kadrosu Trabzon emniyetinde var olmuştur. Yaklaşık

çeyrek asır yıl sonra aynı görevi üstlenen hademe Trabzon emniyetinde mesaiye başlamıştır. Bürolarda, karakollarda ve müdürlüklerde bürokrasi işlerini yürütecek toplamda 4 kişilik muamelat memuru da göreve başlamıştır. Daha önce onların yapacağı işleri de polisler yürütmektedir. Toplamda 57 polis amiri 1938'de şehirde asayiş işlerini yönetmektedir. Tabloya göre il emniyet müdürünün derecesi müphemdir. Aradan geçen beş yıl sonra polis memuru sayısı 7 kişi artarak 60'a çıkmıştır. Yine birer emniyet müfettişi ile tetkik memuru da emniyet bünyesinde göreve başlamıştır. Beş yıl içerisinde Trabzon emniyetinin personel kaynağı 69'dan 87'ye yükselmiştir. Ayrıca 1 Kasım 1937 tarihinde Ankara Polis Enstitüsünün eğitime başlamasıyla birçok Trabzonlu amir ve polis, enstitüden mezun olarak daha donanımlı hale gelmişlerdir. Bir kısmı da hizmet içi eğitimi alarak mektepli polis olmuşlardır.

Trabzon'da polis kadrosu Cumhuriyet'in ilk on beş yılında ivme kazanmaya çalışırken öte yandan da il genelinde polis ve jandarma karakol sayıları da süratle artmıştır. Trabzon merkez kaza ve Yomra'da 2, Akçaabat 2, Maçka, Of (Hayrat, Kadahor, Dernekpazarı nahiyelerinde) 5, Sürmene (Karadere, Köprübaşı, Dağbaşı nahiyelerinde) 5, Vakfıkebir (Tonya, Şalpazarı, Beşikdüzü nahiyelerinde 5 karakol olmak üzere toplamda 25 karakol mevcuttur. Bu karakollarda da 225 kolluk mensubu iç güvenliği sağlamak için Trabzon'da mesai yapmıştır[40].

Sonuç

1845'ten itibaren ilk olarak başkent İstanbul'da teşkilatlanan Osmanlı polisi, 1885 yılında da vilayetlerde ve bazı sancaklarda kurulmuştur. Şüphesiz bunlardan biri de ikinci komiserlik statüsüyle teşekkül eden Trabzon vilayetidir. Vilayetin bilinen ilk polis yöneticisi İkinci Sınıf Komiser Mahmut Natık Efendidir. Doğuda Sarp Sınır Kapısından başlayan, batıda Alaçam Dağlarına kadar geniş bir coğrafyaya uzanan vilayetin merkezinde 1885 yılında sadece 25 polis mevcuttur. 1898 yılına kadar yeni polis neferlerinin takviyesiyle güçlenen Trabzon İkinci Komiserliği aynı yıl müessese olarak da rütbe almış ve serkomiserlik olmuştur. İlk serkomiseri de Muhlis Efendidir. II. Meşrutiyet devrinde ve I. Dünya Savaşı yıllarında Trabzon polis kadrosu, insan kaynakları bakımından giderek zenginleşmiştir. Lakin eldeki mevcut kadrolardan kaç polis amirinin ve neferinin vilayete merbut

sancaklarda görevlendirildiği meçhuldür. Sadece 1894 yılında biri amir, üçü polis neferi olmak üzere dört polisin Samsun sancağında mesaiye başladığını tespit edebildik.

İkinci komiserlik statüsüyle teşekkül eden Trabzon polis teşkilatının seviyesi II. Meşrutiyet devrinin ilk yılında müdürlük düzeyine çıkarılmıştır. Vilayetin bilinen ilk polis müdürüyse 14 Kasım 1909 tarihinde göreve başlayan Ahmet Saki Efendidir. Trabzon'daki polis yapılanmasının müdürlüğe tahvil edilmeyle; bilinen ilk müdürün mesai başı yapması arasında kronolojik uyumsuzluk söz konusudur. Oysa Trabzon Polis Müdürlüğü 1908 yılında kurulmuştur. Dolayısıyla ondan önce bir polis müdürü Trabzon'a atanmış olmalı lakin tüm gayretlerimize rağmen bu ismi bulamadık. *Ek-1* listeye bakılırsa 1904-1909 yılları arasında makamda kimin olduğu müphemdir. Gazi Paşa dönemini kapsayan Cumhuriyet devrinin ilk on beş yılında Trabzon Polis Müdürlüğü kadro eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Zira kadrosunun bir kısmı savaş yıllarında şehit olmuş, istifa etmiş ve gazi olmuştur. Trabzon polis Müdürlüğü bu devirde istenilen düzeyde kadro bakımından büyüyememiştir. Hatta I. Dünya Savaşı yıllarındaki toplam personel sayısının yarısı ancak Cumhuriyet devrinde Trabzon'da kolluk hizmetlerini yürütmüşlerdir. Şehrin en son emniyet müdürü ise 28 Ekim 2022 tarihinde 1. Sınıf Emniyet Müdürü Kenan Aydoğan'dan görevi teslim alan 1. Sınıf Emniyet Müdürü Murat Esertürk'tür. 137 yıllık bir geçmişe sahip ve toplamda 74 polis müdürünün görev yaptığı Trabzon Polis/Emniyet Müdürlüğünde kamuoyu tarafından yakından bilinen Refik Koraltan, Ali Hidayet Demircan, Rüştü Ünsal ve Kemal Serhadlı gibi müdürler hizmet etmişlerdir.

Kadro ve müessese düzeyinde Trabzon Polis Müdürlüğüne ait ilk bilgiler, Trabzon Vilayeti Polis Müdürlüğü Polis Kütük Defterlerinden 1,10, 22 ve 65 numaralı defterlerinde yer almaktadır. Vilayet salnameleri daha çok rütbe ve isim düzeyinde katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu inceleme, daha çok kütük defterlerinden beslenilerek ortaya konulmuştur. Son dönem Osmanlı Tarihi ile Erken Cumhuriyet Dönemini kapsayan süreçte muhtelif zamanları kapsayan toplamda on bir kadro dağılımı mevcuttur. Bunlardan yedi tanesi Osmanlı, dört tanesi de Cumhuriyet devrine aittir.

Mustafa Kemal Paşanın cumhurbaşkanlığı devri hariç Trabzon Polis Müdürlüğünün insan kaynakları sürekli gelişme göstermiştir. Zama-

nın ruhuna uygun olarak istıtlâât, muamelat ve telefon memurları gibi yeni kadrolar ihdas edilmiştir. Vilayet coğrafyasının büyük bir kısmının denize kıyısı olması, limanının bulunması nedeniyle denize sınır olmayan vilayetlere nazaran sahil güvenlik hizmeti vermek amacıyla deniz polisi ve sandalcı da görevlendirilmiştir. Lakin bir süre sonra dokümanlarda pek fazla deniz polisine tesadüf edilmemektedir. Sahil güvenlik hizmetinin askıya alınması söz konusu olamayacağına göre bu hizmeti ifa edenler büyük olasılık polis neferi/memuru arasında yer almıştır. En son müstakil kadro olarak 1938'de tesadüf edilmiştir. Yine vilayet yöneticileri ve bürokrasisi, emniyet ve asayiş hizmetlerinde aşırı ihtimam göstermişlerdir. Kadro takviyesi için yerel kararları merkeze iletmişlerdir. Hatta Trabzon Polis Müdürü Nuri Bey, Trabzon polisinin dış görünüşüne ve ağırbaşlı duruşuna titizlik göstermiştir. Onların bakımı için anlaştığı bir berberi, polislere referans olarak göstermiştir.

Ekler:

Ek-1: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon Polis/Emniyet Müdürleri[41]				
ADI VE SOYADI	**RÜTBESİ**	**MAAŞI KURUŞ/ LİRA**	**ATANMA TARİHİ**	**AYRILMA TARİHİ**
Mahmut Natık Efendi	**İkinci Sınıf Komiser**	**650**	**4 Haziran 1885**	**2 Ağustos 1889**
Mehmet Nuri Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	5 Ağustos 1889	6 Temmuz 1889
İbrahim Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	14 Temmuz 1890	1892
Ömer Can Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	29 Ağustos 1892	1892
Cafer Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	4 Ekim 1892	22 Mayıs 1896
Saffet Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	9 Temmuz 1896	14 Temmuz 1896
Hazım Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	21 Aralık 1896	15 Mayıs 1897
Sadettin Efendi	İkinci Sınıf Komiser	650	4 Haziran 1897	13 Haziran 1897
Mehmet Şükrü Efendi	İkinci Sınıf Komiser	585	23 Temmuz 1897	19 Mayıs 1898
Ali Efendi	**İkinci Sınıf Komiser**	***585***	***23 Mayıs 1898***	***28 Haziran 1898***
Muhlis Efendi	***Serkomiser***	***720***	***1898***	***1901***
Mehmet Tevfik Efendi	Serkomiser	720	1902	1902
Hüseyin Ruhi Efendi	Serkomiser	720	1903	1903
Hüseyin Vehbi Efendi	***Serkomiser***	***720***	***1904***	***1904***
Ahmet Saki Bey	***Polis Müdürü***	***2.000***	***14 Kasım 1909***	***18 Ocak 1911***
Mehmet Esat Bey	Polis Müdürü	2.500	8 Mart 1913	25 Mart 1914
Mahmut Celalettin Bey	Polis Müdürü	2.500	27 Ağustos 1913	28 Aralık 1914
Nuri Bey	Polis Müdürü	2.000	14 Mart 1915	2 Ocak 1917
Refik Bey	Polis Müdürü	2.000	27 Ağustos 1910	18 Eylül 1912
Refik Bey	Polis Müdürü	2.000	23 Eylül 1912	29 Temmuz 1913
Hüsnü Bey	Polis Müdürü	2.000	29 Temmuz 1913	6 Ağustos 1913
Refik Bey (Koraltan)	Polis Müdürü	2.500	29 Mayıs 1918	19 Nisan 1919
Rasim Mahmudi Bey	Polis Müdürü	2.500	19 Nisan 1919	21 Ekim 1919
Hasan Fehmi Bey	Polis Müdürü	2.500	21 Ekim 1919	

Ekrem Bey	***Polis Müdürü***	***2.500***	***10 Mart 1919***	***1 Ağustos 1920***
Ali Hidayet Bey (Demircan)	***Emniyet Müdürü***	***3.000***	***24 Haziran 1924***	***24 Kasım 1924***
Abdurrahman Naci Bey	Emniyet Müdürü	3.000	1 Şubat 1926	6 Haziran 1928
Galip Bey	Emniyet Müdürü	3.000	28 Haziran 1928	12 Mayıs 1929
Hasan Bahri Bey	Emniyet Müdürü	3.000	22 Ekim 1929	6 Eylül 1932
Mustafa Kırca	Emniyet Müdürü	4.000	22 Mart 1932	1 Eylül 1932
Nurettin Ağat	Emniyet Müdürü	4.000	16 Eylül 1936	6 Kasım 1938
İhsan Güven	Emniyet Müdürü	5.500	3 Aralık 1938	25 Nisan 1940
Hami Konuralp	Emniyet Müdürü	5.500	25 Nisan 1940	15 Temmuz 1942
Tevfik Arıcan	Emniyet Müdürü	7.000	13 Haziran 1942	18 Temmuz 1944
Azmi Özer	Emniyet Müdürü	6.000	2 Eylül 1944	3 Eylül 1945
Mehmet Tanyeri	Emniyet Müdürü	6.000	3 Eylül 1945	18 Ocak 1947
İsmet Baç	Emniyet Müdürü	7.000	11 Mart 1947	16 Ocak 1948
Muhsin Gökkaya	Emniyet Müdürü	8.000	26 Ocak 1948	25 Şubat 1949
Nurettin Keskinbora	Emniyet Müdürü	6.000	27 Mart 1949	6 Mart 1951
Zeyyat Haval	Emniyet Müdürü	6.000	13 Mayıs 1951	10 Mayıs 1952
Adil Darıcalı	Emniyet Müdürü	6.000	9 Mayıs 1952	13 Ağustos 1952
Fuat Ulusoy	Emniyet Müdürü	7.000	29 Aralık 1952	12 Nisan 1953
Rüştü Ünsal	Emniyet Müdürü	40	31 Nisan 1954	25 Haziran 1956
Yıldıran Acarlar	Emniyet Müdürü	60/50[42]	23 Haziran 1956	19 Aralık 1957
Şadat Ferit Kansu	Emniyet Müdürü	60/50	28 Aralık 1957	13 Temmuz 1958
Hüseyin Özcan	Emniyet Müdürü	800/800	23 Temmuz 1959	11 Haziran 1960
Samih Kanbay	Emniyet Müdürü	110/1.250	29 Haziran 1960	25 Temmuz 1960
Nurettin Yusuf Yükseloğlu	Emniyet Müdürü	800/700	28 Eylül 1960	2 Temmuz 1961
Alâaddin Tuna	Emniyet Müdürü	800/700	4 Eylül 1961	8 Şubat 1961
Hüseyin Kemiksiz	Emniyet Müdürü	950/800	18 Ocak 1961	5 Nisan 1967
Salih Bora	Emniyet Müdürü	950/950	20 Nisan 1967	23 Eylül 1970
Kamuran Korkmaz	Emniyet Müdürü	800/950	28 Eylül 1970	3 Ağustos 1971
İsmail Erdoğan Alıveren	Emniyet Müdürü		13 Temmuz 1971	24 Aralık 1971
Kemal Serhatlı	Emniyet Müdürü		5 Mart 1972	1 Nisan 1977
A. Tevfik Özarı	Emniyet Müdürü		7 Haziran 1977	5 Nisan 1978
M. Necdet Kahraman	Emniyet Müdürü		7 Mart 1978	2 Kasım 1978
Yavuz Doğan	Emniyet Müdürü		7 Kasım 1978	25 Aralık 1979
Hamdi Ardalı	Emniyet Müdürü		27 Aralık 1979	3 Eylül 1982
Şakir Erten	Emniyet Müdürü		13 Eylül 1982	1 Nisan 1988

Asaf Çalışkan	Emniyet Müdürü		1 Nisan 1988	15 Nisan 1992
Halil Aydin Genç	Emniyet Müdürü		22 Nisan 1992	26 Ocak 1997
Zeynel Abidin Ayhan	Emniyet Müdürü		5 Şubat 1997	7 Ağustos 2000
İsmail Güzeldemirci	Emniyet Müdürü		9 Ağustos 2000	22 Aralık 2001
Hamdi Güngör	Emniyet Müdürü		22 Aralık 2001	24 Eylül 2003
Reşat Altay	Emniyet Müdürü		15 Mayıs 2006	27 Ocak 2007
Arif Akkale	Emniyet Müdürü		26 Ocak 2007	13 Aralık 2007
Feridun Boz	Emniyet Müdürü		27 Kasım 2007	23 Kasım 2011
Ertan Yavaş	Emniyet Müdürü		10 Kasım 2011	2013
Murat Köksal	Emniyet Müdürü		7 Ocak 2014	27 Ekim 2016
Ahmet Hakan Arıkan	Emniyet Müdürü		27 Ekim 2016	1 Eylül 2017
Orhan Çevik	Emniyet Müdürü		1 Eylül 2017	26 Eylül 2019
Metin Alper	Emniyet Müdürü		26 Eylül 2019	12 Temmuz 2021
Kenan Aydoğan	Emniyet Müdürü		7 Temmuz 2021	25 Ekim 2022
Murat Esertürk	Emniyet Müdürü		28 Ekim 2022	

Dipnotlar

1 İlk polis nizamı mucibince polis işlerini yürütecek teftiş memurları, Top-hane-i Âmire Müşirliğinin emrine verilmiştir. İlk amirleri de Mehmet Ali Paşa olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: BOA. *İ.MSM*., Dosya No: 3, Belge No: 48 (Hicri 11 Rebîülevvel 1261).

2 Polis rütbeleri sık sık değişikliğe uğramıştır. Bazen yeni rütbe ihdas edilirken bazen de isim değişikliğine gidilmiştir. Kısa süre önce kaldırılan bir rütbenin daha sonra yeniden karşımıza çıktığı da aşikârdır. Müdür aşamasına kadar en yaygın kullanılan rütbe silsilesi yukarından aşağıya göre şöyledir: Serkomiser, ikinci sınıf komiser (komiser), üçüncü sınıf komiser (komiser muavini), polis neferi/memuru ve polis namzedi. Bu silsilede kimi zaman serkomiser birinci sınıf komiser olarak adlandırılmış kimi zaman da komiser muavini rütbesi müstakil olarak hiyerarşide yerini almıştır. Serkomiser, ikinci sınıf komiser ve üçüncü sınıf komiser rütbeleri 1938 yılında şimdiki haliyle değiştirilmiştir.

3 13 Mart 1880 tarihinde İstanbul'da sekiz polis bölüğü teşkil olunmuştur. Her bölük sekiz takımdan meydana geliyordu. Bir takımı ise beş polis neferi oluşturuyordu. Dolayısıyla bir polis bölüğünde 40 polis neferi mevcuttu. İlerleyen zamanda polis bölüklerinin sayısı artmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Derviş Okçabol, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016, s. 96-97; Eyüp Şahin, "Türk Zabıta Yapılanmasının Tarihi Gelişimi", *Polis Dergisi*, C. 10, S. 38, Ankara 2004, s.

123; Yücel Yiğit, "Miras ve Süreklilik: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis", *Adli Bilimler ve Kriminalistik Ansiklopedisi*, Ankara, 2023 (EGM Kriminal Daire Başkanlığınca bu yıl içerisinde okuyucuyla buluşturulacaktır).

4 EGM Arşivi, *Dersaadet Şehremaneti Polis Kütük Defteri*, Defter No.66, s.1.

5 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum,* Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2008, s.182-183; Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 2016, s. 165; Yücel Yiğit, "İstanbul Polis Müdürü Halil Nedim Aşuroğlu'nun Kaleminden Mütareke İstanbul'u", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, Editör: Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2017, s. 518.

6 Hüseyin Hüsnü Gören, *Polis Teşkilatının Başladığı 1839 Tarihinden 1938 Tarihine Kadar Tekâmül, Teşkilat ve Kadro Hareketleri,* Yayına Hazırlayan: Ebubekir Açıkgöz, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2018, s.84.

7 EGM Arşivi, Trabzon Vilayeti Polis Kütük Defteri, Defter No.65 (Bu kütük defterinde sayfa numarası bulunmamaktadır. Dolayısıyla aynı deftere atıfta bulunulan yerlerde bu not belirtilmeyecektir).

8 İkinci Sınıf Komiser Mahmut Natık Efendi, Trabzon'da yaklaşık 4 yıl 2 ay mesai yapmış ve 2 Ağustos 1889 yılında görevini Mehmet Nuri Efendiye devretmiştir. Yeni ikinci sınıf komiser 5 Ağustos 1889 tarihinde göreve başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: *Ek-1.*

9 EGM Arşivi, Trabzon Vilayeti Polis Kütük Defteri, Defter No.65. Ayrıca bkz.: H. H. Gören, a.g.e., s. 83.

10 EGM Arşivi, Trabzon Vilayeti *Polis Kütük Defteri*, Defter No.65.

11 EGM Arşivi, *Trabzon Vilayeti Polis Kütük Defteri*, Defter No.65.

12 EGM Arşivi, *Trabzon Vilayeti Polis Kütük Defteri*, Defter No.65.

13 EGM Arşivi, Trabzon Vilayeti *Polis Kütük Defteri*, Defter No.65.

14 EGM Arşivi, *Trabzon Vilayeti Polis Kütük Defteri*, Defter No.65.

15 Uzun sokak ve civarı Trabzon'un en eski sokaklarından biridir. Her zaman ziyaretçilerin uğrak mekânlarındandır.

16 18 Nisan 1907 tarihli Polis Nizamnamesi için bkz.: *Düstur*, 1. Tertip, 8. Cilt, Dersaadet-Matbaa-i Âmire, 1289, s. 666-692.

17 EGM Arşivi, Trabzon Vilayeti *Polis Müdürlüğü Polis Kütük Defteri*, Defter No.10.

18 Yaklaşık on dört ay görev yaptıktan sonra 18 Ocak 1911 tarihinde görevinden ayrılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: *Ek-1*.

19 H. H. Gören, *a.g.e.,* s. 98.

20 EGM Arşivi, Trabzon Vilayeti Polis *Müdürlüğü Polis Kütük Defteri*, Defter No.22, s.1-2.

21 Serkomiserlik ile polis müdürlüğü arasında merkez memurluğu adıyla yeni bir rütbe ihdas edildi. Bu kadronun müntesiplerinin resmi kıyafet giymeleri de ayrıca tensip edildi. Kıyafet farklılığının gözle görülür bi-

çimde algılanabilmesi için serkomiserlerle genelde benzerlik gösteren kısımların düzenlenmesi hususunda 1913 yılında bir genelge yayınlanarak belirlenen hususlara havi resmi elbise giymeleri de karara bağlandı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: *Polis Mecmuası*, "Kavânîn ve Nizâmât", Sene: 2, Adet: 38, Dersaadet 1330, s. 898-900.

22 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999, s. 172.

23 Bu yazı kaleme alındığı Nisan/2022'de piyasada sızma zeytinyağının ortalama kilogram birim fiyatı 70 TL civarındadır. Dolayısıyla maaşların günümüzdeki karşılığını hesaplamak için şöyle bir yol izlemiştir: İlk önce maaş miktarı zeytinyağı fiyatına bölünmüştür. Bulunan rakam, 1 okka 1,282 kg olduğuna göre 1,282 ile çarpılmıştır. Çıkan miktarda sızma zeytinyağı fiyatı 70 TL olduğu hesaplanarak sonuç bulunmuştur. Benzer bir değerleme diğer temel ve zaruri ürünlerin ağırlık ve birim miktarları kullanılarak da kullanılabilir.

24 Polis maaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Yücel Yiğit, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis Maaşları (1865-1937)", *Mehmet Genç Anısına İktisat Tarihi Araştırmaları,* Editör: Fehmi Yılmaz vd., İstanbul, 2023. *(*Kitap, bu yıl içerisinde Marmara Üniversitesi ile Güngören Belediyesi tarafından basılacaktır).

25 EGM Personel Arşivi, *Mehmet Fehmi (Tuğrul) Efendiye Ait R-222 Numaralı Sicil Dosyası*.

26 H. H. Gören, *a.g.e.,* s. 92.

27 EGM Personel Arşivi, M*ehmet Hamdi (Saygın) Efendiye Ait R-50 Numaralı Sicil Dosyası*.

28 Nuri Beyin, vilayetteki görevi 2 Ocak 1917 tarihine kadar devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: *Ek-1*.

29 BOA. *DH. EUM. MEM*, Dosya No: 73, Belge No: 56 (Hicri 5 Rebîülâhir 1334).

30 Polis sınıfının açılmasına dair yazışmalar 9 Şubat 1909 tarihinde başlamıştır. Bkz.: BOA. *DH. MUİ*, Dosya No: 2, Belge No: 12 (Hicri 18 Muharrem 1327).

31 Refik Koraltan, Trabzon Emniyet Müdürlüğü görevinden yaklaşık 20 yıl sonra 1938-1939 yılları arasında bir yıl süreyle de Trabzon valiliği de yapmıştır.

32 EGM Personel Arşivi, *Ekrem Beye Ait C-11461 Numaralı Sicil Dosyası*.

33 Atatürk döneminde polis teşkilatında yapılan değişiklerin ayrıntıları için bkz.: Yücel Yiğit, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr, Ankara 2021, Erişim Tarihi: 11 Nisan 2022.

34 H. H. Gören, *a.g.e.,* s. 92.

35 Emniyet istihbarat tarihinin kuruluşu ve gelişimi hakkında bkz.: Yücel Yiğit-Eyüp Şahin, "Emniyet İstihbarat Tarihi", *Türk İstihbarat Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, Editör: İsmail Hakkı Demircioğlu-Ahmet Özcan- Namık Çençen-Yücel Yiğit, İstanbul, 2021, s. 603-633.

36 Yücel Yiğit, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr, Ankara 2021, Erişim Tarihi: 11 Nisan 2022.

37 H. H. Gören, *a.g.e.,* s. 120.

38 EGM Arşivi, *Trabzon Vilayeti Polis Müdürlüğü Sicil Defteri*, Defter No.1, s.1.

39 H. H. Gören, *a.g.e.,* s. 139.

40 H. H. Gören, *a.g.e.,* s. 169.

41 Liste dikkatli bir gözle incelendiğinde kronolojik kopuklukların olduğu görülmektedir. Bu boşluk, tüm çabalarımıza rağmen o dönemin ikinci sınıf komiser, serkomiser ve müdürlerinin isimlerini tespit edememekten kaynaklanmaktadır. İlerleyen zaman da bulunacak arşiv vesikalarıyla eksiklikler telafi edilebilir.

42 Slash ile ayrılan rakamlardan soldaki kadro maaşını, sağdaki ise görev maaşını göstermektedir. Bu iki rakam değişik nedenlerle bazen birbirini tutmaz. Örneğin listedeki müdürlerden sadece Trabzon Emniyet Müdürü Hüseyin Özcan'ın kadro maaşı ile görev maaşı birbiriyle örtüşmektedir. Diğer müdürlerden hiç birinin kadro ve görev maaşları uyumlu değildir.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Emniyet-i Umûmiye Memurîn Kalemi (*DH. EUM. MEM)*, Dosya No: 73, Belge No: 56.

İrâde Mesâil-i Mühimme (İ. MSM), Dosya No: 3, Gömlek No: 48.

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi

Dersaadet Şehremaneti Polis Kütük Defteri, Defter No.66.

Ekrem Beye Ait C-11461 Numaralı Sicil Dosyası.

Mehmet Fehmi (Tuğrul) Efendiye Ait R-222 Numaralı Sicil Dosyası.

Mehmet Hamdi (Saygın) Efendiye Ait R-50 Numaralı Sicil Dosyası.

Trabzon Vilayeti Polis Müdürlüğü Polis Kütük Defteri, Defter No.1-10-22-65.

Süreli Yayınlar

Düstur, 1. Tertip, 8. Cilt, Dersaadet-Matbaa-i Âmire, 1289.

Polis Mecmuası, "Kavânîn ve Nizâmât", Sene: 2, Adet: 38, Dersaadet 1330.

2-Telif Eserler

ALYOT, Halim, *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum,* Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2008.

GÖREN, Hüseyin Hüsnü, *Polis Teşkilatının Başladığı 1839 Tarihinden 1938 Tarihine Kadar Tekâmül, Teşkilat ve Kadro Hareketleri,* Yayına Hazırlayan: Ebubekir Açıkgöz, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2018.

OKÇABOL, Derviş, *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016.

PAMUK, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1999.

ŞAHİN, Eyüp, "Türk Zabıta Yapılanmasının Tarihi Gelişimi" *Polis Dergisi*, C. 10, S. 38, Ocak-Şubat-Mart 2004, s. 91-198.

TONGUR, Hikmet, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2016.

YİĞİT, Yücel, "İstanbul Polis Müdürü Halil Nedim Aşuroğlu'nun Kaleminden Mütareke İstanbul'u", *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, Editör: Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara, 2017, s. 515-534.

_____, "Serkomiserlikten Müdürlüğe: Diyarbakır Emniyet Müdürlüğü'nün Kuruluşu (1885-1938)", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, Editörler: Oktay Bozan-Hakan Asan vd., Manas Yayınları, Ankara, 2019, s.131-144.

_____, Eyüp Şahin, "Emniyet İstihbarat Tarihi", *Türk İstihbarat Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, Editör: İsmail Hakkı Demircioğlu-Ahmet Özcan- Namık Çençen-Yücel Yiğit, İstanbul, 2021, s. 603-633.

_____, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis Maaşları (1865-1937)", *Mehmet Genç Anısına İktisat Tarihi Araştırmaları,* Editör: Fehmi Yılmaz vd., İstanbul, 2023. *(*Kitap, bu yıl içerisinde Marmara Üniversitesi ile Güngören Belediyesi tarafından basılacaktır).

_____, "Miras ve Süreklilik: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis", *Adli Bilimler ve Kriminalistik Ansiklopedisi*, Ankara, 2023 (EGM Kriminal Daire Başkanlığınca bu yıl içerisinde okuyucuyla buluşturulacaktır).

_____, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2021, Erişim Tarihi: 11 Kasım 2021.

Kıbrıs Barış Harekatı'nın Trabzondaki Yansımaları

Duygu AYDIN
Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Giriş

Kıbrıs adası jeopolitik ve jeostratejik olarak önemli bir konumdadır. Tarihsel süreçte birçok devletin hâkimiyetinde olmuştur. Bu anlamda 1571 yılında Osmanlı Devletinin bölgede egemenlik kurması sonrasındaki gelişmelerde belli dönemler İngilizlerin hâkimiyeti söz konusu idi. Nitekim ada 1914 yılında İngilizler tarafından ilhak olunmuş ve bu durum Lozan Antlaşmasıyla Türkler tarafından kabul edilmiştir. Kıbrıs Ada'sı 1960 yılında İngiltere, Yunanistan ve Türkiye garantörlüğünde Kıbrıs Cumhuriyeti adıyla kurulmuştur. Bölgede yaşanan karışıklıklar sonrasında Türkler adaya iki önemli harekât düzenlemiştir. Bu harekâta Türkiye'nin dört bir yanından askerler gönderilmiştir. Adanın güvenliği için bölgeye asker gönderen yerlerden biri de Trabzon'dur.

İşte bu çalışmada harekâta Trabzon'un katkıları ve bu harekâtın Trabzon'daki yansımaları ele alınmıştır. Trabzonlu vatandaşların tüm yurtta yapılan yardım kampanyalarına katılımları ve harekât dönemlerinde Trabzon'da yaşanan gelişmeler aktarılmaya çalışılmıştır. Yöntem olarak sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Bu yönüyle Kıbrıs Barış Harekâtına Trabzon'dan katılan gazilerle görüşme sağlanarak onların savaş sonrasındaki durumları hakkında verilen bilgiler dikkat çekicidir. Aynı zamanda dönemin yerel gazetelerinden de yararlanılmıştır. Bu anlamda yapılan çalışmanın mevcut literatüre katkı sağlayacağı umut edilmektedir.

20 Temmuz 1974 tarihinde gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtına katılanların sayısı 37,567'dir. Toplam şehit sayısı ise 499'dur. Savaşa Trabzon'dan katılanların sayısı 640, Trabzon'dan verilen şehit sayısı da 6'dır.[1]

1.Kıbrıs Barış Harekâtının Trabzon'da Yankıları

1.1 Kıbrıs Barış Harekâtında Trabzonlu Şehitler

Az yukarıda da değinildiği üzere Kıbrıs Barış Harekâtına Trabzon'dan katılan 640 kişiden 6'sı şehit olmuştur. Trabzonlu şehitlerin bilgilerini içeren tablo aşağıda yer almaktadır.[2]

Tablo 1: 20 Temmuz 1974 Yılında Gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtında Şehit Düşen Trabzon Nüfusuna Kayıtlı Askerlerin Listesi

Adı –soyadı	Doğum yeri-yılı	Baba adı	Rütbesi	Birliği	Şehit Düştüğü Yer
Sabri TÜTÜNCÜ	Trabzon-1949	Sami Bey	Piyade Er	İkinci Amfibi Taburu 3. Bölük	22 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Girne Çıkartmasında şehit olmuştur.
Ünal GENÇ	Trabzon-1949	Ali	Piyade Üsteğmen	Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı Takım Komutanlığı	22 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Marmara Bölgesinde şehit olmuştur.
Kazım TURAN	Akçaabat-1953	Kadir Bey	Piyade Çavuş	Hava İndirme Tugayı	22 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı Ozanköy Bölgesinde şehit olmuştur.
Mustafa İLELİ	Akçaabat-1953	Rafik Bey	Piyade Er	Piyade Alayı	20 Temmuz 1974 Pladini Bölgesinde şehit olmuştur.
Kenan ÇEPNİ	Araklı-1953	Ali	Piyade Onbaşı	İkinci Amfibi Taburu 2. Bölük	20 Temmuz 1974 de çıkartma esnasında şehit olmuştur.
Mustafa AYDIN	Trabzon - 1953	Rüstem Bey	Er	Torpidocu	21 Temmuz 1974'de Girne çıkartmasında şehit olmuştur.

Kaynak: Şehitlerimiz, s. 26-47

1.2 Kıbrıs Barış Harekâtının Trabzon'daki Etkileri

Kıbrıs Barış Harekâtının Trabzon halkı üzerindeki yankılarının ortaya konması önemlidir. O süreci yaşamış Trabzonluların verdikleri bilgiler bu meselenin aydınlatılmasına ışık tutmaktadır. Örneğin harekât sırasında 16 yaşında Trabzon'un Beşikdüzü İlçesi'nin Kadırga Mandagöz Yaylasında harekâtı radyodan takip etmeye çalışan Sezgin Sağlam'a göre harekât öncesinde halkın tutumu farklıydı. Bir kısım vatandaş Kıbrıs Harekâtı sürecine dair çok bilinçli ve ilgili değildi. Bununla beraber vatandaşların pek çoğu harekâtı yakından takip etmişti. Sezgin Sağlam da birçok Trabzonlu gibi harekâta dair süreci yakından takip etmeye çalışmıştır. En önemli haber alma vasıtaları ise radyo ve gazete idi. Bu iletişim araçlarından süreci takip eden bazı Trabzonluların heyecanı ve ilgisi çok daha fazlaydı. Bu kişiler çocukları harekâta katılan ailelerdi. Aileler gerek kitle iletişim araçları vasıtasıyla gerekse valilik, belediye gibi mülki müesseseler aracılığıyla süreci yakından takip etmişlerdir. Sezgin Sağlam'a göre ilk harekâtın zaferle neticelenmesi Trabzon halkına büyük sevinç yaşatmıştı. İkinci harekâtın başlaması ile birlikte birçok vatansever Trabzonlu gönüllü olarak askerlik şubelerine başvurmuşlardı. Vatandaşların pek çoğu harekât sürecinde maddi ve manevi kaynaklarını seferber etmekten çekinmemişlerdir.[3]

Harekât sürecinde 35 yaşında Trabzon'da terzilik yapan Ziya Ünver ise o yıllardaki halkın meydanlarda toplanmasına dair değerli bilgiler vermiştir. Ona göre, Trabzon halkı o süreçte devletinin yanında yer almış, Atatürk alanında toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılarda Kıbrıs Barış Harekâtı süreci vatandaşlara aktarılmış, halkın ilgi ve desteği canlı tutulmuştur.[4]

Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde Trabzon'da halkın yardım faaliyetleri dikkat çekmektedir. Harekâtın başlamasıyla birlikte yurt çapında sürdürülen yardım kampanyası Trabzon'da da gerçekleştirilmiştir. Trabzon'da açılan bağış kampanyasına Trabzonlular büyük ilgi göstermişlerdi. Kampanyaya imkânları ölçüsünde katılan Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına ve Türk Donanma Vakfına ellişer bin lira olmak üzere yüz bin lira bağış yapmıştır. Aynı zamanda oda yetkilileri, üyelerine çağrıda bulunarak yardım kampanyalarına katılmalarını da istemiştir.[5]

Hava ve deniz kuvvetlerine yapılan yardımlara Trabzon Belediyesi de katılmıştır. Dönemin Belediye Başkanı Sefer Özgür, Yenigün Gazetesine şu açıklamayı yapmıştır:

> Birlik ve beraberlikten doğan güçlü olma hali ve en büyük heyecan duyguları içinde sizlere Kıbrıs olayları dolayısıyla açılan yardım kampanyası için bilgi vermeyi büyük bir görev bildim. Hemşerilerim Kıbrıs'a vaki olan çıkarma haberi ile beraber heyecanlarını tutamayarak galeyana gelen vatandaş gurupları da belediyeye baskın yaptılar. Vatandaş yerinde duramıyor. Bir şeyler yapmak istiyor. Vilayetler ile birlikte yapılan koordineli çalışma sonrasında her gün saat 24.00'a kadar faaliyet gösterecek olan yardım toplama bürosu belediye zabıta kısmında faaliyete geçmiştir. Balıkhane de tali yardım bürosu oluşturuldu. Ve ayrıca mahalle muhtarları ve bazı kuruluşlar harekete geçirilerek 22 Temmuz günü vilayetle yapılan görüşme sonrasında yardım faaliyetleri belediyenin koordinatörlüğüne bırakıldı.[6]

Yardım faaliyetleri belediye tarafından sistemli hale getirilmiştir. Donanma ve hava kuvvetlerine yapılacak yardımlar belirli bir banka ve hesap numarası ile birlikte yapılmasına karar verilmişti. Yardımlar için açılan banka hesap numaraları Trabzon'dan kamuoyuna çeşitli vasıtalarla duyurulmuştur.[7] Donanma ve hava kuvvetlerine yapılacak yardımların banka ve hesap numaraları şu şekilde idi:

- Mumhaneönü Ziraat Bankası Şubesi Türk Donanma Vakfı, hesap numarası 19
- Mumhaneönü Ziraat Bankası Şubesi Hava Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı, hesap numarası 20
- Değirmendere Halk Bankası Türk Donanma Vakfı, hesap numarası 66017
- Değirmendere Halk Bankası Şubesi Hava Kuvvetleri Güçlendirme Vakfı, hesap numarası 66018

Ayrıca mahalle muhtarlarının da kendi bünyelerinde birer yardım toplama ünitesi kurması Belediye tarafından tebliğ edilmiştir. Yardım için gerekli olan makbuz ve pul Belediye tarafından muhtarlara verilmiştir.[8] Yardım kampanyasına Trabzonlular yoğun ilgi göstermişti. Kendisiyle görüşme yaptığımız Ziya Ünver Bey de yardım yapanlar arasındaydı. O, kendi iktisadi imkânları ölçüsünde yardımda bulunmuştu.[9] Yavuz Selim İlkokulu öğrencileri ve öğretmenleri yardım kampanyalarına 5 bin lira ile katılmıştı. Ayrıca Özen Taksi, arabaların üzerine "Silahlı Kuvvetler Yararına" adlı tabelasıyla bir günlük hasılatlarını bağışlamışlardı. Taksi durağı sahibi Mehmet Bey yaptığı

açıklamada: "Vatanımızın Yunanlılarla savaşmasından ve üstünlüğümüzün devam etmesinden dolayı gururlandığını" belirtmiştir. Özen Taksiden başka Akçaabat Şoförler Derneği de yardım kampanyasına iştirak etmiştir. Dernek başkanı Şadan Hacısalihoğlu 100'ün üzerinde taksi ve minibüslerin bir günlük kazancı olan 30 bin lirayı dernek adına teslim etmiştir.[10]

Trabzon Orman Bölge Başmüdürü Mehmet Eren'in almış olduğu bir karar ise 27 Temmuz tarihli Trabzon gazetelerinde şu ifadelerle yer bulmuştu:

> Kahraman ve şanlı ordumuz Kıbrıs'ta başlattığı çıkarma harekâtı üzerine başmüdürlüğümüzden ve bağlı birimlerinde çalışan tüm personel ve işçiler maaş ve yevmiyelerinden bir günlük tutarını Türk Donanma Vakfı ile Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfına bağış yapmıştır.[11]

Kıbrıs Barış Harekâtı tüm yurtta olduğu gibi Trabzon'da milli birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirmişti. Camilerde yapılan vaazlar bu duygunun oluşmasında etkili olmuştur. Trabzon'da camilerde halka vaaz verilerek vatandaşlar yardıma çağrılmıştı. Bu çağrılara Trabzon halkı kayıtsız kalmamış, Trabzonlular Kıbrıs Harekâtına çocuklarını göndermenin yanı sıra mallarını da Türk ordusunun zaferi adına bağışlamıştır.[12]

Türk Donanma ve Hava Güçlendirme Vakfı için Trabzon Müftülüğünün organizesi ile camilerden ve halktan toplanan yardım 100 bin lirayı bulmuştur.[13] Maddi gücü düşük olan vatandaşlar bile yardım kampanyalarına katılmışlardır. Halk para dışında bilezik, alyans, küpe, altın gibi ziynet eşyaları ile tahıl, küçük ve büyük baş hayvanlarını da yardım kampanyası kapsamında vakfa bağışlamışlardır.[14]

Kıbrıs Barış Harekâtının ilk safhası sona erdiğinde kabul edilen ateşkes sırasında yakın zamanda terhis olanlar askerlik görevi için tekrar çağrılmışlardır. Trabzon'da askere çağrılanlar halkın gösterileri eşliğinde marşlar söylenerek arabalara bindirilmişler ve uğurlanmışlardır. Trabzonlular evlatlarını 2. Barış Harekâtı için düğüne gönderir gibi uğurlamıştır.[15]

Trabzon'daki din görevlileri Kıbrıs Harekâtının başarısı için Başbakan Bülent Ecevit ve Genel Kurmay Başkanı Semih Sancar'a tebrik ve başarı telgrafları da çekmişlerdi. Telgrafta yer alan ifadeler aynen şu şekildedir:

> Şerefli ordumuzun giriştiği Kıbrıs Harekâtının başarıya ulaşmasını Allah'tan diler Trabzon Din Görevlileri camiası olarak bütün varlığımızla emirlerinizde olduğumuzu saygı ile arz ederiz.[16]

Kıbrıs Barış Harekâtının zaferle neticelenmesi Trabzon'da tarifi imkânsız sevinçle karşılanmıştır. Zira canlarını mallarını ortaya koymaktan çekinmeyen Trabzonluların da elde edilen zaferde önemli payları vardı. Trabzon halkının sevinci ve minnettarlığı Trabzon'dan Türkiye Cumhurbaşkanı ve Başbakanına telgrafla iletilmiştir. Dönemin Trabzon Belediye Başkan Vekili Hasan Atalay, Kıbrıs Barış Harekâtının başarı ile sonuçlanmasının ardından, dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e ve dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'e şu telgrafı çekmiştir:

> Senelerden beri anayasa düzeni bozulan Kıbrıs'ta girişilen Barış Harekâtında çok soğukkanlı sevk ve idare ile stratejik anlamda örnek teşkil eden zafer ile Türk Milletlerinin en büyük hasretlerine kavuşturdunuz. Politik ve askeri alanlarda gösterilen bu başarılardaki rolünüz bizleri kıvançtan kıvanca sürüklemiştir. Bu vesile ile Trabzon halkı ve şahsım adına saygılarımızı sunarken minnet ve şükranlarımızı bildirir daim olmanızı dilerim. Hasan Atalay/Belediye Başkan Vekili.[17]

Gönderilen bu telgrafa Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk ise şu şekilde yanıt vermiştir:

> Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kıbrıs'ta temelinden yıkılan anayasal düzeni yeniden kurmak ve Türk toplumunun huzur ve güvenini sağlamak amacıyla giriştiği harekât dolayısıyla göndermiş olduğunuz telgrafı memnunlukla aldım. Beni son derece mutahassız eden vatansever duygularınız ve silahlı kuvvetlerimiz hakkındaki asil davranışınız için teşekkür ederim. Fahri Korutürk/Cumhurbaşkanı/Ankara.[18]

Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit de Trabzon Belediye Başkan Vekilli Hasan Atalay'ın gönderdiği telgrafa şu şekilde cevap vermiştir:

> Cenevre Konferansından bir sonuç alınamayacağının belli olması üzerine, savunmasız Türk topluluklarının can ve mal güvenliğinin sağlanması Ada'da gerçek bir barış, kardeşlik ve toplumlar arasında eşitlik kurulması amacıyla giriştiğimiz Barış Harekâtı dolayı-

sıyla belirttiğiniz iyi duygular ve görüşler için teşekkür ederim. Bu harekât sonucunda Ada'da yalnız Türklerin değil Rumların da güvenle yaşayabileceği bir ortam oluşturulmuş olacaktır. Başarılar ve mutluluklar dileğiyle saygılarımı sunarım. Bülent Ecevit/ Başbakan/Ankara 20 Ağustos 1974.[19]

2. Kıbrıs Barış Harekâtına Trabzon'dan Katılan Gazilerin Günümüzdeki Duygu ve Düşünceleri

Kıbrıs Barış Harekâtına katılmış olan Trabzonlu gaziler "muharip gazi" olarak şeref aylığı almaktadırlar. Gazilerin çoğu kendilerine verilen hakların yetersiz olduğunu dile getirmektedir. Gaziler, çevrelerinden pek fazla değer görmediklerini, devlet tarafından kendilerine çok fazla sahip çıkılmadığını ifade etmektedir. Gazilerin, günümüz gençlerine üstün karakterde zeki olarak vatana sahip çıkmaları hususunda tavsiyeleri bulunmaktadır.

Gazilerimizden Abdülkadir Aycibin, kendilerine sunulan hakların yetersiz olduğunu, eskisi kadar hürmet görmediklerinden yakınmaktadır. Günümüz gençlerine birbirlerini sevmelerini ve aynı bayrak altında güzelce yaşamaları öğüdünde de bulunmaktadır.[20] Refik Öz, gazilere sunulan hakların sınıflandırma yapılmadan eşit şekilde verilmesini istemektedir. Gazi olarak tanıyanlar olduğu kadar tanımayanların da olduğunu ifade etmiştir. Günümüz gençlerine, vatana ve millete saygılı evlatlar olmalarını ve topraklarımızı korumalarını vurgulamaktadır.[21] Ahmet Salih Akbulut, gaziliğin ne demek olduğunu bilen insanların kendilerine karşı ilgi ve saygı gösterdiklerini dile getirmiştir. Gençlere değerlerin öğretilmesinde yetersiz kalındığını belirterek onlara şu tavsiyelerde bulunmuştur:

> Türk gençliği, İstiklal Marşını çok iyi okusun ve anlasın. Atatürk'ün Gençliğe Hitabesini hafızalarına kaydetsinler. Ve bu iki şeyi asla unutmasınlar. Vatan ayrı bir mefhumdur. Her şeyi bulursunuz ama vatanı bulamazsınız.[22]

Mustafa Görgün, kendilerine sunulan hakları yeterli bulmamaktadır. Şeref aylığı aldıklarını ve bunun sosyal güvencesi olan ve olmayan olarak ikiye ayrıldığını ifade etmiştir. Mustafa Görgün şeref aylıklarının sınıflandırılmasından rahatsızlık duymaktadır. Gençlere tavsiyesi ise şu şekildedir: "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur. Biz geldik, gi-

diyoruz. Bütün her şey sizlerin omuzlarına yüklenecektir. Akıllı davranın ve etrafınızdan haberdar olun."[23]

Yusuf Yılmaz ise kendilerine sunulan şeref aylığının manevi değerinden fazlasıyla memnun olup maddi bir beklentisinin olmadığını şöyle ifade etmiştir:

> Ben gazi olarak savaştım diye böyle bir hak verilmesine çok taraftar değilim. Savaş benim görevim. Ben savaşmak için askerim. Memleketimin müdafaası, milletin savunması için asker oldum. O yüzden bana verilen şeref aylığı yeter. Adının şeref aylığı olması fazlasıyla değerli benim için.[24]

Cemal Kara, kendilerine sunulan haklardan ve ilgisizlikten şu ifadelerle yakınmaktadır:

> Muharip gazi olarak geçmişte de günümüzde de hak ettiğimiz değeri hiçbir zaman alamadık. Hak ettiysek bile alamadık. Madalyamızı bile parayla alıp yakamıza taktık. Yunanistan'da tır şoförü olan bir gazi ile karşılaştım. Kendisine orada bir konut verildiğini, çocuklarının eğitiminin devlet tarafından sağlandığını ve kömürünün devlet tarafından ücretsiz verildiğini söyledi. Yüksek bir maaş alarak onurlandırıldığını aynı zamanda kullandığı tırın ona ait olduğunu ve vergi vermediğini ifade etti. Bizi burada çalışan ve çalışmayan olarak ayırdılar. Bize ona göre maaş veriyorlar. Ben bu durumu adaletsiz görüyorum. Kıbrıs gazisi olarak törenlerde, okullarda çocuklara tanıtılıyoruz. Onun haricinde çevreden gereken ilgiyi almıyoruz.[25]

Sonuç

Kıbrıs, tarihsel süreçte önemli olayların yaşandığı bir yer olmuştur. Adanın hâkimiyeti dönemsel olarak değişiklik göstermiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere, Yunanistan ve Türkiye Kıbrıs için mücadele eden devletler arasındadır. Bölgenin jeopolitik ve jeostratejik konumu itibariyle tarih sahnesinde derin izler bırakmıştır. Türk ve Rum nüfusunun yaşadığı bölgede çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu anlaşmazlıklar sebebiyle türlü oyunlar ve çatışmalar yaşanmıştır. Özellikle 1960 ve sonrasında gelişen olaylar sebebiyle Türkiye, garantörlüğünde olan bölgeye asker göndererek Kıbrıs Barış Harekâtını gerçekleştirmiştir.

Adaya Türkiye'nin dört bir yanından askerler gelmiştir. Trabzon da bölgeye asker gönderen yerlerden biridir. Bu yönüyle Trabzon halkı milli birlik ve beraberlik duygusu içerisinde maddi ve manevi desteklerini esirgemeyerek katkı sağlamaya çalışmıştır. Harekâtın zaferle sonuçlanması tüm yurtta coşkuyla karşılanmıştır. Yine görülmüştür ki Trabzon halkı Kıbrıs Barış Harekâtı ile yakından ilgilenmiştir. Bunun en önemli sebepleri arasında vatanseverlik duygusu önde gelmekle beraber çocuklarını Kıbrıs'ta savaşa gönderen ailelerin süreci yakinen takip etmeleri de yer almaktadır. Olayı bizzat yaşamış olan kişilerin aktarmış olduğu bilgilerle birlikte harekâtın önemi fazlasıyla anlaşılmıştır. Zira Türkiye içinden bölgeye asker gönderildiği gibi birçok yardım da yapılmıştır. Trabzon'dan gerek halkın gerekse kamu kuruluşlarının maddi ve ayni yardımları bunu teyit etmektedir. Öte yandan Trabzonlu gazilerimizin günümüzde dile getirdikleri sıkıntılar onları üzmekle beraber beklentilerini de yansıtmaktadır. Daha çok Gazilik ruhunun toplumda anlaşılması ve canlı tutulması yönünde dile getirilen bu beklentiler millet olarak her zaman ihtiyaç duyduğumuz birlik ve beraberliğe de vurgu yapmaktadır. Türk Milleti olarak daima fazlasıyla içimizde var olan bu duygunun gelecek nesillere aktarılmasının da bir o kadar önemli olduğunu dile getiren Gazilerimiz günümüzde dahi vatanın bir mihenk taşı olarak öne çıkmaktadırlar.

Dipnotlar

1 Şehitlerimiz: Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya, İstiklâl, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik, c. 5, T.C. Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 26-47.

2 Şehitlerimiz, s. 26-47.

3 Sezgin Sağlam, 28-11-2016 tarihinde Trabzon Beşikdüzü'nde Yüksel Çağlar Parkı'nda yapılan görüşme.

4 Ziya Ünver, 30-11-2016 tarihinde Trabzon Merkez'de Ünver Terzihanesinde yapılan görüşme.

5 "Muharebe Gücümüze Yardım Yapılıyor", *Bayraktar Gazetesi* (24 Temmuz 1974), s. 1.

6 "Belediye Yardım Kampanyası Açtı", *Yenigün Gazetesi* (24 Temmuz1974), s. 1.

7 Aynı yer.

8 Aynı yer.

9 Ziya Ünver, 30-11-2016 tarihinde Trabzon Merkez'de Ünver Terzihanesinde yapılan görüşme.

10 "Muharebe Gücümüze Yardım Yapılıyor", s. 1.

11 "Trabzonlu Vatandaşlar Yardım Kampanyasına Koşuyor", *Yenigün Gazetesi* (27 Temmuz 1974), s. 1.

12 "Donanma ve Hava Vakfına Orman Teşkilatı Birer Günlük Kazancını Bağışladı", *Bayraktar Gazetesi* (27 Temmuz 1974), s. 1.

13 "Kıbrıs Harekâtı İçin Trabzon Din Görevlileri Bağlılıklarını Bildirdi", *Yenigün Gazetesi* (29 Temmuz 1974), s. 1.

14 "Silahlı Kuvvetlerimize Yardım Artıyor", *Bayraktar Gazetesi* (1 Ağustos 1974), s. 1.

15 "Donanma ve Hava Vakfına Orman Teşkilatı Birer Günlük Kazancını Bağışladı", s. 1.

16 "Kıbrıs Harekâtı için Trabzon Din Görevlileri Bağlılıklarını Bildirdi", s. 1.

17 "Başkan ve Başbakandan Telgraf var", *Bayraktar Gazetesi* (28 Ağustos 1974), s. 1.

18 Aynı yer.

19 Aynı yer.

20 Abdülkadir Aycibin, 08-02-2016 tarihinde Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesinde yapılan görüşme.

21 Refik Öz, 11-02-2016 tarihinde Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesinde yapılan görüşme.

22 Ahmet Salih Akbulut, 18-02-2016 tarihinde Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesinde yapılan görüşme.

23 Mustafa Görgün, 29-01-2016 tarihinde Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesinde yapılan görüşme.

24 Yusuf Yılmaz, 11-02-2016 tarihinde Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesinde yapılan görüşme.

25 Cemal Kara, 22-01-2016 tarihinde Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesinde yapılan görüşme.

Kaynakça

Basılı Kaynaklar

Şehitlerimiz*: Osmanlı-Rus, Osmanlı-Yunan, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya, İstiklâl, Kore, Kıbrıs, İç Güvenlik*, c. 5, T.C. Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Süreli Yayınlar

" Başkan ve Başbakandan Telgraf Var", *Bayraktar Gazetesi* (28 Ağustos 1974), s. 1.

"Belediye Yardım Kampanyası Açtı", *Yenigün Gazetesi* (24 Temmuz1974), s. 1.

"Donanma ve Hava Vakfına Orman Teşkilatı Birer Günlük Kazancını Bağışladı", *Bayraktar Gazetesi* (27 Temmuz 1974), s. 1.

"Donanma ve Hava Vakfına Orman Teşkilatı Birer Günlük Kazancını Bağışladı", *Bayraktar Gazetesi* (27 Temmuz 1974), s. 1.

"Kıbrıs Harekâtı İçin Trabzon Din Görevlileri Bağlılıklarını Bildirdi", *Yenigün Gazetesi* (29 Temmuz 1974), s. 1.

"Muharebe Gücümüze Yardım Yapılıyor", *Bayraktar Gazetesi* (24 Temmuz 1974), s. 1.

"Silahlı Kuvvetlerimize Yardım Artıyor", *Bayraktar Gazetesi* (1 Ağustos 1974), s. 1.

"Trabzonlu Vatandaşlar Yardım Kampanyasına Koşuyor", *Yenigün Gazetesi* (27 Temmuz 1974), s. 1.

Sözlü Tarih Görüşmeleri

Aycibin, Abdülkadir, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesi, (08-02-2016).

Akbulut, Ahmet Salih, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesi, (18-02-2016).

Görgün, Mustafa, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesi, 29-01-2016.

Yılmaz, Yusuf, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesi, (11-02-2016).

Kara, Cemal, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesi, (22-01-2016).

Sağlam, Sezgin, Doğu Gözaçan Parkı-Trabzon/Beşikdüzü, (28-11-2016).

Ünver, Ziya, Ünver Terzihanesi-Trabzon/Merkez, (30-11-2016).

Öz, Refik, Türkiye Muharip Gaziler Derneği Trabzon Şubesi, (11-02-2016).

III. BÖLÜM

ARŞİV VE SEYAHATNAMELERDE TRABZON

XVII. Yüzyılda Muhasebe Açısından Trabzon Kadı Sicillerindeki Terekelerin Kayıt Düzeni

Temel ÖZTÜRK
Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Tereke[1] (*metrukât, muhallefat, kassam*) defterlerinin iktisadî ve içtimaî tarihimiz açısından önemi büyüktür. Tereke, ölen ya da gaipliğine karar verilen bir kişinin para, eşya, mal, alacak-verecek çeşidinden geriye bıraktığı şeyler hakkında kullanılan bir tabirdir. Osmanlı maliyesinde tereke kayıtları, bilhassa miras taksimi başta olmak üzere bazen taşranın yönetim organlarına bazen de devlet hazinesine gelir sağlamak amacı ile tutulmuştur. Bu çalışmada muhasebe ilmi açısından terekelerin kayıt düzeni hakkında bilgi verilecektir. Bir tereke kaydının satışı ve aile fertlerine dağılımı yanında vergilendirmesi noktasında nasıl bir muhasebe sisteminin işletildiği dikkat çekici birkaç örnek ile izah edilecektir. Aslında her ne kadar şer'î miras taksimi yönünde bir değişiklik yok gibi görünse de XVII. yüzyıldaki kadı sicillerinde bunların muhasebe kayıt sistemi açısından bir takım farklılıklara sahip olduğu tespit edilmiştir.

Bu yönde XVII. yüzyıla ait Trabzon kadı sicillerindeki (Trabzon Şer'iyye Sicili / bundan sonra TŞS) yaklaşık 150'den fazla tereke kaydından muhasebe düzeni noktasında iktisadi değer taşıyan örnekler üzerinde durulmaktadır. Böylece tereke sahiplerinin sosyal statülerinden ziyade[2] mevcut listelerin muhasebe tarihi yönünden değer taşımaları dikkate alınmıştır. Binaen aleyh çalışma, muhasebe düzeni açısından miras listelerinin menkul ve gayrimenkul, borç, alacak-verecek, varislere taksim olunan hisseler ve terekeden yapılan harcamalar akabinde geriye kalan toplam miktarları yansıtan kısımların bir hesap listesi

olarak kayıt sistemi açısından değerlendirilmesini içermektedir. Haliyle muhasebe tarihçileri başta olmak üzere XVII. yüzyılda Trabzon kadı sicillerindeki bu belgelerin tanınması yönünde de diğer araştırmacılara bir fikir verileceği ümit edilmektedir.

Arapça kökenli olan *tereke* veya *terike* sözcüğü, "bırakma, vazgeçme" anlamlarına gelen "terk" fiilinden türetilmiş ve sözlük anlamıyla "vefat eden kişinin geride bıraktığı şey" olarak bilinmektedir.[3] Osmanlı dönemi belgelerindeki tereke kavramı ise, "vefat eden kişiden geriye kalan tüm menkul (taşınabilir) ve gayrimenkul (taşınmaz) malları" ifade etmekteydi. Haliyle bu listelerin içerisinde bağ, bahçe, değirmen, çiftlik, arsa, dükkân, yalı, para, hayvanlar, ticari mallar, köleler, cariyeler, her türlü ev ve giyim eşyası, alacak, vasiyet, hibe/bağış gibi tasarrufların tümü yer almaktaydı.[4] Yine terim olarak konu ile alakalı olan Arapça kökenli *metrukât* ve *muhallefat* sözcükleri de tereke kavramı ile aynı anlamda kullanılmaktadır.[5] Bu çerçevede, Osmanlı tereke kayıtları *Tereke Defteri, Kassam Defteri*, *Metrukât Defteri, Muhallefat Defteri* veya *Miras Kayıtları* şeklinde de adlandırılabilmektedir.[6] Osmanlılarda terekeler Edirne, İstanbul, Bursa gibi büyük kadılıklar için ayrı defterler halinde düzenleniyordu. Diğer kadılıklarda ise hukuki belge olma özelliklerinden dolayı terekeler, şer'iyye sicili/kadı sicili[7] adı verilen defterlere belirli bir kural dâhilinde kaydedilmekteydi.[8]

Öte yandan terekelere konu teşkil eden müsadere ise Osmanlı Devleti'nde haksız kazançla zengin olmuş yüksek dereceli memurların mallarına istenildiği zaman el konulabilme yöntemidir. Osmanlı Devleti'nde müsadere kadılar tarafından yapılırdı. Kadının terekeyi ya normal yollardan ya da ölenin devlete borcunun olması durumunda müsadere gerçekleştirildi. Askerîlere ait tereke ise devlet tarafından her durumda müsadere edilirdi. Müsaderenin önemli mevkilere yükselenlerin, öldükten sonra varislerine bir şey bırakamayacaklarını düşünmesi ve dürüst davranmalarını sağlama yönünde sosyal, devlet hazinesine gelir sağlam yönünde de muhasebe kaynaklı iki temel amacı vardı. Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan müsadere uygulaması II. Mahmut (1808 – 1839) döneminde *mahkeme kararı olmaksızın hiç kimsenin mallarına el konulamayacağı esası kabul edilmesi,* üzerine daha bir kontrol altına alınmıştı.[9]

Terekelerdeki Kayıt Düzeninin Muhasebe Yönü

Osmanlılarda varislerin veya varislerden başka mirastan alacağı olan diğer kişilerin mahkemeye müracaatları dışında ve gerekli şartlar oluşmaksızın[10] kadılık ve kassam, kimsenin terekesine el koyamazdı. Nitekim miras paylaşımının kadılık tarafından yapılmasını gerektiren koşullar dışında, terekeye el konulup hesaplama ve paylaştırma yapılması, vergi alınması Osmanlı kanunnamelerinde ve çeşitli tarihlere ait ferman ve adaletnâmelerde açıkça yasaklanmıştır.[11]

El konulan terekelerdeki işlem sürecinde miras paylaşım işini gerçekleştiren k*assam*ın[12] yanında, mirasa konu olan malları deftere kaydedecek bir *kâtip* ve konuyla ilgili tecrübeli kişilerden oluşan *ehl-i hibre* bulunuyordu. Kassam huzurunda, terekeyi oluşturan mallar, çeşidine göre, kassam defterine yazılıyor; ehl-i hibre ve mirasçıların da huzurunda, piyasa değerini iyi bilen *dellâl*in[13] takdir ettikleri değerler, her eşya ve malın altına yazılıyordu. Terekeler, kassam vasıtasıyla sayıldıktan sonra düzenlenen defterin bir nüshası tereke sahiplerine bırakılıyordu. Terekenin evde satışı yasaktı. Satışı gereken terekeler ise, yine kassamın gözetiminde, bedestene götürülerek açık arttırma yöntemiyle değeri üzerinden satılırdı. Müzayede ile satılan mallar, bedestende görevli *münadi*[14] vasıtasıyla satılır; münadiler de bu görevleri karşılığında terekeden belli bir oranda ücret alırlardı. Müzayedeye çıkan malların satışı hemen gerçekleşmeyebilir, taşınmaz mallar gibi satışı uzun sürenler de olurdu.

Trabzon kadı sicillerinde yer alan XVII. yüzyıldaki tereke kayıtlarını gözden geçirdiğimizde onların bir format üzerinden tanzim edildikleri rahatlıkla görülür. Bu yönde söz konusu kayıtlar genel olarak dört bölümden oluşmaktadır. Vefat eden kişi hakkında bilgi ve kayıt tarihinin yer aldığı giriş ilk bölümü, mirasa konu malların dökümünden oluşan listenin yer aldığı ana kısım ikinci bölümü, borç, masraf, vergiler vb. gider kalemlerinin sıralandığı üçüncü bölümden sonra ise varislere/alacaklılara veya hazineye (*Beytü'l-Mal*) kalan miktarın hesaplandığı kısım da son bölümü oluşturur.

Buna göre, bir tereke kaydında birinci bölüm olarak vefat eden kişinin tanıtıldığı giriş paragrafında; vefat edenin ismi, babasının ismi, varsa unvanı, vefat ve ikamet ettiği şehir/köy/mahalle/sokak, mensubu olduğu millet, yaptığı iş, vefat nedeni, nerede vefat ettiği, varislerinin kimler olduğu gibi bilgilere yer verilmektedir. Bu bilgiler XVII.

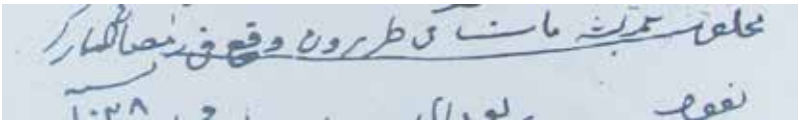

Resim 1: XVII. Yüzyılın Başlarındaki Tereke Kaydının Kısa Bilgileri İçeren Sade Giriş Kısmı (TŞS, 1820, s. 48.)

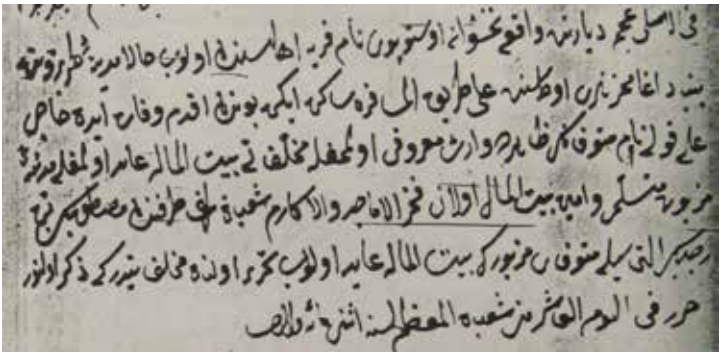

Resim 2: XVII. Yüzyıl Sonlarına Doğru Daha Teferruatlı Bilgiler İçeren Terekenin Giriş Kısmı (TŞS, 1858, s. 4).

yüzyılın başlarında daha sade ve birkaç unsuru içerirken yüzyılın sonlarına doğru detaylanarak bundan sonraki dönemlerde de aynı usulde devam etmiştir.[15] Tereke kaydının düzenlenme tarihi hicri takvim sisteminde, yazı veya rakam ile bu giriş metninin hemen sonuna eklenmektedir. Giriş bölümü hem olayın niteliğine ilişkin bilgilerin aktarılması hem de tarihlendirme yönüyle modern muhasebe kayıt sistemleriyle de benzer özellikler taşımaktadır.

Giriş bölümünün hemen ardından, vefat eden kişiden geriye kalan taşınır taşınmaz her türlü eşya ve tasarruflar, satırlar halinde, tek tek veya bazen yakınındaki eşyalarla birlikte grup halinde listelenmektedir. Her bir eşya ve tasarrufun altında, o günkü kıymetini belirten fiyatı, dönemin para birimi cinsinden yazılarak, yine her bir eşyanın cinsine bağlı olarak Osmanlıca yazılan ölçü biriminin hemen altında miktarı belirtilmektedir. Ölçü birimleri eşyanın cinsine göre adet ve ağırlık ölçü birimi olarak kıyye, kile cinsinden kaydedilmektedir. Ayrıca listelerde her maddenin değeri çoğunlukla kuruş olmak üzere akçe üzerinden veya akçenin kuruş karşısındaki değerine yönelik olarak ¼ (Rub'), 1/3 (Süls), 1/8 (Sümn) oranları şeklinde kaydedildiği gibi bazen küsuratlı küçük değerler de yine akçe veya pare birimi cinsinden kaydedilmektedir.

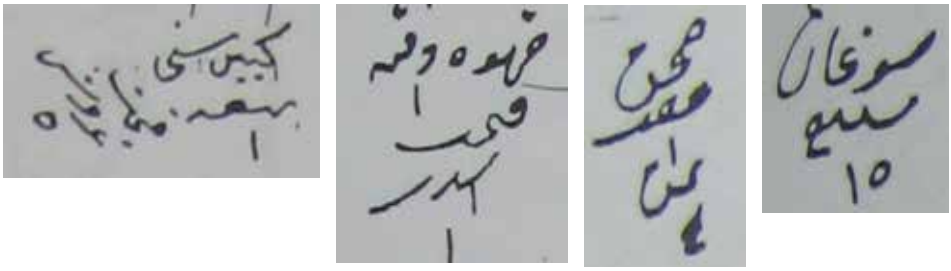

Resim 3: Tereke Listelerinde Müzayedesi Yapılan Maddelerin Miktar ve Değer Göstergeleri (TŞS, 1852, s. 110, 132)

Resim 3'teki örneklerin ilkinde "kebir (büyük) sini 1adet kıymet 5 kuruş" şeklinde yazılarak parasal değer kıymet ifadesiyle vurgulanarak kuruş cinsinden maddenin alt soluna, miktarı belirten adet ifadesi de maddenin altına kaydedilmiştir. İkinci görselde "kahve 1 vukıyye[16] kıymet 1 esedi" olarak yazılıp miktar maddenin hemen yanına ağırlık birimi ölçüsü üzerinden vukıyye şeklinde, kıymet ibaresiyle belirtilen değeri ise dönemin yaygın kullanılan kuruş cinsi karşılığında "esedi" olarak belirtilmiştir. Üçüncü örnekte "sahan 1 adet 4 sümn" ifadesiyle maddenin miktarı hemen altına adet cinsinden onun da altına akçenin kuruş içerisindeki oranlarına atfen 1/8 oranındaki sümn ifadesi örnekte toplam 60 akçeye tekabül edecek şekilde "4 sümn" olarak yazılmıştır. Son örnekte ise "soğan 15 akçe" şekliyle maddenin hemen altına değeri doğrudan akçe cinsi üzerinden kaydedilmiştir.

Eşya ve tasarrufların sıralanmasında genel bir kural bulunmamakla beraber, varsa kitaplar, özellikle Kur'an-ı Kerim ve/veya taşınmaz mülkler önce yazılmaktadır. Ardından diğer eşyalar kıymetleri belirtilerek sıralanmaktadır. Trabzon kadı sicillerindeki tereke belgelerinde, eşyaların belirli bir düzen gözetilerek ardı ardına veya kimi zaman grup halinde kaydedildiği dikkati çeken bir durumdur. Bu sıralamalar, eşyaların mekân içindeki yerlerini, muhafaza ediliş şekillerini veya diğer eşyalarla ilişkilerini resmetmemize de imkân verebilmektedir. Her ne kadar tereke listelerinde yer alan eşyaların evin hangi odasında bulunduğu açıkça belirtilmese de, genellikle odalara göre, sırayla listeye kaydedildiği bilinmektedir. XVII. yüzyıldaki tereke kayıtlarını bu yönüyle gözden geçirdiğimizde yüzyılın başında bazı kayıtlarda sadece miktarların bazılarında da değerlerinin yer aldığını görmekteyiz. Bu tür kıymeti yazılmayıp miktarı yazılan maddeler muhtemelen aynî olarak satışa sunulmaktaydı.[17] Ancak yüzyılın or-

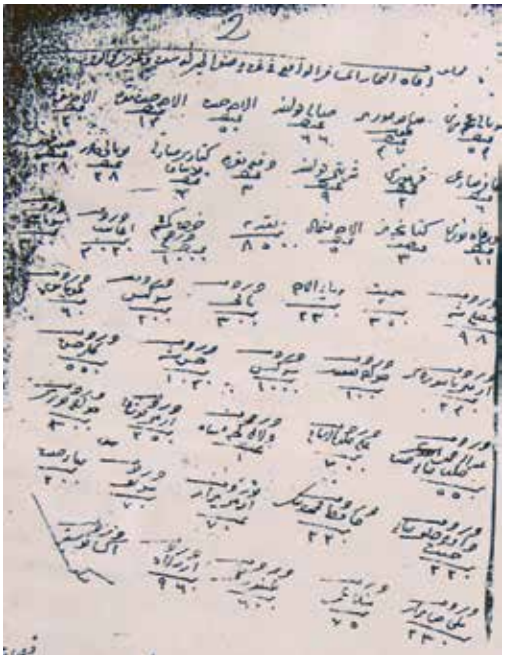

Resim 4: XVII. Yüzyıl Başlarında Eşyaların Sadece Miktarını Gösteren Tereke Kaydı (TŞS, 1821/4, s. 2)

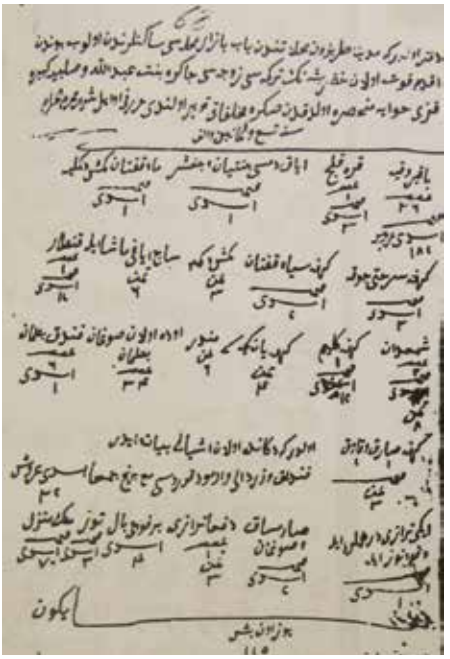

Resim 5: XVII. Yüzyıl Ortalarında Eşyaların Miktar ve Değerini Gösteren Teferruatlı Bir Tereke Kaydı (TŞS, 1850, s. 68).

talarına doğru bu listelerde tam anlamıyla bir detaylandırmanın yapıldığı ve her bir maddenin cinsi, miktarı ve onun üzerinden değeri kayıtlara yansımaktaydı.

Terekelerin bu ilk hesap kısımlarında kişilerin menkul ve gayrimenkul tüm mallarının müzayede sonucu satışıyla elde edilen miktarlar çoğunlukla kuruş üzerinden toplam miktar olarak yazılırdı. Bazen akçe üzerinden de yazılan bu kayıtlar genellikle kuruşa çevrilir ve bu para birimi üzerinden hesaplanırdı. Bu ilk muhasebe işleminden sonra müzayede listesinin hemen altına, her terekede rastlanılan kalıp bir ifade olarak, toplam tutarı ifade eden *Yekûn* veya *Cem'an Yekûn* yazılıp uzun bir çizgi çekilmekte; eşya ve tasarrufların toplam değeri bu çizginin altına rakam ve yazıyla kaydedilmektedir. Öte yandan çok az örneğine rastlasak da bazı tereke kayıtlarında bu toplam kısmının olmadığı da söylenebilir.[18]

Vefat eden kişiden kalan tüm eşya ve tasarrufların bu şekilde listelenmesinin ardından vergiler ve masrafların yer aldığı üçüncü bölüm gelmektedir. İslâm hukukuna göre, vefat eden ya da yeri bilinmedi-

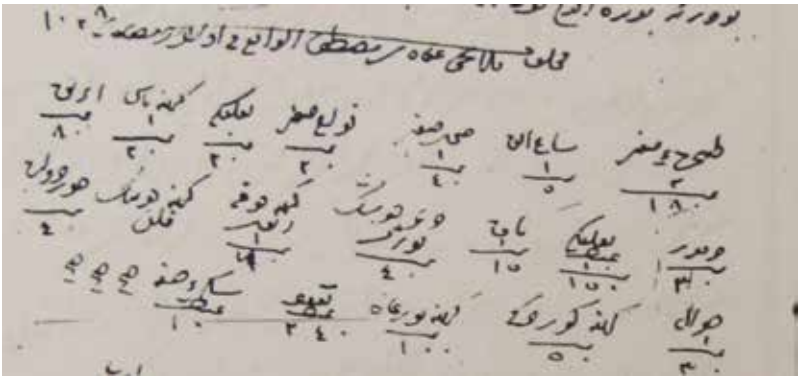

Resim 6: Terekelerde Toplamı Gösteren Yekûn İbaresinin Yer Almadığı Bir Kayıt Örneği (TŞS, 1821, s. 54)

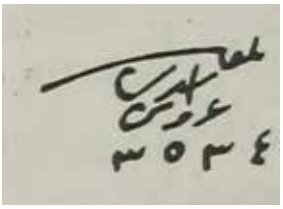

Resim 7: Terekelerde Müzayedesi Yapılan Maddelerin Toplamını Gösteren Yekûn Değerinin Rakamsal Kaydı (TŞS, 1846, s. 80)

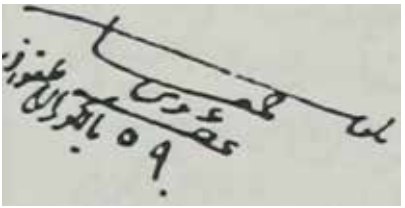

Resim 8: Terekelerde Satışı Yapılan Maddelerin Toplamını Gösteren *Cem'an Yekûn* Değerinin Rakam ve Yazı Kaydı (TŞS, 1832, s. 40)

ğinden dolayı vefat ettiğine karar verilen bir kişinin terekesinden sırasıyla şu dört hak yerine getirilirdi. Bunlar; kefen ve defin masrafları (*teçhiz ve tekfin*),[19] borçlarının ödenmesi (*kaza-i düyun*), vasiyetlerin yerine getirilmesi ve son olarak kalan terekenin mirasçılar arasında paylaştırılmasıydı.[20] Trabzon kadı sicillerinde yer alan terekelerde XVII. yüzyılın başlarında bu haklardan kısmi kayıtların yer aldığını, yüzyılın ortasına ve sonuna doğru bunların tümünün hatta bazı terekelerde namaz borçlarının devir ıskatı olarak bilinen ıskât-ı salah ibaresinin de yazılıp hesaplandığını görmekteyiz.[21] Bu yönde daha teferruatlı olarak vefat eden kişinin borcu varsa, ne kadar olduğu ve kime olduğunun tek tek yazıldığı kayıtlar da bir muhasebe tekniği çerçevesinde işlenmiştir.[22] Üçüncü bölümde yine terekenin paylaştırılmasından doğan masraflar, vergiler ve 1/3'i geçmeyen vasiyetler de burada yazılmıştır. Vefat eden kişinin dul kalan eşine ödenecek olan *mehir*[23] borcu ve tereke uzak yerden gelmişse nakliye masrafları

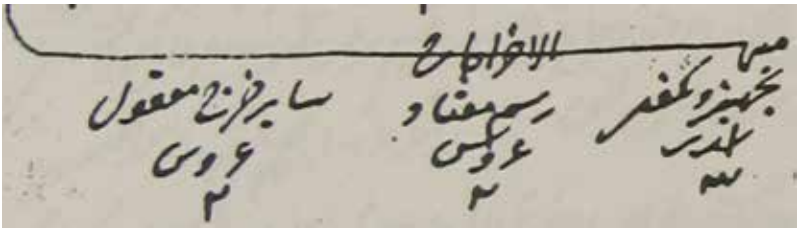

Resim 9: Terekede Belli Başlı Resmi Giderleri Gösteren *Minhe'l-İhracat* Kısmının Kaydı (TŞS, 1846, s. 69)

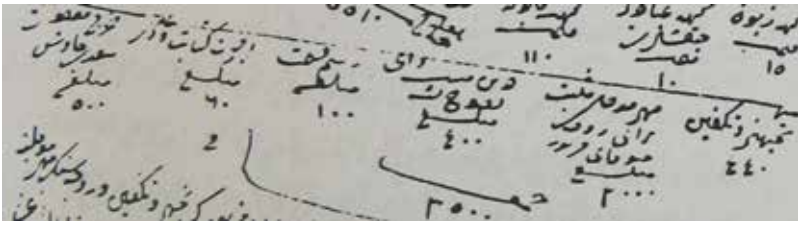

Resim 10: *Minhe'l-İhracat* Kısmında *Techiz ve Tekfin, Resm-i Mu'tad, Sayir Harc-ı Makul* Gibi Giderleri Gösteren Kayıt (TŞS, 1846, s. 81)

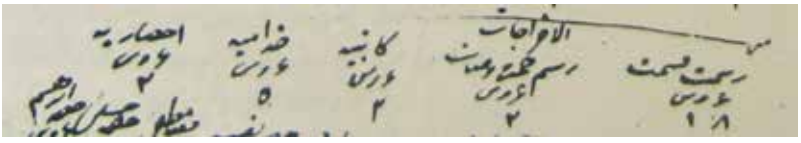

Resim 11: Giderler Kısmında Kefen ve Defin, Borçlar, Mehir ve Resmi Vergilerin Yer Aldığı Harcamaların Cem'an İbaresiyle Toplamı Gösteren Kayıt (TŞS, 1832, s. 48)

yine burada belirtilmektedir. Tüm bu giderler "*Minhe'l-İhracat*" yazılı uzun bir çizgi altında sıralanmıştır. *Minha* muhasebe açısından gelirin nereye harcandığını gösterir. Yani *Minha*'da Osmanlı muhasebesinin temel yapısındaki toplama değil çıkarma mantığı görülür. Bu da sağlama amacı ile yapılır. Binaen aleyh incelenen tereke kayıtlarının bazılarında *Minha* ibaresi tek başına kullanılarak harcama kalemin dökümünü belirtmektedir.[24]

Son bölümde ise terekenin satışından veya tereke sahibinin alacaklarından elde edilen gelirden giderler kısmı çıkarılarak terekenin net toplamına ulaşılmaktadır. Bu net toplam kayıtlarda *Sahhü'l-Bâkî* ibaresiyle yer almaktadır. Aslında bu ibareyi sadece terekenin en sondaki net kalan kısmında değil bazen satış işlemine dair hazırlanan listeden bazı borçların çıkarılmasıyla veya bu uzun liste içerisindeki toplamdan bazı özel giderlerin çıkarılması sonrasında da görebiliriz.

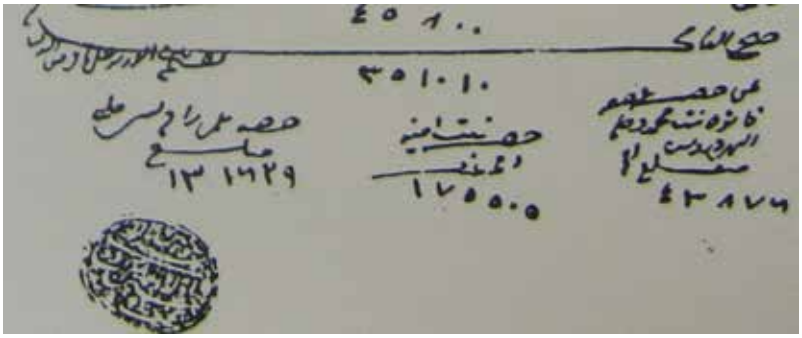

Resim 12: Terekeden Giderlerin Çıkması Sonucu Sahhü'l-Bâkî İbaresiyle Kalan Miktarın Hissedarlara Dağıtıldığı Kayıt (TŞS, 1840, s. 10)

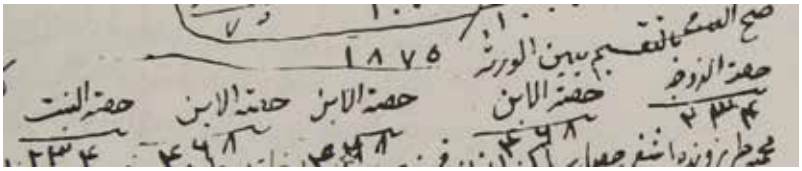

Resim 13: Terekenin Net Kalanı Üzerinden Varislere Dağılımını Gösteren Kayıt (TŞS, 1835, s. 6)

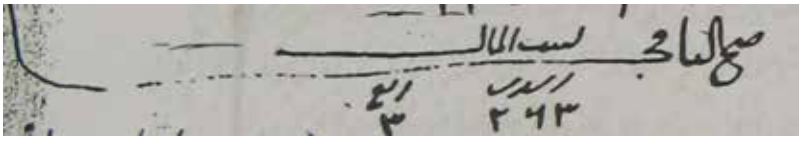

Resim 14: Terekenin Beytü'l-Male (Hazineye) Kaldığını Gösteren Kayıt (TŞS, 1856, s. 23)

Ancak tereke sonunda bu net kalanı gösteren *Sahhü'l-Bâkî* kısmı artık bu miktardan mirasçılara yapılacak paylaşımı veya *Beytü'l-Male (Hazineye)* kalanı da gösteren son kısımdır.[25]

Sonuç

17. yüzyılda Trabzon kadı sicillerindeki tereke defterleri hesap kaydı özelliğinde olup muhasebe tarihi açısından önemli bir kaynak yekûnunu oluşturmaktadır. Terekelerin başlıkları, tarihleri, geliri gösteren müzayede listeleri, giderleri gösteren harcama kalemleri ve toplam kalan yanında bunun da aktarıldığı kısımları belirten kalan miktara yönelik kayıtlar tarihi olduğu kadar modern dönem muhasebe kayıtlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu yönüyle terekeler gerek gelir kalemlerinde gerekse giderler de hiçbir unsur atlamadan ayrıntıla-

rıyla kayda düşülmektedir. Gelir kalemlerinden müzayede listelerini oluşturan kayıtlar kendine has düzeni ile her maddenin yan yana bir satırı doldurup alt satırdan devam edecek şekilde ve yine her maddenin miktar ve değerinin hemen altına dönemin para birimi üzerinden (çoğunlukla kuruş ve akçe olarak) genellikle rakam olarak çok az da yazı ile işlendiği görülmüştür. Giderler kısmındaki kalemlere ait her maddede de benzer tarzda bir kayıt sistemi içerisinde işlenmiştir. Terekenin elde kalan net miktarını görebilmek için metin içinde yazım ibarelerine yer verdiğimiz gelir kalemlerinden gider kalemleri çıkarılarak Sahhü'l-Bâkî ibaresiyle kalan miktar kaydedilmektedir. Kalan çoğunlukla hem rakam hem de yazı ile belirtilmektedir.

Görüldüğü üzere Osmanlı muhasebe kayıt tekniğinde istif veya merdiven yönteminin[26] farklı yazı karakteri olarak divani ile kaydedilen terekeler, merkeziyetçi yapının ekonomik yönetim ve denetimi alanında önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır. Bilhassa Maliye Hazinesi'ne aktarılacak terekeler açısından en ince ayrıntısına kadar bilgilerin kayıtlarda yer aldığı görülmüştür. Merkezin taşrada ya da uzak bölgelerdeki alacaklarını bu yolla denetlemesi siyasi otoritesine de güç kazandırmıştır. Gerçi sadece Maliye Hazinesi'ne devredilecek olanlar değil muhasebesi yapılan tüm terekeler en ufak bir ayrıntı geride bırakılmadan titizlikle tespit edilmiş ve nakde çevrilmek üzere satışı gerçekleştirilmiştir. Haliyle uygulamanın nakdi muhasebesi yönünde önemli tutarlar elde edilirken yüzyılın başında ayni muhasebe açısından da çeşitli maddelerin terekelerde yer aldığı görülmüştür.

Sonuç itibariyle denilebilir ki; incelenen terekeler üzerinden Osmanlı Devleti'nin iktisadî faaliyetlere ilişkin en spesifik harcamaları ya da muhasebe denetimini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim gelir ve harcamalarıyla bu alandaki kayıt unsurları hemen hemen tüm muhasebe işlemlerinde bunu işaret etmektedir.

Dipnotlar

1 M. Z. Pakalın halk arasındaki bu kullanımın yanlış olduğunu ve doğrusunun "terike" olması gerektiğini ifade eder (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul 1993, s. 460-461).

2 Tereke kayıtlarının sosyal tarih alanında önemine ilk işaret eden Halil İnalcık idi (Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-1954),

s. 51-75). Ancak tereke belgelerini gerçek anlamıyla gün ışığına çıkaran Ömer Lütfü Barkan'dır (Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966), s. 1-6). Osmanlı tereke kayıtları, 1970'lerden bu yana tarih alanında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu kayıtlar üzerine yapılan çalışmalar özellikle 1980 yılından başlayarak günümüze kadar önemli ilerleme kaydetmiştir. Bu kayıtlar Osmanlı dönemi miras hukuku, gündelik yaşamı, servetin dağılımı, servet-statü ilişkisi, maddi kültür, tüketim alışkanlıkları, toplumsal sınıflar, aile yapısı, demografik yapı gibi çok çeşitli konularda, tarih araştırmacıları tarafından veri tabanı olarak yoğun şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Bunun bir sonucu olarak içlerinde farklı disiplinlerden olan araştırmacıların da yer aldığı çeşitli yayınların ortaya konulduğunu görmekteyiz. (Osmanlı dönemi tereke kayıtları üzerine yapılan çalışmaların kapsamlı bir kaynakçası için bkz. Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası-Bildiriler*, C. I, Ankara 2013, s. 259-272). Bu çalışmalar bir başka yönüyle, farklı disiplinlerde Osmanlıca okuma becerisinin kazanılması gerekliliğini de gözler önüne sermektedir.

3 Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 399, 1277, 1310.

4 Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, s. 11.

5 Çoğul bir sözcük olan metrukât, "terk edilmiş, bırakılmış, kullanılmaktan vazgeçilmiş; battal" anlamlarına gelen "metrûk, metrûke" kökünden türetilmiş ve "bırakılan şeyler, miraslar" olarak bilinmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, a.g.e., 1277, 1310. Yine çoğul bir sözcük olan muhallefat ise "geride kalan, ölenin bıraktığı mal" anlamlarına gelen "muhallef" kökünden gelmekle birlikte ölen bir kimsenin geride bıraktığı şeyler demektir. Muhallefat defterlerinin önemi ve içerikleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Halil İnalcık, a.g.m., s. 51-75; Ömer Lütfi Barkan, a.g.m., s. 1-6; Said Öztürk, a.g.e.; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988. Ayrıca tereke kayıtlarının Osmanlı toplumsal tarihi açısından değeri ve tereke çalışmalarının geniş bir kaynakçası için Bkz. Orlin Sabev, a.g.b., s. 259-272.

6 Bkz. Ömer Lütfü Barkan, a.g.m., s. 1; Said Öztürk, a.g.e., s. 8-11-26; Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 8.

7 Şer'iyye Sicili/Kadı Sicili, Osmanlı tarihine ışık tutan kaynaklar arasında birinci derecede öneme sahip arşiv kayıtlarıdır. Kadı sorumluluğunda oluşturulmuş bu defterler, devlet merkeziyle yapılan resmi yazışmaları, halkın şikâyet ve dileklerini içeren arzuhalleri; ferman ve hükümleri, en önemlisi de ait olduğu mahalde görülüp karara bağlanmış ilâmları (mahkeme kararları) içermektedir. Bu kapsamıyla kadı sicilleri; Osmanlı dönemi hukuk tarihi, iktisat tarihi, idari teşkilatı, sosyal hayat, askeri yapı

konularında birinci derecede veriler sağlamaktadır. Daha çok defter olarak kayıtlara geçmiş bu kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri*, I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988; Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri*, II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1989.

8 Bkz. Ömer Lütfü Barkan, a.g.m., s. 1; Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 8.

9 Müsadere, hakkında geniş bilgi için bkz. Cavit Baysun, "Müsadere", *İA*, VIII (1979), s. 669-673; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 295-298; Mehmed Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49 (1987), s. 95-111; Klaus Röhrborn, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I,* İstanbul 1979, s. 253-260; Tuncay Öğün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 372-380.

10 Bu şartlarla ilgili bkz. Ömer Lütfü Barkan, a.g.m., s. 2; Hüseyin Özdeğer, a.g.e., s. 10, 11; Said Öztürk, a.g.e., s. 72, 88, 90, 95.

11 Miras paylaşımına haksız müdahale ve paylaşım esnasında gerçekleşen bir takım yolsuzluklar oluyordu. *Resm-i kısmet* vergisini (miras paylaştırma vergisi) fazla almak için miras mallarının fiyatlarının yüksek tutulduğu, beğenilen eşyanın alındığı, "*daha önceki kadıların paylaştırdığı mirası adil olmamış ve bazı eşyalar gizlenmiş*" denilerek, muhallefatın ikişer üçer defa paylaştırıldığı, kimi zaman *resm-i kısmet* adına alınan miktarın nerdeyse mirasın yarısını alıp götürdüğü durumlara rastlanmıştır. Diğer taraftan, varislerin terekelerdeki malları saklayıp görevliyi aldattıkları da oluyordu. Bkz. Said Öztürk, a.g.e., s. 77-84. Kadıların tereke yekûnlarının toplanması, miras taksimi noktasında bilinçli hatalar yaptıklarını konu alan bir çalışma için bkz. Gülser Oğuz, "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri", *Turkish Studies*, 9/1, (Winter 2014), s. 409-426.

12 Kassamlık ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Said Öztürk, a.g.e., s. 65-79.

13 Arapça olan dellâl/tellâl sözcüğü, "delalet" kökünden gelmektedir ve "satılacak şeyi satan, alıcı ile satıcı arasında aracı olan kimse" demektir. Bkz. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 616.

14 "Nida kökünden, tellâl ve bağırarak bir şeyi ilan eden kişi" anlamlarına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1407. Yeniçeri terekelerinde, diğer terekelerden farklı usuller uygulanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Said Öztürk, a.g.e., 92-94.

15 Bu bilgiler çalışmanın ileriki kısımlarında da görüleceği üzere XVII. yüzyılın sonlarına doğru olan listelerde daha teferruatlı olarak yer almaktadır. Bu hususta yüzyılın genel panoramasını orijinal kaynaklardan takip için bkz. TŞS, 1837, s. 19-20; TŞS, 1856, s. 23; TŞS, 1858, s. 4. Mevcut bilgilerin karşılaştırılması yönünde bkz. Hüseyin Özdeğer, a.g.e.; Ömer Lütfü Barkan, a.g.m.; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültü-*

ründe Değişim (1785-1875), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 39-43, 51-64.

16 Vukıyye/kıyye ölçü birimi 1.2828 kg'a eşittir. Bkz. Walther Hınz, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 30.

17 TŞS, No: 1821, s. 2.

18 TŞS, 1820, s. 46, 48; TŞS, 1821, s. 54; TŞS, 1830, s. 22; TŞS, 1832, s. 87, 101; TŞS, 1846, s. 57.

19 Kadınlar, zengin dahi olsalar teçhiz ve tekfin masrafları kocalarına aitti. Fakir olan kişilerin ise teçhiz ve tekfin masrafı Beytü'l-Mal görevlisine aitti. Said Öztürk, a.g.e., s. 96.

20 Teçhiz ve tekfin masrafından sonra terekeden, vefat eden kişinin borçları ödenirdi. Zekât, hac, adak, kefaret gibi borçları ilahi hukuka (*hukuk-ı ilahi*) dair olduğu için düşerdi. Tereke borca yetmediği durumlarda, eğer alacaklı tek bir kişi ise tereke tümüyle o kişiye verilir; birden fazla ise tereke satışı yapılarak borçlulara *gurema tariki* adıyla nisbi bir dağılım yapılırdı. Terekenin borca yetmediği durumlarda mirasçılar da hak iddia edemezlerdi. Diğer taraftan, miri arazi, vakıf araziler ve kiraya verilmiş (*icareteynli*) vakıflarda farklı hükümler uygulandığından, bunlar terekeden sayılmayıp borçlar bu gibi mallarla ödenemezdi. Said Öztürk, a.g.e., s. 95, 96.

21 TŞS, 1857, s. 75.

22 TŞS, 1835, s. 18; TŞS, 1842, s. 90.

23 Arapça *mehir* veya *mehr* sözcüğü, İslâm hukukuna göre, kocaların eşlerine nikâh akdi olarak ödemekle yükümlü oldukları parayı ifade eden bir terimdir. Eğer vefat eden kadın ise, terekesi içinde mehir alacak olarak kaydedilmekte; vefat eden erkek ise terekeden eşe ödenmesi gereken bir borç olarak harcama kalemlerinde yer almaktadır. Şemseddin Sami, a.g.e., s. 1436; Said Öztürk, a.g.e., s. 76, 77, 220.

24 TŞS, 1851, s. 26.

25 TSŞ, 1825, s. 98; TŞS, 1855, s. 99-100.

26 Bu konu hakkında bkz. Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimata Kadar*, C. II, Avcıol Basım, İstanbul 1998.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

TŞS, 1820, 1821, 1825, 1830, 1832, 1835, 1837, 1842, 1846, 1851, 1855, 1856, 1857, 1858.

Basılı Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Şer'iyye Sicilleri,* I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Şer'iyye Sicilleri*, II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1989.

BARKAN, Ömer Lütfü, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6 (1966), s. 1-6.

BAYSUN, Cavit, "Müsadere", *İA*, VIII (1979), s. 669-673.

BOZKURT, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011.

GÜVEMLİ, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimata Kadar*, C. II, Avcıol Basım, İstanbul 1998.

HINZ, Walther, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1990.

İNALCIK, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4 (1953-1954), s. 51-75.

OĞUZ, Gülser, "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri", *Turkish Studies*, 9/1, (Winter 2014), s. 409-426.

ÖĞÜN, Tuncay, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 372-380.

ÖZDEĞER, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.

ÖZTÜRK, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, MEB, İstanbul 1993.

RÖHRBORN, Klaus, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere ve Mutavassıt Güçler", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi-I,* İstanbul 1979, s. 253-260.

SABEV, Orlin, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası-Bildiriler*, C. I, Ankara 2013, s. 259-272.

SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985.

ÜNAL, Mehmed Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", *TDA*, 49 (1987), s. 95.

Trabzon Mahkeme Kayıtlarına Göre 17. Yüzyıl Sonlarında Mehir ve Uygulaması Hakkında Bazı Gözlemler

Sabiha ALTINDEĞER
Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Kınalızade Ali Efendi, bir ailenin kurulabilmesi için öncelikle bir erkek ve kadının evlenmesi gerektiğini, evlenme gerekliliğinin de kişinin nefsini günah ve kötülüklerden koruması, o kişinin neslini ve Muhammet (S.A.V.) ümmetini çoğaltmak amacını taşıdığını belirtmiştir.[1] Ailenin temelini oluşturan evlilik bütün ilahi dinlerde kadın ve erkeğin kendilerine özgü bir paylaşım alanı oluşturmalarına ve insan soyunun devamına katkı sağlamalarına imkân tanıyan meşru ilişki olarak kabul edilmiştir. Evliliğin oluşması için şer'an aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını birleştirmelerini sağlayan bir nikâh akdi yapılması gerekmektedir.[2]

İslam hukukunda nikâh, tarafların ve şahitlerin katılımıyla akdedilen medeni bir akittir. Nikâhın geçerli olabilmesi için resmi bir memurun veya din adamının huzurunda yapılması şartı yoktur. Ancak nikâh akdinin önemi ve toplum hayatında oynadığı rol nedeniyle nikâh akdi gelişigüzel bir şekilde akdedilmemiş, onun hukuki yönünü iyi bilen ve toplumda itibar gören bir meslek adamı huzurunda yapılmasına önem verilmiştir. Bu kişi bazen kadı veya naibi bazen de kadı kontrolünde bir din adamı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde nikâhın devletin kontrolünde kadılar tarafından veya onların bilgisi dâhilinde kıyılıp yazılı belgeye bağlanması uygulaması tarihi süreç içerisinde yaygınlaşarak sürdürülmüştür. Nikâhların mahkemede kadı tarafından kıyılmadığı durumlarda genellikle bu görev mahallenin imamı tarafından

yerine getirilmektedir. Ancak imamlar her istediğinde hemen nikâh kıyamamışlar, taraflar bulundukları bölgenin mahkemesinden nikâh için gerekli izni alıp, izinname getirdiklerinde nikâh kıyabilmişlerdir. İzinname alınmasının nedeni daha sonra çıkabilecek bir ihtilafta nikâhların varlığıyla ilgili bir problem yaşanmaması için olmuştur. Nitekim kadı kontrolünde olmayan nikâhlarda tarafların arasındaki ihtilafların mahkemede dinlenmemesi bir yaptırım olarak uygulanmıştır.[3] Osmanlı Devleti'nde akdedilen nikâhlar "kadı defterleri" de denen şer'iyye sicillerine kaydedilmiştir. Şer'iyye sicillerindeki nikâh kayıtlarından görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde nikâh akitlerinin büyük bir kısmının mahkemelerde gerçekleştiği, bunun için de tarafların bizzat katılmasıyla veya vekilleri aracılığıyla mahkemede evliliklerini gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Kadına verilecek mehirin miktarı, kadının medeni durumu gibi bilgiler de nikâh kayıtlarında yer almaktadır.

Trabzon'da Nikâh Akitleri

Trabzon Şer'iyye sicillerine kaydedilen nikâh akitlerinin 17. yüzyıl sonlarına kadar, sicillere herhangi bir düzen takip etmeden karışık bir şekilde kaydedildiği görülmektedirr. 17. yüzyıl sonlarından itibaren ise belirli bir düzen içinde genellikle defterin ortasında veya sonlarında artarda bir sıra takip eder şekilde kaydedilmiştir. 1680-1686 yılları arasındaki kayıtları ihtiva eden üç Trabzon sicilinde de nikâh kayıtları bir düzen içinde verilmiştir. 1852 numaralı defterde 397, 1853 numaralı defterde 354 ve 1854 numaralı defterde 267 adet olmak üzere toplam 1018 nikâh kaydı tespit edilmiştir. Trabzon şer'iyye sicillerindeki nikâh akitlerinin fazlalığından anlaşılacağı üzere evliliklerin devletin denetimi altında gerçekleştirildiği ve ayrıca çıkabilecek bir anlaşmazlığın çözümü noktasında nikâhların mahkemede kaydettirilmesine özen gösterilmiş olabileceği söylenebilir. İncelenen dönem Trabzon şer'iyye sicillerindeki nikâh akitlerine bir örnek aşağıda verilmiştir.

Ez-zevc Ahmed Beşe bin Abdullah vekilihu Beşir Beşe bin Mustafa ez-zevcetü'l-bikri'l-baliğa Rabia bint el-Hac Hasan vekiliha Mehmed Beşe bin Abdullah bi şehadeti Abdulbaki Çelebi ibn Ahmed ve Osman Beşe ibn Hüseyin el-mihri müeccel aşere elf dirhem fiddiyen raic fi-l vakt fil yevmü's-sabi aşer min şuhur Zilkade'üş-şerife lisene erba'a ve tis'in ve elf (12 Zilkade 1094/ 2 Kasım 1683).[4]

Yukarıda görüldüğü üzere nikâh akitlerinde öncelikle evlenecek erkeğin ismi, varsa vekili, daha sonra evlenecek kadının medeni hali (bakire veya dul), ismi, kadının vekili, şahitlerin isimleri ve mehir miktarları yazılmaktadır. Bu kayıtlara ek olarak bazı nikâh akitlerinde tarafların veya vekillerinin mahallesi veya köy isimleri de belirtilmiştir. Kayıtlarda yer ismi, evlenecek erkeğin nerede yaşadığını belirtmek için erkeğin isminden sonra[5], kadının yaşadığı yer için ise kadının isminden sonra[6] yazılmıştır. Sadece iki kayıtta erkek ve kadının yaşadığı yerler birlikte verilmiş[7] olup bazı kayıtlarda ise yer isimleri kayıt sonunda veya başında verilmiştir.[8] Kayıt sonunda veya başında verilen yer isimlerinin iki tarafın da aynı mahalleden olduğunu belirtmek için verildiği düşünülmüştür. Bu noktadan bakıldığında yer bilgisi verilen nikâh akitlerinde tarafların çoğunun şehirde, bir kısmının ise kırsal kesimde yaşadığı söylenebilmektedir. Nikâh akitlerinde taraflar genellikle vekil aracılığı ile evlenmişlerdir. Evlenmede vekâlet, bizzat evlenme akdedebilmek yetkisine haiz olan kimselerin, bu yetkilerini bir vekil aracılığıyla kullanabilmeleridir.[9] 1018 adet nikâh akdine bakıldığında 917 nikâh akdinde taraflar vekilleri vasıtası ile evlenirken, 95 adet nikâhta evlenen erkekler nikâhlarına şahsen katılmışlardır. Evlenen kadınlarda ise 6 kadın dışında hepsinin vekil aracılığı ile evlendiği tespit edilmiştir.

Nikâh akitlerinde belirtilen kadınların medeni durumu, incelenen 6 yıl içerisinde Trabzon'daki bekâr ve dul kadınların sayıları hakkında bilgi vermektedir. Bu hususta bilgiler Trabzon ve çevresinde aile kurumunun siyasi ve toplumsal iniş çıkışlardan ne derecede etkilendiğinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir.[10] Çalışılan süre içerisinde bekâr ve dul kadın oranlarında çok büyük bir fark görülmemiştir. 1680-1681 yıllarında evlenen kadınların 201'inin bekâr, 179'unun dul olduğu belirtilmiş, 18'inin medeni durumu hakkında bilgi verilmemiştir. 1682-1684 yıllarında evlenen kadınların 199'unun bekâr, 139'unun dul olduğu belirtilmiş, 15'inin medeni durumu belirtilmemiştir. 1685-1686 yıllarında ise 139 kadının bekâr olduğu, 121'inin dul olduğu belirtilmiş olup, 7 kadının medeni durumu hakkında bilgi verilmemiştir.

1680-1685 yılları arasında akdedilen toplam 1018 nikâh kaydında bekâr kadınların evlilik oranı % 52,88, dul kadınların %43,12 olarak hesaplanmıştır. Dul kadınların özellikle ekonomik açıdan evlenerek kendine bir güvence sağlamak istemesi muhtemeldir. Zira kocası uzak bir

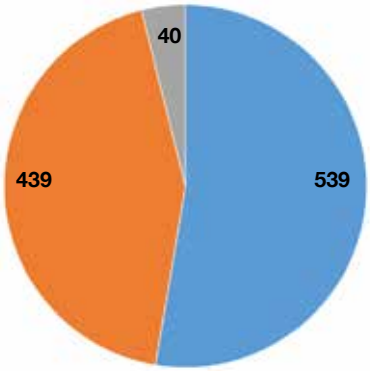

Grafik 1:
Kadınların Medeni Durumlarına Göre Nikâh Akitleri

yere gitmiş olan veya vefat eden bir kadının mahkemeye başvurarak geçinebilmek için nafaka talebinde bulunduğu kayıtlar sicillerde sıklıkla görülmektedir.[11] İncelenen üç defterde de dul kadınların boşanarak mı, kocası ölerek mi dul olduklarına dair bilgi verilmemiştir.[12]

Mehirler

İslam hukukuna göre erkeğin evlendiği kadına belirli miktarda para veyahut mal vermesi gerekmektedir. Bu uygulama İslam öncesi toplumlarda da uygulanmış ancak çeşitli isimlerle belirlenen ödemenin satış bedeli olarak görülmesi nikâh akdinin de satım akdi olarak görülmesine sebep olmuştur. İslam hukuku mehir uygulamasını kadının menfaatleri doğrultusunda düzenlemiş, zaman içinde uygulama mehri, satış bedeli olmaktan çıkarmış, kadın için ekonomik ve sosyal bir güvenceye dönüştürmüştür.[13] Ekonomik bir değeri olan her şey mehre konu olabilmektedir. Nikâh akdi esnasında genellikle taraflar kadına ödenecek mehrin miktarı ve ödeme şekli hususunda anlaşmaktadırlar. Eğer miktar konusunda anlaşılmışsa buna "mehr-i müsemma", anlaşılmamışsa "mehr-i misil" denmektedir. Mehr-i misilde, evlenen kadının mehiri benzer konumdaki kadınların mehir miktarlarına göre belirlenmektedir.[14] Mehirin ödeneceği zaman hususunda ise, eğer mehrin tamamı veya bir kısmı peşin ödenecekse "mehr-i muaccel", evlilik esnasında veya sonrasında ödenecek ise "mehr-i müeccel" adı verilmiştir.[15]

Mehir nikâhın şartlarından değil sonuçlarından biri olup, mehir miktarının nikâh esnasında belirtilmesi zorunlu değildir.[16] Ancak nikâh akitlerinin kaydedildiği şer'iyye sicillerinde mehir miktarlarının neredeyse tamamen belirlenmiş ve kaydedilmiş olduğu görülmektedir.

Trabzon'da akdedilen nikâhlarda da mehir miktarları neredeyse tamamen belirtilmiştir.[17] 1018 nikâh akdinin sadece 2'sinde mehir miktarı belirtilmemiş, 23'ü kuruş cinsinden, 228'i akçe cinsinden, 765'i dirhem olarak belirtilmiştir. Para birimi olarak dirhem adında sikke darp etmeyen Osmanlı Devleti, gerektiğinde ve özellikle şer'i hüccetlerde ve bunların Arapça yazılması halinde gümüş ve altın para anlamında dirhem tabirini kullanmışlardır.[18] İslam geleneğinde gümüş para birimi olan şer'i dirhemin ağırlığı 2,97 gramdır. Osmanlı gümüş para birimleri bu şer'i dirhem ağırlığından çok farklı olduğu için darp ettikleri ağırlığı düşük gümüş paraya "akçe" ismi vermişlerdir. Türkçe olarak düzenlenen belgelerde gümüş para biriminden akçe diye söz edilmekte olup, dirhem tabiri özellikle Arapça belgelerde geçmektedir. Ancak bahsi geçen dirhem tabirinden şer'i dirhem anlamı çıkarılmaması için "günün geçer parasıyla şu kadar gümüş dirhem" manasına gelen "dirhemen fıddıyen raicen fi'l-vakt" ifadesi kullanılmıştır.[19] Bu ifade mehirin dirhem olarak belirtildiği bütün nikâh kayıtlarında verilmiştir. 17. Yüzyıl nikâh kayıtlarına bakıldığında genellikle hepsinde dirhem tabirine rastlanmakla birlikte evlilik sonrasında yaşanan mehir ihtilaflarına veya mehir davalarında dirhem tabiri geçmemekte olup mehir cinsi olarak akçe, kuruş veya herhangi bir mülk verildiği görülmüştür. Ayrıca 7 Ramazan 1079/ 8 Şubat 1669 tarihinde kaydedilen bir nikâh feshi talebi davasındaki verilen bilgilerden ve bahsi geçen bu nikâh akdinden dirhemin akçe olarak karşılık bulduğu anlaşılmıştır. Buna göre köle Ayvaz ile efendisinin kızı Emine'nin nikâhında mehir miktarı 1000 dirhem olarak belirtilmiştir.[20] Ancak bu nikâhın feshinin istendiği kayıtta mehir miktarının 1000 akçe olduğu bilgisi verilmiştir.[21] Bu kayıtlar ile nikâh akitlerinde belirtilen dirhemin aslında akçe anlamında olduğu düşünülmektedir. Bikr ve seyyib (bekâr ve dul[22]) kadınlara ödenen mehir miktarlarının oranları aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Dirhem		**Akçe**		**Kuruş**	
Mehir miktarı	**Sayı**	**Mehir miktarı**	**Sayı**	**Mehir miktarı**	**Sayı**
1-1000	116	1-1000	7	1-100	6
1001-5000	217	1001-5000	89	101-200	2
5001-10000	60	5001-10000	2	201-500	2
10001 ve üzeri	18	10001 ve üzeri	8	501 ve üzeri	1

Tablo 1: Bikr Kadınlara ödenen Mehirlerin Para Cinsleri, Miktarları ve Sayıları

Bikr kadınların nikahlarında, dirhem cinsinden belirtilen mehir miktarlarında en fazla yoğunluk %52.79'lık bir oranla 1001-5000 aralığında, ardından %28.22'lik bir oranla 1-1000 aralığında olduğu anlaşılmıştır. Bikr bir kıza verilen en düşük mehir miktarının bir gayrimüslim nikâhında Vasil v. Likoz ile evlenen Aleksandra bt. Yani'nin 30 dirhemlik mehri olmuştur.[23] Naibzade Mehmet Ağa'nın oğlu Ali Ağa ile evlenen Ahmet Ağa'nın kızı Ayşe 23.000 dirhem mehir alarak en çok mehir miktarı alan kadın olmuştur.[24] Mehir oranları akçe cinsinden değerlendirildiğinde ise %83.96'lık bir oranla en fazla mehir miktarı 1001-5000 akçe aralığında verilmiştir. Akçe cinsinden en düşük mehir miktarı 500 akçe[25], en yüksek mehir miktarını ise 36.000 akçe ile Mehmet Ağa ile evlenen Ayşe[26] almıştır. Kuruş cinsinden mehir miktarlarına bakıldığında en düşük mehir 10 Esedi kuruş[27], en yüksek mehir miktarı 1000 Esedi kuruş olarak belirtilmiştir. 1000 Esedi kuruş ile en yüksek mehri alan Esma Hanım, İbrahim Ağa ile evlenmiştir. Nikâh akdinin aslı şu şekildedir;

Ez-zevc İbrahim Ağa bin Osman Ağazade Ahmed Ağa vekilihu Murtaza Bey ibni Mehmed Ağa ez-zevcetü'l-bikrü'l-baliğa Esma Hanım binti Ahmed Bey ibni Mustafa Bey ... vekiliha Hüseyin Ağa ibni Abdullah sebt be-şehadet-i Süleyman Ağa ibni Osman Bey ve İbrahim Bey ibni Mustafa el-mihrü'l-müeccel bin esedi guruş fıddıyen rayic-i fil vakt hurrire fil-yevmü'l tis'a min şehr-i Rebi'ü'l-ahir sene sitte ve tis'in ve elf (9 Rebiülahir 1096/ 15 Mart 1685).[28]

Dirhem		**Akçe**		**Kuruş**	
Mehir miktarı	**Sayı**	**Mehir miktarı**	**Sayı**	**Mehir miktarı**	**Sayı**
1-1000	172	1-1000	37	1-100	9
1001-5000	114	1001-5000	68	101-200	-
5001-10000	27	5001-10000	3	201-500	2
10001 ve üzeri	5	10001 ve üzeri	2	501 ve üzeri	-

Tablo 2: Seyyib Kadınlara ödenen Mehirlerin Para Cinsleri, Miktarları ve Sayıları

Çeşitli sebeplerle dul kalan kadınların yeniden evlenmesi halinde verilen mehir mikdarlarının dirhem cinsinden oranları en fazla %54,08'lik oranla 1-1000 arası, daha sonra %35,84'lük oranla 1001-5000 arası olmuştur. Dul kadınlardan en az mehir alan 100 dirhem mehir alarak Yusuf ile evlenen Rukiye olmuştur.[29] En fazla mehir miktarı

dört kadına verilen 15.000 dirhem olmuştur.[30] Dul kadınların mehir miktarlarının akçe cinsinden değerlendirildiğinde %61,81'lik oranla en fazla 1001-5000 akçe aralığında mehir verilmiştir. Akçe cinsinden en az mehiri 200 akçe ile Murat Beşe ile evlenen Nasibe, en fazla mehiri ise 16.000 akçe ile Hasan oğlu Mehmet ile evlenen Bakiye almıştır.[31] Kuruş cinsinden en düşük mehir 2,5 Esedi kuruş[32], en yüksek mehir 400 Riyali kuruş olarak verilmiştir.[33]

Daha önce evlenmiş olan kişilerin nikâhını yenilemesi halinde de yeni bir mehir belirlenmiştir. Evlendikten sonra koca, karısının dinine, imanına veya mezhebine küfür ederse, o koca nikâhını yenilemek mecburiyetinde kalmıştır. Ebusuud Efendi kadının kocası tarafından maruz bırakıldığı küfürlerde, kocaya *tecdid-i iman* ve *tecdid-i nikâh* lazım geldiğini belirtmiştir.[34] Trabzon nikâh akitlerinde de tecdid-i nikâh tespit edilmiştir. 17 Rebiülahir 1095/ 3 Nisan 1684 tarihli kayıtta Debbağhane Mahallesinde yaşayan İbrahim Beşe karısı Saliha'ya küfür ettiği için nikâhını yenilemiş ve Saliha'ya verilmek üzere 3600 akçe yeni mehir belirlenmiştir.[35] 14 Recep 1094/ 9 Temmuz 1683 tarihli başka bir nikâh akdinde "el-mehri'l-müeccel mukaddem 1500 akçe ve sâni 500 akçe cem'an 2000 akçe" şeklinde bilgi verilmesinden kadının aynı kişi ile tekrar evlendiği anlaşılmış, ancak kayıtta bunun sebebi ile ilgili bir bilgi verilmemiştir.[36]

Bikr ve seyyibe nikâhları içerisinde en yüksek mehiri alan kişinin daha öncede bahsi geçen İbrahim Ağa ile evlenen Esma hanımın olduğu anlaşılmıştır. Esma hanımın mehir miktarı 1000 Esedi kuruştur. Bu kadar yüksek bir rakam İbrahim Ağa'nın maddi açıdan zengin ve Trabzon'da sosyal statü noktasında önemli bir kişi olduğuna işaret etmektedir. Esma Hanım'ın ailesinin de hem kendisine verilen "hanım" unvanı hem de babasının "bey" unvanından anlaşılacağı üzere Trabzon'un önemli ailelerinden olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin fiyatları konusunda fikir sahibi olabilmek açısından Esma Hanım'ın mehir miktarı ile aynı dönemde 100 Esedi kuruşa satılan bir mülkü karşılaştırmak faydalı olacaktır. 5 Rebiülevvel 1096/ 9 Şubat 1685 tarihinde Hatuniye mahallesinde bulunan sınırları belirtilmiş, içinde iki oda, bir ahır, bir matbah (mutfak), bir ambar, bir dip zeytin ağacı, bir kenef (tuvalet) olan mülk 100 Esedi kuruşa satılmıştır.[37] Yüksek miktarlarda verilen bu mehirlerin, kadınların maddi varlık edinebilme yollarından biri olduğu söylenebilmektedir.[38]

Mehir Konulu Davalar

Nikâh akitlerinde mehrin nasıl ödeneceği ve meblağın ne kadar olacağı belirlenirken, boşanmalarda, mehir konusunda yaşanan ihtilaflarda ve ölen erkeğin terekesinden kadının mehrini istemesi halinde, mehrin pratikte uygulanması ile ilgili fikir sahibi olunabilmektedir. Kadınlar kocaları sağ iken alamadıkları mehirlerini, kocaları öldükten sonra, onların terekelerinden alabilmişlerdir. Bu davalar genellikle kadının mehrini ve kendisine intikal edecek olan hissesini talep etmek için mahkemeye başvurması şeklinde olurken[39] bir tereke kaydında vefat eden erkeğin zevcesine verilen mehir miktarı yer almıştır. Nitekim 5 Ramazan 1095/ 16 Ağustos 1684 tarihinde, Boztepe Mahallesinden vefat eden Sefer Beşe ve oğlu Mehmet'in terekesinden, Sefer Beşe'nin zevcesi Fatma Hatun ve Mehmet'in zevcesi Saliha'ya intikal eden hisseler ve kadınların 125'er Esedi kuruş mehirleri kaydedilmiştir.[40] Vefat eden erkeğin diğer varisleri dul kalan kadına mehrini vermemeleri durumunda, kadın ve varisler arasında anlaşmazlık çıkmış, kadın hakkını alabilmek için mahkemeye başvurmuştur. Bu tür davalar şer'iyye sicillerinde sık görülmekle birlikte genellikle araya arabulucuların girmesiyle sulh yoluyla çözüme kavuşmuştur.[41] Geçerli bir nikâh akdinden sonra evlilik gerçekleşmişse, mehir koca için her halükarda ödenmesi gerekli şahsi bir borç şekline dönüşmektedir. Kadın nikâh akdi gerçekleştikten sonra vefat etse dahi kadının varisleri bu mehiri kocadan alabilmişlerdir. Nitekim 4 Rebiülahir 1091/ 4 Mayıs 1680 tarihinde Emine vefat ettikten sonra babası Ali Ağa, kızının mehrini ve kızının mirasından kendisine düşecek hissesini kocası Hasan Ağa'dan talep etmiştir. Hasan Ağa Emine'nin 80 Esedi kuruşluk mehrini ve hissesini Ali Ağa'ya vermiştir.[42]

Anlaşmazlıklar dışında mahkemeye yansıyan mehir konuları, kadının mehrinden ve nafakasından vazgeçme suretiyle kocasıyla anlaşarak yaptıkları boşanma davalarında görülmektedir. İslam hukuku erkeğe verdiği boşanma hakkını kadının bir bedel vermesi karşılığında kocayı ayrılmaya razı etmek şeklinde *hul'* adı altında uygulanan bir boşanma hakkıyla kadına da tanımıştır.[43] Sicillerde görüldüğü üzere, bu hakkı kadın genellikle mehrinden ve iddet nafakasından vazgeçerek kullanmıştır. Erkekler de belki de mehir ödemekten kurtulmak için kadınların bu istekleri ile boşanmaya razı olmuşlardır. İncelenen sicillerde kadınların mehirden vazgeçme şeklinde olan 8 adet hul' talebi tespit edilmiştir.[44] 14 Rebiülevvel 1091/ 14 Nisan 1680 tarihinde Tekfurçayırı Mahallesinden Rukiye 1600 akçe mehrinden vazgeçerek zevci Yu-

suf'tan hul' ile boşanmıştır.[45] 1095 senesi Ramazan ayında Aşağıhisar mahallesinde yaşayan Havva Hatun kocası Süleyman'dan 3.500 akçe mehirinden vazgeçerek boşanmıştır. Kaydın aslı şu şekildedir;

Medine-i Trabzonda Aşağı Hisar sakinlerinden Havva binti Ali nam Hatun meclis-i şer'i şerifü'l-lazımü't-tevkirde işbu rafı'ül kitab zevci Süleyman bin Rıdvan nam kimesne mahzarında ikrar-ı tam ve takrir-i kelam idub mezbur Süleyman zimmetinde mütekarrir ve ma'akud-ı aliyye olan üç bin beş yüz akçe mihr-i müeccelden geçub ve yevm-i iddet-i lazım olan nafakam mev'net-i sükenam kendi üzerime olmak üzere merkum Süleyman ile muhâlea-ı sahih-i şer'iye ile hul' eyledim ve mezbur Süleyman dahi hul'ü mezburu kabul eyledikden sonra zevciyete müteallik amme-i davadan her birimiz aherin zımmetine ibra ve iskat eyledik didikde gıbbel-tasdiki'ş-şer'i ma hüvel vak'ı bit-taleb ketb olundu hurire fi min şuhur Ramazanü'I Mübarek sene 1095/ Ağustos 1684.[46]

Nikâh kayıtlarında kölelerin de hür veya cariye kadınlarla evlendiği tespit edilmiştir.[47] Kölelerin evlendikleri kadınlar da mehirlerinden vazgeçerek boşanmak için mahkemeye başvurmuşlardır. Nitekim 10 Recep 1096/ 12 Haziran 1685 tarihli kayıtta, Yeniçeri Murat Beşe'nin kölesi Kenan ile evlenen Hasan kızı Rukiye, Kenan ile iyi geçinemediklerini (hüsn-ü muamele ve zindeganemiz olmadığı için) söyleyerek ve bin akçe mehrinden ve iddet nafakasından vazgeçerek hul' ile boşanmıştır.[48] Kayıtta boşanma sebebinin verilmesi dikkat çekmektedir.[49]

Kadının evlilik ile almaya hak kazandığı mehre konu olan mal veya para tamamen kadının tasarrufundadır. Kadın isterse alacağı mehri kocasına hibe edebilmekte, eğer mehir bir mülk ise onu satabilmekte, kısacası kadın mehrini dilediği gibi kullanabilmektedir. Nitekim mahkemeye yansıyan bir anlaşmazlıkta kadının mehrin bir kısmını kocasına hibe ettiği görülmektedir. 15 Zilkade 1096/ 13 Ekim 1685 tarihli bu kayıtta, vefat eden Ayşe'nin kızı Fatma, Ayşe'nin zevcesi Beşir Beşe'den Ayşe'nin 10.000 akçe mehrini istemiştir. Beşir Beşe Ayşe'nin hala hayattayken mehrinin 9.000 akçesini kendisine hibe ettiğini şahitlerle ispatlaması üzerine mahkeme, Fatma'nın geriye kalan 1000 akçe mehri almasına hüküm vermiştir.[50]

Sicillere kaydedilen davalarda genellikle kadının mehrini kocasının ölümü ile aldığı görülmektedir. Ancak kocanın ölmeden önce de mehri karısına ödediği olmuştur. Selh Rebiülevvel 1091/ 30 Nisan

1680 tarihli bir mülk satışı kaydında Ortahisar Mahallesinde yaşayan Rukiye, kocasından mehri karşılığında aldığı mülkü 50 Esedi kuruşa satmıştır.[51]

Sonuç

İslam hukukunun kadına verdiği en önemli haklardan biri olan mehir, kullanma hakkı tamamen kadına ait olan, kadının ölümüyle de bu hakkın varislere intikal ettiği bir uygulama olarak Osmanlı Devleti'nde uygulanmıştır. Erkek ölümünden sonra dahi olsa kadına mehri ödemekle yükümlü olmuş, bu yükümlülükten sadece kadının mehrini istememesi halinde kurtulabilmiştir. Trabzon mahkemesine yansıyan davalardan da görüleceği üzere zengin, fakir, Müslim, gayrimüslim toplumun her kesiminden kadının hakkı ve kendileri için bir güvence olan mehiri almak için mücadele ettikleri anlaşılmıştır.

Evlenen kadınların gençliği, güzelliği, bekâreti ve sosyo-ekonomik durumunun mehir miktarlarını etkilediği düşünülmüş ancak bu durum mevcut kayıtlardan ispatlanamamıştır. Herhangi bir sebeple evliliği sona eren dul kadınların da tekrar evlendiğinde mehir almaya hakkı olduğu ve hatta bazen ailesinin sosyal ve ekonomik durumu nedeniyle bakire kadına oranla çok fazla mehir aldığı durumlar da olmuştur. Ancak genel tabloya bakıldığında meblağı en yüksek mehirlerin bakire kadınlara verildiği görülmüştür. Bütün bunlara rağmen Mehir miktarlarının belirlenmesindeki önemli etkenlerden birinin mehiri vermekle yükümlü olan erkeğin maddi durumu olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda evlenen kadınların sahip oldukları hayat standartlarına uygun miktarda bir mehir elde etmek istediği normal karşılanmalıdır.

Dipnotlar

1 Kınalızade'nin aile ve evlilik hakkında verdiği nasihatler için bkz. Kınalızade Ali Efendi, *Ahlâki Alâi*, Haz. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014, s. 662-742.

2 Fahrettin Atar, "Nikâh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, s. 112.

3 Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (3), 1982, s. 1-12; Ekrem Buğra Ekinci, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ve Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (2), 2006, s. 41-60.

4 TŞS, Defter no. 1853, 78/2

5 TŞS, Defter no. 1853, 78/10, 79/ 16, 80/12, 81/3, 83/5, 84/13; TŞS, Defter no. 1854, 79/7.

6 TŞS, Defter no. 1852, 89/11; TŞS, Defter no. 1853, 79/7, 79/9, 79/12, 79/13, 79/14, 79/15, 80/8, 80/13, 80/14, 81/4, 81/6, 81/8, 82/5, 82/13, 85/3, 91/1, 93/2; TŞS, Defter no. 1854, 80/7,

7 TŞS, Defter no. 1853, 81/3; TŞS, Defter no. 1854, 82/5.

8 TŞS, Defter no. 1853, 79/15, 81/5, 84/16, 87/2, 87/3, 89/1, 89/2, 89/4, 89/15, 89/16, 90/3, 90/4, 90/5, 90/6, 90/7, 90/8, 90/10, 91/5, 91/12, 92/1, 93/5; TŞS, Defter no. 1854, 78/10, 80/2, 80/13, 80/14, 82/10, 82/11, 82/13, 83/15, 83/16, 83/17, 83/20, 84/1, 84/4, 84/12, 89/1.

9 Halil Cin, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 91-92.

10 Aslı Özcan, *Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını (XVII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2018, s. 75.

11 Nafaka talepleri ile ilgili bazı örnekler için bkz. TŞS, Defter no. 1853, 47/3, 55/3, 70/1.

12 İnceleme dışında kalan Trabzon sicillerinde kadınların neden dul olduklarına dair bilgilere rastlamak mümkündür. Özellikle kadın boşanmışsa isminin önünde mutallaka tabiri yazılmaktadır. Eğer kadının kocası ölmüş ise kadın kocasının öldüğünü şahitlerle ispat ederek yeni bir kişiyle nikâh akdi gerçekleştirmiş olduğu yine sicillerde görülmüştür. Ancak bu durum bütün dullarda belirtilmemiştir. Bkz. TŞS, Defter no. 1845, 56/1; TŞS, Defter no. 1856, 79/1, 79/5, 80/9, 85/15

13 Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, s. 389; İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1, İstanbul 1980, s. 33-36,

14 Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, Çev. Arif Erkan, 2, Eser Neşriyat, İstanbul 1980, s. 131.

15 Aydın, a.g.m., s. 390.

16 Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik, İstanbul 2021, s. 89-91.

17 1018 nikâh kaydının 2 adedinde mehir miktarı yazılmamıştır. Bkz. TŞS, Defter no. 1854, 78/18, 81/4.

18 Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 371

19 Halil Sahillioğlu, "Akçe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, s. 225.

20 TŞS, Defter no., 1845, 57/3.

21 TŞS, Defter no., 1845, 45/3.

22 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, M.E.B., İstanbul 1993, s. 200.

23 TŞS, Defter no., 1852, 131/8.

24 TŞS, Defter no., 1852, 94/13.

25 TŞS, Defter no., 1852, 88/9, 89/7, 105/16.

26 TŞS, Defter no., 1854, 77/16.

27 TŞS, Defter no., 1853, 75/1.

28 TŞS, Defter no., 1854, 78/8.

29 TŞS, Defter no., 1852, 100/11.

30 TŞS, Defter no., 1853, 91/8; 1854, 80/3, 83/8, 85/4.

31 TŞS, Defter no., 1853, 73/1.

32 TŞS, Defter no., 1854, 82/11.

33 TŞS, Defter no., 1854, 85/8.

34 Muharrem Midilli, "Osmanlı Toplumunda Evlilik İçi Şiddetin Fetvalara Yansıyan Suretleri ve Müftülerin Lazım Gördüğü Müeyyideler", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, (38), 2021, s. 134-135. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı, Kapı, İstanbul, 2012, s. 46-47.

35 Debbağhane Mahallesinde sakin İbrahim Beşe ibn Mustafa nam Racil kelime-i küfür zikr etmekle tecdid-i iman ve tecdid-i nikâh lazım gelmeğin tecdid-i iman ve tecdid-i nikâh eyledikden sonra mezbur İbrahim Beşenin zevcesi Saliha bint Mustafa nam Hatun tarafından tecdid-i nikâha vekil olub zat-ı mezburede ma'rifeti şer'iye ile arifan olan Şaban bin Ali ve ali b. Mustafa nam kimesneler şehadetleri ile vekâleti sabite olan Hasan Çelebi İbn Derviş Efendi nam kimesne meclisi şer'ide mezburenin zevci İbrahim Beşeye üç bin altı yüz akçe tecdid-i nikâh olundukda mezbur İbrahim dahi nikâh-ı merkumu kabul itmeğin ma hüvel-vaki bil-taleb ketb olundu tahriren fıl-yevm'üs-sab'i aşer şehr-i Rebiülahir lisene hamse ve tis'in ve elf. TŞS, Defter no. 1853, 83/5.

36 TŞS, Defter no. 1853, 75/8; bir diğer eski ve yeni mehirlerin verildiği nikâh kaydı TŞS, Defter no. 1852, 86/12.

37 TŞS, Defter no., 1854, 8/3. Trabzon'da mülk satışlarına bakıldığında satılan mülklerin konumunun, büyüklüğünün ve kullanım alanlarının fiyatlara yansıdığı görülmüştür.

38 Saadet Maydaer, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, 15 (2), s. 40.

39 TŞS, Defter no., 1853, 25/2, 52/5, 60/6, 63/5; TŞS, Defter no.1854, 20/2, 73/5.

40 TŞS, Defter no., 1853, 58/2.

41 Kadınların mehirlerini alamadıkları zaman yaşadıkları ihtilaflar ve bunların sulh yolu ile çözüme kavuşturulması ile ilgili olarak bkz. Sabiha Altındeğer, "17. Yüzyılda Trabzon'da Hukuki Arabuluculuk ve Uzlaşma: Es-sulhu Seyyidü'l-Ahkâm (Sulh En İyi Hükümdür)", *History Studies*, 13 (5), 2015, 1425-1451.

42 TŞS, Defter no, 1852, 10/5.

43 Fahrettin atar, "Muhalea" *TDV İslam Ansiklopedisi*. 30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2020, s. 397.

44 TŞS, Defter no, 1852, 4/6, 27/5, 48/5, 79/4, TŞS, Defter no., 1853, 52/4, 63/1, TŞS, Defter no., 24/3, 39/2.

45 TŞS, Defter no, 1852, 4/6.

46 TŞS, Defter no, 1853, 52/4.

47 TŞS, Defter no, 1852, 89/12; TŞS, Defter no, 1854, 82/8, 83/13.

48 TŞS, Defter no, 1854, 26/1. 12 Cemaziyelevvel 1092/ 30 Mayıs 1681 tarihli kayıtta kadın çeşitli mülklerle birlikte 2000 akçe mehrini de kocasına hibe etmiştir. TŞS, Defter no, 1852, 68/4.

49 9 adet mehirden vazgeçerek yapılan boşanma kaydı içerisinde sadece 3 kayıtta "hüsn-ü muamele ve zindeganemiz olmadığı için" şeklinde ibare yer alarak boşanmaya sebep gösterilmiştir. Bkz. TŞS, Defter no. 1853, 63/1; TŞS, Defter no, 1854, 26/1, 24/3.

50 TŞS, Defter no, 1854, 37/2.

51 TŞS, Defter no, 1852, 9/4.

Kaynakça

TŞS, Defter no. 1852, (1091-1092/1680-1681)

TŞS, Defter no. 1853, (1094-1095-1096/1683-1684-1685)

TŞS, Defter no. 1854, (1096-1097/1685-1686)

ALTINDEĞER, Sabiha, "17. Yüzyılda Trabzon'da Hukuki Arabuluculuk ve Uzlaşma: Es-sulhu Seyyidü'l-Ahkâm (Sulh En İyi Hükümdür)", *History Studies*, 13 (5), 2021, 1425-1451.

ATAR, Fahrettin, "Nikâh", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 33, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2007, 112-117.

_____ "Muhâlea", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2020, 397-401.

AYDIN, Mehmet Akif, "Osmanlıl Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (3), 1982, 1-12

_____ "Mehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2003, 389-391.

_____ *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik, İstanbul 2021.

CİN, Halil, İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara Üniversitesi, Ankara 1988.

DÜZDAĞ, Ertuğrul, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı, Kapı, İstanbul 2012.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, "Osmanlı Hukukunda İzinnâme ve Nikâh", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, (2), 2006, 41-60.

KINALIZADE ALİ EFENDİ, *Ahlâki Alâi*, Haz. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2014.

MAYDAER, Saadet, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2006, 30-46.

MİDİLLİ, Muharrem, "Osmanlı Toplumunda Evlilik İçi Şiddetin Fetvalara Yansıyan Suretleri ve Müftülerin Lazım Gördüğü Müeyyideler", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, (38), 2021, 134-135.

MOLLA HÜSREV, *Gurer ve Dürer Tercümesi*, Çev. Arif Erkan, 2, Eser Neşriyat, İstanbul 1980.

ORTAYLI, İlber, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1, İstanbul 1980, 33-40.

ÖZCAN, Aslı, *Trabzon Şer'iyye Sicillerine Göre Modern Öncesi Dönemde Osmanlı Kadını (XVII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2018.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Akçe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, (224-227), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1989, 224-227.

_____ "Dirhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 9, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, 368-371

Trabzon Kadı Sicillerinde Asayişle İlgili Kayıtlar (1724-1726)

Sezgin ÖRSELOĞLU
Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Şehir tarihi araştırmalarında sosyo-ekonomik ve kültürel unsurların yanında toplumsal huzurun sağlanması noktasında güvenlik sorunlarıyla başa çıkmak da önemlidir. Güvenliğin olmadığı yerlerde diğer unsurların gelişiminin de sekteye uğraması kaçınılmazdır. Bilhassa Karadeniz'in önemli liman şehirlerinden olan Trabzon ölçeğinde konunun irdelenmesi dikkat çekicidir. Zira Osmanlı Devleti'nin barış yılları olarak da adlandırılan Lâle Devri'nden bir kesiti içeren araştırma 18. yüzyılın ilk yarısında şehrin güvenliğine ilişkin yapılmış önceki çalışmaları[1] da göz önünde bulundurarak Trabzon odaklı ele alınmıştır.

Bu çalışmada 1724-1726 tarihleri arasında Trabzon'da, kadı sicillerine yansıyan asayişle ilgili kayıtların değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Binaen aleyh 1724-1726 yılları arasında Trabzon'da kayıtlara yansıyan asayiş olaylarının nasıl cereyan ettiği ve bu süreçte huzurun sağlanması, olayların açığa kavuşturulması için hangi yöntemlere başvurulduğu üzerinde durulacaktır. Kayıtlarda bahsi geçen 13 asayiş olayının, 4'ü cinayet 2'si kız kaçırma, 2'si hırsızlık, 1'i su davası, 1'i iftira, 2'si zulüm ve haksızlık, 1'i de mülk tecavüzü temalıdır. Bu davalardan son ikisi yani zulüm ve haksızlık ve mülk tecavüzü ile ilgili konular resmi görevlilerin Trabzon'daki asayiş ihlallerini içerirken, diğer kayıtlar ise halk arasında ortaya çıkan ve genelde birkaç kişiyi etkileyen olaylardı.

Bahsi geçen dönemdeki asayiş olayları arasında cinayet vakaları, kayıtlarda en sık rastlanan olaylar arasındadır. Dört cinayet vakasından ilki Anadolu'da Sivas Sancağı sakinlerinden ve Elbistan Türkmenlerinden olan Osman oğlu Musa hakkındadır. Maktul Trabzon'da

mevcut olan cephane ve tophane mühimmatlarının Erzurum'a aktarılması hizmetini yürütmekte iken Kulat Yaylası'nda boynundan kılıç yarası ile katledilmiştir. Kayıtlarda katleden kişi ya da kişiler ve olayın niçin gerçekleştiğine dair herhangi bir sebepten doğrudan bahsedilmemektedir. Ayrıca dava sicillere yansımadan elli gün önce, Musa'nın katledilmesi ve buna bağlı olarak cesedin keşf ve muayenesinin yapılamaması fail ya da failler hakkındaki bilinmezliği arttırmaktadır. Fakat maktulün kardeşlerinin verdikleri bilgilere göre daha önce Salih ve oğlu Osman ile aralarında çokça şiddetli tartışma ve hesaplaşmalar olduğunu ve kardeşlerinin bu iki kimse tarafından öldürüldüğünü öne sürmüşler ve davalarında haklı olduğu, Salih ve oğlu Osman'ın da suçu kabul etmeleriyle anlaşılmıştır. Akabinde ise maktulün vasilerinin rızasıyla diyet olarak ödenen 200 kuruş üzerinde sulh yapılmıştır.[2] Davalıların suçu kabul etmesi noktasında, ceza olarak kısas değil de diyet uygulaması yoluna gidilmesinin etkili olduğu muhtemel sebepler arasında söylenebilir.

Trabzon Akçaabat Nahiyesi'ne bağlı Moğala Köyü'nde meydana gelen bir diğer cinayet davasında ise Davacı Yanguzade Süleyman oğlu Hasan'ın, oğlu Hasan ve kızının oğlu Mustafa ve oğlu Ömer ve Natur oğlu Mustafa'nın gece yarısı kendi mülkü olan bahçesinde hizmetkârı olan Mehmed oğlu Hasan'ı kılıç darbesiyle kasten öldürdüklerini iddia etmektedir. Yapılan keşf ve muayene sonucu maktulün sol göğsü üzerine aldığı kılıç darbesiyle vefat ettiği tespit edilmiştir. Fakat cinayetin bahsi geçen kişiler tarafından işlendiği, kayıtlarda açık değildir.[3] Osmanlı ceza hukukunda kasten öldürülen kimselerin faillerine kaved diğer ismiyle kısas uygulanması, maktulün varislerine diyet ödemesi gerektiği ya da mağdur veya velisi affedince bahsi geçen ilk iki uygulamadan failin kurtulabileceği bilinmektedir.[4] Ayrıca Fatih Kanunnamesi'nde adam öldürenlerin cezası kısas olmadığı takdirde durumu iyi olanlardan dört yüz akçe, bunu ödemeye gücü yetmeyenlerden iki yüz akçe, orta hallilerden yüz akçe ve fakir olanlardan da elli akçe alınması belirtilmiştir.[5]

Diğer bir cinayet vakası ise yine Trabzon'da Eksotha Mahallesi'nde kendi mülkünde katledilen Hristiyan Pedrana kızı Savale hakkındadır. Bu cinayet davasında ise olayın yeni olması keşf ve muayeneyi kolaylaştırmaktadır. Keşf ve muayene sonucu maktulün boğazından, göğsünden ve başından aldığı bıçak darbeleriyle nasıl katledildiği şu şekilde tasvir edilmektedir:

> "...hâlâ Medîne-i Trabzon Mütesellimi 'umdetü'l-a'yân Muhammed Ağa hazretleri tarîk-i âlîlerinden mübâşir tayîn olunan Şatır Ömer Ağa ve zeyl-i sahîfede muharrerü'l-esâmi-i müslimîn ile medîne-i mezbûre mahallâtından Eksotha Mahallesi'nde vâki' kendü mülk-i menzili dâhilinde mecrûhan maktûl olan Savale binti Pedrana nâm nasrâniyyenin laşesi üzerine varılub cemi' cesedine nazar olundukda mesfûr Savale'nin boğazında bir mevzîinde memesi üzerinde bir mevzi'nde ve sağ cânibinde baş yerinde bir mevzi'ndeki cem'an üç mevzi'nde üç bıçak yarası olub ol hariminden hâlike olduğunu ba'de'l mu'âyene ve'l-müşâhede mevlânâ-yı mezbûr mahallinde keşf ve tahrîr..."[6]

İlgili tarih aralığında şeriyye sicillerine yansıyan son cinayet olayı ise İskender Paşa Mahallesi'nde Değirmendere denilen yerde kılıç darbesi ile yüzünden yaralanarak katledilen gayrimüslim Todos hakkındadır.[7] Diğer cinayet vakalarında da olduğu gibi Todos'un damağından, alt ve üst çenesinden ve yüzünün çeşitli yerlerinden aldığı darbeler, kayıtlarda yapılan keşf ve muayenelerde ayrıntılı bir biçimde tasvir edilmiştir.

Cinayet vakalarına genel olarak bakıldığında, isimlerinden de anlaşılacağı üzere 4 kayıttan 2'sinde ölen gayrimüslim diğer 2'sinde ise Müslüman taraftı. Olaylarda bıçak ve kılıç gibi kesici aletlerin kullanılması, yapılan saldırıların yaralamadan ziyade öldürmeye yönelik olarak vücudun göğüs kısmından baş kısmına kadar olan bölgeyi esas alması ve saldırıya maruz kalan kişilerin bir kayıt dışında erkeklerden oluşması, yine bir kayıt dışında cinayeti işleyen kimselerin kesin olarak bilinememesi ve buna bağlı olarak da cezai bir hüküm bulunmaması cinayet vakalarının ortak özellikleri arasında gösterilebilir. Bu tür kayıtların nasıl sonuçlandığına dair bilgi edinebilmek için kendisinden sonra gelen mahkeme kayıtlarına müracaat edilmesi gerekmektedir. Bu durum olayların başından sonuna doğru nasıl cereyan ettiğini bir bütünlük içerisinde sunacağı için daha doğru tespitler yapmaya yardımcı olacaktır.

Yaklaşık iki yıllık (1724-1726) süre zarfında Trabzon'da 4 adet cinayet vakasına rastlanırken, 1703-1721 yılları arasında ise Trabzon'da sicillere yansıyan 71 adet cinayet vakasının olduğu görülmektedir.[8] Genel itibarıyla Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki adam öldürme kayıtlarına bakıldığında, Jennings'in 1600-1625 yıllarına ait Kayseri şer'iye sicillerine dayanarak hazırladığı çalışmasında 25 yıllık dönem-

de 41 adet adam öldürme vaka kaydının olduğu görülür.[9] 1680-1700 yılları arasında 20 yıllık dönemde Ayntap mahkeme kayıtlarına yansıyan en çok dava kayıtlarından biri adam öldürme suçudur.[10] 1698-1726 yıllarına ait Lefkoşa mahkeme kayıtlarındaki Gayrimüslim davalarında ise 6 adam öldürme kaydı bulunmaktadır.[11]

Yomra Nahiyesi'ne tabi Samaruksa Köyün'de meydana gelen diğer bir asayiş durumu kız kaçırma olayıdır. Vaka ise şu şekilde cereyan etmiştir: Davacı Osman oğlu Ahmed'in, davalı Yakup Beşe'nin beş gün önce üç nefer silahlı eşkıya ile gece yarısında kendi mülküne gelip buluğ çağına yakın olan on iki yaşındaki kızı Fatıma'yı kaçırdığını ve iki gün sonra ise Sofi oğlu Osman Beşe'nin yanına bıraktığını iddia etmektedir. Yakup ise kendi halinde biri olmayıp gece ve gündüz tüfekle gezen, insanlara zarar veren, fitne ve fesad peşinde olan, canavarca hareketlerde bulunduğu ve ortadan kaybolduğu hatta altı sene önce Ekinci oğlu İbrahim'in kızını dahi kaçırıp kendisine tezvîc eylediği gibi kayıtlarda çeşitli iddialar bulunmaktadır. Bu tür iddiaların doğruluğunu araştırmak maksadıyla ilk olarak suçu işlediği iddia edilen kişi bulunup kendisi hakkındaki iddialara cevap vermesi isteniyor. Bu davada da olduğu gibi genellikle bütün asayiş olaylarında suçu işleyen kişi iddiaları reddetmekteydi. Bu tür durumlarda ise davaların çözüme kavuşturulmasında bölgenin güvenilir Müslüman erkeklerinin olay hakkındaki bilgi ve şahitliklerine başvurulmakta ve davalının ahvali bu kimselerden sorulmaktaydı. "*Udûl-i ahrâr ricâl-i müslimin*" olarak tanımlanan ve görüşlerine itibar edilen bu adil kimselerin verdiği haberler davanın sonuçlandırılmasında kritik bir konumda yer almakla beraber genellikle olayla ilgili birinci derecede bilgi sahibi olan kimselerdi. Fakat sadece bu kimselerin haber vermeleri ile zanlı suçlanmamakta, örneğin Yomra Nahiyesi sakinlerinden zanlı Yakup Beşe'nin durumu, kayıtlarda ismi zikredilen on üç kişi ve daha pek çok yerli ahaliden de bu durum araştırılmaktaydı. Yapılan tetkikler sonucu ise Davacı Osman oğlu Ahmed'in iddialarının bahsi geçen kişiler tarafından da doğrulandığı ve Yakub'un tevkif edilmesi kayıtlarda şu şekilde ifade edilmektedir:

> "...nâm kimesneler ve sâ'irlerinden mezbûr Yakûb'un keyfiyet-i ahvâli suâl olundukda her biri mezbûr Yakûb kendi hâlinde olmayub leyl-i nehar alet-i hârice ile ve tüfenk ile gezüb sibâ-ı fi'l-arz bi'l-fesâd ve muzırı'n-nas ve vâcibü'l-izâle olub ve altı sene mukaddem dahi Ekinci oğlu İbrâhim'in kızını dahi ta'bir-i hak çeküb kendine

tezvîc eylemiş idi ve nice kimesnelerin 'ırzlarına ve mallarına ta'arruz-ı gâret müstemirresidir biz bu husûsa bu vech üzre şâhidleriz şehâdet dahi ideriz deyu her biri edâ-yı âlâ tarîkü'ş-şehâde haber virmeleriyle mûcebince mûceb-i şer'iyi icrâ içün mezbûr Yakûb Beşe'yi zâbıtine teslime birle mâ-vak'a bi't-taleb ketb olundu."[12]

Diğer bir kız kaçırma vakası ise Yomra Samaruksa Köyü'nde buluğ çağında ve bekar olan Ahmed kızı Fatıma'nın bir gün önce yine aynı köy sakinlerinden İşbiroğlu Yakub tarafından zorla kaçırılmasıyla ilgilidir. Bu olay ise İskender Paşa Mahallesi'nden Habil oğlu Osman Beşe'nin mahkemeye haber vermesiyle kayda geçmiştir. Fakat bu durumun aydınlatılmasına yönelik herhangi bir karar olmamakla beraber sadece ihbar olarak kayıtlarda yer almıştır.[13]

Trabzon'da bu dönemde karşılaşılan diğer bir güvenlik olayı ise hırsızlıktır. İki hırsızlık olayından ilki Akçaabat Nahiyesi 'ne tabi Vilob? Köyü'nde bu kaydın tutulduğu günden üç gün önce gerçekleşmiştir. Hırsızlık girişiminde bulunduğu iddia edilen altı kişi yine Akçaabat Nahiyesi'ne tabi Suga Köyün'de sakin olmakla beraber çalınan bir sandık eşyayı ev sahibinin evde bulunduğu sırada gerçekleştirdiği, evinin gece yarısı zorla basılıp kendilerine bahsi geçen kişilerin eziyet ve cefâda bulundukları iddia edilmektedir.[14] Bu davada da herhangi bir cezai hüküm olmayıp ihbar olarak kayıtlarda yer almıştır.

İkinci hırsızlık olayı ise yine Akçaabat Nahiyesi'ne tabi Karaağaç Köyü'nden olan Ahmed oğlu Mustafa'nın Kundakçı Emin tarafından çalınan atı ile ilgilidir. Ahmed oğlu Mustafa Kundakçı Emin'in kendi atını bir yıl önce çalıp Giresun tarafına kaçtığı ve şimdi tekrar geri geldiğini ve atının halen daha onda olduğunu iddia etmekte iken Kundakçı Mustafa ise tüm iddiaları inkâr ederek, hayvanı Ahmed oğlu Mustafa'nın kendisinden parayla satın aldığını belirtmektedir. Sonunda dava sulh yoluyla çözülmeye çalışılıp Kundakçı Mustafa'dan alınan yetmiş kuruş Mustafa bin Ahmed'e teslim edilmiştir.[15]

İslam hukukunda, iki hırsızlık türünden birincisi, belli bir maddi değeri olan malı sahibinin rızası olmadan gizlice çalmaktır. Bunun adı basit hırsızlıktır ve had cezası gerektirir. İkincisi ise yan kesicilik, yağmacılık, gasp gibi aşikâr olarak yapılan büyük hırsızlıktır ve tazir cezası tatbik edildiği bilinmektedir.[16] Fakat bahsi geçen ilk hırsızlık vakasında da olduğu gibi, Osmanlı'da hırsızlık suçlarında genellikle tazir cezası uygulanmış ve olaylar sulh yoluyla ya da para cezasıyla sonuçlandırılmaya çalışılmıştır.[17]

Genel olarak hırsızlık vakalarına bakıldığında; Trabzon'da XVI. asrın başında hırsızlık suçuna ait dava sayısı 14 iken 1703-1721 yılları arasında Trabzon'da hırsızlık suçuyla ilgili 25 adet kayıt bulunmakla beraber[18] 1724-1726 yılları arasına gelindiğinde ise sicillere yansıyan 2 adet hırsızlık kaydına rastlamaktayız.

Akçaabat Nahiyesi'ne tabi Holomana Köyü'nde meydana gelen diğer bir güvenlik vakası su anlaşmazlığıdır. Davacı Hasan Beşe, Derviş oğlu Hasan Beşe'nin kendi mülkü olan bahçesinde su çeşmesi bulunduğu ve su sıkıntısı çekmediği halde kendi izniyle bahçesindeki kuyudan su almasına bir müddet izin vermiş idi. Davalı Derviş oğlu Hasan ise bahsi geçen kuyunun kendisine daha yakın olduğunu ve yine de suyu kullanmaya devam edeceğini ifade etmektedir. Davacı Hasan Beşe ise günümüzde emsal karar diyebileceğimiz elindeki fetvayla problemi şahitlere ve herhangi bir anlaşmazlığa gerek kalmadan çözüme ulaştırabilmiştir. Fetva örneği ise şu şekildedir:

> "...Hasan Beşe'nin yedinde olan fetvâ-yı şerîfeye nazar olundukda mazmûn-ı der-bârında Zeyd mülk-i bağçesi içinde olan su kuyusundan cârî ömr ve bir müddet Zeyd'in izniyle su almış olsa âher yerde su bulunub suya müzâyaka olmamağla Zeyd ömrünce bağçesine duhûlden men' murâd itdikde ömrümce ve bir müddet bağçeden su almış idim deyu Zeyd'in izniyle bağçeye duhûle kâdir olurmu cevâbında olmaz deyu buyurulmağla..."[19]

Kayıtlarda dava edenler davalarında genellikle haklı konumda yer alırken dava edenin haksız olduğu, iftira gibi, asayiş olayları da mevcuttu. Bu vaka; Trabzon Ortahisar Mahallesi'nden İbrahim kızı Rukayye'nin, Muhyiddin Mahallesi'nden Mustafa oğlu İshak Beşe'nin zevcesine bir çuval içerisinde teslim ettiği beş vukıye (6.415gr) ağırlığındaki ipliğini, geri aldığında çuvalın içinde eski bez parçalarıyla dolu olduğundan ipliğinin zayi olduğunu iddia etmesiyle başlamaktadır. Davalı konumunda yer alan İshak Beşe, zevcesi ve oğulları ise iftiraya uğradıklarını ve davacı Rukayye'nin akıl sağlığının yerinde olmadığını sadece kendilerine değil benzer biçimde birçok kimselere iftira edip bühtanda bulunduğu ve bu durumun Müslüman cemaatten sorulması talep edilerek suçlama tamamen inkâr edilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucu İshak Beşe ve cemaâtinin salih, doğru, Allah'tan korkup haramdan sakınan kimseler olduğu davacı Rukayye'nin ise bahsedildiği gibi pek çok kimseye iftirada bulunduğu ve bunu huy haline getirdiğinin anlaşılması üzerine dava düşmüştür.[20]

Şimdiye kadar anlatılan ve genellikle birkaç kişi etrafında cereyan eden bu tür vakalar halkın kendi arasında ortaya çıkan çekişme ve anlaşmazlıklardan meydana gelen olaylardı ve etki alanları ise sınırlıydı. Etki alanı geniş olan resmi görevlilerin yaptığı bazı zulüm ve haksızlık durumları da kayıtlarda görülmektedir. Bunlardan ilki Trabzon'daki Müslim ve gayrimüslimlerin merkeze arzuhal ve adam gönderip resmi görevlilerin yaptığı zulüm ve haksızlıkları anlatmasıyla başlıyor. Trabzon mütesellimi Ömer ve Dergâh-ı Muallam Kapucubaşılarından Nişablı Ali, Trabzon Kadısı'nın mektubuyla fukaradan mal toplaması hatta Vilâyet Müftüsü'nün dahi bahsi geçen şahısların isteklerine göre hareket ettiği yapılan mahalli yargılamalar sonucu açığa çıkmıştır. Vilayet Müftüsü'nün böyle bir duruma göz yumması sonucu merkezden gelen emirle Rize Müftüsü'nün yerinde durumu incelemesi ve davalıların yargılanmasına karar verilmiştir. Bu durum karşısında fukaradan alınan mallar iade edilmiştir. Fakat bahsi geçen şahısların fukara halk tarafından herhangi bir iftiraya maruz kalıp kalmadığının ve ahvallerinin daha iyi anlaşılması için gönderilen fermanla beraber merkeze gelip Divân-ı Hümâyu'nda, veziriazam ve kazaskerlerin huzurunda tekrar yargılanması kararlaştırılmıştır.[21]

Taşrada adaletin simgesi olan kadıların bu dönemde düşük ücret dolayısıyla ve çeşitli sebeplerle medrese hocalığı gibi farklı mesleklere yönelip görevlerini suiistimal ettikleri ya da görevlerini kadı vekili dediğimiz naiplere tevdi ettikleri bilinmektedir.[22] Yine böyle bir örnek Trabzon'da gerçekleşmiş ve Trabzon'a atanan kadının görevini ifa etmeyip yerine Miri Efendi adında birini vekil olarak tayin etmesiyle gerek kadı vekilinin ve gerek altı kişinin Trabzon'da yapmış oldukları zulüm ve haddi aşan işlerden dolayı halkın perişan oldukları görülmektedir.[23]

Gayrimüslimlerin dilek ve şikâyetlerini doğrudan merkeze iletebildiği son davada ise merkezden gelen hükmün muhatabı Trabzon Valisi ve Mevlana Trabzon Kadısı'dır. Trabzon'da Değirmen Deresi başında Şemseddin adındaki manastırın rahibi doğrudan merkeze arzuhal gönderip manastır etrafında, Sülüklü Gölü ve Deliklitaş yakınında ve büyük nehir, iki ayazma[24], Soğuk Su ve bazen de Harmancık'a bitişik yerlerde, bazen de Çamlıbel'den Habes Deresi'ne kadar ve Zeytünlü denilen yerlerdeki bağ bahçe ve iki kırlık yerlerin manastıra ait olduğu ve resmi kayıtlarda sınırları çizilen bu mülkün eskiden beri manastırın mülkü olduğu üzerinde durulmuş ve bazı yeniçeri taifesinin

manastıra ait olan bu bölgeyi izinsiz kullanmakla kalmayıp manastıra ait kuru ağaçları dahi fuzuli kestikleri ve bu bölgede davar (inek, koyun, keçi) gezdirdikleri bildirilmiştir. Merkezden gelen cevapta ise yeniçeri taifesinin bu işten men edilmesi Trabzon Valisi ve Kadısı'ndan özellikle istenmekte eğer böyle bir hareket yeniden tezahür edecek olursa vakanın merkeze tekrar bildirilmesi istenmektedir.[25]

Neticede zulüm ve haksızlığa sebep olan durum kayıtlarda etraflıca araştırılmadan hüküm verilmemekteydi. Şahitler yanında olayın, cereyan şekli müşahede ya da muayene yoluyla tespit edilmesi verilecek hükmün mahiyetini de büyük ölçüde etkilemekteydi. Merkezden gelen kayıtlarda olay hakkında verilen hüküm geniş bir kitleye hitap ederken taşradan verilen hükümler genellikle iki kişi arasında gerçekleşmekteydi. Merkezden gelen kayıtlarda zulüm ve haksızlığın geniş bir kitleyi etkilemesinden dolayı aşikâr olması, olayın sorgulanması ve şahitleri yönünden, merkezin dışındaki diğer kayıtlara göre daha yüzeysel kalmaktadır. Bu durumun başlıca sebebi olayların genelden özele doğru gidildikçe, daha doğru araştırılıp tespit edilmesinde kullanılan yöntemlerin değişiklik göstermesiydi.

Dipnotlar

1 Temel Öztürk, "Ahkâm Defterlerine Göre Trabzon ve Çevresinde Güvenlik (1742-1760)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Sayı 8 (2010), s. 29-55. Ayrıca bkz. Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 161-173.

2 *Trabzon Şeriyye Sicili*, No: 1888 (Hicri: 1137-1138/ Miladi: 1724-1726), s. 16.

3 *TŞS,* No: 1888, s. 25.

4 Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2021, s. 358-359.

5 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Cilt: 1, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s. 348-349.

6 *TŞS,* No: 1888, s. 17.

7 *TŞS,* No: 1888, s. 51.

8 Mehmet Ali Ocak, *Trabzon Şer'iye Sicillerine Göre 1115-1133/1703-1721 Yılları Arasında Trabzon Eyaleti'nde Yaşanan Asayiş Olayları,* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015, s. 97.

9 Ronald C. Jennings, "Firearms, Bandits and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, From Judicial Records of Kayseri, 1600-1627", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts*

in Kayseri, Cyprus and Trabzon, The Isis Press, İstanbul 1999, s. 339.

10 Burcu Gelir, *1680-1670 Tarihleri Arasında Ayntab (Gaziantep) Şehrinde Asayiş Problemleri ve İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Uygulamaları*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 140.

11 Kemal Çiçek, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Mahkeme Tercümanları", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyası'nda Siyaset, Adalet ve Raiyyet,* Kemal Çiçek ve Abdullah Saydam (Ed.), Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 184.

12 *TŞS,* No: 1888, s. 20.

13 *TŞS,* No: 1888, s. 160.

14 TŞS, No: 1888, s. 29.

15 TŞS, No: 1888, s. 52.

16 Osman Şekerci, *İslam Ceza Hukukunda Tazir Suçları ve Cezaları,* Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 57-58.

17 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Cilt: 3, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 91-92.

18 Ocak, a.g.t., s. 93.

19 *TŞS,* No: 1888, s. 32.

20 *TŞS,* No: 1888, s. 47.

21 *TŞS,* No: 1888, s. 120.

22 Ş. A. Bozatay, K. A. Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı 10, Burdur 2014, s. 85-86.

23 *TŞS,* No: 1888, s. 120.

24 Rumlarca kutsal sayılan, suyunun şifâlı olduğuna inanılıp ziyâret edilen çeşme veya pınar. Bkz: http://www.lugatim.com/s/ayazma, (21.06.2022).

25 *TŞS,* No: 1888, s. 126.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Trabzon Şeriye Sicili, No: 1888, (Hicri: 1137-1138/ Miladi: 1724-1726).

Basılı Eserler

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Cilt: 1, Fey Vakfı, İstanbul 1990.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Cilt: 3, Fey Vakfı, İstanbul 1991.

BOZATAY, Şeniz Anbarlı, DEMİR, Konur Alp, "Osmanlı Adli ve İdari Siste-

minde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı 10, Burdur 2014, s. 71-89.

ÇİÇEK, Kemal, "Osmanlı Adliye Teşkilatında Mahkeme Tercümanları", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyası'nda Siyaset, Adalet ve Raiyyet,* Kemal Çiçek ve Abdullah Saydam (Ed.), Derya, Trabzon 1998, s. 184-195.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat, İstanbul 2021.

GELİR, Burcu, *1680-1670 Tarihleri Arasında Ayntab (Gaziantep) Şehrinde Asayiş Problemleri ve İslam-Osmanlı Ceza Hukuku Uygulamaları*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.

http://www.lugatim.com/s/ayazma, (21.06.2022).

JENNİNGS, Ronald C., "Firearms, Bandits and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, From Judicial Records of Kayseri, 1600-1627", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, The Isis Press, İstanbul 1999, ss. 327-345.

OCAK, Mehmet Ali, *Trabzon Şer'iye Sicillerine Göre 1115-1133/1703-1721 Yılları Arasında Trabzon Eyaleti'nde Yaşanan Asayiş Olayları*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015.

ÖZTÜRK, Temel, "Ahkâm Defterlerine Göre Trabzon ve Çevresinde Güvenlik (1742-1760)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi,* Sayı 8 (2010), s. 29-55.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

ŞEKERCİ, Osman, İslam Ceza Hukukunda Tazir Suçları ve Cezaları, Yeni Ufuklar, İstanbul 1996.

3 Numaralı Trabzon Ahkâm Defterine Göre Trabzon Eyaletinden Gayrimüslimler (Zimmîler) Tarafından Merkeze Yansıyan Davalar ve Çözüm Önerileri

Mehmet Emin ÜNER

Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Makalemiz giriş üç bölüm ve bir de sonuç ve değerlendirme olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. Giriş kısmında Osmanlı Devleti'nden önceki ve çağdaşı devletlerde yabancılara karşı yaptıkları muamele hakkında çok özet bilgi verilecek. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nin zimmîlere karşı uyguladığı hukukî durumundan kısaca bahsedilecek. İkinci bölümde merkeze, Divân-ı Hümâyûn'da görüşülen davaların hüküm suretlerinin kaydedildiği Ahkâm Defterleri ile temel kaynak olarak kullandığımız Trabzon 3 nolu Ahkâm defteri hakkında bilgi verilecektir. Makalenin asıl gövdesini oluşturan üçüncü ve son bölümde ise Trabzon eyaletinden zimmîler tarafından merkeze yansıttıkları davalar ve çözüm önerileri ele alınacaktır. Sonuç kısmında ise bütün bunların bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Osmanlı Devleti'ndeki zimmî hukukuna geçmeden önce Osmanlı Devleti'nden önceki ve çağdaşı ülkelerde yaşayan yabancıların durumlarından kısaca bahsetmek, Osmanlı Devleti zamanındaki zimmîlerin sahip oldukları hakların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Yabancıların durumuna bakıldığında tarihin ilk devirlerinde hukukun koruyuculuğundan yoksun oldukları ve kendilerine pekiyi muamele yapılmadığı hatta düşmanca tutumlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Eski Yunan'da kendilerinden olmayan milletler bar-

bar ve hukuk dışı sayılırdı. Devlet bunların can ve mal güvenliğini sağlamazdı. Roma'da da durum Eski Yunan'dan farklı değildir. Burada yabancılar Roma hukukundan yararlanamazdı. İbranîler ve Mısırlılar da yabancılara iyi davranmazlardı. Bizans Devleti'nin sınırları Arap ve İranlı yabancılara kapalı idi. Avrupa'da da yabancılar hukukun koruyuculuğundan mahrumdu. Tarihte bilinen en iyi örnek Endülüs Müslüman ve Yahudilerin durumudur[1]. Bununla birlikte Avrupa Katolik Kilisesi'nin etkisinden kurtulup uluslararası ilişkilerin gelişmesiyle ve beşerî kanunların yerleşmesine bağlı olarak zamanla yabancılar Avrupa'da barınabilmiş ve hukukun koruculuğuna girmişlerdir.

Zımmîlerin Hukukî Durumu

Aşağıda daha geniş bir şekilde bahsedileceği üzere, İslâm dininde başlangıçtan itibaren yabancılarla ilişkiler hukuka dayandırılmıştır. Yabancıların İslâm ülkelerine girişleri yasaklanmadığı gibi bütün temel haklardan yararlanmasına da imkân tanınmıştır. Varlığı ırk birliği yerine inanç birliğine dayanan bir toplumda o inancı benimsemeyenler genelde yabancı unsuru teşkil eder. İslâm dini insanlar arasındaki ırk, renk ve dil gibi arızî ayırımları tanışma ve kaynaşma için birer vesile kabul eder[2]. İslâm davetinin evrensel olması ve dinde zorlamayı kabul etmemesi[3] bakımından Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı bir dünya tasavvurunu esas almıştır. Bundan dolayı, İslâm inancını benimsemeyenler zimmî sıfatıyla inanç hürriyetine, can ve mal güvenliğine sahip olarak İslâm ülkelerinde yaşama imkânı bulmuşlardır.

Nitekim Hz. Peygamber, 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret edince şehirde Putperest, Musevi ve Müslümanlarla karşılaştı. Medine'de iken ortaya çıkan olaylarla birlikte İslâm Hukuku'nun Gayrimüslimlerle ilgili hükümleri de yavaş yavaş oluşmaya başladı. Daha sonra Peygamberin yaptığı anlaşmalar İslâm Hukuku içinde bulunan Zimmet Hukuku'nun özünü oluşturdu. Böylece farklı din ve kültürlere sahip zümrelerin bir arada yaşamasını mümkün kılan, İslâm tarihi boyunca ve günümüzde de uygulanan bir cemiyet modelinin ilk adımını atmıştır[4].

Gayrimüslimler İslâm devletiyle olan siyasî ve hukukî bağlarına göre "zimmî", "müste'men", ve "harbî" şeklinde üç kategoride değerlendi-

rilir. Müste'men, İslâm ülkesinden eman alarak belli süre için İslâm topraklarında oturma iznine sahip olan harbilerdir. Harbîler, Darülharb'de oturan ve İslâm korumasından yararlanamayan kişilerdir. Zimmî, İslâm ülkesinde sürekli yaşama hakkını elde eden ehl-i kitaplara denir[5]. Bu tebliğde konumuz sadece zimmîlerdir.

Yukarıda tarif edildiği gibi, Ehl-i kitap olan gayrimüslimler, İslâm devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul ettikleri takdirde, kendilerine "Allah ve peygamberin zimme"si verilir ve böyle kimselere "zimmî" denilir. Zimmî, kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi demektir. İslâm devleti, içten ve dıştan gelebilecek, her türlü tehlikeye karşı "zımmi"leri korumayı, onların can, mal, ırz ve namusları ile dini hayatlarını ve mabetlerini emniyet altına almayı Allah adına taahhüt etmektedir. Geniş manada hukuki bir himaye hakkı olan "zimme" ile insanların maddi manevi hayatları devlet tarafından garanti altına alınmakta ve zimmîler, hür insanlar olarak kabul edilmekte, savaş esiri veya köle muamelesine tabi tutulmamaktadırlar[6].

Mezhep imamların bu konuda farklı görüşleri olmakla birlikte, İslâm Hukuku, dört din mensubunu genellikle Ehl-i Kitap saymıştır. Bu dört din mensubu Hıristiyanlar, Museviler, Mecusiler[7] ve Sabiiler[8]'dir. Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslimler, Ehl-i kitapların zimmîlik statüsü içinde bulunanlardır. İslâm Hukuku'na göre Zimmilerin varlıkları ve güvenlikleri İslâm devletinin sorumluluğu altındadır. Osmanlı Devleti sınırları içinde bu dört grup din mensubundan Mecusiler hiç olmamış, Sabiiler ise yok denecek kadar az bulunmuştur. Geri kalan iki gruptan sayıca en kalabalık olanları Hıristiyanlardır. Osmanlı coğrafyasında Museviler sayıca Hıristiyanlardan az olmakla birlikte ekonomik bakımdan ülke içindeki etkileri oldukça büyük olduğu bilinmektedir. Osmanlı ülkesinde zimmî statüsünde yaşayan gayrimüslimler çok farklı milletlere mensuptular.

"Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yirmi farklı etnik gruptan Gayrimüslim yaşıyordu. Bunlar; Rumlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar, Hırvatlar, Karadağlılar, Bosnalılar (Osmanlı yönetimine girdikten bir sure sonra Müslümanlığı kabul etmeye başladılar ve yüzde doksanına yakını Müslüman oldu), Arnavutlar (Osmanlı yönetimine girdikten sonra Müslümanlığı kabul etmeye başladılar ve yüzde yetmişe yakını Müslüman oldu), Romenler (Eflaklılar ve Boğdanlılar), Türkler (Gagauzlar veya Gökoğuzlar), Macarlar, Çingeneler (Osmanlı yöneti-

minde iken Çingenelerin yarıya yakını Müslümanlığı kabul etmiştir), Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler, Kildaniler, Araplar (Maruni, Melkit ve diğerleri), Yahudiler, Kiptiler (Mısır'ın Araplardan önceki yerli halkı), Habeşler'dir"[9].

Bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de kuruluşundan itibaren ana politikası, gayrimüslim tebaayı İslâm hukukunun zimmet ve eman kurumları çerçevesinde yönetmek olmuştur. Zimmet hukuku çerçevesinde din ve vicdan hürriyeti açısından Osmanlı uygulaması istikrarlı sayılan bir seyir izlemiştir. Osmanlılar, İslâm geleneği içinde Ehl-i kitaba hoşgörü ile davranmayı hukukî bir mecburiyet kabul etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin dinî alana müdahale etmeme doğrultusundaki tavrı, din olarak benimsedikleri inançlarda gayrimüslimlerin serbest bırakılmasını öngören İslâm hukuku prensibine dayanmaktadır.

Zimmîlere ilgili İslâm hukuku prensiplerini ve Osmanlılar zamanındaki bütün uygulamaları burada ele almak konumuzu çok aşacağından kısaca bazı uygulamalara dikkat çekip yargı konusu üzerinde duracağız.

Osmanlı Devleti zamanında gayrimüslimler kendi mabetlerinde ibadet etme özgürlüğüne sahiptiler. Devletin bu konuda son derece hoşgörülü davranıyordu. Osman Nuri Ergin Mecelle-i Umur-ı Belediye adlı eserinde Osmanlıların dini hoşgörülerini şöyle anlatmaktadır: Fatih Sultan Mehmed, Avrupa'da fetihlerine devam ederken, iki ateş arasında kalan Sırplar, Macarlar kralına bir heyet göndermiş ve Osmanlılara karşı ittifak önererek, buna karşılık Macarların kendilerine ne gibi dini özgürlük tanıyacaklarını sormuş, karşılığında Sırbistan'ın her tarafına Katolik kiliseleri yapılacağı cevabı alınmış. Başka bir heyet bu kez Macarlara karşı Osmanlılarla anlaşma önerisi ile Fatih'e gitmiş ve aynı soruyu sormuştur. Fatih, cevap olarak her camiinin yanına bir kilise yapılacağını ve herkesin inandığı dinde özgürce ibadet edebileceğini söylemiştir[10].

Dr. Arshı Khan, yukarıdaki olayın benzerini kısaca "Sırp Prensi Macar yurtsever Hunyadi'ye eğer bölgenin efendisi olsaydı Ortodoks Rum Kilisesini ne yapacağım sorduğunda, cevap, "Her yere Katolik kiliseleri kurardım" olmuştu. Aynı soruya Mehmet'in cevabı: "Her caminin yanma içinde halkınızın dua edebileceği bir kilise dikilecektir" böyle aktardıktan sonra şu yorumu yapmaktadır: "Bu hoşgörü tavrı

zamanın Avrupalı Hıristiyan Güçlerinin siyasal ahlakının çok ötesindeydi. İspanyollar, tam tersine, muzafferin dinini kabul etmeyi reddeden Müslüman Moorları ülkelerinden sürmüştü. Mehmet başkentini bütün ırkların ve dini öğelerin bir mikrokosmozu yapmaya çalıştı"[11].

İkamet ve seyahat özgürlüğü konusunda Osmanlı Devleti sınırları içinde gayrimüslimler, Müslümanlarca kutsal sayılan bölge ve mekânlar yönelik bazı kısıtlamalar dışında hemen hemen Müslüman halka yakın konumda olmuşlardır. Mekke ve Medine gibi kentlerle camii, mescit gibi yerlere gayrimüslimlerin girmesi yasaklanmıştır. İslâm Hukuku'nda belirtilen bu durumu Osmanlı Devleti de uygulamıştır. Osmanlı Devleti Müslüman halkın, gayrimüslimlere ait kilise, manastır ve havra gibi yerlere girmelerini yasaklamıştır. Oysa İslâm hukukunda Müslümanların gayrimüslimlerin kutsal sayılan yerlere girmesini yasaklayan herhangi bir kayıt yoktur. Burada görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki uygulaması eşitlik üzerine kuruludur[12].

Can ve mal dokunulmazlığı hususu ceza hukuku bakımından zımmîler Müslümanlarla hemen hemen aynıdır. İslâm'da en ağır ceza kısastır. Kısas ilk Fıkıh ile ortaya çıkmamıştır. İsrail hukukunda ve Hammurabi yasalarında da kısasla ilgili birçok hüküm vardır. Bir zımmî başka bir zimmîyi veya Müslüman'ı öldürse veya yaralasa kısasla cezalandırmak gerekir. Bu hüküm üzerinde bütün imamlar görüş birliği içindedir. Diğer yandan bir Müslüman bir zimmîyi öldürse Hanefi fıkhına göre Müslümana da kısas gerekir. Hanbelî, Malikî ve Şafiî fıkıhlarına göre kısas gerekmez. Ceza hukukunda kısas uygulanmadığı zaman diyet verilir. Ayrıca zimmînin malını çalmanın haram olduğu ve çalan hırsıza had cezasının uygulanması konusunda fakihler müttefiktir[13].

Zimmîler eğitim, ulaşım, haberleşme, temizlik, sulama, mahkemede hak arama gibi genel ve ortak ihtiyaçların karşılanması amacıyla devlet veya diğer kamu tüzel kişileri tarafından verilen hizmetlerden faydalanma hakkına sahiptir. Aynı şekilde dinî duyarlılıklar sebebiyle ve kamu düzenini sağlamak amacıyla alınan tedbirler saklı kalmak şartıyla zimmîler herhangi bir sınırlama olmadan iş, sanat ve ticaret hayatında serbestçe faaliyet gösterebilirler.

Osmanlı Devleti'nde Zimmîlerin sahip oldukları haklarına kısaca işaret ettikten sonra tebliğin konusunu teşkil eden hukukî davalarından dolayı yargı konusunu daha geniş bir şekilde ele alabiliriz.

Yargılama usulü açısından; şer'i mahkemelerin yetki alanı hem Müslümanlarla hem de gayrimüslimlerle ilgili bütün davaları kapsamaktadır. Şer'i mahkemeler ülkede yaşayan her vatandaşın cezai ve hukukî davalarına bakar. Dini nitelikte olan aile hukukuyla ilgili davalarda ise taraflar isterlerse şeriat mahkemesine, isterlerse kendi cemaat mahkemesine başvurmakta serbesttir. Gayrimüslimlere kamu düzenini ilgilendiren konularda İslâm hukuk kuralları uygulanmış, aile, miras ve bir kısım ticaret hukuku konularında ise onlar kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kurullarıyla baş başa bırakılmışlardır. Bu da insan haklarına, inanç ve vicdan hürriyetine saygılı olma acısından o devirler için oldukça ileri bir uygulamaydı[14].

Mahkeme halk için adaletin tevzî edildiği, yönetici sınıfın ve mütegallibenin zulmünden korunmanın yegâne aracısı durumundaydı. Yani padişah ile ona Allah'ın vediâsı olan reayanın bir nevi görüşüp dertlerini ifade edebildikleri, uğradıkları haksızlıklardan kurtulmak için bu mahkemeler birer köprü vazifesi görmekteydi. Kadı ve mahkemenin şeklî açıdan bağımsız çalışan bir müessese niteliğinde olması halkın nazarında mahkemelere olan güvenin kalıcı olmasının sebeplerindendir[15].

Mahkemelerde çözülemeyen davalar, giderilmeyen haksızlıklar şikâyet olarak Divân-ı Hümâyûn'a aktarılmaktaydı. Divân-ı Hümâyûn'un temel görevi bu haksızlıklara çözüm bulunan bir merci olmasıydı. Divân'a yapılan müracaatlar padişahın orada daima hazır olduğu, dolayısıyla doğrudan doğruya padişaha arz edilmiş inancıyla yapılırdı. Divân-ı Hümâyûn'a sunulan şikâyetler dışında, Padişah, Cuma namazına giderken, ava çıkarken veya sefer gidiş ve dönüşlerinde halkın şikâyetlerini doğrudan doğruya kabul ederdi. Padişah Allah'tan başka kimseye karşı sorumlu olmayan ve haksızlığı giderecek tek ve en üstün otorite idi. Mamafih padişah, otoritesini kullanıp haksızlık yapanları ancak o cezalandırabilir ve bu haksızlıkları o ortadan kaldırabilmesinden dolayı doğrudan doğruya padişaha ulaşmak önem arz etmekteydi. Bu sebeple uğradığı haksızlığı mahalli mahkemelerde çözüm bulamayanlar ya da başka bir nedenle İmparatorluk coğrafyasının her tarafında yaşayan reaya bireysel ya da toplu halde padişaha şikâyetini götürmekteydi[16].

Yukarıda belirtildiği üzere, Şer'i mahkemeler Osmanlı ülkesinde yaşayan hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere açık olduğu gibi, Di-

vân-ı Hümâyûn'a yapılan müracaatlarda da din ayrımı yapılmamıştır. Divân-ı Hümâyûn'a Osmanlı tebeası olan herkes müracaat edebiliyordu. Bu tebliğde 1211/1796-1233/1817 yılları arasında Trabzon eyaletinden Zimmîler tarafından merkeze intikal ettirilen davalar ve çözüm önerileri incelenecektir. Burada temel kaynağımız başlıkta da belirtildiği gibi, 3 No'lu Trabzon Ahkâm Defteridir. Merkeze yansıyan davalara geçmeden önce kısaca genel olarak Ahkâm Defterleri uygulaması ve 3 No'lu Trabzon Ahkâm Defterinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Ahkâm Defterleri ve 3 No'lu Trabzon Ahkâm Defteri

Doğrudan doğruya padişaha şikâyetini ulaştırmak amacıyla Divân-ı Hümâyûn'a bizzat gelip şikâyetini dile getiren yahut "arz-ı hâl" şeklinde bildirilenler ve bunların çözüm yollarını kapsayan suretleri başlangıçta devlet işleriyle birlikte hepsi Mühimme Defterlerine kaydedilmiştir. XVII. yüzyılda daha önce Mühimme Defterlerine karışık olarak kaydedilen hükümler, konularına göre tasnif edilerek ayrı defterlere yazılmaya başlanmıştır. Bu suretle Mühimme Defterleri yanında Ecnebî Defterleri, Şikâyât Defterleri, Nâme Defterleri ve Nişân Defterleri ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda Divân'a gelen şikâyetlerin çoğalması üzerine devlet adamlarını yeni çözüm yolları bulmaya sevk etmiştir. Bundan dolayı Reisülküttap Rağıb Efendi yeni bir uygulama olarak her eyalete ayrı bir defter tahsis etmiştir. Eyaletlerden gelen davalar bu defterlere kaydedilmiş ve bu defterlere "Ahkâm Defterleri" adı verilmiştir. Dikkat ve özenle tutulan bu defterler sürekli müracaat edilen defterlerdi. Daha önceki bir dava veya benzeri davalar için bu defterlere bakılıp ona göre muamele yapılırdı.[17] Ahkâm Defterleri uygulaması 1742 yılında başlanmış ve 1908 yılına, II. Meşrutiyete kadar sürmüştür. Ahkâm Defterleri de Şer'iyye sicilleri gibi, şehir tarihleri açısından çok büyük kıymete haizdirler. Bu defterlerde ait olduğu bölgenin sosyal, ekonomik durumunu ortaya koyduğu gibi, idarecilerle halk yahut yöneticilerin birbirleriyle olan meseleleri ortaya koymada ve anlamada önemli kaynaklardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Divân-ı Hümâyûn tasnifi içinde 8 adet Trabzon Ahkâm Defterleri bulunmaktadır[18]. Bunlardan temel kaynak olarak seçtiğimiz 3 No'lu Defter 192 sayfa olup, 17x45 ebadında, karton kapak battal ebru ile kaplıdır. Kapağın üst tarafına yakın pencere görünümünde ve üç tarafı çiçek motifleriyle süslenmiş bir

alanda "Trabzon Defteri min evâil-i Rebiyyelâhir sene 1211 ilâ Muharremi'l-Harâm sene 1233" ifadeleri yer almaktadır. Milâdi takvime göre 1796-1817 yılları arasında Trabzon eyaletinden merkeze giden şikâyetlerin görüşüldüğü Divân-ı Hümayûn'dan çıkan hükümlerin suretlerini ihtiva etmektedir. Defterde toplam 455 hüküm sureti mevcut olup, bunların 45 tanesi zimmîler tarafından merkeze intikal ettirilen hüküm suretleridir. Defterdeki hükümler kırma divanî yazısı ile yazılmışlardır. Defter uzun yılları kapsadığından dolayı hüküm suretleri farklı kâtipler tarafından yazılmış olmalıdır. Bundan ötürü defterdeki bazı hükümler çok bozuk bir yazı/hat ile yazılmışlardır. Defterde geçen hükümleri ise şöyle tasnif edebiliriz:

Han ve dükkân ile ilgili davalar, camii görevlilerinin merkeze intikal ettirdikleri davalar, iftira ile kalebend cezası alan kişinin problemi, darb olayları, ehl-i örf ile halk arasında cereyan eden olaylar, taşradaki yeniçerilerle ilgili davalar, arazi meseleleri, yol problemleri, katl davaları, emin tayini, esirci taifesi ile ilgili davalar, kadınlar tarafından merkeze yansıtılan farklı davalar, cariyelerle ilgili problemler, yaylak-kışlak ile ilgili davalar, alış-veriş ile ilgili anlaşmazlıklar, zaviye, hırsızlık olayları, zeamet ve tımarla ilgili davalar, odun meseleleri, bağ-bahçe öşrü, ev satışı meselesi, kardeşler arasında miras problemleri, resm-i bazar, vergi, su meselesi, gasp olayları, Müslim-zimmî arasındaki olaylar, Trabzon gümrüğü, vakıf, alacak ve zimmet davaları ve zimmîler tarafından merkeze intikal ettirilen davalar. Bunların dışında farklı konuları içeren müteferrik davalar da yer almaktadır.

Tasnif ettiğimiz bütün bu davaların bir tebliğ boyutunda ele alınması mümkün olmadığı ortadadır. Bu tebliğde Trabzon eyaletinden 1796-1817 yılları arasında zimmîler tarafından merkeze, Divân-ı Hümâyûn'a götürülen davaları ele aldık. Bu davaları da kendi içinde kabaca şöyle tasnif edilebilir.

1- Zimmîlerin kendi aralarındaki davalar
2- Zimmî ile Müslüman arasında cereyan eden davalar
3- Müslüman ve Zimmîlerin birlikte Divân-ı Hümâyûn'a götürdüğü davalar,
4- Ehl-i Örf ile ilgili davalar,
5- Ruhban Sınıfı ile ilgili davalar,
6- Müteferrik davalar.

1-Zimmîlerin Kendi Aralarındaki Davalar

Zimmîlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan doğan davalar şu şekilde tasnif edilebilir:

a-Miras ile ilgili davalar

b- Alacak verecek davaları

c- Bağ, bahçe ve işledikleri arazilere, vakıf mülklere müdahale

a-Miras İle İlgili Davalar

Zimmîlerin kendi aralarında cereyan edip merkeze intikal eden davaların başında miras davaları gelmektedir. Cereyan eden dört davanın davacıları da İstanbul'a gidip Divan-ı Hümâyûn'a davalarını bizzat sunmuşlardır. Üç dava Trabzon'dan giderken, bir tanesi de Maçuka kazasından gitmiştir.

Miras ile ilgili dört davadan üçü Trabzon'dan merkeze intikal etmiştir. Bu davaların birinde annelerinden kalan miras paylaşımında problem yaşanmıştır. Hiristo'nun eşi 1210/1795 yılında öldüğünde bundan kalan miras eşi Hiristo oğulları Yani, kızları Sofa ve Kirasne ile kızkardeşi Katerine'ye intikal etmiştir. Ancak Katerine kendi hissesine razı olmamış bütün mirası sahiplenmiştir. Dava mahalli mahkemelerde çözüme kavuşturulmayınca, Yani, Hiristo ve Kirasne bizzat İstanbul'a giderek davayı Divân-ı Hümâyûn'a taşımışlardır. İstanbul'da "davalarına muvafık fetvâ-yı şerife" almışlardır. 1217/1802 tarihinde merkezden Trabzon kadısına yazılan hükümde Katerine'nin zaptettiği diğer mirasçılara ait emval, eşya vs. her ne varsa kendisinden alınıp hak sahiplerine iade edilmesi bildirilmektedir[19]. İkinci davada ise babadan kalan miras paylaşımında problem yaşanmıştır. Serasi adında zimmî 1210/1795 tarihinde ölünce geride Dimitri adında erkek ve Sofya adında bir kız çocuğu bırakmıştır. Dolayısıyla malları da bu iki kardeşe intikal etmiştir. Mal ve eşyalar iki kardeş arasında taksim edilmiştir. Ancak Sofya, hissesine düşenlerin dışında da bazı emval ve eşya almıştır. Dimitri de mahallinde çözüme kavuşturamadığı bu olaya merkeze taşımıştır. Divân-ı Hümâyûn'da Dimitri haklı görülmüş ve kardeşi Sofya'nın el koyduğu emval ve eşyanın kendisine verilmesi için Trabzon kazası naibine hüküm yazılmıştır[20].

Trabzon'dan giden üçüncü dava ise bir arsa işletme mirasının intikali ile ilgilidir. Haremeyni'ş-şerifeyn evkafından Hatuniye vakfına ait

ev ve arsaları icare ile işleten Nikola 1220/1805 yılında ölünce bunların işletmesi kızları Sofya ve Ankle ile oğlu Yorgi'ye intikal etmiştir. Zikrolunan vakıf ev ve arsaları beraber kullanmak gerekirken, Yorgi bunu kabul etmemiş, bunların sadece kendisine intikal ettiğini iddia ederek hepsini zapt etmiştir. Bunun üzerine kız kardeşleri Sofya ve Ankle hisselerini almak için hukukî yola başvurmuşlardır. Mahallinde davalarına bir çözüm bulamayınca da İstanbul'a giderek davalarını oraya taşımışlardır. "Bu bâbda da'vasına muvafık cânib-i Şeyhülislâmdan müte'adid feteva-yı şerife" verilmiştir. 1223/1808 tarihinde merkezden Trabzon kadısına yazılan hükümde "...babaları mürd-ı mesfûrdan müntakil karındaşları mesfûrun hilaf-ı şer'i şerif" zapt ettiği adı geçen vakıf ev ve arsaların hisseleri Yorgi'den alınıp kendilerine verilmesi bildirilmiştir[21].

Miras ile ilgili son dava ise Maçuka kazasından merkeze gitmiştir. Maçuka kazasından merkeze yansıyan davada davacılar Nikola ve Alb adlı zimmîler kız kardeşlerinden şikâyetçi olmuşlardır. 1209/1794 tarihinde amcaları muhtemelen çocuksuz ölünce terekesi mal mülk ve yüz kuruştan fazla nakit parası bunlar ile kız kardeşleri Beraken ve Fayile'ye intikal etmiştir. Ancak adı geçen kız kardeşler kendi hisselerine kanaat etmemişler, erkek kardeşlerinin hisselerini almışlardır. Merkezden Maçuka kadısına yazılan hükümde adı geçen kız kardeşlerin kendi hissesinden fazla aldıkları meblağın geri vermeleri için "şer'le görülmek babında" hüküm yazılmıştır[22].

b- Alacak Verecek Davaları

Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi, Trabzon eyaletinde iskân eden zimmîler arasında bu tür davalar merkeze kadar gitmişlerdir. Merkeze dört adet alacak verecek davası gitmiştir. Bunlardan bir tanesi Trabzon'dan üç tanesi de Gümüşhane kazasından gitmiştir.

Akton adlı zimmîden 1216/1794 yılından beri beş yüz kuruş alacak hakkı olan Yori adı geçen kişiden defalarca talep ettiği halde geri ödememiştir. Yori mahalli mahkemelerde çözüm bulamamış olmalı ki çareyi merkeze, Divan-ı Hümâyûn'a başvurmakta bulmuştur. 1220/1805 tarihinde Trabzon kadısına yazılan hükümde Akton'un zimmetinde olup bir türlü ödemediği meblağın kendisinden tahsil edilip Yori'ye verilmesi bildirilmektedir[23].

Gümüşhane kazasından giden bir davada ehl-i örf de karışmıştır. Ohannes ehl-i örfe istinaden 1217/1802 yılında Makdisi ve Yakfos ve Karabin ve daha birçok kişiden para almıştır. Ancak bunları ödemeden ölmüştür. Alacaklılar da Ohannes'in mirasına sahip olan oğulları Avaki ve Kofaz'dan alacaklarını talep etmişlerdir ancak bunlarda ödemeye yanaşmamışlardır. Bu konuda şeyhülislamdan fetvaları da mevcuttur. Merkezden 1227/1812 tarihinde Trabzon kadısına yazılan hüküm de adı geçen alacaklıların alacakları meblağı Ohannes'in terekesinden kendilerine ödenmesi istenmektedir[24]. Yine Gümüşhane kazasından gelen başka bir davada ise Arvatin'in Makdisi'den aldığı borcu hepsini bir defada ödemeye gücü yetmediğinden alacaklı ile anlaşarak taksitlendirmiştir. Ancak Makdisi daha sonra bu anlaşmayı bozarak kendisinden borcunu bir defada ödemesini istemiştir. Bu konuda Arvatin'in elinde "fetva-yı şerife'si bulunmaktadır. 1222/1807 tarihinde Gümüşhane kazası naibine yazılan hükümde borçlu daha önce alacaklı ile taksit üzerine anlaştığına dair elinde fetva bulunmaktadır. Ayrıca verecekli Artin'in bu meblağı bir defada ödemeye de gücü yetmemektedir. Dolayısıyla adı geçen meblağın taksitle ödenmesi hususunda hüküm yazılmıştır[25].

Alacak verecek ile ilgili son dava ise biraz da dolandırıcılığa benzemektedir. Yandeli ve Yani nam zimmîler babalarının Todori'den onbin kuruş alacağı olup tahsil etmeden ölmüştür. Mirası kendilerine intikal ettiğine göre alacakları da tahsil etmek kendilerine düşmektedir. Todori ise böyle bir borcun olmadığını savunmaktadır. Yapılan muhakemede Todori'nin haklı olduğu, Yandeli ve Yani'nin iddialarının asılsız olduğu anlaşılmıştır. 1225/1810 tarihinde "Gümüşhane nam-ı diğer Torul kazası naibine" yazılan hükümde alacaklı olduklarını iddia edenlerin iddialarının asılsız olduğuna dair Şeyhülislâmdan fetvası olduğu ve bunların bu tür davranış men edilmesi bildirilmiştir[26].

c- Bağ, Bahçe ve İşledikleri Arazilere Müdahale

Zimmilerin kendi araların meydana gelen olayların başında mülk ev, bağ, bahçe ve işlettikleri arazi davaları gelmektedir. Bununla ilgili sekiz dava tespit edilmiştir. Bunlardan üçü Maçuka kazasından merkeze gitmişlerdir.

Maçuka kazasına bağlı Tapu köyünde yaşayan Andon "sahib-i arz temessükiyle yirmibeş seneden beru" işlediği tarlaların her yıl ekip

biçmekte ve öşr ve vergisini de ödemektedir. Ancak ölen kardeşinin kızı Barsiye amcası Andon'un işlediği tarlaların yarısı on yıl öncesinde babasının olduğunu iddia edip müdahale etmektedir. Andon merkeze gidip tarlaların işletmesinin kendisine ait olduğunu, ölen kardeşinin bununla bir alakası olmadığına dair kayıtları çıkarmış ve bu konuda Şeyhülislamdan fetva da almıştır. 1220/1085 tarihinde merkezden Maçuka kadısına yazılan hükümde Barsiye'nin on seneden beri bu tarlaların yarısı babasına ait olduğu iddiası doğru değil ise kendisinin bu tarlalara müdahale etmesine müsaade edilmemesi hususu bildirilmektedir[27]. Ancak bu hükümden 12 yıl sonra 1232/1816 tarihinde Maçuka kazası naibine yazılan bir hükümde bu tarlaların yarısının babasından kendisine intikal ettiği anlaşılmaktadır. Zira Barsiye Yorgi ile müşterek işlediği bu tarlalarındaki hissesini başkasına devretmek istediğinde öncelik kendisiyle müşterek olan Yorgi'nin olup ve kendisi de talip olduğu halde kendisine vermemiştir. Bunun üzerine Yorgi tekrar İstanbul'a giderek bu durumun düzeltilmesini talep etmiştir. Yazılan hükümde de kanunen önceliğin müştereki olan Yorgi'nin olup, ancak o almak istemese başkasına satabileceği ve dolayısıyla Yorgi'ye verilmesi hususu belirtilmiştir[28].

Arazi tasarrufu konusunda yukarıdakilere benzer daha başka davalarda tespit edilmiştir. Bunları da özet olarak şöyle sıralayabiliriz. Todori adında zimmînin işlettiği arazilere 1223/1808 yılında Şişmanoğlu Nikola zapt ettiğinden dolayı Todori arazilerini geri alabilmek için merkeze kadar gitmiş ve Todori'ye arazilerinin geri verilmesi için 1228/1813 yılında Trabzon kazası naibine hüküm yazılmıştır[29]. 1231/1815 tarihinde yazılan hükümde ise Yani adında zimmî kendi vakıf ev ve bahçesi "Sosa nam nasraniye" tarafından 1230/1814 yılından zapt edildiği görülmektedir[30]. 1210/1795 yılında Toros oğlu Yani Nikola'ya ait tarla, bağ, bahçe ve evini zapt edince, o da adı geçen mülklerinin geri alabilmesi için İstanbul'a kadar gidip Divân-ı Hümâyûn'a müracaat etmiştir[31].

1219/1804 tarihinde Kürtün kadısına hitaben yazılan hükümde ise Karacebe köyünden İsnifan adında zimmînin mülklerinin aynı köyde ikamet eden Yani tarafından bu mülkler daha önce kendisinin olduğunu dava ettiği ancak iddiasının asılsız olduğu görülmüştür[32]. Buna benzer bir olay da Maçuka kazasında yaşanmıştır. 1226/1811 tarihinde Maçuka kazası naibine yazılan hükümden anlaşıldığı üzere Yani babası Minhail'den intikal eden tarlalar ile ev ile bağ ve bahçesinde

kimsenin hakkı olmadığı halde Yanay adında bir zimmî bu tarla, bağ ve bahçelerinin yirmi yıl önce babası tarafından satın aldığını iddia etmiş ancak iddiası asılsız olduğu ortaya konulmuştur. Dolayısıyla zapt etmeye çalıştığı her ne varsa kendisinden alınıp Yani'ye verilmesi bildirilmiştir[33].

2-Zimmîler İle Müslümanlar Arasında Cereyan Eden Olaylar

İncelediğimiz defterde zimmîler ile Müslümanlar arasında meydana gelen on iki dava tespit edilmiştir. Bunlardan beş dava ile alacak verecek davaları başta gelmektedirler. Alacak davalarına bakıldığında beş davadan üçünde Müslümanlar alacaklı davacı, ikisinde ise zimmîler alacaklı ve davacı konumunda görülmektedir.

1217/1802 tarihinde Çıldır valisine ve kaza kadılarına yazılan bir hükümde Sarraf Hüdaverdi oğlu Maful'un şikâyeti dile getirilmektedir. Buna göre adı geçen kişinin üst seviyede birçok bürokrattan alacağı bulunmaktadır. Bunlar arasında Trabzon sancağı beyi Hacı Ahmed Bey, Ardahan Beyi Süleyman Bey, Ahısha sancağı beyi Mustafa Bey de bulunmaktadır. Bunlarda 1210/1795 yılından beri toplam 6600 kuruş alacağı bulunmaktadır. Kendilerinden istediğinde ödemeye yanaşmamışlardır. Aynı hükümde adı geçen beylerin zimmetlerinde bulunan meblağın tahsil edilip alacaklıya teslim edilmesi bildirilmektedir[34]. Zimmînin davacı olduğu ikinci dava ise Ahısha kazasından Bekir Ağa ile ilgilidir. Bekir Ağa 1203/1788 yılında Hoyan'dan sekiz bin kuruş borç almış ancak borcunu ödemeden vefat etmiştir. Hoyan adında zimmî vefat eden Bekir Ağa'nın varislerinden talep edince varisleri borcu ödemek istememişlerdir. 1218/1803 tarihinde Çıldır valisine ve Ahısha kadısına yazılan hükümde de ölen kişinin zimmetinde olan meblağın varislerinden tahsil edilmesi bildirilmektedir[35].

Diğer üç davada ise alacaklı ve davacı Müslümanlardır ve üç dava da Gümüşhane kazasından gitmiştir. 1223/1808 tarihinde Gümüşhane kazası naibine hitaben yazılan hükümde Hüseyin'in Tavil Tabkula adındaki zimmîden 1219/1804 yılından beri on bin kuruş alacağı olduğu ancak defalarca talep etmesine rağmen alamamıştır. Hükümde adı geçen zimmîden belirtilen meblağın alınması ve Hüseyin'e teslim edilmesi istenmektedir[36]. Çukadar Ali'nin Kürekçi Giyok adındaki zimmîden 1226/1811 yılından beri dört bin sekiz kuruş alacağı vardı. Ancak alamadan vefat edince geride İsmail adında küçük bir çocuk

bıraktı. Çocuğun vesayetini üstlenen Mehmed adı geçen Kürekçi Giyok'tan alacağı talep edince ödemekten kaçındı. 1228/1813 tarihinde merkezden Gümüşhane eminine yazılan hükümde söz konusu meblağın adı geçen kişiden tahsil edilmesi bildirilmiştir[37].

1218/1804 tarihinde merkezden Giresun kadısına yazılan hükümde Mihal adındaki zimmî ticaret için gittiği Giresun kazasında misafir kaldığı Hasan adlı kişinin odasında ölmüştür. Bu sırada yanında değeri bin kuruştan fazla emval ve eşyası bulunmakta idi. Annesi Adine bunları talep ettiğinde adı geçen Hasan ve yine aynı kazada ikamet eden Ali ve Ahmet adlı kişiler ile birleşerek emval ve eşyayı vermemişlerdir. Hükümde ölen kişinin malları adı geçen kişilerden alınıp annesine verilmesi emredilmektedir[38].

Arazi ile ilgili davalar da merkeze yansımışlardır. Bunlar genellik tasarruflarında olan arazilerine başkalarının müdahale ve zapt etmeleri ilgilidir. Bu davalarla ilgili merkezden kaza kadılarına yazılan hükümlerde de hak sahibi kim ise ona verilmesi bildirilmektedir[39].

Gümüşhane naibi Mevlâna İsmail Hakkı'nın mektupla Divân-ı Hümâyûn'a ilettiği davada Maçuka kazasına bağlı Corokon? köyünde oturan bazı zimmîlerin muhtemelen komşu köy olan Başmaçuka köyünün ekili arazisine davarlarını salıverdikleri bildirilmektedir. Yazılan hükümden anlaşıldığına göre söz konusu durum sürekli tekrarlanmaktadır. Daha önce bunun için mahalli mahkemede muhakeme olmuşlardır. Davarların ekinlere zarar verdikleri mahkemece tescil edilmesine rağmen adı geçen zimmîler buna tedbir almamıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu durum uzun sürmüş, defalarca şikâyet konusu olmuştur. 1219/1805 tarihinde merkezden Maçuka kadısına yazılan hükümde ekinlere verilen zarar ve ziyanın men edilmesi hususu bildirilmektedir[40].

Zimmîlerle Müslümanlar arasında daha başka davalarda merkeze intikal etmiştir. Bunlar 1219/1805 tarihinde merkezden Trabzon kadısına yazılan hükümde belirtilen gasb olayı[41], 1228/1813 tarihinde yine Trabzon kadısına yazılan hükümde sahib-i arz ile zimmî arasında meydana gelen davadan bahsetmektedir[42].

1222/1808 tarihinde merkezden Gümüşhane kazası naibine yazılan hükümde merkezin adaletini gösterir niteliktedir. Gümüşhane kazası mütemekkinlerinden Andon nam zimmî muhtemelen ekonomik olarak gidecek gücü olmadığından "Rikab-ı Hümayunuma arz-ı hal"

gönderiyor. Burada kaza-i mezbur sakinlerinden İbrahim ve Elhac Ömer ve Bekir nam kimesneler ile Samsek ve Muşo Yahudiler ve Serkiz nam zimmî ile sairlerden toplam bin beşyüz guruş borç aldığını, ancak bunu hepsini bir defada ödemeye gücü olmayıp taksitle ödeyebileceğini belirtmektedir. Fakat alacaklılar tarafından kendisini ya borcunu tek seferde ödersin ya da habse girersin diye tehdit edilmektedir. Hükümde adı geçen kişinin toplam borcunu bir defada ödemeye gücü olmadığından adı geçen alacaklıların alacaklarını taksitle almaları istenmektedir[43].

3- Müslüman ve Zimmîlerin Birlikte Divân-ı Hümâyûn'a Götürdüğü Davalar

Müslümanlarla zimmîler iç içe yaşadıkları için bazı problemlerle birlikte karşılaşmışlar ve bunların çözümünde de birlikte hareket etmişlerdir. Örneğin; 1218/1804 tarihinde merkezden Maçuka kazası naibine yazılan hüküm Hortufun? köyü ahalisinden bir grup Müslüman ve gayrimüslim merkeze birlikte arz-ı hal gönderiyor. Kendi köyü sınırları içinde ve geçmişten beri hayvanlarını otlattıkları ve suyundan faydalana geldikleri mahsus ve müstakil kadimi meraları olduğu halde komşuları Radlak Konfa? köyden bazıları bu mera yerlerinden bizim de hissemiz vardır, hayvanlarımızı otlatırız diye 1210/1795 senesinden beri hilafı kanun zapt etmişlerdir. Ancak hükümde bu meranın Corukob? köyü ahalisine ait olduğu diğerlerinin bu konu da men edilmesi istenmektedir[44].

4-Ehl-i Örf İle İlgili Davalar

Zimmîler tarafından merkeze intikal ettirilen davalar arasında ehl-i örf denilen mahalli yöneticiler hakkındaki şikâyetler de yer almaktadır. Padişahın tebaayı mahalli yöneticilere karşı koruduğu bilinmektedir. Bu konuda çok sayıda ferman yayınlanmıştır. Olaydan önce bir cümle ile ehl-i örfü tanımlayalım: Osmanlı toplumu genel olarak yöneten ve yönetilenler olarak iki gruba ayrılıyordu. Yönetenler de yetişmeleri ve yaptıkları işe göre ehl-i şer' ve ehl-i örf diye ikiye ayrılıyorlardı. "Ehl-i şer', müslüman aile menşeli olan ve genellikle medreselerde okuyarak icâzet aldıktan sonra kazâ, eğitim ve din alanlarında görevlendirilen ulemâ zümresini; "seyfiye ricâli" de denilen ehl-i örf ise daha çok kul menşeli olan ve Enderun veya Acemi Oğlanları

Mektebi'nden yetişerek sipahilikten asesbaşılığa, kethüdâlığa ve sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticileri teşkil ediyordu"[45].

Zimmiler tarafından ehl-i örf hakkında merkeze yansıyan üç dava tespit edilmiştir. Bunlardan biri miras, diğer ikisi de vergi ile ilgilidir. Sarraf Simon 1210/1795 yılında ölünce bütün emval ve eşyası ve alacakları oğullarına intikal etmiştir. Gümüşhane Emini Hacı Ahmed ölen zimmînin toplam on iki bin yediyüz kırk dört buçuk tutarındaki alacaklarını tahsil ettirmiş ve kayıt altına almıştır. Ancak Gümüşhane Emini Hacı Ahmed bu meblağı vereselerine teslim etmeden vefat etmiştir. Bundan dolayı da miras vereselerine ulaşmamıştır. Merkezden Gümüşhane kadısı ve eminine yazılan hükümde önceki eminin tahsil ettirip yanında emanet duran meblağın vereselerine teslim edilmesi emr edilmiştir[46].

Diğer iki dava ise sipahilerin kanunsuz ve fazladan vergi talebi ile ilgilidir. 1218/1804 tarihinde merkezden Trabzon kadısına yazılan hükümden anlaşıldığına göre Manol ve Burgani nam zimmîler Hokan köyünde yirmi yıldan beri oturuyorlar ve resm-i ispençelerini adı geçen köyün zabıtına ödüyorlar. Ancak sipahiler bunlardan kanunsuz fazladan vergi talep etmektedir[47]. İkinci dava da Maçuka kazasına tabi köy sakinlerinin yine fazladan vergi talebi ile ilgili davalarıdır[48]. Her iki dava sonucunda Trabzon ve Maçuka kadılarına gönderilen hükümde fazladan verginin alınmaması hususu emredilmektedir.

5-Ruhban İle İlgili Davalar

Arapça rahîb kelimesinin çoğulu olan ruhbân, rahbe ve rahbâniyye kökünden gelir. Rahbe, korkup çekinme derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme, rahbâniyye ise yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme anlamlarına gelmektedir. Ruhban sınıfı, din adamlığını meslek olarak icra eden kişilerdir. Aslen Hristiyanlık terminolojisine ait olan ruhban sınıfı kavramı zaman zaman diğer dinler için de kullanılır[49].

İncelediğimiz defterde Ruhban ile ilgili iki dava tespit edilmiştir. Bunlardan ilki Sümela manastırında görevli ruhban taifesinden birinin ölmesi üzerine geride bıraktığı terekesi ile ilgilidir.

Osmanlı Devleti'nde erken dönemden itibaren kadıların miraslara bakabilecekleri, bu konuda kaleme alınan ferman ve diğer belgeler-

de tanzim edilmiştir. Kadıların bakabileceği terekelerle ilgili kanun temelde iki kurala dayanıyordu. Birincisi varislerin hepsinin kibâr ve hâzır (reşit ve aynı şehirde mukim) olması durumunda varisler talep etmedikçe görevlilerin miras paylaşımına karışamayacakları vurgulanıyordu. İkincisi; varisler arasında yetim, mefkud ve mecnun gibi reşit olmayan veya gaib/gaibe gibi hakları muhafaza edilmesi gereken kişilerin bulunması durumunda kadılar talep olmaksızın mirasa müdahale edeceklerdir[50].

Rum Patriğinin Divân-ı Hümâyûn'a sunduğu arz-ı hallerinde Sümela manastırında bulunan ruhban taifesinden birisi ölmüştür. Yukarıda bahsedilen kanun maddelerine göre ölen rahibin terekesinden herhangi bir resim almak gerekmez iken Maçuka kazası naibi naib resmi talep etmiştir. 1231/1815 tarihinde merkezden Maçuka kadısına yazılan hükümde "Divân-ı hümâyunûmdan kanunî sual olundukda zikrolunan manastırlarda tavattun re'ayadan biri mürd oldukda veresesinden sağir ve sağire ve gaib ve gaibesi olmayup cümle verese hazır ve kibar olup kısmet taleb etmez iken cebren kısmet taleb olunduğun" bildirip bunun kanunsuz olduğu ve alınmaması emredilmiştir[51].

İkinci davada yine Rum Patriğinin Divân-ı Hümâyûn'a sunduğu arz-ı hallerinde "Gümüşhane emini ve Maçuka voyvodası taraflarından ve ayan ve ehli örf taifesi" "Sümela ve Vazelon ve Biristra? nam üç aded manastırlarında mütemekkin ruhban taifesinden" çeşitli bahanelerle bunlardan para talep edilmekte ve alınmaktadır. 1232/1816 tarihinde merkezden Maçuka kazası naibine yazılan hükümde bu durumun men edilmesi hususu bildirilmektedir[52].

Son olarak simsarlıkla ilgili iki dava da merkeze kadar gitmiştir. Sözlükte koruyan, gözeten, alıcı ile satıcı arasındaki aracı anlamına geldiği gibi her işin / mesleğin ehline simsâr, bir yöreyi avucunun içi gibi bilen kişiye ise simsârü'l-arz adı verilir. Simsarın en geniş anlamı bir akdin tarafları arasında onlardan müvekkili olanın hesabına aracılık yapan kimsedir[53].

Trabzon'da simsarlık yapmaya berat-ı şerifle mutasarrıf olan Müscebel veled Bor görevini iyi bir şekilde yaptığı ve simsarlığına karışmak ve müdahale etmek de gerekmediği halde dışarıdan birileri müdahale etmektedir. 1218/1804 tarihinde Trabzon kadısına yazılan hükümde bu durumun men edilmesi bildirilmektedir[54]. Ancak öyle anlaşılıyor ki buna rağmen bu kişiler simsarlığa müdahale etmeye devam etmiş-

lerdir. Bu yüzden Müscebel veled Bor bir sene sonra tekrar İstanbul'a gitmiştir. 1219/1805 tarihinde merkezden bu sefer hem Trabzon valisi Tayyar Paşa[55]'ya hem de Trabzon kadısına hitaben hüküm yazılmıştır. Burada bir önceki yıl gönderilen hükme de atıf yapılmakta ve ayrıca simsara müdahale eden Delalbaşı Ahmed ve kethüda İraz adlı kişilerin isimleri de zikredilmektedir. Bunların müdahalelerin kanun dışı olduğu ve simsarlığın hâlâ adı geçen zimmînin uhdesinde olduğu ve adı geçen kişilerin men edilmesi bildirilmektedir[56].

Sonuç

3 numaralı Trabzon ahkâm defterinde zimmîlerin merkeze yansıttıkları davalarla ilgili hüküm suretleri üzerine yaptığımız incelemede bazı sonuçlar çıkarmak ve şöyle bir genel değerlendirme yapabiliriz.

İncelediğimiz 3 numaralı defterin hüküm suretlerinden Osmanlı taşrasında Trabzon eyaletine bağlı kazalarda ikamet eden zimmîler yukarıda ayrıntıları ile verdiğimiz birçok hususlarda mağdur oldukları ya da bir haksızlığa uğradıklarında Osmanlı Devletinin Müslüman tebeası gibi, mahalli mahkemelerde hak arama yoluna gittikleri, burada adalet tecelli etmediği takdirde şikâyet haklarını kullanarak şikâyetlerini Divân-ı Hümâyûn'a götürdükleri ve bu şikâyetleri sonucunda olumlu cevaplar aldıklarını kadılara hitaben yazılan hükümlerde görülmektedir.

Trabzon eyaletinden zimmîler tarafından bizzat ya da arz-ı hal yoluyla merkeze ulaşan şikâyetler devletin en üst merkez yürütme organı olan Divân-ı Hümâyûn'da incelenerek davaların çözüme kavuşturulduğu görülmektedir. Davaların çözüme kavuşturulmasında şikâyet konularıyla ilgili önceki hükümler ya da Şeyhülislam tarafından verilmiş fetvalar doğrultusunda İstanbul'daki defter kayıtları esas alınarak yeni hükümler hazırlanarak ilgili eyaletlerdeki idari ve adli birimlerin yöneticilerine gönderilmiştir. Eyalet ya da kaza idarecileri merkez tarafından kendilerine gönderilen hükümlere göre şikâyetlere çözüm getirmeye, mağduriyetleri gidermeye çalışmış, hiçbir şekilde davaların muallakta kalmasına fırsat verilmemiştir. Dolayısıyla tebliği konusu yaptığımız Trabzon eyaleti idarecileri de kendilerine ulaşan hükümlere göre aynı işlemi yaptıkları, şikâyetleri giderdikleri görülmüştür.

Konu zimmîler olunca son olarak şunları da söyleyerek bitirelim: Osmanlı Devleti, farklı dini ve sosyal grupların birlikte yaşamalarını sağlama hususunda tarihi bir örnek olmayı hak etmiştir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafyada hâkim millet olan Müslümanların yanında Hristiyanlar ve Yahudiler de rahatça ibadet etme ve kendi kültürel kimliklerini geliştirme imkânı buldular. Her toplumun farklı hukuki gelenek ve inanışlarına saygı duyuldu ve bunlara uygulama imkânı sağlandı. Osmanlı'daki bu hoşgörü salt etik bir kavram değil, daha çok hukuki bir meseledir. Hoşgörü iki temel unsuru çağrıştırır: Birincisi, ayırımın olmaması; ikincisi ise zulüm ve zorlamanın yapılmamasıdır. Osmanlı Devleti bu hoşgörü kavramını aslına uygun olarak uygulamıştır. Ayrıca farklı dinlere mensup olanların hakları İslâm dinini koyduğu kurallar çerçevesinde güvence altına alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde bu hakların uygulanması kendinden önceki ve çağdaşı olan devletlerle mukayese edildiğinde çok ileri bir seviyede olduğu görülmektedir. Hak arama konusunda gayrimüslimlerin de en az Müslümanlar kadar hak sahibi oldukları görülmektedir. Osmanlı devletinde adalet sisteminde mahkemede görülen bir davada taraflar arasında inanç ve etnik özelliklerinden dolayı farklı hukuk kuralları uygulaması yoktu. İslâm'ın sunduğu hukukî çerçevede eşitlik söz konusu idi.

İstanbul'un fethi sırasında Rum Patriğine, "İstanbul'da Kardinal külahı görmektense, Osmanlı sarığı görmeyi tercih ederim" sözü söylettiren İslâm'ın zimmîlere tanıdığı geniş dini özgürlük değil miydi?

EKLER

EK 1: Trabzon Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.TZ.d) Defter No:3, sayfa 112, hüküm 1

Maçuka kadısına hüküm ki

Kaza-i mezbûre tabi ' Tapu nâm karye mütemekkinlerinden Andon nâm zimmî gelüb bu karye-i mezbûre toprağında sahib-i arz temessükiyle yirmibeş seneden berû mutasarrıf olduğu tarlalarını beher sene zabt ve zira'at ve öşr ve rüsumun sahib-i arza edâ edub dahl olunmak icâb etmez iken karye-i mezbûre mütemekkinlerinden mürd olan karındaşının kızı Barsiye nâm nasraniye ol tarlaların nısfı on iki sene mukaddem babamın idi deyû hilâf-ı kanûn fuzûli müdâhale ve ta'adiden halî olmadığın ve bu bâbda da'vasına muvafık cânib-i Şeyhülislâmdan fetvâ-yı şerife verildiğin bildirub kanûn üzre amel olunub mersumenin hilâf-ı kanûn ol-vecihle vaki' olan müdahale ve ta'adisi men' u def' olunmak bâbında emr-i şerifim sudûrunu istid'a etmekden nâşi Divân-ı Hümâyûnum'dan kanûnî sual olundukda mesfur Tapu karyesi toprağında sahib-i arz temessükiyle yirmi seneden berû mutasarrıf tarlalarını beher sene zabt ve

öşr ve rüsumun sahib-i arza edâ ider iken mürd olan karındaşının kızı Barsiye nasraniye ol yerlerin nısfı on iki sene mukaddem babam mesfurun idi deyû fuzûlî müdahale eylediği vaki‘ ise men‘ u def‘ içün kanûn üzre emr-i şerif yazılageldiği tahrir olunmağla kanûn üzre amel olunmak bâbında. Evâil S sene 220.

EK 2: Trabzon Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.TZ.d) Defter No:3, sayfa 174, hüküm 1.

Maçuka kazâsı civarında vaki‘[boşluk] kadısı zide fazluhuya

İstanbul ve tevâbi Rum Patriği Der‘aliyem’de mukim cema‘at metropiliğinin südde-i sa‘adetime takdim eyledikleri memhûr arzıhallerinde Maçuka kazâsının Sümela ve Vazelon ve Biristra? demekle ma‘ruf üç aded manastırlarda mütevattın ruhban taifesinden biri mürd oldukda veresesinden sağir ve sağire ve gâib ve gâibesi olmayub cümle verese hazır ve kibâr olub kısmet taleb etmezler iken Maçuka kazâsı nâibi olan [boşluk] nâm nâib resim almak içün hilâf-ı kanûn cebren kısmet edub ve sağir ve sağire ve gâib ve gâibesi olub beynel-verese kısmet lâzım gel-

dikde dahi kanûndan ziyâde akçe talebiyle ta'addi ve rencideden halî olmadıklarından olvecihle diğergûn eyledikleriyle inhâ kanûn üzre amel olunub sâbit-i merkumun hilâf-ı kanûn olvecihle vaki' olan ta'ddisi men' u def' olunmak bâbında emr-i şerifim sudûru istid'a olunmağla Divân-ı Hümâyûn'umdan kanûnî su'al olundukda zikrolunan manastırlarda muvattın re'ayadan biri mürd oldukda veresesinden sağir ve sağire ve gâib ve gaâibesi olmayub cümle verese hazır ve kibâr olub kısmet taleb etmezler iken cebren kısmet taleb olunmadıkca veresesinden sağir ve sağire ve gâib ve gâibesi olub kısmet lâzım geldikde dahi...olan zimmînin şer'an sabit olan deyni ihrâc olunduktan sonra bâki akzem olunacak mal-ı mevcudundan cürm-ı cihet ve [karalanmış] vesâir mevâddan kanûndan ziyâde nesne mutâlebesiyle ta'addi vuku'a gelmemek içün emr-i şerifim i'tâsı muvafık-ı kanûn eylediği tahrir olunmağın kanûn üzre amel olunmak bâbında

Evâsıt Ca fî sene 231

Dipnotlar

1 Ahmet Özel, "Müste'men", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (DİA), İstanbul 2006, c. 32, s. 140.

2 Bu konudaki ayet şu şekildedir: "Ey İnsanlar! Doğrusu biz sizi bir erkek bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli ve en üstün olanınız O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, haberi olandır". *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Haz. Ali Özek vd. İstanbul 1982, Hucurat suresi 49/13, s. 516

3 *Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Haz. Ali Özek vd. İstanbul 1982, Bakara suresi 2/256, s.41

4 Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 4 s. 198-199

5 Gülnihal Bozkurt, *İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri*, Ankara 1988, s. 117

6 Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 4, s. 208.

7 Bakınız: Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, Ankara 2003, c. 28, s. 279-284

8 Bakınız, Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, 341-344

9 Yavuz Ercan, a.g.m, s. 199

10 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922, c. 1, s. 217 nakleden: Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 240

11 Arshı Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. 4, s. 232

12 Yavuz Ercan, a.g.e, s. 173.

13 Yavuz Ercan, a.g.e, s. 10.

14 Cevdet Küçük, a.g.m, s. 208-209

15 Feridun M. Emecen, "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme", *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 75.

16 Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 49-55

17 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları (MEB), İstanbul 1983, C. 1, s. 30

18 Geniş bilgi için Bakınız: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2010, s. 40-41

19 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Trabzon Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK. TZ.d) Defter No:3, sayfa 25, hüküm 1. Bundan sonra Defter No:3/ 25/1şeklinde verilecektir.

20 Defter No:3/140/3

21 Defter No:3/103/2

22 Defter No:3/14/1

23 Defter No:3/78/3

24 Defter No:3/119/2

25 Defter No:3/92/2

26 Defter No:3/111/1

27 Defter No:3/112/1

28 Defter No:3/180/ 3

29 Defter No: 3/126/1

30 Defter No:3/178/ 4

31 Defter No:3/ 62/ 2

32 Defter No:3/ 47/ 1

33 Defter No:3/117/1

34 Defter No:3/26/3

35 Defter No:3/28/1

36 Defter No:3/109/3

37 Defter No:3/128/5

38 Defter No:3/30/4

39 Defter No:3/126/ 2; 3/171/3

40 Defter No:3/59/1

41 Defter No:3/53/4

42 Defter No:3/126/3

43 Defter No:3/92/3

44 Defter No:3/29/3

45 Geniş bilgi için bakınız; Mehmet İpşirli, "Ehl-i örf", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (DİA), İstanbul 1994, c. 10. 519-520.

46 Defter No:3/21/3

47 Defter No:3/43/1

48 Defter No:3/121/4

49 Bakınız: Salime Leyla Gürkan, "Ruhban", *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, s. 204-205

50 Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri Ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi*, Sayı 54, İstanbul 2012, s. 105

51 Defter No:3/174/1

52 Defter No:3/180/1

53 Geniş bilgi için bakınız: Cengiz Kallek, "Simsar", *DİA*, İstanbul 2009, c.37, s. 215

54 3/36/3

55 Tayyar Mehmed Paşa, Sivas Eyaleti Amasya sancağına bağlı Ladik kasabasındandı. Babası Nasuh Paşa'nın kethüdası ve sonra Bağdad valisi olan ve bu görevde iken 1625'te öldürülen Vezir Mustafa Paşa'dır. "Tayyar" lakabını muhtemelen hızlı askerî harekâtlarından almıştır. Bu lakabın babasından gelmiş olduğu da bildirilmektedir.

Tayyar Mehmed Paşa iyi bir eğitimle yetiştikten sonra çeşitli sancakbeyliklerinde bulundu. 1619'da Rakka valisi oldu. 1620'de Lehistan Seferi'nde yararlıklar gösterdi. 1621'de vezirlik rütbesi verildi ve Haleb valisi oldu ve ardından sıra ile Sivas valisi, 1630'da birinci defa Diyarbekir valisi, 1631'de Anadolu beylerbeyi; 1632'de ikinci defa Diyarbekir valisi görevlerine getirildi. İkinci defa Diyarbekir valiliği ile birlikte Musul muhafızlığı görevi de verilmişti.

Tayyar Mehmed Paşa, IV. Murad'ın Bağdat Seferine çıktığı sırada Musul taraflarının muhafazasıyla görevliydi. Sefer sırasında sadrazam Bayram Paşa yolda vefat edince ruznameci İbrahim Efendi'nin tavsiyesi üzerine sultan tarafından orduya çağrıldı ve kendisine 17 Ağustos 1638 tarihinde sadrazamlık görevi verildi. Ancak Bağdat kuşatması sırasında şehit oldu. Mezarı, aynı şehirde şehit olan babası Mustafa Paşa'nın mezarı yanında, İmâm-ı Azam Türbesi Mezarlığı'ndadır.

Sultan IV. Murad'ın onun şehit olmasına çok üzülmüş olduğunu gizle-

yememiş ve "Ah Tayyar, Bağdad kalesi gibi yüz kaleye değerdin..." diye hayıflandığı bildirilmiştir. Geniş bilgi için bakınız: Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Döneminde Rakka Valileri*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 70-72.

56 Defter No:3/52/3

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2010.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Trabzon Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK. TZ.d) Defter No:3

BOZKURT, Fatih, "Tereke Defterleri Ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *Tarih Dergisi,* Sayı 54, s. 91-120

BOZKURT, Gülnihal, *İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri,* Ankara 1988.

EMECEN, Feridun M., "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme", *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı , İstanbul 1998.

ERCAN, Yavuz "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı,* Editör: Güler Eren, Türkiye, Ankara 1999, c. 4 s. 197-207.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler,* Turhan, Ankara 2001.

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922, c. 1.

ERYILMAZ, Bilal, "Osmanlı Devletinde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Türkiye, Ankara 1999, c. 4. s. 236-240

GÜNDÜZ, Şinasi, "Mecûsîlik", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı (DİA), Ankara 2003, c. 28, s. 279-284

GÜNDÜZ, Şinasi, "Sâbaîlik", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı (DİA), İstanbul 2008, c. 35, 341-344

GÜRKAN, Salime Leyla, "Ruhban", *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı (DİA), İstanbul 2008, c. 35, s. 204-205

İNALCIK, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul 2000.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Ehl-i örf", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı (DİA), İstanbul 1994, c. 10. 519-520.

KALLEK, Cengiz, "Simsar", *İslâm Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı (DİA), İstanbul 2009, c.37, s. 215-218

KHAN, Arshı, "Osmanlı İmparatorluğu: Çok kültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Türkiye, Ankara 1999, c. 4, s. 229-235.

Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Haz. Ali Özek vd. İstanbul 1982.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı,* Editör: Güler Eren, Türkiye, Ankara 1999, c. 4, s. 208-216

ÖZEL, Ahmet, "Müste'men" *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı (DİA), İstanbul 2006, c. 32, s. 140-143.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), İstanbul 1983.

ÜNER, Mehmet Emin, *Osmanlı Döneminde Rakka Valileri*, Yalın, İstanbul 2015.

İngiliz Konsolos William Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre Trabzon'un Ticari ve İktisadi Hayatı (1867-1873)

Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA
Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Giriş

Haçlı seferleri neticesinde Avrupalı devletler özellikle de İtalyan kent devletleri Doğu Akdeniz ticaretinden büyük bir pay alma yoluna girmişlerdir. Bu gelişen ticaret ise onların hem ticari hem de siyasi menfaatlerini koruyacak olan modern diplomatik temsilciliklerinin yolunu açan kurumların ilk numunelerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yeniçağ başlarında ise bu devletler karşılıklı diplomasiye geçerek birbirlerinin başkentlerine ikamet elçilikleri açmaya başlamışlardır. Avrupa'da başlayan bu yeni diplomatik gelenek zamanla Avrupa dışına yayılmıştır. İlerleyen dönemlerde Avrupalı devletler Asya, Afrika ve Amerika gibi ülkelerin başkentlerinde ikamet elçilikleri açmaya başlamışlardır. Açılan elçilik faaliyetlerine paralel bir şekilde bu devletler diğer ülkelerin önemli ticari merkezleri olan şehirlerde başta ticari işlerini kollayan ve yürüten diplomatik temsilcilik olarak etkin bir şekilde hizmet veren konsolosluk birimleri de tesis etmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde de başlangıçta Venedik ve Ceneviz gibi İtalyan şehir devletlerinin öncülük ettikleri bu yeni sistem ilerleyen yüzyıllarda İngiltere, Fransa, Avusturya, Hollanda ve Rusya gibi diğer ülkeler tarafından daha da geliştirilerek bütün Osmanlı topraklarına yayılacak şekilde genişletilmiştir. Bu devletlerin her biri Osmanlı coğrafyasında geniş bir konsolosluk ağı tesis etmişlerdir. Genişleme sürecinde elbette ilk dikkat çeken yerler önemli liman şehirleridir. Konsoloslukların ilk olarak tesis edildiği yerler olarak Akdeniz limanları ayrı bir önem arz etmektedir. Öyle ki Ortaçağda deniz ticareti ile

meşgul olan birden çok konsolosluk görevlisinin adının kaynaklarda zikredilmesi bu kurumun deniz ticareti, Akdeniz ve önemli limanlar ile olan gelişimine ışık tutmaktadır. Bu deniz etkisi bazı Avrupa ülkelerinin konsolosluk sistemlerinin oluşmasına da katkı yapmıştır. Mesela Fransızlar için konsoloslar eçhelle sistemi denilen ve doğrudan ticaret iskelelerine odaklı bir ağ ile idare edilmekteydiler. Ancak zamanla ticaretin gelişmesi ve Avrupa'nın ticari yayılımı, konsolosu bir liman görevlisi olmaktan çıkaracak ve ticaret rotalarının olduğu iç kısımlarda da önemli görevler icra eden bir görevliye dönüştürecektir. Bu bağlamda Avrupalı ülkelerin konsoloslukları, özelikle ticaret güzergâhlarının üzerindeki önemli liman şehirleri ile büyük üretim ve ticari merkezlerini tercih etmiştir.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki münasebetlere bakıldığında bu ticari etkinin ne derece önemli olduğu anlaşılabilir. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ticari ve diplomatik ilişkiler 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Akdeniz'in büyük ölçüde bir Türk Gölü haline geldiği 16. yüzyıl içerisinde özellikle de Kanuni ve I. Elizabeth döneminde (1558-1603) İngiltere ve Osmanlıların denizlerdeki en güçlü rakibi İspanya'ya karşı giriştiği mücadele, Türk-İngiliz ticari ve siyasi ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu ilişkilerin doğuşunda İngiltere'nin Osmanlılarla ticari antlaşmalar yapma ve imtiyaz koparma gayretleri birinci derece amil olmuştur. Bu çabalar neticesinde İngiltere, 1581 yılında Osmanlı Devleti ile ticari ilişkileri yürütmek üzere Turkey Company'yi (Levant Company) kuracaktır. Bu süreçte en önemli adım şüphesiz William Harborne'nun I. Elizabeth tarafından 20 Kasım 1582 tarihinde Osmanlı Devleti'ne büyükelçi olarak ataması ve onun 26 Mart 1583'te İstanbul'a ulaşmasıydı. İstanbul'da İngiliz elçiliğinin de açılmasıyla Türk-İngiliz diplomatik ilişkileri en üst seviyeye çıkacaktır. İngilizler, İstanbul'daki elçiliğe paralel olarak Osmanlı topraklarında ticari bakımdan önemli gördüğü mekânlarda konsolosluklar tesis etmişlerdir.[1]

Kurumsal olarak bakıldığında Osmanlı topraklarında İngiltere ve diğer Avrupalı ülkelerin konsoloslukları ticari önem ve fonksiyonlarına göre başkonsolosluk, konsolosluk, konsolos yardımcılığı ve fahri konsolosluklar olarak teşkilatlandırılmışlardır. Yukarıda da kısmen üzerinde durulduğu gibi aslında konsolosluklar varoluşunu ticari, adli, siyasi ve diplomatik ilişkilere borçludur. Burada deniz ticareti ise kon-

soloslukların gelişimde en önemli yeri işgal eder. Öte yandan, konsoloslukların kökeni ikamet elçiliklerden yüzlerce yıl daha eskiydi. Konsolosluk kurumunun Avrupa'da ortaya çıkmasına karşın Avrupalılar zaman içeresinde uzun mesafeli ticaretler neticesinde Akdeniz havzası ve çevresine çok sayıda konsolosluk açmış ve özellikle de İslam coğrafyasına doğru bir yayılma göstermişlerdir. Osmanlıların özellikle Akdeniz ve onu çevreleyen Asya, Afrika ve Avrupa sahasında genişlemesiyle Doğu-Batı ve Kuzey-Güney yönlerindeki deniz ve kara ticaret yollarını kontrol etmeye başlamasıyla Avrupalıların daha fazla dikkatini çekmiştir. Avrupalı devletler içinde İngiltere en önde gelenler arasında yer almaktadır. İngiltere'nin İzmir, Halep, Selanik, İskenderiye ve Basra gibi önemli ticari merkezlere kurmuş olduğu konsoloslukları ile başlayan bu ağ 16, 17, 18 ve 19. yüzyıl boyunca pek çok yeni liman ve şehirde yeni konsoloslukların açılmasıyla devam etmiştir.[2]

Akdeniz havzasının makûs kaderinin değişmesinde hem Avrupa ve hem de Osmanlı tarihi bakımından yeni bir dönem açan Napolyon'un 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesiyle modern zamanların "*Doğu Meselesi/Sorunu (Eastern Question)*" de başlamış oldu. Coğrafi Keşiflerle birlikte ticari güzergâh olarak önemini kaybeden Doğu Akdeniz havzası, İngiltere ve Fransa'ya rakip olarak Rusya başta olmak üzere büyük güçler tarafından yakından takip edilmeye başlandı. Elbette büyük güçlerin bölgeye göstermiş oldukları ilgi 19. yüzyılın ortalarından itibaren ulaşım ve haberleşme sistemlerindeki gelişmeler ile de ilgiliydi. Söz konusu gelişmeler sayesinde çok sayıda Avrupalı, özellikle de İngiliz ve Fransız diplomatik temsilcilerin yanı sıra asker, din adamı, tüccar, araştırmacı, gazeteci gibi farklı meslek gruplarından kişiler, Osmanlı toprakları başta olmak üzere bütün Ön Asya'ya akın etmeye başladı. Bunun yanında aynı dönüşüm yukarıda da ifade edildiği gibi temel görevi ticaret olan konsolosların misyonlarının da farklılaşmasına neden oldu. Bu uluslararası rekabet döneminde Osmanlı coğrafyasında görev yapan konsoloslar sadece basit birer ticaret görevlisi değil ülkelerinin siyasi ve askeri çıkarları için de önemli görevleri olan memurlara dönüştüler. Bundan dolayı görev bölgelerindeki her türden önemli gelişmeyi rapor ettikleri gibi zaman zaman da görev sahalarında geziler gerçekleştirmek suretiyle rutin konsolosluk yazışmalarından daha geniş ve tematik raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlarında ziyaret ettikleri veya görev yaptıkları yerlerin coğrafî, tarihî, iktisadî, idarî, ticarî yapısı ile sosyal ve kültürel hayatı hakkında

oldukça geniş bilgiler vermişlerdir. Bu konuda 19. yüzyılda başı çeken İngilizler, Osmanlı Devleti'nde geniş bir konsolosluk ağı tesis etmişlerdir. İngiliz hükümetinin çabaları sonucunda, Osmanlı topraklarındaki İngiliz başkonsolosları, konsolos yardımcıları ve konsoloslukların sayısı 1825'te 13 iken 1834'te 19; 1846'da 36; 1852'de 51'e yükselmiştir.[3] İngilizler tesis ettikleri geniş konsolosluk ağı sayesinde Osmanlı tarihinin de önemli bir kaynak grubunu ortaya çıkarmışlardır.[4]

19. Yüzyılda Trabzon'daki en aktif yabancı temsilcilik olan İngiliz konsolosluğu, bunlardan birisidir. 1830'da James Brant tarafından kurulan konsoloslukta daha sonra Henry Suter, Richard White Stevens, Francis Iliff Stevens gibi konsolosların görev yapmasından sonra Mart 1867'de konsolosluk görevine William Gifford Palgrave tayin edilmiştir. Palgrave, Oxford Trinity Kolej'deki eğitiminden sonra Hindistan'a giderek İngiliz ordusunda görev yapmış ve 1862-1863'te Arabistan'da yapmış olduğu seyahatler ve bu seyahatlerine ilişkin eseri ile meşhur olmuş bir gezgin ve oryantalistti. 1866 yılında İngiliz hariciyesine giren Palgrave aynı yıl Sohumkale'ye konsolos olarak tayin edilmiş, buradaki bir yıllık görevinden sonra 1873'ün başlarına kadar kalacağı Trabzon'a nakledilmiştir. Oldukça geniş bir görev alanı olan Trabzon'daki İngiliz konsoloslarının raporları sadece Trabzon için değil bölge için de kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Zaman zaman konsoloslar görev yerlerinin dışına çıkarak seyahatler yapmışlar ve bunları ayrı raporlar olarak tanzim etmişlerdir. Bu bakımdan seleflerinin aksine Trabzon'da çok daha faal bir şekilde konsolosluk yapan William Gifford Palgrave'in raporları içerik itibarıyla çok daha zengindir.[5] Öyle ki Palgrave aktif konsolosluk döneminde seleflerinden farklı olarak rutin konsolosluk hizmetleri için "kendisini konsolosluk binasına ve Trabzon"a kapatmamış görev bölgesinde pek çok seyahatler düzenlemiştir. Bu çalışma konusu itibarıyla, Palgrave'in Trabzon'un iktisadi ve ticari hayatına dair verdiği malumatlar üzerinde odaklanmaktadır. Çalışmada, transit ticaret ve lojistik üs niteliğini taşıyan Trabzon'un bu dönemdeki limanı, iktisadi anlamda üretim yapan zanaatkâr ve sanatkârların üretimi, yabancı acentelerin ticari faaliyetleri ile tarım ve hayvancılık hakkında verdikleri bilgiler değerlendirilecek ve Trabzon'unun yabancı diplomatik temsilcilik gözünden iktisadi ve ticari hayatı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Trabzon'da yabancı devletlerin ilk konsolosluk faaliyetleri 19. Yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlanmıştır. Trabzon'da ilk konsolos-

luk faaliyetinin Fransa tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Fransızlar Trabzon'daki konsolosluk faaliyetini 1803 yılından itibaren Sinop'taki başkonsolosluğuna bağlı olarak yürütmeye başlamışlardır. Fransa, 11 Ekim 1803 tarihinde Trabzon yardımcı konsolosluğuna konsolos vekili sıfatıyla Pierre Jérome Dupré atamıştır. Ancak 1812 yılında Fransa'nın Karadeniz sahilinde bulunan Sinop ve Ereğli konsoloslukları iptal edilerek Trabzon başkonsolosluk seviyesine çıkarılmıştır. Dupré, Trabzon'daki görevine Fransız gemi ve tüccarları ile Ermeni ve Rumların koruyucusu olarak devam etmiştir.[6] 1805 yılında Ruslar, kısa süreliğine de olsa Trabzon'da bir konsolosluk açmışlardı. Fransa ve Rusya'dan sonra Sardunya da burada bir konsolos görevlendirmişti. Bu devletlerden sonra Trabzon'da konsolosluk açan devlet İngiltere olmuştur. İngiltere 1830 tarihinde James Brant'ı Trabzon'a konsolos olarak atamasıyla İngilizlerin Trabzon'da aralıklarla konsolosluk bulundurmaları 1957 yılına kadar sürmüştür.[7] 19. Yüzyılın ikinci yarısı Trabzon'daki yabancı konsoloslukların hızla çoğaldığı bir dönem olmuştur. İngiltere'nin Trabzon'daki konsolosu Stevens'ın 1860 yılında yazdığı raporuna göre Trabzon'da üç kıtadan on iki ülkenin konsolosluğu vardı. Bunlar; Avrupa kıtasından İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya, Prusya, Belçika, Yunanistan, İsveç, Napoli, Sardinya, Asya kıtasından İran ve Amerika kıtasından ise Amerika Birleşik Devletleri idi.[8] Yaklaşık yedi yıl sonra Trabzon'daki konsolosluğun azalarak dokuza düştüğü görülmektedir. 1867 yılında İngiltere konsolosu olarak Trabzon'da göreve başlayan William Palgrave'in ilk raporunda Trabzon'da İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Avusturya, Prusya, Yunan, Belçika ve İran olmak üzere dokuz ülkenin konsolosluğu bulunmaktaydı.[9]

Palgrave Trabzon Vilayeti hakkında 1867 tarihli olarak oldukça ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Bu raporunda Trabzon'daki konsoloslukla da bir başlık açmıştır. Buna göre İngiltere'nin Trabzon konsolosluğunda konsolosun dışında bir tercüman, iki kavas bulunmaktaydı. Bu konsolosluk idari saha olarak Sivas, Ankara, Kastamonu ve muhtemelen Konya'yı kapsayacak şekilde bütün Karadeniz'in güneyini içine alacak bir yapılanmaya sahipti. Bu konsolosluk aynı zamanda İngilizlerin İran ile İstanbul'daki elçiliğinin yazışmalarının da merkez üssü idi. Ayrıca bu konsolosluğa bağlı Samsun'da fahri konsolosluk temsilci de mevcuttu. Ancak İngiltere'nin Trabzon Konsolosluğu üzerinde araştırmalar yapanlar farklı dönemlerde konsolosluk çalışanlarının sayısının azalıp artığını belirtmektedirler. Trabzon konso-

loslarının maaşları döneme göre değişmektedir. 1846 yılındaki verilere göre bir konsolos 200 Sterlin maaş alırken 1877 yılında bu maaş miktarının 400 Sterlin olarak görülmektedir. Öte yandan konsolosluk binasının giderleri ve binanın kirası için 200 Sterlin ödenek verildiği de görülmektedir. Trabzon konsolosunun dışında konsoloslukta çalışan görevliler arasında konsolos yardımcısı, kançılar, kâtipler, tercümanlar ve kavaslar vardır. Genel itibariyle İngiliz konsolosluklarına bakıldığında konsolos yardımcıları, kançılar ve kâtipler İngilizlerden seçilmekle birlikte nadiren Levanten ailelerin de olduğu görülmektedir. Tercümanlar ise bulundukları coğrafyaya göre Levanten, Rum veya Ermeni gibi gayrimüslim Osmanlı tebaasından, kavaslar hemen hemen Müslüman Osmanlı tebaasından seçilmekteydi.[10]

1. Palgrave'in Raporlarına Göre Trabzon Şehri

Palgrave 1867 yılına ilişkin olarak hazırladığı raporunda Trabzon Vilayeti'nin, Lazistan, Trabzon, Gümüşhane ve Canik sancaklarından oluşan geniş bir coğrafyaya yayılan bir eyalet olduğunu tarif etmektedir. Resmi makamlara göre yaklaşık 850.000 olan nüfusun kabaca 56.000'inin Hıristiyan olup bunun üçte ikisinin Ortodoks Rum, geri kalan üçte birinin ise Ermenilerden oluştuğunu kaydetmektedir. Müslüman nüfusun ise Türkler, Lazlar, Gürcüler ve Kafkasya'dan gelen Çerkez, Abhaz ve çok az da olsa Lezgi ile Rusya'dan kaçan Kırım Tatarları ve Kazakların bulunduğunu belirtmektedir.[11] Hem sancağın hem de vilayetinin merkezi olan Trabzon'da, vali ve sancak işlerine bakan bir yardımcı/muavin vardı. Palgrave, bu valinin resmi payesinin Müşir yani Mareşal (*Field-Marshal*) olduğunu, kendisine yardımcı baş idari muavin ve defterdarın olduğunu belirtir. Palgrave'e göre her bir sancak, kaza ve nahiye denilen idari birimlere bölünmekteydi. Trabzon şehrinin eski yerleşim yerinin vadi içerisinde ve surlar içerisindeki bölge ile denize açılan yapay bir liman olarak tarif ettiği Moloz civarı olduğunu belirtmektedir. Şehrin ana kısmını oluşturan yerin vadisiz ve sursuz modern yerleşim alanı olarak tarif etmekte, buranın denize bağlantı noktasının Çömlekçi olduğunu belirtmektedir. Palgrave, Trabzon'da gemilerin rahatça sığınacağı korunaklı körfez olarak şehrin doğusundaki Sürmene ve batısındaki Akçaabat'ı belirtmektedir. Şehrin demografik durumuyla ilgili daha detaylı bilgiler veren Palgrave, Trabzon şehrinin nüfusunun Müslümanların 8175 erkek ve

10.763 kadın olduğunu; Rumların 3280 erkek ve 3421 kadın, Ermenilerin 2170 erkek ve 2187 kadın, Katolik Ermenilerin 600 erkek ve 702 kadın, Protestan Ermenilerin 83 erkek ve 100 kadın, toplam nüfusu ise 31.530 olarak belirtmektedir. Şehirde Musevilerin olmadığını, ancak bu rakamlara Rusya'dan kaçan çoğu 400 Nogay olan Tatarları eklemek gerektiğini, bunların çoğunun hamal olarak Trabzon'da hayatlarını idame ettirmeye çalıştıklarını da not etmektedir.[12]

Palgrave Trabzon'da yaşayan yabancı millet tebaası olan topluklardan da bahsetmektedir. Bazı Kırımlı Tatar, Dağıstanlı, Polonyalı, Macar, Abhaz, Erivanlı Türkmen ve benzer göçmenlerin Rusya'dan geldiklerini, bunların sayısının ise yaklaşık 400'ün üzerinde olduğunu da kaydetmektedir. Büyük çoğunluğu Tebriz'den gelen 320 İran vatandaşının transit ticaretle uğraştıklarını, bunlarının bir kısmının çok zengin olduklarını not etmektedir. Şehirde 80 Eflaklının, 51 Fransızın, 343 Rus vatandaşının bulunduğunu; ancak bunların büyük bir çoğunluğunu aslen Türk tebaası olan Rum ve Ermenilerin oluşturduğunu belirtmektedir. Bunların yanında 92 Yunanlının, 51 İtalyalının, 29 Avusturyalının yanında 1 tane Avusturya himayesindeki Prusyalı ailenin ve tamamı Maltalı 5 tane İngiliz ailenin olduğunu belirtmektedir. Bu şekilde Palgrave, Trabzon'un yerli ve yabancılardan oluşan nüfusunun toplamda 33.301 kişi olduğunu; ancak şehre gündelik iş için uğrayan köylüler, kervancılar, denizciler ve benzerleri gibi unsurlar ile bu nüfusa bin kişi daha eklenebileceğini de belirtmektedir. Palgrave Trabzon'daki Müslümanlar arasındaki kadın nüfusunun erkelere göre çok fazla olmasının nedeninin erkeklerin askere gitmelerinden kaynaklandığını özellikle kaydetmektedir. Trabzon'da Müslüman ve Hristiyanların yan yana aynı mahallerde yaşadıklarını, sadece geleneksel olarak Hristiyanların şehrin eski yerleşim alanında çoğunlukta olduklarını ve şehrin 32 mahalleye bölündüğünü not etmektedir.[13]

1867 yılında Trabzon'da Rusya, Fransa, İtalya, Avusturya, Prusya, Yunanistan, Belçika, İran ve İngiltere devletlerinin konsoloslukları bulunduğunu belirtip bazı ülkelerin Trabzon konsolosluğuna bağlı olarak Samsun ve Sinop'ta yardımcı veya fahri konsolosluklar açtığını da not etmektedir. Samsun'da fahri bir temsilci bulunduran devletlerden biri İngiltere'dir.[14] Bunların yanında yabancı temsilcilik olarak şehre düzenli seferler düzenleyen şirketleri zikreden Palgrave'e göre Trabzon'da dört adet düzenli buharlı gemi işletmesi (acentası) vardı.

Bunların; Rusların *Black Sea* Şirketi, Fransızların *Messageries Imperiales*, Avusturya'nın *Lloyd* ve Türklerin ismi belirtilmeyen bir şirketi olduğunu belirtmektedir. Bu ülkelerin buharlı gemileri hafta bir gün İstanbul-Trabzon seferi düzenlemekteydi. Plagrave, bir de 4 gecede bir İtalyan buharlı gemisinin İstanbul-Trabzon arasında gidip geldiğini ancak bunun acentasının olmadığını da not etmektedir. Zürih'te ticari binası olan İsviçreli M. Hochstrasser'ın Trabzon'da oturduğunu ve bu işleri takip ettiğini belirtmektedir. Liman vergisi olarak sadece Türk gemilerinden bin kilo veya üç tona kadar boşaltılan maldan 2 kuruş alındığını, yabancı bandıralı gemilerin ise muaf tutulduğunu da belirtmektedir. Sağlık raporunun da 3 kuruşa düzenlendiğini, rıhtım vergisinin olmadığını belirtmektedir.[15]

Palgrave raporunda Trabzon'un çok geniş alış veriş sahasına sahip olmasına rağmen çok dağınık ve dekoratif olmadığını, şehirde 1.232 dükkân, 441 mağazanın ve 22 hanın olduğunu da not etmektedir. Palgrave ticari hayat için Trabzon emniyetinin çok güvende olduğunu 40'ı atlı diğerleri yaya olan toplamda 150 polis gücünün bulunduğunu belirtmektedir.[16]

2. Trabzon'un Ticari Durumu

Daha önceki konsolosların raporlarında da görüleceği gibi Palgrave'de Trabzon'un ticari öneminin transit ticaretten ileri geldiğini fark etmişti. Dolayısıyla şehrin ticareti hakkında hazırladığı raporlarda ticaretin bu kaynağına özellikle işaret ettiği görülmektedir. 1867 tarihli raporunda da Palgrave, Trabzon'un ticaretinin öneminin Avrupa ile İran arasındaki transit ticari güzergâh üzerinde olmasından kaynaklandığını belirtmekteydi. Trabzon-Erzurum güzergâhının 200 mil, Erzurum-Tebriz güzergâhının ise 350 mil olduğunu, Trabzon'un İran üzerinden gelen ticari yolun yanında Doğu Anadolu ile Batum-Giresun sahilinden gelen güzergâhın merkezinde olduğunu özellikle vurgulamaktadır.[17]

İran yoluyla gelen ticaretten at yükü ile yıllık yaklaşık olarak 21.000 ton, deve yükü ile 1.400 ton, kağnı ile 1050 ton, eşek yükü ile de 1050 ton ki toplamda yıllık 24.400 (doğrusu 24.500) ton ettiğini kaydetmektedir. İran'dan ihraç edilen temel ürünler olarak tömbeki (pipo tütünü), ipek, kuru üzüm, halı, atkı, kamış yazma, deri, İran'da üretilen diğer maddeler olarak belirtirken İran'a satılan malların büyük çoğunlu-

ğunun İngiliz menşeli pamuklu giysi, basma ve patiska, fanila, çayın, şekerin ise Fransız malı olduğunu zikretmektedir. Bunların dışında Fransa, Belçika ve Almanya'dan cam eşyalar, kap kacak, porselen ve çömlek, mobilya ve süs eşyaları vs. ürünlerin satıldığını belirtmektedir. Bu ürünlerin nakliye işi için Trabzon'da 11 şirketin bulunduğunu, bunların üç tanesinin bir İsviçreli'ye, iki tanesinin Yunan'a, geri kalan 8 tanesinin ise İranlı'ya ait olduğunu, ayrıca birkaç tane de Türk ve Ermeni'nin teminat payı şirketinin olduğunu belirtmektedir.[18]

Trabzon ile ticareti çok canlı olan ikinci güzergâh, Doğu Anadolu üzerinden gerçekleşmekteydi. Buradan daha çok birinci sırada tahıl ürünleri olan buğday, çavdar, mısır, arpa, patatesin, ikinci sırada ise meyveler ki elma, armut, erik, muşmula, karpuz ve benzerleri, üçüncü sırada deriler ki keçi, koyun, tavşan derisi ile az da olsa tilki postu, bal mumu, bal, kestane ve benzeri şeylerin geldiğini belirtmektedir.[19] Palgrave'in tespitlerine göre Trabzon ile ticareti çok canlı olan üçüncü güzergâh, Batum-Giresun sahilindeki küçük limanlar arasında gerçekleşmekteydi. Trabzon ile Batum arasının 140 mil olup arada Pazar, Rize, Sürmene ve Covata'nın bulunduğunu batı tarafında Trabzon ile Giresun ile 85 mil Ordu ile 110 mil ve Fatsa ile 150 mil olduğunu belirtmektedir. Trabzon arasında Akçaabat limanın olduğunu belirtmektedir. Bu sahada en başlıca ticari ürün, keten yetiştiriciliğiydi. Bu ürünün dokumada kullandığını belirten Palgrave keteni fındığın takip ettiğini, bölgede ticari olarak cevizin de değerli olduğunu, tereyağı, fasulye, mısır, buğday, keten tohumu ticari değere sahip ürünler olduğunu belirtmektedir. Palgrave, meyvelerden portakal ve limonun Rize'den, tütünün Akçaabat'tan, ipeğin Artvin ve Batum civarından geldiğini, bunun yanında ipek böceği yumurtasının ticari ürün olarak önemli bir yere sahip olduğunu not emektedir. Öte yandan tamamı Batum'da yetişen pirinç, şarap, çoğunlukla balmumu, Akçaabat'ta zeytinyağı, üretildiği, Rize ve Sürmene'de üretilen deniz tavuğunun özellikle tüyünün değerli olduğunu, kayın, kestane ve köknar kerestesinin çoğunun Akçaabat'tan ve bir kısmının Batum'dan, ayrıca bütün sahil boyunca odun üretimi yapıldığını belirtmektedir. Bunun dışında Rusya'nın Taganrog limanından gelen tahıl ve unun da önemli ticari değere sahip olduğunu belirtmektedir. Palgrave özetle 1867 yılında İran üzerinden yapılan ticaretin 1.300.000 Sterlin, kara Anadolu'sundan 172.454 Sterlin ve kıyıdan ise 423.423 Sterlin toplamda 1.895.877 Sterlin kapasitesinde olduğunu not etmektedir.[20]

Palgrave, 1867 yılında Trabzon'dan yapılan ihracat ve ithalatta 104 Rus, 86 Fransız, 40 Türk, 35 Avusturya, 20 İtalyan, 2 İngiliz olmak üzere toplamda 287 geminin bulunduğunu belirtmektedir. Bunların toplamda 140.855 tonaja ve 10.292 mürettebata sahip olduğunu da kaydetmektedir. Trabzon'dan yapılan ithalatın 1867 yılında 1.870.812 Sterlin ve ihracatın ise 1.519.811 sterlin olduğunu yazmaktadır. Yine Palgrave detaylı bir şekilde Trabzon'dan yapılan ithalat ve ihracattan elde edilen ürünlerin adlarını ve miktarlarını tablolar halinde detaylı bir şekilde belirtmektedir.[21] Palgrave 1868 yılında ise bu rakamların biraz daha düştüğünü işaret etmektedir. 1867 yılında 287 olan buharlı gemi sayısının 8 tane azalarak 279 adede indiğini, normal gemilerin ise 65 adet azalarak 99 taneden 34 adede düştüğünü raporunda not etmektedir. Palgrave, 1868 yılındaki raporlarında Trabzon transit ticaretinin düşmeye başladığını, bunda Tiflis ve Poti arasındaki demiryolunun açılmasından sonra İran-Rusya güzergâhının Trabzon'a rakip olarak öne çıkmasının payı olduğunu da ifade etmektedir.[22]

Konsolos Palgrave, 1868 yılına ilişkin olarak hazırladığı ticaret raporunda; Trabzon'un ithalat ve ihracat istatistiği hakkında çeşitli tespitlerini sunmuş; gemi başına ihracat ve ithalat toplamındaki düşüşün, kısmen İran'daki ipek ve pamuk üretiminin başarısızlığından ve 1867'deki genel ticari durgunluktan, ancak hepsinden önemlisi Avrupa para piyasasının Poti üzerinden gerçekleşen Rus-İran transit hattı faaliyetlerinin başarılı bir rekabetten kaynaklandığını vurgulamıştır.[23] Palgrave'in hesaplamalarına göre 1868 yılında Trabzon ticaretinde görülen düşüş değerleri şu şekildeydi:

Yıllar	İthalat		İhracat	
	Kuruş	Sterlin	Kuruş	Sterlin
1867	225,237,392	1,876,812	182,138,810	1,519,811
1868	146,418,414	1,220,153	118,850,0088	990,417
Azalma	78,818,978	656,658	63,288,722	529,393

Palgrave, Trabzon'daki buharlı gemi ihracat ve ithalatının onda dokuzunun İran trafiği ile ilişkide olduğundan, Anadolu'nun kendi iç ticaret koşullarını etkileyen yukarıdaki rakamlardan doğrudan bir sonuç çıkarılamayacağını eklemiştir. Pazar fiyatlarının ise geçen yılın bahar sonlarında ve kıyı boyunca kurak geçen yaz nedeniyle, genel olarak

1867 için verilen ortalamanın yaklaşık yüzde 5 üzerine çıktığını yazar. Ancak mahallî işlerin düşüşünün Trabzon'daki ev kiralarını aşağı yukarı aynı oranda düşürdüğünü iletir.[24]

1868 yılı ticaret raporunda Palgrave, gemi trafiği ve denizcilik hakkında da veriler sunmuştur. İstanbul ile Trabzon Limanı arasındaki buharlı gemi hatlarının bazı değişikliklere uğradığını; geçen yılda İnceburun açıklarında harap olan tek bir buharlı gemiden oluşan **İtalyan hattının** çalışmayı bıraktığını; ancak bunun yerine Avusturya'ya ait Lloyd'un iki haftada bir yerine artık haftada bir geldiğini; Türk vapurlarının programının ise haftalık olduğunu ve Batum'a kadar hattın devam ettiğini, ancak servisin düzensiz olduğunu aktarmıştır. Fransız hattının ise haftalık geldiğini; ancak o süreçte Trabzon'da kısa süreliğine durduğunu da eklemiştir. Odessa ve Poti ile doğrudan irtibat içinde olan Rus vapurlarının, İran mallarının ve yolcularının taşınması için özel bir sözleşmenin yanı sıra işin neredeyse yarısını tek başlarına yaptıklarını; bu gemilerin haftalık geldiklerini ve Batum Limanı'na da uğradıklarını ifade etmiştir. Dış ticaretin ve kıyı ticaretinin ise Trabzon'un azalan refahıyla, daha doğrusu İran trafiğinin büyük ölçüde, Trabzon'un ticari durumundan ve refahından etkilenmesiyle azaldığını belirtmektedir. Buharlı gemi trafiği açısından 1868 yılında toplam gemi sayısı 8 adet azalarak 279 olmuştur. Aynı şekilde yelkenli gemilerde de 65 gemilik bir düşüş görülmüştür. Sahil kesiminde işleyen küçük tekneler açısından bakıldığında ise yine bu düşüş eğilimini görmek mümkündür. [25]

Palgrave, Karadeniz kıyısının tamamı dikkate alındığında, bu azalmanın genel ve mutlak olmadığını, lokal ve göreceli olduğunu, Trabzon'daki düşüşün Poti'de özellikle Samsun, Batum ve Ordu limanlarında yani deniz kıyısının diğer noktalarında orantılı bir yükselmeye tekabül ettiğini belirtmiştir. İskele, liman, deniz fenerleri ve ışıklar hakkında geçen yıldan beri hiçbirinde önemli bir değişiklik olmadığını; gemi yapımının ise küçük teknelerle sınırlı kaldığını ilave etmiştir. Mevcut hattın ise sakıncalarının olduğunu, ancak kuzeybatıdan yaklaşık 300 yard uzunluğunda basit bir dalgakıranın yapılması ile buranın mükemmel bir limana dönüştürülebileceğini vurguluyor. Doğuda ise böyle bir dalgakıranın kolaylıkla inşa edilebileceğini çünkü malzemelerin ulaşılabilirliğinin olduğunu ve hat üzerinde gerekli olan sondajların hiçbir yerde bir kulacı geçmediğini ve hatta bu projenin defalarca tartışıldığını ancak hayata geçirilmesi için hiçbir adım atılmadığını aktarmıştır.[26]

Palgrave, 1868 ticaret raporunda Trabzon'un tarımsal faaliyetleri hakkında da bilgiler verme gereği duymuştur. Buna göre bölgenin başlıca tahıllarının buğday, arpa ve mısır; tahıl dışında ihraç edilen başlıca ürünlerin fındık, zeytin, kenevir, keten ve tütün; yerel tüketim ürünlerinin ise mercimek, fasulye, soğan ve pırasa olduğunu söylemiştir. Çoğunluğu dağlık olan Trabzon bölgesinde boynuzlu hayvan sayısının ortalama bir değerde olduğunu ve bu hayvanların köylüler tarafından cinslerinin geliştirilmesi için herhangi bir girişimde bulunulmadığını; bunun yanı sıra koyun ve keçi sayısının çok fazla olduğunu ifade etmiştir. Yıllık verilen koyun vergisine göre, Trabzon'da yaklaşık 1.500.000 hayvan vardır. Bunların yününün çok değerli olduğunu ve büyük ölçüde ihraç edildiğini; kalite olarak Ankara koyununa yaklaştığını vurgulamıştır. Sığır vebası hastalığı hakkında ise Trabzon'da zaman zaman patlak verdiğini, ancak karantina düzenlemeleri sayesinde; belki de taşranın ulaşım-iletişim ağlarının zorluğu ve seyrekliği sebebiyle bu hastalığın nadiren yayıldığını söylemiştir.[27]

Palgrave, Trabzon'da fabrikanın olmadığını hatırlatarak, nüfusun istihdamı konusunda Türkmen veya Laz bütün Müslüman nüfusun "iyi derecede çiftçi, denizci, balıkçı ve marangoz" olduğunu aktarır. Konsolos Palgrave, Müslüman olan Kürtlerin ise çoban olduğunu vurguluyor. Rumların "iyi taş ustaları, hoşgörülü birer tüccar ve dükkan ve meyhane sahibi" olduğunu; onların her zaman kıyı ve şehir merkezine yakın bölgelerde yaşadığını belirtmiştir. Ermenilerin "hoşgörülü çiftçi, iyi terzi ve kuyumcu ve hepsinden öte, büyük tefeci" olduğunu; aynı zamanda Ermenilerin kunduracılık, hamallık ve hizmetçilik yaptığını belirtmektedir. Prensip olarak, "Türkmenlerin en kararlı, Lazların en girişimci, Rumların en hareketli, Ermenilerin en çalışkan ve genel olarak Müslümanların daha güvenilir, Hıristiyanların daha zanaatkâr" olduklarını vurgulamıştır.[28]

Konsolos Palgrave, bayındırlık işleri doğrultusunda birçok yolun özellikle de iç kısımlardan kıyılara projelendirildiğini, ancak hiçbirinin yapım aşamasında olan Trabzon-Erzurum yolu kadar konuşulmayı hak edecek bir ilerleme kaydetmediğini; bu yolun toplam uzunluğunun yaklaşık 210 mil olduğunu; Bunlardan Trabzon'dan Balahor'a kadar uzanan 110 milin bu eyalete, geri kalanının Erzurum'a ait olduğunu açıklıyor. İlk bahsedilen kısmın geçeceği zeminin dağlık ve en yüksek geçit olan Zigana Dağı'nın deniz seviyesinden yüksekliğinin yaklaşık 6.200 fit olduğunu ekliyor. Yılın altı ayında o güzergâhta günlük olarak çalıştırılan işçi sayısının 4.000 olduğunu; her erkeğin bir

okka çavdar ekmeği, 2 kuruş yevmiye aldığını; teçhizatın devlet tarafından sağlandığını; ayrıca köprü ve benzeri inşaatlarda yevmiyesi 6 kuruş olan taş ve duvar ustası 1.000 işçi çalıştırıldığını; masraflarını ve diğer gerekli harcamaları karşılamak için hükümetin iş devam ettiği sürece yıllık 2.500.000 kuruşluk bir sübvansiyon sağladığını; patlayıcı barutun ve kısmen memur maaşlarının ekstra sayıldığını aktarmıştır. Maaşların, ekmek dahil, günlük kişi başı 6 kuruştan hesaplandığında, yıllık etkin harcamaya ulaşılabileceğini de ekliyor.

Trabzon'daki yolun yaklaşık 20 km'sinin tamamlandığını, 45 km'sinin de yılsonuna kadar tamamlanacağını; Erzurum kanadında da ilerleme kaydedildiğini; 1871 yazında tamamen biteceğinin hesaplandığını belirtmiştir. İnşa edilmekte olan Trabzon-Erzurum yolunun yönetim ve mühendis kadrosunun tamamen Türk ve askerlerden oluştuğunu; şu ana kadar yapılan çalışmaların ortalama düzeyde gittiğini; bazı nedenler öngörülemez veya saptırılmazsa, yeni yolun askeri amaçlardan ziyade ticari amaçlar açısından avantajlı olmayacağını vurgulamıştır. Konsolos Palgrave ayrıca, Trabzon'da demiryolu veya kanalın bulunmadığını; bir telgraf hattının olduğunu; kısmen deniz kıyısını takip ettiğini, kısmen de iç kısımlara doğru saptığını; şehrin doğu ucunda Trabzon'dan Batum'a ve batıda Samsun'a doğru yöneldiğini ancak kayıtsız bir şekilde ortaya konduğunu, çoğu zaman kesintiye uğradığını ve yetkililer tarafından gerektiği gibi korunmadığını aktarmıştır.[29]

Palgrave, Trabzon'un İngiliz ticaret odalarıyla nadiren doğrudan yazışması ve İngiliz buharlı-yelkenli gemilerinin limana hem nadiren hem de aktarmalı geldiğini ve İstanbul acenteleri veya komisyoncularıyla temasına rağmen buradaki pamuklu, patiska ve hırdavat ithalatının üçte ikisinin İngiliz üretimi olduğunu belirtiyor. Yine hububat, tütün, yün, deri ve halı ihracatının makul bir kısmının İngiltere'ye gittiğini; bu nedenle, Trabzon Limanı ve kıyı trafiğinin, talep ve arz açısından İngiliz Devleti için önemsiz sayılamayacağını vurguluyor. İran ticaret rotasının varlığından dolayı Trabzon'un öneminin son zamanlarda düştüğünü ancak bununla birlikte limanı olan üç ilin yani Samsun, Batum ve Ordu'nun öneminin hızla arttığını ifade etmiştir. Palgrave bunun nedenini, bu şehirlerin Trabzon'dan farklı olarak, Anadolu'nun en önemli, en verimli iç bölgeleriyle doğrudan iletişimde olması ve dolayısıyla bu şehirlerin "Poti'nin rekabetinden" etkilenmemesi olarak göstermektedir. Bu üç şehrin ihracat ve ithalatlarının, doğrudan veya dolaylı, esas olarak İngiltere'ye bağlı olduğunun altını çiziyor.[30]

3. Trabzon'da Çalışma Hayatı ve Koşulları

İngiliz konsolosu Palgrave, köylere göre Trabzon şehri hakkında çok daha geniş bilgi verir. Aslında özelde bölge genelde ise Osmanlı toprakları hakkında bilgi veren konsoloslar, seyyahlar, misyonerler ve gazeteciler gibi kişiler, kalem aldıkları hatırat veya raporlarda şehir hayatını kır hayatına nazaran çok daha detaylı anlatır. Palgrave'in raporlarında da şehir/kasaba hayatına dair bilgiler köy/kır hayatına göre çok daha zengindir. Palgrave, raporunda bölgedeki iklim ve çalışma koşulları ve ücretler gibi konulara da değinmiş ve o dönemde dışarıdan daha fazla göç almaya başlayan bölgenin Avrupalılara ne kadar uygun bir göç bölgesi olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.[31] Konsolos, Trabzon şehrinde yaşayan ve çalışma hayatında önemli rol alan insanları işçi ve zanaatkâr olarak genel bir şekilde sınıflandırmıştır. Şehirdeki işçi ve zanaatkârları kazançları doğrultusunda üç tabakaya ayırmıştır. Palgrave, şehirdeki işçi ve zanaatkârların hangi meslekleri icra ettiklerini, nerelerde çalıştıklarını, ne kadar aylık/kazanç elde ettiklerini, nerelerde ve nasıl ikamet ettiklerini ve aile hayatlarını en ince ayrıntıya kadar anlatır. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarındaki Trabzon şehir halkının çalışma ve hayat düzenine ilişkin mahalli tarih araştırmalarının iktisadi ve sosyal-kültürel durumunu aydınlatılmasına katkı sağlamıştır.[32]

Palgrave Trabzon şehir halkını çalışma gruplarına göre üç tabakaya ayırmaktadır. Gündelikçiler, belli bir mesleği olmayıp ağır ve kaba geçici işlerde çalışanlar, hamallar ve benzeri insanları birinci veya en alt tabaka olarak tasnif etmektedir. Toplumda daha üst seviye işler yapan taşçı, duvarcı, marangoz, kayıkçı, nalbant, fırıncı, boyacı debbağ gibi güç fakat yerleşik meslek sahiplerini kapsayan grubu ise ikinci tabaka, yani orta tabaka işçiler ve zanaatkârlar olarak tasnif etmektedir. Kuyumcu, mobilyacı, şekerci, dokumacı, pipocu (pipe-maker), ayakkabıcı ve terzi gibi yerleşik zanaatkârları kapsayan üçüncü grubu, üst seviye tabaka olarak tasnif etmektedir.[33]

Palgrave alt tabaka/birinci tabaka işçilerin genellikle bekâr olduklarını pek azının kendilerine ait evlerde yaşadıklarını belirtmektedir. Evleri olmayanların gündüzleri sokaklarda ve kahvehanelerde vakit geçirdiğini, geceleri ise dükkân veya fırınlarının kapısı önüne sığındıklarını, bazılarının da kalabalık gruplar halinde metruk binalarda yerleştiklerini kaydetmektedir. Bunların çoğunun özellikle de hamalların Rusya'dan göçmüş olan Tatar ve Çerkezler olduğunu ve mahalli

idare tarafından bunlara bir barınak sağlandığını da açıklamaktadır. Bu tabakadan evli olan işçilerin ise hayat standartları ve sağlık açısından çok elverişsiz bir iki göz odalık 1.500-2.000 kuruş civarında değere sahip evlerde kaldıklarını, şayet ev kira ise kira bedelinin yıllık 200 ile 300 kuruş civarında olduğunu belirtmektedir. Palgrave bütün Anadolu şehir ve kasabalarında olduğu gibi Trabzon'da yol ve kaldırımların yeterli seviye olmamasından dolayı tekerlekli araçların kullanılamadığını belirtmektedir. Bu nedenle şehirde çok sayıda hamalın var olduğunu, hamalların kazanç bakımından en düşüğünün 3 kuruş, en yükseğinin 6 kuruş elde ettiğini belirtmektedir. Bu kazancın dışında bir okka kadar da kara somun ekmeği verilmesinin teamülden olduğunu, hatta bu gelire gece bekçiliği de yaptıkları takdirde 1-2 kuruş eklendiğini, yaklaşık olarak hamalların yevmiyesinin 10 kuruş olduğunu ve ücretlerini işin bitiminde aldıklarını da not etmektedir. Palgrave, en alt seviyede bulunan işçilerin hayat şartlarının çok zor olduğunu; hatta birikim dahi yapamayacak durumda olduklarını, ancak göçmen işçilerin durumlarının evli işçilerden bir nebze daha iyi olduğunu belirtmektedir. [34]

Palgrave Trabzon şehrindeki ikinci/orta tabaka hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bunların genellikle evli erkekler olup yiyecek ve giyecek ve konut bakımından alt tabakadan daha iyi düzeyde olduklarını kaydetmektedir. Bu tabakadaki kişiler marangoz, duvar ustası ve nalbant gibilerinin çoğunluğunun evinin bulunduğunu ve evlerinin değerinin ise 2.000 ile 3.000 kuruş arasında değere sahip olduğunu, şayet ev kiralandığı takdirde ise ortalama yıllık kira bedelinin 300-400 kuruş civarında olduğunu belirtmektedir. Bu tabakadaki zanaatkârların ve çalışanların günlük kazancının 10 ile 14 kuruş arasında değiştiğini ve burada en çok gelir elde eden grubun kayıkçılar olduğunu belirtmektedir.[35]

Palgrave, bütün Osmanlının diğer kıyı şehir ve kasabaları gibi kıyı şehri olan Trabzon'un da kötü yapılmış rıhtımları, yanlış liman düzenlemeleri sebebiyle kayıkçı sayısının fazlalığından bahsetmektedir. Trabzon ve benzer şehirlerde kayıkçıların çalışanlara oranının yüzde yirmilere kadar çıktığını da kaydetmektedir. Kayıkçıların orta tabakada olan çalışanlara göre maddi durumu ve hayat standardının daha yüksek olduğunu da belirtmektedir. Palgrave bir kayığın değerinin yaklaşık 600 kuruş olduğunu, kayıkçının bir kayığın tamamına ya da bir kısım hissesine sahip olduğunu yazar. Bir kayıkçının günde orta-

lama en az altı sefer yaptığını ve yaklaşık her sefer için 3 kuruş kazanç elde ettiğini ve yılda yaklaşık 260 gün çalışabildiklerini ve yıl içerisinde gündelik kazançlarının 17 kuruşa tekabül ettiğini belirtmektedir. Kayıkçı esnafının hemen hemen hepsinin evli olduklarını ve bekâr olanın çok nadir görüldüğünü belirtmektedir. Palgrave'in verdiği bilgiler arasında en önemlisi ise hem alt tabaka hem de orta tabaka olarak adlandırılan işçi ve zanaatkârların sağlık ve emeklilik güvenceleri olmadığını, kaza veya ihtiyarlık durumlarında maddi bir gelir kaynaklarından yoksun olduklarını not etmesidir.[36]

Palgrave Trabzon şehrindeki üçüncü/üst seviye tabaka hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. Bu tabakanın gelir ve gider seviyesi daha yüksek olan tüm el zanaatkârlarını ve mücevheratçıları kapsadığını, konutlarının kendi mülkleri veya kiralık olarak diğer alt tabakalara göre daha düzgün ve gösterişli binalar olduğunu belirtmektedir. Bu yüksek tabakada olanların şayet evleri kiralık ise kira miktarı yıllık 500-1000 kuruş arasında olduğunu, bu üst tabakadaki zanaatkârların dükkânları için ödedikleri yıllık kira miktarının 600-1000 kuruş civarında olduğunu da not etmektedir. Palgrave her yıl yenilenen dükkân ruhsatı (tezkere) için 25 kuruş ödendiğini ve vergi ve harçlar içinde yılda 90 kuruş civarında olduğunu belirtmektedir. Üst tabakada çok çeşitli meslek gruplarının arasındaki dokumacılarla pipocu ustalarının durumlarının diğerlerine göre daha düşük seviyede olduklarını bu zanaatkârların günlük gelirlerinin yaklaşık olarak 16 civarında olduğunu belirtmektedir. Terzi ve kunduracı esnafının ise günde ortalama 20-24 kuruş arasında gelir edebildiklerini, şekerci, mobilyacı gibi esnafın bunlardan biraz daha fazla para kazandıklarını belirtmektedir. Palgrave üst tabaka arasında asıl yüksek geliri günde ortalama 30-40 kuruş kâr eden çok yoğun iş hacmi olan gümüş işleyen kuyumcuların olduğunu özellikle belirtmektedir.[37]

Palgrave Trabzon şehrindeki işçi ve zanaatkârların iş akışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Buna göre genel olarak iş saat başına değil günlük üzere alınırdı. Şehirdeki iş sözleşmesi bu sistem üzerine kurulduğunu, bazen uygulama haftalık veya aylık sözleşmelerin nadiren yapıldığını, işçi, usta ya da işveren de bu sözleşmeyi istediği zaman birbirlerine haber vererek sözleşmeyi feshedebilirlerdi. Çıraklar ilk işe başladıkları zamanlar boğaz tokluğun çalışırlarken, ilerleyen zaman içerisinde 1 kuruş ile başlayarak ücret alırlardı. Sıradan bir işçi gün sonunda veya iş bitince yevmiyelerini aldıkları kaydedilmektedir.[38]

Palgrave 1870 yılında Trabzon'da günlük ücretler alt ve orta tabakada çalışanlar için ortalama olarak en üst kazançtan en alt kazancı hakkında da bilgiler vermektedir. Ona göre kayıkçı 20 kuruş, boyacı ve mobilyacı 15 kuruş, nitelikli duvarcı ustası 12 kuruş, marangoz 10 kuruş, duvarcı ustası 8 kuruş, tuğla ören duvarcı 7 kuruş, sıradan düz bir işçinin 5-6 kuruş ve çırağın ise 2 kuruş ücret aldıkları görülmektedir.[39]

Palgrave, Trabzon şehrinde çalışan iççi ve zanaatkârların şehirdeki nüfusuna oranı beşe bir belki biraz daha fazla tahmin edilebilir olarak kaydetmemektedir. Ona göre bu oran çok yüksektir bunun başlıca nedeni makine ve diğer mekanik aletlerin yokluğu ve böylece nispeten daha az sayıda işçi ile yapılacak işlerin çok sayıda insan gücü ile yapılmasından kaynaklandığını belirtmektedir.[40] Palgrave İngiltere veya Avrupa'dan gelecek göçmen gündelikçi işçi veya kalifiye işçilerin Trabzon şehrinde bir yaşam şansı görmemekle birlikte Avrupalı zanaatkârların belli şartlarda ve toplu halde burada hayatlarını sürdürebileceklerini kanaatini taşımaktadır.[41]

4. Kırsal Alanda İktisadi ve Ticari Hayatın Durumu

Palgrave Trabzon şehrinin dışında genel olarak konsolosluk sahası olan Karadeniz bölgesi ve çevresindeki kırsal hayat ve köylüler hakkında şehir hayatı kadar olmasa bile bize kayda değer bilgiler vermektedir. Bu coğrafyada köylülerin tüm kırsal hayat sürdürenler arasında yaklaşık en az 20'de 19'unu yani %95 oluşturduğunu belirtmektedir. Anadolu coğrafyasının bir köylüler topluluğu olduğunu bunların bir kısmının ekim-dikim yaptığı toprağın sahibi bir kısmının da kiracı olduğunu yazmaktadır. Kiracıların oranı azımsanmayacak sayıda olduğunu ve bunların oranların ikiye bir olduğunu da gözlemlemiştir. Palgrave özellikle de kiracıların durumunun toprak sahibi olan köylülere nazaran daha iyi durumda bulunduğunu da belirtmektedir.[42]

Palgrave köylülerin ekim-dikim yaptığı toprağın çok geniş olmadığını ortalama 4 dönüm civarında olduğunu, bu arazilerin ise ilkel araç ve gereçlerle işletildiğini de not etmektedir. Genelde köylülerin evlerinin bulundukları coğrafi şartlara göre taş, kerpiç ve ahşaptan olduğunu ve evlerin çok sade ve ciddi yapı malzemesi kullanılmadan kendi gayretleri ve arkadaşlarının yardımlarıyla yapıldığını da belirtmektedir. Buna rağmen bir köy evinin masrafının en azından 2000 ile 3000 kuruşluk masraf gerektirdiğini de not etmektedir. Mezra gibi

yerlerde durumun daha kötü olduğu yani buralarda evin lafının bile duyulmadığını not etmektedir. Hayvanların barınağı olan ahırının yapım maliyetinin 1000 kuruş civarında olduğunu da belirtmektedir. Palgrave köy yerinde ev kirası diye bir şeyin de bilinmediğini belirtip köylülerin evlerinin şehirdeki zanaatkârların evlerine göre daha geniş olduğunu, özellikle de Müslüman köyünün ise daha temiz olduğunu not etmektedir. Köy evlerinin genellikle üç göz oda olup sadece bir odasında oturulduğunu, diğer birinde yatıldığını ve üçüncünün de mutfak olarak kullanıldığını kaydetmektedir.[43]

Palgrave, köylünün toprağını işletmesi için gereken bir çift öküzün maliyetinin 700-1000 kuruş arasında olduğunu, bazı durumda maddi gücü yüksek olanların manda tercih ettiğini, bunların çiftinin 1000-1600 kuruş civarında olduğunu kaydetmektedir. Dönemin en önemli yük araçlarından olan atın (bargir) fiyatının ise 450-800 kuruş arasında değiştiğini belirtmektedir. Öte yandan Palgrave diğer hayvanların fiyatları hakkında bilgi verip kısrak atın fiyatının 300-600 kuruş, ineğin 300-500 kuruş, eşeğin 300 kuruş, koyunun 50 kuruş, keçinin 40 kuruş ve kuzunun ise 10 kuruş civarında olduğunu belirtmektedir. Kıyıdaki köylülerin çoğunlukla balıkçılık, kayıkçılık ve tarım faaliyeti içinde bulunduklarını kaydetmektedir. Köylülerin çok az bir kısmının marangozluk, demircilik ile dokumacılık gibi işlerde uğraştıklarını, bu işlerin köylülerin tarımsal faaliyetine ek bir iş olduğunu, bunların yarı zanaatkâr olduklarını da not etmektedir. Köylünün yiyeceği genellikle kendi toprağında yetiştirdiği sebze ve meyvedir. Kıyıda mısır ekmeği, iç yerleşimlerde ise arpa ve çavdardan elde edilen kara ekmek tüketilmektedir. İneği olanlar süt, peynir, çökelek, tavuğu olan yumurta ile yemeklerine çeşni katmaktadır. Palgrave, konsolosluk sahasında olan kır yerleşim alanlarındaki köylülerin gübreyi nadiren kullandıklarını ve asla düzenli ve uygun surette verilmediğini de not etmektedir. Yine bu sahada sulama gibi tarımda verimi artırıcı tekniklerin iklim ve toprak şartlarına uygun fenni tarımı kimsenin duymadığını da belirtmektedir. Modern nadas sistemi kullanılmadığını, bağlar, zeytinlikler ve meyve ağaçlarının doğadaki gibi budanmadığını, ağaç diplerinin bellenmediğini not ederken sadece bilinen ve uygulanan tek bahçe zanaatının aşılama olduğunu özellikle not etmektedir. Kır veya köy hayatının bölgede toprak işletmesinde köylülerin tarımsal faaliyetlerde çalışacakları marabalık (yarıcılık/ortakçılık), kiracılık, son olarak da gündelikçi olarak adlandırdığı üç tür tarım sözleşmesinin olduğunu belirtmektedir.[44]

Sonuç

Palgrave, kendisinden önce Trabzon İngiliz konsolosluğunda görev yapan seleflerine göre ticaretle daha az iştigal eden bir konsolostu. Bunu yazmış olduğu ticaret raporları üzerinden anlamak mümkündür. Fakat bu, Palgrave'in konsolosluk bölgesinin iktisadi ve ticari yapısına önem vermediği anlamına gelmemelidir. Çünkü Palgrave, sadece Trabzon'da kalarak şehirdeki ticareti ve iktisadi yapıyı gözeten bir konsolos olmamış, aksine seyahat ettiği bölgelerin de iktisadi yapıları hakkında bilgiler derleyerek bu bölgelerin "ne ile geçindiğini, ticarete konu olan başlıca ürünlerin ne olduğunu ve halkın yaşam koşullarını" aktarmaya çalışmaktaydı. Bu bakımdan Plagrave'in raporları konsolosluk bölgesinin iktisadi panaromasını sunması açısından da oldukça kıymetlidir. Yine Palgrave'in konsolosluğunu farklı kılan unsurlardan biri de onun her bakımdan konsolosluk sahasına nüfuz edebilmesiydi. Bu sayede Palgrave vilayet sisteminden eyalet sistemine geçildiği bu dönemde bölgenin idari dönüşümünü de görüp analiz edebildiği gibi çok fazla göç almaya başladığı bir dönemde yaşam koşullarını da kır ve kent unsurları açısından analiz edecek kadar bilgiler derleyen bir görevli olmuştur. Palgrave'in üzerinde durduğu konular arasında vergi sistemi ve toprak mülkiyeti de yer almış ve halk üzerindeki vergi yükünü ve toprağın kullanımı da konsolosun ayrıntılı olarak raporlarına incelediği konular arasında yer almıştır. Bu bakımdan Palgrave'in ayrıntılı raporları Trabzon ve çevresinin iktisadi tarihi açısından oldukça kıymetli bilgiler sunmaktadır. Diğer yandan Trabzon üzerine hazırladığı ticaret ve diğer iktisadi raporlar Trabzon'da görev yapan diğer meslektaşlarına göre oldukça önemli ayrıntılar ve belirgin farklılıklar göstermektedir.

Dipnotlar

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebetine Dair Vesikalar," *Belleten*, XII/51, 1949, s. 573-648. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553–1952)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1952, Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580–1900)*, I. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Elizabeth Çağı Tarihçisi Richard Knolles'in İngilizce İlk "Türk Tarihi" Eserinde Kanuni Dönemi", *I. Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu*, Editörler Prof. Dr. Adnan Baki- Prof. Dr. Hasan Karal, Bildiri Kitabı, Trabzon, Türkiye, 24

- 26 Nisan 2018, cilt.1, sa.1, Aralık 2018, s. 146-155; Salih Özbaran, "Bir Tarihçinin Oluşumu: Richard Knolles ve Türk Tarihi", *Osmanlı Araştırmaları XXIV*, 2004, s. 307-319. Özellikle bkz. s. 315-318. Zeki Arıkan, "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları* XXIII, 2003, s. 109-139.

2 Ayşe Bayraktutan, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu Ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 77-80 ve Ayşegül Kuş, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* Yıl: 2014-2 Sayı: 26 s. 163-184, Hakan Tan, *Trabzon Vilayeti'nde Ecnebiler (1853-1908)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019, s. 93-95.

3 Ahmet Dönmez, "The Role of James Brant in the Process of Structural Changes in British Consulates", *ADALYA*, sayı 22, İstanbul 2019, s. 364-365.

4 Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgaline Karşı Avrupa'daki Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Siyasi ve Diplomatik Faaliyetleri (1798-1802)", *Altıncı Uluslar Arası Orta Doğu Semineri (Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu'nun Siyasî ve İdarî Vaziyeti)*, 11 - 13 Ekim 2012, Elazığ 2012, s. 207-220.

5 Palgrave'in raporlarının bir kısmı "Parliamentary Papers, Accounts and Paper" başlığı ile İngiliz hükümeti tarafından yayınlanmıştır. Aynı şekilde Palgrave'in raporları Musa Şaşmaz'ın derlemesinde de yer almaktadır. Musa Şaşmaz, *Trade Reports of the Trebizond Province on British Documents 1830-1914, vol. I/ İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914, cilt I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 289-494.

6 Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21 (2016), s. 87-120; Tan*, a.g.t.*, s. 96-97.

7 Tan, a.g.t., s. 96 ve Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Trabzon'da Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris ve Bölge Hakkındaki Gözlemleri (1948-1957)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 25 - 26 Mayıs 2005, ss.1031-1039 ve Christopher Harris, *Reports of the Last British Consul in Trabzon, 1949-1956, A Foreigner's Perspective on a Region in Transformation* , The ISIS Press, İstanbul 2005.

8 Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 279.

9 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868.

10 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868.

11 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 291.

12 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 293.

13 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 293-294.

14 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 294-295.

15 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 295-296.

16 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 296.

17 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 296-297.

18 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 29-298.

19 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 298-299.

20 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 299-301

21 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 302-306.

22 TNA, FO 78/2050, 29 Şubat 1868; Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 375-377.

23 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 376.

24 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 377.

25 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 377.

26 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 378.

27 Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 377.

28 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 378. .

29 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 379.

30 "Trade and Commerce of Trebizond for the year 1868", Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 379-380.

31 "Report on Matters connected with the position of the Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" başlığını taşıyan bu rapor Ergun Türkcan tarafından çevrilmiştir: Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", *Tarih ve Toplum*, No: 31, Temmuz 1986, s. 34-46.

32 Palgrave bu raporunu 27 Ekim 1870 tarihinde kaleme almıştır. Palgrave, Turkey/ Anatolia Reports dated 10 October 1870, s. 713-753 (s. 313-343).

33 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

34 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

35 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

36 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

37 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

38 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

39 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

40 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

41 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

42 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

43 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

44 "Artisan and Industrial Classes in the Northern and Central Provinces of Anatolia" TNA, FO 524/15, 27 Ekim 1870.

Kaynakça

A-. The National Archives, TNA (İngiliz Milli Arşivleri)

Foreign Office (FO):

FO 78: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Ottoman Empire: TNA, 78/2050

FO 524: Consulate, Trebizond, Ottoman Empire: Letter Books: 524/15.

B- Diğer Eserler

ARIKAN, Zeki, "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII, 2003, s. 109-139.

BAYRAKTUTAN, Ayşe, *Erzurum İngiliz Konsolosluğu Ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

DÖNMEZ, Ahmet, "The Role of James Brant in the Process of Structural Changes in British Consulates", *ADALYA*, sayı 22, İstanbul 2019, s. 363-179.

HARRIS, Christopher, *Reports of the Last British Consul in Trabzon, 1949-1956, A Foreigner's Perspective on a Region in Transformation* , The ISIS Press, İstanbul 2005.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580–1900)*, I. Baskı, İletişim, İstanbul 2004.

KURAT, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553–1952)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1952.

KUŞ, Ayşegül, "Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Konsolosluklar", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* Yıl: 2014-2 Sayı: 26, s. 163-184.

ÖZBARAN, Salih, "Bir Tarihçinin Oluşumu: Richard Knolles ve Türk Tarihi", *Osmanlı Araştırmaları, XXIV*, 2004, s. 307-319.

ŞAŞMAZ, Musa, *Trade Reports of the Trebizond Province on British Documents 1830-1914, vol. I/ İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914,* C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

TAN, Hakan, *Trabzon Vilayeti'nde Ecnebiler (1853-1908)*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019.

TÜRKCAN, Ergun, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", *Tarih ve Toplum*, No: 31, Temmuz 1986, s. 34-46.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebetine Dair Vesikalar," *Belleten*, XII/51, 1949, s. 573-648.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, "Elizabeth Çağı Tarihçisi Richard Knolles'in İngilizce İlk "Türk Tarihi" Eserinde Kanuni Dönemi", *I. Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu*, Editörler Prof. Dr. Adnan Baki-Prof. Dr. Hasan Karal, Bildiri Kitabı, Aralık 2018, Trabzon, Türkiye, 24 - 26 Nisan 2018, C.I, sayı I, s.146-155.

....., "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgaline Karşı Avrupa'daki Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Siyasi ve Diplomatik Faaliyetleri (1798-1802)", *Altıncı Uluslar Arası Orta Doğu Semineri (Selçuklu ve Osmanlı İdaresinde Orta Doğu'nun Siyasî ve İdarî Vaziyeti)*, 11 - 13 Ekim 2012, Elazığ 2012.

....., "Trabzon'da Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris ve Bölge Hakkındaki Gözlemleri (1948-1957)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 25 - 26 Mayıs 2005, s.1031-1039.

YILMAZ, Özgür, "Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 2016, s. 87-120.

Bâb-ı Meşîhat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Trabzon Doğumlu Nâibler

Selim Hilmi ÖZKAN
Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Giriş

İstanbul müftülüğü şer'iyye sicilleri arşivinde 6554 adet ulema sicil dosyası bulunmaktadır. Bunlar ulema sicil dosyaları olarak adlandırılsa da bu dosyalarda şeyhülislamlar, müftüler, kadılar, nâibler, mahkeme-i şer'iyye görevlileri, kürsü şeyhleri, vaiz ve imamlar, katipler, şoförler, muhafızlar, santral memurları başta olmak üzere dini ve adli kurumlarda görev yapan her kesimden kimsenin kaydı vardır.[1] Bu dosyalar içerisinde meşihat personelinin kendisi tarafından doldurulan belgede personelin doğum tarihi, lakabı, nesebi, baba adı, babasının görevi, mezun olduğu okul ve medreselerin isimleri, mezuniyet tarihleri, aldığı belge ve icazetnameler, memuriyet başladığı tarih ve başladığı yaş, aldığı maaşların yıl yıl dökümü, aldığı nişan ve rütbeler, nüfus bilgileri, bazı belgelerde ikamet yeri bilgisi, görev yaptığı yerler ve hizmet cetveli, okuduğu dersler, bazı belgelerde eşkâli gibi birçok bilgi bulunmaktadır.[2] Buradaki bilgiler son dönem Osmanlı ilmiyesi ve adliyesi ile birlikte Osmanlı memurlarının birçok yönünü aydınlatacak niteliktedir.

Osmanlı Devleti'nde göreve yapan memurların sicilleri *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun* kurulduğu 5 Şubat 1879'dan sonra önce defterlere kaydedilmiş daha sonra dosya halinde tutulmaya başlanmıştır. Sicill-i Ahvâl Komisyon'unun kurulmasının akabinde tüm idari birimler kendi bünyelerinde sicil şubeleri kurmuştur. Bu uygulama ile birlikte şeyhülislâmlık bünyesinde kurulan sicil şubesi ise "Bâb-ı Fetvâ Sicill-i Ahvâl Şubesi" ismini almıştır. Böylece şeyhülislamlığa bağlı memurların

kayıtları meşihat makamı[şeyhülislamlık] tarafından tutulmuştur.[3] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-ı Esasi'ye göre her daire kendi memurunu kendisi seçeceğinden, umumi sicil uygulamasına son verilerek, 1909 yılından itibaren her memur için kendi dairesinde özel sicil dosyaları oluşturmaya başlamıştır. 28 Mayıs 1914 tarihli Sicill-i Ahval-i Memurin Nizamnamesinde bu dosyaların tutulma şekline bir düzenleme getirilmiştir.[4] Aynı zamanda matbu olarak hazırlanan tercüme-i hallerin nasıl doldurulacağı da bu matbu formlarda yer almıştır.[5]

Son yıllarda Bâb-ı Meşihat arşivi kullanılarak yapılan çalışmalarda artış bulunmaktadır. Bu belgelerin kullanılarak yapılan çalışmaların başında Ebu'l Ula Mardin tarafından hazırlanan Huzur Derslerini sayabiliriz.[6] Bunun dışında en kapsamlı çalışmalardan birisi Sadık Albayrak'ın hazırladığı Son Devir Osmanlı Uleması adlı çalışmadır. Hümeyra Zerdeci, Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları isimli yüksek lisans tezinde dosyalar üzerine analitik bir çalışma yapmıştır.[7] Bunların dışında yeni yeni vilayet ve kaza bazında biyoğrafiler kullanılarak çalışmalar yapılmaktadır. Biz de bu çalışmada meşihat makamında görev yapmış Trabzon doğumlu kırk iki görevli arasından nâiblik yapan beş kişinin biyografisi hakkında dosyalar üzerinden bir bilgi vermeye çalışacağız. Ayrıca bazı nâiblerin dosyalarına yansıyan dönemin siyasi, askeri ve ekonomik olayları ile ilgili Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden tarama yapılarak sicil dosyalarındaki bazı bilgiler desteklenmeye çalışılmıştır. Nâiblerin Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan Sicill-i Ahvâl Defterlerindeki kayıtları ile meşihat dosyaları karşılaştırılmıştır.

Trabzon Doğumlu Meşihat Personeli

Ulema sicil dosyalarında kayıtlı Trabzon merkez kaza ve merkeze bağlı yerleşim yeri doğumlu kırk iki görevli bulunmaktadır. Bu sayıya Trabzon vilayetine bağlı yerler ile bugünkü siyasi sınırları belirleyen ilçeler dahil değildir. Cumhuriyet döneminde siyasi yapı değiştiği için Osmanlı dönemindeki Trabzon merkez kaza ve mülhakatı dikkate alınmıştır. Bazen tasnif görevlileri vilayet merkezine bağlı bazı kaza ve nahiyede doğanları da Trabzon doğumlu olarak tasnife tabi tutmuştur. Mesela İçel nâibliği yapan Hasan Hilmi Efendi, tasnif sırasında Trabzon doğumlu kayda geçmişse de Ordu kazasına bağlı Ulubey nahiyesinin Karaağaç köyü doğumludur.[8] Benzer şekilde Reşid Fehmi Efendi Lazistan sancağına bağlı Mapavri[Çaye-

li][9], Karahayıt nâibliği yapan İshak Fikri Efendi Rize doğumludur.[10] Giresun Ataköy Nâibi İsmail Temel Efendi[11] ve Urfele nâibi Mustafa Reşid Efendi[12] Hopa doğumludur. Istanos nâibi olarak görev yapmış olan Hacı Süleyman Sırrı Efendi Vakfıkebir[13], Şarlı Nahiyesi nâibliği yapan Mehmed Şakir Efendi[14] de Tonya doğumludur. Bu gibi kayıtlar çalışmamızda dikkate alınmamıştır. Böylece bizim tespitlerimize göre Trabzon merkez kaza doğumlu meşihat personelinden beş tanesi nâib olarak görev yapmıştır.

Trabzon Doğumlu Nâibler

Kadı temsilcisi veya yardımcısı olarak görev yapan nâiblik kurumunun Osmanlılarda başlangıçtan beri var olduğu bilinmektedir. Osmanlı öncesi İslam devletlerinde kadı nâibi, saltanat nâibi gibi hukuki ve idari anlamda bir yapı da mevcuttu. İslam devletlerinde yeni feth edilen yerlerde idari bir temsilcinin yanında hukuki bir temsilci olarak kadı veya kadı nâibi atanması hem bir fetih geleneği hem de egemenlik anlayışının bir yansımasıydı. Nâibler aynen kadılar gibi medrese eğitimi almış fıkhı konularda yetkin kimselerden atanırdı. Atanan bu nâibler kadı tarafından belirlendikten sonra Anadolu ve Rumeli Kadı Askerî tarafından tasdik edilirdi. Süresiz tayin edilen nâiblerin muayyen olmayan bir sürede de yerleri değiştirilirdi. Buna rağmen yirmi beş-otuz yıl gibi aynı yerde görev yapan nâibler de olmuştur. Nâibler kendisini teklif eden kadı tarafından görevden alınamayacağı gibi yerine vekalet ettiği veya yardımcılığını yaptığı kadının ölüme veya yerinin değiştirilmesi sebebiyle de görevleri sona ermezdi.[15]

Medrese eğitimi görenlerden nâib atanırken, bu uygulama Tanzimat uygulamalarının yaygınlaştığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmiştir. Çünkü Şeyhülislam Meşrebzâde Arif Efendi'nin meşihatında 1854 yılında bilhassa nâib yetiştirmek amacıyla Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir mektep açılmış, bu okul 1885'te Mekteb-i Nüvvâb, 1908'de Mekteb-i Kudat, bir yıl sonra da Medresetü'l-kudat adını almıştır. Böylece nâibler buradan yetişenler arasından da atanmaya başlamıştır.[16]

5 Nisan 1855'de kadılık sisteminde yapılan değişiklik ile *kadı* yerine şer'i hakimler için *nâib* kelimesi kullanılmaya başlamıştır. Bu düzenleme sonrası nâibler yaptıkları görev yerlerine göre beş sınıfa ayrıldı. Vilâyet kadılarıyla büyük müderrisler birinci, bunların bir

derece altında bulunanlar ikinci sınıf kabul edildi. Bunların dışındakiler imtihan edilerek bilgi ve liyakatlerine göre üçüncü, dördüncü ve imtihanla nâiblik mesleğine yeni girenler beşinci sınıf nâib olarak adlandırıldı. Bu düzenleme ile birlikte nâiblerin görev yapacakları merkezler de kendi içerisinde beş sınıfa ayrıldı. Vilâyet nâiblikleri birinci, kaymakamlık olan kazalarla buna denk kazalar ikinci, bunlara yakın olan kazalarla merkeze çok uzak kaymakamlık kazaları üçüncü, daha aşağıdaki kazalar dördüncü ve en düşükleri beşinci sınıf olarak sınıflandırıldı.[17]

Tablo 1: Trabzon Doğumlu *Nâibler* ve Görev Yerleri

S.N	Şahıs Adı	Baba Adı	Son görev Yeri	Doğum Tarihi
1	Ali Vehbi Efendi	İsmail Ağa	Erzincan Nâibi	1827
2	Salih Rasim Efendi	Ahmed Raşid Efendi	Gümüşhane Nâibi	1828
3	Mehmed Arif Efendi	Mehmed Tahir Efendi	Kartal Nâibi	1 Nisan 1854
4	Abdülkadir Efendi	Ali Efendi	Sincar Nâibi	23 Haziran 1854
5	Mehmed Emin Efendi	Salih Efendi	Yomra Nahiyesi Nâibi	13 Eylül 1864

Hacı Ali Vehbi Efendi

Ali Vehbi Efendi 1827 tarihinde Trabzon Vakf-ı Sagir [Yomra ilçesi dahilinde] kazasında dünyaya gelmiştir. Babası Alemdarzâde İsmail Ağa'dır. Trabzon sıbyan mektebine devam etmiştir. Sıbyan mektebini bitirdikten sonra bulunduğu yerde rüştiye olmadığı için bu okula devam edememiştir. Trabzon müftü dairesinde Trabzonlu Hacı Bayram Efendi'den beş sene kadar sarf ve nahiv dersleri almıştır. Daha sonra Erzincan'a giderek Şeyh Hacı Mustafa Fehmi Efendi'den dersler almıştır. 1848 tarihinde İstanbul'a gelerek Fatih Camii civarına yerleşmiş ve burada dokuz yıl Fatih dersiamlarından ders alarak 1858 yılında icazet almıştır. İcazetnamesini Babaeski nâibliği sırasında iken kaybetmiştir. Arapça bilmektedir.

1859 yılında 34 yaşında iken İstanbul Mahmutpaşa mahkemesinde göreve başlamıştır. Burada bir yıldan fazla görev yaptıktan sonra Erzurum vilayetine 2200 kuruş maaş ile atanmıştır. Burada bir seneden fazla görev yapmıştır. Daha sonra 2500 kuruş maaş ile Bayburt kazası nâibliğine atanmıştır. Burada 27 ay görev yapmıştır. Buradan Ünye nâibliğine atanmıştır. Daha sonra sırası ile Boyabad, Tokat, Çeşme, Sultanyeri [Gümülcine], Yenicevardar [Selanik], Baba-i Atik [Babaeski], Erzincan, Tarsus, İç-il, Dedeağaç kazalarında görev yapmıştır. 18

Mart 1888 tarihinde üçüncü sınıf niyabete terfi etmiş ve 2500 kuruş maaş ile Erzincan nâibliğine atanmıştır. Sicil dosyasını doldurduğu sırada Erzincan'daki görevini tamamladığı için mülazemetle beklemekte olduğunu anlıyoruz.

Ali Vehbi Efendi'nin ne zaman vefat ettiği hakkında dosyada bilgi yoktur. Fakat eşi Kamer hanıma 1902 yılı başlarında dul maaşı bağlanmıştır.[18]

Salih Rasim Efendi

Salih Rasim Efendi 1828 yılında Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Babası ulema sınıfından Ahmed Rüşdi Efendi'dir. Salih Rasim Efendi kendisinin Trabzon'un meşhur alimlerinden el-Hac Mehmed Efendiye mensup olduğunu sicilinde beyan etmiştir.

Sıbyan ve rüştiye mektebine devam etikten sonra hafızlık yapmıştır. Trabzon'da tanınan alimlerden olan Hacı Pir Efendi'den Sarf ve Nahiv okuduktan sonra pederinin nezaretinde özel dersler almış ve Şerhu'l-Akāid okumuştur. Salih Rasim Efendi orta boylu, ela gözlü ve esmerdir.

1854 yılında 31 yaşında iken Trabzon'da devlet hizmetine başlamış, 1855 yılında da 2000 kuruş maaş ile Trabzon evkaf müdürlüğüne atanmıştır. Bu sırada Çerkes sürgünü devam ettiği için bunların iskanı ve sevki komisyonunda görev yapmış ve bu görevde iken tahminen 10.000 Çerkez'in kaydını yapmıştır. Evkaf müdürlüğü yaparken herhangi bir sebep olmadan görevinden azledilmiştir.

Salih Rasim Efendi beşinci sınıf niyabet ile Niksar, 1500 kuruş maaş ile Çarşamba, 1250 kuruş maaş ile Of, Ordu, Bafra, Bucak, Sürmene, 1000 kuruş maaş ile Ünye, 1250 kuruş maaş ile Şiran, 1750 kuruş maaş ile Akka, 2500 kuruş maaş ile Dersim, 900 kuruş maaş ile Vakfıkebir, 1007 kuruş maaş ile Trablusgarp[mevleviyet], 2250 kuruş maaş ile Gümüşhane niyabet ve mevleviyetlerinde bulunmuştur. En son Gümüşhane nâibliği yaparken 1901 yılında 73 yaşında sağlık problemleri sebebiyle emekliye sevk edilmiştir. Emekliye sevk edilmesine neden olan olay ise gözlerinin yeteri kadar görmemesi ve sağlık problemleridir. 8 Şubat 1903 tarihinde yapılan muayene sonrası Salih Rasim Efendi'nin gözlerinin durumu, dişleri, fiziksel yapısı hakkında detaylı muayene raporu hazırlanmıştır. Ayrıca Salih Rasim Efendi'nin İstanbul'da uzman bir hekime muayenesi içinde padişahtan müsaade

istenmiştir. Raporda Salih Rasim Efendi'nin dişleri tamamen döküldüğü için iyi beslenemediği ve bu sebeple bedeninin zayıf düştüğü, her iki gözünün zayıf gördüğü ve okuyup yazamadığı, gözlükle dahi harfleri seçemediği gibi ancak gözlükle iki metreyi zorla gördüğü rapor edilmiştir. Gözlerindeki hastalığı 29 sene evvel zuhur etse de 15 sene evvel gözlük kullanmaya başlamış ama beş ay evvel gözlükle de görememeye başlamıştır.[19]

Mehmed Arif Efendi

Mehmed Arif Efendi 1 Nisan 1854 tarihinde Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Babası ticaretle meşgul olan Mehmed Tahir Efendi'dir. Arif Efendi demekle maruftur.

İstanbul'da valide mektebinde bir süre eğitim gördükten sonra bir süre de cami derslerine[20] devam etmiştir. Ayasofya dersiamlarından Küçük Hafız Bey ve Menemen Müftüsü Mustafa Efendi'den Arabî ilimler ile birlikte Akaid ve Farsça tahsil ettikten sonra Mekteb-i Nüvvâb girmiştir. Buradan 1876 senesi Temmuz'unda mezun olmuştur. Daha sonra açılan Hukuk mektebinden de dersler alarak buradan da 1882 yılında şahadetname almıştır. Boş zamanlarında Almanca dersi aldığı için bu dile de vukufiyeti vardır.

Mehmed Arif Efendi 24 yaşında iken Mayıs 1877 yılında Kosova vilayeti dahilinde bulunan İpek niyabetine 1800 kuruş maaş ile atanmıştır. Burada 13 ay 18 gün görev yaptıktan sonra 19 Temmuz 1878 tarihinde aynı maaş ile Giresun niyabetine atanmıştır. Giresun'da 23 ay 8 gün görev yapmıştır. Buradan 17 Ekim 1883 tarihinde 1250 kuruş maaş ile Bafra nâibliğine atanmıştır. Burada da 19 ay 11 gün görev yaptıktan sonra istifa etmiştir. Haziran 1887 tarihinde 1250 kuruş maaş ile Edirne Cisr-i Mustafa Paşa nâibliğine atanmıştır. Burada 23 ay 9 gün görev yaptıktan sonra görevinden ayrılmıştır. 1890 yılı ocak ayında 1000 kuruş maaş ile İzmit Karamürsel nâibliğine atanmıştır. Burada bir sene 10 ay 13 gün görev yapmıştır. 19 Mayıs 1893 tarihinde 1500 kuruş maaş ile Aydın vilayeti Tire kazası nâibliğine atanmıştır. Burada bir sene 2 ay 14 gün görev yapmıştır. 1897 yılının Nisan ayında 1575 kuruş maaş ile Ankara Beypazarı nâibliğine atanmıştır. Burada bir sene 10 ay 16 gün görev yapmıştır. 1898 yılında niyabet makamında bir derece terfi etmiştir. 16 Şubat 1900 tarihinde 1350 kuruş maaş ile Girit Kandiye nâibliğine atanmıştır. Ada'da siyasi durumun gerginleşmesi ve burada memuriyet yapması ve ikametin zorluğu nedeniyle 16 ay beş gün

sonra görevinden istifa etmiştir. 25 Ocak 1902 tarihinde 2250 kuruş maaş ile Adana vilayeti Mersin sancağı nâibliğine atanmıştır. Burada görev yaparken Avusturya konsolosunun tercümanı ile münazara yaptığı için görevinden azledildikten sonra 15 Haziran 1904 tarihinde 1500 kuruş maaş ile Kartal nâibliğine tayin olmuştur.[21]

Abdülkadir Efendi

Abdülkadir Efendi 23 Haziran 1854 tarihinde Kadir gecesi Trabzon'da dünyaya gelmiştir. Babası Melikzâde Ali Efendi'dir. Abdülkadir Efendi orta boylu, siyah gözlü ve buğday tenlidir.

Memleketi Trabzon'da mahallesinde bulunan sıbyan mektebinde Mustafa Efendi isimli bir hocadan temel dini bilgiler aldıktan sonra Mızraklı İlmihal, sarftan Emsile ve Bina okumuş ve hat dersi almıştır. 1865 tarihinde rüştiye mektebine başlamıştır. Burada da sarftan Emsile, Bina, Maksud; Nahivden ise İzhar ile birlikte Tarihi Osmani, Coğrafya, Farsça, Matematik gibi çeşitli dersler almış ve 1869 yılında mezun olduktan sonra İstanbul'a gelerek Divan yolunda bulunan Şah Kulu [Sinekli] medresesine kayıt olmuştur. Burada dokuz yıl kadar eğitim almış aynı zamanda Beyazıt camiinde Hadimli Mehmed Efendi'nin sabah dersine, Sinoplu Osman Efendi'nin de ikindi derslerine devam etmiştir. Mezuniyeti sonrası Farsça ve Arapçayı iyi bildiği için 13 Ağustos 1877 tarihinde Musul vilayeti dahilinde bir rüştiyeye 800 kuruş maaş ile muallim olarak atanmıştır.

Musul rüştiyesinde üç yıl görev yaptıktan sonra Musul sancağının Bağdat vilayetine bağlanması ve burada yapılan yeni düzenlemeler üzerine yapılan imtihan neticesinde sonrası adliye teşkilatına geçmiştir. Abdülkadir Efendi ilk olarak 500 kuruş maaş ile Akka niyabeti görevine atanmış ve burada 21 Ekim 1884 tarihine kadar görev yapmıştır. Bu tarihte aynı maaş ile Zaho kazası niyabetine tayin edilmiştir. Burada görev süresini tamamladıktan sonra Ocak 1887 tarihinde aynı maaş ile Köysancak[Musul] niyabetine atanmıştır. Burada kısa bir süre görev yaptıktan sonra Sincar'a atanmışsa da Dahok nâibi Mustafa Şefik Efendi'nin bir Hristiyan kızın ihdası sebebiyle Sincar'a atanmasından dolayı 300 kuruş maaş ile Dahok nâibliğine atanmıştır. İkinci defa 13 Temmuz 1898 tarihinde 500 kuruş maaş ile Akka nâibliğine yine buradan ikinci defa Sincar bir süre sonrada yine ikinci defa Dahok nâibliğine atanmıştır. 10 Ağustos 1907 tarihinde de Süleymaniye sancağı dahilinde bulunan Baziyan kazası nâibliğine atanmışsa da

Hemavend[22] eşkıyasının şekaveti nedeniyle istifa ederek görev yerine gitmemiştir. Terfi için İstanbul'a gitmesi gerektiği halde maddi imkânsızlık ve sıkıntı nedeniyle gitmeyerek Musul idadisinde 800 kuruş maaş ile muallim tayin edilmiş ve burada Tarih-i Umumi ve Coğrafyayı Umumi dersleri vermiştir. Son olarak 9 Temmuz 1910 tarihinde üçüncü defa 1500 kuruş maaş ile Sincar nâibliğine tayin olmuştur.[23]

Mehmet Emin Efendi

Mehmet Emin Efendi 13 Eylül 1864 tarihinde Trabzon'un Kavak Meydanı mahallesinde dünyaya gelmiştir. Babası Salih Efendi marangoz işi ile iştigal etmiştir. Mehmet Emin Efendi'nin sülalesi memişzâde olarak bilinmektedir. Mehmet Emin Efendi orta boylu, ela gözlü ve buğday tenlidir.

İlk eğitimini tamamladıktan sonra Husn-i Hat icazeti almıştır. Daha sonra Hatuniye İmaret Medresesinde Arabi ilimlerden Molla Camiye kadar eğitim almıştır.

1889 yılında mahkemede mülazemetle ile işe başlamıştır. 13 Nisan 1895 tarihinde de Trabzon eytam müdüriyetine tayin edilmiştir. Bu görevi iki sene yapmıştır. Daha sonra önce Tonya bir süre sonra Yomra tekrar Tonya ve yine tekrar Yomra nâibliklerinde bulunmuştur. İki buçuk ay Yomra eytam müdür vekilliği yapmış ve bu görevi yaparken 1000 kuruş vekalet maaşı almıştır. Mehmet Emin Efendi Yomra nâibliği yaparken 3 Nisan 1906 tarihinde vefat etmiştir. Vefatı sonrası Trabzon eytam müdürlüğü yaptığı hizmet cetvelinde gözükmediği için zevcesi Hafize Hanım müracaatı ile bu eksik iki yıl hizmet cetveline işlenmiştir. Bunun sebebi ise bir kimsenin mülazemetten doğrudan doğruya eytam müdürlüğüne atanamayacağı şeklinde açıklanmıştır.[24]

Trabzon Doğumlu Nâiblerin Eğitim, Ekonomik ve Sosyal Durumları

Trabzon doğumlu nâiblerin hepsi ilk eğitimlerini aldıktan sonra bir üst eğitim kurumuna devam etmişlerdir. Bunlardan Hacı Ali Vehbi Efendi önce Erzincan sonra İstanbul'da, Mehmed Arif Efendi ile Abdülkadir Efendi İstanbul'da yüksek öğrenimlerine devam etmişlerdir. Osmanlı devletinde hemen hemen kuruluştan itibaren bir kimsenin devlet hizmetine girebilmesi için Osmanlı Türkçesi ile yazabilmeleri neredeyse temel koşuldu. Trabzon doğumlu nâiblerin hepsi mesleğin gerekliliğinin de bir icabı olarak medrese eğitimlerini tamamlamıştır.

Sadece Mehmet Arif Efendi medrese eğitiminin yanı sıra Mekteb-i Nüvvâb'a devam ederek hukuk eğitimi de almıştır. Osmanlı Devleti'nde medrese eğitimi alanlar Arapça konuşamasa da Arapça okuyup yazabilirlerdi. Bir kısmı da konuşabilirdi. Medrese eğitiminin temeli Kuran-ı Kerimi ve hadisleri anlamaya yönelikti. Bu manada Arapça dilbilgisi ve Arapça'yı anlamaya yönelik bir eğitim verilmekteydi. Arapça ve Farsça'nın dışında Tanzimat sonrası batı dillerine olan ilgi artsa da tam olarak yaygınlaştığını söyleyemeyiz. Batı dillerinden de Fransızca birinci tercihti.[25] Fakat Trabzon doğumlu naiplerden batı dillerinden birini bilen yoktur. Sadece Mehmet Arif Efendi Almanca'ya vukufiyetini ifade etmiştir.

Modern devletlerin ortaya çıkmasından önce de kamu hizmeti yapanlara yaptıkları hizmetlerin karşılığında bir bedel ödenirdi. Bu ödeme her dönem ve devlete göre farklılık göstermiştir. Doğrudan doğruya maaş olduğu gibi bir hizmet karşılığı bir yerin vergisini toplama veya bir yerin vergisinden bir bedel şeklinde de olmaktaydı. Diğer devletlerde de olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de hizmet bedeli karşılığında kendine özgü bir maaş sistemi vardı. Fakat bu sistemin bugünkü anlamda standart bir maaş sistemi olduğunu söyleyemeyiz. Buna rağmen bilhassa XIX. yüzyılın ortalarından itibaren memurlara maaş ödemesi belli bir standart içerisinde yapılmaya başlamıştır. Maaşlar doğal olarak yapılan işe göre değişmekle birlikte o dönemde bölgesel olarak da değişmekteydi. Bunu bürokrasinin her kademesinde görev yapan memurların sicil dosyalarını incelediğimiz zaman rahat bir şekilde görmekteyiz. Trabzon doğumlu memurlar ve nâibler de görevleri süresince çeşitli miktarlarda maaş almışlardır.

Bu görevlilerin ekonomik durumları ve hayat standartları hakkında temel bir bilgi sahibi olabilmek için öncelikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devletindeki görev yapan memurların aldıkları ücretleri bilmek gerekmektedir. Bugün için elimizdeki en iyi veriler, aylık işçi ücretlerinin 1870'lerin başında 250 kuruş, 1908'lerde 350 kuruş kadar olduğudur.[26] Mesela 1911 yılında Ortahisar kazası gayr-i Müslim mekteb-i iptidai muallimi 150 kuruş maaş almaktadır.[27] 1914'lü yıllarda orta düzeyde bir memurun bütçesi 235,25 kuruş olarak verilmiştir. Bunun içerisinde tütün, ulaşım ve konaklama giderleri yoktur. Aynı yıllarda İstanbul Ticaret Odası tarafından hazırlanan raporda orta halli bir ailenin geçim standardı 945 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu bütçeye 150 kuruş kira bedeli dâhil edilmiş fakat tütün ve ulaşım giderleri ilave edilmemiştir. Bir Düyun-ı Umumiye yetkilisi 1906 yılında

taşrada çalışan bir memurun maaşının en az 400 kuruş olması gerektiğini ifade etmiştir. 1902 yılında ise emekli olan bir Osmanlı memurunun 5 liraya yani 540 kuruşa geçinebileceği ifade edilmektedir.[28]

Yapılan araştırmaları incelediğimiz zaman XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında memurların geçim standardının 1.000 kuruş civarında olduğunu söyleyebiliriz. 1912 yılında hazırlanan bir raporda, Hariciye Nezareti'nin nitelikli memur istihdamı için maaşların en az 1.500-2.000 kuruş arasında olması gerektiği ifade edilmektedir. Başka bir kurumun genel müdürü, emrinde çalışanların 800-1.000, 1.000-1.200, 1.200-1500 ve 1.500-2.500 kuruşluk maaşlara göre istihdamını savunmaktadır.[29] Antalya müftüsü olarak görev yapan Ahmet Hamdi Bey'in sicil dosyasında çıkan bir belgede 22 Temmuz 1914 yılında kadı 1400, eytam müdürü 750, müftü 700, başkâtip 600, nahiye nâibi 500, ikinci kâtip ve mukayyid 300, müderris 250, muhzır 150, Odacı 100 kuruş maaş almaktadır.[30] Antalya Hapishanesi'nde görev yapan Hatice isimli kadın bir memur 1891 yılında 40 kuruş maaş almaktadır.[31]

Nâiblerin maaş durumuna baktığımız zaman hem meşihat personeli hem de diğer kamu görevlilerinden daha iyi olduklarını söyleyebiliriz. Trabzon doğumlu nâibler ortalama 2000 kuruş civarında bir maaş almaktadır. Abdülkadir Efendi ve Mehmed Emin Efendi dışında kalan üç naibin 2000 kuruşun da üzerinde maaş aldığı olmuştur. Bu da nâiblerin geçim standardının iki katı oranında bir maaş aldıklarını göstermektedir. Fakat meşihat personelinden nâibler diğer mesleklerden farklı olarak sık sık yer değiştirmişlerdir. Bu da nâiblerin daha sık gelir kaybı yaşadıkları anlamına da gelmektedir. Bunu da göz önüne almak gerekir. Çünkü 1855 yılında yapılan düzenleme ile merkeze yakın belde ve kaza nâiblerinin görev süresi on sekiz, uzak olanların ise yirmi dört ay olarak belirlenmişti.[32]

Bu dosyalar daha detaylı ve titiz incelendiği zaman ülkenin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal durum hakkında da bilgi edinmek mümkündür. İleride yapılacak yeni çalışmalar da bu dosyalar sadece biyografi alanında değil devletin içinde bulunduğu siyasi, ekonomik ve sosyal konularda da kaynak olarak kullanılmalıdır. Mesela 16 Şubat 1900 tarihinde 1350 kuruş maaş ile Girit Kandiye nâibliği görevine atanan Mehmed Arif Efendi [d. 1854] burada on altı ay görev yapmıştır. Fakat adada siyasi durumun gerginleşmesi üzerine kendisinin memuriyet yapamayacağı ve ikameti mümkün olmadığı için görevinden ayrıldığını bildirmektedir. Yine Mehmet Arif Efendi

sicil dosyasında kendi ifadesiyle Mersin'de görev yaparken Avusturya konsolosunun tercümanı ile bir cuma günü münazara yaptığı için herhangi bir inceleme yapılmadan görevinden azledilmiştir.[33] Bu ve buna benzer kayıtlar, bu dosyaların iç ve dış siyasi ahval hakkında da bilgi verebilecek mahiyette olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Trabzon Doğumlu Nâiblerin Maaş, Eğitim Durumu ve Görev Yerleri

S.N	Adı, Lakabı, Şöhreti	Göreve Yaptığı Yerler	Okuduğu Okullar	Bildiği Diller	Maaş Durumu
1	Ali Vehbi Efendi	Mahmutpaşa [İstanbul], Erzurum, Bayburt, Ünye, Boyabat, Tokat, Çeşme, Sultanyeri [Gümülçine], Yenicevardar [Selanik], Babaeski, Erzincan, Tarsus, İç-il, Dedeağaç	Sıbyan Medrese	Arapça	2200, 2500
2	Salih Rasim Efendi	Trabzon, Of, Ordu, Bucak, Sürmene, Ünye, Şiran, Akka, Dersim, Vakfıkebir, Trablusgarp, Gümüşhane	Sıbyan Rüştiye Medrese		2000, 1500, 1250, 1750, 2500, 900, 1007, 2250
3	Mehmed Arif Efendi	İpek [Kosova], Giresun, Bafra, Cisr-i Mustafa Paşa, Karamürsel [İzmit] Tire, Beypazarı, Kandiye [Girit], Mersin, Kartal [İstanbul]	Valide Mektebi Mekteb-i Nüvvâb Hukuk Fakültesi	Almanca	1800, 1250, 1000, 1500, 1575, 2250, 1500
4	Abdülkadir Efendi	Musul, Akka, Zaho, Köysancak [Musul], Dahok, Baziyan [Süleymaniye), Sincar	Sıbyan Rüştiye Medrese	Arapça Farsça	800, 500, 1500
5	Mehmed Emin Efendi	Trabzon, Tonya, Yomra	Sıbyan Medrese		1000

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Bâb-ı Meşihatta görev yapan Trabzon doğumlu 42 personel kaydı vardır. Bunlardan beş tanesi nâib olarak görev yapmıştır. Sicil kayıtlarında memurların aile durumları, kendi eşkalleri, görev yaptıkları yerler, maaş durumları, ödülleri, geçirmiş oldukları soruşturmalar, eğitimleri, devlete olan hizmetleri hatta dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik olayları hakkında önemli bilgiler vardır. Bu kayıtlar özelde Trabzon tarihi ve aile tarihiyle ilgilenen kişiler genel mana da ise dönemin Osmanlı coğrafyası için önemli bir kaynaktır.

Buradaki bilgilerden anlamaktayız ki Trabzon doğumlu memurların hepsinin ilköğrenimlerini tamamladıktan sonra bir üst eğitim kurumuna ve medreseye devam etmiştir. Nâibler diğer meşihat personelinden farklı olarak mekteb-i Nüvvâb'a da devam etmişlerdir. Görev yaptıkları yer ise Musul'dan Balkanlar'a, Balkanlar'dan Trablusgarp'a, Trablusgarp'tan Girit'e kadar hemen hemen Osmanlı coğrafyasının her yeridir. Diğer meşihat personeli ve devlet memurları ile kıyasladığımız zaman nâiblerin daha iyi ücret aldıkları görülmektedir. Fakat diğer meslek gruplarından farklı olarak sık yer değiştirmişlerdir. Bu manada zamanın ulaşım imkanları göz önüne alındığı zaman sık yer değiştirme bu görevi yapanlar için sıkıntılı olduğu ortadadır. Fakat görev yerlerinin değişimi ve bunun bir sorun olarak görülmesi ile ilgili belgelere yansıyan bir durum ile karşılaşmadık. Bu alanda yapılacak yeni çalışmalar nâib gibi görev yeri sık değişen kamu personelinin yaşam şekline ışık tutacaktır. Ayrıca bu dosyalar üzerinden nâiblerin aile ve soy kütüklerine bakarak sosyal çevreleri ve statüleri hakkında da bilge elde edilebilmektedir. Bazı dosyalarda nâiblerin göz rengi, şekli, boyu, sakal ve saç rengi gibi bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler de dönemin insan tipolojisi açısından önemlidir.

Dipnotlar

1 Hümeyra Zerdeci, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s. III.

2 Esra Yıldız, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021, s. 93.

3 Atilla Çetin, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi,* 29, Ankara 2005, ss. 87-104; Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi,* Der Yayınları, İstanbul, 2004, s. 4.

4 Zerdeci*, a.g.t.,* s. 9.

5 Meşihat Arşivi, MŞH.SAİD, 230/7-1.

6 Ebül'ula Mardin, *Huzur Dersleri* (Cilt II-III), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 282.

7 Zerdeci, *a.g.t.,* s. 7.

8 MŞH.SAİD, 1/11.

9 MŞH.SAİD, 7/7.

10 MŞH.SAİD, 176/2.

11 MŞH.SAİD, 174/6.

12 MŞH.SAİD, 175/6.

13 MŞH.SAİD, 192/1.

14 MŞH.SAİD, 212/35.

15 Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 155-158.

16 İpşirli, *a.g.e.,* s. 158.

17 İlhami Yurdakul, "Mekteb-i Nüvvâb", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ek-2, Ankara, 2019, s. 240.

18 MŞH.SAİD, 56/14; BOA, *DH.SAİD.d,* 72/131.

19 MŞH.SAİD, 170/2.

20 Cami dersleri, koltuk ve ikindi dersleri gibi medreselerde program dışı okutulan ve talebelerin belirli vakitlerde gördükleri dersler anlamında kullanılan bir tabirdir. Genelde medreselerin tatil günü olan salı ve cuma günleri camilerde okutulmuştur. Bu manada "cami dersleri" aynen "koltuk dersleri" gibi medrese eğitiminin bir kısmını teşkil etmekle birlikte, medrese eğitiminin devamı niteliğinde değildir. Gerek cami dersleri gerekse koltuk dersleri zamanla tahsil sürecinin de doğal bir uzantısı haline gelmiştir (Şeker, 2019, s. 113; İzgi, 1997; Akgündüz, 1997, s. 421).

21 MŞH.SAİD, 3/2.

22 Hemavendliler 1180'li yıllarda İran bölgesinden gelmiştir. Kaynaklarda yağmacı ve vahşi bir kavim olarak geçmektedir. Belgelerde aşiret olarak geçen Hemavandliler, bilhassa XIX. yüzyılın sonlarında Süleymaniye ve çevresinde yol keserek kervanlara saldırarak eşkıyalık yapmışlardır (BOA, A.MKT.UM, 522/6). Osmanlı Devleti bunların eşkıyalığını önlemek adına bir kısmını Trablusgarp'a sürmüştür (BOA, *Y..PRK.ZB*, 4/9, BOA, *DH.MKT*, 1519/106. Bu konuda arşivde birçok belge bulunmaktadır).

23 MŞH.SAİD, 121/9.

24 MŞH.SAİD, 212/40.

25 Carter Vaughen Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, çevr,* G. Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 209.

26 Findley, *a.g.e.,* s. 345.

27 BOA, *MF. HUS*, 12/94.

28 Findley, *a.g.e.,* s. 347-349; Selim Hilmi Özkan, "Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış Akseki Doğumlu Müftüler", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12 (2022), s. 435.

29 Findley, *a.g.e.,* s. 448.

30 MŞH.SAİD, 184/4-4; Özkan, *a.g.m.,* s. 435.

31 Aylin Doğan, *19. Yüzyılda Teke Sancağı Antalya Merkez Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s. 78.

32 Yurdakul, *a.g.m*., s. 240.

33 MŞH.SAİD, 3/2.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], *A.MKT.MHM,* 496/39.

BOA, *DH.MKT*, 1519/106.

BOA, *DH.SAİD.d.,* 72/131.

BOA, *Y..PRK.ZB,* 4/9.

BOA, *MF.HUS,* 12/94.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *MŞH.SAİD,* 1/11; 3/2; 7/7; 56/14; 121/9; 170/2; 174/6; 175/6;176/2; 184/4-4; 192/1; 212/35; 212/40; 230/7-1.

Diğer Kaynaklar

AKGÜNDÜZ, Hasan, *Kalsik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi,* Ulusal Yayınevi, İstanbul, 1997.

FINDLEY, Vaughen Carter, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, çevr,* G. Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

ÇETİN, Atilla, "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi,* 29, Ankara, 2005, ss. 87-104.

DOĞAN, Aylin, *19. Yüzyılda Teke Sancağı Antalya Merkez Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

İPŞİRLİ, Mehmet, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2021.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (Cilt 1), İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.

MARDİN, Ebül'ula, *Huzur Dersleri* (Cilt II-III), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2017.

ÖZKAN, Selim Hilmi, "Bâb-ı Meşihat Ulema Sicil Dosyalarına Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Görev Yapmış Akseki Doğumlu Müftüler", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2022), ss. 426-439.

SARIYILDIZ, Gülden, *Sicill-i Ahval Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşlevi,* Der Yayınları, İstanbul, 2004.

ŞEKER, Şemsettin, Edebî Şahsiyetin Teşekkülünde Camii Derslerinin Rolü. *Uluslararası Sosyal Arastırmalar Dergisi, 5*(22) 2012, ss. 174-203.

YILDIZ, Esra, *Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021.

YURDAKUL, İlhami, "Mekteb-i Nüvvâb", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ek-2, Ankara, 2019, ss. 240-241.

ZERDECİ, Hümeyra, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

Evliya Çelebi'ye Göre Trabzon'un Şehir Coğrafyası

Ayşe Nur SIR DÜNDAR
Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Betül AYHAN
Öğr. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF

Giriş

Ad ve adlandırma, insanlık tarihi kadar eski ve ona paralel olarak gelişen bir olgudur. Sözlükte *ad* "Bir kimseyi, bir şeyi anlatmaya, tanımlamaya, açıklamaya, bildirmeye yarayan söz, isim, nam."[1]; *adlandırmak* "Birine veya bir şeye ad vermek, isim koymak, tesmiye etmek."[2] şeklinde tanımlanır. Adlandırma, varlıkları ve kavramları birbirinden ayırmada en büyük yardımcıdır. Bir canlıyı çağırırken, bir insanı anarken, bir nesneyi isterken ya da bir kavramı tanımlarken insanoğluna daima yardım eder. Bu sebeple insan, tabiat karşısında önce kendini daha sonra da kullanım amacına, işlevine veya onu diğerlerinden farklı kılan özelliklerine göre çevresini tanımlamış ve adlandırmıştır. Bu işlemi yaptıktan sonra da zamanla niçin, nasıl ve ne koşullarda verildikleri unutulan ancak toplum içinde bir gizli antlaşmanın varlığından doğduğuna inandıkları adları, kendi adlarından başlayarak sorgulamış, etraflarındaki varlıkların, nesnelerin, kavramların, coğrafi şekillerin niçin bu adları aldıklarını benzetme ilgisiyle açıklamaya çalışmıştır. Kişi adları gibi yer adları da bu benzetmelerden nasibini almıştır.[3] Yer adları, *toponim* terimiyle de karşılanan yer adları biliminin kapsamı içindedir.

Yer adları bilimi, (Alm. *toponymie,* Fr. *toponymie,* İng. *toponymy*), yer belirten özel adları inceleyen özel adbilimin dalıdır.[4] Yunanca "Yer,

mevki, mahal; vücudun bir bölümü" anlamlarına gelen *tôpos* ile "Bir kişinin ya da bir şeyin özel adı; şöhret, ün ve ad" anlamlarına gelen *onoma* sözcüklerinden oluşmuştur.[5] Batı'da adbiliminin bir alt kolu olarak gelişmiştir. Yer adları, yaşadığımız yerin sembolleri, göstergebilimdeki karşılıklarıdır.

Sadece maddi eserlerin, doğal varlıkların karşılıkları değildir, aynı zamanda kültürel yapının karşılık bulduğu, ideolojik yapılanmanın tasarlandığı, mevcut yönetimin tasarrufta bulunduğu, dilsel ve bölgesel kimliklerin belirlendiği, özel şahsiyetlerin adlarının geleceğe kalması için araç olarak kullanıldığı semiyolojik unsurlardır.[7] Bulunduğumuz ya da bulunmadığımız mekânları anlamlandırır, onları görünür hâle getirir. Böylece doğayı daha iyi anlamamızı, çevreyi daha objektif değerlendirmemizi sağlar.

Yerleşim merkezlerine verilen adların konusundaki etkenler, ülkeden ülkeye farklılıklar göstermekle birlikte bütün dünyada ortak eğilimler de bulunur. İnsan ve tabiat, yer adlarına kaynaklık eden iki temel unsurdur. Yerleşim yerinin coğrafî konumu, fizikî yapısı, çevrede yaşayan hayvan türleri, yetişen bitki örtüsü, sahip olduğu cevherleri yer adlarına kaynak olabilir. Bununla birlikte o bölgede yaygın olan meslekler ya da orada doğmuş, yaşamış, hâkimiyet kurmuş yahut mensup olduğu zümrenin saygısını kazanmış idarî bir konumu, siyasî bir makamı, dinî bir kimliği olan kimsenin adı da yer adlarına kaynaklık edebilir. Buradan hareketle yer adlarının sıradan sözler olmadığı ve hepsinde gizli bir anlam, özel bir mana bulunduğu söylenebilir. Bu anlam çözüldükçe de bölgenin siyasi, sosyal, ekonomik yapısıyla birlikte tarihî ve kültürel dokusu da aydınlanmış olur. Basit manada yer adlarından arazinin toprak cinsi, bitki örtüsü, hayvan çeşitleri, tabii kaynakları, doğal güzellikleri hakkında bilgiler elde edilebilir. Hatta yer adlarında; o bölgeye yerleşen boy, oymak ve aşiret adlarına, orada yaşanan tarihî ve siyasi olaylara, o bölgenin tanınmış kişilerine ve halk kahramanlarına, ait bilgileri bulmak da mümkündür. Dilin tarihi değişimi ve gelişimi, yine yer adları üzerinden takip edilebilir.

Yer adlarının verilişinde pek çok etken mevcuttur. Bir coğrafyanın, toprak parçasının oraya yerleşen halklar tarafından yurt hâline getirilmesi ilk ve en önemli aşamasını teşkil eder. XI. yüzyıldan başlayarak Orta Asya'dan Suriye, Anadolu, Azerbaycan ve Balkanları fethe başlayan Türkler kitlesel olarak bu bölgelere yerleşmişlerdir. *Dîvânü*

Lûgati't-Türk, Câmiü't-Tevârih, Tevârih-i Âl-i Selçuk gibi kaynaklarda adı geçen Oğuz boylarıyla birlikte Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur, Tatar, Mesket, Karapapak gibi Türk kavimleri Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yurt tutmuş[8] ve sonradan yerleştikleri bu topraklara yeni adlar vermişlerdir. Özellikle dağlara, tepelere, yaylalara, köylere, beldelere, şehirlere verdikleri bu adlar dikkate değerdir.

Türkler, buraları adlandırırken genellikle orada mevcut bulunan özellikleri göz önünde bulundurmuş bazen de anayurtlarından tanıdıkları yer adlarını bu topraklarda yaşatmak istemiş ve geldikleri coğrafyadaki adları kullanmıştır. Böylece Orta Asya'da var olan adlar, Anadolu'ya da yayılmaya başlamıştır.[9] *Almalı, Altayköy, Avşar, Bayat, Baykent, Döver, Çavundur, Karaca, Kartaltepe, Keles, Tekeli, Tekeliören* bu adlardan sadece birkaçıdır. Bununla birlikte bu topraklarda hüküm süren sonra da tarih sahnesinden çekilen kavimlerin, beyliklerin, devletlerin kullandıkları yer adlarının büyük bir bölümünü yerlileştirerek kullanmıştır.

Türklerin adlandırmada gösterdikleri bu eğilim, çok sayıda uygarlığa beşik olan Anadolu'nun yer adlarında oldukça yaygındır. Sözgelimi, *Giresun* şehrinin adı, bugünkü yerleşim merkezinin doğusundaki eski *Keresos* ile birleştirilmektedir. "Kirazlık" anlamındaki bu ad, konuşulan dilin ses düzenine göre *Kerasonde, Ketasunt*'a daha sonra da Türkçede yabancılığını belli etmeyecek şekilde *Giresun*'a dönmüştür.[10] Burdur iline bağlı *Ağlasun köyü* Pisidia'nın önemli bir kenti olan *Sagalassos*'la birleştirilmiş, *Agalassos* biçimini almış, Türklere yabancı gelen bu biçim de *Ağlasun*'la değiştirilmiştir.[11] Evliya Çelebi'nin *Eskidar* "Eski kapı" şeklinde açıkladığı ancak Yunanca *Scutari* sözcüğüne bağlanan *Üsküdar* adı da bu bağlamda zikredilebilir.

Zaman içerisinde dilin sözcüklerinde gerçekleşen değişmelere koşut olarak gelişen yer adları da mevcuttur. İstanbul'un can damarlarından birini teşkil eden *Tahtakale* (Tahte'l-kala) adı bunlardan biridir. Bazı yer adları da yerleşim yerine ve çevresine ilişkin özellikler dikkate alınarak verilmiştir. Erzurum'un en yüksek tepesi olup iki çatal şeklinde bulunan *Eğerlidağ*, eğer gibi olduğundan halkın dilinde bu şekilde adlandırılmıştır.[12] Kökeni bilinmeyen bazı yer adları ise, bunların çevresinde oluşagelen çeşitli rivayetlerden doğmuştur. Mesela Trabzon adı hakkında böyle bir söylence mevcuttur. Halk arasında Trabzon'un kökeninin *Tuğrabozan*'a dayandığı anlatılır. Gücünü gös-

termek üzere bir sikkenin üzerindeki tuğrayı parmağıyla bastırarak onu bozan bir kahramandan dolayı şehrin bu adı taşıdığı rivayet edilir. Halbuki *Trabzon* adı, bugün Türkçede *trapez* biçiminde kullanılan Yunanca *trapezus* sözcüğüne dayanmaktadır.[13] Bu ad, şehrin kurulduğu yerde bulunan trapez biçimindeki kayalardan dolayı verilmiştir.

1. Osmanlı Kültür Tarihi Açısından Seyahatnâmeler

Osmanlı coğrafyasını anlatan seyahatnâmelerde; toplumun gündelik hayatı, gelenekleri, inançları, kültürü, törenleri, mahalleleri, çarşıları, pazarları, hanları, hamamları, mescitleri, medreseleri, mesire yerleri, meslek grupları, giyim tarzları, yeme içme adapları gibi temalar işlenmiştir. Bazılarında bu temalar, dönemin oryantalist resim, harita ve gravürleriyle de desteklenmiştir. Ayrıca şehirlerin tarihinde dönüm noktası teşkil edecek kadar etkili olan salgın hastalıklar, doğal afetler ve yangınlar hakkında da önemli bilgiler verilmiştir. Bu bakımdan seyahatnâmeler, kendi dönemlerinin bilgi toplama ürünleri olarak nitelendirilmiş ve kültür tarihimizin en önemli eserleri arasında yerini almıştır.

Seyyahlar, Osmanlı topraklarında oluşagelen sosyal yaşama, iktisadi yapıya, kültürel hayata ve tarihî dokuya dair gördüklerini duyduklarını, öğrendiklerini kimi zaman nesnel olarak kimi zaman da şahsi düşünceleriyle birleştirerek vermiştir. XVII. yüzyılın seyyahlarından Evliya Çelebi de diğer seyyahlar gibi eserini kaleme alırken hemen hemen bu yolu izlemiştir. Onun eserini diğerlerinden daha kıymetli kılan, bir baştan bir başa gezip dolaştığı XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasına dair şahsî gözlemleri ve araştırmaları neticesinde edindiği izlenimleri, duyduğu rivayetleri, kıssaları, fıkraları, hikâyeleri ve efsaneleri öyküleme, betimleme, tasvir etme, tanımlama gibi anlatım tekniklerini kullanarak anlatmasıdır. Bu sebeple *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Osmanlı kültür tarihinin en önemli kaynaklarından birisidir.

Seyahatnâme, muhtevanın zenginliği, bilgilerin takdim şekli, anlatımın akıcılığı, dilin sadeliği ve üslubun samimiyeti açısından aynı zamanda edebiyatımızın da önemli kaynakları arasında yer alır. Evliya Çelebi, anlattıklarıyla okurunu sadece tarihin derinliklerine doğru yolculuğa çıkarmakla kalmaz aynı zamanda gezip gördüğü yerlerde onlara rehberlik de eder. Şehirlerin, kasabaların, beldelerin coğrafi özelliklerinden, tarihî dokusundan, şehrin adı hakkında anlatıla-

gelen rivayetlerinden, şehirde ve civarında yaşayan halkın gündelik hayatından, davranışlarından, uğraşılarından, âdetlerinden, geleneklerinden, kıyafetlerinden, yeme alışkanlıklarından, inanışlarından bahseder. Hatta kullandığı kelimelere, anlattığı efsanelere, inandığı bazı hurafelere de temas eder. Kısaca şehir hayatının hemen her alanına ışık tutar.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nin II. cildinde, 1640 yılında ziyaret ettiği ve birkaç ay kaldığı Trabzon şehrinden bahseder. XVII. yüzyılda idari bakımdan eyalet statüsünde olan, Trabzon ve Gönye sancaklarından oluşan şehrin kadim tarihiyle ilgili önemli bilgiler verir. Şehrin siluetini âdeta bir ressam tavrıyla eserinde canlandırır. Trabzon'un büyük bir şehir olduğunu ve şehrin mamur bir kalesi bulunduğunu belirtir. Kaleyi ayrıntılı bir şekilde anlatır. Burçlarını, kapılarını tek tek ele alır. *Seyahatnâme*'nin ilerleyen sayfalarında şehrin çarşılarından, pazarlarından, sokaklarından, mahallelerinden, hanlarından, hamamlarından, kiliselerinden, camilerinden ve diğer mimari eserlerinden bahseder. Bununla birlikte şehrin o dönemdeki sınırlarını, kapsadığı alanın fiziki coğrafyasına, kültürel hayatına, etnik yapısına, civarında yaşayan yedi ayrı topluluktan oluşan halkına, çarşılarında mevcut olan iş kollarına da değinir. Ayrıca bağlarını ve bahçelerine, buralarda yetiştirilen meyvelere, denizde avlanan balık çeşitlerine, insanların yaşam biçimlerine, giyimine kuşamına, yeme içme kültürüne, meşgul olduğu sanat ve zanaata da temas eder.

2. XVII. Yüzyılda Trabzon'un Tarihî Kimliği, Şehir Coğrafyası ve Kültürel Hayatı

Doğu Karadeniz'in önemli bir liman şehri olan Trabzon, Türk kültürünün binlerce yıllık hafızasının korunduğu Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Değirmendere vadisinin Karadeniz'e ulaştığı yerin batısında Boztepe'nin eteklerinde kurulmuştur.[14] Şehrin kuruluşu hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. MÖ. 756'da Milet kolonisi olarak ortaya çıktığı belirtilir. Bununla birlikte doğrudan şehirden söz eden ilk kaynağın MÖ. 400 yılına ait Anabasis olduğu, buradaki bilgilere istinaden şehrin tarihî geçmişinin çok eskilere dayandığı, Sinop'a bağlı olduğu dolayısıyla Sinoplular tarafından kurulduğu ve buraya *Trapezus, Trapeza* dedikleri zikredilir.[15] Başka kaynaklara göre MÖ. 2000'li yıllarda Kimmerler'in daha sonra İskitler/Sakalar'ın Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne gelip yerleştiği, İskit-

ler/Sakalar'ın devlet olma özelliğini kaybettikten sonra da bu devlete bağlı olan boyların bu bölgede yaşamayı sürdürdüğü ileri sürülür. Oğuzlardan önce Hunlar, Karluklar, Bulgarlar, Hazarlar, Uzlar, Kumanlar/Kıpçaklar, Peçenekler ve diğer Türk kavimleri bölgeye gelip yer yer yerleşmiştir. 1204'te Trabzon Rum Devleti kurulana kadar da çeşitli Türk boyları tarafından Türk vatanı hâline getirilmiştir.[16] Bizanslılar, 523'te İncil'i Türkçeye çevirtip Türkleri Hristiyanlaştırmaya başlamıştır. Hristiyanlaştırılan Türklere daha sonra yine İncil vasıtasıyla Grekçe ve başka diller öğretilmiştir. Osmanlılar halkı dinlerine göre vasıflandırdığı için Hristiyan Türkler devlet içinde ayrı bir grup sayılmış, dolayısıyla Hristiyan Türkler, Hristiyan olan başka milletlere kendilerini daha yakın saymışlardır. Batılı devletler ile Rusya bu durumdan istifade ederek Hristiyan Türklerin kimliğini belirlemiş ve onları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı başarmıştır.[17]

Orta Asya ve Yakın Asya, İran, Arabistan ve Batılılar için birleşme noktası olan bu şehir, coğrafî konumu, stratejik önemi, ticarî yolları ve kültürel zenginliği ile tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin cazibe merkezi olmuştur. Miletlilerden Osmanlılara kadar çok farklı medeniyetleri içinde barındırmış; pek çok millete ev sahipliği yapmıştır. Çok katmanlı kültürel yapısı yanında İpek Yolu üzerinde bulunması itibarıyla da tarih boyunca Karadeniz Bölgesi şehirleri arasında müstesna bir yere sahip olmuştur. Kervan yoluyla gerçekleştirilen ticaretin dışında Karadeniz kıyılarındaki limanlarda küçük ya da büyük oranlarda yapılan deniz ticaretinde taşıdığı önemi daima korumuştur. Özellikle Avrupa'dan dayanıklı büyük gemiler vasıtasıyla gelen ve giden ya da küçük gemiler yoluyla Karadeniz'deki limanların birinden diğerine ve buralardan İstanbul'a kadar uzanan deniz yoluyla yapılan ticarette aktif rol oynamıştır. Bizans ve Komnenos dönemlerinde önemli bir liman şehri olarak hizmet vermiş; Osmanlı Devleti hakimiyetinde de bu konumunu korumuştur. Böylesine canlı bir ticarî hayata sahip olan şehir, tarihteki dönüm noktasını Osmanlı Devleti zamanında gerçekleştirmiştir. 15 Ağustos 1461'de Fatih Sultan Mehmet Han tarafından fethedilmiştir.

Trabzon fetih sonrasında İmparator David Komnenos ve ailesi, ayrıca imparatorun maiyeti, asiller ve varlıklı kişiler de aileleriyle birlikte taşınabilir eşyaları ile İstanbul'a gönderilmiştir. Fatih Sultan Mehmed bunun yanında şehir ve çevresinden 1500 kadar genç erkek ve kadın seçerek erkeklerden 800'ünü yeniçeri ocağına dâhil olmaları için İstanbul'a nakletmiştir. Geriye kalanları da padişahın özel hizmetleri

için ayrılmıştır.[18] Şehrin Müslüman nüfusunu artırmak üzere Selanik ve İstanbul'un yeniden iskânında uygulanan yol takip edilmiş; sürgün politikasına başvurulmuş, şehre yerleşenlere mülk verileceği bildirilmiştir. 1486 tahrir kayıtlarına göre Niksar, Amasya, Lâdik, Bafra, Çorum, Merzifon, Tokat ve Samsun'un da yer aldığı yirmi Anadolu şehrinden gelen nüfus buraya yerleştirilmiş,[19] buna mukabil Hristiyan halkın bir kısmı da başka bölgelere sürülmüştür. Ancak Trabzon ve havalisi, fethin akabinde uzun bir süre bir eyalet teşkilatına bağlanmamış; münferit bir hâlde kalmıştır. XVII. yüzyıl başlarına kadar müstakil idareci ve kumandanlar, kalelerde dizdarlar, subaşılar, şehir ve kasabalarda kadı, zaim ve ümera vasıtasıyla idare edilmiştir. İmparatorluk kadrosu içinde idari, askerî ve mali bakımlardan şehrin devlet merkezinin dikkatini çekmesi ancak II. Bayezıd devrinde şehzade Selim'in buraya sancak beyi olarak görevlendirilmesiyle başlamıştır. Bu dönemde Trabzon, *Eyalet-i Rumiye-i Suğra* adı verilen Tokat-Amasya-Sivas eyaletine bağlanmış daha sonra idarî taksimata göre şehre sekiz kadılık bölgesi verilmiş ve *Vilâyet-i Rum-ı Hâdis*'te liva (şehzade sancağı) olarak yerini almıştır. Böylece Trabzon hususi bir statüden normal ve umumi kaidelere tâbi bir duruma geçmiştir. Bu taksimat, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Batum ve Gönye sancakları ile birlikte ayrı bir eyalet vücuda getirmiştir.[20] Trabzon sancağı; Trabzon, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Mapavri (Çayeli), Yavabolu nam-ı diğer Görele, Kürtün nam-ı diğer Tirebolu, Keşap ve Giresun kazalarından, Gönye sancağı da Gönye, Arhavi, Viçe (Fındıklı), Atina (Pazar) ve Hemşin kazalarından meydana gelen idari birimler şeklinde kayda alınmıştır.[21] Hudutları, Rum eyaleti dâhilinde kalmış Canik (Samsun) livasına kadar uzanan bütün Doğu Karadeniz sahillerini kapsamıştır.[22]

XVII. yüzyılda Trabzon şehri, önemli bir liman şehri ve savaşlar için bir ikmal üssü olarak kullanılmıştır. XVI. yüzyılda olduğu gibi bu çağda da bir taraftan tabi güzelliğini koruyarak fiziki gelişmesini sürdürürken bir taraftan ticaret ve sanayi konusundaki başarılarını devam ettirerek Türk-İslam karakteristiğini öne çıkaran bir şehir konumuna gelmiştir. Evliya Çelebi, ticarî bakımdan önemli bir konuma sahip olan Trabzon şehrinin coğrafyası ve hakkında şu bilgileri verir: "Bu şehir, 17. örfî iklimde bulunmuştur ve Anadolu beldesi şehirlerindendir. Karadeniz'in doğu tarafında bir körfez gibi kayalar denizi üzerine kurulmuş İrem bağına benzer süslü bir şehirdir. İstanbul Boğazı'ndan bu Trabzon Limanı'na kadar kuzeyden güneyden kuzeye doğru tam bin mildir."[23]

3. XVII. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Trabzon Yer Adları

Yer adlarının sınıflandırılması birbirinden farklılıklar gösterebilir. Üzerinde çalışılan coğrafî nesnenin niteliği ve sınırları, bu noktada önemli bir belirleyicidir. Coğrafyanın yağış alıp almaması, bereketli veya çorak olması, sıcak ve soğuk hava kitlesinin etkilemesi, rüzgârlara maruz kalıp kalmaması, yeryüzü şekillerinin dik, alçak, yüksek, heybetli veya korkunç olması o yerin adlandırılmasında öne çıkmaktadır. Yer adları, genellikle yerleşme adları ve diğer coğrafî adlar şeklinde sınıflandırılır. Bununla birlikte insanlar üzerinde yaşadıkları ve hâkimiyet kurdukları sahalardaki yerleşim birimlerinin beşerî ve iktisadi özelliklerini de dikkate almakta ve o yerleşmeye kendi dil, kültür, inanç, örf ve âdetlerine en uygun adları vermektedir.[24] Bu sebeple yer adları, tabiata ve fiziksel koşullara dayanan adlar, insanlara ve topluluklara dayanan adlar şeklinde tasnif edilebilir.[25] Buna istinaden de ilk grubu, çevrenin coğrafi özellikleri ve jeolojik yapısı, çevredeki renkler, çevrenin genel nitelikleri, çevredeki bitki örtüsü, hayvan türleri ve yapılar; ikinci grubu da kişi adları, unvanlar, dinle ilgili adlar, mesleklerle ilgili adlar, akrabalık adları şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde bir baştan bir başa gezip gördüğü şehirleri anlatırken genellikle önce şehrin kuruluşundan bahsetmiş sonra da şehrin adı üzerinde durmuştur. Trabzon ve havalisini anlatırken de bu yöntemi izleyen seyyah, şehrin Büyük İskender tarafından kurulduğunu, buranın bir Lezgi vilâyeti olduğunu söyledikten sonra bu kadim şehrin adı hususunda şunları söylemiştir: "Azerbaycan sahibi Sultan Hasan, Ceneviz elinden fethedip ismine Tarabzen dediler. Zira içinde hâkimi, zevk ehli bir krale avret olduğundan Tarabzen dediler."[26] Seyyah, başka bir ifadesinde de şehrin adıyla ilgili şu bilgileri verir: "Suyu ve havasının tatlılığından hoşlandığı için bu şehrin ismine Tarabefzûn dediler. Gerçekten de ayş ve işret yeridir. Bir ismi Batum şehridir, bir ismi Lezgi şehridir ve bir ismi Tarabzen'dir. Meşhur olmuş galatı Tırabzen'dir. Bazıları Tarab-efsûn derler ve niceleri Tarabozan derler ama doğrusu Tarabefzûn'dur."[27] Bu ifadelerde geçen *Tarabzen* ve *Tarabefzûn* adları, *Trapezus* "masa" sözcüğünün Türkçeleşmiş şeklidir. Batı dillerinde *Trapezunte, Trebizonde, Trebizond*; İslam kaynaklarında *Atrabazunde, Tarabazunde* biçiminde geçmektedir. Şehir, dik yamaçlar üzerine kurulduğu için bu adı almıştır.[28]

Seyahatnâme'de Trabzon'un adı ile ilgili bilgilerden sonra şehrin sınırları içerisinde bulunan çeşitli yerleşim yerlerinden, yaşam alanlarından, ortak kullanım alanlarından, coğrafî şekillerinden bahsedilmiştir. Buna bağlı olarak da şehirle ilgili başta kale, kasaba, köy, mahalle gibi yerleşim yerleri ile dağ, tepe, ırmak, dere gibi coğrafi şekillere ait çok sayıda yer adları mevcuttur. Belirleyici olarak bunların coğrafî özellikleri dikkate alındığında şu şekilde sınıflandırılabilir:

1. Oykonimler (Yerleşim yeri, yaşam alanı adları)
2. Urbanonimler (Yerleşim yeri içi, bölge adları)
3. Agoronimler (Meydan, pazar, çarşı adları)
4. Oronimler (Dağ, tepe, ova, düzlük adları)
5. Hidronimler (Doğal veya suni su adları)
6. Dromonimler (Hava, su, yer altı ve yer üstü ulaşım yolu adları)
7. Ktemtonim (Kurum, kuruluş adları)
8. Diğer toponimler

3.1. Oykonimler (Yerleşim yeri, yaşam alanı adı)

Oykonim; her türlü yerleşim yerine verilen addır.[29] Yunanca "mesken, yurt, ev" anlamındaki *oykos* ile "ad" anlamına gelen *onima* sözcüklerinden yapılmıştır. Şehir, kasaba, köy tipli yerleşim birimlerini içine almaktadır.[30] İlk yerleşim alanlarının kale şeklinde olması, halkın kalenin *şehristan* denilen bölümünde yaşaması, bu mahalde kamu yapıları, dinî binalar, ticari alanlar, çarşılar, pazar yerleri gibi ortak kullanım alanları ile mahalle, sokak gibi yaşam alanlarının bulunması düşünüldüğünde kalelerin de bir nevi şehir vazifesini üstlendiği belirtilebilir. Bu hususta Boran, "Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bölgelerde kale-şehir şeması çok yaygın olarak görülmektedir. Neolitik devirden itibaren yaygın şekilde kentin etrafını kaleler kuşatmıştır."[31] diyerek Türklerde kale-şehir şemasının yaygın olduğuna işaret eder. Orta Asya'dan Anadolu'ya kitleler hâlinde gelen Türklerin hâkim oldukları şehir ve kasabalarda eski çağlardan kalma çoğu sağlam vaziyette olan pek çok kale ile karşılaştığı, bunları onarıp yeniden yapılandırarak birer Türk kalesi hâline getirdiği ve bu kale-şehir şemasını devam ettirdiği de bilinmektedir. Bu durumda yol kavşağı, geçit yeri, köprü başları, dağlar arasında boğaz gibi stratejik yerlerde bulunan şehirleri ve şehri dış tehlikelerden halkını korumak amacıyla yapılan

kaleleri de oykonimlere dâhil etmek mümkündür. Ayrıca Türkçede bugün tahkim edilmiş her türlü yapıya kale adı verildiğine göre tek bir kitle hâlinde bulunan ve bir mesken olması düşünülerek inşa edilen hisarları da bu grupta incelemek gerekir.

Seyahatnâme'de, oykonimler ile ilgili olarak Trabzon ve çevresinde adı geçen otuz üç yer adı tespit edilmiştir. Bu adlardan yedisi, Trabzon şehrinin adına aittir. Ayrıca bu grupta sekiz farklı tip mevcuttur. Bunlardan beşi kale tipli, üçü hisar tipli, biri eyalet tipli, beşi sancak tipli, yedisi şehir tipli, biri kasaba tipli, beşi menzil, yedisi nahiye tipli yerleşim merkezlerine aittir.

Kale Tipli Yerleşim Merkezi	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Kal'a-i Ahça-âbâd	Akçaabad Kalesi	248b/47
Kal'a-i Gönye (Batum Sancağı)	Gönye Kalesi	254b/56
Hoşoğlan	Hoşoğlan Kalesi	253b/55
Kal'a-i Sürmene	Sürmene Kalesi	254a/55
Kal'a-i Tarabefzûn	Trabzon Kalesi	248b/47

Tablo 1: Kale tipli yerleşim merkezi adları

Hisar Tipli Yerleşim Merkezi	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Aşağı Hisâr	Aşağı Hisar *(Kalenin bölümü)*	250a/49
Kule Hisâr	Kule Hisar *(Kalenin bölümü)*	250a/49
Orta Hisâr	Orta Hisar *(Kalenin bölümü)*	250a/49

Tablo 2: Hisar tipli yerleşim merkezi adları

Eyalet Tipli Yerleşim Merkezi	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Eyâlet-i Trabuzun	Trabzon Eyaleti	249a/48

Tablo 3: Eyalet tipli yerleşim merkezi adları

Sancak Tipli Yerleşim Merkezi	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Livâ-yı Batum-ı Zîr	Aşağı Batum Sancağı	249a/48
Livâ-yı Canha	Canha Sancağı	249a/48
Livâ-yı Gönye	Gönye Sancağı	249a/48
Livâ-yı Tırabozan	Trabzon Sancağı	249a/48
Livâ-yı Batum-ı Bâlâ	Yukarı Batum Sancağı	249a/48

Tablo 4: Sancak tipli yerleşim merkezi adları

Trabzon şehrinin adı, eserde *şehr-i Batum, şehr-i Lezgi, Tarabefzûn, Tarabozan, Tarabzen* gibi farklı şekillerde verilmiştir. Ancak bahsi geçen adlar, tek bir mekânı yani Trabzon şehrini karşılamaktadır. Bu sebeple ilgili adlar, tek bir ad olarak kabul edilmiştir. Bunlar, aşağıdaki tabloda verilmiştir

Şehir Tipli Yerleşim Merkezi	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Şehr-i Batum	Trabzon	248b/47
Şehr-i Lezgi	Trabzon	248b/47
Tarab-efsûn	Trabzon	248b/47
Tarabefzûn	Trabzon	248b/47
Tarabozan	Trabzon	248b/47
Tarabzen	Trabzon	248b/47
Tırabzen	Trabzon	248b/47

Tablo 5: Şehir tipli yerleşim merkezi adları

Kasaba Tipli Yerleşim Merkezi	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Kasaba-i Hopan	Hopan Kasabası	254b/56

Tablo 6: Kasaba tipli yerleşim merkezi adları

Evliya Çelebi, "Kânûn üzre Tarbefzûn beş yüz akçe mevleviyet pâyesidir, ammâ şerîf menâsıb-ı âlî değildir. Kırk bir nâhiyesi vardır ammâ çoğu âsî dağlardadır."[32] ifadesiyle Trabzon'un kırk bir nahiyesi olduğuna işaret etmiştir. Ancak bunlardan *Kal'a-i Ahçe-âbâd, Kal'a-i Göreli, Kasaba-i Kalipavoli, Kal'a-i Kiliye, Kal'a-i Perpulom, Nâhiye-i Mahnoz, Polata Bâzârı* olmak üzere sadece yedisinin adını zikretmiştir. Bahsi geçen nahiyeler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Nahiye Tipli Yerleşim Merkezi	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Kal'a-i Ahçe-âbâd	Akça-âbâd Nahiyesi	248b/47
Kal'a-i Göreli	Göreli Kalesi	248a/47
Kasaba-i Kalipavoli	Kaliparavoli Nahiyesi	254a/55
Kal'a-i Kiliye	Kiliye Kalesi	248a/47
Kal'a-i Perpulom	Perpolum Kalesi	248a/46
Nâhiye-i Mahnoz	Mahnoz Nahiyesi	254a/55
Polata Bâzârı	Polata Pazarı	248b/47

Tablo 7: Nahiye tipli yerleşim merkezi adları

TDTS'de *menzil* "Kervanlara ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han."[33] şeklinde tanımlanır. Osmanlı Devleti'nde başlangıçta eyaletlerin durumu ile serhatlerde elde edilen bilgileri devlet merkezine bildirmek ve hükümetin emirlerini gereken yerlere ulaştırmak için kurulmuştur. Daha sonraları ordunun sefer esnasında iaşesinin temini, özel haberleşmeler, şehirler arasında irtibatın ve nakliyenin sağlanması gibi amaçlara da yönelmiştir.[34] Menzilde, devlet tarafından bir yıl için tayin edilen *menzilemini, menzil kethüdası, ahur kethüdası, odacı sürücü* ve *menzilkeş* ismi verilen ve menzil çevresindeki bir köy veya kasaba ahalisinden teşekkül eden bir hizmetliler gurubu bulunurdu.[35]

Evliya Çelebi, eserinde Trabzon şehri sınırları içerisinde olan menzillerden *Handala Menzili, Hopan Kasabası Menzili, Kaliparavoli Kasabası Menzili* gibi sadece birkaçının adını zikretmiştir. Bu menziller hakkında bilgi verirken buraları bir yerleşim alanı şeklinde anlatmıştır. Sözgelimi, *Mahnoz Nahiyesi Menzili* için de şöyle demiştir: "Trabzon toprağında altmış adet bakımlı ve verimli köyler var ki dağları baştan başa şimşir ormanlarıdır."[36] *Hopan Kasabası Menzili* hakkında da şu bilgileri vermiştir: "Trabzon toprağında bu da deniz kıyısında bağlı ve bahçeli imâr olmuş süslü kasabadır. Bütün halkı Çatalağzı kavmidir ve çoğunluğu Rumlardır."[37] Seyyahın bu açıklamalarına istinaden menzil adları da oykonimler arasında yer verilmiş; bahsi geçen menziller aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Menzil Tipli Yerleşim Merkezi	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Menzil-i Handala	Handala Menzili	254b/56
Menzil-i Kasaba-i Hopan	Hopan Kasabası Menzili	254b/56
Menzil-i Kasaba-i Kalipavoli	Kaliparavoli Kasabası Menzili	254a/55
Menzil-i Nâhiye-i Mahnoz	Mahnoz Nahiyesi Menzili	254a/55
Menzil-i Sire Deresi	Sire Deresi Menzili	248b/47

Tablo 8: Menzil tipli yerleşim merkezi adları

3.2. Urbanonimler (Semt, mahalle, sokak, meydan adı)

Urbanonim, Yunanca *urbanus* "şehir" ve *onuma* "ad" sözcüklerinden oluşmuş semtleri, mahalleleri, sokakları, meydanları içermektedir.[38] Şehrin geçmiş bilincinin mahalle, cadde, sokak ve meydan adları ile

şehre dâhil edilmesi şehirsel bellek oluşumuna önemli ölçüde katkıda bulunur. Özellikle Osmanlı döneminde Müslüman nüfusun artmasında yeni kurulan mahalleler kadar eskilerinin de yeniden yapılandırılması ile ilgili tespitler yapılmasına yardımcı olur. Bir şehir monografisi özelliği taşıyan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* bu bağlamda büyük önem taşır. Seyyah, Trabzon şehrinin mahalleleri hakkında bilgi vermek üzere "Esmâ-i mahallât-ı Tarabefzûn" başlığını koyduğu hâlde bu bölümde herhangi bir mahalle adına yer vermemiştir. Şehir hakkında bilgi verilen diğer bölümlerde, kale içinde bulunan Müslüman ve Hristiyan mahallelerinin bulunduğu belirtilmiştir. Süthane Kapısı'ndan dışarıda deniz kıyısında bulunan bir Hristiyan mahallesinden söz edilmektedir. Ayrıca cami, hamam gibi sosyal kullanım alanlarının yer verildiği bölümlerde *Tekfur Sarayı Mahallesi* ve *Yeni Cuma Mahallesi* şeklinde iki mahalleden bahsedilmektedir. Oysa 1626 tarihli bir avarız defterinde Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri olmak üzere Trabzon'un avarızhanesi olan 22 mahallenin adı zikredilmiştir. 1626 tarihli avarız defterindeki bu listede gayrimüslim mahallesi olarak zikredilen mahallelerin tamamıyla Hristiyanlardan müteşekkil olmadığı görülür. Nitekim Evâsıt-ı Muharrem 1030 (6-15 Aralık 1620) tarihli bir kayıtta, *Eksotha Mahallesi*'nin bir mescidinin bulunduğu ve burada Müslümanların da yaşadığı belirtilmektedir.[39] Buna benzer örneklerden hareketle bu yüzyılda hemen hemen bütün mahallelerin karma bir hüviyete sahip olduğu, sadece Müslümanların ya da sadece Hristiyanların oturduğu mahallelerin olmadığı ileri sürülmektedir. 1651 yılına ait avarız kayıtlarını ihtiva eden deftere göre avarız vergisi vermekle yükümlü mahalle sayısı on sekizdir. 1681 tarihli Mufassal Avarızhane defterinde yer alan kayıtlarda Trabzon şehrinde dokuzu Müslümanlara, on ikisi de gayr-i Müslimlere ait olmak üzere toplam yirmi bir mahallenin adı geçmektedir.[40]

Evliya Çelebi, 1640 yılında Trabzon'a geldiğine göre 1626 tarihli avarız defterinde kayıtlı olan mahallelerin *Seyahatnâme*'de de geçmesi beklenirdi. Defterdeki listede bulunan mahalleler şunlardır:

Müslüman Mahalleleri: *Câmi'-i Cedîd, Ketancı, Debbağhâne, Köhne Hamam, Aya Sofya, İskender Paşa, El-hâcc Kasım, Sarmaşık mahalleleri.*

Gayrimüslim Mahalleleri: *Van Mahallesi, Efrenciyan, Çölmekçiyân, Urganciyân, Kanita, Ayu Marina-i Kebîr, Ayu Gorgor, Zograf, Ayu Vasil, Ayu Kiraki, Ayu Ovyan-ı Küçük, Eksotha, Vazmolika, Ayu Ovyan-ı Kebîr mahalleleri.*

Seyahatnâme'de bahsi geçen iki mahalle aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Mahalle Adları	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Mahalle-i Yeni Cum'a	Yeni Cuma Mahallesi	251b/52
Tekfûr Sarâyı Mahallesi	Tekfur Sarayı Mahallesi	251a/51

Tablo 9: Mahalle adları

3.3. Agoronimler (Meydan, pazar, çarşı adı)

Agoronim, Yunanca *agora* "meydan, hıyaban, pazar", *onuma* "ad" sözcüklerinden yapılmıştır.[41] Şehrin meydan, çarşı ve pazarlarının dâhil edildiği yer adlarını inceler. Meydan, özel günlerde sosyal, kültürel, siyasal ve ticari amaçlar için kullanılan kentsel yaşamın geçtiği önemli kamusal mekânlardır.[42] Çarşı, dükkânların düzenli biçimde karşılıklı dükkânların sıralandığı bir veya birkaç sokaktan meydana gelen alışverişin yapıldığı arastalardır. Pazar, şehrin plana göre düzenlenmiş geleneksel iş bölgesini veya caddesini/sokağını yahut bunun belli meslek erbabınca işletilen dükkânlar kümesinin oluşturduğu kesimdir.[43] Osmanlı döneminde XVI. yüzyıl sonlarına kadar kaynaklarda çoğunlukla pazar kelimesi geçerken daha sonra çarşı kelimesi ön plana çıkmış ve pazar kelimesi kırsal kesimlerde mevsimlik oluşturulan alışveriş mekânları, köy ve kasabalarla şehirlerde haftanın belirli günlerinde kurulan açık alışveriş yerleri için kullanılmıştır. Çarşı ise, yerleşik esnafın faaliyet gösterdiği dükkânların toplandığı yerlerle kapalı alışveriş mekânlarını ifade etmiştir.[44] Agora adı verilen bu mekânlardan özellikle meydanlar, tarih boyunca şehirlerin kimliğini ve kişiliğini ortaya koyması yönüyle önem taşımıştır.

Evliya Çelebi, Trabzon'daki mamur çarşılar hakkındaki bilgilerini "Evsâf-ı esvâk-ı ma'mûr-ı sultânî" başlığı altında vermiştir. Buna göre "Bütün çarşı pazarların seçkini Mumhane Kapısı'ndan dışarıda her türlü esnaf oradadır. Bu Şem'ahane Kapısı'nın karşısında ve deniz kıyısında kat kat kalabalık dükkânlar vardır. Ve bir kâgir yapı bedesteni vardır ki bütün Arap ve Acem tüccarları sakindir. Gayet zengin, eli açık, onurlu ve muhteşem bezirgânları vardır. Ve Orta Hisar'da Küçük Pazar derler her esnaftan bulunur, 70-80 miktarı dükkânlardır. Bunlardan başka yer yer dükkânlar da çoktur." [45]

Seyahatnâme'de Trabzon'da bulunan ikisi meydan, ikisi çarşı, biri pazar yeri olmak üzere beş yer adı tespit edilmiştir. Adı geçen mekânlar, aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Meydan Adları	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Gavur Meydânı / Kâfir Meydânı	Gavur Meydanı / Kâfir Meydanı	251b/52
Kavak Meydânı	Kabak Meydanı	253b/54

Tablo 10: Meydan adları

Çarşı Adları	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Küçük Bâzâr	Küçük Pazar	252a/52
Tabbâğlar Çârşûsu	Debbağlar Çarşısı	250b/50

Tablo 11: Çarşı adları

Pazar Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Polata Pazarı	Polata Pazarı	248a/47

Tablo 12: Pazar adı

3.4. Oronimler (Dağ, tepe, düz, yokuş, ova, bağ, bahçe adları)

Oronim, Yunanca "dağ" anlamına gelen *oros* ile "ad" anlamına gelen *onuma* sözcüklerinden oluşmuştur. Sıradağları, vadileri, tepeleri, çayırları, tarlaları, bağları, bahçeleri vb. içerir.[46] Doğu Karadeniz Dağları'nın bir kısmı Trabzon şehrinde bulunur. Dağlar, şehrin güneyinde ve kıyıya paralel olarak uzanır ve üç blok şeklindedir. Değirmendere Vadisi'nin batısında yer alan dağlara Zigana Dağları, Değirmendere ile Solaklı Çayı arasında kalan dağlara Trabzon Dağları ve Solaklı Çayı'nın doğusunda kalan dağlara da Soğanlı Dağları adı verilir (https://www.cografya.gen.tr/tr/trabzon/fiziki.html). Trabzon'un bağları, dağları gibi Doğu Karadeniz ormanlarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu ikisini birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Zira Trabzon civarında yetişen üzüm, türünün vatanı olarak kabul edilmektedir. Bu hususta Timur'un sarayına giden İspanyol elçisi Clavijo 1405'te şunları söyler: "Denize yakın bütün Trabzon toprakları güzel ağaçlar ile kaplı oldukça yüksek dağlardan oluşmakta ve her bir ağaca tırmanan asmalar bulunmaktadır. Onların şarap yaptığı üzümler burada yetişmektedir."[47] Evliya Çelebi, "Boztepe bağlarının turna kanı üzüm şırası gayet hoş şıralı, pahası yüksek metadır ki içene asla sarhoşluk vermez."[48] ifadesiyle Boztepe bağlarının üzümlerini metheder.

Seyahatnâme'de oronimlerle ilgili olarak üçü dağ, biri bağ şeklinde dört coğrafi ad tespit edilmiştir. Bunlar, aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Dağ Adları	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Ağaçbaş Dağı	Ağaçbaş Dağı	253b/55
Cebel-i Lezgi	Lezgi Dağı	249b/49
Cebel-i Boztepe	Boztepe Dağı	250a/49

Tablo 13: Dağ adları

Bağ Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Bozdepe	Boztepe Bağları	252b/53

Tablo 14: Bağ adı

3.5. Hidronimler (Deniz, göl, nehir, dere, çay, kuyu, çeşme adı)

Hidronim, *hidro* "su" ile *onuma* "ad" anlamına gelen sözcüklerden yapılmıştır.[49] Doğada mevcut olan ve insanlar tarafından düzenlenen okyanus, nehir, göl, deniz, körfez, boğaz, baraj, çağlayan gibi su kaynaklarını bildirir.[50] Doğal güzellikleri ile tanınan Trabzon'un il toprakları içinde akışı hızlı veya yavaş kısa yahut uzun boylu olan çok sayıda akarsu bulunmaktadır. *Değirmendere, Foldere, Kale Deresi, Karadere, Sera Deresi, Yanbolu Deresi, Koka Deresi, Sürmene Deresi, Solaklı Deresi, İkizdere, Kuzgun Deresi, Baltacı Deresi ve Zağnos Deresi* (https://www.cografya.gen.tr/tr/trabzon/fiziki.html) adlarıyla bilinen bu akarsulardan hiçbirinin adı *Seyahatnâme*'de geçmemektedir.

Evliya Çelebi, eserinde "Evsâf-ı çeşme ve sebil-i âb-ı hayât" başlığı altındaki satırları boş bırakmış, sadece "Der-sitâyiş-i Nehr-i Hoşoğlan" başlığıyla uzun uzadıya Hoşoğlan Nehri'nden bahsetmiştir. Buna göre Hoşoğlan Nehri, "Erzurum eyaletinde Kelkit nahiyesinin güney tarafında Yaylak Mescidi adıyla bilinen yüksek bir dağdan doğup nice köylerin ve kasabaların bağlarını ve bostanlarını sulayarak bu Trabzon'un (—) tarafında Karadeniz'e katışır bir hayat suyudur."[51] Bununla birlikte şehrin doğu tarafındaki Boztepe ve Lezgi dağlarından toplanan, tabakhanenin içinden geçen ve Debbağlar Kapısı önünden akan bir küçük nehrin bulunduğunu da söyler ancak bu nehrin adını zikretmez.

Seyahatnâme'de hidronimlerle ilgili biri nehir, biri ırmak, ikisi dere olmak üzere dört akarsudan bahsedilmektedir. Bunlar, aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Akarsu Adları	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Canha (Rûh Irmağı, Cûy-ı rûh)	Canha (Ruh Irmağı, Cûy-ı Rûh)	254b/56
Kalatimana Deresi	Kalatimana Deresi	248a/47
Nehr-i Hoşoğlan	Hoşoğlan Nehri	253b/55
Sire Deresi	Sire Deresi	248a/47

Tablo 15: Akarsu adları

3.6. Dromonimler (Yer altı ve yer üstü ulaşım yolları adı)

Dromonim; Yunanca "yol" anlamına gelen *dromoz* ile "ad" anlamına gelen *onuma*[52] sözcüklerinden oluşmuştur. Hava, su, yer altı ve yer üstü ulaşım yollarını içermektedir. Tarihi metinlerin çoğunda Karadeniz ve çevresi anlatılırken Trabzon'un ticari hayatına ayrıca yer verilmektedir. Bu anlamda Trabzon'dan bahsedilince de buradaki iskele/liman hep ön planda yer almakta ve Trabzon'un bir liman şehri olduğu sürekli vurgulanmaktadır.[53] Evliya Çelebi de, eserinde önemli bir ticaret ve ulaşım yolu olan Trabzon limanından şu şekilde bahsetmiştir: "Bir hoş büyük limanı vardır, iyi demir tutar körfezli limandır. Lâkin batı tarafı açıktır. Batı tarafına 300 mil Kırım yarımadasında Kefe Kalesi limanıdır."[54] Trabzon, sadece limanı bakımından değil, aynı zamanda sahip olduğu tarihî köprüler bakımından da önemli bir şehirdir. İki yakayı birbirine bağlayarak yolun devamını sağlayan köprüler, şehrin doğal yapısından kaynaklanan ulaşım güçlüğünü kolaylaştırmak için önemli bir görev üstlenmiştir. Ancak Evliya Çelebi, eserinde yer yer köprülerin özelliklerine temas etmekle birlikte adlarını tek tek vermemiştir. Köprüler hakkında verdiği bilgilerden bazıları şu şekildedir: "Debbağlar Kapısı'ndan dışarı Debbağlar Çarşısı içinde kâgir büyük yapılarla inşa olunmuş büyük bir köprü var, yapıcısı Sultan Uzun Hasan'dır."[55] "Birinci kapı Zağanos Kapısı'dır ki Zindan Kapısı ile arasında kale duvarına bitişik uzun bir köprüdür."[56]

Seyahatnâme'de dördü liman, biri yol olmak üzere beş ulaşım yolu tespit edilmiştir.

Limanların Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Menzil-i Değirmenderesi (Liman)	Değirmenderesi Menzili	254a/55
Kasaba-i Şane (Rovuşa Limanı)	Şane Kasabası	254a/55
Polata Limanı	Polata Limanı	248a/47
Tarabefzûn Limanı	Trabzon Limanı	253a/54

Tablo 16: Liman adları

Yol Adları	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Canha yolları	Canha yolları	248b/47

Tablo 17: Yol adı

3.7. Ktemtonim (Kurum adı)

Ktematonim; Yunanca *ktematos* "eşya" ve *onuma* "ad" sözcüklerinden oluşmuştur.[57] Başta eğitim, sağlık, din gibi farklı hizmetleri yerine getirmek için açılan kurum ve kuruluşların adlarını içermektedir. Okullar, müdürlükler, hastaneler, tiyatrolar, sinemalar, camiler, mescitler, türbeler, konser salonları, spor salonları, statlar, yardım kuruluşları vb. kurum ve kuruluş adlarını inceler.[58] Şehir sakinleri tarafından ortak olarak kullanılan mekânları içerdiğinden bu tip yer adları için sosyal kullanım alanları ile ilgili yer adı ifadesi de kullanılabilir.

Seyahatnâme'de adı geçen han, hamam, imaret, mesire yeri gibi gündelik hayatın gerekli kıldığı ihtiyaçlardan doğan mekânlar, medrese, mektep, kurra gibi eğitim amacıyla kullanılan mekânlar, cami, tekke, zaviye, türbe, mezarlık gibi inanca bağlı kutsal mekânlar bu grubun sınırları içindedir. Sözgelimi, Trabzon'da *İmaret Hamamı, Hatuniye Mihmansarayı Hanı, Hatuniye İmareti* gündelik hayatın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılan mekânlar arasında yer alırken *Hatuniye Medresesi, İskender Paşa Mektebi, Orta Hisar Kurrrası* halkın eğitimi için kullanılan mekânlar olarak zikredilebilir. Bununla birlikte *İskender Paşa Cami, Orta Hisar Cami, Süleyman Bey Cami* gibi ibadethaneler kutsal mekânları meydana getirmektedir.

3.7.1. Eğitim kurumları ile ilgili sosyal kullanım alanları adı

Osmanlı Devleti'nde medreseler, sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine tekabül eden, kuruluştan XIX. yüzyıla kadar ilmî ve fikrî hayatta etkili, devlet ve toplumu belirli seviyelerde yönlendiren temel eğitim kurumlarıdır. Bu kurumlar, fiziki şartları, mimari özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle şer'î ve hukukî mevzuatın tedvini, idarî ve askerî müesseseler yanında vakıf sistemi gibi toplumsal kurumların teşkili ve benimsenmesinde, devletin zorlandığı yerlerde çözümler üretilmesinde sistemin temel bir unsuru olarak önemli faaliyetler göstermiştir.[59] Abbasiler devrinde *küttâb,* Selçuklularda *sıbyan mektebi* adıyla anılan eğitim kurumu için Osmanlılar da *mektep* adını kullanılmıştır. Ayrıca mektepler, *dârüt-*

talîm, dârülilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye gibi adlarla da anılmıştır. XIX. yüzyılda mektep sözcüğü, bütün öğretim kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış, hatta fakültelerin adında bile yer almıştır.[60] Osmanlılarda, Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümü veya tamamının ezberletildiği, kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mekteplere ise *dârülkurra* adı verilmiştir.[61] Evliya Çelebi, kendi asrında Osmanlı sınırları içerisinde çok sayıda dârülkurra bulunduğunu söyler. Hatta selatin, vüzera ve diğer ileri gelenlerin camilerinin her birinde bu müesseslerin bir olduğuna da işaret eder.

Seyahatnâme'de üçü medrese, dördü mektep, üçü dârülkurra olmak üzere eğitim kurumları ile ilgili on ad tespit edilmiştir. Trabzon'da eğitim kurumu olarak hizmet veren medreseler, dârülkurra ve mektep adları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Medreselerin Adı	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Medrese-i Ebû'l-Feth Mehemmed Hân	Fâtih Mehmed Han Medresesi	251a/51
Medrese-i Hâtûniyye	Hatuniye Medresesi	251a/51
Medrese-i İskender Paşa	İskender Paşa Medresesi	251a/51

Tablo 18: Medrese adları

Mekteplerin Adı	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Mekteb-i Ebu'l-feth Gâzî	Fâtih Gazi Mektebi	251b/51
Mekteb-i Mükellef-i Hâtûniyye	Mükellef Hatuniye Mektebi	251b/51
Mekteb-i İskender Paşa	İskender Paşa Mektebi	251b/51
Mekteb-i Yeni Câmi'i	Yeni Cami Mektebi	251b/51

Tablo 20: Mektep adları

Dârülkurraların Adı	**Günümüzdeki Adı**	**Geçtiği Yer**
Dârü'l-kurrâ-yı İskender Paşa	İskender Paşa Dârülkurrası	251b/51
Hâtûniyye Kurrası	Hatuniye Kurrası	251b/51
Orta Hisâr Kurrası	Orta Hisar Kurrrası	251b/51

Tablo 19: Dârülkurra adları

3.7.2. İnançla ilgili kutsal mekânlara ait sosyal kullanım alanları adı

Türk-İslam devletlerinin pek çoğunda görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nde de camiler, İslam dininin en kutsal mekânları, sosyokültürel

hayatın da en önemli parçası kabul edilmiştir. Şehrin merkezini, *cami'-i kebir* adı verilen en büyük cami; meydanını da bu caminin devasa haziresi olan bahçesi teşkil etmiştir. Camiler, ihtiyaç oranında özel seçilen yerlere yapılmış, etrafı boş bırakılmış, çevresi geniş tutulmuştur. Bazen de şehrin Türk idaresi altına geçtiğinin bir göstergesi olarak orada mevcut olan en büyük kilise camiye tahvil edilmiştir. İskân politikasına göre de caminin etrafında bir büyük mahalle oluşturulmuş; diğer mahalleler de bu mahallenin etrafına doğru şekillenmiştir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen Türkmenler bu mahallelere yerleştirilmiştir. Trabzon da Osmanlı idaresi altına girdikten sonra kiliselerin büyük bir bölümü camiye çevrilerek bir Türk-İslam şehri görüntüsü almıştır.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâmesi*'nde "Evsâf-ı selâtin ve gayrı cevâmi'-i vüzerâ ve a'yân-ı kibâr" başlığı altında Trabzon'da bulunan sekiz cami hakkında bilgi vermiştir. Bahsi geçen camilerin adları şunlardır:

Cami Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Ayasofya Câmi'i	Ayasofya Cami	251a/51
Câmi'-i Hâtûniyye	Hatuniye Cami	251a/50
Câmi'-i Süleymân Beğ	Süleyman Bey Cami	251a/51
Erdoğdu Beğ Câmi'i	Erdoğdu Bey Cami	251a/50
İskender Paşa Câmi'i	İskender Paşa Cami	251a/51
Yeni Câmi'i	Yeni Cami	250b/51
Orta Kulle Câmi'i	Orta Kule Cami	251a/50
Orta Hisâr Câmi'i	Orta Hisar Cami	251b/51

Tablo 21: Cami adları

Kutsal mekânlar arasında türbeleri de zikretmek gerekir. Ancak *Seyahatnâme*'de yer verilen türbelerin adlarına yer verilmemiş sadece Sultan I. Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un metfun olduğu türbeden bahsedilmiştir. Hayrat sahibi, Râbia-i Adeviyye gibi iffetli bir hatun şeklinde vasıflandırdığı bu hanımın türbesi, bugün *Gülbahar Hatun Cami* diye bilinen Orta Hisar'ın batısında Zağnos Köprüsü yakınında bulunan Hatuniye Cami'nin bitişiğindedir.

Türk-İslam geleneğinde tekke, dergâh ve zaviyeler de inançla ilgili mekânlar içerisinde yer alır. *Seyahatnâme*'de "Evsâf-ı tekye-i dervîşân-ı zî-şân" başlığı verilmekle birlikte tekkelerle ilgili herhangi bir bilgi bulunmaktadır.

3.7.3. Gündelik hayatın ihtiyaçlarından doğan sosyal kullanım alanları adı

Seyahatnâme'de "Evsâf-ı Hammâmât" başlığı altında Trabzon'da bulunan hamamlardan bahsedilir. Bu bahiste, Evliya Çelebi'nin birinin sadece yerini ve özelliklerini, altısının hem ismini hem yerini ve özelliklerini zikrettiği yedi hamam mevcuttur. Seyyahın adını zikretmediği bu hamam hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir: "Evvelâ Orta Hisar'da iki katlı hamam vardır. Biri kale duvarının Aşağı Hisar'a açılan kapının yakınında hamamdır. Suyu, havası ve yapısı güzeldir. Çifte hamamdır ki biri isyan sahibi kadınlar için yapılmıştır. Ve (---) hamamı bir gönül açan aydınlık hamamdır."[62] Eserde Trabzon'da bulunduğu belirtilen hamamlar aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Hamamların Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Aşağı Hisâr Hammâmı	Aşağı Hisar Hamamı	251b/52
Kâfir Hammâmı	Kâfir Hamamı	251b/52
İmâret Hammâmı	İmaret Hamamı	251b/52
İskender Paşa Hammâmı	İskender Paşa Hamamı	251b/52
Kulle Hammâmı	Kule Hamamı	251b/52
Tekfûr Sarâyı Hammâmı	Tekfur Sarayı Hamamı	251b/52

Tablo 22: Hamam adları

Evliya Çelebi, Trabzon'da bulunan hanlar hakkında bilgi vermek üzere "Evsâf-ı Hân-ı Hâcegân" ve "Evsâf-ı Hân-ı Mücerredân" olmak üzere iki farklı başlık kullanmıştır. Ancak ilgili bölümlerde herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Sadece tüccar hanlarının anlatıldığı ilk bölümde, *Hatuniye Mihmansarayı Hanı* adlı bir handan bahsedilmiş ve buranın yüz tavla at aldığını belirtilmiştir.

Han Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Mihmân-Sarây-ı Hâtûniyye	Hatuniye Mihmansarayı Hanı	251b/52

Tablo 23: Han adı

Osmanlı toplum hayatında önemli bir yeri olan imarethaneler; mescit, medrese, tabhane, dârülitâm, dârüşşifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithane, türbe gibi birimlerin tamamı için kullanıldığı gibi bu binalardan sadece biri olan aşhane için de kullanılmıştır. Anadolu ve Rumeli'deki pek çok mimari eserin kitabesinde yapılar imaret adıyla zikredilmiştir. Evliya Çelebi, imareti hem külliye hem de onun

birimlerinden biri olarak kaydetmiştir.[63] Seyyahın Trabzon'da bulunan imaretlerden bahsederken "Bütün fakir ve zenginlere, ay ve yıl boyunca nimeti bol bol dağıtır."[64] ve "Gelen ve gidenlere, gemicilere, yaşlılara ve gençlere nimeti bol bol dağıtır."[65] şeklindeki ifadelerine dayanarak imareti aşevini karşılamak üzere kullandığı görülmektedir. İlgili bölümde bahsi geçen imaretler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

İmaretlerin Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
İmâret-i Ebu'l-feth Sultân Mehemmed Hân	Fâtih Sultan Mehmed Han İmareti	252a/52
İmâret-i İt'âm-ı Hâtûniyye	Hatuniye İmareti	252a/52

Tablo 24: İmaret Adları

Mesire yerleri, bağ, bahçe, sahra, tarla, akarsu kenarı gibi *oronomi* ile ilgili yerlerdir. Aynı zamanda bu mekânlar; halkın buluştuğu, görüştüğü, gezip dolaştığı ve birlikte hoşça vakit geçirdiği yerler olarak şehir halkına hizmet vermiştir. Bu sebeple, mesire yerlerine ait adlar, sosyal kullanım alanları olarak kabul edilebilir. Evliya Çelebi, Trabzon'un mesire yerleri için "Tamamı (---) adet gezinti yerleridir."[66] diye söze başlamasına rağmen sadece *Kavak Meydanı* adında bir mesire yerinden bahseder.

Mesire Yeri Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Kavak Meydanı	Kavak Meydanı	253b/54

Tablo 25: Mesire Yeri Adı

3.8. Diğer Toponimler

Saray, köşk, konak adları ile şehrin giriş kapıları ile ilgili adlar, yer adları biliminin herhangi bir alt birimine dâhil edilmemiş; bunların diğer toponimler başlığı altında verilmesi uygun görülmüştür. Bu adlar, şehrin idarî veya doğal arazisinin bir bölümü olarak düşünüldüğünde bir *urbanim* olarak değerlendirilebilir. *Seyahatnâme*'de Trabzon Kalesi'nin anlatıldığı bölümde on bir kapıdan bahsedilmektedir. Bütün kapıların adı, eserde verilmemekle birlikte bahsi geçen kapılar, Trabzon Kalesi'nin Orta Hisar ve Aşağı Hisar bölüğünde yer almaktadır. Orta Hisar'da; *Yeni Cuma Kapısı* ve *Debbağlar Kapısı, Zindan Kapısı, Zağanos Kapısı* ve *Aşağı Hisar Kapısı* bulunmaktadır. Ayrıca Orta Hisar'a açılan ve şehre çıkan adı zikredilmeyen bir kapı ile daima kapalı olan gerekli olduğunda açılan gizli bir kapı daha vardır. Aşağı Hi-

sar'da *Zağanos Kapısı, Süthane Kapısı, Moloz Kapısı* ve M*umhane Kapısı* olmak üzere dört kapı bulunmaktadır.

Seyahatnâme'de adı geçen dokuz kapının adı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Kapıların Adı	Günümüzdeki Adı	Geçtiği Yer
Aşağı Hisâr Kapusu	Aşağı Hisar Kapısı	250b/50
Bâb-ı Süthâne	Süthane Kapısı	250b/50
Moloz Kapusu	Moloz Kapı	250b/50
Mumhâne Kapusu	Mumhane Kapısı	250b/50
Debbâğlar Kapusu	Debbağlar Kapısı	250a/49
Şem'ahâne	Şem'ahane Kapısı	251b/52
Yeni Cum'a Kapusu	Yeni Cuma Kapısı	250a/49
Zağanoz Kapusu	Zağanos Kapı	250b/50
Zindân Kapusu	Zindan Kapı	250a/49

Tablo 26: Kapı Adları

Sonuç

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, yaşadığımız ortam ile bütünleşmemizi sağlayan ve ortamın ayırt etme niteliğini ortaya koyan semiyolojik unsurları söz varlığında barındırması yönüyle önemli bilgiler ihtiva eder. Bu bağlamda eserde bahsi geçen yer adları vasıtasıyla Trabzon şehrinin coğrafî ve fiziksel özellikleri yanında tarihî ve kültürel kimliği, ticarî ve iktisadi yapısı, sosya-kültürel dokusu, folklorik ve mitolojik unsurları da ortaya konmakta; şehir ve şehir halkının XVII. yüzyıldaki portresi ana çizgilerle çizilmektedir. Dolayısıyla eser, Trabzon hakkında çalışan sosyal ve beşerî bilimlerin çeşitli dallarındaki araştırmacılara kaynaklık etmektedir.

Yapılan bu çalışmada ise, Trabzon yer adlarıyla ilgili şu veriler elde edilmiştir:

1. Eserde, Trabzon şehri ile ilgili 92 yer adı tespit edilmiştir. Bunlardan; 34'ü oykonim, 2'si urbanonim, 6'sı agoronim, 4'ü oronim, 4'ü hidronim, 5'i dromonim, 28'i ktemtonim ve 9'u diğer toponimdir.
2. Fizikî coğrafya özelliklerine göre yer adlarının dağılımını şöyledir:

   Oykonimler; 5'i kale, 3'ü hisar, 1'i eyalet, 5'i sancak, 7'si şehir, 1'i kasaba, 7'si nahiye, 5'i menzil adıdır.

Urbanimler; 2 mahalle adıdır.

Agoronimler; 3'ü meydan, 2'si çarşı, 1'i pazar adıdır.

Oronimler; 3'ü dağ, 1'i bağ adıdır.

Hidronimler; 4 akarsu adıdır.

Dronimler; 4'ü liman, 1'i yol adıdır.

Ktemtonimler; 3'ü medrese, 3'ü dârrülkurra, 4'ü mektep, 8'i cami, 6'sı hamam, 1'i han, 2'si imaret, 1'i mesire yeri adıdır.

Diğer toponimler; 9 kapı adıdır.

Dipnotlar

1 *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s.19.

2 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Akademik Neşriyat, İstanbul 2004, s. 31.

3 A. Gündüz Önal, Mustafa Şenel, "Yer Adları (Toponimi) Açısından Divanü Lûgati't-Türk", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 32, Ankara 2016, s. 64.

4 Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü,* Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul 2002, s. 224.

5 Levent Kurgan, *Denizli İli Yer Adları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli 2002, s. 3.

6 S. Yavuz, M. Şenel, "Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü", *Turkish Studies*, 8(8), Ankara 2013, s. 2239.

7 Tuncer Gülensoy, Türk Dünyası ve Anadolu'da Ortak Yer Adları, *ERDEM Atatürk Kültür Merkezi Dergisi,* 9(26), 1996, s. 693.

8 Tuncer Gülensoy, "Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış", *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı,* Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 41.

9 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara 2000, s. 102.

10 Aksan, *a.g.e.,* s. 103.

11 Y. Dağlı, S.A. Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Kitap C. 1, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 246.

12 Aksan, *a.g.e.,* s. 104.

13 H. W. Lowry, E. Feridun (2012). "Trabzon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 41, İstanbul 2012, s. 296.

14 Lowry, *a.g.e*., s. 296.

15 Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihî Alt Yapısı (Tarih-Etnik Yapı-Dil-Kültür)*, Genelkurmay, Ankara 2005, s. 95-96.

16 Demir, *a.g.e.,* s. IX.

17 Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *Journal of History Studies*, 9(5), Samsun 2017, s. 26.

18 Lowry, *a.g.e.,* s. 298.

19 Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, 26(102), Ankara 1962, s. 293-294.

20 M. Hanefi Bostan, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı* C. II, Değişim, İstanbul 2016, s. 661.

21 Gökbilgin, *a.g.e.,* s. 295.

22 Dağlı, *a.g.e*., s. 101.

23 B. Ünal İbret, "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açıdan Bir İnceleme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 7, İstanbul 2003, s. 53.

24 Doğan Aksan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *Belleten*, 21-22 (1973-1974), s. 185.

25 Dağlı, *a.g.e.,* s. 97.

26 Dağlı, *a.g.e.,* s. 98.

27 Lowry, *a.g.e,* s. 296.

28 Yavuz, *a.g.m.,* s. 2249.

29 Bekadza, *a.g.m.,* s. 192.

30 Ali Boran, "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", *Osmanlı,* 10, Ankara 1999, s. 348.

31 Dağlı, *a.g.e.,* s. 100.

32 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 199, s. 479.

33 Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, İstanbul 2004, s. 159.

34 Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları,* 1981, s. 125.

35 Dağlı, *a.g.e*., s. 117.

36 Dağlı, *a.g.e.,* s. 118.

37 Bekadza, *a.g.m*., s. 193.

38 Açık, *a.g.m.,* s. 35.

39 Bostan, *a.g.e*., s. 664.

40 Yavuz, *a.g.m*., s. 2243.

41 M. A. Ayten, M. N. Özer, O. Kuntay, "Kamusal Odak Olarak Kent Meydanları", *Planlama*, 3, Ankara 2005, s. 96.

42 Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 34, İstanbul 2007, s. 194.

43 Tahsin Özcan, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 34, İstanbul 2007, s. 206.

44 Dağlı, *a.g.e.,* s. 109.

45 Bekadza*, a.g.m*., s. 193.

46 Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Bağcılığın Önemi ve Gerileyişi". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, 2017, s. 252.

47 Dağlı, *a.g.e.,* s. 111.

48 Yavuz, a.g.m., s. 2246.

49 Bekadza, *a.g.m*., s.194.

50 Dağlı, *a.g.e*., s. 116.

51 Yavuz, *a.g.m*., s. 2244.

52 Yaşar Baytal, "Trabzon Limanı İnşası", *History Sütdişi*, 2013, 5 (3), s. 21.

53 Dağlı, *a.g.e*., s. 54.

54 Dağlı, *a.g.e*., s. 103.

55 Dağlı, *a.g.e*., s. 103.

56 Bekadza*, a.g.m.,* s. 193.

57 İbrahim Şahin, "Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları", *Avrasya Terim Dergisi,* 1, s. 54.

58 Mehmet İpşirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 23, İstanbul 2003, s. 327-333.

59 Baltacı, Cahit, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, İstanbul 2004, s. 6.

60 Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, s. 543.

61 Dağlı, *a.g.e.,* s. 108.

62 Zeynep Tarım Ertuğ, (2000). "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 22, İstanbul 2000, s. 219.

63 Dağlı, *a.g.e.,* s. 109.

64 Dağlı, *a.g.e.,* s. 109.

65 Dağlı, *a.g.e.,* s. 114.

Kaynakça

AÇIK, Turan, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *Journal of History Studies*, 9(5), Samsun 2017, s. 25-56.

AKSAN, Doğan "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *Belleten,* 21-22 (1973-1974), s. 185-193.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim,* Ankara: Türk Dil Kurumu, Ankara 2000.

AYTEN, M. A., ÖZER, M. Nazım, KUNTAY, O. "Kamusal Odak Olarak Kent Meydanları", *Planlama,* 3, Ankara 2005, s. 96-103.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük,* Kubbealtı Akademik Neşriyat, İstanbul 2004.

BALTACI, Cahit, "Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, İstanbul 2004, 6-7.

BAYTAL, Yaşar, "Trabzon Limanı İnşası", *History Studies*, 2013, 5 (3), s. 21-35.

BEKADZA, Shota, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi", *Turkish Studies*, 9(4), Ankara 2014, s. 187-205.

BORAN, Ali, "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", *Osmanlı,* 10, Ankara 1999, s. 347-363.

BOSTAN, M. Hanefi, "XVII. Yüzyılda Trabzon Şehri", I. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı,* C. II, Değişim, İstanbul 2016, s. 661-685.

BOZKURT, Nebi, "Dârülkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, 543-545.

DAĞLI, Y. ve KAHRAMAN S. A., *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit,* 2. Kitap C. 1, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

DEMİR, Necati, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihî Alt Yapısı (Tarih-Etnik Yapı-Dil-Kültür),* Genelkurmay, Ankara 2005.

EREN, Hasan "Yer Adlarımızın Dili", *Belleten,* 13, 1966, 155-165.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, "İmaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, İstanbul 2000, 219-220.

GÖKBİLGİN, Tayyib, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten,* 26(102), Ankara 1962, s. 293-337.

GÜLENSOY, Tuncer, "Türk Dünyası ve Anadolu'da Ortak Yer Adları", *ERDEM, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 9(26), 1996, s. 693-710.

GÜLENSOY, Tuncer, Anadolu Yer Adlarına Genel Bir Bakış, *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Diyanet Vakfı Yayınları,* Ankara 1998, s. 41-48.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar", *Osmanlı Araştırmaları,* 1981, 125-131.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Menzil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, İstanbul 2004, 159-161.

İBRET, B. Ünal, "Çankırı'daki Köy Adları Üzerine Coğrafi Açıdan Bir İnceleme", *Marmara Coğrafya Dergisi,* 7, İstanbul 2003, s. 53-80.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 23, İstanbul 2003, 327-333.

KAHRAMAN, S.A., DAĞLI, Y., Dankoff R. vd., *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* C.1-6, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

KALLEK, Cengiz, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* 34, İstanbul 2007, s. 194-203.

KURGAN, Levent, *Denizli İli Yer Adları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Denizli 2002.

LOWRY, H. W. ve EMECEN, F., "Trabzon", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, İstanbul 2012, s. 296-301.

PAKALIN, M.Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.

ÖNAL, A.G., ŞENEL, M., "Yer Adları (Toponimi) Açısından Divanü Lûgati't-Türk", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, 32, Ankara 2016, s. 64-74.

ÖZCAN, Tahsin, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34, İstanbul 2007, s. 203-206.

ŞAHİN, İbrahim, "Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları" *Avrasya Terim Dergisi,* 1, s. 46-58.

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.

VARDAR, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Multilingual Yabancı Dil Yayınları,* İstanbul 2002.

YAVUZ, S., ŞENEL, M., "Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü", *Turkish Studies,* 8(8), Ankara 2013, s. s2239-2254.

YILMAZ, Özgür. "Trabzon'da Bağcılığın Önemi ve Gerileyişi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 23, 2017, s. 251-262.

Ziyaret Edenlerin Gözüyle Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon

Muzaffer BAŞKAYA
Prof. Dr., Trabzon Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü

Giriş

Trabzon, coğrafi konumu, stratejik önemi ve ticari potansiyeli itibarıyla tarih boyunca Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olagelmiştir. Trabzon, Anadolu'nun iç kesimlerine ve Kafkaslara geçişi sağlayan özelliği sebebiyle coğrafi ve askeri açıdan, ayrıca İpek Yolu'nun Karadeniz'e çıkış kapılarından biri olması nedeniyle de ticari açıdan[1] önemli bir merkez olmuştur.

Tarih boyunca önemli bir liman kenti olan Trabzon, bu özelliği nedeniyle dışarıdan gelenlerin de ilgisini çekmiş ve şehir, her daim gezgin ve seyyahların uğrak yerlerinden biri olmuştur. Trabzon'un bu kadar çok ilgi çekmesinin en önemli nedeni ise şehrin transit ticaret noktasında sahip olduğu konumdu. Zira ekonomik canlılığın getirdiği yaygın etki sayesinde çok sayıda tüccar, bürokrat ve gezginin yolu Trabzon'a düşmüştü. Söz konusu canlılığın zirveye ulaştığı XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Trabzon ticari açıdan hiç olmadığı kadar canlı bir süreç yaşamış, bu hareketlilik sayesinde yabancıların ilgi odağı haline gelmiştir.

Trabzon, XX. Yüzyılın başına kadar çok sayıda seyyah ve gezginin uğrak yeri olmuştur. Ksenophon'un "On Binlerin Dönüşü" adlı eseri Trabzon hakkında bilgiler veren en eski seyahatnamelerden biridir. Tarihsel süreçte Clavijo, Evliya Çelebi, Fallmerayer gibi ünlü seyyahlar Trabzon'u gezmiş ve şehirle ilgili gözlemlerini gelecek nesillere aktarmışlardır. XX. Yüzyılın başına gelindiğinde Ahmet Refik, Cahit Talas, Necip Fazıl Kısakürek, Mahmut Goloğlu gibi ünlülerin yolları

da bir şekilde Trabzon ile kesişmiştir. Bu kişiler de Trabzon'da bulundukları ya da görev yaptıkları süre zarfında o günlerin Trabzon'unu tasvir etmişlerdir.

Bu çalışmada Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'da bulunan veya buraya uğrayan kişilerin şehirle ilgili gözlem, rapor, mektup gibi eserlerde Trabzon hakkında verdikleri bilgiler bir araya getirilmiştir. Bu kapsamda Trabzon'da görev yapmış bir bürokrat/memur, Trabzon'a gelen gazeteci/muhabir gibi kişilerin gözlemlerine yer verilmiştir. Söz konusu kişilerin Trabzon ile ilgili gözlemleri daha çok şehirde yayın yapan dönemin yerel gazetelerinde neşredilmiştir. Bu itibarla yerel basın, çalışmamızın ana materyalini oluşturmaktadır. Çalışmada İstikbal, Yeniyol, Halk gibi Trabzon'da yayın yapan gazeteler dışında komşu vilayetlerde yayınlanan Yeşil Giresun ve Çoruh gibi gazetelerden de istifade edilmiştir. Zira komşu vilayetlerden Trabzon'a gelen muhabirler şehirle ilgili gözlemlerini yazı dizileri halinde kendi gazetelerinde neşrediyor, Trabzon'la ilgili bilgiler veriyorlardı.

Yukarıda zikredilen kaynaklarda verilen bilgileri bir araya getirdiğimizde şehre gelen hemen her ziyaretçinin Trabzon'un 2 ana özelliğini ön plana çıkardığı anlaşılmıştır. Bunlardan ilki Trabzon'un yaşadığı ekonomik çöküştür. İkinci olarak Trabzon'un plansız ve düzensiz bir şehir görüntüsü vermesidir.

a)Ekonomisi Çökmüş Bir Şehir

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'u ziyaret eden hemen herkesin ortak fikri Trabzon ekonomisinin eski parlak günlerini aradığı yönündedir. Zira tarihi İpek Yolu'nun Karadeniz'e çıkış kapılarından olan Trabzon'un mevcut durumu taraflı tarafsız şehri ziyaret eden herkesin dikkatini çekiyordu.

Trabzon'un ekonomik manada yaşadığı gerilemenin asıl başlangıcını ise Birinci Dünya Savaşı oluşturmaktadır. Zira 1914'e kadar bir şekilde ayakta kalan ve Trabzon ekonomisini ayakta tutan Trabzon-İran transit yolu savaştan sonra Sovyet topraklarına kaymış, Trabzon Limanı ve transit ticaret bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Transit ticarette gelinen bu durumu ele alan bir yazar bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır:[2]

Birinci Dünya Savaşı'na kadar Rusların demir rayları bizim toprak yolu, oradaki lokomotifin hızı buradaki devenin sabrını yenememiş-

ken savaş her şeyi değiştirdi. Kaybolan askerin geri gelişi gibi kaybolan transiti de geri çağırdık. Fakat gürbüz gidip dermansız gelen asker gibi transit de öyle tanınmaz hale geldi ki.

İran transit ticaretinde yaşanan olumsuz gelişmeler Trabzon'un iktisadi hayatına darbe vurmuştur. Trabzon'un en etkin gazetelerinden olan İstikbal transit ticarette gelinen durumu sütunlarına şu şekilde aktarmıştır:[3]

Trabzon için bu hat, hayat ve memat meseledir. Bu hattın ihmali Trabzon'un ve Trabzon'la beraber Erzurum'a kadar bütün bu havalinin zirai ve iktisadi inkişafından mahrumiyetle, felaket-i mahkûmiyeti demektir. Trabzon ise böyle bir felaket ve mahrumiyete layık bir vilayet değildir. Bu havali ihmal olunmamalıdır. Trabzon'un böyle bir ihmale de tahammülü mevcut değildir. Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin bu mühim noktasından maada İran tarik-i ticareti üzerinde fevkalade haiz-i ehemmiyet birer mevkileri vardır. Ve Trabzon'la Erzurum'u şimendiferle yekdiğerine raptetmekte bu itibarla azim menafi mevcuttur. Filhakika Erzurum-Trabzon hattı İran için en karlı bir tarik-i ticari küşat edecektir. Bugün Batum hattı, İran için naçar-ı istifade edilmek istenen bir hattır. İran, bugünkü şerait altında bir kısım mevadadını teminde develerle vesaire vasıtayla Trabzon-Erzurum yolunu tercih etmektedir. Şimdi düşününüz Trabzon-Erzurum şimendiferi yapılacak olsa İran bütün eşyasını bu tarikten nakil edecek ve Trabzon, en mühim transit merkezi olacaktır. Geçenlerde İran ricali, bu hattın lüzumundan bahisle İran, bu hat ile sizin kadar alakadardır biz de teşebbüs edelim diyordu.

Gazetede çıkan yazıdan anlaşıldığı üzere o günlerde Trabzon-İran transit hattını canlandırmak için bazı adımlar atılmak isteniyordu. Bu noktada gündeme gelen Trabzon-Erzurum demiryolu projesi Trabzon'u iç bölgelere bağlayabilme imkânı veriyordu.[4]

Transit ticaretin içinde bulunduğu durum 1925 yılında şehre gelen Ticaret Vekâleti uzmanlarının da dikkatini çekmiştir. Zira ertesi yıl yayınlanan Ticari ve İktisadi Trabzon Rehberi adlı eserde transit ticaret konusu ele alınmış ve şu ifadeler kullanılmıştır:

Trabzon şimdiye kadar İran ithalat ve ihracat emtiasının kısmen transit vazifesini ifa etmiş ise de son günlerde transit muamelatı hayli azalmış, hatta Batum'a intikal etmekte bulunmuştur. Bunun başlıca sebepleri:

İran hududundaki gümrük dairesinde muntazam antrepo binaları olmaması yüzünden oraya gelen emtia günlerce açıkta kalması ve gümrük muamelesinin hudutta her nedense tehirle ifası.

İran'dan gelen devecilerden deve başına (16-17) lira raddesinde vergi istigası.

Hududu geçip de Erzurum'a gelen kafilenin ecnebilerin Trabzon, Erzurum arasında seferden men'i hakkındaki sabık bir emre tevfikan müddet-i medide Erzurum'da alıkonulmaları bu esbabdan dolayı Ruslara müracaat ederek, hala taranmamış ipek, badem ve sair emtiayı Batum tarikiyle sevke başlamışlardır. Mamafih İran tüccarı her suretiyle Trabzon yolunu tercih fikrinde oldukları cihetle bu babda lazım gelen teshilat hakkında ticaret vekalet-i celilesinin nazar-ı dikkatleri celb olunur.

Ticaret Vekâleti uzmanlarının verdikleri bilgilere bakılırsa Trabzon-İran transit hattı eski hareketliliğini kaybetmişti ve ticari canlılık Batum'a kaymıştı. Bu durumun en önemli sebebi ise yol üzerinde tüccarı yoran bürokratik işlemler ve vergi tarifeleriydi.

Transit ticarette yaşanan durgunluk Trabzon ekonomisini sarsarken artık şehir halkının en önemli gelir kaynağı fındık olmuştu. Fındığın Trabzon ekonomisindeki rolü hakkında en çarpıcı değerlendirmelerden birisi 1929 yılında şehri ziyaret eden Cumhuriyet Gazetesi muhabiri Ali Fuat tarafından yapılmıştır. Trabzon'u ziyaret eden ve şehirde birkaç gün misafir edilen Ali Fuat, sırasıyla belediye, bankalar ve tüccarları ziyaret etmiş ve gözlemlerini bir yazı dizisi haline getirerek Cumhuriyet Gazetesi'nde yayınlamıştır. Söz konusu yazı dizisinin ekonomi ile ilgili bölümünde şu tespitler yapılmıştır: [5]

Trabzon'da İktisadi Buhran

Trabzon'da iktisadi vaziyet şayan-ı tetkiktir. İş, Ziraat, Osmanlı Bankaları'nın müdürleri, Trabzon tüccarı ile uzun uzadıya görüştüm. Memleketin iktisadi vaziyetlerini bana çok büyük samimiyetle anlattılar. Evvel emirde memnuniyet ve iftiharla arz edeyim ki aşağıda sayıp dökeceğim iktisadi buhrana rağmen Trabzon'un iktisat müesseseleri çok sağlam ve çok emniyetli temeller üzerine atılmıştır.

Trabzon'un en mühim serveti fındık mahsulüdür. Her sene vasati 3,000.000 lira kıymetinde 15.000.000kilo mahsul alınırken geçen seneki kışın şiddet ve devamından çok bereketli olan mahsul hemen

%75 nispetinde yanmış, kurtlanmış ve 6.000.000 liralık mahsul yerine ancak 1,5 milyon liralık yani beklenilen ve hatta kısmen alivre satılan miktarın %25'i elde edilebilmiştir.

Senede 6 milyon liralık fındık yetiştiren bu memleket gene senede 2 milyon kilo tütün yetiştiriyor. Bilhassa bu sene tütün mahsulü hem miktar hem de keyfiyet itibarıyla çok iyidir. Fındık zararını kısmen de olsa telafi edecektir. Tütün İnhisar İdaremiz Trabzon'un tütün zürraına 200.000 lira ikraz etmiş, hem de bu parayı hiçbir bankanın ve hiçbir mukrizin yapmadığı bir ucuzlukla yani senede %9 faizle vermiştir. Bu milli iktisat müesseselerimize şayan-ı intisal bir harekettir. Buradaki tütün inhisar idaresi ile temas ettim. Tütün kaçakçılığından fazla ve haklı şikâyetler vardır. Eğer bu cihete ciddi himmet olunursa satışların ayda 20-30 bin lira birden yükseleceğini anladım.

Trabzon iskelesinin transit hususundaki ehemmiyetini çok iyi takdir eden cumhuriyet hükümeti, muazzam ve asri antrepolar inşası sureti ile transit eşyasının muhafaza ve sevki esbabını temin ve teshil etmiştir.

Trabzon'un iktisadi durumunun eski parlak günlerin gerisinde olduğu, transit ticaretin iyice azaldığı, Trabzon Limanının canlılığını yitirdiği şehri ziyaret eden hemen herkesin ortak gözlemi idi. Bunun yanında Trabzon ekonomisindeki mevcut çöküşe rağmen bir şekilde bu durumdan kurtulmak isteyen Trabzonluların gayretleri ve bu konuda yaptıkları eserler şehri ziyaret edenleri çok etkilemiştir. Zira bu dönemde Trabzonluların yerli ve milli sermaye ile kurdukları elektrik şirketi, liman şirketi, Trabzon ve Karadeniz Bankaları gibi hamleler şehri ziyaret edenlerin takdirini topluyordu. Mesela 1929 yılında şehre gelen Yeşil Giresun Gazetesi Baş Yazarı Nuri Ahmet, Trabzon'da gördüklerini "Örnek Alalım" başlığı ile gazetesinde neşretmişti. Trabzon'u ziyaretinde şehirde gördüklerini yazıya döken Nuri Ahmet yazısında şu ifadeleri kullanmıştır:[6]

Bu defa Trabzon'a kısa bir seyahatim esnasında şehrin bazı ticaret evleri ile temas ettim. Evvelce işitmiş olduğum tasarruf ve ikraz sandıkları hakkında tetkikatta bulundum. Elde ettiğim malumat memleketimizin her tarafında, hele Giresun'umuza numune olarak gösterilmeye sezadır. Faideli faaliyetini işittiğim bu iktisadi birleşmeleri görünce Trabzon'un faal tüccarlarını tebrik ve takdir ettim. Bugün halkın içinden doğmuş halk ve tüccar için nihayet memleket için faydalı iki "limitet şirketi" Trabzon'da hali faaliyette bulunmaktadır.

Bunlardan bir tanesi Trabzon Tasarruf ve İkraz Sandığı Limitet Şirketi hakkında karilerimize kısa malumat vermek isteriz. Müessisleri 50 tüccar olarak teşkil edilen bu şirket, bugün kuvvetli bir varlık haline girmiştir. Bu teşekkülün, müessislerin sırtına yük olmaktan kurtarmak için, her hissedar günde yarım lira hesabı ile ayda 15 liralık bir veya iki hisse vermeyi kabul etmişler, muntazaman taahhütlerini ifa etmek sureti ile bu iyi ve güzel iktisadi teşebbüsü kuvveden fiile çıkarmışlardır. 1928 senesi Temmuz ayında resmen teşekkül ederek 18750 lira ile işe başlamışlar, muntazam ve ciddi bir satin tevlit ettiği semereler kendini göstererek 18750 liraya her ay 1900 lira ilave edilmiş tahmin edilen müddet zarfında şirketin sermayesi olan 50040 lira vücuda gelmiştir.

İdare heyetinin verdiği malumattan anladık ki pek yakında kredi vesaire temin etmek sureti ile şirket sermayesini 100 bin liraya iblağ edecektir. Damla damla göl olur derler ne kadar doğru bir atasözüdür. Her gün cüzdanımızın bir tarafına 50 kuruş ayırmak sureti ile meydana gelen bu müesseselerin memleket iktisadiyatına ne büyük faydalar temin edeceğini kayda bilmem lüzum var mıdır?

Trabzon'un tuttuğu yolu kendimize örnek yapalım.

Trabzon'u ziyaret eden Yeşil Giresun Gazetesi yazarı Nuri Ahmet'in verdiği bilgilere bakılırsa Trabzonlular, kendi gayretleri ile banka kurmuşlardı. Tamamen yerli ve milli sermayeye dayanan bu eser, Giresunluların da dikkatini çekmişti.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon ekonomisi ile ilgili verilen bilgileri bir araya getirdiğimizde Trabzon'un XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren patlama yapan ticari canlılığını kaybettiği görülmektedir. Bunda İran transit ticaretinin kapasitesinin azalması, yol üzerinde gereksiz bürokratik işlemler ve lüzumunda fazla miktarda alınan vergiler etkili olmuştur. Ayrıca transit yolunun fiziki durumunun da iyi olmadığını belirtmek gerekir. Buna ilave olarak Trabzon'da modern bir limanın olmaması şehrin ticari bünyesine zarar vermekteydi. Bu dönemde Trabzon'un en önemli gelir kaynağı fındık ticaretiydi. Fındıktan elde edilen gelir, şehir ekonomisini bir yere kadar taşıyabileceğinden Trabzonlular kendi gayretleri ile bazı adımlar atmışlardı. İlk olarak Trabzon Elektrik Şirketi ardından Trabzon Liman Şirketi, Trabzon ve Karadeniz Bankaları gibi yerli ve milli sermayeye dayalı bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Fakat 1929 Buhranı bu oluşumların

yaşamasına izin vermemiş, devletçi yapılanma içinde Trabzon da pastadan kendi payına düşecek geliri beklemeye başlamıştır.

b)Düzensiz- Plansız Bir Şehir: Trabzon

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'u ziyaret edenlerin dikkatini çeken unsurlardan biri de Trabzon'un plansız, programsız, düzensiz haliydi. Şehri ziyaret edenler deniz kenarında olmasına rağmen Trabzon'u "denize küs" bir memleket olarak tarif etmişlerdir. 1924 yılında şehrin bu eksikliğini gidermek amacıyla Mustafa Kemal'in şehri ziyareti sırasında Gazi Caddesi açılmış[7] fakat yeterli olmamıştır. Trabzon'un denizle irtibatının kesik olduğu düşüncesi zaman zaman yerel basına da konu olmuştur. Mesela 1936 yılında çıkan bir gazete haberinde konuyla ilgili şu ifadeler kullanılmıştır:[8]

Şehir ve Deniz

Trabzon sokakları, caddeleri itibarıyla denize küskün bir durumda kurulmuştur. Eski düşünüşün bariz bir örneği olan bu kuruluş ve duruşun bugüne kadar aynı ayına ve noktası noktasına muhafaza edilmiş olması şehirciliğimiz adına bize iyi bir not kazandırmaz. Eski görüşler, eski duyuşlar, eski düşünüşler...

Bu şehirde yazın rutubet derecesi %95'tir. Denizden hava alamayan her türlü hava cereyanlarına kapalı bulunan bu şehirde halk böyle bunalır ve böyle yanar işte. Şehirle denizin küskünlüğünü gidermek şehirle denizi barıştırmak şehirciliğimizin en bariz vasfı olmalıdır.

Bilhassa yaz aylarında yüksek derecede nem olduğu için yaşanmaz hale gelen Trabzon'da denize paralel şekilde yapılan yerleşme nedeniyle deniz etkisinin şehrin iç bölgelerine girmesi mümkün olmuyordu. Sıcak yaz aylarında halkın denizle buluştuğu yer ise Güzelhisar'dı. Trabzon'un en güzel yerlerinden biri olan Güzelhisar ile ilgili olarak bir yazar şu ifadeleri kullanmıştır:[9]

Şarktan, şimalden ve kısmen garpten denizle çevrili Trabzon'un bütün caddeleri ve sokakları denize küskün. Şehrin içine girdin mi denizi kaybettin, şehirden çıkmadan denizi göremiyorsun. Nazar değmesin diye sadece bir gazi caddesi açılmış orada da nazara değecek bir şey yok!

Şehirden denizi göremezsin; zahmet edip deniz kıyısına inmek mi? Fakat kıyıya da inemezsin. Liman tarafındaki dairemsi kıyı, iskeleden

Değirmendere ağzına kadar hep kumsal ve süprüntülüktür, daha geniş olan şimal ve garp kıyısı o da hep kayalık ve kumsal.

Bereket Güzelhisar'ın son zamanlarda yapılmış olan Kale parkına. Burası Trabzon'un denize en çok ilerleyen burun yeri, minare boylu, üstüvani biçimli ve üstünde 5-10 harmanlık saha olan dörtte üçü denizle çevrili eşi zor bulunur. Halk akşamları oradaki parka doluyor. Denize küskün şehrin küsü ile tek karıştığı ve şehre yalvaran denizin yalvardığı tek konuştuğu yer. İyi ki oraya manasız bir şey yaptırmamışlar.

Dışardan gelenlerin "düzensiz şehir" olarak tanımladıkları Trabzon'un denizle olan irtibatı yok denecek kadar azdı. Buna ek olarak ayrıca şehrin dışardan görüntüsü de pekiyi değildi. Yani Trabzon'u ilk anda gören bir kişi evlerin gelişigüzel ve farklı renklere boyanmasından, bazı evlerin renksiz ve sönük bir şekilde görünmesinden dolayı görüntü kirliliğine maruz kalıyordu. Mesela şehre dışardan bakan bir kişi bu konudaki gözlemini şu şekilde aktarmıştır:[10]

Vapurdan çıkan bir gazeteci arkadaşın bana ilk sözü şu oldu: Trabzon şehrinin büyüklüğünü, güzelliğini göze çarpmaktan alıkoyan nedir, bilir misiniz: gerek yalı boyunda, gerek orta kısımlarında ve gerekse üst ve göze çarpar kısımlarındaki evlerin, yapıların çirkin, renksiz sönük yüzleri ve biçimsiz yüzleridir. Bu yüzler pudralamak ister, temizlenmek ister süslenmek ister. Çünkü Trabzon'u yâre de ağyare de güzel göstermek ancak bu çeki düzeni bağlıdır. Bu çeki düzeni vermek de belediyenin cümle-i vezaifindedir. Bu vazifeyi yapmakta Trabzon'un şerefi haysiyeti namına elzemdir.

Trabzon'un dışardan gelenler için düzensiz bir görüntü vermesinin sebebi aslında şehrin imar edilirken plansız ve programsız hareket edilmesinden ileri geliyordu. Aslında Trabzon'un imar edilmesi için ilk kapsamlı çalışma Rus işgali yıllarında yapılmıştı. Çünkü savaş yıllarında Trabzon, Rus bombardımanına maruz kaldığından dolayı şehir harap olmuştu. İşgalin ardından Trabzon'u ziyaret eden Ahmet Refik, gördüğü manzara karşısında çok şaşırmış ve şu ifadeleri kullanmıştı:[11]

Kurtulan pek az bina var. Şehrin en muntazam, en el değmemiş binaları, kayaların dibinde Rum kilisesi, Rum mektebi, Rum mezarlığı ve ekseri Rum evleri. Eski Trabzon kahraman Yavuz'un gençlik zamanlarına şahit olan mahalleler, Bizans ve Osmanlı surlarının içi kâmilen

tahrip edilmiş. Bu harabeler içinde denize paralel iki uzun yolun açılmış ve genişletilmiş olduğu görülüyor. Deniz kenarındaki mendirekle harabeler ortasından açılan yoldan başka yeni bir şey yok. Her şey, her köşe, her ev, her sokak, her türbe tahrip edilmiş. Bu feci yangın enkazı ortasında camiler çıplak minareleri, mezarlıklar kâmilen kırılmış taşları, arabalıklara tahvil edilmiş meydanlarıyla kalbe elem veriyor...

Ahmet Refik'in de ifade ettiği üzere 1918 yılı itibarıyla Trabzon'da düzgün bir yapı kalmamış gibiydi. İşgalin ardından Trabzon'un yaralarının sarılması için harekete geçilmiştir. Fakat şehrin yeniden imar edilmesi zorunluluğu karşısında yeterli derecede kaynak tedarik edilemiyordu. Mesela bu dönemde mevcut yolların iyileştirilmesi ve yeni yol güzergâhlarının açılmasına yönelik tespit ve değerlendirme çalışmaları yapılmışsa da başlatılan imar çalışmaları öngörüldüğü şekilde devam ettirilememiştir.[12] Bunun en büyük nedeni işgalin ardından şehrin ekonomik kaynaklarının neredeyse tükenme noktasına gelmesiydi. Öyle ki, bu sebepten dolayı şehir İdare-i Hususiye Kurumu lağvedilmek zorunda kalınmıştı. Bunlara bir de Milli Mücadele yıllarında çıkarılan Tekâlif-i Milliye emirlerinin getirdiği mali yükümlülükler eklenince, şehir dâhilinde tüm yatırımlar durma noktasına gelmişti. Temmuz 1921'de İdare-i Hususiye Teşkilatının tekrar vazifeye başlamasının ardından vilayet genelinde ele alınan temel mesele şehrin yeniden imar edilmesi idi.[13]

Trabzon'un düzensizlikten kurtulması için ilk anda şehrin haritası yapılması lazım geliyordu. Bu noktada Trabzon Belediyesi ilan vererek harita işini ele almış ve 1926 yılında Trabzon'un haritası çizilerek belediyeye teslim edilmiştir. 1926 yılı itibarıyla elinde kentin haritasına sahip olan Trabzon Belediyesi, bu durumu fırsata çevirememiş, bir imar planı hazırlayamamıştır. Zira 1930'lu yıllara gelindiğinde şehirdeki yapılaşma imarsız, plansız ve programsız bir şekilde yürütülmüştür. Plansız bir şekilde tanzim edilen Trabzon'un bu durumu şehrin ileri gelenlerinin de tepkisini çekmiştir. Mesela Mayıs 1935 tarihli bir gazete haberinde plansız şekilde yürütülen belediye işleri eleştirildikten sonra yarın fenni bir plan yapılırsa bugüne kadar yapılan imar hamlelerinin yıkılmak zorunda kalacağı ve belediyenin bundan büyük bir zarar göreceği ifade edilmiştir.[14] Plan meselesi zamanla öylesine büyük bir sorun haline geldi ki, bütçeye her yıl plan için para konulmasına rağmen bu para başka işlere harcanmaya başlamıştı.

Şehir planında ümidinin kesen Trabzonluların imdadına Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer yetişmiştir. Uzer'in girişimleriyle Fransa'dan şehircilik uzmanı Prof. Lambert Trabzon'a getirilmiştir.[15] Böylece işgal yıllarında yapılan hamleler bir kenara bırakılırsa Trabzon'un ilk imar planı 1937 yılında kaleme alınarak 1938'de yürürlüğe sokulan Lambert Planıdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon'u ziyaret edenlerin dikkatini çeken hususlardan biri de Trabzon'da yeterli derecede sayfiye yerinin bulunmamasıydı. Zira şehre gelenler Meydan Parkı ve kısmen Güzelhisar dışında oturup, dinlenecek yer bulamamaktan şikâyet ediyordu. Bu durum Trabzon'da yaşayanların da şikâyet ettiği bir durumdu. Üstelik Zefanos, Boztepe, Soğuksu gibi sayfiye yerlerine gitmek isteyenler belediyenin buralara servisi olmadığından ancak kendi imkânlarını kullanmak durumundaydı. Bu duruma dikkat çeken bir yazar şu tespitleri yapmıştır:[16]

Trabzon'u ilk görenler şehrin güzelliklerini saya saya bitiremiyorlar. Bu güzellikler şehrin içi, sokaklarının kuruluşu itibarıyla değil, yanı ve yöresi itibarıyladır. Denize düşecek gibi yüksekten uçan Boztepe, Ayasofya'ya doğru bir deniz gibi uzanan yemyeşil alanlar, göklere yükselen Zefanos, Karlık, Argalya ve hepsinden daha yakın şehrin yakut tepeliği Soğuksu. Üç yönden böylece bu eşsiz güzelliklerle çevrilmiştir Trabzon...

Yandan ve arkadan bu eşsiz güzellikler dünyaya meydan okurken, Trabzon halkı denizden küsen bir şehrin dar ve havasız sokaklarında ne yazık ki Pazar ve her tatil günleri dahi ömür törpüler. Ne denizden zevklerinin ve sağlıklarının haklarını alabilirler ne yandaki ve arkadaki güzellikleri doya doya içebilirler. Niçin böyle, zevkleri mi yoktur, sağlık ve esenlik duyguları mı noksandır, hayır hiçbiri değildir. Zevkleri keskin, esenlik duygu ve ihtiyaçları kesindir ancak ihtiyaçlara göre tanzim edilmemiş, düzelmemiş otomobillere para yetiştiremezler de onun için. En yakın sayfiye yeri olan Soğuksu'ya araba bir liraya çıkar, hâlbuki bir otobüs teşkilatı olsa, 100 kuruşa, 10 kuruşa filan bu iş halledilirdi.

Bilhassa bahar ve yaz aylarında Boztepe, Zefanos ve Soğuksu gibi mesire yerlerine gidemeyen Trabzonlular, şehir içinde oturup çay içebilecekleri bir yer olmadığından dert yanıyordu. Bu duruma bir nebze çare bulabilmek amacıyla şimdilerde Taksim Parkı olarak bili-

nen fakat Cumhuriyetin ilk yıllarında mezarlık halinde bulunan arsanın park yapılması gündeme gelmişti. İlk anda kabul gören bu fikir üzerine Trabzon Belediyesi, Taksim Mezarlığı adıyla bilinen yerdeki mezarları başka yerlere nakletmiş ve buranın parka döndürülmesi için ilk adım atılmıştır. Fakat ne olduysa daha sonra burayla ilgili herhangi bir faaliyet içine girilmemiş, arsa bu şekilde bırakılmıştı. Bu durumdan dert yanan bir yazar konuyla ilgili şu cümleleri kurmuştur:[17]

Şehrin en güzel ve işlek yerindeki taksim mezarlığının kaldırılması, yerinde sığırların yayılması ve otlaması için miydi? Bilmediğimden başka bildiğim 12 yıla acıyorum. Mezarlık bozulduğundan ortaya çıkan bu alana planlı bir yöntemle çam fidanları dikilmiş olsaydı bugün orası çam ormanlığı haline gelmiş olurdu. Böylece şehre sağlık dağıtan bir sanatoryumdan bence daha çok esenlik veren bir yer olurdu.

Trabzon kamuoyunun beklentisinin aksine bir türlü bitirilemeyen park meselesi zamanla tepki çekmeye başlamıştı. Zira şehir halkı "Eski Taksim mezarlığı şöyle parasız yoldan ağaçlandırılarak yazın köylere çıkamayan halkın hava alacağı bir hale getirilmesi lazımken yıllardan beri olduğu gibi duruyor" şeklinde tepkilerini ortaya koyuyorlardı.

Uzun süredir bitirilemeyen Taksim Mezarlığının parka dönüştürülmesi işi Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer'in şehre gelmesinin ardından birden hızlanmıştır. Mezarlığın baş tarafına yapılan ve hiçbir anlamı olmayan duvar yıktırılmış ve ağaçlandırma işlerine başlanmıştır.[18] Fakat ne olduysa olmuş kısa süren bazı hareketlenmeler dışında 1940'lı yıllara gelindiğinde dahi Taksim Mezarlığı bir türlü tam olarak park haline getirilememiştir. Ancak 1948 yılında rastladığımız bir haberde mezarlığın nihayet park haline getirildiği ifade edilmiştir. Söz konusu haberde şu ifadeler kullanılmıştır:[19]

Parktan Çömlekçiye

Taksim Parkı yapıldı, yapılıyor. Sahanın park haline getirilmesi muvafık. Ama fazla lükse kaçılmış, lüzumsuz bir sürü merdiven ihdas edilmiş, Erzurum caddesine muvazi olan alt kıyı lüzumundan fazla kabartılarak parkın alt kısmı caddeden, cadde bu orta kısımdan saklı ve gizli bir hale sokulmuş. Bu parka en yakın mahallerden biri ve en kalabalığı çömlekçidir.

Trabzon halkının park ve dinlenme yeri ihtiyacını giderebilmek amacıyla yapılan hamlelerden biri de Gülbahar Hatun Mezarlığı'nın park haline getirilmesidir. Günümüzde Ata Park olarak da bilinen bu yer aslında mezarlık durumunda bulunuyordu. Yani Ata Park, yapılmadan önce bugünkü Hatuniyye Camii (İmaret) ve etrafı bir mezarlık yeri idi. Ayrıca burada birçok tarihi şahsiyetin mezarları vardı. Mesela eski Trabzon Valilerinden meşhur Kadri Paşa ve Yunan Harbinin kahramanlarından Ferik Hamdi Paşa ve Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun gibi şahsiyetlerin kabirleri burada bulunuyordu. İmaret Mezarlığı'nın ortadan kaldırılma süreci Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer'in Trabzon'a gelişiyle başlamıştır. Ardından Trabzon'daki mezarlığın ortadan kaldırılması konusunda yasal altyapıyı ise Mimar Sedat Çetintaş'ın 1-5 Ağustos 1937 tarihleri arasında Trabzon'daki incelemeleri sonucunda aceleyle hazırladığı, içinde 64 eserin yer aldığı "*Trabzon Sanat Eserleri*" adlı rapor oluşturmuştur. Bu rapora dayandırılarak İmaret Mezarlığında bulunan eski mezarlar, başta Kadri Paşa ve Ferik Hamdi Paşa'nın kabirleri buradan özensizce kaldırıldı. Birçoğu tahrip edilmiş halde ortada bırakılan mezar taşları zamanla yok edildi.

Atatürk'ün vefatının ardından Ata Park adı verilen bu yerin parka dönüştürülmesi Trabzon kamuoyu tarafından takdirler karşılanmıştır. Mezarlığın ve türbelerin yok edildiği süreçte yerel basında yer alan haberler bu tespitimizi doğrulamaktadır. Söz konusu yazıda şu ifadeler kullanılmıştır:[20]

İsmet Paşa (eski imaret) mahallesinin ortasında bir cadde ve bir sokakla üçe bölünen, türlü yabani otlarla dikenlerle örtülü geniş mezarlık birkaç ay içinde bambaşka bir şekle inkılap etti. Dün ruhlara kasvet veren bu karmakarışık otlu dikenli saha daha şimdiden güzel bir şekilde aldı. Yarın şüphesiz etrafa sağlık, ruhlara ferahlık saçan güzel ve çok güzel bir park olacak. Yapmak istedikten sonra yapılmayacak ve yapılamayacak hiçbir iş yoktur. Daha şimdiden, İnönü parkı diyesim gelen bu eser, yapmak isteyen bir belediye için güzel bir iş miyarıdır. Birkaç aylık faaliyet, türlü yabani otlarla dikenlerle örtülü karmakarışık 100 yıllık mezarlığı şehrin mutena bir semtinden ve koca bir mahallenin ortasından kaldırmaya kâfi geldi. Eski imaret mezarlığı gelip geçen dirilere kasvet veriyordu, fakat o perişan hali ile ölülerimize de layık değildi.

Hatuniyye Camii'nin mimari kıymeti ancak meydana çıkmış bulunuyor. Önündeki eski medrese enkazı yıkılınca bu kıymetli Türk eseri bütün inceliği ve ihtişamıyla kendini gösterecektir. Sayın Tahsin Uzer'in Paris'te ameliyat oldukları hastaneden gönül bağladığı İmaret mezarlıklarının temizlenme işi, Şarbayın geceli gündüzlü çalışma ve çalıştırılmaları ile bugünkü şeklini aldı. Şimdi her şeyden evvel gözleri ve gönülleri tırmalayan Hatuniyye Camii önündeki eski medrese enkazdır. Umuyoruz ki bu enkazın tamamen ortadan kalkması da artık bir gün meselesi olmuştur.

Etrafına duvar ve süslemelerin yapılmasıyla birlikte iyice park halini alan İmaret Mezarlığı, bu şekilde ortadan kaldırılmıştır. Bu arada 10 Kasım 1938'de Gazi Mustafa Kemal Atatürk hayata gözlerini yummuş, bu durum ülkenin dört bir yanında olduğu gibi Trabzon'da da büyük bir üzüntüyle karşılanmıştır. Atatürk'ün adını Trabzon'da yaşatmak isteyen dönemin Trabzon Valisi Refik Koraltan, parkın adının Ata Park olmasını teklif etmiş, bu fikir ittifakla kabul görmüştür. Böylece eski İmaret Mezarlığı parka çevrildikten sonra adı da Ata Park olmuştur.[21]

Taksim Mezarlığı'nın Taksim Parkına ve İmaret Mezarlığı'nın da Ata Park'a dönüşmesine ve şehrin sayfiye ihtiyacının kısmen karşılanmasına rağmen Trabzon'da bazı kronik sorunlar halledilemiyordu. Bu sorunlar, Trabzon'u dışardan gelip ziyaret edenlerin de dikkatini çekiyordu. Zira şehre gelenler Trabzon sokaklarının pis ve bakımsız olduğundan şikâyet ediyordu. Beledi hizmetler noktasında oldukça eksik bir görüntü veren Trabzon'un bu durumu taraflı tarafsız herkesin şikâyet ettiği bir konu olarak gündeme geliyordu. Trabzon sokakları pis ve düzensiz bir durumdaydı ayrıca şehrin ortasından geçen Zağnos ve Tabakhane Dereleri aşırı derecede kötü kokuyordu.[22] Fırınlarda temizlik kuralları ihlal ediliyor, ekmekler içinde her türlü yabancı madde olduğu halde pişiriliyordu.[23] Daha da kötüsü halkın kullandığı içme suları modern bir su tesisatı olmadığı için açıkta aktığından, çoğunluğu içilmeyecek derecede pis durumdaydı.[24]

Görüldüğü üzere Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon modern bir şehir görüntüsünden uzaktı. 40 yıl evvel şehirden ayrılan bir kişi Trabzon'a döndüğünde yaşadığı duyguyu, bir arkadaşına şu şekilde ifade etmiştir:[25]

Trabzon'da Hiçbir Şey Değişmedi

Trabzon'dan çıkalı 40 sene oldu, kırk yılda bir değişiklik görmedim. Çocukluğumuzda üzerinde oynadığımız taşlar, olduğu gibi yerinde duruyor. Bu sözlerin sahibi 40 sene evvel Trabzon'dan çıkan ve 40 sene sonra geçerken şehrimize uğrayarak bir iki gece misafirimiz olan saylavlardan birine ait. Kırk sene, dile kolay gelir ama neler sığmış onun içine eski yunan harbi, türlü yemen seferleri, meşrutiyet, Trablus ve Balkan Harpleri, Umumi Harp, İstiklal Savaşı, on senede şehirler kurduk, mamureler yaptık, vatanı çelik ağlarla ördük, fakat biz bu hız ve ilham veren örneklerden şehirciliğimize bir zerre bile katamadık.

Trabzon'dan ayrılan ve daha sonra şehre gelen bir başka yazar ise şehirde Tahsin Uzer'in gayretiyle yapılan birkaç eser dışında başka bir yenilik görmediğini, Birinci Dünya Savaşı'nın Trabzon'da açtığı yaranın henüz kapanmadığını şu şekilde ifade etmiştir:[26]

Dünden Bugüne

Trabzon'un ticari ve iktisadi durumu dün de bilmünasebe söylemiş olduğumuz gibi sade fenalaşıp gerilememiş adeta felce uğramıştır. Bir Birinci cihan harbinden evvelki Trabzon'u göz önüne getiriniz bir de İkinci Dünya Harbinden sonraki Trabzon'un halini görünüz, biraz hisli, biraz içli olmaya da lüzum yok oturur ağlarsınız. Birinci Cihan Harbi, yurdun birçok parçaları gibi Trabzon'u da harap etti, madden ve manen harap etti, istilaya uğradık, hicret gördük. Yollarda ve izlerde kaldık. Fakat vatan kurtulacak biz kurtulacağız diye inandık, dayandık. Trabzon'a döndük. Sessiz hareketsizdik çünkü evlat babasını ana evladını kaybetmiş hareketli bereketli Trabzon'dan sessiz hareketsiz bir şehir kalmıştı. Ondan sonra develer gelmedi, ondan sonra vapurlar azaldı, ondan sonra kaynaşan ve taşan yollar kurşun atsan kimseye değmez hale geldi. Yaptığımız kazandığımız meydanda, Tahsin Uzer'in gayretiyle modern binaları bir hastane, temiz bir suya kavuştuk. Diğer sahalarda zaten olduğumuz yerdeyiz...

Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon şehrinin genel görüntüsünü anlamak için bir dönem Trabzon'dan ayrılan ve daha sonra şehre dönerek avukatlık yapmaya başlayan Mahmut Gologlu'nun gözlemlerinden istifade edilebilir. Zira varsa şehirde yaşanan değişimi en iyi anlayacak kişilerden biri olan Mahmut Gologlu, 15 yıl sonra döndüğü Trabzon'daki izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır:

15 Yıl Sonra Trabzon

On Beş senelik ayrılıktan sonra 6 ay evvel geldiğim bu şehirde adeta bir yabancılık hissettim. Şehirde değişen şeyler belki pek, azdı, fakat neden bilmem Trabzon bana pek başkalaşmış geldi. Önceleri bu hissimi 15 senelik unutkanlığın ve yeniden kavuşma heyecanının yarattığını zannettim. Ve altı aylık bir zamanı alışkanlık devresi olarak kabul ederek bekledim. Artık, kendi öz malım olan bu şehri aynen 15 sene evvelki gibi görüyorum. Ve düşünüyorum. Trabzon denen bu şehir, hakikaten 25 sene evvel ki şehir midir? Buna müspet cevap vermek çok kolay ve mümkün lakin buna inanmak ne kadar güç ve bu mukayeseyi yapmak ne kadar yürekler acısı...

Asırlar boyunca, Karadeniz'in şark kıyısında 4 iklimin 7 buçuk düveline hayat ve saadet kaynağı olan bu şehrin ocaklarında şimdi sadece yoksulluğun dumanı tütüyor. Kiminle konuşsanız halinden şikâyetçi kime sorsanız geçiminden aciz. Akşam ezanı evine dönüp de kalbi huzur içinde oturabilecek pek az kimse bulabilirsiniz. Her evde muhakkak bir hasta var ve nerede ise muazzam hastane binasının bahçesine bile hasta yatırılacak, işsizlik bahsi, açılmaya bile değmez. Geceleri ana caddelerde, işsizlik serserilik ve külhanbeylik yolunu tutmuş gençler sopalar, değneklerle meydan muharebesine girişiyorlar. Bir Sokak. Oturduğum ev, Trabzon'un Kavakmeydan semtinde, yeni kibar ismi ile Erdoğdu Mahallesinin Türbe sokağındadır. Türbe Sokağı, Kavakmeydan'da Osman Babanın türbesi yanından yukarıya doğru uzayarak Tekfurçayır Mahallesine gider. Doğu yanı halen içinde hayvanların otladığı bir mezarlıktır. Mezarlıktan sonra sağlı sollu evler başlar. Yol üzerindeki evlerde oturan vatandaşların büyük ekseriyeti kıt gelirlidirler. Herhalde bu yüzden olacak ki, Türbe sokağı da sokakların en fakiridir. O kadar fakirdirler ki hatta buraya sokak veya yol demek bile müşküldür.

Sonuç

XIX. yüzyılın parlak liman kentlerinden olan Trabzon, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kabuğuna çekilmiştir. İlk olarak şehrin can damarı durumunda olan İran transit ticareti başka mecralara kaymış böylece şehir ekonomik canlılığını kaybetmiştir. Buna ek olarak idari anlamda yaşanan küçülme, mübadelenin etkileri ve modern bir limanının olmayışı Trabzon'un kötü gidişatını hızlandırmıştır.

Bu kötü gidişatı engellemek veya hiç olmazsa yavaşlatmak için Trabzonlular, harekete geçip bazı atılımlar yapsa da sonuç hayal kırıklığı olmuştur. 1935 sonrası Üçüncü Umum Müfettiş Tahsin Uzer'in gayretleri ile bir ara canlanan Trabzon, hastanelere, parklara kavuşmuş fakat bunun haricinde eski parlak günleri geri getirecek yatırımlardan yine mahrum kalmıştır.

Trabzon'un içinde bulunduğu durum şehirde yaşayanlar kadar şehri dışarıdan ziyaret edenlerin de dikkatini çekmiştir. Zira daha önceleri Trabzon'un zengin ve mamur bir şehir olduğunu gören, bilen kişiler şehri gelip gördüklerinde hayal kırıklığına uğramışlardır.

Trabzon'a gelip ziyaret edenlerin dikkatini çeken ilk şey şehrin ekonomisinin durumudur. Zira bunu anlamak için Trabzon sokaklarında küçük bir gezintiye çıkmak yeterlidir. Şehrin ıssız, sessiz ve cansız halini görenler bir zamanların cazibe merkezi olan Trabzon'u mumla arar duruma gelmiştir.

Trabzon'a gelenlerin gördüğü bir diğer manzara ise şehrin plansız ve düzensiz haliydi. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında beledi hizmetler noktasında oldukça eksik bir görüntü içinde olan Trabzon'da içme suları pis akar, ekmekler çiğ ve temizlik kuralları hiçe sayılarak pişirilirdi. Şehirde yapılaşma belli bir plan ve program dâhilinde yürütülmüyor, halkın gezip eğleneceği park ve bahçe neredeyse bulunmuyordu. Neticede 40 yıl sonra Trabzon'a gelen bir yazar şehrin görüntüsü hakkında kullandığı ifadeler o dönemin Trabzon'unun durumunu açıkça ortaya koymaktadır: "*40 sene evvel Trabzon'dan çıkanlar, 40 sene sonra memlekete dönüşlerinde aynı binalarla karşılanıyor, aynı sokakların aynı aşınmış kaldırımlarını çiğniyor ve deniz görmeyen aynı eğri büğrü caddelerde kaybolup gidiyor*."

Dipnotlar

1 *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon 2004, s. 1.

2 Haydar Kazgan-Ertuğrul Tokdemir, "Trabzon-Tebriz Yolu", *Bir Tutkudur Trabzon*, Yay Haz: İ. Günday Kayaoğlu-Öner Ciravoğlu-Cüneyt Akalın, İstanbul 1997, s.306.

3 İstikbal Gazetesi, 1 Kanun-1 Sani 1339

4 Trabzon-Erzurum demiryolu projesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Servet Öncü- Murat Küçükuğurlu, "Trabzon-Erzurum Demiryoluna Dair

Unutulan Bir Kanun", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yıl:4, Sayı:7, Ankara 2008, s.115-156.

5 Cumhuriyet Gazetesi, 14 Kanun-ı Evvel 1929

6 Yeşil Giresun Gazetesi, 24 Birinci Kanun 1929

7 İstikbal Gazetesi, 18 Eylül 1340

8 Yeniyol Gazetesi, 15 Eylül 1936

9 Yeniyol Gazetesi, 9 Şubat 1937

10 Yeniyol Gazetesi, 10 Birinciteşrin 1936

11 Ahmet Refik Altınay, *Kafkas Yollarında*, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Ankara, 1981, s.7-9

12 Hikmet Öksüz-Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 2008, s. 142.

13 "Vilayetin Nafıa Durumu Hakkında", İstikbal Gazetesi, 9 Mart 1922

14 Yeniyol Gazetesi, 14 Mayıs 1935

15 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.1.2 Yer Numarası: 78.76.17

16 Yeniyol Gazetesi, 10 Ağustos 1935

17 Yeniyol Gazetesi, 6 Mayıs 1935

18 Yeniyol Gazetesi, 28 Ağustos 1937

19 Yeniyol Gazetesi, 26 Şubat 1948

20 Yeniyol Gazetesi, 15 Haziran 1937

21 Halk Gazetesi, 3 Birinci Kanun 1938

22 Yeniyol Gazetesi, 21 Birinciteşrin 1936

23 Yeniyol Gazetesi, 26 Haziran 1936

24 Yeniyol Gazetesi, 26 Ağustos 1936

25 Yeniyol Gazetesi, 14 Eylül 1936

26 Yeniyol Gazetesi, 9 Mart 1948

Kaynakça

Arşiv Belgesi ve Süreli Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, Fon Kodu: 030.18.1.2 Yer Numarası: 78.76.17

Yeniyol Gazetesi

Halk Gazetesi

İstikbal Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

Yeşil Giresun Gazetesi

Kaynak Eserler

ALTINAY, Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, Hazırlayan: Yunus Zeyrek, Ankara, 1981.

Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950), Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Trabzon 2004.

KAZGAN, H., TOKDEMİR E., "Trabzon-Tebriz Yolu", *Bir Tutkudur Trabzon*, Yay Haz: İ. Günday Kayaoğlu-Öner Ciravoğlu-Cüneyt Akalın, İstanbul 1997.

ÖKSÜZ, H., USTA, V., *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 2008.

ÖNCÜ, Ali Servet, KÜÇÜKUĞURLU, Murat, "Trabzon-Erzurum Demiryoluna Dair Unutulan Bir Kanun", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yıl:4, Sayı:7, Ankara 2008, s.115-156.

Basına Göre 1930'lu Yıllarda Trabzon'un Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayatı

Emel SOFUOĞLU ENGİN
Tarihçi-Yazar

Trabzon gerek Osmanlı, gerekse Cumhuriyet dönemlerinde ülkemizin her alanda önde gelen kentlerinden biri olmuştur. Şehrin coğrafyası ve insanlarının karakteristik özellikleri Trabzon'u her dönemde önemli kılan faktörlerden biri olmuştur. Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilk dönemleri olan 1930'lu yıllarda da Trabzon'da gazete sütunlarına yansıyan dikkate değer gelişmeler yaşandığı görülmektedir.

Trabzon İsmine Dair Bazı Rivayetler

Doğu Karadeniz'in insanıyla, doğasıyla, deniziyle, özgünlüğüyle tanınmış ve tarihin en eski çağlarından beri var olan Trabzon'un isminin nereden geldiği hep merak konusu olmuştur. İsmail Habib, 18 İkincikanun (Ocak) 1937 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, esprili bir dille kaleme aldığı yazısında bu sorunun cevabını veriyor. Yazar "Yurddan Yazılar" köşesinde, "Trabzon'a Girerken" başlığı altında "Trabzon" isminin nereden geldiğine dair bazı rivayetlere yer vermiştir. "Şarl Teksiye'ye göre 'On binlerin ricatı'nı yapan meşhur Ksenofon kurtarabildiği 8600 silahşorla Trabzon'a girdiği vakit kaleye bakmış, kale masaya benziyor ve onların dilinde masaya *trapezos* denmektedir. O da şehre bu ismi vermiş.

Bizim Evliya Çelebi'ye göre de Fatih burayı alınca havasının letafetinden hoşlanarak *Tarab- Efzun* diyor. Evliyamız bunu haklı göstermek için ilave eder: 'Hakka ki tam işü işret yeridir!'

Altmış yıl önce 'Trabzon Tarihi' diye bir eser yazan ulemadan Şakir Şevket'in kitabına göre de halk arasındaki anane şöyleymiş: 'Trab-

zon'lu bir Türk pehlivanı bir altın paranın tuğrasını parmağı ile silip bozuveriyor ve şehre ondan sonra *Tuğrabozan* deniyor. Görülüyor ya Trabzon'a isim takmakta 'rivayet muhtelif' amma 'Herkesin maksudu bir' değil. Herkes nalını kendi tarafına yontmaktadır."

İsmail Habib yazısında Katip Çelebi'nin Trabzon'a dair izlenimlerine de yer vererek o dönemde hamsiye "HAPSİ" denildiğini vurgular. "Katip Çelebi'ye gelince: Hamsiye oraca hapsi dendiğini ve üç fersah mesafeden işitilen borularla hamsi çıktığının halka nasıl ilan edildiğini anlattıktan sonra der ki 'Bu sedayı işitenlerin ölüsü dirisine binip hapsi balığı çıkmış deyu giderler!' Balık bu çok kıymetli alimimizin midesine dokunmuş olacak; hazmı ağır, kışın fena fena kokar, hulâsa berbat bir balıktır, diyor."

İsmail Habib yazısına aynı esprili dille devam eder ve bir de "Hoşoğlan" masalını anlatır. "Haydi katip Çelebi hamsi için aldandı, ya bütün Trabzonlular asırlarca *Hoşoğlan* için nasıl aldandılar? Menkıbeyi Şakir Şevket'in tarihinden dinleyin: 'Fatih Trabzon'u kuşattı, İmparator David bir şartla kaleyi teslim edecek, eğer Türkler kırk güllede kale zincirini kesebilirlerse. Otuz dokuz gülle atıldı, nafile... Son gülle, son koz. Fatih irade eder. En usta topçu gelinceye kadar beklensin. Fakat birdenbire kırkıncı gülle de atılıvermez mi? Padişah hiddetle derhal atanı idam ettirir. Amma bir de ne baksınlar? Zincir paramparça olmuş! Bunu yapan *Hoşoğlan*'dır, ermişler denmiş; *Hoşoğlan* Hisar Camii'nin yanındaki türbeye gömülür; *Hoşoğlan* Trabzon'un hakiki fatihi... Asırlarca türbesine bezler bağlandı, adına adaklar adandı, ruhundan şefaatler umuldu. Fakat Umumi Harb'in işgal zamanlarında Rus arkeologlarından Ospenski türbede hafriyat yapıyor. Ne çıksa beğenirsiniz? Sandukası ile, kitabesi ile Dördüncü Aleksi'nin mezarı! Bunu, oğlu kalo Yuvanis yaptırmış; isminin manası Türkçe tam *Hoşoğlan* demek. Meğer bizim *Hoşoğlan* 'nın cisminden geç ismi bile tercümeymiş!"

1930'ların Trabzon'undan Bazı İstatistiki Bilgiler

14 Haziran 1931 tarihli Cumhuriyet gazetesinde "Bir Senede 197 İzdivaç" başlıklı habere baktığımızda, 1930 yılı Haziran ayından 1931 yılı Haziran ayına kadar geçen süre içinde 197 çiftin nikâhları kıyılmış. Bu evliliklerden yalnızca üç çiftin evlenmeden önce istinkâf ettiği görülüyor. Trabzon gibi kalabalık bir şehirde bu kadar az kişinin evlenmesi gazete haberinde esefle karşılanmıştır.

Milliyet gazetesi 15 Ağustos 1931 yılında "Trabzon'da Ne Kadar Ev Var?" sorusunu sütunlarına taşıyarak önemli bir istatistik bilgisine ulaşmamızı sağlıyor. Habere göre, Trabzon'da elyevm (hali hazırda) sağlam olmak üzere 3824 hane, 2264 mağaza ve dükkân, 102 kahve, 34 otel, 39 fırın, 16 mektep, 38 cami, 10 kilise, 52 ahır, 9 hamam, 5 kışla, 3 matbaa ve 12 fabrika bulunmaktadır.

Milliyet gazetesinin haberinden yaklaşık beş ay sonra, benzer bir istatistik bilgiyi Cumhuriyet gazetesi veriyor. 7 Kanunusani (Ocak) 1932 tarihli haberin içeriği şu şekilde: Trabzon'un nüfusu 30 bin, hane sayısı 3824. Şehir içinde 1 Erkek Lisesi, 1 Kız Orta Mektebi, 1 Erkek Muallim Mektebi, 1 Ticaret Mektebi, 12 İlk Mektep, 2 Hastane, 9 hamam, 2 plaj, 1 dispanser, 3 eczane, 1 kütüphane, 2264 mağaza- dükkan, 30 lokanta, 102 kahve ve gazino, 1 tiyatro- sinema, 25 han ve ahır, 34 otel, 12 fabrika, 31 fırın, 38 cami, 10 kilise ve 5 kışla vardır.

İnsana Yatırım Yapmanın Somut Örnekleri: 1930'ların Trabzon'unda Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

1933 yılında Trabzon'da hummalı bir eğitim faaliyeti olduğu göze çarpmaktadır. Trabzon'un içinde 9, merkeze bağlı kazalarda 4, Yomra nahiyesinde 11, Sürmene'de 13, Of'ta 18, Maçka'da 16, Polathane'de 17, Vakfıkebir'de 29 mektep vardır. Bütün Trabzon mekteplerinin toplamı 109'dur.[1]

1934 yılına gelindiğinde, ilçeleriyle birlikte toplamda ne kadar mektep ve kız –erkek öğrenci olduğu bilgisine yine Akşam Gazetesi'nden[2] ulaşıyoruz. Trabzon merkezde 9, köylerde 3, Yomra'da 11, Sürmene'de 11, Of'ta 14, Maçka'da 16, Akçaabat'ta 15, Vakfıkebir'de 19 olmak üzere toplam 98 mektep ve 178 muallim var. Okuyan talebe miktarı:

	Erkek	**Kız**	
Vilayet Merkezinde	1531	1010	
Merkez Köylerinde	705	39	
Maçka-Yomra Merkez Köylerinde	620	43	
Sürmene	1105	111	
Of	1095	60	
Akçaabat	1006	190	
Vakfıkebir	1670	58	
Yekûn	7732	1511	9242[3]

1930'lu yıllarda, dönemin gazetelerinin Trabzon'daki eğitim- öğretim faaliyetlerine sık sık yer verdiğini görüyoruz. Gazetede yer alan haberlerin pek çoğunun fotoğraflı olması, haberin yanı sıra fotoğraflardan da dönem hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlıyor. 8 Teşrinisani 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesi "Trabzon Muallim Mektebinin Bir Eseri", 12 Haziran 1933 tarihli Milliyet Gazetesi "Trabzon'da Sokol[4] Bayramı", 8 Haziran 1937 tarihli Akşam gazetesi ise "Trabzon Kız Sanat Mektebi Talebesi Şapka Dersinde" başlıkları ile Trabzon'daki eğitim- öğretim faaliyetlerini, fotoğraflar eşliğinde sütunlarında haber yapmıştır.

1933 yılında Maarif mıntıkalarında ne kadar talebe olduğunu 25 Kanunusani 1933 tarihli Cumhuriyet gazetesinden öğreniyoruz: "Son istatistiklere göre, memleketin en çok talebesi olan maarif mıntıkası İzmir'dir. İzmir'de 84,223 talebe vardır. İstanbul mıntıkasında 83.480, Trabzon mıntıkasında 62.080, Konya'da 46.542, Ankara'da 38.517, Edirne'de 31.387, Kastamonu'da 24.042 ve Sivas'ta 22.119 talebe mevcuttur."

Gazetenin verdiği rakamlar değerlendirildiğinde, Türkiye geneline baktığımızda, Trabzon'da okuyan talebe sayısının üçüncü sırada olması çok önemlidir. Başkent Ankara'dan neredeyse bir buçuk katı oranında talebe sayısına sahip olunması, Trabzon şehrinde halkın eğitim- öğretime verdiği değeri ortaya çıkarıyor.

Akşam Gazetesi[5] 1935 yılında Trabzon vilayetinde biri Sürmene'de, ikisi Vakfıkebir'de olmak üzere üç yeni ilkokulun yapıldığı ve derslere başlanıldığı müjdesini veriyor. Yine Akşam Gazetesi[6], 1937 yılında yeni lisenin yapımı için bir Alman mimarın Trabzon'a geldiğini, yeni lisenin projesini yapacağını, umumi müfettiş ve vali ile görüştükten sonra tetkiklere başladığının haberini sütununa taşıyor.

1930'lu yıllarda Trabzon'da kız meslek liselerinin çok rağbet gördüğünü gazete haberlerinden anlıyoruz. Bir sene boyunca öğrencilerin hem eğitim alarak hem de üreterek yaptıkları el işi ürünlerinin tanıtıldığı sergiler her yılın sonunda mutlaka düzenleniyor. Sergilerde biçki- dikiş, kadın şapkaları, erkek kostümleri, pijamalar, ipekten işlemeli çiçekler ve gelinlik gibi el becerisi isteyen ürünlerin yer alması yöre kadınlarının hem ilgisini çekmekte hem de kızlarını okullara göndermelerinde etkili olmaktadır. Bu okullardan mezun olan genç kızlar aynı zamanda meslek sahibi de olmaktadırlar. Kız meslek liselerini konu alan gazete başlıklarından birkaç örnek vermek gerekirse:

"Trabzon Biçki Sergisi[7]","Trabzon Akşam Kız Sanat Mektebi Çok Rağbet Gördü[8]", "Trabzon'da Dikiş ve Şapkacılık Sergis9i", "Trabzon Akşam Sanat okulu ve Kız Enstitüsünün Faaliyeti. Doğu ve Karadeniz'in Bu En Muazzam Kültür Müessesesi Daima Muhitine Faydalı Olmağa Çalışıyor[10]", "Kız Enstitüsünden Bu Sene 19 Talebe Mezun Oldu. Enstitü ve Kız Sanat Mektebi Talebeleri Büyük Bir Sergi Açtılar[11]", "Trabzon Kız Enstitüsünün Sergisi[12]".

Trabzon'da eğitim ve öğretimi destekleyici çalışmaların yapıldığını yine gazete haberlerinde görmekteyiz. Dönemin Vali Vekili B.[13] Yahya Sezai Ömer, Kültür Direktörü B. Rıfat Necdet ve Çocuk Esirgeme Kurumu Başkanı B. Lütfi ve Polathane'li emekli Albay Zühtü Trabzon mekteplerinde okuyan 535 fakir öğrenciye maddi destek vermektedir. Verilen bu maddi desteğe göre 535 çocuk her gün yedirilmekte ve giyimleri temin edilmektedir. Hatta bu çocuklar Soğuksu mesiresine de gezintiye götürülmüştür.[14]

1938 yılı Haziran ayında Trabzon'da yapılacak olan yeni lisenin temeli atılıyor. Temel atma törenine yakın ilgi gösteren gazeteler sütunlarında hem merasim fotoğrafına hem de habere geniş yer veriyor. "Trabzon'da Yeni Lise Binasının Temeli Atıldı" başlığı altındaki haberin içeriği şu şekilde: "Lise, doğuda Kemalizm'in modern ve muazzam bir irfan abidesi olacak. Yeni lise binasının temel atma merasimi üçüncü umum müfettişi B. Tahsin Uzer, bütün memurin ve halkın iştiraki ile parlak bir şekilde yapılmıştır. Temel atma töreninde umum müfettişlik kültür müşaviri, vali ve B. Tahsin Uzer tarafından birer hitabe irad edilmiştir. Yeni yapılacak olan lise binası bütün sıhhi şeraiti haiz, 75'er talebeyi içine alacak büyüklükte 24 dershanesi, üç laboratuvarı, iki kütüphanesi, bin metre murabbaında bir jimnastik sahası, konferans salonu ili iki öğretmen odası, yatakhaneleri, banyo odaları, asri mutfak tesisatı velhasıl Kemalizm'in doğuda yarattığı modern ve muazzam bir irfan abidesi olacak."[15]

Yeni lisenin, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek özellikte yapıldığını gazete haberinden tespit etmekteyiz. Trabzon'da eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması çalışmalarına da ciddi anlamda destek verildiğini yine gazete haberlerini takip ettiğimizde görebiliyoruz. "Trabzon'da Talebe Pansiyonu[16]" ve "Trabzon'da Mevcut Mektepler Okuma İhtiyacını Karşılayamıyor. Bir Eğitmen Kursu Açıldı, Burada Yetişecek Yüz Eğitmen Köylere Dağılacak[17]".

Akşam Gazetesi'nin farklı tarihlerdeki bu iki haberinin içeriğine bakacak olursak: "Civar kaza ve kasabalardan orta ve lise tahsilini takip

etmek için şehrimize gelip de maddi müzayaka dolayısı ile han ve otel köşelerinde bin bir mahrumiyet içinde bulunan yurt çocuklarını bu vaziyetten kurtarmak için iki yüz yataklı bir talebe pansiyonu açılmıştır. Pansiyona her talebe ayda beş lira vermek suretiyle girmektedir. Çocuk esirgeme Kurumu'nun himayesinde açılan pansiyonda talebeye verilen yemeklerin kalorisi, leyli (yatılı) mekteplerin kalorisinin aynıdır. Talebe pansiyonunu himayesine alan Çocuk Esirgeme Kurumu bu teşkilatın noksanlarını Trabzon tüccarlarının Çocuk Esirgeme Kurumu'na yaptıkları teberrü ile tamamlamaktadır. Ayrıca hususi muhasebe idaresi de bu iş için iki binasını tahsis etmiştir. Pansiyon işini ele alarak başaran ve hususi muhasebenin yardımını temin eden Vali B. Refik Koraltan şehir halkının iştiraki ile bu hayırlı işin açılış törenini yapmıştır. Törende B. Refik Koraltan, Trabzon halkının daima iyi işler başarmaktaki yüksek istidadını, kısa ve veciz bir nutukla tebarüz ettirdikten sonra, Kültür Direktörü B. Rıfat Necdet Evrimer de bu hayırlı işten dolayı Valiye, Çocuk Esirgeme Kurumu'na ve hayırsever Trabzon halkına şükranlarını sunmuştur."

Trabzon Lisesi, eski idadi binasının yıkılarak yerine yeni bina inşa edilmesiyle oluşturulacaktı. Yeni lise binası ile ilgili olarak basında bu tür haberler yer alırken Doğu Gazetesi[18] de Trabzon İdadisi'nin ilk olarak ne zaman ve nasıl kurulduğuna dair bir yazı kaleme almıştır. Buna göre, idadi için dönemin Trabzon Valisi Sırrı Bey'in girişimleri sonucu Rumi 27 Eylül 1300 tarihinde yani 9 Ekim 1884'te yapım kararı alınmıştı. Girişimci bir kişi olan Sırrı Bey, Trabzon'da Rumların bir liseye sahip olmalarına rağmen, Türklerin gidebileceği bir lisenin bulunmamasının eksikliğini hissediyordu. Dolayısı ile halkı da harekete geçirmek suretiyle her kesimden lise çağındaki gençlerin eğitim görebileceği bir idadi açılması fikrini ortaya attı. Bu amaçla vilayet meclisi üyelerini de toplayarak onların da görüşünü aldı. Birçok müzakere neticesinde meclis de bu kararı uygun buldu. Diğer taraftan okul için kaynak yaratılması gerekiyordu. Bunun için de ekmek ve et fiyatlarına, idadi için kullanılmak üzere küçük bir miktar zam yapıldı. Açılacak olan lisenin Mekteb-i Sultani müfredatını örnek alması da öngörülmüştü. 1884 yılında gerçekleşen bu faaliyetler neticesinde bir yıllık bir inşaat süresi sonunda Trabzon İdadisi tamamlanarak, eğitim öğretime başladı.

Trabzon İdadisi 1884 ve sonrasında ülkesine hizmet etmiş birçok değerli şahsiyetin yetiştiği bir yuva olmuştu. İşte bu mezunlar 1933 yılın-

da bir araya gelerek bir mezunlar cemiyeti kurmaya ve bu amaçla toplantılar düzenlemeye karar verdiler. Bu kapsamda toplantıların hangi tarihte ve nerede yapılacağı gazeteler aracılığıyla mezunların bilgisine sunuluyordu. Bu duyurularla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse:

> "Trabzon Lisesi mezunları bugün Halkevi'nde bir içtima yaparak bir cemiyet teşkil etrafında görüşeceklerdir."[19]
>
> "Trabzon Lisesi Mezunları Cemiyeti. Trabzon Lisesi mezunları aralarında bir cemiyet teşkiline karar vermişlerdir. Bu maksatla bugün Halkevi'nde bir içtima yapacaklardır."[20]
>
> "Trabzon Lisesi Mezunları. Şehrimizdeki Trabzon Lisesi mezunları, aralarında bir cemiyet tesisini görüşmek üzere dün Halkevi'nde toplanacaklardı. Bu içtima tehir edilmiştir."[21]
>
> "Trabzon Lisesi Mezunları. Trabzon Lisesi mezunları cemiyeti kongrelerini Cuma günü Halkevi'nde yapacaklardır."[22]

Trabzon Lisesi Mezunlarının toplantısı 3 Şubat Cuma günü, İstanbul Halkevi'nde gerçekleşmiştir. Konu ile ilgili haber şöyledir: "Trabzon Lisesi mezunlarından olup da İstanbul'da muhtelif fakültelerde ve yüksek mekteplerde tahsilde bulunan gençler dün Halkevi'nde toplanarak bir içtima yapmışlardır. İçtimada bir cemiyet kurulmasına karar verilmiş, bir nizamname kabul olunmuş ve cemiyetin idare heyeti seçilmiştir. İdare heyetine Mehmet Can, Mehmet, Sabri Mahir, Burhan, Kemal Fevzi, İsmail, Nihat Beyler seçilmişlerdir."[23]

Cumhuriyet Gazetesi de mezunlar toplantısına sütunlarında yer vermiştir. "Trabzon Lisesi mezunları dün Halkevi'nde bir kongre halinde toplanarak *Trabzon Lisesi Mezunları Cemiyeti*'ni teşkil etmişlerdir. Kongrede cemiyet için hazırlanan nizamname okunarak kabul edilmiş, bu topluluğu temin yolunda teşebbüslere girişen Mehmet Can, Mehmet ve Hüsnü İbrahim Beylere teşekkür olunmuştur. Trabzon Lisesi mezunları Cemiyeti, Trabzon Lisesi ile daima münasebatta bulunacak, oradan gelecek talebelere yardımlar yapacak ve Anadolu'nun muhtelif semtlerine seyahatler tertip edecektir. Yapılan intihabatta Mehmet Can, Sabri Mahir, Bürhan, Kemal Fevzi ve Nihat Beyler idare heyetine; Abdullah Fazıl, Yusuf ve Ziya Beyler de teftiş heyetine seçilmişlerdir. Resim içtimada bulunanları gösteriyor."[24]

Şubat ayındaki toplantıdan dokuz ay sonra mezunlar bir toplantı daha düzenleyerek yeni kararlar almışlardır. Cemiyetin nerede ve

hangi tarihte toplanacağı bilgisi gazete aracılığıyla da duyurulmuştur. 19 Aralık 1933 tarihli Milliyet Gazetesi: "Davet, Trabzon Lisesi Mezunları Cemiyeti'nden: Cemiyetimizin senelik kongresi 21.12. 933 Perşembe günü saat birde İstanbul Halkevi'nde toplanacağından bilumum alakadarların teşrifleri ehemmiyetle rica olunur." Yine aynı gazetenin bir gün sonraki baskısında cemiyetin toplantısı hakkında bilgi verilmektedir. "Trabzon Lisesi Mezunları Cemiyeti. Trabzon Lisesi'nden mezun olanlar bugün öğleden sonra senelik kongresini Halkevi'nde aktedecektir."[25]

Cumhuriyet Gazetesi'nde[26] "Trabzon Lisesi Mezunlarının Dünkü Toplantısı" başlığı ile bir fotoğrafın da yer aldığı haberde, Aralık ayındaki toplantıda ne tür kararlar alındığından bahsediliyordu. "Dün saat 15.5'te Halkevi'nde Trabzon Lisesi Mezunları Cemiyeti bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda yeni intihap edilen Heyet-i İdare'ye eski reis İsmail Bey tarafından bazı temenni ve tekliflerde bulunulmuştur. Bu toplantıda, cemiyetin biraz daha vasi manada teşmili icap ettiğinden bu ismin *'Trabzon Lisesi'nden Bilgi Alanlar Birliği'* olmasına karar verilmiştir."

İki haberden de anlaşıldığına üzere, önce Trabzon Lisesi'ni diploma alarak bitirenlerin cemiyete üye olmaları öngörülmüştür. Sonrasında ise bunun daha geniş bir kesimi kapsaması için "Trabzon Lisesi'nden bilgi alanlar" ifadesi ile bir şekilde Trabzon Lisesi'nde okumuş ama mezun olmamışların da dernek bünyesine katılmasına karar verilmiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Şubat ve Aralık aylarında düzenlenen iki mezunlar toplantısı da İstanbul'daki Halkevi'nde gerçekleşmiştir.

Milliyet Gazetesi de mezunlar cemiyetinin Aralık ayındaki toplantısına ve faaliyetlerine sütunlarında yer vermiştir. "Trabzon Lisesi Mezunları. Trabzon Lisesi'nden mezun olanlar cemiyeti dün öğleden sonra Halkevi'nde senelik kongrelerini akdetmişlerdir. Kongrede bir senelik mesai raporu okunmuş ve yeni idare heyeti seçilmiştir."[27]

Sonraki süreçte, cemiyetin ismini değiştirerek, bütün Karadeniz'i kapsayacak şekilde faaliyetlerine devam etmek istedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1936 yılına ait "Karadenizliler Kurumu, Trabzon Lisesi'nden Çıkanlar Dün Toplandılar" başlıklı bir haberde şu bilgi verilmektedir: [28] "Trabzon Lisesi'nden çıkan ve İstanbul'da yüksek mekteplere devam eden gençler dün sabah Halkevinde bir toplantı

yaparak eskiden mevcut olan kurumlarının tekrar faaliyete geçmesini ve adının da Karadenizliler Kurumu'na çevrilmesini kararlaştırmışlardır. Bu hususta Karadeniz boyu gençleri ile de temas edildikten sonra ikinci bir toplantı yapılacak ve yeni kurumun idare heyeti seçilecektir."

Bir ay sonra düzenlenen bir sonraki toplantıda ise şu kararlar alınmıştır: "Karadenizli Gençler Toplandı. Dün öğleden sonra Cağaloğlu Halkevi'nde Karadenizli gençler tarafından bir toplantı yapılmıştır. Kongre mühendis mektebi talebesinden Nihat tarafından açılmış ve tanzim edilen yeni nizamname okunmuştur. Bu nizamnameye göre cemiyetin adı *Trabzon Lisesi Mezunları* yerine bütün Karadeniz sahillerini ihtiva etmek üzere *Karadeniz Gençler Birliği* şekline çevrilmiştir. Cemiyetin merkezi İstanbul olacak, fakat bütün Karadeniz memleketlerinde birer komitesi bulunacaktır. Atatürk'ün Karadeniz'e ayak bastığı 19 Mayıs günü Karadenizlilerin bayramı olarak kabul edilmiştir. Kongreye iştirak eden aza bu nizamnameyi madde madde münakaşa ederek kabul etmişlerdir.[29]"

22 Mart 1936 tarihinde bir araya gelen mezunlar toplantısında şu gelişmeler yaşanmıştır: "Karadenizliler Dün Toplandılar[30]" başlığı altında Son Posta Gazetesi haberi sütunlarına taşımış. "Karadeniz havalisinden yetişenler dün saat 15'te Yüce Ülkü Lisesi'nde senelik toplantısını yaptılar. Toplantıda yeni sene kongre heyeti seçilmiş. Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Zonguldak ve Kastamonu vilayetlerinin yüksek tahsil gençlerinden üçer kişilik şehirler komitesi seçilmiştir. Bundan sonra yeni idare heyeti intihap edilmiş. Atatürk'e, İsmet İnönü'ye ve diğer büyüklere tazim telgrafları çekilmiştir."

Yeni ve büyük lise binasının inşaatının Mayıs ayında bitirileceği bilgisi gazetede haber olarak verilmiştir.[31]

Trabzon'daki eğitim, öğretim ve kültür faaliyetlerine, Halkevlerinin önemli oranda katkıda bulunduğunu gazete haberlerinden görebilmekteyiz. 1934 yılında Halkevi'nin açtığı lisan kurslarına 150 öğrenci kayıt edilmiştir. Bu kurslar halk dershanelerinde, haftada iki defa düzenli olarak verilmektedir.[32]

1935 Nisan'ında Halkevi'nde temsil kolu dört akşam üst üste temsil vermiştir. *Himmet'in Oğlu* isimli temsil Trabzon'da çok rağbet görmüştür. Halkevinin karşısında bulunan bir kilise, Halkevi'ne verilmiştir.

Bu kilisenin tamir edilerek temsil, konser ve konferanslarda kullanılması düşünülmüştür. Burası 1500 kişi kapasitesindedir.[33]

Çeşitli aktivitelerin yapıldığı Halkevi'nde çocukların müsamerelerine de yer verilmektedir. Folklor kıyafetleri ile Konya Zeybek'i oynayan çocukların fotoğraflarını da görebildiğimiz gazete[34] haberinin yanı sıra Halkevi'ne mensup gençlerin 20 kilometre ötedeki Kavala köyüne giderek halkın ihtiyaçlarını tespit ettikleri bilgisine de ulaşıyoruz. Civar köylerden ve Trabzon halkından bazı kişiler de gelmişler ve ihtiyaçlarını dile getirmişlerdir. Halkevleri müfettişi Behçet Kemal Çağlar şiir okumuş, *Himmet'in Oğlu* piyesi burada tekrar oynanmış ve daha sonra muhtelif müzik parçaları çalınmıştır.[35]

Trabzon Halkevi Başkanı Vali Refik Koraltan, Halkevi'nin bütün kollarını faaliyete geçirmiş, her sahada büyük varlıklar, verimli işler başarmaya koyulmuştur. Halkevi binasının karşısındaki büyük metruk kilise sinema ve tiyatro haline getirilmiştir. Bin kişi istiab eden sinemada her Perşembe akşamı konferanslar, müsamereler tertip ve filmler gösterilmektedir. Halkevi kolları kendi sahalarında Halkevi Müdürü Şükrü Oygur'un idaresinde günlük faaliyetlerine devam etmektedir. Köylere, kazalara kadar müsait havalarda tetkiklere çıkan kollar karşılıklı istifadeler elde ederek dönmektedirler. Yomra, Araklı, Sargona, Beşikdüzü nahiyeleri ile Sürmene, Akçaabat, Vakfıkebir, Of kazalarında açılan Halkevleri de bütün kollarını teşkil ederek faaliyete geçmişlerdir. Vali, Halkevlerinin yeni faaliyetleri ile yakından alakadar olmaktadır. Müsait binaları bulunmayan yerlerden Beşikdüzü, Yomra, Sürmene'de yeniden birer Halkevi binası inşa edilmektedir.[36]

Atatürk'ün Trabzon Ziyaretleri

Mustafa Kemal Atatürk üç kez Trabzon'u ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin ilki 15- 17 Eylül 1924'te, ikincisi 27-29 Kasım 1930'da, üçüncüsü ise 10-12 Haziran 1937 tarihlerinde gerçekleşti. Bu ziyaretlerden ikisi, yani 1930 ve 1937 yıllarında yapılanlar, tebliği konumun kapsamında yer aldığı için bu seyahatlere de değinmek istiyorum. Atatürk'ün Trabzon'da ne tür faaliyetlerde bulunduğunu Cumhuriyet Gazetesi detaylı olarak fotoğraflarla manşete ve sütunlarına taşımıştır.

"Gazi Hz.'nin teşrifleri münasebeti ile Trabzon halkı candan bayram yapmaktadır. Halkın muazzam tezahüratı arasında karaya çıkan Re-

isicumhur Hazretleri, Türk Ocağı'nı teşrif etmişler, orada Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, Meclis İkinci Reisi Hasan[37] ve Kütahya mebusu Recep Beyler ve Vali Vekili ile yarım saat kadar görüştükten sonra otomobille hükümet konağını ve belediyeyi ziyaret eylemişler ve müteakiben Soğuksu mevkiine çıkarak etrafı temaşa buyurmuşlardır. Reisicumhur Hz. Bugün öğleden sonra 14'te C.H. Fırkası'nı teşrif ederek fırka azalarını kabul buyurmuşlar ve umumi meseleler üzerinde uzun müddet görüşüp konuşmuşlardır. Gazi Hazretleri dün gece Yıldız sinemasında Muhlis Sebahattin Bey'in 'Monbey' piyesinin temsilinde sonuna kadar bulunmuşlardır. Müşarünileyh Hazretleri halkın alkışları arasında tiyatrodan Türk Ocağı'na avdet etmişlerdir.[38]"

Atatürk'ün 1930 yılındaki ziyareti ile ilgili dönemin gazetelerinin yer verdiği haber başlıklarından örnek vermek gerekirse: "Reisicumhur Hazretleri Trabzon'da Çok Mühim Bir Nutuk Söylediler[39]", "Gazi Hazretleri Geliyorlar. Reisicumhur Hz. Dün Öğleden Sonra Trabzon'dan Hareket Ettiler. Gazi Hz. Trabzon'luların Coşgun Tezahüratları Arasında Ege Vapuruna Geçerek 15.30'da İstanbul'a Hareket Etmişlerdir[40]", "Trabzon'dan İstanbul'a... Büyük Münci Trabzon'dan Şehrimize Müteveccihen Hareket Buyurdular[41]".

Atatürk'ün 1937 yılındaki ziyaretinin dönemin gazetelerinde daha detaylıca ve daha çok fotoğraflarla haber yapıldığını görmekteyiz. Cumhuriyet Gazetesi[42] "Büyük Şef Bugün Öğleden Sonra Trabzon'a Hareket Ediyor. Ulu Önder'in Şark'taki Tetkik Seyahatlerinden Sonra Gene Şehrimize Avdetleri Muhtemeldir" manşeti ile Atatürk'ün Trabzon'a gidişinden iki gün önce kamuoyuna duyuru yapmaktadır. Yine aynı gazetenin, 11 Haziran günkü nüshasında ise Trabzon halkının Atatürk'ü karşılama töreninde gösterdiği tezahüratı başlıklarına yansıtmıştı atıyordu: "Bütün Şehir Halkı Büyük Şef'i İstikbale Çıktı. Kaleden toplar atılıyor, denizden ve karadan kopan alkışlar göklere yükseliyordu. Atatürk hiç durmayan sevinç avazeleri içinde köşküne kadar teşyi olundu.[43]"

Tan Gazetesi[44] de Atatürk'ün Trabzon'a ayak bastığı saati, üzerindeki kıyafetini, Boztepe'den atılan toplarla nasıl selamlandığını, şehrin nasıl süslendiğini "Şefimiz Atatürk Trabzon'da Hararetle Karşılandı" başlığı ile haber yapmıştır. "Reisicumhurumuz Atatürk bugün Trabzon'u şereflendirdiler. Büyük şefi getiren İzmir vapuru saat 13'te Yoruz burnunda görününce Üçüncü Umumi Müfettiş B. Tahsin Uzer ile General Kazım, Muzaffer, Başmüşavir Nizamettin ve sekiz vali

bir motorla Polathane açıklarında vapura gittiler. Büyük Önder saat tam 14.30'da Trabzon'a ayak bastılar, Boztepe'den atılan toplarla selamlandılar. Atatürk, zarif açık renk bir seyahat kostümü giymişlerdi. Kendilerine şehir namına buketler verildi. Büyük şef, vilayetler mümessillerine ayrı ayrı iltifat ettiler. Müteakiben orduyu teftiş ederek halkı ve küçük mekteplileri selamladılar ve candan tezahürat arasında Soğuksu'daki köşklerine gittiler. Herkes yakalarında Büyük Ata'nın rozetini taşımaktadır. Trabzon belediyesi bugüne Şeref Günü adını vermiştir. Şehir taklarla süslü ve bayraklarla donanmıştır. Caddeler köylerden, kasabalardan gelen binlerce köylü ile doludur. Büyük Şef, halkın coşkun heyecanından mahzuz kaldıklarını bildirdiler. Trabzon, Büyük Ata'sını üçüncü defa bağrına basmış olmakla haklı bir sevinç içindedir."

Son Posta[45] "Büyük Öndere Kavuşan Trabzonlular Dün Emsalsiz Bir Gün Yaşadılar" başlığı altında Atatürk'ün ziyaretinin Trabzon halkı tarafından nasıl büyük bir sevinç, coşku ve heyecanla karşılandığını aktarıyor: "Günlerden beri bir bayram havası yaşayan ve bugün Büyük Önder'e kavuşan Trabzonlular en sevinçli dakikalarını geçirmektedirler. Cumhurreisi Atatürk'ü hamil olan İzmir vapuru ufukta görünür görünmez sokaklara dökülmüş olan on binlerce halk arasındaki heyecan ve sevinç son dereceyi bulmuştu. Liman bayraklarla süslü motorlar, takalar ve sandallarla dolu idi. Atatürk'ün geçeceği caddelerdeki evlerin pencere ve balkonları daha on gün evvelden tutulmuştu."

Atatürk'ün 1937 yılındaki Trabzon ziyareti gün gün gazetelerde haber yapılmıştır. Haber başlıklarından bazıları şu şekildedir: "Atatürk seyahatinin İlk Merhalesinde. Ulu Önder Milletin Tasviri imkansız Sevinç Tezahüratı İçinde Trabzon'a Ayak Bastı[46]", "Cumhurreisi Atatürk Trabzon'da Mühim Tetkikler Yapıyorlar. Bütün devlet dairelerini Ziyaret Ettiler[47]".

Atatürk'ün Trabzon'dan ayrıldıktan iki gün sonra, Akşam Gazetesi'nin[48] Trabzon seyahatine dair haberleri paylaşmaya devam ettiğini görüyoruz. Manşetten verdiği haberde Atatürk'ün Trabzon seyahati sırasında çekilmiş dört fotoğrafını yayınlıyor. Fotoğrafların altında ise şu bilgiler yazılıdır: "Atatürk'ün Trabzon seyahatlerinden üç intiba; solda Atatürk Trabzon'da, ortada: İzmir vapurundan Trabzon'u seyrederken, sağda: Atatürk halk arasında." Dördüncü fotoğrafın altında ise "Atatürk Trabzon'da askeri teftiş ediyorlar" yazılıdır.

1930'ların Trabzon'unda İktisadi Gelişmeler

1930'lu yılların gazete haberlerinde Trabzon'un ülke ekonomisine katkılarının yayınladığı haberlere sık sık rastlanmaktadır. İstatistik Umum Müdürlüğü tarafından son düzenlenen istatistik yıllığında 1921-1928 yılları arasında Trabzon'da 59 milyon 400 bin ton fındık yetiştirildiğine dair bilgilere Cumhuriyet Gazetesi'nden[49] ulaşabiliyoruz.

İhraç edilen fındık, yumurta ve fasulye gibi ürünlerin ülke ekonomisine katkısı olduğu gibi aynı zamanda yöre halkının da geçimini sağlaması oldukça önemlidir. Aşağıda ürünlerin ihraç miktarlarına dair haberi görmekteyiz.

"Fındık Satışı Trabzon Borsasında Çok Hararetli Bir Şekle Girdi. Mevsim iptidasından Nisan nihayetine kadar Trabzon borsasından 1 milyon 231 bin kilo iç fındık ve 7 milyon 782 bin kilo kabuklu fındık satılmıştır. 930 senesi mahsulünden 9 ayda Trabzon'dan 5 milyon 670 bin kilo iç ve 2 milyon 125 bin kilo kabuklu fındık, 11 bin sandık yumurta, 2700 çuval fasulye ihraç edilmiştir."[50]

Cumhuriyet Gazetesi[51], Trabzon'un kuşbakışı bir fotoğrafını yayınladığı ve büyük puntolarla attığı başlığı ile kamuoyuna adeta Trabzon'da yaşamanın cazibesini vurguluyor: "Trabzon 16.000.000 kilo Fındık yetiştiriyor! Burada Geçinmek Çok ucuz, Bir Kuzu Üç Lira, Sebze Beş, Nefis Tereyağı 60 Kuruşa!.."

Halkın en önemli geçim kaynaklarından biri olan fındığın satışında kooperatifleşmenin ve bir banka kurulmasının önemini dile getiren üreticiler İktisat ve Ziraat Vekaletlerine içinde bulundukları durumu bildirmeye karar vermişlerdir.[52]

1938 yılına gelindiğinde nihayet Fındık Satış Kooperatifi'nin kurulduğunu ve müstahsillerin büyük bir arzu ile kooperatife aza yazıldığını gazete haberinden tespit ediyoruz.[53]

Fındık üretimi, satışı, ihracatı ve piyasası ile ilgili çok sayıda haber mevcuttur. Ancak fındığa dair bütün haberleri burada zikretmek zor olsa da Trabzon fındığı ile ilgili haberlerin sık sık gazete sütunlarında yer aldığını belirtmekte yarar vardır. Trabzon'da yetiştirilen ya da bölgenin geçim kaynaklarını oluşturan ürünlerden kısa kısa bilgiler verebileceğiz.

Fındığın yanı sıra gazete haberlerinde çok sık rastladığımız diğer bir yöre ürünü de Trabzon tereyağıdır. Gazetelerde Trabzon yağlarının

asit oranı, satışı, fiyatı ve piyasası ile ilgili haberleri derlediğimizde şu tür bilgilere ulaşıyoruz: "Trabzon Yağları Yerinde Kontrola Alınacak. Vakfıkebir'den İhraç Edilen Bu Yağların Karıştırılmasına Meydan Verilmeyecek[54]". Yağ fiyatlarını aktaran bir diğer gazete ise "Yağ Fiyatları Son Günlerde Yükselmeye Başladı[55]" başlığı ile 1935 senesindeki durumu anlatıyor. "Son zamanlarda yağ fiyatları yükselmeye başlamıştır. Trabzon yağlarının toptan fiyatı 50 kuruştan 65 -70 kuruşa, perakende fiyatları de 60 kuruştan 75 -80 kuruşa çıkmıştır."

Ancak kış mevsiminde hava şartlarının elverişsiz olduğu durumlarda Trabzon'dan nakliye işleri güçleştiği için yağ gidememektedir.[56] Trabzon yağlarının derecesi de çok önemlidir ve bu konuyla ilgili özellikle sahte yağların Trabzon yağlarının unvanını olumsuz etkilediğine dair haberlere rastlanmaktadır. "Belediye Trabzon yağlarının derecesini 26 olarak kabul etmiş ve daha aşağı derecedeki yağların Trabzon unvanı ile satılmasını yasak etmişti. Alakalılar Trabzon yağlarının 23 -24 derece olduğu resmi tahlil raporları ile sabit olduğunu ileri sürerek belediyenin bu vaziyete uygun şekilde dereceleri indirmesini ve esnafın zarara uğramasına meydan vermemesini istiyorlar. Bu maksatla teşebbüse girişilmiştir."[57]

Tan Gazetesi'nin[58] fotoğrafını yayınlayarak yaptığı haberde bütün önlemlere rağmen sahte yağların önüne geçilemediğini görüyoruz. "Bu fıçının içindeki yağ, Balıkpazarı'nda bir yağcı dükkânında Trabzon yağı olarak satılıyor!"

Trabzon yağlarının şöhretinin Türkiye sınırları dışına taştığını gösteren bir karikatüre Akşam Gazetesi'nde[59] rastlıyoruz. Karikatürde orta yaşın üstünde, zayıf, uzun boylu ve yüzünde hafif endişe mimikleri olan bir adam masanın önünde ayakta duruyor. Masanın öbür tarafında, resmi kıyafetiyle sandalyesinde oturmuş, şişmanca, biraz asık suratlı, masasının üzerinde üç dört tane mühür, bir elinde kağıt, bir elinde kalem olan görevli soruyor:

-Hamburg'a oturmak için mi gidiyorsunuz?... –Hayır, bir kilo Trabzon yağı alıp geleceğim!.. Karikatürün altında ayrıca "Tecimerlerimiz dış pazarlarda hilesiz ve en iyi mal satacaklar" yazmaktadır. Görüldüğü üzere 1935 yılında Trabzon yağlarının uluslararası alanda tanınmışlığını ve yurtdışına gönderilen ürünlerin hilesiz olması için çaba gösterildiğini bu karikatür çok güzel anlatmaktadır.

Yağın yanı sıra Fransa, İtalya ve İngiltere'ye Trabzon'dan önemli mik-

tarda yumurta ihraç edilmektedir.[60] Tütün ve fındık satışlarının da piyasayı canlandırdığı görülmektedir.[61] Bölge halkına ucuz ve taze et yedirmek için Trabzon'da bir fabrika açmak için girişimlerde bulunulmaktadır. Kurulacak olan büyük et fabrikasında etler dondurulacak ve başta İstanbul olmak üzere istenilen yerlere nakledilecektir. Fabrikada ayrıca deri, bağırsak ve ete dair her cins konserveler de yapılarak bu konuda sanayileşme sağlanacaktır.[62]

1930'lu yıllarda gazete haberlerinde Trabzon'da tütün üretiminin ve ihracatının yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. "Bu Yıl Trabzon Tütün Mahsulü Geçen Senekinden Az Olmayacak. Tütünlerin Nefaseti Geçen Senekinden Çok Yüksek Olduğundan Rağbet Artıyor"[63] başlığının altında, tütün tarlasında çekilmiş bir fotoğrafla haber paylaşılmış. Gazete haberinde Trabzon'un yetiştirdiği mahsullerin arasında birinci sırayı fındık ve tütünün aldığı, Trabzon tütünlerine rağbetin arttığı, havaların kurak gitmesi yüzünden üretimin nispeten az olsa da geçen seneki üretimden az olmayacağı ve tütün kalitesinin yüksek olduğu tespit ediliyor. Bu çerçevede halkın bu durumdan memnun olduğu, çünkü tütün ve fındık dışında bir gelir kaynağı olmayan Trabzonlu çiftçi için tütünün kaliteli ve bol olarak yetiştirilmesi emeğinin karşılığını alacağı ve kazanç sağlayacağı anlamına gelmektedir.

Karadeniz deyince aklımıza gelen en önemli geçim kaynaklarından birisi de balıkçılıktır. Milliyet Gazetesi[64] "Balık, fındık Trabzon'a Milyonlar Getirebilir" başlığı ile Trabzon'un coğrafi konumu, ticaret hayatındaki yeri ve balıkçılığın bölge halkı için iyi bir gelir kaynağı olabileceği hususuna değinmektedir. Özellikle çok fazla tutulan Yunus balığının yağından, derisinden, kemiklerinden, etinden, beyninden ve ciğerlerinden; kalan kısımlarından ise gübre yapımında kullanıldığından bahsetmektedir.

Balıkçılıkla ilgili dönemin gazetelerinde pek çok haber vardır. Bunlardan birkaç örnek vermek gerekirse: "Trabzon'da Hamsi Bolluğu[65]", "Bizde Balıkyağı Sanayii. Trabzon'da Balıkyağı Çıkaran Bir Müessese Şimdi de Balık Derileri İşliyor[66]", "Balık Sanayii. Trabzon'da Büyük Bir Fabrika Kurulacaktır[67]", "Trabzon'da Balık Unu Fabrikası Yapılıyor[68]", "Trabzon'da Fazla Yunus Balığı Tutuluyor[69]".

Trabzon haberlerini tararken denk geldiğim ilginç bir haber ise Trabzon'da bıldırcın akınının olduğu ve halkın bıldırcınları kendi imkânları ile yakalayıp sattığıdır. Hatta bu bıldırcınların miktarı o

kadar çoktur ki, 1936 senesinde Hamburg'a 5 bin adet bıldırcın ihraç edilmiştir.[70]

Günümüzde A,B.C vitaminleri, potasyum, kalsiyum ve fosfor içerdiğinden tercih edilen bir meyve olan Trabzon hurması ile ilgili bir habere rastlamaktayız. Fotoğrafta, içinde bol miktarda Trabzon hurması olan bir küfe ve küfenin arka tarafında elinde hevenkler halinde Trabzon hurmasını tutan bir manav görülmektedir. Haberde "Son günlerde Trabzon hurması dediğimiz kış meyvesi çoğalmıştır. Bunların hevenkler halinde odaların tavanlarına asılarak olgun bir hale gelmeleri beklenir. Hurmanın bol olduğu seneler kışın çok şiddetli geçtiğini söylerler. Eğer bu laf doğru çıkarsa vay halimize!..[71]" yazmaktadır. 1930'lu yıllarda Trabzon hurmasının yetiştiğini gazete haberlerinden tespit etmekteyiz.[72]

Trabzon'dan Çin'e ve Almanya'ya ihraç edilen bir diğer ürün de soya fasulyesidir. 1935'li yıllarda yalnız Trabzon'un birkaç köyünde, birkaç köylü tarafından yetiştirilen bu fasulye, 1937'li yıllarda Trabzon'un her yerinde yetiştirilmeye başlanıyor. İçinde yağ oranı ve şekerli maddeleri fazla olan soya fasulyesi hem Trabzon halkı için hem de Türkiye için yeni bir kazanç sahası oluşturmuştur. Ayrıca soya fasulyesinin geri kalan küspesi de yem olarak hayvanlara verilmektedir. Çünkü bu küspenin hazmı diğer tanelerin küspelerinden üstündür. Oldukça önemli miktarda ihraç edildiğinden üreticiler soya fasulyesi yetiştiriciliğine önem vermiştir.[73]

1931, 1932, 1933, 1934 ve 1939'lu yıllarda Trabzon'da şarbon, tifo, verem, çiçek, zatürre ve karahumma gibi bulaşıcı hastalıkların olduğunu; vakaların artmasıyla birlikte hastalığın yayılmaması için gerekli önlemlerin alındığını gazete haberlerinden tespit ediyoruz.[74]

Trabzon'daki itfaiye teşkilatının mükemmel ve ihtiyaca cevap verecek şekilde olduğunu dönemin gazetecisi Agâh Bey'in haberinden anlıyoruz. Üç farklı yerde çıkan üç yangını da itfaiye teşkilatının fedakâr çalışanları, yangınlar başka yerlere sıçramadan söndürmüşlerdir. İtfaiye teşkilatının kumandanı Şevki, yardımcısı da Mehmet Efendi'dir. İdarenin başında bulunan bu iki kişi işlerini çok büyük gayretle yapmaktadır.[75]

1930'lu Yıllarda Trabzon'da İmar Faaliyetleri

1930'lu yıllarda Trabzon'da önemli ve büyük oranda imar faaliyetleri yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda gazete haberlerinden kısa kısa bilgiler derlediğimizde şu bilgilere ulaşılmaktadır: " Birçok gayretlere rağmen bir türlü düzeltilemeyen Ulus Bahçesi'nin nihayet iyi bir şekilde peyzajı yapılmıştır.[76] 416 domuz öldürülerek güvenlik sağlanmış ve köylülere 12 bin fidan dağıtılmıştır.[77] Trabzon içindeki parklar tanzim edilmiş, köy ve nahiyelere fidanlıkların kurulması, arıcılığa elverişli olan yerlerde fenni arı istasyonların oluşturulması kararlaştırılmıştır.[78] Trabzon şehir planı hazırlanmış. Şehrin temiz, bol, sıhhi, ucuz suya kavuşması için gerekli önlemler alınmış. Yiyecek, içecek gibi gıdalar kontrol edilmiş. Çürük demir su boruları değiştirilmiş. Taksim mezarlığı park yapılmış.[79] Halkevi Dil- Tarih Kolu Trabzon'un hem eski surlarının muhafaza edilmesi hem de eski eserlerin incelenip, tespit edilmesi ve bunların bir broşür halinde yayınlanması için bir komite teşkil etmiştir.[80] Şehircilik uzmanı Lambert'in hazırladığı Trabzon şehrinin ve limanının genel planı gazetede yayınlanmıştır."[81]

Şehirdeki hummalı imar faaliyetlerinde göze çarpan bir nokta da eşsiz sayfiye yerlerine sahip olan Trabzon'un yakında bir turizm merkezi haline getirilmesi için çalışmaların yapıldığıdır:[82] "İki yüz elli yataklı hastanenin temel atma töreni, çok şiddetli soğuğun olduğu bir günde yapılmasına rağmen çok kalabalık geçmiştir.[83] Şehrin asırlardan beri çok mühim ve hayati bir derdi olan içme suyu sorununun nihayet kesin bir surette halledilmesi için İçme Suyu Mukavelesi imzalanmıştır. Akabinde de içme suyu tesisatına birkaç gün içinde başlanacaktır.[84] Trabzon'da nefes alacak bir bahçe, sosyal hayatın gelişimine hizmet edecek topluluklar için yeterli derecede bir meydan yoktur. Güneşi az, rutubeti fazla olan şehirde halkın açık havadan yararlanmasını sağlamak için büyük bir park yapılması düşünülmüş, ama park yapımına uygun bir alan bulunamamıştır. Şehrin ortasında olduğu ve çiğnenmek tehlikesine maruz bulunan mezarlıktaki ölüleri yeni yapılan asri mezarlığa naklederek, bu elde edilecek geniş sahada Avrupai bir park yapma fikri gündeme gelmiştir. Böylece şehrin ortasındaki büyük mezarlık kaldırılarak park haline getirilmiştir. Yılan ve çiyan yuvası olan, karanlık ve korku veren mezarlıklar yerini aydınlık ve hayat kaynağı bahçelere bırakmıştır." [85]

Trabzon limanının yapımına ise Mart ayında başlanacağı müjdesi verilmiştir.[86] Şehrin imar faaliyetlerinde en önemli rolü oynayan be-

lediye birçok caddeleri genişleterek yeniden parke, beton kaldırımlar inşa ettirmektedir. Belediye ayrıca şehir halkını açıkta kalmış kötü sebzeleri yemekten kurtarmak için yirmi bir bölümden oluşan bir sebze hali de ikmal etmiştir. Bundan böyle tüm sebzeler kapalı alanda satılmaktadır.[87]

1930'lu Yıllarda Trabzon'da Gündelik Hayatın Akışı ve Yaşananlar

Ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitim haberlerinin yanı sıra hayatın içinden yansımalara da yer vermek istiyorum. Gazete haberlerini tararken denk geldiğim yaşanmış bir olayı sizlerle paylaşmak isterim. Karadeniz fıkralarını aratmayan ve fıkra niteliğinde örnek komik bir vaka. Trabzon'da şehir sinemasında garip bir hadise olmuştur. Sinema sahnesinde amatörlerden oluşan bir grup temsil veriyormuş. Temsil edilen Baykuş piyesi seyirciler tarafından çok beğenilmiş ve birçok seyirci temsil esnasında ağlamıştır. Fakat "Baykuş" sesini duyan seyircilerden bir köylü, temsil sırasında kedi gibi miyavlamaya başlamıştır. Bunun üzerinde diğer seyirciler bu köylüyü tiyatrodan dışarıya atmışlar. Köylü dışarı atılınca hayretle etrafına bakınmış ve "Baykuşun ötmesi fenadır. Biz baykuşları köyde miyavlayıp kaçırırız" demiştir.[88]

Meşhur şairimiz Necip Fazıl Kısakürek, Türkiye İş Bankası Trabzon şubesi muhasebecisidir ve 1933 yılında İstanbul İş Bankası muhasebeci yardımcılığına tayini çıkmıştır.[89]

Bir rahip, Türk makamlarının izni ile boş ve hemen hemen harap durumda bulunan Sümela Manastırı'nda inceleme yaparken kıymetli bir kabartma resim bulmuştur. Hazreti Meryem'i tasvir eden bu resmin Evanjelist Luc'un gerçek eseri olduğu anlaşılmıştır. Hazreti Meryem'in bu resminin Bizans müzesine konmak üzere Atina'ya gönderilmesi düşünülmektedir.[90]

Karadeniz ve havalisinde dolaşan konservatuvar heyetinin filme aldığı horon Trabzon'daki Melek sinemasında davetlilere gösterilmiştir. Yöresel oyunumuz olan horonun ve kemençe sesinin o yıllarda beyaz perdede gösterilmiş olması, büyük ihtimal halkın dikkatini çekmiş ve beğenilmiştir. [91]

Çay tarımının henüz ülkemizde başlamadığı yıllarda, Doğu Karadeniz kıyılarında çayın yetiştirilebileceği ve hem bölge halkının geçi-

minde önemli bir ürün olacağı, hem dış bağımlılıktan kurtulabileceğimiz, hem de ihraç bile edebileceğimize yönelik sevindirici bir haber yapılmıştır. "Rize, Sürmene, Of hasılı Rus sınırından Trabzon'a kadar olan sahillerde çay yetiştirmek kabildir. Yapılan bir hesaba göre burada üretilen çaylar, Türkiye'nin ihtiyacına kafi geldiği gibi ihracat bile yapılabilir.[92]"

Akşam gazetesi 1934 yılında her ay Trabzon'un bir ilçesini ele alarak haber yapmış ve ilçenin genel durumu hakkında bilgi vermiştir. Habercinin "Trabzon Mektupları" köşesinde "İsviçre'yi Andıran Çok Şirin Bir Nahiye: Tonya[93]" başlığını attığı yazının içeriğine baktığımızda öncelikli olarak göze çarpan nokta, Tonya'yı İsviçre'ye benzetmesi ve o dönemlerde Vakfıkebir'e bağlı bir nahiye olmasıdır. Ahalisi zeki, cevval, gürbüz olan bu nahiyeye maarif son yıllara kadar girememişti. Cumhuriyet idaresi buraya da feyiz ve nurunu saçmakta gecikmemiştir. İki üç seneden beri bu nahiyeye müdür olan İhtiyat Yüzbaşılarından Mustafa Bey isminde genç -gayretli, enerjik bir zat- nahiyenin yoluna, maarifine, inkılabına çok önem vermiş ve dikkate şayan memnuniyet verici eserler vücuda getirmiştir. Nahiyede 6 dükkan, üç kahve, yeni bir hükümet dairesi ve bir mektep inşa edilmektedir. Nahiyenin en belli başlı ihtiyaçları bir telefon şebekesi, bir köy postasıdır. Bir de kız çocuklarını mektebe başlatmak gerekmektedir.

Mart ayındaki Trabzon haberinde bu defa Polathane ilçesi ele alınmıştır. "Memleket Haberleri" köşesindeki haberde muhabirin adı da yer almaktadır. Muhabir Cevdet, haberin başlığına "Şirin Bir Kasaba: Polathane" yazmıştır:[94] "Trabzon'un bir mahallesi sayılan bu kasaba çok muntazamdır. Trabzon'a otomobille bir çeyrek saat mesafede bulunan, senede bir buçuk milyon kilo tütün çıkaran, iki bin haneli, yedisekiz bin nüfuslu şirin bir kasaba vardır ki adına "Akçaabat" da derler "Polathane" de derler. Bu güzel kasabada tütünden başka mısır, fasulye, kereste, yumurta, yağ üretilmektedir. Tütün başlıca üretimi teşkil eder. Az tütün ektiklerinde Tekel İdaresi çok para ile yüksek fiyatla satın almıştır. Halk tütünün bu yıl para ettiğini görünce fazla tütün ekmiş, bu sefer de idare hiç para vermemiştir. Tütünden artık fayda görmeyeceğini anlayan halk, tarlasına fındık dikmeğe başlamıştır. Kasabada bir hükümet konağı, altında ise bir hapishane varmış. Ama hapishane çok köhne ve cidden perişanmış. İçinde ne mahpus ne de memur oturabilirmiş. Burasının yıkılıp, bir an öce yenisinin yapılması izni alınmış. Kasabada güzel bir ilk mektep ve bir de yatı mektebi vardır. Polathane gençliği uyanık, zeki, münevverdir. Sebat İdman Yur-

du adını taşıyan bir spor kulübü vardır. Daha ziyade deniz sporlarına yönelik çalışmaktadır. Buranın memurları haftanın belirli gecelerinde evlerde toplanıp sazlı, sözlü alem ve ahenk yaparlar. Kasabada Hilal-i Ahmer, Tayyare Cemiyeti, Ticaret Odası gibi teşekküller faaliyettedir. Haftada bir Pazar kurulur. Köylüler yağ, peynir, zeytin, yumurta, tavuk vesaire getirir. Manzarası, evleri şirin ve asridir. Evleri konforlu ve tarz itibariyle Trabzon'un büyük evlerinden farksızdır".

Habercimiz Cevdet, "Memleket Haberleri"[95] köşesinde yine şirin olarak değerlendirdiği Trabzon'un bir başka ilçesine bağlı nahiyeyi konu almıştır: "Şimdiye kadar kendisinden hiç bahsedilmemiş olan Karadeniz kıyısında mamur ve geliri çok, manzarası güzel, ahalisi uyanık ve münevver bir kasabadan bahsedeceğim. Vakfıkebir kazasına yaya bir saat mesafede deniz kıyısında olan bu kasaba Akhisar nahiyesinin merkez olan Şarli[96] kasabasıdır. Nüfusu 870'dir. İçinde 48 ev, 135 dükkan, 4 otel, 2 fındık fabrikası, 8 fırın, 11 kahve, tam devreli bir ilk mektep, muntazam şosesi ve bir meydanı vardır. Nahiyede fındık, yağ, yumurta, ceviz, balmumu, fasulye yetişir. Trabzon mebusu Raif Bey'in doğum yeridir. Büyük vapurların yanaşabileceği büyük bir limanı olan bu kasabada iş faaliyeti pek fazladır". Yazar haberin devamında ise burada işlenen bir cinayeti uzun uzun anlatmaktadır.

Mayıs ayında bu kez "Şirin Bir Kasaba: Maçka", "Memleket Haberleri" köşesinde ele alınmıştır: "Maçka kazasının genişliği 800 kilometre karedir. Bunun sekizde biri ekilir, biçilir; kalanı yayla, dağ, taş ve ormanlıktır. Arazisi dar olduğu için fenni ziraata da elverişli değildir. Halkı pek atılgan ve çalışkandır. Gençlerin birçoğu Zonguldak'ta maden ocaklarında çalıştığı gibi, mühim bir kısmı da diğer vilayetlerde ve özellikle de İstanbul'da çalışırlar, ticaret yaparlar. Yaylalarında yüzlerce sürü ve binlerce ehli hayvan otlamakta ve onlardan elde edilen yağlar, peynirler satılmaktadır. Yaban domuzlarının artması tarımı sarsmakta ve halkı düşündürmektedir. Tarım mücadelesinden pekiyi netice alınamadığından çiftçiler nispeten az zarar gören ve az zaman korunmağa muhtaç olan fındık yetiştirmeye başlamıştır. Merkeze yakın bazı köylerde 40'tan aşağı bütün erkeklerin eski ve yeni harfleri, dörtte bir oranında kadınların yeni harfleri bildikleri iftiharla görülmektedir".

Bir başka gazetenin "Memleket Haberleri"[97] köşesinde "Sürmene Güzelleşiyor" başlığı ile 1935 yılındaki Sürmene'den bilgiler ediniyoruz: Sürmene bütün sahilince uzanıp giden plajı ile Florya'yı, iki tarafı

yıllanmış çınarlarla süslenmiş geniş ve uzun bulvarı, zümrüt dağları ile Beykoz'u andırıyor. On iki bin lira gibi dar bütçesine rağmen borç yapmadan çok işler görmüş bu şehir idaresinin yaptığı işlerin başında su işi geliyor. Halkın her şeyden evvel temiz suya ihtiyacını düşünen belediye iki kilometreye yakın uzaklıktan iyi evsafı olan memba suyunu, güzergâhında çeşmeler yaptırmak suretiyle galvanizli borularla şehre indirmiştir. Sıtma kaynağı olan 600 metre uzunluğunda 250 metre genişliğindeki bataklık belediye tarafından kurutulmuş ve bu sahaya bir adet Okaliptüs dikilmiştir. Belediye, kasapların sağlıklı şartlara sahip dükkânlarda satış yapmalarını teminen betondan yirmi dükkânlık güzel bir hal yaptırmıştır. Sahildeki belediye bahçesinin kenarına rıhtım yaptırılmış ve bahçe bu suretle 52 metre daha uzatılmıştır. Kasaba yollarından bin metre karesine kaldırım döşenmiştir. Pek yakın bir zamana kadar bataklıklar yüzünden havasının ağırlığından, sıtmasından, susuzluğundan şikâyet edilen zümrüt Sürmene; hemşehrilerinin suyunu, gıdasını düşünmeğe, sıhhatini korumağa azmetmiş ve bütün muhitine kendisini sevdirmiş çalışkan belediye reisi ve mesai arkadaşlarının müşterek çalışmaları ile çok yakın bir gelecekte temiz ve sıhhi bir sayfiye haline gelmiş olacaktır".

1930 yılının 4 Temmuz'unda Türkiye bisiklet mukavemet rekorunu kırmak için dört bisikletçi genç Trabzon'dan hareket etmiştir.[98] Cumhuriyet Gazetesi Trabzonlu bisikletçilerin bu seyahatlerini şu şekilde aktarmıştır: "Türk'e has bir azimle ve gayretle 4500 kilometre mesafeyi aşarak bir ilke imza atmışlardır. Mesut, Mehmet, İsmail ve Asım isimli gençler Necmiati Spor Kulübü'nün üyeleridir. Dört genç, Trabzon'dan yola çıkarak Gümüşhane, Erzincan, Sivas, Kayseri, Kırşehir, Ankara, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Uşak, İzmir, Aydın, Balıkesir, Bursa, Yalova, İzmit yoluyla Anadolu'da uzun bir bisiklet turnesi yaptıktan sonra İstanbul'a gelmişlerdir. Burada birkaç gün kaldıktan sonra Adapazarı, Tosya, Gümüşhacıköy, Merzifon, Samsun, Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun yoluyla Trabzon'a döneceklerdir. İki ay zarfında tamamlamayı düşündükleri bu uzun mesafeyi aşmak kolay olmamış, sporcular birçok yerlerde büyük zorluklara maruz kalmışlar, yol olmayan yerlerde bisikletlerini omuzlayarak dağları tepeleri tırmanıp aşmışlardır. Necmiati Spor Kulübü 1923 yılında kurulmuştur. 1930'lu yıllarda 250 üyesi vardır. Bu kulüpte denizcilik, bisiklet, atletizm ve avcılık şubeleri vardır".[99]

"Dört azimkâr bisikletçi, altmış dört günde, Anadolu'da toplamda 7 bin kilometrelik büyük bir mesafeyi başarıyla kat ederek 5 Eylül 1930

Pazar günü akşamı Trabzon'a varmışlardır. Program gereği Cuma günü varmaları gereken bu gençler fırtına dolayısıyla derelerin geçit vermemesinden dolayı iki gün Görele'de konaklamak mecburiyetinde kalmışlardır".[100]

Tayyareci Vecihi (Hürkuş) Bey, Değirmendere sırtlarına maharetle iniş yaparak Trabzon'a ziyarette bulunmuştur. Resmi ve hususi makamlarca karşılanan Vecihi Bey altı gün kalmış ve bu süre zarfında *Tayyarecilik* konulu konferanslar vermiştir. Trabzon'u çok beğenen ve kendisine gösterilen ilgiden çok memnun kalan Vecihi Bey, bu şehrin motorsuz yelkenli tayyareler için çok müsait bir faaliyet sahası olacağını, Laztepe'nin havai sporculuk için emsalsiz bir yer olduğunu, bu uğurda çalışacağını söylemiştir. Şehrin üzerinde uçuşlar yapmış, memur, mektepli ve ahaliden birçok kişiyi gezdirmiştir.[101]

Gazetelerde Trabzon'un meşhur madensuyu ile ilgili haberlere de rastlamak mümkün: "Çamlıkları, bağ ve bahçeleriyle, güzel köşkleri ile, çok şirin manzarası ile Soğuksu mevkii, Trabzon'un meşhur bir sayfiyesidir. Bu sayfiyenin batı kısmında ve yanı başında çukur bir yerde gene meşhur bir madensuyu çıkan bir Kisane sayfiyesi vardır. Trabzon'a gelenler bu membaı mutlaka ziyaret ederler. Bu madensuyunun tesisatı önceleri çok ilkel durumdaymış. Burada büyük bir tadilatla yeni bir tesis yapılarak, şişeler sıcak ve soğuk sularla yıkanıp çalkalandıktan sonra el değmeden, otomatik surette doldurulmaya başlanmış. Son İzmir ve Selanik uluslararası sergisinde altın madalya ve takdirname alan bu tesiste günlük 800- 1000 litre madensuyu şişlenmektedir".[102]

Trabzon'a dair gazetelerde yer alan diğer bazı gelişmeler de şöyledir: Karadeniz'in incisi güzel Trabzon'da modernleşme yolunda çok kuvvetli adımlar atılmış ve vilayetin bütün köyleri telefonla merkeze bağlanmıştır. Trabzon'da köy evleri pek dağınık bir surette kurulmuştur. Köylerin bütçe gelirleri salma usulü ile temin edilmektedir. Trabzon vilayetindeki 546 köyün (1938 yılı içinde) umum varidatı 121 bin lirayı geçmemektedir. Bazı köylerin nüfusunun azlığı dolayısı ile bütçelerine konan salma parası ile tekmil köy ihtiyaçları başarılamamaktadır. Bu köylerin ihtiyaçlarını temin edebilmeleri için ancak nüfusu 150'den aşağı olan birkaç köyün birleştirilmesi gerekmektedir. Çünkü bunlar tek bir köy haline getirildikleri takdirde yapılacak olan bütçe ile her sene bu köylerin bir tanesi imar edilecektir. Bu böyle olmakla beraber vilayet dahilinde mektepsiz köy olmadığı gibi telefon tesisatı ile mer-

keze bağlanmamış tek bir köy de mevcut değildir. Kısmen özel muhasebenin yardımı ile temin edilen telefonlar yeni yapılan köy odalarına yerleştirilmişlerdir. Köy odaları köy ve köycülüğe ait eserlerle süslenerek adeta birer kütüphane haline konmuştur. 1938 yılı zarfında köylere yalnız telefon temin edilmekle kalınmamış, aynı zamanda bütün köy yollarının da yeniden esaslı bir şekilde inşasına başlanmıştır. Güzergâhları Nafıa tarafından tespit edilen köy yolları genişliği dokuz metre olmak üzere muntazam şoseler halinde inşa edilmektedir. Akçaabat, Sürmene, Maçka kazalarında yapılan numune köylerinin de planlı bir surette yapımına çalışılmaktadır. Ayrıca fındık ile tütün üretiminin günden güne arttığı ve bütün doğunun transit merkezi haline gelen Trabzon, Karadeniz'in en işlek iskelesidir. Doğunun hayvan ve hammadde ihracatı Trabzon iskelesinden yapılmaktadır. Henüz suni bir limanı yoktur. Fakat ihtiyacı karşılayacak miktarda iskelelere sahiptir. Yük, yolcu, gaz, hayvan ve fındık yükleme iskeleleri ayrı ayrıdır. Liman yapıldıktan sonra Trabzon'un ekonomik önemi büsbütün artacaktır.

1938 yılı başında şehirde toplamda 16 fındık kırma fabrikası, bir balıkyağı, bir makarna ve bir sabun fabrikası vardır. Deri ve kösele işleri ile kuyumculuk ve tezyini sanatlar Trabzon'da önemli birer yer işgal etmektedir. Şehirde milli bankaların yanı sıra yabancı banka ve şirketlerin şubeleri vardır. Her mevsimde balığı hiç eksik olmayan Trabzon sahillerinde önemli miktarda palamut, sargan, kalkan, barbunya, tirsi, mezgit, kefal balıkları avlanmaktadır. Bu balıklar şehrin ihtiyacını karşılamaktadır. Ama maalesef bir konserve fabrikası olmadığından tutulan balıklar buzlu sandıklar içerisinde yakın vilayetlere satılmak için sevk edilirler. [103]

Trabzon'da yerleşim isimlerinin değiştirilmesi ile ilgili "Trabzon'da Yabancı Adlı Köyler" başlıklı bir haberin içeriğinde şu hususlar dile getirilmiştir. "Trabzon dahilinde milli bünyemize uymayan bazı yabancı adlarla isimlendirilen köylerin coğrafi vaziyetleri ve bulundukları yerlere göre adlarının değiştirilmesine Vilayet Heyeti'nce karar verilmiştir".[104]

1939'lu yıllarda devletin köy kalkınması ve köylülerin eğitilmesi için yeni öğretmenler yetiştirme çabası içine girdiği görülmektedir. Trabzon vilayetinin Beşikdüzü nahiyesinde, her devresinde, köyler için yüz eğitmen yetiştirecek bir eğitmen kursu açılmıştır. Kursun açılış töreni, Trabzon'dan giden bir kafilenin de iştiraki ile pek parlak bir şekilde yapılmıştır. Açılış töreninde Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, Vali Refik

Koraltan ve Kurs Müdürü Muharrem Bey birer nutuk söylemişlerdir. Açılış töreni yeni yapılan kursa şimdilik seksen beş eğitmen adayının devam ettiği ama bu sayının yüze tamamlanacağı öngörülmektedir. Bu açılacak olan eğitmen kursu bütün herkes tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Kursa Giresun, Ordu ve Rize vilayetlerinden adaylar gelmiştir. [105]

Görüldüğü üzere 1930'lu yıllarda Trabzon sahip olduğu maddi ve manevi değerlerle ülkemizin önemli bir kenti mahiyetindedir. Cumhuriyet'in henüz ilk dönemlerinin idrak edildiği bir dönemde, devlet Trabzon şehrine gereken ilgiyi göstermiş, gerek iktisadi ve gerekse sosyal yönden kalkınma hamleleri gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda eğitim, imar ve tarımsal alanlarda şehre gereken yatırımlar yapılmıştır. Yakın bir tarihte, uzun bir savaş döneminden çıkmış olan ülkenin, gerek Trabzon gerekse ülkenin diğer vilayetlerinde hayata geçirdiği söz konusu hamleler çok önemlidir ve bugünlere gelişimizi sağlamıştır.

Dipnotlar

1 *Akşam* 31 Mart 1933.

2 *Akşam* 27 Şubat 1934.

3 7732 ile 1511 sayıları toplamı 9243'tür. Ayrıca üçüncü satırda kız öğrenci miktarı, toplam kız öğrenci sayısından yola çıkılarak hesaplandığında 34 değil, 43 olması gerekiyor. Muhtemelen gazete dizgisi sırasında yanlış yazılmış.

4 Halkın eğitimine, gelenek ve kültürlerin yaşatılmasına yönelik olarak Çekoslavakyalıların oluşturduğu sokollar, yılın belirli dönemlerinde düzenledikleri şenliklerle, ulusal bayram havasında kutlamalar yapmaktadırlar. Bu şekilde halk bir araya gelmekte ve kaynaşmakta idi. Bkz. Anıl Çeçen, *Halkevleri/Atatürk'ün Kültür Kurumu,* Ankara 1990, Gündoğan Yayınları, s. 191-192.

5 *Akşam* 8 Teşrinisani 1935, Trabzon'da Yeni Mektepler.

6 *Akşam* 21 Mayıs 1937, Trabzon'da Yapılacak Yeni Lise Binası.

7 *Milliyet* 15 Temmuz 1933.

8 *Cumhuriyet* 2 İkincikanun 1937.

9 *Akşam* 1 Haziran 1937.

10 *Akşam* 27 Mart 1939.

11 *Akşam* 26 Haziran 1939.

12 *Cumhuriyet* 25 Haziran 1939.

13 İsimlerin önündeki "B.", Bay kelimesinin kısaltılmasıdır.

14 *Akşam* 5 Haziran 1937.
15 *Akşam* 25 Haziran 1938.
16 *Akşam* 6 Şubat 1939.
17 *Akşam* 14 Mayıs 1939.
18 *Doğu* 5 Mart 1938.
19 *Milliyet* 20 Kanunusani (Ocak) 1933.
20 *Cumhuriyet* 20 Kanunusani (Ocak) 1933.
21 *Milliyet* 21 Kanunusani (Ocak) 1933.
22 *Milliyet* 1 Şubat 1933.
23 *Milliyet* 4 Şubat 1933.
24 *Cumhuriyet* 9 Şubat 1933.
25 *Milliyet* 20 Kanunuevvel (Aralık) 1933.
26 *Cumhuriyet* 22 Kanunuevvel 1933.
27 *Milliyet* 22 Kanunuevvel (Aralık) 1933.
28 *Son Posta* 3 Şubat 1936.
29 *Son Posta* 2 Mart 1936.
30 *Son Posta* 23 Mart 1936.
31 *Son Posta* 6 Şubat 1939.
32 *Milliyet* 2 Kanunusani 1934, Trabzon'da Lisan Kursları.
33 *Milliyet* 14 Nisan 1935.
34 *Tan* 18 Mayıs 1938.
35 *Tan* 18 Temmuz 1939, Trabzon'da Köy Tetkikleri.
36 *Cumhuriyet* 16 Mart 1939.
37 Trabzon mebusu Hasan Saka.
38 *Cumhuriyet* 29 Teşrinisani 1930.
39 *Son Posta* 30 Teşrinisani 1930.
40 *Cumhuriyet* 30 Teşrinisani 1930.
41 *Vakit* 30 Teşrinisani 1930.
42 *Cumhuriyet* 8 Haziran 1937.
43 *Cumhuriyet* 11 Haziran 1937.
44 *Tan* 11 Haziran 1937.
45 *Son Posta* 11 Haziran 1937.
46 *Cumhuriyet* 11 Haziran 1937.
47 *Tan* 12 Haziran 1937.
48 *Akşam* 14 Haziran 1937.
49 *Cumhuriyet* 28 Kanunusani 1930.
50 *Cumhuriyet* 12 Mayıs 1931.
51 *Cumhuriyet* 24 Temmuz 1932.

52 *Cumhuriyet* 27 Teşrinievvel 1932.
53 *Cumhuriyet* 5 Temmuz 1938.
54 *Milliyet* 6 Eylül 1934.
55 *Akşam* 10 Teşrinisani 1935.
56 *Akşam* 5 Kanunuevvel 1935.
57 *Akşam* 17 Haziran 1936.
58 *Tan* 3 Mart 1938.
59 *Akşam* 24 Haziran 1935.
60 *Cumhuriyet* 13 Haziran 1932.
61 *Cumhuriyet* 7 Eylül 1932.
62 *Akşam* 26 Teşrinievvel 1936.
63 *Akşam* 29 Eylül 1937.
64 *Milliyet* 18 Şubat 1931.
65 *Cumhuriyet* 2 Nisan 1934.
66 *Milliyet* 2 Ağustos 1934.
67 *Akşam* 19 Teşrinisani 1935.
68 *Akşam* 11 Kanunuevvel 1938.
69 *Akşam* 16 Mayıs 1939.
70 *Cumhuriyet* 15 Eylül 1933, *Akşam* 28 Eylül 1936.
71 *Milliyet* 30 Teşrinisani 1930.
72 *Tan* 4 Nisan 1939.
73 *Son Posta* 8 Nisan 1935, *Akşam* 2 Eylül 1937.
74 *Cumhuriyet* 6 Teşrinievvel 1931, 29 Mayıs 1932, 23 Kanunusani 1932, 28 Ağustos 1934; *Akşam* 25 Mayıs 1933, *Son Posta* 3 Şubat 1939.
75 *Son Posta* 13 Mart 1932.
76 *Tan* 22 Haziran 1935.
77 *Tan* 2 Nisan 1936.
78 *Akşam* 23 Mart 1937.
79 *Akşam* 24 Eylül 1937.
80 *Akşam* 27 Mart 1937.
81 *Cumhuriyet* 27 Nisan 1938.
82 *Akşam* 8 Eylül 1938.
83 *Cumhuriyet* 28 Mart 1938.
84 *Akşam* 3 Teşrinisani 1938.
85 *Akşam* 6 Mayıs 1939.
86 *Akşam* 15 Kanunusani 1939.
87 *Akşam* 13 Kanunuevvel 1939.
88 *Milliyet* 22 Kanunusani1932, *Cumhuriyet* 22 Kanunusani 1932.

89 *Cumhuriyet* 13 Teşrinisani 1933.
90 *Milliyet* 20 Teşrinisani 1931.
91 *Milliyet* 26 Kanunusani 1930.
92 *Akşam* 7 Eylül 1936.
93 *Akşam* 1 Şubat 1934.
94 *Akşam* 7 Mart 1934.
95 *Akşam* 25 Nisan 1934.
96 http://www.besikduzu.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi
97 *Milliyet* 20 İkincikanun 1935.
98 *Milliyet* 8 Temmuz 1930.
99 *Cumhuriyet* 1 Eylül 1930, *Milliyet* 1 Eylül 1930.
100 *Cumhuriyet* 9 Teşrinievvel 1930.
101 *Cumhuriyet* 10 Eylül 1931, 14 Eylül 1931.
102 *Cumhuriyet* 30 Birincikanun 1937.
103 *Son Posta* 17 Şubat 1938.
104 *Son Posta* 26 Mart 1939.
105 *Son Posta* 4 Haziran 1939.

Kaynakça

Akşam 31 Mart 1933.
Akşam 25 Mayıs 1933.
Akşam 1 Şubat 1934.
Akşam 27 Şubat 1934.
Akşam 7 Mart 1934.
Akşam 25 Nisan 1934.
Akşam 24 Haziran 1935.
Akşam 8 Teşrinisani 1935.
Akşam 10 Teşrinisani 1935.
Akşam 19 Teşrinisani 1935.
Akşam 5 Kanunuevvel 1935.
Akşam 5 Haziran 1937.
Akşam 21 Mayıs 1937
Akşam 1 Haziran 1937.
Akşam 14 Haziran 1937.
Akşam 17 Haziran 1936.
Akşam 7 Eylül 1936.
Akşam 28 Eylül 1936.
Akşam 26 Teşrinievvel 1936.
Akşam 23 Mart 1937.
Akşam 27 Mart 1937.
Akşam 2 Eylül 1937.
Akşam 24 Eylül 1937.
Akşam 29 Eylül 1937.
Akşam 25 Haziran 1938.
Akşam 8 Eylül 1938.
Akşam 3 Teşrinisani 1938.
Akşam 11 Kanunuevvel 1938.
Akşam 6 Mayıs 1939.
Akşam 16 Mayıs 1939.
Akşam 6 Şubat 1939.
Akşam 27 Mart 1939.
Akşam 14 Mayıs 1939.
Akşam 26 Haziran 1939.
Akşam 13 Kanunuevvel 1939.
Akşam 15 Kanunusani 1939.

Cumhuriyet 9 Teşrinievvel 1930.
Cumhuriyet 29 Teşrinisani 1930.
Cumhuriyet 30 Teşrinisani 1930.
Cumhuriyet 28 Kanunusani 1930.
Cumhuriyet 1 Eylül 1930.
Cumhuriyet 12 Mayıs 1931.
Cumhuriyet 10 Eylül 1931,
Cumhuriyet 14 Eylül 1931.
Cumhuriyet 6 Teşrinievvel 1931
Cumhuriyet 7 Eylül 1932.
Cumhuriyet 22 Kanunusani 1932.
Cumhuriyet 23 Kanunusani 1932.
Cumhuriyet 29 Mayıs 1932
Cumhuriyet 13 Haziran 1932.
Cumhuriyet 24 Temmuz 1932.
Cumhuriyet 27 Teşrinievvel 1932.
Cumhuriyet 20 Kanunusani 1933.
Cumhuriyet 9 Şubat 1933.
Cumhuriyet 15 Eylül 1933.
Cumhuriyet 13 Teşrinisani 1933.
Cumhuriyet 22 Kanunuevvel 1933.
Cumhuriyet 2 Nisan 1934.
Cumhuriyet 28 Ağustos 1934.
Cumhuriyet 11 Haziran 1937.
Cumhuriyet 30 Birincikanun 1937.
Cumhuriyet 2 İkincikanun 1937.
Cumhuriyet 8 Haziran 1937.
Cumhuriyet 28 Mart 1938.
Cumhuriyet 27 Nisan 1938.
Cumhuriyet 5 Temmuz 1938.
Cumhuriyet 16 Mart 1939.
Cumhuriyet 25 Haziran 1939.
Çeçen, Anıl, *Halkevleri/Atatürk'ün Kültür Kurumu,* Ankara 1990, Gündoğan Yayınları, s. 191-192.
Doğu 5 Mart 1938.
http://www.besikduzu.gov.tr/ilcemizin-tarihcesi
Milliyet 26 Kanunusani 1930.
Milliyet 8 Temmuz 1930.
Milliyet 1 Eylül 1930.
Milliyet 30 Teşrinisani 1930.
Milliyet 18 Şubat 1931.
Milliyet 20 Teşrinisani 1931.
Milliyet 22 Kanunusani1932.
Milliyet 20 Kanunusani 1933.
Milliyet 21 Kanunusani 1933.
Milliyet 1 Şubat 1933.
Milliyet 4 Şubat 1933.
Milliyet 15 Temmuz 1933.
Milliyet 20 Kanunuevvel 1933.
Milliyet 22 Kanunuevvel 1933.
Milliyet 2 Kanunusani 1934.
Milliyet 2 Ağustos 1934.
Milliyet 6 Eylül 1934.
Milliyet 20 İkincikanun 1935.
Milliyet 14 Nisan 1935.
Son Posta 30 Teşrinisani 1930.
Son Posta 13 Mart 1932.
Son Posta 8 Nisan 1935.
Son Posta 3 Şubat 1936.
Son Posta 2 Mart 1936.
Son Posta 23 Mart 1936.
Son Posta 11 Haziran 1937.
Son Posta 17 Şubat 1938.
Son Posta 3 Şubat 1939.
Son Posta 26 Mart 1939.
Son Posta 4 Haziran 1939.
Son Posta 6 Şubat 1939.
Tan 22 Haziran 1935.
Tan 2 Nisan 1936.
Tan 11 Haziran 1937.
Tan 3 Mart 1938.
Tan 18 Mayıs 1938.
Tan 4 Nisan 1939.
Tan 18 Temmuz 1939.
Vakit 30 Teşrinisani 1930.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'a Dair Bir Yazı Dizisi "Trabzon Mektupları"

Zafer ATAR
Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Sait ARAS
Yüksek Lisans Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Akşam Gazetesi

Akşam Gazetesinin ilk nüshası 20 Eylül 1918 tarihinde yayınlanmıştır. Kâzım Şinasi (Dersan), Necmeddin Sadık (Sadak) ve Ali Naci (Karacan) tarafından çıkarılan gazetenin ilk nüshası günümüze ulaşamamıştır.[1]

Babıâli'de Ebussuud Caddesi üzerindeki Necmi İstikbâl Matbaası binasının en üst katında küçük bir odada hazırlanan gazetenin ilk sayısı, Sabah Matbaası'nın çift kazanlı eski makinasında basılmıştır. Kısa zaman sonra, kadrodaki genişlemenin de etkisiyle, ortaklar yine aynı yerde bulunan Reşit Efendi Hanı'nda bir daire kiralayarak buraya yerleşmeye karar verirler.[2] Kurucularından her birinin 250 lira sermaye[3] ile yani toplamda 750 lira gibi oldukça mütevazı bir sermaye ile kurulan gazeteye[4] daha sonra Falih Rıfkı Atay dördüncü ortak katılır. Güçlü bir kalemi olan Atay'ın 500 lira ile Akşam'a ortak olması gazeteyi hem maddi hem de içerik açısından güçlendirecek bir hamle olmuştur.[5]

Kütüphane arşivlerindeki Akşam gazetesi koleksiyonlarında bulunan en eski nüsha 23 Eylül 1918 tarihini taşımaktadır. Gazetenin bu nüshası 46 santim boyunda ve 31 santim enindeki ölçüleri ile günümüz gazetelerinden oldukça küçük bir boyuta sahiptir. Dört sayfadan oluşan (iki yaprak) gazetenin sayfaları dört sütun üzerine düzenlenmiştir.[6]

Akşam gazetesinin yayın hayatına başladığı dönemde, gazetelerin büyük çoğunluğu İstanbul'da çıkmaktadır ve gazetecilik İstanbul ile sınırlı bir iş görünümündedir. Bu dönemde gazeteler, genellikle dört ya da altı sayfadan oluşan, resimsiz ve siyah-beyaz baskılı yayınlardır. Mütareke yıllarında İstanbul'da çıkan gazeteler arasında, ulusal mücadeleyi ve Mustafa Kemal'i destekleyen gazetelerin başında Akşam, İleri, Yeni Gazete ve Vakit gazeteleri gelmektedir. Ulusal mücadeleye karşı olan ve İstanbul Hükümeti ile işgal kuvvetlerini destekleyen gazeteler ise Peyam-ı Sabah, Alemdar ve İstanbul'dur. İstanbul ile Ankara arasında esen soğuk hava basını da etkilemekte, kimi zaman bu iki grup arasında gerginlikler yaşanmasına neden olmaktadır. Bu gazetelerin dışında kalan Tasvir-i Efkâr, İkdam ve Tercüman- ı Hakikat gazetelerinin zaman zaman çeşitli grupları tuttuğu ve Anadolu'daki direniş eylemine de sempati gösterdiği görülmektedir.[7]

Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte gazetenin harf inkılabını desteklediğini görmekteyiz. Nitekim Akşam gazetesi, okurlarını önceden hazırlamak amacıyla, 1928 yılı boyunca gazetede Latin harfleriyle yazılmış metinlere yer vermiştir. Önceleri sadece bir başlık ya da oldukça kısa bir haber yeni harflerle verilirken, her geçen gün yeni harflerle yazılan metinlerin arttığı gözlenmektedir. Harf inkılabının gerçekleşmesi ile birlikte gazete artık 12 sayfa olarak yayınlanmaya başlamıştır.[8]

Çalışmamıza esas olan döneme yani 1934 yılına gelindiğinde ise Akşam Gazetesinin sekiz muhabir, altı yöneticiye sahip olan ve birçok aile geçindiren bir işletme konumunda olduğunu görmekteyiz. Kâzım Şinasi Dersan tarafından yönetilen, Necmettin Sadak'ın başyazarlığını yaptığı gazetenin yazı işleri müdürü Enis Tahsin Til'dir. Yazı işleri kadrosunda Til'in yardımcılığını yapan Hilali Sıyman'ın yanı sıra, Vâ-Nû, Hikmet Feridun Es, Cemal Nadir, Sermet Muhtar, Selami İzzet Sedes, Cemalettin Bildik, Mustafa Ragıp Esatlı ve Cemal Refik bulunmaktadır. Gazetenin Ankara muhabirliğini 1934-1935 yıllarında Şevket Rado üstlenmiştir. Bu dönemde Akşam Gazetesi ulusal basının aktörlerinden bir haline gelmiştir.[9]

Trabzon Mektupları

Akşam gazetesini 1930'lu yıllardan itibaren taramaya başladığımızda ilki 1 Şubat 1934 tarihinde sonuncusu ise 28 Mart 1935 tarihinde

olmak üzere "Trabzon Mektupları" başlığını taşıyan bir yazı dizisine rastladık. Ve bu yazılardan yola çıkarak bu tebliğ metnini hazırladık. Daha öncede ifade ettiğimiz üzere, her yazıda farklı bir konunun ele alındığı mektuplarda, Maçka, Akçaabat, Tonya gibi ilçelerden, Şarlı Nahiyesine, Sümela Manastırı'ndan, Trabzon Limanı'na kadar birçok konuya temas edilmektedir. Yine mektuplarda, bölgedeki kooperatifçilik faaliyetleri, halkevinin çalışmaları, tarımsal faaliyetler, Trabzon'daki imar faaliyetleri gibi pek çok hususa dair ayrıntılı malumatlar verildiğini görmekteyiz. Ayrıca ele alınan kazanın ya da nahiyenin ihtiyaç duyduğu eksikliklere de bu yazılarda temas edilmektedir.

Tonya

Bahsini ettiğimiz yazılardan ilki Tonya'ya dairdir. "İsviçre'yi Andıran Çok Şirin Bir Nahiye: Tonya" başlığını taşıyan mektupta özetle şu bilgilere yer verilmektedir[10];

"Trabzon'a yakın Vakfıkebir'e bağlı Tonya namında bir nahiye vardır. Mevkii ve manzarası itibarile İsviçre'yi andıran bu nahiyede hayat, pek iptidaidir. Ahalisi zeki, cevval, gürbüz olan bu nahiyeye maarif, son yıllara kadar girememişti. Cumhuriyet idaresi buraya da feyiz ve nurunu saçmakta gecikmedi. Bu nahiye halkı geçim hususunda darlık çekmektedir. Yolsuz, uğraksız, sarp bir kenarda kalan nahiyede üç beş senedir göze çarpan bir hareket, faaliyet başlamıştır. Yol yapılmakta, mektep açılmaktadır.

Şimdiye kadar bu nahiyeye giden müdürler bütün gayretlerini, bütün icraatlarını asayişin teminine hasretmişler, ümran namına bir şey yapmamışlardı. İki üç seneden beri bu nahiyeye müdür olan ihtiyat yüzbaşılarından Mustafa Bey isminde genç, gayretli, enerjik bir zat nahiyenin yoluna, maarifine, inkılabına çok ehemmiyet vermiş ve şayan-ı memnuniyet eserler vücuda getirmiştir. Sık sık valimiz Rifat beyden direktif alarak çalışan Mustafa Bey nahiyenin asayişini inzibatını, ümranını temin hususunda büyük muvaffakiyetler göstermekte ve valimizin teveccühünü daha fazla kazanmaktadır.

Vakfıkebir kazası ile Torol kazası ortasında bulunan bu nahiyeden otomobil yolu geçmektedir. Her iki kazayı birleştiren bir otomobil yolu açılmış ve bitmek üzere bulunmuştur. 35 kilometre olan bu yolda iki üç senedir 800-1000 amele çalışmaktadır. Bu yolun yalnız bir köprüsü bitmek üzeredir. O da bitince açılış merasimi yapılacaktır. Bu

yoldan başka Tonya'dan çamlık tayyare meydanına kadar 35 kilometrelik bir yol daha açılacaktır. Bu suretle nahiye her taraftan Trabzon'a bağlanacaktır. Nahiyede 6 dükkân, üç kahve, yeni bir hükümet dairesi, bir mektep inşa edilmektedir.

Bu nahiyenin en belli başlı ihtiyaçları bir telefon şebekesi, bir köy postasıdır. Bir de kız çocuklarını mektebe başlatmak lazımdır. Zira bura halkı, kız çocuklarını okutmaya yanaşmamaktadırlar. Nahiye müdürü bu geri zihniyetle mücadele etmektedir. Nahiye müdürünün gösterdiği lüzum üzerine Trabzon maarif müdürü Sait Nazif Bey bu nahiyede uzak köyler için iki pansiyon açmış, mektebe ilave etmiştir".

Trabzon'da İmar Faaliyetleri ve Eğitim Durumu

Trabzon Mektuplarının ikincisi ise 27 Şubat 1934 tarihli olup "Bir Sene Zarfında Trabzon'da Yapılan İşler"[11] başlığını taşımaktadır. Bu mektupta ağırlıklı olarak bayındırlık faaliyetleri ile eğitim meselesi üzerinde durulduğunu görmekteyiz. Mektubu özetleyecek olursak; Trabzon - Erzurum yolu ile Trabzon- Sürmene - Of - Rize hududu sahil yolunda yapılan çalışmalardan bahsedildiğini görmekteyiz. Ayrıca Sulaklı, Karadere ve Dirona köprülerinin inşa ve tamiratlarını yapıldığı, Kalecik betonarme menfezi ile Trabzon-Akçaabat-Vakfıkebir sahil yolu, Of-Bayburt yolu, Vakfıkebir-Tutya yolu ve son olarak Trabzon-Soğuksu yollarında yine hafriyat, inşaat ve tamiratların gerçekleştiği mektuptan anlaşılmaktadır.

Mektubun ikinci bölümünde ise maarif işlerine temas edilerek şu bilgilere yer verildiğini görmekteyiz. "1933 yılı içinde Trabzon'da maarif sahasında önemli çalışmalar yapılmıştır. Muallimler köylerde halka her hususta birer rehber ve mürşit olarak lazım gelen tenvir ve irşatları yapmışlardır. Kitapları vilayetçe temin edilmek suretiyle evvelce açılmış olan okuma odaları da her zaman halka açık bulundurulmuştur. Ancak mektep ve muallim adedinin azlığı yüzünden tahsil çağındaki çocukların maalesef hepsi okuyamıyor".

Vilayette Okuyan Talebe Miktarı;

	Erkek	**Kız**
Vilayet merkezinde	1531	1010
Merkez köylerinde	705	39
Yumra merkez köylerinde		
Maçka, Yumra	620	34

Sürmene	1105	111
Of	1095	60
Akçaabat	1006	190
Vakfıkebir	1670	58
Toplam	**7732**	**1502**
		9234

Bunun haricinde okuma–yazma oranını arttırmak üzere Millet Mekteplerinin açıldığını görmekteyiz. Bu durum gazeteye şu şekilde yansımıştır; Bütçedeki müsaade nispetinde vilayet dâhilinde bu sene ancak yedi millet dershanesi ücretli olarak açılmış ise de mektebi mevcut bulunan her köyde ayrıca birer dershane açtırılarak muallimlerimiz tarafından fahriyen tedrisatta bulunulmuştur. Merkezde biri kadın, biri erkek, kaza ve köylerde 64 erkek toplam 66 dershane açılmış ve bunlarda 54 kadın, 2066 erkek okumuştur.

Mektuptan anlaşıldığı üzere vilayette; merkezde 9, köylerde 3, Yumra'da 11, Sürmene'de 11, Of'ta 14, Maçka'da 16, Akçaabat'ta 15, Vakfıkebir'de 19 olmak üzere toplam 98 okul bulunmaktadır. Öğretmenlerin sayısı ise 178'dir. Köylerde tahsil çağında bulunan çocukların azami derecede okutulması için muhiti ve binası müsait olmayan yerlerin muallimleri, binası mevcut ve nüfusları kesif olan yerlerde çalıştırılmaktadır. Millet mektepleri için bütçede tahsisat yoksa da mektebi mevcut bulunan köyler ve kaza merkezlerinde fahri dershaneler açılması için lazım gelen tedbirler alınmıştır.

Vilayetin muhtelif yerlerinde ve bilhassa çok dağınık olan ve mektepsiz olan Mıntıkalarında talebe pansiyonları tesisine çalışılmakta olup bunlardan geçen senelerde açılmış olanlara ilaveten bu sene Vakfıkebir, Şalpazarı'nda, Akçaabat'ta, Sürmene'de birer pansiyon açılmıştır.

Polathane - Akçaabat

Yazı dizisinin üçüncü mektubu "Şirin Bir Kasaba: Polathane" başlığını[12] taşımaktadır. Pulathane ya da Polathane ismiyle gazetede yer alan yer günümüzdeki Akçaabat İlçesidir. Gazeteye Cevdet imzasıyla gönderilen bu mektup, "şimdiye kadar kendisinden hiç bahsedilmemiş, hiç bir resmi basılmamış çok güzel bir kasabadan bahsedeceğim. Trabzon'a otomobil ile bir çeyrek saat mesafede bulunan, karayel fırtınasına karşı iyi bir liman olan ve senevi bir buçuk milyon kilo tütün çıkaran, iki bin haneli, yedi sekiz bin nüfuslu şirin bir kasaba

vardır ki adına "Akçaabat" ta derler, "Polathane" de derler" şeklinde başlamaktadır.

Yazının devamında şu cümlelere yer verilmiştir. "Bu güzel kazanın tütünden başka mısır, fasulye, kereste, yumurta, yağ istihsalatı varsa da tütün başlıca istihsalatını teşkil eder. Tütün para ettiği yıl kaza halkı ferahlanır, etmediği yıl darlanır. Bir müddet sonra tütünden artık bir fayda göremeyeceğini anlayan müstahsil tarlasına fındık dikmeye koyulmuştur.

Kasabada bir hükümet konağı ve hele hükümet konağının altında bir hapishane var ki içinde ne memur ve ne de mahpusun bir saat oturması caizdir Valimiz Rifat Bey bu köhne ve cidden perişan kılıklı binanın yıkılması ve yenisinin yapılması emrini alabilmiştir. Kasabada güzel bir ilk mektep vardır ki tam teşkilatlıdır. Bir de güzel bir yatı mektebi vardır. Belediyesi temizliğe dikkat etmektedir.

Kasabada Sebat İdmanyurdu bir kulüp bulunmaktadır. Bbu kulüp daha ziyade deniz sporlarında varlık göstermektedir. Kasabada bir de memurlar yurdu vardır ki bütün memurlar burada toplanırlar, kahve hayatından kendilerini kurtarırlar. Kasabada hilal-i ahmer, tayyare cemiyeti, ticaret odası gibi teşekküllerde faaliyettedir. Çalışkan kaymakamı, jandarma kumandanı vardır.

Buranın manzarası evleri pek şirin ve pek asridir. Trabzon'un bir mahallesi sayılan bu kasabadaki evler konfor ve tarz itibari ile Trabzon'un büyük evlerinden farksızdır. Elektrikle pırıl pırıl pırıldayan Polathane kasabasının gece Trabzon'dan ve denizden manzarası çok hoş görünür... Polathanenin her bir bucağı bir sayfiyedir...

Polathane'de haftada bir pazar kurulur. Bu pazara bütün köylerden kasabalardan satılmak üzere peynir, zeytin, yumurta, tavuk ve saire gelir. Hatta Trabzon'dan da epeyce alıcılar bu pazara giderler.

Akşam Gazetesinde 7 Mart 1934 tarihli bu mektuptan yaklaşık bir yıl sonra 28 Mart 1935 tarihinde bir kez daha Polathane'ye dair bir mektup yayınlandığını görmekteyiz. Bu mektupta bir öncekinden farklı olarak şu bilgilere rastlamaktayız[13];

Polathane için salı günü haftanın en canlı, en hareketli, en faaliyetli günüdür. Polathane civarındaki uzak yakın bütün köyler o günü kasabaya gelir. Beraberlerinde getirdikleri eşyayı satarlar. Bundan sonra kendilerine lazım olan tuz, gaz, bez, mısırı alıp köylerine dönerler. O

günü alışverişten sonra alacak verecek işler de tesviye edilir. Bütün köylerin halkı kasaba ile olan işini o gün görür. Bu itibarla Polathane pazarı görülmeğe değer bir yerdir. Polathane gençliği ve halkı münevver ve çok iyi kalpli insanlardır.

Polathane'nin bazı mühim ihtiyaçları vardır. Bunların başında hükümet konağı gelir. Şimdiki hükümet konağı çok eski ve harap bir haldedir. Bundan başka Polathane'nin hapishanesi de çok berbat bir haldedir. Bu hapishanenin esaslı surette tamiri icap etmektedir.

Polathane'nin bir mektebi var. Geniş büyük bir yapı. Dışardan çok güzel bir manzara gösteriyor. Boyalı asri bir bina... Fakat içerisi berbattır. Sıvalar dökülmüş, camlar kırılmış, pencereler ancak kâğıtlarla kapattırılmış. Polathane'de güzel bir stadyum vardır. Fakat ne yazık ki bu saha gençlik tarafından istifade edilen bir yer değildir. Stadyum hamsi kayıklarıyla dolmuştur.

Bundan başka stadyum sahası da parça parça halka satılmıştır. Bu sahadan yer alanlar ev inşasına başlamışlardır. Bu itibarla stadyum artık spor sahası olmaktan çıkmıştır. Bu stadyumun eski haline döndürülmesi de her halde pek lüzumlu bir iştir. Bundan başka Polathane'nin yollarının, sokaklarının da esaslı surette tamire ihtiyacı vardır. Belediye bunları da nazarı itibara almalıdır.

Şarlı Nahiyesi (Beşikdüzü)

Tekrar 1934 yılına dönecek olursak, bir kez daha Cevdet imzasıyla 25 Nisan 1934 tarihli Akşam Gazetesinde Şarlı Kasabası'na yani günümüzdeki Beşikdüzü İlçesine dair bir mektup yayınlanmıştır.[14] Mektup, *"size şimdiye kadar kendisinden hiç bahsedilmemiş olan Karadeniz kıyısında mamur ve geliri çok, manzarası güzel, ahalisi uyanık ve münevver bir kasaba hakkında malumat vereceğim. Vakfıkebir kazasına yaya bir saat mesafede deniz kıyısında olan bu kasaba Akhisar nahiyesinin merkezi olan Şarlı kasabasıdır"* cümleleriyle başlamaktadır.

Yazının devamında; "Nüfusu 870'tir. İçinde 48 ev, 135 dükkân, 4 otel, 2 fındık fabrikası, 8 fırın, 11 kahve tam devreli bir ilk mektep, muntazam şose, bir meydan vardır. Burada resmi teşkilat olarak bir nahiye müdürlüğü, gümrük, tuz, tütün inhisarları daireleri vardır. Bu nahiyede fındık, yağ, yumurta, ceviz, balmumu, fasulye çıkarılmaktadır.

Kasabanın imarına son senelerde çok ehemmiyet verilmektedir. Trabzon mebusu Raif Bey'in doğum yeri olan bu kasabada Raif Bey dikkate şayan eserler vücuda getirmeye çalışmaktadır.

Kasabanın belediye reisi olan Uzunzade Arif Efendi Cumhuriyet meydanında gazi hazretlerinin güzel bir heykelinin kaidesinin yaptırmış, heykeli ısmarlamıştır. Yakında merasimle dikilecektir. Kasabanın bağ ve bahçeleri pek geniştir. Büyük vapurların barınabileceği bir limanı da bulunan bu kasabada iş faaliyeti pek fazladır" denilmektedir.

Maçka

Akşam Gazetesinde Maçka'ya dair, biri okuyucu mektubu olmak üzere iki mektubun yaklaşık bir ay arayla yayınlandığını görmekteyiz. Bunlardan ilki 4 Mayıs 1934 tarihli, ikincisi ise 14 Haziran 1934 tarihlidir. "Şirin bir kasaba: Maçka" başlığını taşıyan ilk mektupta ilçeye dair şu bilgilere yer verilmiştir[15]; "Maçka Trabzon'un küçük, güzel bir kasabasıdır. Maçka kazası 800 kilometre karedir. Bunun sekizde biri ekilir, biçilir, kalanı yayla, dağ, taş ve ormanlıktan ibarettir. Arazisi dar olduğu gibi fenni ziraata da elverişli değildir.

Halkı pek atılgan ve çalışkandır. Gençlerin birçoğu Zonguldak'ta maden ocaklarında çalıştığı gibi mühim bir kısmı da diğer vilayetlerde ve bilhassa İstanbul'da çalışır ve ticaret yaparlar. Tabiatın bütün güzelliklerini taşıyan yaylalarda yüzlerce sürü ve binlerce ehli hayvan otlatmakta, yağ ve peynirleri Trabzon pazarı ile İstanbul'da müstesna bir rağbet görmektedir.

Memlekette yaban domuzlarının artması ziraati sarsmakta ve halkı düşündürmektedir. Ziraat mücadelesinden pekiyi netice alınamadığından çiftçiler nispeten az zarar gören ve az zaman korunmaya muhtaç olan fındık yetiştirme başlamışlardır. Açılmağa ve kullanılmağa müsait olmayan yerlerde bile hesapsız emek ve masraflarla fındıklık yapıldığı görülmektedir.

Bu küçük kaza halkı maarifin kıymetini takdir etmiş ve uzağa yakına bakmayarak çocuklarını mektebe göndermekte bulunmuşlardır. Merkeze yakın bazı köylerde 40'tan aşağı bütün erkeklerin eski ve yeni harfleri, dörtte bir nispetinde kadınların yeni harfleri bildikleri iftiharla görülmektedir.

On iki mektep ve yirmi muallimle maarif nurunun yayılmasına çalışılmakta ve teşkilat noksanlığına rağmen pek yüksek randıman alınmakta ise de hakiki ihtiyaca tekabül etmekten uzak bulunmaktadır. Bunu gören halk köylerinde ilk ve merkezde orta mektep açılmasını candan dilemekte ve büyük fedakârlıklar göstermektedirler".

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu mektuptan yaklaşık bir ay sonra Maçka'da fındıkçılık mevzusuna dair bir okuyucu mektubu yayınlanmıştır. 14 Haziran 1934 tarihinde Trabzon'dan Rıza imzasıyla gazeteye gönderilen mektupta ise şu bilgilere yer verilmektedir[16];

Köylünün mısır ziraatını bırakıp, fındık ziraatine geçmesinde, yalnız domuzların tesirini aramak kâfi değildir. Belki domuzlarla mücadeledeki müşkülat bir sebep teşkil eder. Fakat asıl sebep, piyasa taleplerinden ileri geliyor. Her devirde olduğu gibi bu devirde de zürra piyasa taleplerine göre mal yetiştirmiştir. Son zamanlarda buhranın tesirleri, mısıra olan talepleri daraltmaktadır. Köylü daha ziyade para eden fındığı temayül etmektedir. Pek tabii olan bu temayül yalnız Maçka kazasında değildir. Karadeniz vilayetlerinde, fındığın yetişmesine müsait olan yerlerde de bu hal görülmektedir.

Mısır ve sair hububat hemen Türkiye'nin her tarafında mebzulen yetiştiği gibi her an çiftçi için temini de kolay ve ucuzdur. Fındık ise Türkiye'nin yalnız Karadeniz mıntıkasına münhasır olup iklim ve toprağı bu ziraata elverişlidir. Bundan dolayı tabiatın bu mıntıkalara bahsettiği bu müstesna mahsul buhran-ı iktisadiden diğerleri derecesinde müteessir olmamıştır.

Nüfusu çok arazisi dar ve kıymetli olan Trabzon Vilayeti köylüsü tarlalarını dünya piyasasında mevkii pek sarsılmış olan hububat ziraatına tahsis etmeyerek fındık bahçeleri yetiştirmekte çok haklıdırlar. Fındık ziraatın bu hu mali faaliyeti Trabzon'daki bilhassa Maçka'daki domuzların tahribatı neticesi olmadığı ve iktisadi sebeplerden ileri geldiği ufacık izahatla anlaşılabilir.

Trabzon Halkevi

Akşam Gazetesinde Trabzon Vilayeti, kaza ve kasabalarını tanıtıcı mahiyette konu edinen bu mektupların haricinde bölgede halkevinin çalışmaları ile kooperatifçilik faaliyetlerine dair de bir takım mektupların gazetede yayınlandığını görmekteyiz.

Örneğin 31 Mayıs 1934 tarihli Akşam gazetesinde yayınlanan mektupta, fındık mevzusunun etraflıca ele alındığını, ayrıca Trabzon halkevi mensuplarından oluşan 50 kişilik bir heyetin bir gezi tertip ettiğini ve bu gezinin ayrıntılarına mektupta yer verildiğini görmekteyiz. Aralarında doktorlarında bulunduğu bu heyetin gezisine dair mektupta özetle şu bilgilere yer verilmiştir[17]; "Halkevi mensupları Trabzon'un en güzel sayfiyesi olan Zefanoz ve Kavala köylerine bir seyahat yapmışlardır. Bu seyahatte bando da bulunmuştur. Vaki davet üzerine köylüler Zefanoz düzlüğünde toplanmışlar ve hasbihaller, konferanslar, sıhhi muayene ve içtimai öğütler arasında tatlı, istifadeli bir gün geçirmişlerdir. Kadın ve erkek birçok köylü doktorlar tarafından muayene edilmiş ve ilaçları temin olunmuştur. Köylülerin milli çalgıları ile oyunları çok eğlenceli olmuştur".

Bu mektuptan yaklaşık bir hafta sonra 8 Haziran tarihinde de konuya ilişkin ikinci mektubun yayınladığını görmekteyiz. "Çok Faydalı Gezintiler- Trabzon Halkevi Mensupları Cuma Günleri Köylere Gezintiler Tertip Ediyor" başlığıyla yayınlanan mektupta şu ifadelere rastlamaktayız[18];

Halkevinin önünden kamyonetlerle kalabalık bir kafile olarak Trabzon'un Polathane'sinin Mersin köyüne doğru yola çıktık. Karadeniz'in Mersin'i Trabzon'un güzel bir sayfiyesidir. Hava, su, manzara itibari ile gönül açıcı bir yer olan bu köyün zeytin ağaçları ile gölgelenen bir yerinde konakladık. Halıları serdik, semaverleri kurduk, zeytin ağaçlarının gölgelerine yayıldık. Gençler şarkı, türkülerle oldukları yerleri yeri anlatmaya başladılar. Yaşlı hanımlar semaverlerin başında güzel manzaradan, tatlı rüzgârdan denize karşı felekten bir gün çalma koyuldular. Genç kızlar deniz kenarlarında, ağaçlar altında, çimenler üstünde kolkola, elele atlayıp sıçradılar. Gezip tozdular. Arada bandonun fokstrot havasına ayak uydurdular. Doktorlar genç, ihtiyar, çoluk çocuk kafile kafile gelen hasta köylüleri muayene ve ilaçlarını vermekle üç beş saat meşgul oldular. Münevverlerden bir kısmı bir kenarda köylülere hayat ve yaşayış ve çalışma üzerinde öğüt verici konferanslar verdiler.

Trabzon halkevinin bu tarzdaki gezintileri her cihette gerek köylünün istifadesi ve gerek şehirlinin ve bütün halkın eve karşı bağlarını kuvvetlendirme ve artması noktasında çok faydalar temin etmektedir. Bu cuma değil gelecek Cuma'ya Trabzon'un diğer bir semtine daha geniş ve şâmil bir gezinti tertip edilecektir.

Halkevinin bir diğer gezisi ise Sümela Manastırına olmuştur. "Cevdet" isimli biri tarafından kaleme alınan mektupta şu bilgilere yer verilmiştir[19]; "Halkevi üyeleri Trabzon'un tarihi kıymeti haiz meşhur Meryem ana manastırına bir tetkik gezisi yapmışlardır. Sümela manastırı diye maruf olan bu manastır harabelerinde tetkikat yapan bu heyet çok istifadeli intibalarla dönmüşlerdir. Bu manastır deniz seviyesinden takriben 1600 metre yükseklikte bir dağın böğründe yapılmış muazzam bir binadır.

Bu havali son derece dağlık ve şarttır.

Ortodoks âleminin bu meşhur manastırı korkunç ve Yalçın kayaların tepesine kurulmuş değil, yapıştırılmış yahut çivilenmiş gibi dere üzerindeki köprüyü geçer geçmez manastıra giden yolun virajları başlar bu dönem eşler 30 tanedir. İrtifa farkı takriben 15 ile 20 metre arasındadır. Bundan sonra tamam 60 basamaktan ibaret merdivenler çıkılır. Ve ancak manastıra girilmiş olur. Bina haricinde başlayan bu merdivenler manastırın üst katında biter. Binanın iç kısımlarını görmek için bu defa da bir o kadar merdiven inilir. Trabzon'u ziyaret eden bütün seyyahların ziyaret etmek istediği meşhur Sümela manastırı bu manastırdır".

Kisarna Maden Suyu

Gazetede 2 Ağustos 1934 tarihinde "Kisarna Maden Suyu Menbaını Ziyaret"[20] başlığıyla bir mektubun yayınlandığını görmekteyiz. Dikkat çekici yorumların yer aldığı bu yazıda özetle şu ifadelere yer verilmiştir; "Trabzon'dan geçen her ecnebi, üç yerin hatıra resimlerini beraberlerinde götürmeyi ihmal etmez: Biri Zigana dağının, diğeri Kisarna maden suyu membaının, üçüncüsü de Trabzon surlarının kilise bakayasının, kafesli eski evlerle, harap bir manzara arz eden eski mahallelerin fotoğrafları...

Geçenlerde Trabzon'a gelerek Zigana dağını gezen Hollandalı karı koca iki gazete muhabirinin ellerindeki fotoğraflarda bundan farklı değildi. Trabzon'un mamur hoş manzaralı birçok mevzilerinin, mesela Soğuksu'yun, Güzelhisar'ın, Buztepe'nin, Değirmendere'nin çok güzel ve mamur resimleri yerine Dere mahallesinin, Çömlekçi semtinin harap evli resimlerini, kilise enkazının ve surlarının, fotoğraflarını kesip almışlar.

Dikkat ettim: Avrupalılar bizim yeni varlıklarımızdan ziyade eskiye, geriye ait şeylerimizi araştırıyorlar. Valinin, belediye reisinin ve evli

şehirle alakadar herkesin dikkat edecekleri şey ecnebilerin gözlerine çarpan kötü manzaralar manzaralı yerlere çekidüzen vermek, kafesleri kaldırmak, dere içlerindeki pis manzaraları yok etmek ve böyle yerlerin fotoğraflarını çıkartmamaktır.

Ecnebi muhabirlerle birlikte Trabzon'un meşhur şifalı suyu olan bugün İstanbul'da şişesi 30 kuruşa, Trabzon'da 3,5, 7,5, 15 kuruşa satılan ve kapışılan Kisarna maden suyu membaına gittik. Trabzon'dan otomobille 25 dakika mesafede bulunan bu meşhur suyun sahibi ve işleteni Çulhazade Hüseyin Bey isminde münevver bir tüccardır. Bu zatın bize verdiği izahata göre suyun yolu yapılır vesait de temin olunursa bu membadan bir günde 1200 şişe su doldurmak kabil imiş. Bugün yol pek berbat olduğu için günde ancak üç at yükü, yani 200-300 şişe kadar istihsal olunabiliyormuş. Yolun yapılması için üç 3-4 bin lira lazımmış. Bununda bin lirasını kendisi verebiliyormuş. Üst tarafı temin olunamadığı için yol bugünkü şeklinde kalıyormuş.

Suyun membaında Hüseyin Bey bazı tesisat yapmış. Bu tesisatı gördük. Suyun kaynağı mermerle çevrilmiş, Kurnalar mazbut, tesisat, fenni şekilde ve gaz kaçırmayacak vaziyette yapılmış. Fakat umumi manzara iyi bir tesir bırakmıyor. Burası bir ziyaret yeri halinde olmalıdır. Bu suyun bir misli daha artırılması için mühendislere araştırma yaptırılmak istenilmiş ise de suyu büsbütün kaybetmekten korkularak vazgeçilmiş. Kisarna maden suyunun hassası cümlece ma'lumdur. Trabzon'da daha başka iki üç çeşit maden suyu varsa da mahalleri uzak, yolsuz, vesaitsiz olduğu için işletilememektedir".

Trabzon Limanı ve Transit Ticaret

Çalışmamızın son mektubu 13 Teşrinievvel (Ekim) 1934 tarihli olup "İran Transit Ticareti ve Trabzon Limanı"[21] başlığını taşımaktadır. Mektubu gönderen kişi sözlerine şu şekilde başlamaktadır; "Bu mektubumda Trabzon'un iktisaden can damarı hayat kaynağı olan transitten bahsedeceğim Trabzon ticaret odasının neşrettiği bir kitaptan transiti ayırdığı büyük bir fasıldan transitten bahseden şu satırları nakletmeyi faydalı buldum.

Transitin geçtiği mıntıka, boşalıp doldurdu liman ve piyasa için ne mühim bir iş ve kazanç kaynağı olduğu uzun boylu anlatma istemez. Ancak transite, transit ticaret ve nakliyatına iktisattaki yakışan yeri-

ni ve kıymetini vermek az çok bu işi kavrayış ve anlayış işidir. Biz de transit işi eskiden beri kendi kendine olmuş bitmiş ve hatta ne olduğu bilinmediği, memlekete ne getirdiği ve bıraktığı görülmediği için engellere uğratılmış formaliteleri boğulup kolaylık yerine zorluklarla karıştırılarak yavaş yavaş kovulmuştur bile.

Hâlbuki transit işlemek ve işlediği yola kendi isteğiyle bir yol hakkı bırakmak için kolaylık, hiç olmazsa iyi bir karşılama arayan yabancı bir geçicidir. Tuttuğu yolda rahatlık görmez, tehlike Sezerse derhal başkasını arar ve bulur."

Yabancı bir ülkeden, yurdumuzdan geçecek başka bir yabancı eve giden ve gelen seyyar sermaye demek olan transit; bugüne kadar şöyle oldu, böyle oldu, %95 nispetinde Trabzon'dan elini ayağını çekti. İran Şahinşah-ı hazretlerinin teşrifleri, Trabzon-Erzurum yolundan gidip gelişleri Trabzon-İran işini yeni baştan canlandırdı. Seyahatten evvel Mersin veya Samsun yolunu müdafaa edenler vardı. Fakat seyahati müteakip vaziyet değişti.

İran transit yolunun en kestirmesinin Trabzon-Tebriz yolu olduğu beyan edilmeye başlandı. İran Şahinşah-ı Hazretlerinin İran transiti ve Trabzon yolu için "Yol, transit nereden giderse gitsin ucu Trabzon'a varsın da" buyurmalarını Trabzon transiti kavuşturacak ve günden güne iktisaden sönmeye yüz tutan koca şehri eski servet ve haşmetine yükseltecek yüksek bir ifade ve işaret telakki ederek sevinmedeyiz.

Trabzon'da İran transit işini gören İranlı üç beş tüccar vardı. Bunlarla görüştüm. Bu tacirler İran transitinin Trabzon'dan geçmesi için birincisi yol, ikincisi de resim ve gümrük muamelatının düzelmesini ileri sürüyorlar.

Yol için hükümetimiz 3.500.000 TL sarf ederek birinci mühim işi başardı. Resim ve görme gümrük muamelatının da istenilen düzene girmesi ile İran transiti artık ne Rusya'dan, ne Irak'tan, ne şuradan, ne buradan, doğrudan doğruya Trabzon'dan geçici geçeceği şüphesizdir diyorlar. Trabzon ticaret odası İran transitine ve Trabzon gümrük muamelatının düzenli düzelmesine dair çok vakıfane bir rapor yazıp âli iktisat meclisine, iktisat vekâletine göndermiştir. Bu rapor dikkate alınır ve tatbik edilirse başka bir mesele kalmaz.

Üçüncü mühim işte Trabzon'a bir liman yapılmasıdır. 3.500.000 TL'yi sarf edip yol yaptıran Cumhuriyet hükümetimizin 1 milyon daha sarf

edip Trabzon'a bir liman yapması lazımdır. Transit yakın zamanda Trabzon'a dönünce şüphesiz ki liman ihtiyacı kendisini gösterecek ve Trabzon bu mesut münasebetle bir limana da kavuşmuş bulunacaktır".

Sonuç

Netice itibariyle şunları ifade edebiliriz; 1934 yılında Akşam Gazetesinde "Trabzon Mektupları" başlığıyla yayınlanmaya başlayan bu yazı dizisi, bir taraftan Trabzon Vilayetinin tanıtımını hedeflerken, diğer taraftan vilayetin eksikliklerinin yerinde tespit edilerek ilgililere duyurulması açısından önem taşımaktadır. Birincisinin 1 Şubat 1934, sonuncusunun ise 28 Mart 1935 tarihinde yayınlandığını tespit ettiğimiz "Trabzon Mektupları" yazı dizisine benzer nitelikte farklı il, ilçe ve nahiyeleri tanıtan yazılarda Akşam Gazetesinin sayfalarında yer almıştır. Kastamonu mektupları, Gümüşhane mektupları, İzmir mektupları, Tire mektupları gibi birçok il ve ilçenin genel ahvalini ortaya koyan bu mektuplar, Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede hızla gerçekleşen değişimi ortaya koyması açısından kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir.

Dipnotlar

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurhan Kavaklı, *Bir Gazetenin Tarihi: Akşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

2 Kavaklı, a.g.e, s. 16.

3 Kavaklı, a.g.e., 16.

4 M. Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul 1992, s.39

5 Kavaklı, a.g.e, s. 16.

6 Kavaklı, a.g.e, s. 21.

7 Kavaklı, a.g.e., s.27-31.

8 Akşam Gazetesinin Harf İnkılabına yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kavaklı, a.g.e. s.61-67.

9 Kavaklı, a.g.e., s.83.

10 Akşam, "Trabzon Mektupları: İsviçre'yi Andıran Çok Şirin Bir Nahiye: Tonya", 1 Şubat 1934, s. 13.

11 Akşam, "Trabzon Mektupları: Bir Sene Zarfında Trabzon'da Yapılan İşler", 27 Şubat 1934, s.8.

12 Akşam, "Şirin Bir Kasaba: Polathane", 7 Mart 1934, s. 6.

13 Akşam, "Trabzon Mektupları; Polathane'de Sığır Eti 10, Koyun 17 Buçuk Kuruş - Polathane Çok Şirin Bir Yerdir, İhtiyaçları: Hükümet Konağı ve Mekteptir", 28 Mart 1935, s. 5.

14 Akşam, "Trabzon'un Şirin Bir Kasabası", 25 Nisan 1934, s.6.

15 Akşam, "Şirin Bir Kasaba: Maçka-Maçka Ahalisi de Son Zamanlarda Fındık Yetiştirmeye Başladı", 4 Mayıs 1934, s. 6.

16 Akşam, "Kari Mektupları; Trabzon'da Mısır Yerine Fındık", 14 Haziran 1934, s.6.

17 Akşam, "Trabzon Mektupları: Bu Sene Fındık Mahsulü Geçen Sene ki Kadar Olacak", 31 Mayıs 1934, s.8.

18 Akşam, "Trabzon Halkevi Mensupları Cuma Günleri Köylere Gezintiler Tertip Ediyor", 8 Haziran 1934, s. 6.

19 Akşam, "Halkevi Çok Faideli Seyahatler Tertip Ediyor-Maçka Kazasındaki Eski Sümela Manastırı Nasıl Bir Yerdir?", 21 Eylül 1934, s. 4.

20 Bkz. Akşam, "Kisarna Maden Suyu Menbaını Ziyaret", 2 Ağustos 1934, s.6.

21 Akşam, "Trabzon Mektupları; İran Transit Ticareti ve Trabzon Limanı", 13 Teşrinievvel 1934, s.7.

Kaynakça

Gazete Arşivi

Akşam Gazetesinin 1934 Yılı Baskıları.

Basılı Eserler

İNUĞUR, M. Nuri, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti, İstanbul 1992.

KAVAKLI, Nurhan, *Bir Gazetenin Tarihi: Akşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.